

કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ ૧૯૬૧

જી. ૭
નાનિ
૩૮૩૬૧

અંપાદકો
ઉમાશંકર જોશી
અનંતરાય રાવળ
પાંકુરંગ દેશપાંડે

વોરા એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ પ્રા. લિ.,
૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, કાલબાદેવી, મુંબઈ-૨





પટેલી આજ્ઞાતિ
ડિસેમ્બર ૧, ૧૯૬૧
કિંમત : ૧૦૦૦૦

પ્રકાશક :

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેવકર
સન્માન સમિતિ વતી
મનહરલાલ કે. વોરા,
વોરા એન્ડ કું, ખર્જીયાસ
પ્રા.વે. લિમિટેડ,
૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ,
કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ ૨.

મુદ્રક :

શ્રી સુરેશચંદ્ર
પોપટલાલ પરીખ
ધા. કાચમંડ ન્યુનિલ્લી
પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સલાપોસ રોડ,
અમદાવાદ.

શ્રી કાકાસાહેબ કાસેલકરને ૧૯૪૫માં સાઠ વરસ થતાં અમદાવાદ, મુંબઈ, સુરત આદિ સ્થળોએ પરિપૂર્તિ ઉત્સવ ઊજવાયો હતો. એ પ્રસંગે અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ એક ખાસ અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ત્રણ સંપાદકો - શ્રી ઉમાશંકર જોશી, પ્રેમ. અનંતરાય રાવળ અને શ્રી પાંકુરંગ દેશપાંડે - ની નિયુક્તિ કરી હતી. કેટલીક સામગ્રી ભેગી પણ કરવામાં આવી હતી અને શ્રી દેશપાંડેએ શ્રી કાકાસાહેબની એમના સાઠ વરસ સુધીની જીવનરેખા પણ તૈયાર કરી હતી. સંજોગવશાત ગ્રંથનું કામ ખોળાંભે પડ્યું. ૧૯૬૦માં શ્રી કાકાસાહેબને ૭૫ વરસ પૂરાં થતાં અમદાવાદમાં યોગ્ય જાહેરાત કરીને શ્રી કાકાસાહેબ કાસેલકર સન્માન સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. એ સમિતિએ ગુજરાત સાહિત્ય સભા અંમત થાય તો પ્રસ્તુત ગ્રંથનું કામ આગળ ચલાવવા ઠરાવ્યું હતું. ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ગ્રંથ અંગે ભેગી થયેલી સામગ્રી સમિતિને સોંપી તે પ્રગટ કરવાની અનુમતિ આપી હતી. સમિતિએ એ જ સંપાદકોને ગ્રંથ તૈયાર કરી આપવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તે પછી સારી સંખ્યામાં નવા લેખો મેળવવામાં આવ્યા. ગ્રંથનું સ્વરૂપ રાખેતા મુજબના અભિનંદન ગ્રંથ કરતાં અભ્યાસીઓને ચાલુ કામમાં આવે એવા અધ્યયન ગ્રંથનું રાખવાનું સમિતિનું સૂચન હતું, તે પ્રમાણે ગ્રંથની યોજના કરવા માટે સમિતિ સંપાદકોની આભારી છે.

અભ્યાસીઓ જોઈ શકશે કે આ ‘કાસેલકર અધ્યયન ગ્રંથ’ના પહેલા સાહિત્યવિષયક ખંડમાં શ્રી કાકાસાહેબની સાહિત્યવિશ્રુતિનાં ભૂદાં ભૂદા પાસાં ઉપર પ્રકાશ પાડતાં ગુજરાતના વિદ્વાનોનાં બહુમૂલ્ય લખાણો એકત્રિત થઈ શક્યાં છે. કાકાસાહેબનાં કેટલાંક પુસ્તકોની સમાલોચનાઓનો પણ એ પહેલા ખંડમાં સમાવેશ થયો છે. ઉપરાંત, ગુજરાતના અગ્રણી વિવેચકોએ યથાપ્રસંગ કરેલાં મૂલ્યાંકનો પણ ઉતારવામાં આવ્યાં છે. શ્રી કાકાસાહેબને એમનાં લખાણોમાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોને લગતા શબ્દોના પયયો યોજવાના પ્રસંગો આવ્યા છે. એવા પયયોની યાદી પણ પ્રથમ ખંડમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. શ્રી કાકાસાહેબ ગુજરાતના જીવન સાથે મહાન અસહકાર યુગના આરંભથી ઘનિષ્ઠપણે સંબંધમાં આવ્યા છે. એમના જીવન જીવનને અનેક સમકાલીનોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ કેવા ભૂદા ભૂદા

દષ્ટિકોણથી જોયું છે તેનો આલેખ આ અધ્યયન ગ્રંથના જીવનવિષયક દ્વિતીય ખંડમાં મળશે.

‘ કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ ’ના પ્રકાશનની જવાબદારી ‘ઝાણીતી પ્રકાશન ગ્રંથાલય’ વેરા ઍન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વતી શ્રી મનહરલાલ કે. વેરાએ કાર્ધ પણ જાતનો આર્થિક લાભ આ પ્રકાશન- માંથી મેળવવો નથી એના ખ્યાલ સાથે સ્વીકારી તે માટે સમિતિ તેમની આભારી છે.

શ્રી રમણલાલ જોષીએ થયેલો પાઠ તૈયાર કરી આપી છે, તે ઉપરાંત ગ્રંથને આકાર આપવામાં ચાલુ ફીમતી મદદ કરી છે. ગ્રંથની સચિ શ્રી રતિલાલ રામકૃષ્ણ જોષીએ તૈયાર કરી છે. શ્રી બાલુભાઈ પારેખ અને શ્રી રાજન્ કડિયાની પણ આ પ્રકાશનને અંગે સેવાઓ મળી છે. સમિતિ એ સર્વની આભારી છે. આ પુસ્તકનું મુદ્રણકાર્ધ ધાર્પ સમયમાં સીવટપૂર્વક પાર પાડીને કાયમંડ જ્યુબિલી પ્રેસના માલિક શ્રી સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખે અમેને અનુગ્રહીત કર્યા છે.

સૌથી વધુ આભાર તો જે જે લેખક લાઇબ્રેરેનોના લેખો આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ થયા છે તેમનો માનવાનો રહે છે. જે વિદ્વાન વિવેચકોનાં લખાણોમાંથી મૂલ્યાંકન વિભાગમાં ઉતારાઓ મુક્યા છે, તેમનો અને શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં લખાણોમાંથી આ ગ્રંથમાં આપેલા ઉતારાઓ માટે નવજીવન ટ્રસ્ટનો આભાર માનીએ છીએ. રહેચ, ફાટોગ્રાફ્સ અને બ્લોક્સનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે પણ તે તે વ્યક્તિ અને સંસ્થાના આભારી છીએ.

આશા છે કે અવ્યાસીઓને ‘ કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ ’ ઉપયોગી નીવડશે.

અમદાવાદ,
નવેમ્બર ૨૩, ૧૯૬૧

નગીનદાસ પારેખ
ઝીજ્ઞાભાઈ દેસાઈ
ચરાવંત શુક્લ
મંત્રીઓ

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર સન્માન સમિતિ

+૧૩. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકાસાહેબ :	સુન્દરમ્	૪૦૧
+૧૪. અમ કાકાવાળાઓ :	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૪૧૫
+૧૫. કાકાસાહેબ :	દિલખુશ બ. દીવાનજી	૪૧૮
+૧૬. આસ્તિક આચાર્ય :	અવેરભાઈ પટેલ	૪૨૩
+૧૭. કાકાસાહેબ અને ગામકુ :	બળલભાઈ મહેતા	૪૨૬
૧૮. પ્રથમ શિષ્ય :	મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૪૩૨
+૧૯. કાકા કાલેલકર :	લક્ષ્મણસિંહ ચૌહાન	૪૩૪
+૨૦. કાકાસાહેબ કાલેલકર :		
વ્યક્તિ અને કાર્ય :	શ્રીનિવાસ ના. બનહટ્ટી	૪૩૭
+૨૧. કાકાસાહેબ :	મનસુખલાલ અવેરી	૪૫૦
*૨૨. કાકાસાહેબ - દૂરથી, નજીકથી :	ભોગીલાલ જ. સારિસરા	૪૫૩
૨૩. કાકાસાહેબ સાથેની એક મુલાકાત :	રમણલાલ જોશી	૪૬૦
+૨૪. કાકાસાહેબની જીવનરેખા :	પાંડુરંગ દેશપાંડે	૪૬૨
*કાકાસાહેબ કાલેલકરની સાલવારી		૪૬૮
કાકાસાહેબનાં પુસ્તકો (પ્રગટ વર્ષ સાથે)ની યાદી		૫૦૫
સ્તૂતિ		૫૦૮

છગીઓની સચિ

પુ. ૩૫૫ મામે -

કાકાસાહેબ કાલેલકર

પુ. ૩૬૮ મામે -

શ્રી, કાકાસાહેબ કાલેલકર અને અ સૌ લક્ષ્મીનાથ કાલેલકર, ચિ
ત્તીશ (કાબી બાજુએ) અને ચિ ગાગ સાથે

પુ. ૩૯૬ મામે -

(૧) બ્યેટ પુન સ્તીય તથા પુનવૂ ચદનમહેન અને પૌત્રી શેલા માથે
(૨) પિતાશ્રી (૩) નાના પુત્ર ડૉ બાગકૃષ્ણના પુત્રા ચિ દીપક તથા
ચિ મિદાર્થ (બેસ) સાથે

પુ. ૪૦૦ મામે -

કાકાસાહેબ (૧૯૦૨)

પુ. ૪૦૧ મામે -

કાકાસાહેબ (૧૯૨૯)

પુ. ૪૩૨ મામે -

(૧) કાકાસાહેબ ગાધીજી સાથે (૨) કાકાસાહેબ ડૉ રાધાકૃષ્ણન તથા
ડૉ રાજેન્દ્રપ્રસાદ સાથે

પુ. ૪૩૩ મામે -

કાકાસાહેબ (૧૯૪૭), રેચ ૩ ૩ દેનર

પુ. ૪૩૪ મામે -

કાકાસાહેબ પૂર્વ આફ્રિકાના નેતાઓ બેમો કેન્યાતા અને પિગ્ગ
ટાઈનિંગો સાથે (૧૯૫૨)

પુ. ૪૩૫ મામે -

(૧) કાકાસાહેબ આફ્રિકામાં (૧૯૫૨), (૨) કાકાસાહેબ અને વિનોબાજી

પુ. ૪૬૬ મામે -

(૧) શ્રી રેહાનામહેન, કાકાસાહેબ અને શ્રી સરોજમહેન નાણાવતી,
(૨) કાકાસાહેબ અપાનમા (૧૯૫૨), પુત્રધૂ અ સૌ રેનતીમહેન
(તેમની કાબી બાજુએ) સાથે

પુ. ૪૬૭ મામે -

(૧) કાકાસાહેબ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે (૧૯૫૯),
શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રીજીનાથ દેસાઈ, યશવંત શુક્લ અને
ડૉ ભોળીલાલ સાહેસરા સાથે, (૨) કાકાસાહેબ અને રવિશંકર
મહારાજ (૧૯૫૯)

ખંડ ૧

સાહિત્યવિષયક

‘કાકા’ સાહેબ - જીવનદર્શન .

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

૧

૧૯૧૭ના જૂનમાં હું ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયો. શ્રી સાંકળચંદ્ર શાહ આચાર્ય હતા. કાકાસાહેબ, મામાસાહેબ (ફડકે), નરહરિભાઈ, દૂલચંદભાઈ (વઢવાણવાળા) વગેરે મારી પહેલાં જ જોડાયેલા હતા. એમને કોઈને હું જાણતો નહોતો, તેઓ કોઈ મને ઓળખતા નહોતા. એમ પછી કહી શકાય કે ગુજરાતનેયે હું ભાગ્યે જ જાણતો હતો.

પહેલે જ દિવસે વાત કરતાં મેં જોયું કે કાકાસાહેબ, મામાસાહેબને ગુજરાતીમાં બોલવું સહેલું પડતું નહોતું. તે દિવસના એમના ગુજરાતી ઉચ્ચારો કરતાં મારા મરાઠી ઉચ્ચાર વધારે દક્ષિણી હતા, અને મહારાષ્ટ્રી જોડે મરાઠીમાં બોલવું મને સ્વાભાવિક થઈ પડેલું હતું. આત્મ મેં બંને જોડે “યા, બસા, કસેં કાય ?” શરૂ કરી દીધું. સ્વભાષામાં વાત કરવામાં હમેશાં વધારે મીઠાશ અનુભવાય છે. કાકાસાહેબ, મામાસાહેબને પણ મારો વ્યવહાર ગમ્યો, અને અમારી રનેહગાંઠ ઝપાટાળધ મળજૂત થઈ.

મને થોડા વખતમાં જ ખબર પડી ગઈ કે મારા કામ માટે મને બરાબર અનુકૂળ થઈ પડે એવો જ્ઞાનકોષ (એન્સાઈક્લોપીડિયા) શોધવા કયાંય ભટકવાની જરૂર નથી. કાકાસાહેબ જીવતોજગતો જ્ઞાનનિધિ હતા. કોપમાંથીયે જરૂરી માહિતી કયાં મળશે તે જાણવાની આવડત હોવાની જરૂર હોય છે. નહીં તો ખૂબ ખાંખાંબોળા કરવા પડે. જીવતો કોપ હોય તો તે આવડત હોવાની શોધનારને જરૂરત નહીં. ત્યાં તો માત્ર ખૂંજવાની જ જરૂર.

ટોરટોયે ભાંક લખ્યું છે તેના જેવો જ મનેયે ભૂજોળનો કંટાળો હતો. દિલ્હી જવું હોય તો દિલ્હીની ટિકિટ લઈ સાચી ગાડીમાં બેસા કે થયું ! ગાડી, ડ્રાઇવર અને રેશન-માસ્તરો બાકીનું કામ કરશે. દિલ્હી ઉત્તરમાં

આનુ કે દક્ષિણમાં તે આનુની આપણને તી જરૂર ? ઇતિહાસ માટે થોડો રસ હતો ખરો. રમૂતિની જે યોગસૂત્રોમાં વ્યાખ્યા આપી છે કે અનુભવેલા વિષયને જોવા ને તેવો રજૂ કરી શકવો, તે અર્થમાં હું રમૂતિનો બહુ થોડો વિકાસ સાધી શક્યો છું. ગ્યાનો, તારીખો, આખા, ચહેરા કે પુસ્તોમાંથી વાક્યો કે પ્રશ્નો, અથવા ૧૦ સાથે થયેલી વાતચીતને તેના તે ક્રમ કે શબ્દોમાં યાદ કરવાની મારી શક્તિ બહુ મદદ છે જે સમજણ કે છાપ બેસી હોય તેને જ નુ ઉપગમી શકુ છું. આથી ઇતિહાસ, જૂગોળ, આકાશ શાસ્ત્ર અને સાહિત્યનું નુલાખિતો જેવા રમૂતિપ્રધાન વિષયોની ખટખટ માગથી થઈ શકતી નથી. મનસાહેબ અને નરદગિલાઈ બંનેને ઇતિહાસ જૂગોળમાં ખૂબ રસ હતો. તેઓ યોજનાઓ ઘરે, ચર્ચાઓ કરે, તેને સામગ્રતા સામગ્રતા તેમાં કાર્મિક રસ લેતો થયો.

પણ ઇતિહાસ જૂગોળના રંગ ખરતા કાકાભાહેમના પ્રવાસનશૂનોમાં મને સવારે -સ પડતો એ માટે મન સિદ્ધાદતી સ્વરા જેવા લાગતા એમને જ વાદે વાદે હું પણ લાગતીય ખળા, તમા આદર્શદર્શી ખળા ત્રિરુદ્ધ ધર્માર્થ દર્શી કળા ત્રિ થોડું ઘણું એમના જેવું બોલતો થયો હતો. પણ આને મને પોતાને તપાસુ છું તો મને લાગે છે કે આદર્શદર્શી ચિનખળા ? શિષ્યકળા કે કાન્યખળાન સૌદર્થ પાગખવાની મને ડાઈ ચાલી હાથ લાગેલી જણાતી નથી ઘણી સુદર તરીકે વખણાતી આદર્શદર્શી કળાને કળાપારગતો તેવી કહે છે, માટે તે સુદર હશે એમ માનીને ચાલુ છું. પોતે હમેશા તેવું સૌદર્થ અનુભવી શકતો નથી હા ત, બગાળી ચિત્રોની લાખી લાખી આખો, લાખી લાખી આગળો, નૃચચિત્રોના વિવક્ષણ હાથ પગ કાકા આગળા વગેરેના મરોડોમાં રહેતો સૌદર્થનો આદર્શ મારી અસિક આખો વરતો શક્તી નથી તેના પ્રમાણમાં હું સીધા પેટોમાંથી પાડેના કે દોડેલા કે ઢોડેલા હમફ ચિત્રોને વધારે સમજી શકતો જણાઉં છું.

પણ, આ તો વિધાનર થયું તે વખતે ? આદર્શદર્શી કળાનો હિમાયતી હતો, કારણ કે કાકાભાહેમ હતા, અને તે તેમનો આ બા ૧૧માં શિષ્ય હતો. છતાં, વડી પર જોતે ધાસ કેમવા દિનમ લીધું રહે ? તેમ એ ઇતિહાસ જૂગોળ કે કળાએ મા ૧૧માં છે. ૧ મૂળ ધા યા નહોં મારું આકાશદર્શન પણ એવું જ છીજરું મળ્યું વ્યેક એ પ્રમાણમાં માગ વધારે 'આવડનો' વિષય રહ્યો છે પણ રમૂતિ ખીચવાના આગમને લીધે ઘણાને નક્ષત્રો વાગવાર એમણ્યા અને વાગવાર જૂથો ધુવાય નહોં એવો પાચનાનનો જ

પરિચય થઈ ગયો છે હું ધારુ છું કે મારે માટે આટલું તો ઘણું કહેવાય એમ માની કાકાસાહેબે મતોપ માન્યો છે

પણ, આ તો મારું જીવનદર્શન કગવરા લાગ્યો જે તે વખતમા મારો અને નરહરિભાઈનો ખાસ ઉપયોગ કાકાસાહેબના લલિયા તરીકે હતો મારો ખ્યાલ છે કે તે દિનસોમા હું લખરા બેસે હોઉ ત્યારે કાકાસાહેબ મગરીમા જ બોલતા અને હું ગુજરાતીમા લખતો કોઈ મુર નરહરિભાઈ અને હું સાથે બેસીએ ત્યારે કાકાસાહેબને મગરી શબ્દનો ગુજરાતી પર્યાય આપનામા હું મદદ કરતો. અને નરહરિભાઈ કાકાસાહેબનું વ્યાક શું સુધા રીને લખતા મારી પોતાની ભાષા અને લેખનશુદ્ધિ તો તે જમાનામા જ ચાલે એવી હતી આથી, મને પાછળ પાડી દેરાતુ કામ કાકાસાહેબ જેવાને માટે જગ્યે કશું નહોતુ. કાકાસાહેબ કયાં મારી આગળ ચાલ્યા ગયા તે મને ખગરે ન પડી !

વિદ્ય પીઠની શરૂઆતમા કાકાસાહેબ, નરહરિભાઈ અને મે ખૂબ જોશ ભેગ કામ કર્યું ગાંધીય શિક્ષણના પ્રચાર માટે ગુજરાત કાલિયાવાડમા ફર્યો પણ વિદ્યાપી નુ બધારણુ ઘડનામા લગભગ બધા જ નના શબ્દો માકાસાહેબે જ ગોળ્યા મલમોની ભાષા બાધનામા અમે બન્નેએ ખૂબ મહેનત લીધી હતી. એ બધારણુનો ખરડો ગાંધીજીને ખૂબ જ ગમ્યો, અને લગભગ તે જ રૂપમા તેમણે મજૂર રાખ્યો અને ગાંધીય શિક્ષણમંડળે પસાર કર્યો. એના કેટલાક શબ્દો ગુજરાતને બહુ નવાઈ પમાડનાગ લાગ્યા, અને તેમાનો સૌથી નધારે નવો લાગનારો શબ્દ ‘મહામાન’ મારી પર જ પ્રથમ લાદનામા આવ્યો ઘણો વખત સુધી કેટલાક તો એમ જ માનતા કે કાર્ધક ગદ્યલેખી ‘મહામ ની ને બદલે ‘મહામાન’ લખાયા કરે છે, અને તેઓ પોતાના પનમા એ જૂલ સુધારીને જ મબોધન કરતા. કેટલાકને લાગતુ કે સાચો શબ્દ ‘મહામાના’ હતો, પણ એ નારીખતિનો લાગે માટે કાનો ઉડાની દીધો હતો માગ નામ વિરોધવાને એમ જ લાગે છે કે જૂલમા મારા નામમાથી એક અનુજ ઉડાની દેવાય છે, અને તેથી તેઓ આમહપૂર્વક તે ઉમેરીને જ લખે છે ! કાકાસાહેબની શબ્દ ઘડણુ શક્તિનો વિદ્યાપીઠની પરિ ભાષામા પુષ્કળ પરિચય થાય છે ‘કુમારમ દિગ’, ‘વિનયમ દિગ’, ‘વિનીન’, ‘સ્નાતક’, ‘સમિતિ’, ‘નિયામક સભા’, ‘નિધિપમડળ’, ‘અ વેષક’, ‘ધ્યાનમ ન’ ત્રેરે શબ્દો આજે આપણને ચિત્રપરિચિત જેવા લાગે છે, અને કેટલાક તો બીજા ક્ષેત્રોમાયે રેલાયા છે તે દિનસે એ બધા વિવચ્છુ લાગતા હતા

વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર તા વિદ્યા યા વિમુક્તયે અને વિદ્યાપીઠની મહેર પરતુ વટવટા તથા કમળ પત્ર કાકાસાહેબની સૂઝ છે.

૨

કાકાસાહેબે અને મેં જન્મજર ધધો તો એક જ કર્યો છે. બાણાવ-
ચાનો, લખવાનો તથા બોલવાનો. એમનું કારખાનુ વધારે મોટું અને માવ
વધારે મુંઠરું એટલે કે આ રીતે ૫ બાણજની વર્ણધર્મની વ્યાખ્યા પ્રમાણે
જન્મેનો વર્ણ એક જ રજાવો જોઈએ પણ મને લાગે છે કે એક જ ધધો
કર્મા છતાં કાકાસાહેબ આદ્ય મટી રમ્યા નથી અને હું વૈશ્ય મટી
શક્યો નથી

પણ, આમ કહેવામાં મારે પુનાથકાગની આદ્ય વૈશ્યની વ્યાખ્યામાં
ઘોડો સુધારો કરવો જોઈએ. પોનાથિક વ્યાખ્યા એવી છે કે આદ્ય કદી
જાનથી ધનય નહીં, અને વૈશ્ય ધનથી ધસય નહીં આ વ્યાખ્યા મને
ખરાબર લાગતી નથી. ઘોડી ધનપ્રાપ્તિમાં મતોય ગમનારા અને જાનપ્રાપ્તિમાં
સદાયે અમંતુલ રહેનારા પં. સુખવાવજી જેવા મેં ઘણા વાણિયા જોયા છે.
અને તેથી ઉપદું, ધનસેલી તથા જાનસત્તુ અશ્વનધુઓ પણ જોયા
છે માટે આ વ્યાખ્યામાં હું ઘોડો સુધારો કરું છું. તે એ કે આદ્ય
લસે ધનવોભી હોય પણ એને કદી પિસામાં હિસાબીપણુ ન હોય,
અને વૈશ્ય લસે નિસોબી હોય, પણ તેનું હિસાબીપણુ કદી છૂટવાનું
નહીં. તે જ ત્યારે, વૈશ્ય પોતાના જાનનું નામું રાખે નહીં, અને
આદ્યની નજર તે પડ્યા ખસે નહીં. વૈશ્ય લસે લાખો રૂપિયાનું દાન કરે
અને તે છતાં નત્ર ગે, પણ પોતાના દાનનું પાત્ર ચમેસો માથુસ જે દાનના
દેવની બહાર, એના બગીચાના ફૂલ તોડી વ્ત્વા જેટલો પણ ધસારો વાર-
વાર પહેચાક તો તે એની આખે ચડ્યા વિના ન રહે પછી લસે એ
કરોડાધીક હોય. આ અર્થમાં કાકાસાહેબ આદ્ય મટી રા'યા નથી અને
હું વૈશ્ય, એમ જન્મેએ કબૂલ કરવું જોઈએ

આના પ્રમાણરૂપે એક જ દિરમો જે કાકાસાહેબ જુવી જ શકતા
નથી, તે વર્ણવું છું. ૧૯૨૭ના સપ્ટેમ્બર કે ઓગસ્ટની વાત છે સત્યા
મહાશ્રમની જાનણી સાબરમતીના તટ પર તાજ જ નંખાઈ હતી. એક
તંબૂમાં કાકાસાહેબ, ૨૫ ફૂલચંદ્રમાઈ (નદવાણુવાળા), નરહરિભાઈ અને હું
રહેતા હતા કાકાસાહેબ સિવાય ખીજા બધા પોતપોતાના કુટુંબો સાથે હતા.
એક દિવસ કાકાસાહેબ અમ્મનાદ જવાના હોયે, ત્યારે પાછા ફરતા મારે

માટે કાંઈક શાકભાજી લાવવાની મેં એમને વિનંતી કરી હતો. કાકાસાહેબ ચાર આનાનું શાક લેના આવ્યા મેં તેના પૈસા આપના માગ્યા. કાકા-સાહેબે લેના આનાકાની કરી તેમ તેમ મેં વધારે આગ્રહ કર્યો. છેવટે એમને લેવા પડ્યા મને કદ્દપના જ ન ગઈ કે માગ પૈસા ચૂકવવાના આગ્રહથી કાકાસાહેબને ઘણું દુઃખ થયું હતું, અને એ વસ્તુ એમના રમરણપટ પર છુલાય નહીં એની રીતે મોઢાઈ ગઈ હતી એ કિસ્સો એમણે ચાંપચાંચ વાર કહી મંભળા-યો, ત્યારે હું ખ્યાલ કરી શ-યો કે આ નાનકડી આપણે મોટી વેદનાનું કારણ નીનડી હતી.

હકીકતે હિસાબની આવી ચોખ્ખટ માગ રચાવમા મહજ હતી. નરહરિભાઈ, કૃલચદભાઈ કે બીજા કોઈ આત્રમના સાથી શહેરમા જાય કે હું ગયો હોઉં, ત્યારે આમ એકબીજા માટે વસ્તુઓ લાવના અને તેના પૈસા આપતા-લેતા એમા અમને કોઈને અરવાલાવિક લાગતું નહીં. બલકે, એ જ સાચો વ્યવહાર છે એમ સમજતા. પણ અમે બધા જ વાણિયા, કાકાસાહેબ નહીં - એ જ બેદ હતો માટે પચતત્રની જેમ તા-પર્થ કાંદણ હોય તો બ્રાહ્મણ પૈસાનો હિસાબ રાખે નહીં, અને વાણિયો તે ભૂલે નહીં.

૩

જખલપુર જેલમા હતો ત્યારે એક ભાઈએ એક રમજી વ્યાખ્યાનમાં બહુ સચોટ લાગે એની દલીલોથી પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે બુદ્ધિનું સ્થાન પ્રાણીનું મગજ નહીં, પણ પેટ છે અને જેનું પેટ મોટું તેની બુદ્ધિ પણ વધારે તેજસ્વી હોય છે આ માટે જ ગણપતિને લબોદર કરવામા આવે છે, અને જનનરોમા હાથી ઘણું બુદ્ધિમાન પ્રાણી ગણાય છે અનુષ્ઠોમા મહા-સમર્થ શાસ્ત્રીઓ, પડિતો, તમ્બૂદ અને સદ્ગુણ વેપારીઓ, મોટા મુત્સદ્દીઓ, વકીલો વગેરેના માથા કરતા પેટ મોટું હોનાનું જોનામા આનંદે લાપામાયે ‘ઉદારબુદ્ધિ ગખવી’ એમ કહેવું હોય તો ‘મોટું પેટ રાખવું’ એવો સરળ અનુનાદ કરવામા આવે છે

આવી જ વિચારસરણીથી કહી શકાય કે માણસના હૃદયનું પોત એના પગની પાની પરથી પાગખી શકાય કાકાસાહેબના પગ તમે તપાસ્યા છે ? એમની શરીરચષ્ટિ અને જીવાઈના પ્રમાણમા એ બહુ કેમળ, નાજુક અને નાના છે એમ માનૂમ પડશે જાણે એમના પારિજાતક કે શિરીષ જેવા નાજુક હૃદયનું જ પ્રતીક કહેવત છે કે ‘સિર નકા સો સઘર્મી અને પાવ બકા સો અઘર્મી’. કાકાસાહેબનું શિર બહુ છે અને પાવ છોટા છે

પણ એ છોગ પામ્યા - શ્રીમતી જનકીદેવી બ્રમ્મજી શ્રી જમનાલાલજી વિશે કહેતા તેમ - મોળા મોટા ચક્રી છે તેથી એ પગેને પ્રાસનો ખોરાક જ બહુ ભાવે છે અને સહે છે 'બ્રમણુ ૨૩ તે બ્રાહ્મણુ' એમ કહીએ તો આ અર્થમયે દામસાહેબ પૂરેપૂરા બ્રાહ્મણ છે શ્રી વિનોબા વારવા તલજાવે છે કે સુતિનો આદેશ છે કે "ચલતે રહો, ચલતે નહો" દામસાહેબ એ આદેશનો કૈશ્વર્ય તેમ જ રહસ્યાર્થ પાળના આવ્યા છે ગાંધીજી કરતાયે કાકાસાહેબનું બ્રમણુ વધારે થયું હોવાનો મતલ છે

પણ ગાંધીજી અને કાકાસાહેબની આખોની રચના જુદી જુદી છે, તેથી બન્નેએ કરેલું દંશદર્શન જુદી જુદી જાતનું અને અન્યોન્યપૂરક છે ગાંધીજીની મુણાલીની અને અર્થગોધા આખોએ જોયું કે હિંદુસ્તાન ગામડા મા વસે છે, અને એ ગામડા ઉકરડાના ટેકરાઓ વચ્ચે છે અને એ ગામડા ગદબા અને ગગોના નો છે, તેમ સપતિનાયે લકારો છે પણ તેની સપતિ ખાતી થઈ બચ છે, અને ગદબા તથા રોગો કુસેક્ષે છે વળી, ગાંધીજીએ તેમા ન્યાત્મજન, અરપ્રત્યતા નોના એ જોયા ગાંધીજીએ યોગદ મ્યો છે કે ગામડા સાફ કરો તેની અખૂટ સજન તથા નિર્જીવ સપતિવર્ધક મામત્રીનું યગિયન સયોજન કરી તેને એકથ અને ઉલોગોથી ભરી દો

કાકાસાહેબની રસભરી અને સૌદર્યગોધા આખોએ સર્વ સુંદરતાનો લાવો જોયો જ્યા ત્યા ત્યાના પર્વતો જોયા બ રૂથી ઢાંચેલા ઉચ્ચ શિખરો જોયા આકાશને અડતા મહાન વૃક્ષો જોયા, નદીઓનો વિસ્તાર, ઘોષ, કે ઘોષાપગ, અરણ્યોના સાત કે ઉન્માદભર્યા પ્રવાહ જોયા વમતના ફૂલ, પતંગિયા તથા પક્ષાઓમા કારીગરાને અખડ નમૂના પૂરા પા ના । ઉગાઉ જ્યા ગસિમ્પણે બાટેલા રંગો જોયા આમ સર્વ પ્રતિનો સૌદર્ય વિસ્તાર જોયો અથ સાથે સૌદર્ય સાથે એકરૂપ થયેલા કલામય હાથોએ નિર્માણ કરેલું ઇમા તી સૌદર્ય, મોઝે નિર્માણ કરેલું નાદમી દર્શ, નાણીએ નિર્માણ કરેલું લાપાનો દર્શ પણ જોયું પણ આજુ તો એમણે દીવાના કે દિવમના 'અધારા મા જોયું એથીયે વધાર એમણે સચક કે અચક રાત્રીના 'પ્રકાશ'મા જોયું પૂર્ણ ચક્રમાથી વસતુ રૂપ અને આકાશમા રમતા તારવાઓની ચચગ આખો તથા રાસમળણીઓ જોઈ તેમા અનેક પોગણિ આખ્યાયિકાઓ વાચી અને આ બધું એમણે લાપાના ચમ કારોથી ભરેલી વાણીમા વર્ણવી બતાવ્યું એમણે મુગ્ધ, નુકધ, શયગ્યામય રુબ્રગ્યો ગ્તાપ્રકાશિન અને કૃત્તકુસુમિન દુમદભથી માલિત દેશ જોયો,

અને મ્યારેક બાળકના જેવી સરળતાથી પોકારી જાય, “આપ્લી બધી મુદરતા એમેર વેરાયેવી પડી છે, કોઈ લૂટતા કેમ નથી ?”

આમ જે ગાંધીજીએ ન જોયું ને કાકાસાહેબે જોયું, અને કાકાસાહેબે ન જોયું તે ગાંધીજીએ જોયું, અને બન્નેએ પંરપર અનિરોધીપણે પ્રગટ કર્યું બન્નેની નેતરચનામા આટલો મલો ભેદ જતા કાકાનાહેબે કળા અને ક પનાની ખાણ રનીન્દ્રનાથને છોડી ગાંધીજીમા વધાએ ગુરુત્વાનં અનુભવ્યો, અને ગાંધીજીએ કાકાસાહેબ જેવા મહામાન (લેફ્ટનન્ટ) મળવાથી પોતાને હમેશા ધન્ય ગણ્યા કામસાહેબની લાપામા આ ‘સમન્વય’, ગાંધીજીની લાપામા ‘અહિંસા’, અને જૈનોની લાપામા ‘અનેકાન્તવાદ’

૪

જૂની પર પરામા જીજ્ઞેસા બ્રાહ્મણને જીવન દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે મન્યાસ લેનાના મકલ્પ જાય કરે તેમા નવાઈ નથી કાકાસાહેબનો જે વર્ગના બ્રાહ્મણોમા જન્મ થયો છે, તેનો પરિન અને વિદ્વાન સાધુ મન્યાસીઓનો પાક હિંદુસ્તાનમા ધણો મોટો છે તેઓ રહે છે મોટે ભાગે દક્ષિણમા, પણ માને છે હિંમાવયને પોતાનું વતન અને મન્યાસને પોતાનું અસલ આશ્રયસ્થાન

કાકાસાહેબ હિંમાલયમા ધૂમી આ-યા છે, પણ હલ્લુ હિંમાલયથી ધરાયા નથી અને ઘણી વાગ પાછાંત્યા જવાની, સન્યાસ લેનાની, નિવૃત્ત થવાની, સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાથી નીકળી જવાની મનોવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે તે વૃત્તિને અનુસરી બ્રાહ્મજીવનમા ષ્ટલાક દેશકારો પણ કરી નાખ્યા છે દા ત શિખાસૂત્ર કાઢી નાખ્યા છે આજના જમાનામા ચોટલી ને જનોઈ ઉતારવા માટે કોઈ પ્રકારની ધાર્મિક વૃત્તિની જરૂર નથી ચોટલી તો હવે ધણે ભાગે જીગતી જ અટકી ગઈ છે, અને જેમણે પોતે જનોઈ કાઢી નાખી છે, તેઓ પોતાના છોકરાઓને શુ કામ આપે છે તે સમજતું મુશ્કેલ છે પણ કાકા સાહેબે શિખાસૂત્ર ઉતાર્યા તે એ પ્રત્યે જિપજેલા લુચ્છમાનથી નહો, પણ સન્યાસ પ્રત્યે જવાના એક પગલા રૂપે હમણા સીની જેલમાથી આ-યા ત્યાં મૂજ કાઢના આ યા છે તે પણ એ વૃત્તિનું જ બીજું પગલું હશે કારણ કે જેલમા નિવૃત્ત થવાની વારવાર ઈચ્છા પ્રગટ કરતા

આ પરથી કાકાસાહેબની જીવનદષ્ટિમા મન્યાસ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એમ કહી શકાય પણ હુ આશા રાખુ છુ કે એમના કર્મયોગ અને ભક્તિયોગના ગરકારો એવા મજબૂત છે કે તે એમના મન્યાસના

(no changers) કહેનાતા હતા હું કહેતો કે હું તો કેન્સાદીયે નથી અને ના ફેરનાદીયે નથી હું તો સહ ફેરનાદી (co-changer) છું એટલે કે જે પક્ષમાં ગાંધીજી જાય તેમાં જવાનો છું તે વખતે ગાંધીજી ના ફેરનાદી હતા, માટે હું પણ ના ફેરનાદી હતો હવે તેઓ ધારાસભામાં જવાના પક્ષમાં છે, તો હું પણ તે પ્રમાણે ફરી ગઉં છું ”

આ વાચતા વિચિત્ર લાગશે પણ શ્રી ગાંધીજીની પૃથ્વીમિત્ર સાથે એનો વિચાર કરીએ તો એ વસ્તિ સર્વથા દોષરૂપ જ છે એમ નહીં કહેવાય એમાંથી તાત્પર્ય એટલું જ લેનાનું કે ગજકાળીના આના પ્રશ્નોનો ઉકેલ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થાય છે એક વાર ન જવાનો નિર્ણય થયો, માટે એ જ કાયમનો સિદ્ધાંત છે એમ પકડી રાખવામાં ભૂલ છે અને જેના વિચારોને અનુસરી પહેલો નિર્ણય કર્યો, તે જો કેવળ શ્રદ્ધાથી કર્યો હોય, તો તેના જ વિચારોને અનુસરી શ્રદ્ધાથી બીજો નિર્ણય કરનામાં સંકોચ ન હોવો જોઈએ દાકતરે પાછળી વખતે ભુલાય આપેલો અને આ વખતે ભુલાય લેના મનાઈ કરે છે, માટે એ દાકતર ખોટો ?

પણ કાકાસાહેબ માન શ્રદ્ધાના બંધન જ નથી, પરંતુ સિપાઈ, અને તેણે યોજકશક્તિનાળા સિપાઈ છે. આથી, કમમાં કમ જે ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ એમની યોજના કરી હોય તેમાં જૂના સનાતનીની શ્રદ્ધા, આર્યસમાજનો ભુરસો, સત્યાગ્રહીની હડ, નૈયાયિકની નાદકુશળતા અને સુદૃઢ મનેજરની કુનેહથી ગાંધીજીના મતનો પ્રચાર કરે, બીજાને ગળે તે મત ઉતારી તેને પાકી રીતે બાંધી દે અને તેના અમલનો પ્રયત્ન કરી દે

આનું પરિણામ કોઈ વાર એટલે સુધી આવે છે કે જેમની વિચાર સરણી કે કાર્યપદ્ધતિ ભુલો ગતની હોય તેઓ પહેલા કાકાસાહેબથી મૂંઝાય છે, પછી ખિંચાય છે, પછી વિગળ થાય છે, અને પછી પ્રતિપક્ષ બનાવી કાકાસાહેબને કાઢના મથે છે એક બાલુથી કાકાસાહેબ માટે પુષ્કળ આદર અને બીજી બાલુથી તેમના પ્રત્યે તીવ્ર રોષ, એક બાલુથી એમના જ્ઞાન, કાર્ય અને ચાન્સિની કદર અને બીજી બાલુથી તેમને વિશે અણગમો એવી રીતે કાકાસાહેબની દુલ્લ નિંદાસ્તુતિ કરનાગ ઘણા માણસો જેનામાં આવરો આ કાકાસાહેબના જીવનની એક બાલુ છે તે એમને તેમ જ એમના નિકટના સાથીઓને ઘણી વાર લારે શોકપ્રદ થાય છે, અને એમને નિરાશામાં કદીક કુબાડે છે

કરે છે દા ત બાળકને અક્ષર પરિચય કરાવનાની શરૂઆત પાંચમે વર્ષે શરૂ કરવી કે સાતમે, એ પ્રશ્ન હોય, અને પોતે બીજા પક્ષનું સમર્થન કરવા માગતા હોય, તો તેઓ એમ કહેશે કે મારી સૂચના તો આપમા વર્ષ પછી અક્ષરજ્ઞાન આપવાના પક્ષની હતી, પણ બીજાઓના આગ્રહને વશ થઈ મારે સાતનો તોડ રનીકારવો પડ્યો છે અને પછી અક્ષરજ્ઞાન મોટું શીખવનાના ફાયદા, એની વહેવી ઉમરે લત લગાડવાના તુકસાન નેરે સમજવી, પાંચ વર્ષની સૂચના કરનારા કેટલી ભૂલ કરે છે એમ મનાવે.

કૌર્મિક વાગ કાકાસાહેબ એથી જીવટી જ યુક્તિનો પણ સફળતાપૂર્વક પ્રયોગ કરે છે પ્રથમ તે પ્રતિપક્ષીના મનના જ હોય એમ પોતાની વાત રાફ કરે છે પ્રતિપક્ષીને પણ ન સૂઝી હોય તેવી દલીલો તેની તરફથી આપે છે પ્રતિપક્ષી ખુશ થઈ જાય છે, ત્યાં ધીમે ધીમે કાકાસાહેબ એમાંથી ખમના જાય છે અને ખસનાના કારણો સમજાવતા જાય છે પરિણામે, જેમ પોર્શિયાતી દલીલો સાલળી શાઇનોક પહેલા તો રાજી રાજી થઈ ગયો, પણ પાછળથી બોઠા થયું પડ્યું, તેમ પ્રતિપક્ષીની સ્થિતિ થાય છે.

વિરુદ્ધ પક્ષ રાજીજી કે કાકાસાહેબના કદરૂપિરોધી થઈને જિલા રહે છે, તેનું આ પણ એક કારણ હોય.

૭

કાકાસાહેબે પોતાને શિક્ષક કહેવડાવનામા જ ગૌરવ માન્યું છે વિદ્યાર્થીઓનાયે તેઓ સદા માનીતા ગયા છે પણ એમના શિક્ષણમાંથી મળતો ખાસ આનંદ લેવો હોય તેણે એમને મોટા વર્ગો કે સભાઓમા સાલળનાને બદલે, એમના ખાટલા પાસે જઈને બેસતું નધારે ઠીક ઉમરે એમના આ ધધામા થોડોક ફેર પાડ્યો છે ખરો વીસ વર્ષ પહેલાના કાકાસાહેબ બાળકો અને મોટાઓની ભેગી બેઠક હોય, તો જાણે મોટાઓને ભૂલતા હોય અને બાળકને જ જોતા હોય તેવી વાતો કરતા તેમની સમજાવનાની વિનક્ષણતાને લીધે મોટાઓ પણ તેનો આનંદ લઈ શકે તે ભૂદી વાત આજના કાકાસાહેબ એવી બેઠકમા બાળકને ભૂલતા હોય અને મોટાઓને જ જોતા હોય એવો અનુભવ થાય છે કાકાસાહેબ બોલે અને બાળકો બગાસા ખાય એવું વીસ વર્ષ પહેલા ન થતું, હવે થઈ શકે છે પણ હવે કાકાસાહેબ મારી કાટિએ નથી પહોંચ્યા કે મોટા પણ બગાસા ખાના માટે.

આનું કારણ, તે કાળમા, કાકાસાહેબ કૌર્મિ નિષયનું ખડનમડન કરના માગે છે એમ લાગતું નહીં, પણ મનોરજક અને હિતકર વાતો કહેવા માગે.

છે એમ લાગતું. ઘણાખરું એકાદ વાતથી જ તે ગર કરતા. હવે એમનામાં રહેલો મતપ્રચારક અને નૈયાયિક બોલતો જણાય છે એમાં બાળકોને એછો રમ આવે.

જનાં, પોતે શિક્ષક અને શ્રોતા નાના કે મોટા વિદ્યાર્થીઓ જ છે એ લાવતો એમના સ્વભાવમાં સદાનો અનુગમ્ય થઈ ગયેલો છે.

૮

કાકાસાહેબને આ વર્ષે સાઠ વર્ષ પૂરા થાય છે. હવે આગળનો સવાસ રહ્યો. આ બાગતમાં ગાંધીજીનો છેલ્લામાં છેલ્લો અને રૂપિય મત એ છે કે જિંજીવિરોન્નત સ્વામી : ૧. રાત વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કરવી. અને ગાંધીજીએ જ ખુલાસો પણ કરેલો છે કે રાતનો અર્થ સો નહીં પણ ૧૨૦ કે ૧૨૫ થાય છે. આપણે આરા રાખીએ કે શુરુઆરાપરાયણ કાકા-સાહેબને પરમેશ્વર ગાંધીજીના આ મત પ્રમાણે વર્તવાની તથા તેનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને સામગ્રી આપશે, અને તેમનો સર્વ દિશામાં ઉન્નત વિકાસ કરાવશે.

સેવાગ્રામ, ૨૧ મી નવેમ્બર ૧૯૮૫

જીવન અને સંસ્કૃતિ આ બે ગળદો ધર્મ જેટલા જ અર્થઘન અને જીવનસમૃદ્ધ છે. એમાં ન આવી શકે એવું કશું નથી માણસના અધ્યયન માટે ઘણું વિષયો છે પણ સૌથી વ્યાપક, સૌથી ગૈરચક અને નાનપણથી ઘડપણ સુધી અખટિંકરસ એવો વિષય તો માણસ માટે અનુબંધજીવન જ છે. જીવન બીજું હોય કે કાકું, પ્રસાદમય હોય કે વિપ્રાદમય, ફતાર્થ હોય કે વ્યર્થ, માણસને એમાં રસ પડવાનો જ.

કુરંત માણસને જીવન બાંધે છે એ જીવનને શુદ્ધ, સમૃદ્ધ, પ્રસન્નમંજીર અને વૈવિધ્યવિપુલ બનાવવાના પ્રયત્નમાં માણસને સંસ્કૃતિ ખીલવી. પરંપરામાંથી જેમ નૃતિ બનાવીએ છીએ, શ્વનિમાંથી સંગીત ઉપજાવીએ છીએ, ધર્મણુમાંથી જ્વાળા સળગાવીએ છીએ તેમ જ જીવનમાંથી સંસ્કૃતિ ખીલવીએ છીએ જીવન એ પ્રકૃતિ છે, સંસ્કૃતિ એ બેનો બોધ છે. જીવન જો સંસ્કારિતાનો બોધ ધારણ ન કરે તો એ પરિપુષ્ટ થતા છતા ફતાર્થ ન થઈ શકે અને સંસ્કૃતિ જો જીવનને વફાદાર ન રહે તો એમાં પોવાપણ આવે એટલું જ નહિ પણ વિપ્રતિ પેદા થઈને દુર્ગંધ જ ધરે. જીવન જો ધરતી હોય તો સંસ્કૃતિ એવું સ્વર્ગ છે. એ બે વચ્ચે જો અનુસંધાન ન સંધાય તો બંને વ્યર્થ થઈ જાય.

‘જીવનસંસ્કૃતિ’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬-૭.

કાકાસાહેબ કાલેલકર

સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક આચાર્ય.

વિષ્ણુમસાદ ૨. ત્રિવેદી

“નિયામાં અનેક રૂપે વિચરતી, વિકસતી અને વિવસતી કળાને ઓળખવા માટે જેટલું રખડવું છું તેટલું જો મારા શ્રોતાઓને કલ્પના દ્વારા રખડાવું તો મારું કામ પૂરું થયું.”^૧

“હું તો એક જીવનભરનો રખડું છું કુદરતઘેલા તરીકે પોતાને ઓળખાવતા મને મદકાય કે વાધો નથી”^૨ સમગ્ર વિશ્વમા ભર્યું ભર્યું સૌન્દર્ય જોતા કાકાસાહેબ એક પ્રકારના vagabond છે - મરમ અર્થમાં એમને તમે Intellectual vagabond (રખડુ મનીષી) કહો, કે vagabond aesthete (રખડુ રસરા) કહો, કે ધાર્મિક પન્નિવ્રાજક કહો જેને ઘર નહિ તેને બધે ઘર તેમને ઘણી વાગ લાગે છે કે મારું સ્થાન શહેર કે દીવાનખાના કરતાં પહાડોના જંગલોમા કે નદીને કાંઠે છે એ પૃથ્વીના જ નહિ, વિશ્વના યાત્રી છે. આખ અને કાન અને સૌથી વિશેષ તો હૃદય ને કલ્પનાથી, જીવતાજીવત આ વિશ્વના યાત્રી થઈ શકાય તો કાકાસાહેબ થયા છે. સદ્ભાગ્યે આ કુદરતભક્તિમાં મનુષ્યપ્રેમ ભળ્યો છે = હું માણુસગદો નથી, મનુષ્યપ્રેમી છું મનુષ્યજાતિનો પુરુષાર્થ, એની યોજનાઓ, એની બૂલો અને એ સુધારવાના પ્રયત્નો, એની આશંકાઓ અને આકાંક્ષાઓ, એનો પ્રેમ અને એના બલિદાન - દરેકમાં મને રસ છે, માનવસમાજ અને માનવમસ્કૃતિ મારી ભક્તિનો વિષય છે આ વિશાળ વિશ્વના જેટલું જ મનુષ્યહૃદયનું અને એની સંસ્કૃતિનું કડાળ જોઈ હું ચકિત થઈ જાઉં છું. અને તેથી દુનિયા મને દૂર કરે તોયે એનો સહવાસ હું શોધું છું.”^૨

૧. ‘જીવનનો આનંદ’. કળા એક જીવનદર્શન, પૃ ૪૮૭

૨. ‘જીવનનો આનંદ’. કળા એક જીવનદર્શન, પૃ ૪૮૬

નિયા જામતાહેમને કેમ કરી દૂર કરે ? એમની ગમણીય યાત્રાઓના નાથી અમને ન જના-યા હોત તો મહત્ત્વા દૂર કરી શકત, પણ એમણે તો વાણીની મોહની લગાડી. એમનું ગાડપણ એમણે ખીજીને વગગાડ્યું એમની સાથે ગિરિઓ અને કન્દનઓ, નદી અને સમુદ્ર, મહિર અને ખડેર, લગ્ન હિમાવય અને અનન્ત આકાશની અમે નફર કરી એમની લાગણીઓ તે અમારી જ્ઞાનણીઓ થઈ એવી સમાનભાની દુનિયા એમને ન હોડે

આજે આપણે અર્થન કરીએ છીએ કાકાસાહેબે આપણા માનસિક જીવનમાં જે ગ્થાન લીધું છે તેનું તે ગ્થાન છે, મુખ્ય વે, સાહિત્યપ્રાર્ણ એમના પુષ્કળ અને વિરિધ અનુભવો એમણે ન નામોગ, અનાયાસ રૂપ લેતા હૃદયગમ નિમઘોમાં વહતા મૂઝ્યા છે એમની ગાણીમાં અવિરામ સૌન્દર્ય પંચિશીલન નીતર છે, એમની લાપાની અલિનન મુલગતા પુચિરતા અને પાકિત્યસૌગંધ, એમની નિમઘરૈની કે કથનરૈતીની પ્રયક્ષતા ને નિર્મન્ધતા, એમનું વિનોદપગાયણ ને કઈક ચમત્કોળી જમતિયાગપણ, એમનો કવિસહજ ભાવમવેગ લોચિત્તર આનંદ આપે છે

પણ આ દિલ જીતનાનું ખરું ગદગ્ય કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વમાં છે, તેમના સિદ્ધાન્તો અને આદર્શોમાં છે, એ સિદ્ધાન્તો અને આદર્શોની સાધના માટેના મકલ્પનગ, અથાક મથન અને શ્રમમાં છે એ લોચપ્રિયતાનું સાચું રહસ્ય કાકાસાહેબના જીવનદર્શન અને તદનુરૂપ જીવનઘડનરમાં છે ધમ અને સદા ચાર - આપક ધર્મભાનના, અને વીરધર્મી સદાચાર - એ એમના જીવનમાં પાયાની વસ્તુ છે અને એને લીધે કિશોરલાલ મરાઠાના માફક એ ગાંધીજીના નિકટનર્તી મડળના સાચી રીતે ગણાય છે સાહિત્યમાં પણ 'ગાંધી' મત્ર દાખતા તેમને ગણીએ તે એમણે શુચિત્ત અને સાર્વિક સેવાપરાયણતા પર મૂકેલા ભાગને લીધે એમના વિચારમિનારની ભૂમિકા અને જિમણી સાચો ગાંધીરાદ છે જીવનના અગ્રપ્રત્યક્ષમાં આદ્ય જોઈએ માણસ માણસ વચ્ચે, પણ માણસ વચ્ચે, વનમ્પતિ અને માણસ વચ્ચે એમનેનો મગધ જોઈએ " શુદ્ધ નીતિ, સદાચાર, પારિત્ય એ આ વિશ્વમગીનનું વ્યાકરણ છે અહિંસા એમણે કે આત્મીયતા આત્મૈશ્ય એ એનો અતિમ નસ છે ' ૩ મનુષ્ય એ સમગ્ર જીવન જીવના આજો છે, મકુચિત ક એમગી નહિ એ સમગ્ર જીવન જીવ ? હીન ન હોય એ વિવાસી ન હોય એ મુઘડ, આપવાળું, સમકારી ને સમૃદ્ધ હોય, જીવનના અગ્રપ્રયગનું તેમાં ચોખ્ખું સ્થાન હોય જેમ આહાર,

વ્યાયામ, શરીરરક્ષા આદિને તેમા સ્થાન છે, તેમ બીજા અર્થ માનસિક ને આધ્યાત્મિક અંગોને પણ સ્થાન છે પરંતુ આ સનાદી વિન્યાસ નહી કરનાની ઔચિત્યબુદ્ધિ, તારતમ્યની સમજ આથી લાગવી ? કાકાસાહેબ કહેરો, ધર્મ માથી, સદાચારબુદ્ધિમાથી એકલા કળાના હિમાયતી કળાતુ સેન કરી બાણે, પૂજન ન કરી શકે પૂજનની રૂતિ ધર્મમાથી આવે છે “સ્વાર્થ અને અહ કાર માર્યા વગર આત્માર્પણથી થતું પૂજન સંભવતુ જ નથી”^૪ કળાને ધોરણે સદાચાર નહી નહિ થાય, એ સદાચારના રતલ અસ્થિર છે કળા પાસેથી જીવનનું સુખ મળનાનું નથી ધર્મ અને નીતિના પાયા ઉપર કળા રચાય તો તે રસગલીર ને પ્રાણુપોષક હોય છે વાસ્તે જ કળાની દીક્ષા લેતા પહેલા કૌમારમા અને યૌનમા માણસે સદ્ગુણો જેળના જોઈ એ ને દઢ કરના જોઈ એ કાલેલકરને કળાતુ ભાન મોકુ થયુ તેને એ સદ્ભાગ્ય માને છે તે આ શ્રદ્ધાને લીધે

કોઈ પણ રિયતિ કે સિદ્ધાન્તમા તત્યદ્રોહ, લોકદ્રોહ, વિસવાદ કાકા સાહેબને પરડતો નથી જીવનના બધા આનંદયક અંગોને પોતપોતાનું સ્થાન અને વિકાસક્ષેત્ર હોના જોઈ એ, પણ સમાધાનથી, સવાદથી, મેળથી જીવનના એકાદ અંગનો જ નિકામ તેમા નિરૂપતા આવે છે, અને સામાન્ય સંજોગો મા એકાગી વિકાસ શક્ય પણ નથી “કૃત બ્યારે ખીલે છે ત્યારે એકએક પાદડી કરીને એ પૂરુ નથી થતુ પણ કળાના રૂપમા એ બધી જ પાદડીઓ લઈને જન્મે છે, અને એકસામટુ ખીલે છે”^૫ જીવનને શુદ્ધ, પ્રસન્ન અને સમૃદ્ધ બનાવનાના પ્રયત્નમા માણસે સરૃષ્ટિ ખીલી છે

આ સરૃષ્ટિના બે પાયા છે. Civilization અને Culture, સમય જીવન યનસ્થા ને સરકારિતા, સાધનત્વપાત્ર અને તાવતા, જીવનસમૃદ્ધિ અને જીવનશુદ્ધિ “બાહ્ય સાધનો યોગ્ય પ્રમાણમા મેળવના, દરેક જાતની સંપત્તિથી ઇષ્ટતમ પ્રમાણમા તપન થવું અને એના યોગક્ષેમને અર્થે સમાજનિય નણુના અનેક પ્રકારો સ્થાપના”^૬ એ એક પાસુ વાસનાઓને શુદ્ધ કરવી અને તેમનું સામજિક સ્થાપતુ, સર્વ જૂખી શક્તિઓને બહાર આનવા દેવી, સામાજિક સદ્ગુણો જેળના અને ધર્મસંપન થવું, ટૂંકમા સાચા પુરુષાર્થ થવું, એ સરૃષ્ટિનું બીજું પાસુ સાધના છે

૪ ‘જીવનનો આનંદ’ જીવનકળા, પૃ ૪૧૮

૫ ‘જીવનસરૃષ્ટિ’ પૃ ૬

૬ ‘જીવનસરૃષ્ટિ, પૃ ૧૩

જીવન વિશે કલ્પના શુદ્ધ કરી જીવનને સમૃદ્ધ કરવાની સાધનામાં સૌન્દર્યની ઉપાસના વણી લેવાની છે. પણ પેઠે મનુષ્યમાં પણ ભોગવૃત્તિ છે, અને કળાને નામે ભોગપ્રધાન જીવન જીવીએ એ રૂપાણું દેખાડેલું પણ જીવન છે. ઇદ્રિયોનું વિષયો પ્રતિ સ્વાભાવિક આકર્ષણ એ કળાવૃત્તિ નથી, ભોગવૃત્તિ છે. ઇદ્રિયો વગર કળાનો વ્યાપાર શક્ય નથી, પણ એ વ્યાપારનું ફળ એટલી અરમ નિષ્પત્તિ, એનો પરમ પરિપાક વિવિધાતીત આનંદ છે; કલાનું લક્ષણ તેના વિષયમાં નથી, તેના ફલમાં છે; એ ભોગ નથી, યોગ છે; એમાં આસક્તિ કે ચિકાર નથી, પણ સમત્વ છે. સૌન્દર્યમાં સુખ નથી, દુઃખ નથી, દ્વેશ નથી, માત્ર તટસ્થ આનંદ હોય છે, જે આનંદ કે પ્રેમનું આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. કલાથી, સૌન્દર્યપૂર્વકથી આત્માના ધર્મ અગત ધાય છે, કેળવાય છે. હૃદયનો મૈત્રીધર્મ, દયાધર્મ વધારે, મનુષ્યને ઉદાર સમજવાળો ને ઉન્નત વૃત્તિવાળો બનાવે, એની ત્યાગશક્તિ ને તપસ્યા ખીસવે એ જ સાચી કળા. આજના સ્મૃતિકાર પેઠે આદેશાત્મક વાણીમાં કાકા-સાહેબ કળા વિષયક સિદ્ધાન્ત સ્થાપે છે :

“ કળા કોઈ કાળે ધર્મનું ધ્યાન ન લઈ શકે, અને તે ધર્મની વિરોધી પણ ન જ થઈ જોઈએ. કળા લાલે અતિમ સત્ય સુધી પહોંચી ન શકે, પણ કળાએ સત્યનો દ્રોહ તો ન જ કરવો જોઈએ. કળામાં સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ સમાયેલો ન હોય, પણ કળા એ પુરુષાર્થની વિઘાતક તો ન જ હોવી જોઈએ. સમાજોપયોગી દરેક મજૂરીમાં કળા જોવા જોઈતી દૃષ્ટિ આપણી પાસે ન હોય તોપણ કળા મજૂરીનો તિરસ્કાર તો ન જ કરે. મજૂરીનું જીવન વિષમ કે વિષાદમય તો ન જ બનાવે. મજૂરીનો દ્રોહ કરીને જો જીવન પણ ન ટકી શકે તો કળા ક્યાં સુધી ટકવાની હતી ! ”

આ પ્રતિપાદન અનુસાર પિરામિડ કે તાજમહાલના સર્જન પાછળ જો ગરીબની હાય હતી એવી ખાતરી થાય તો એ ભવ્ય કૃતિઓનો આપણો રસ જિતરી જવો જોઈએ. એ જ નીતિની દૃષ્ટિ કળાકારનો તોલ કરવામાં પણ રાખવી ઘટે. જીવનમાં જે એકાંગી વિકાસ સાધે છે તેને તે અગ્ર પૂરતી જ સહાનુશ્રુતિનો હક છે. શેલી કે કલાપી કવિ લેખે ઉચ્ચ તેટલા મનુષ્ય લેખે ઉચ્ચ ન પણ હોય. અને ન હોય તો તેમને જીવનમાં જીવું સ્થાન આપવાનું હોય નહિ. ખરું જોનાં કાકાસાહેબને મતે જીવનનું કોઈ પણ એક પાસું વૃંત રીતે કેળવનાં સમગ્ર જીવન જ કેળવવું પડે છે,

અને જ્યાં જીવનની ગતિ પૂર્ણતા તરફ નથી હોતી ત્યાં કયા પણ - વ્યક્તિની કે સમાજની - મર્યાદિત ગહે છે

સૌન્દર્યને પ્રલક્ષ કરતી ઇન્દ્રિયોમા પણ નીતિની દૃષ્ટિએ કાકાસાહેબ તારતમ્ય જુએ છે કળાપૂજનમા સ્પર્શેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની મદદ લેવાય નહિ, કેમ કે તે અત્યંત ઉન્માદકારી છે ગદ્યનું સ્થાન પણ ગૌણ ગણાય માન શ્રવણ અને નયન સાચું કલામહાશય કરી શકે તેમ છે એ ઘેરે ભોમ પરાક્રમ્ય કરી, અલિપ્ત રાખી, કેવળ સૌન્દર્યપૂર્વક કરી શકાય છે

આગળ કહ્યું તેમ કળા સત્યનું કે સદાચારનું સ્થાન ન લઈ શકે પરંતુ એ તત્ત્વનું સૂચન કરે, અને સદાચારને પરિપોષી શકે, કેમ કે એ પણ જીવનમથન છે સત્યમ્, શિવમ્ અને મુન્દરમ્ એ ત્રણે એક જ મગળ તત્ત્વની રૂપરતિઓ છે, અને એકમાથી બીજાની ઉત્પત્તિ કે ઉપપત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી કળાદર્શી સૂચન કરે ત્રણે એકાત્ર અનન્ય નિહ સયમી સલગોધક આગળ ચાલે છે મનુષ્યનું સૌન્દર્યગોધનું કળા એક ધ્યાયદુ કરણ છે સદૃષ્ટિમા સૌન્દર્યવૃત્તિનો સમાવેશ નહિ કરવો જોઈ એ તે જ રીતે સદાચારની અવેજમા કળા નહિ ચાલે પરંતુ કળા જીવનના ઉત્તમ ભાગને ટેકા આપી શકે ન્યાય, ઉદારતા, કારુણ્ય, ક્ષમા, શાન્તિ, સાગ, વીરતા, એ બધા આત્માના ધર્મને તથા ધર્મની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓને તે પોષી શકે ખરી કળા દ્વારા જીવનના કામગી લલિત, ઉદાત્ત, અદ્ભુત, બ ય અને ચમ કૃતિજનક પમજો ઓળખાનાની શક્તિ કેળવાય છે, અદ્ભુતે તેથી પરાક્ષ રીતે જીવનની લખના આર્થતા, ઉદાત્તતા અને કૃતાર્થતા નીપજી શકે ખરા કલા દ્વારા પૃથ્વીના ગ્રધ પેરે જીવનરહસ્યનો સૂક્ષ્મ મચાર થાય છે, પણ તેમા પ્રચારની નિહન વૃત્તિ, ધન કે કીર્તિની લાલસા લજે તો હના દૂષિત થાય આટલી સાવધાની રખાય તો કળા મારફતે સમાજવ્યવસ્થામા સુમેળ, સહકાર ને સામર્થ્ય લાવી શકાય

પણ આ પરિણામ એ કલાસનન કે કયા સર્જનની ઉપનિષ્પત્તિ છે વ્યક્તિનો નિરતિશય આનંદ તે એની સીધી નિષ્પત્તિ છે, એમા સ સારના સુખદુ ખ ન હોય કેમ કે તેમા અહ કાર, મમ ન, કે ભોમટ્ટિને ગથાન નથી. એટલી એમા કલાકાર ના કવારસરની તટસ્થતા રહે છે એમા પોતાના સત્ત્વથી નિહાળી ન્સુઓ ત્તાથે તાદાત્મ્ય સ્થાનાથી અધ્યાત્મ-personality નો નિકાસ અનુભવાય છે એ જ એના નિગતિત્વ આનંદનું સાચું સ્વરૂપ છે એ ઇન્દ્રિયનૃપ્તિનો આનંદ નથી, કેમ કે ઇન્દ્રિયનૃપ્તિનો આનંદ ક્ષણની

છે, અને એની પાછળ પાછળ જ વિરમ, ગ્લાનિ, વિપાદ, પશ્ચાત્તાપ વગેરે આવે છે. વ્યક્તિના અધ્યાત્મનો સાચો વિકાસ, - આત્માને ખુલતું થવા દેવો - એ કલાનો ક્રિયાધર્મ છે, કેળવણીનો હેતુ પણ અધ્યાત્મનો વિકાસ જ છે. સર્વ સામાજિક તરફ પણ એવા હોવાં જોઈએ કે વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક વિકાસને પોતાં, સાંકડાપણું અને સંકેય નિવારી એને હિંદાર બનાવે.

આત્મજીવનવ્યવસ્થામાં સૌન્દર્ય અને કલાનુ યોગ્ય સ્થગ કાકાસાહેબ સ્વીકારે છે. એ સ્થગ દીનહીન કે સુનક નથી, ઉત્તમ અને ગૌરવશાળી છે. પણ ત્રિભુવનમોહિની કલા અખિલ જીવનેશ્વરી ન બની શકે. કાકાસાહેબની દૃષ્ટિએ એ સ્થાનની એ અધિકારિણી નથી. ઋત્તિમાન જોધી શુદ્ધ, શાન્ત-મય તે પુણ્યવંત બને, જેમાંથી સંયમધર્મ, પ્રેમધર્મ તે મેવાધર્મની અખડ ધારાઓ વહે એ સત્યધર્મ જીવનનો દેવાધિદેવ હોઈ શકે.

✓ જ્યાં જ નગીઓનો સંજમ થાય ■ એ સ્થાનને પ્રથમ મ્હી આપણે પૂછ્યો છીએ, એટલા જ માટે કે સંસ્કૃતિઓને જ્યાં સંજમ થાય છે ત્યારે તેને પણ શુભ સંજમ નહીં શીખીએ ત્રીપુરુષ વચ્ચે વિવાદ થાય તે મિત્રોની જ હોવા જોઈએ, એવા આશય રાખીને પણ આપણે એમ જ સૂચવ્યું છે કે, એ જ સંસ્કૃતિમાં સખડતા રહેવું એમાં કંથાણું નથી. મિત્ર મિત્ર સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે એ જ ખવડાવતા આવડવો જ જોઈએ. લોકોની ભાષા સંધાના (સૌરાષ્ટ્ર) વર સાથે થતું ત્યારે જ એ બનેલા જીવનના બધા સવાસો પ્રયે હિંદુતાની દૃષ્ટિએ એવાની રક્ષિત આવે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પહેલેથી જ જ સંજમ-સંસ્કૃતિ. આપણા રાજપુતોએ દૂર દૂરથી કંથાઓ આણી હતી. કેમ કેગની કંથી, ગાધારની ગાધાની, કામરખની ચિત્રાગદા, છેક દક્ષિણની મીનાદેવી મીનજેવી, સાવ પરદેશથી આવેલી ઉર્વશી અને મહામ્વેતા, એમ મેટલાયે દાખલા આપી રાજાઓ આને પણ રાખ્યો બનતા સુધી દૂર દુર્ગની કંથાઓને ધરતું છે. નગીઓ પાનેથી જ આપણે આ સંજમ સંસ્કૃતિ શીખ્યા છીએ. પોતપોતાની નદીને વડાદાર રહી ચાલે તો અંતે 'સંકુલ' પરોડીને જ્યાંના ત્યાં જ્યાં જ્યાંના જ્યાં રહેતા નથી. અંતે જ નેકાર, સર્વાકાર અને નિત્રાકાર થઈ બધું જ માલગણ તા પરા ગતિ ।

અમારા કાકાસાહેબ

વિજયરાય ક. વેદ

“મારી શી વલે કરવાના છે ?” કાકાસાહેબે સસ્મિત એ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પ્રશ્ન એ હતો કે ત્યારે હજી અપ્રકટ ‘કૌમુદી’ની પ્રચારપત્રિકા અમારી એ પહેલી જ (અને એક કે બે વાર સભામાં થયેલા અલપ-અલપ મેળાપ બાદ કરતાં, હમણાં લગી તો છેલ્લી પણ) – પહેલી જ મુલાકાત વખતે મેં તેમના હાથમાં મૂકી, ત્યારે, જે જે ચિંતવેલા ગુજરાતી, ભારતીય, ‘જાગૃતિક’ વિષયોના નામ તેમાં હતાં, તેમાંનું એક હતું ‘કાલેલકર – ચિન્તક અને લેખક’. એ પ્રશ્નમાં એમની મમતા અને આછો શો, મધુર કટાક્ષ બને છે. ખીજું કંઈ નહિ તો પ્રશ્નકારના એ ગુણોએ જ મને સપિશેષ ઉત્તેજવો જોઈતો હતો, લેખ લખવા ને એવામાં જ છાપવા; પણ આજની ઘડી સુધી એ નથી બન્યું તેનું કારણ પણ આ ક્ષણે તો મને એ પ્રશ્નમાં જ જડે છે. ૧૯૨૪માં સત્યાગ્રહાશ્રમમાં એમને મળવા માટે લઈ જનાર હવે તો “કુમાર”-કાર પણ એના આદિકાળથી જ પોતાને ‘કલા મજૂર’ તરીકે ઓળખાવવામાં આનન્દ માનનાર બચુભાઈએ મારી પિઠાન કરાવી કે તુરત કાકાસાહેબ કહે, “The Hero as Drudge.” એ ખરું હતું ને આ છ’વીસે વરસ લગી ખરું રહ્યું છે : જેનું વીરત્વ વૈતરાં કરવામાં જ ખપી ગયું હોય તેનાથી (તે સામયિક-અકા ભલે સારા તૈયાર કરે, જેમ તેમ કરતો અનિયમિતપણે પ્રગટાવેય ભલે, પણ) મનમાન્યા સરસ લેખો લખવાના દેટલાક તો રહી જ ગય ને ?

એ અગત્યનું કામ રહી ગયું પણ એનાથી અધિક અગત્યનું તો શરૂ ત્યાર પહેલાં થયેલું ને વર્ષો લગી ચાલુ રહ્યું – એમની અદ્યક્ષતરસિક નિગાન્ધકાઓના રસપાનનું કામ દેટલા મુગ્ધભાવથી અમે ૨૫-૨૭ની ઉંમરના જુવાનો એ વખતે ‘પૂર્વરંગ’ કે ‘ઓતરાતી દીવાલો’ આદરભાવભર્યા

મને વાંચતા, કેવી નિત્યનવી ઉત્કંઠાથી દર રવિવારે 'નવજીવન' આવે કે તુરત એમાંની શિક્ષણ અને સાહિત્ય-પૂર્તિને જ પહેલી તો હાથમાં લઈને 'ગંગામૈયા' કે 'મધુનારાણી' કે 'સખી માકેડી'ના મનોવિહાર માણતા.

પછીનાં પંદરેક વર્ષમાં પણ કાકાસાહેબની કૃતિઓએ અમને કદા-પૂછ્યા વગર અમને ધડવાનું તો ચાલુ જ રાખેલું, પણ અધ્યાપક તરીકે એમાંની કેટલીકમાં જિંડા જિતવાનો પ્રસંગ બ્યારે આવ્યો ત્યારે તો 'હિમાલયનો પ્રવાસ' અગર 'રમરણુયામા'ની અને ઉપલા વર્ગોમાં 'જીવનનો આનંદ', 'જીવનભારતી' અથવા 'જીવનસંસ્કૃતિ'ની ખૂબીઓ વધારે સમજીને સમજાવવાના પ્રયાસો વેળા જેમ અમારા જ્ઞાનાનુભવની જીણુપ પ્રત્યક્ષ કરતા ગયા, એ ઓછી કરવાની કશિશે. પણ થવા માંડી, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના આગલા યુગોના સમર્થ તથા મંમાન્ય સાહિત્યકારોથી જુદું જ શું શું આપણી માતૃભાષાને આ ચિન્તકોના ચિન્તકે વિરલ ધર્મબુદ્ધિથી, શૈલીની બાબતમાં તો એક પણ પાનું અરસિક રહેવા દેવું એ બાણે અવલમ્બ્યમ્ કરાવેલું એવી રીતે આપણે એ પણ અમે પ્રીછતા ગયા; અને એથીયે વધુ તો આ પ્રીછયું કે તે માત્ર અખિલ ભારતીય ચિન્તક લેખક સુધારક નથી, પણ સમગ્ર માનવ સંસ્કૃતિનું નવવિધાન ચિંતરવે સુસમર્થ એક આધુનિક શાસ્ત્રકાર, આપણા સાંપ્રત જીવિકાના પ્રાણુ મનોમય જીવનના તો અત્યંત આદરણીય એક જીવનાચાર્ય છે. એમની જીવનદષ્ટિ તથા દલાદષ્ટિએ ધડકાં છિ તેથીયે અધિકસંખ્ય ભારતજનોને તે ભવિષ્યમાં ધકશે; અને અન્યદેશી અભ્યાસીઓ પણ બ્યારે એમનું ઉદાત્ત જીવન અણુરો અને અભિજાત સાહિત્ય વાંચશે ત્યારે સમકાલીન જગતના માનવહિતચિન્તકોમાં આ શુરુ દત્તાત્રેયની ગણના સહર્ષ કર્યા વિના રહેતો નહિ.

કાકા સાહેબનું ગદ્ય : એક દૃષ્ટિ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પદ્ય કરતાં ગદ્ય વિશે લખવું વધારે મુશ્કેલ છે. પદ્ય વિશે લખવાનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ કે મુદ્દાઓ લાંબી પરંપરાથી નિશ્ચિત થઈ ગયાં છે. પદ્ય કે પદ્યબદ્ધ કાવ્ય લખવું ભલે કઠિન હોય, પણ એ કૃતિના વિવેચનના મુદ્દા સૂઝવા સહેલા છે. કાવ્યની કઠિનતા જ, તેની અસામાન્યતા જ એનું કારણ હોઈ શકે. કાવ્યકૃતિનો જ સાર કે તેનું વસ્તુ સાદી રીતે ગદ્યમાં કહી જતાં એનું જે રૂપ થાય, તેનાથી કાવ્યકૃતિમાં શુ શુ વિશેષ છે, એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં કાવ્યકૃતિના વિવેચનમુદ્દાઓ સહેજે મળી આવે. કદાચ કાવ્યની વિવેચનાનો પ્રારંભ આ રીતે જ થયો હશે. હંદ, અલંકાર, રીતિ, વૃત્તિ વગેરે બધાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ આવી સાદી તુલનામાં તરત સ્ફુટ થાય એવાં છે. આ જાતની તુલના અને પૃથક્કરણ કાવ્યતત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અધ્યયાર્થ અને બ્રામકે છે એ ખરું, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાન અને બ્રમ સમજી લીધા પછી પાછો એ જ દૃષ્ટિબિન્દુઓનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ગદ્યનું હજી આવું થયું નથી. પદ્યને, ભલે ને ખોટી રીતે, તેના ગદ્યસાર સાથે સરખાવીને વિવેચનનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ખોળા કાઢ્યાં, પણ ગદ્યને એમ કોની સાથે સરખાવીને આગળ ચાલી શકાય ? એટલે ગદ્યકૃતિઓના વિવેચન માટે વધારે જિંડા જિતરવું જોઈએ.

ગદ્ય એ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃત વ્યવહારની ભાષા છે. પણ અમુક અમુક પ્રયોજનથી અવર્તતાં તે સાહિત્ય બને છે. આમાંનું એક પ્રયોજન તે કાવ્યસર્જન પોતે જ ! કાવ્યસર્જન ગદ્યમાં પણ થઈ શકે, અને ત્યારે એક હંદ સિવાયનાં કાવ્યવિવેચનનાં જે જે દૃષ્ટિબિન્દુઓ, તે સર્વ ગદ્યકાવ્યના વિવેચનનાં પણ દૃષ્ટિબિન્દુઓ બની રહે. પણ તેને ધ્યાન કરતાં ગદ્યસાહિત્યનો એક મોટો ઝોથ રહે છે જેને આપણે નિષ્પદના સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ. સાહિત્યનું અત્યારનું આપણું આ પ્રચલિત સ્વરૂપ પશ્ચિમના સાહિત્યની

પ્રેરણા અને અનુકરણથી અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. વર્તમાન યુગમાં આ પ્રકાર શરૂ થયો તેવો જ ખૂબ ખેડાવા લાગ્યો છે. આ પ્રકાર ન ખેડો હોય એવો સાહિત્યમાં નોંધ પામેલો કોઈ પણ લેખક લાગ્યે જ મળશે. અને આ નવા પ્રકારના સમર્થ સાહિત્યકારો આપણને આ યુગમાં મળ્યા છે : નર્મદ, મણિલાલ, આનંદશંકર, જલવંતરાય, રમણલાઈ, ગાંધીજી, મુનશી.^૧ એમાં કાકાસાહેબની ગણના થાય.

આ પ્રકાર એક રીતે ચાલુ યુગને બહુ જ અનુકૂળ છે. વહેવારમાં જેમ વર્તમાન બેંકપદ્ધતિથી અને શેરપદ્ધતિથી નાનામાં નાની રકમને પણ મૂકી કરી ઉત્પાદનમાં થોડું શકાય છે, તેમ આ નિગ્ધપ્રકારમાં સાદામાં સાદા, ટૂંકામાં ટૂંકા વક્તવ્યને પણ અવકાશ મળે છે, અને સાદામાં સાદા અધિકારીને પણ કંઈકે જણાવા મળી રહે છે. અર્વાચીન પ્રજ્ઞશાસનમાં પ્રજ્ઞની બધી વ્યક્તિઓને શિક્ષણ મળી જાય તે પછી, એના શિક્ષણને તાત્ત્વ રાખવાને, અને વિસ્તારવાને આના જેવો બીજો કોઈ પ્રકાર નથી. આધુનિક યુગમાં આ પ્રકાર સૌથી વધારે ખેડાય છે તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. પૂજ્ય મહાત્માજીના આગમન સાથે હિંદમાં અને ગુજરાતમાં પ્રજ્ઞને માટે એક મહાન શિક્ષણયુગ ઉદય પામ્યો, અને કાકાસાહેબ તેના એક નિગ્ધકાર છે.

વિષય અને પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ આ પ્રકારના વેરિધ્મનો પાર નથી. આ દૃષ્ટિએ આ સાહિત્યને એક છેડે એવા નિગ્ધો આવે જેમાં કત્તા પોતાના વ્યક્તિત્વને કેવળ તટસ્થ રાખીને કોઈ વિષયનું, અથવા વિશેષે કરીને વિષયના કોઈ અંશનું નિરૂપણ કરે, અથવા તો વિષયનો અમુક એક દૃષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસ કરે, તો તેને બીજો છેડો એવા નિગ્ધો આવે, જ્યાં કત્તા, ભિંમ-કાન્યની પેઠે, માત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે વ્યક્તિગત કોઈ લાવ દર્શાવવાના પ્રયોજનથી જ નિગ્ધ લખતો હોય ! વચ્ચે આ બન્ને કોટિના મિશ્રણની લિન્ટ લિન્ટ હાથાવાળું વિશાળ સાહિત્ય આવી જાય. કાકાસાહેબના જેટલાક લેખો શુદ્ધ લાવપ્રકટીકરણના જ છે. એ ત્યાં કવિ જે અને છે, અને શ્રી ઉમાશંકર બેવીએ ‘કાકાસાહેબની કવિતા’ નામનો લેખ પણ લખેલો છે. પણ એ જ્યાં જ્ઞાન આપે છે ત્યાં પણ એમને એમની પોતાની દૃષ્ટિ હોય છે, પોતાની રીતિ હોય છે, પોતાનું પ્રયોજન હોય છે.

સાહિત્યકાર કાકાસાહેબનું વિશિષ્ટ અને અનન્યસાધારણ લક્ષણ તે તેમની સૌન્દર્યદૃષ્ટિ છે. એમના સ્વજાવમાં અને સાહિત્યમાં સિદ્ધરૂપે જણાતી

શક્તિઓમા આને જ હુ પ્રધાન ગણુ જે અનેક વસ્તુઓનુ સૌંદર્ય એમણે વાણીમા પ્રકટ કર્યુ છે તેમાની મોટા ભાગની વસ્તુઓ એવી છે, જે સામાન્ય માણસના ચિત્તમા સુદર તરીકે કદી અકાર્થ ન હોય, સુદર તરીકે મધરાર્થ ન હોય, અને કદી વાણીરૂપે પ્રકટ થઈ ન હોય આની વસ્તુઓ તો એમના લેખોમા જ્યાં હાથ નાખીએ ત્યાં મળી આવે, અને હુ, મારી સામાન્ય ટેન છોડી અનન્યરૂપે અલગ રહેના છન્દુ છુ એટલે, એટલુ જ કહીશ કે આકાશદર્શન અને અધકારદર્શનને એમણે જ ગુજરાતમા લોકપ્રિય કર્યા એમના તારાદર્શનની અસર એમના અતેવાસી કવિમિત્ર ઉમાશ કરના 'નિશીથ'મા તેમજ સુદરમના 'ધૂમકેતુ'મા એમ કાવ્ય સુધી ગયેલી જોઈ શકાશે. આના વિગટ સૌંદર્યના એ જેના ઉપાસક છે તેવા જ તદ્દન નાની નાની ચીજોમા ગહેવા સૌંદર્યના પણ ઉપાસક છે છાપ્પીઓ, ચખલા, ફૂલો, વૃક્ષો, પથરા, અરે સમુદ્રકિ પડેલી પગલીઓનુ સૌંદર્ય પણ એ નોંધવાનુ બૂલના નથી

પણ એમનુ આખુ સૌંદર્યપારખુ ચિત્ત તો એમના પ્રવાસના લેખોમા મળે છે કાકાસાહેબ ગુજરાત કે દક્ષિણના જ નહિ પણ આખા હિંદના એક મહાન પરિનાજક સાહિત્યક છે ગુજરાતી સાહિત્યને જે પરિવાજક સાહિત્યકોનો મોઢો ફાળો મળેલો છે મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ગુજરાત અને તેની સાથે ઇતિહાસથી જોડાયેલા પ્રદેશો અને પ્રાંતોની એક જૈન મુનિ તરીકે પગ પાળા મુસાફરી કરી છે તેથી તેમની ઇતિહાસની ઉકેલદૃષ્ટિનો ગુજરાતને લાલ મળ્યો છે કાકાસાહેબે આખા હિંદના સૌંદર્યધામોની મુસાફરી ધણીખરી પગપાળા કરી છે તેથી હિંદના એ સૌંદર્યો ગુજરાતીમા ઊતરી આન્યા છે આ બધા પ્રવાસો એમણે સૌંદર્યનિરીક્ષણ માટે જ કર્યા છે એમ ન કહી શકાય પ્રારભના, ગુજરાતમા કાકા થયા પહેલાના, પ્રવાસો તો કોઈ આત્મમથન કે અધ્યાત્મદર્શન માટે કરેલા છે એના સૂચનો મળે છે. પછીના પ્રવાસો, દેશનુ જે કામ એમને લાગે આન્યુ તેનો લાલ લઈ કરેલા છે પણ એ પ્રવાસવર્ણનો લખાયા છે, કેવળ કાવ્યદૃષ્ટિએ.

આ પ્રવાસવર્ણનોનુ સૌંદર્ય તે અમુક સ્થાનના માન દૃશ્યનુ જ નથી. કાકાએ એમા પોતાના અનેક અનુભવોથી, ઇતિહાસજ્ઞાનથી અને વિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી તેને સુદર કરેલુ છે હુ જ્ઞાનને પણ સૌંદર્યનો રિખાવ માનુ છુ. એમના નદીઓના વર્ણનો જુઓ, એમના યાત્રાના ધામોના વર્ણનો જુઓ, એમના સાદા નિરીક્ષણો જુઓ, એ બધા ઇતિહાસના અસરરૂપે સમૃદ્ધ

જાણે. એમના નિરીક્ષણમાં આધુનિક વિજ્ઞાનનું તેમ જ સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જાણારો કાકામાં એક વિગેષના એ છે કે એમના કુટુંબઉછેરમાં બાલ્યોના સમગ્ર પ્રાચીન નરમંગે સ્વાભાવિક રીતે પડેલા છે, અને જમાને બદલાતા, જમાના સાથે ગળેતા પણ, એ પ્રાચીન મરકારાને તેમણે દેખ કે અણુગમે દેખ થો નથી, અને તેથી તેમ એ રહિયોનું સૌંદર્ય યોગ્ય અવસરે ભેળવી શકે છે એમના નદીઓના અને મદિરોના અને પ્રાચીન સંસ્કારોના વર્ણનોમાં એ આપણે જેઈ શકીશું કોઈ પણ જગ્યાએ ભાવવિભવ થયા વિના તેઓ પ્રાચીનતા ઝીરવનો આગ્રાહ કરાવી શકે છે.

અને બધા વર્ણનોમાં એમનું વિશાળ સાહિત્યવાચન પણ જાણી શો એમણે મરૂન મગી અગ્રેજ રૂઝવતી હિંદી જગાણા સાહિત્યો ચારી રીતે વાંચ્યા છે, અને વિગેષ તો એ છે કે એના નરકારો એમનામાં તદાગ્રત હોય છે કાકા જુએ કે જાડના પાદડા ખરી ગયા છે, જાગે નાગા ક્ષપણક જેવા દેખાય છે અને એમને મરૂજન્ટિકનું વાંચ સાથે કથ પ્રયમમથ સપજન. સાહિત્યની કૃત્રીય પદાવલીઓ એમના મનમાં ધૂમ્મા કરતી હોય છે, તે મને ત્યારે, પત્રિયુ ફૂલ ઉપર બેસે એમ, આવીને બેસી જાય છે એમને પૂજના એ ધણી વાર યાદ પણ નથી હોતું કે એ ધ્યાની આવી 'ક્ષણિક કણિક' કે 'કાચીતલ્લહિની રંગા' જેની શુજગતી લિપિમાં અનનગ્ધ વિના લખેલી પદાવલીઓ તો અપરિચિત વાચનાર મૂળના અનુલક્ષણ વિના પનાર કરી દેતો હશે અગ્રેજ જેવી સમૃદ્ધ ભાષામાં અગ્રેજ કવિતાની ધણીય પદાવલીઓ ગલમાં ચાલુ સિદ્ધા તરીકે વપરાતી થઈ છે એના વ્યાપારમાં એમણે એમના મરૂન સાહિત્ય પરિચયનો વિનિયોગ કર્યો છે.

અગ્રેજ સાહિત્યની આટલી વાત કરી તો એક બીજી પણ કહે અગ્રેજ સાહિત્યતત્ત્વજ્ઞના મરણોનું પૃથક્કણ કરતા તેમાં એક બહુ મહત્વનું મંતવ્ય, એક જ અર્થપિંડની લિન લિન હાયાઓને વ્યક્ત કરનારા અનેક શબ્દો, પદ્યોના જાણારો આપણી ભાષાને એ રીતે કદાચ ભાનપૂર્વક સમૃદ્ધ કરનાર પ્રો દામર છે તેના જ બીજા મમસાદેન છે, જોડે એમની પ્રક્રિયા એવી ભાનપૂર્વક નહિ ચાલવી હોય આ વ્યાપાર મકાસાદેન અનેક રીતે કરે છે, ચરિત્ર પદ્યોથી કરે છે, ચરિત્ર એક જ સામાન્યતા વિગેરોના ચિરત દ્યનથી કરે છે, ચરિત્ર એક જ ક્રિયાની લિન લિન ભૂમિકા દર્શાવતા ક્રિયાપદોથી કરે છે આમ કરામાં તેઓ ધ્યાક સાદતા આવેલા વર્તમાનનો કે પૃથક્કણનો આગ્રવ છે છે, તો યાક એ બધામાં પોનાના

ચિંતનના ફલરૂપ ઉમેરણી કે સિન્ન વ્યવસ્થા પણ કરી જતાવે છે. આપણા ગદ્યના ઘડતરમાં તેમનો આ ફાળો નોંધપાત્ર છે.

એમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ એમના સર્વ લેખોમાં સર્વવ્યાપી છે. વિષયનિરૂપણ માટે લખેલા લેખો પણ તે તે વિષયના સૌંદર્યવિહાર જેવા છે. વાંચનાર યુદ્ધિના પેંતરા લડતો લડતો વિષયમાં આગળ જાય એમ એ કરતા નથી, એને આંગળી ઝાલીને સૌંદર્ય દેખાડતાં દેખાડતાં આગળ લઈ જવાનું એ પસંદ કરે છે. એમને અનેક વાર ‘નવજીવન’માં લખવું પડ્યું છે, અનેક જગ્યાએ લેખો આપવા પડ્યા છે, અનેક વિદ્યાર્થીઓને લખી આપવું પડ્યું છે, એટલે એક ને એક વિષય ઉપર ઘણી વાર લખવું પડ્યું છે. પણ ત્યાં દરેક પ્રયાસ તે જ્ઞાનસમુદ્ર ઉપર નવી નવી સૌંદર્યસફર જેવો છે. જ્ઞાનપર્વત ઉપરના નવા નવા આનંદપર્વટન જેવો છે. અલગત, ગેરસમજ ન થાય માટે રૂપકને ખગાડીને પણ ઉમેરું કે અહીં પર્વટન કરાવનાર, એ સફર અને પર્વટનનો કર્તા હોવા સાથે, એ સમુદ્ર અને એ પર્વતનો પણ પોતે જ સર્જનાર હોય છે. એમના ઇતિહાસ વિશેના લેખો એ ઇતિહાસનાં સૌંદર્યપર્વટનો હોય છે. એમના કોઈ એક જ વિષયના લાંબા લેખમાં તેઓ ખંડો પાડે છે ત્યાં દરેક ખંડ એક સ્વતંત્ર પર્વટન હોય છે. એથી તેમનો જાલસાથી થાકતો નથી એ એક ખાસ ફાયદો છે. જોકે હું માનું છું કે એઓ ખંડો પાડે છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ પોતાના લેખો જાતે લખી શકતા નથી, કોઈક પાસે, ખાસ પોતાના કોઈ શ્રદ્ધેય અતેવાસી પાસે લખાવે છે. “અમે શ્રોત્રિયોના અક્ષરો સારા હોતા નથી.” એમ એમણે પોતે એક વાર કૌટિલ્યની કુટિલ ઉક્તિથી^૨ પોતાની જાતે નહિ લખી શકવાની વાતનો સરલ ઉલ્લેખ કરેલો હતો. એને જ લીધે એમના ગદ્યમાં અટપટાં વાક્યો પણ નથી આવતાં એમ હું માનું છું. વાક્યો ઉપચય પામે, પણ તેનો અન્વય સાદો અને સરલ જ હોય. પણ એ ગુણ એમના ચિંતનનો પણ હોઈ શકે. અને સરલ લખવું એ એમનો ઉદ્દેશ પણ હોય.

આ ગદ્યા પ્રયાસો કે નિમંદ્યા (અંગ્રેજીમાં નિમંદ્ય માટેનો જે essay ‘એસે’ શબ્દ છે તેનો યૌત્તિક અર્થ પ્રયાસ થાય છે.) માટે એમની પાસે પુષ્કળ વાગ્વૈભવ છે, તેમ જ પુષ્કળ કલ્પનાસામર્થ્ય પણ છે. ટેટલાંચ વરસ પહેલાં જનેલા

૨ મુદ્રારાક્ષસમાં કૌટિલ્ય કાજળ લખવા કાચરચ શકટદાસને બિલાવવા કહેતાં આવો પ્રયાસો આવે છે. ખરું તો એ કાજળ એની પાસે લખાવવા એ એના કાવતરાનો માર્મિક ભાગ હતો.

બનાવો તેઓ કલ્પનાથી તાજ કરીને તાદશ્યપે ગૂંટી કરી શકે છે એમ કરવામાં તેમની અલકારત્વક કલ્પના તેમને પૂરે તહારા આપે છે તેમના અલકારો પણ ધણા અપૂર્વ જણાવે દાદરને કાળા માખણ જેવું કઠીને એમણે એ આખું દરય નજી આગળ ખટું કરેલું છે તેમના પ્રસાસનજનોમાં હાસ્યની છાટ પણ જાદુ જ રુચિકર રીતે વેરાપેલી પડી છે હાસ્યમાં મનુષ્ય-રસભાવની બેનકૂલી આવે છે, તેમ ચાતુર્ય, શ્લેષ, વિનોદ અને વિચારાની રમતો પણ આવે છે અને તેમની કલ્પના ગાઢ લાવેતું નિરપણ પણ પ્રસંગે કરે છે જાણપણના તરેકામાં તેમણે તેમના માતાપિતા વિશે કયાક કયાક જ લખેલું છે, પણ તે ટેલુ લકિપૂર્ણ છે, ટેલુ માર્દવપૂર્ણ છે ! એમણે પોતાના અગત જીવન વિષયે ઘણું લખેલું છે, - આરતી મોટી દુનિયા વિશે કયા કહેનાતું આપું છે તે રંગી અગત રાતો કવી ! - પણ તેમને ઘણા કરુણ અનુભવો ધરા હશે એમ લાગે છે તેમણી તેમણે જેટલા બિનમત જેવા મણાય તે જ લખ્યા છે અને કોઈ પણ જગ્યાએ કટુતા તો આવડા દીધી જ નથી આમ ઘણું ટાંગી નાખતા છતાં તેમના અનુભવો આટલા સમૃદ્ધ છે, આટલા મનોહર છે, આટલા આલાદક છે

આટલા વૈચિત્ર્યથી લખી શકે તેની લાપા મુલાયમ હોય એ તો વગર કહે સમજાય એમ છે એમની લાપા તર્ક કાળ યથેચ્છ રૂપ અનાયાસે લઈ લે છે. એમના લેખમાં ખડો, પનિ-હેદો, લાના ટૂકા વાળો, છુટ્ટા અવતરણમાં કે મૂન તરીકે મૂકી શકાય એના વાળો, એની મેળે લખાતા જય છે એમને આના સુનોતો પણ શોખ છે આપણા સાહિત્યમાં મુનશીમાં એવા સુનો ઘણા મળશે તેમ કાકામાં પણ એવા નાક્યો આવે છે ' જીવનમાં શું, કે કળામાં શું, અનુભવ એકલે ' ' મરણ કળા રમણ બયસાન છે ' એના બીજા ઘણા જતાની શકાય

કાકાના લેખો વાચના વાચનાગુ મન આખું લગઈ જાય છે કોઈ કોઈ પીરસે ત્યારે જમનાગને લાગે ? પીરસના પૂર્ણ લાગ્યો પીરમે છે, અને વાની ખૂટવાનો એને જરા પણ સંકાય નથી, તેમ કાકા લખે છે ત્યારે લાગે છે કે એમનું મન વિચર્યો પૂર્ણ લારેલું છે, અને એ પીરસતા લાપા વૈચરની કે કશાની જરા પણ મથા રાખતા નથી ગ્વામી આનંદ - કાકાના પ્રસન્નમિત્ર - એમણે એક વાર મને કહેલું કે એક તાલુ કહેતો હતો કે સતી રૂઢિ ત્યારે કદી ખૂટે નહિ, ને પીરસે ત્યારે કોઈ જૂખ્યું ન રહ એ સાધુની તો સ્પષ્ટ રીતે શ્રદ્ધાસ્થિ છે, પણ કાગલાદેગના લેખોમાં એક સરખી રીતે તેમની સજ્જનતાની ઝરમર રમતી અનુભવાય છે

કાકાનાં લખાણો સ્વસ્થ હોય છે. એમના સાહિત્યનો મુખ્ય રસ હું શાંત કહું. પુણ્યપ્રદાપના પ્રસંગે પણ તેમની શૈલી સ્વસ્થ હોય છે. સૌંદર્ય-દષ્ટિ વિશ્વમાં સ્વૈરવિહારી છે, તેના સ્વૈરપણામાં પણ એક જાતનો આનંદ છે. કાકાની સૌંદર્યદષ્ટિ પણ સ્વૈરપણે વિહરે છે, પણ તે આત્મતંત્રમાં અસમન્વિત રહીને નહિ. એમના લેખો વિશે શ્રી મુનશીએ બહુ ઉચિત કહ્યું છે, કે કાકા રોમેન્ટિક છે, તેમની શૈલી નદી જેવી છે, જે મહાત્માજીએ આંખી આપેલા એ કિનારાની વચ્ચે ઘોડાપૂરે વહે છે. આમાં કાકાની શૈલીનાં બલ અને સ્વૈરતા સાથે તેના ઔચિત્યભાનની મર્યાદાનો ઉલ્લેખ આવી જાય છે. શ્રી મુનશીએ એ મર્યાદા મહાત્માજીનાં મંતવ્યોની કહી. એ રીતે એ બાબત કહીએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી, પણ એ મર્યાદા ખરી રીતે તો કાકાસાહેબની દાર્શનિક દષ્ટિની છે. તેઓ માને છે કે સૌંદર્યદષ્ટિ તે શિવ કે કલ્યાણની દષ્ટિની વિરોધિની ન હોઈ શકે. એક જ આત્મામાંથી સ્ફુરતી એ બન્ને પ્રવૃત્તિઓ પરસ્પર સમન્વિત હોવી જોઈએ. માટે તેઓ વારંવાર કહે છે કે કલાકાર પોતાના ચારિત્રમાં શુદ્ધ હોવો જોઈએ, અને તેની કલાકૃતિઓ હીન વસ્તુનો મોહ છિત્તપન્ન કરનાર ન હોવી જોઈએ. એવી કલાકૃતિઓ ઉન્નત, કલા હોઈ ન શકે. પણ દુનિયામાં એવું હોય છે ખરું? શ્રી ઉમાશંકર શું હોયું જોઈએ એ પ્રશ્ન દૂર રાખી બન્ને પ્રવૃત્તિઓનું દ્વિત સ્વીકારે છે. તેઓ કહે છે કે કલાકારની કલાશૈલી અને વ્યવહારજગતમાંની તેની કાર્યશૈલી બન્ને ભિન્ન છે, એકને ખીજ સાથે સંબંધ નથી. ૩ પણ કાકાસાહેબને આટલે અટકી જવું રુચતું નથી. અને હું માનું છું એ જ તેમના મનનું મોટું મંથન છે. તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તો જ લખે છે, સિદ્ધાન્તના બૌદ્ધિક પ્રતિપાદનની આંટીઘૂંટીમાં જિનરતા નથી, છતાં એક પ્રસંગે એ મંથનના પ્રતીકરૂપ એક સ્વાનુભવ તેઓ પોતે નોંધે છે. (અહીં સુધી આ લેખમાં અવતરણ લીધું નથી, પણ અહીં લઈ છું.) કાકાસાહેબ મુસાફરી કરતા હતા ત્યાં એક સુંદર ટેકરી જોઈ. ગાડી ત્યાં જ જલી રહી અને ટેકરી નિરંતરે જોઈ.

“ ગાડી સ્ટેશન પર પહોંચી અને સ્મરણ થયું કે સવારની પ્રાર્થના પછીનો ગીતાપાઠ રહી ગયો છે. સ્વિચારનો દિવસ હતો. મારો પ્રિય અગિયારમો અધ્યાય વચ્ચાશે એ ઉત્સાહમાં ચોપડી હાથમાં લીધી. અધ્યાય શરૂ કર્યો એટલામાં ગાડી ચાલી. સામાન્યપણે ગીતા શરૂ કર્યા પછી વચમાં હું

૩. હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના શૈલી ઉપરના નિબંધમાં .

કાકાસાહેબની કવિતા

ઉમાશંકર ભેરો

ઉપરનું શીર્ષક માત્ર અનુપ્રાસના રોષ ખાતર નથી કર્યું અથવા તો પ્રો. બ. કે. દોશર જેના આશ્લ વિવેચકે ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં ગુજરાતીના દસ મહત્ત્વામીઓ ગણાવતા શ્રી કાકા કાલેલકરને એમાંના એક ગણ્યા છે એમ જાણ્યું મહા નથી. કાકાસાહેબે પ્રાસવાળી કે પ્રાસરહિત સમ ખાવા જેટલી બે લીટી પણ પઘની ગુજરાતીમાં લખી નથી એ નાત મરોળ ખ્યાલમાં છે. છતાં કાકાસાહેબની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને કઈ લેખક લગાડવું હોય તો તે ‘કવિતા’ સિવાય બીજું શું લગાડવું?

આકાશમાં કહી લઈ કે કાકાસાહેબના પુસ્તકોમાંથી વાનવાર જેના સૂચન અચૂક મળ્યા કરે છે એવા એમના વિવિધરંગી જીવનકાવ્યને અનુલક્ષીતેય ઉપરનું શીર્ષક કર્યું નથી. ‘સ્મરણપાના’માં જે જીવનકવિતાની સંસ્તરપવગીઓ મહેકી ગઈ છે, હિમાલયમાં ૨૦૦૦ માર્ગચના પગપાળા પયનથી, બ્રહ્મદેસના ને નિસોનના જળપ્રવાસથી અને લોકમાતાઓના પ્રેરણાજલના પાનથી જે જીવનકવિતા કૃષીશાળી મત્વવતી બની છે, જે ઉન્મત્ત પ્રપાતોરૂપે ધીવનકાળમાં એન્ડ્રસનની મજા હતી, પ્રોફાવધામાં (ગાંધીજી હિંદ આત્મા પછીના કાળમાં) જેના શાન પ્રસન્ન સરોવરની પરબો સયા મહાપ્રભ અને નિલાપીટમાં મહાઈ હતી, તેની તો આપણે અત્યારે કઈ વાત જ નથી કરતા. કાકાસાહેબની જીવનકથા લખવાનો આ પ્રયાસ જ નથી.

૧

બે સાક્ષરો - પ્રો. મો. પા. દવે અને શ્રી પ્રામજીએ કાકાસાહેબને બે રૂપે ઓળખાવ્યા હતા. સાહિત્યિક કાકાસાહેબ અને પ્રચારક કાકાસાહેબ બારમાં ગુજરાતી સાહિત્યમયેવનના યોગદાને વળી કાકાસાહેબ કલમવિદ્દ લાગ્યા અખિલ ભારતીય પત્રિકાને કાકાસાહેબ વિપિનિષ્ક્રાંત જણાયા.

હિંદની અનેક શિક્ષણમંચાઓ તો એમને એક ટેળવણીકાર તરીકે જ વધારે ઓળખે છે. છતાં આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાંથી આગળ તરી આવે એવું કાકાસાહેબનું એક અને અવિલક્ષ્ય સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે તે તો કવિનું જ.

માત્ર કાકાસાહેબની કવિતા ગદ્ય મારફત વહી છે એટલું જ. અને એમાં કંઈ નવું નથી. મહાકવિ બાણ અને દણ્ડીની હૃદયરથ કવિતાએ ગદ્ય-દેહનો જ સ્વીકાર કર્યો હતો. કેમ કે છેવટે તો વાન્ય રસાત્મકં કાવ્યમ્ ।

કાકાસાહેબની વાણીમાં સરળતા છે, પ્રસન્નતા છે, અગત્યતા છે, મંસ્કારિતા છે. ટૂંકામાં કહીએ તો રસાત્મકતા છે. આ બેયું મુશ્કેલ નથી. છતાં આપણે હમણાં જ એની વિગતવાર ચર્ચા કરીશું. પણ કોઈ કહેશે, તો પછી કાકાસાહેબની વાણી પદ્યમાં કેમ ન વહી? આવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો દુર્ધટ છે. પણ એક કારણ કહી શકાય. કાકાસાહેબ ગુજરાતી ભાષા વાપરે છે એ બેનાં ખગર ન પડે કે ગુજરાતી એમની માતૃભાષા નથી, છતાં ગુજરાતી એમની ભાષા નથી એ હકીકત જ ઉપરના પ્રશ્નનો ખુલાસો આપવા પૂરતી ગણાવી બેઠેઈએ મગડીના પ્રથમ પંક્તિના કવિ ગોવિન્દાગ્રજ નવસારીના વતની હતા અને મરાઠી તેમજ ગુજરાતી બંને ભાષાઓ સારી પેઠે જાણના મનાય છે કે કદાચ એ ગુજરાતીમાં પણ લેખક થયા હોત. પણ એમણે મરાઠીમાં જ લખ્યું હતું. બીજી ભાષામાં પદ્ય રચતાં મોટી મુશ્કેલી પદ્યની કારીગરીની આટીધૂંટીઓ સમજવાની અને પ્રત્યેક શબ્દનું ઔચિત્ય વગતી જવાની હોય છે. તરુ દત્ત અને સરોજિની નાયક જેવા કવિઆત્માઓએ એવી મુશ્કેલીઓ ગણકારી નથી એ ખરું. પણ નસીમજોગે તેમણે તો સુપરિચિત - અતિપરિચિત એવી અગ્રેજી ભાષામાં પોતાની કવિતા રેલાવવાનું પમંદ કર્યું. કાકાસાહેબને લેખક થવું પડ્યું એમ કહીએ તોય ચાલે. પોતે અધ્યાપક રહ્યા એટલે પોતાની આસપાસના વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એ ભાષામાં જ એ તો બોલવાના. આધુન્યનો મંથનકાળ કાકાસાહેબે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓમાં વટાવીને પોતાના પ્રિયમાં પ્રિય પરિભ્રમણને પણ તિલાંજલિ આપીને ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલી ભોંયમાં મૂળિયાં નાખ્યાં હતાં. એટલે ગુજરાત અને ગુજરાતી એ એમના જીવનનાં અનિવાર્ય અંગે થઈ ગયાં ગુજરાતી જ એમની ભાષા બની રહી. અને જે પોતાના લેખનવસ્તુની કાન્યમયતા ઉપર નિર્ભર હોય તેને ભાષાના વાહન વિશે કશી શંકાશીલતા રહેય શા માટે?

મહાકવિ બાણની કાદંબરીના મંસ્કૃત ગદ્યનો ભાણે ગુજરાતીમાં પદ્યબદ્ધ રમ્યો છે અને શ્રી હિં. ગ. અંજારિયા કહે છે તેમ 'બીબે બાણ

ખડ પડના નથી દેતો. પણ આને ગીતાની શરૂઆતમાં જ મગજમાં ભુવન ગિરિ પેરે હતો સ્ટેશન આનતા પહેલા એ ટેકરી એક બાજુથી ધરાઈને નિહાળી હતી અને તેથી ગાડી આગળ જતા બીજી બાજુથી એ જ ટેકરી કેવી દેખાય છે, ઉપર ચડવાનો માર્ગ રૂપાળો છે કે ભૂડો કરી મૂક્યો છે, એ બધું જોવાનું મન હતું. ઉપાસનામાં એકાગ્ર થવાનો આગ્રહ હોવાથી આ બધી નવરી જિજ્ઞાસા છોડી દેની જોઈએ એમ એક મન કહેતું હતું બીજું મન કહે, ગીતાપાઠ તો રોજ ચાલે છે, આ ટેકરી જોના કાર્ષ આપણે રોજ આવવાના નથી અધૂરું દર્શન પૂરું કર્યું જ છૂટકો બે મિનિટ એમાં ગાળનાથી કશું નુકસાન થવાનું નથી પહેલું મન કરી કહે, પણ ઉપાસના અખડ થવી જોઈએ એ આગ્રહ કેમ છોડાય ? ગીતાપાઠની શરૂઆત ન કરી હોત તો વાત જુદી આમે ગીતાપાઠ મોડો તો થયો હતો પાચ મિનિટ હજી મોડો શરૂ કર્યો હોત તો કનો વાધો ન હતો. પણ શરૂ કર્યા પછી વચમાં વિક્ષેપ અણ્યાય નહિ વધીલાત કરવાને ટવાયેલું બીજું કહે, ટેકરી નિહાળવાનું કામ આખ અને હૃદય એકાગ્રતાથી કરતા હતા તેમાં ગીતાપાઠનો વિક્ષેપ શા માટે આણ્યો ? જે અખડતાનો આગ્રહ હોય તો વિક્ષેપરૂપ ગીતાપાઠ દ્વારે મૂકવો જોઈએ અને સૃષ્ટિનિરીક્ષણરૂપી ધ્યાનયોગ અખડ ચલાવવો જોઈએ.

“ એટલામાં એક ભારે ચમત્કાર થયો ગીતાપાઠ અગિયારમાં અધ્યાય ના પાચમાં શ્લોક ઉપર આન્યો ઉખરી બોલી ‘પરમ મે પાર્ય સ્વામિ શત્તનોડય સદૃશા ।’ હૃદયમાં ચાલતું મુદ્ધ એન્દ્રમ બધું થયું બંને મન વચ્ચે સુસેદ થઈ એકનામ્યતા બની આ ભુવનગિરિ જોવામાં ગીતાભ્યાસનો દ્રોહ ન હતો, પણ એનો વિનિયોગ જ હતો. હૃદયે આપોતે કહ્યું, હવે ધરાઈને જુઓ. પરમ મે પાર્ય સ્વામિ શત્તનોડય સદૃશા । ”

હું આને એમના હૃદયમાં ચાલતા મોટા મથનનું પ્રતીક જ કહું છું. હું માનું છું કે તેઓ પોતાને તાલિયકાર કહેવાવતા નથી - નહેતા, તેમાં પણ આ મથન જ જવાબદાર હતું બીજા કામો છોડી આ સૌ દર્શવ્યાપાનને જ જીવનનો પ્રધાન વ્યાપાર જનાની દેવો એ એક પ્રકારની કર્તવ્યનિમુખતા છે એવું એમનું એક મન એમને દર્શો આપ્યા કરતું હતું. હું માનું છું કે જગન્ના કે જીવનના અનેક કાયદામાંનો આ એક ગણડો જ છે નીતિ અને સૌ દર્શદૃષ્ટિ હોવા તો જોઈએ અનિરુદ્ધ અને સમન્વિત, પણ એમ નહિ આપણા અપૂર્ણ જગતની એ એક અપૂર્ણતા છે અથવા કહો કે આપણે અપૂર્ણ હોવા છતાં

એ પૂર્ણતાને કદપી તેને ઇષ્ટ ગણી શકીએ છીએ, તેને માટે મંથન અનુભવીએ છીએ, એ પણ એક ધન્યતા છે. કાકાસાહેબ આ અદ્વૈતમાર્ગના એક પ્રવાસી છે.

મુંબઈ, તા. ૩૧-૫-'૪૬

...જીવનાકાશમાં જે આ આનંદ સૂર્ય ચળકતો ન હોત, આ આનંદ-ચંદ્ર મલપતો ન હોત તો જીવવામાં કેને રસ આવત ?

આનંદ જે વસ્તુ જ એવી છે કે એનો અનુભવ લેવા માટે ખીનને નોતરવાથી તે ઓવડાય છે. દુઃખોનો સંવિભાગ કરવાથી એની વેદના સંતુન કરવા જેટલી હળવી થાય છે અને સુખમાં કોઈનો ભાગ પાડવાથી તે ઓવડાય છે, ઘણી વાર સાત્ત્વિક બને છે અને એમાંથી સુખથીયે નિરાજો એવો નવો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સૌને આવા આનંદના સંવિભાગી કેમ કરાવાય ? દરેકનું જીવન અલગ અલગ સ્વતંત્ર વહેણમાં વહે છે. તમામ દુનિયાને કાંઈ આપણે આપણા જીવનના સાથી બનાવી શકવાના નથી. પણ કળા દ્વારા-સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, રચના અને ધટના દ્વારા આપણે અસંખ્ય લોકોને આપણા આનંદની ધાંખી કરાવી શકીએ છીએ; અને જે વિશિષ્ટ જાતની શક્તિ કેળવેલી હોય તો જ્યાં અસંખ્ય લોકોને આનંદમતીતિ ધતી નહોતી ત્યાં આનંદ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકીએ છીએ. એને જ કલાદૃષ્ટિ કહે છે.

એવી જ સિસૃક્ષાને કારણે પરમાત્માએ એકના અનેક થવાનું પસંદ કર્યું, આ અનંત લીલામયી સૃષ્ટિ સરજી, એમાં અનંત અવતારો રચ્યા, અને એમાં સનાતન, એટલે કે નિત્યનૂતન, યોગન રેડ્યું. ...एकाकी न रहते એટલા ખાતર જે એકનો અનેક થયો. અને જે અનેકત્વ ગમે તેટલું વિસ્તરે તોયે મૂળ એકત્વ ટટતું જ નથી એ અનુભવનો આનંદ એણે મેળવ્યો. વિવિધતામાં એકતા અનુસૂત છે. એટલું જ નહિ પણ તે અખંડ રહે છે, અને વધારે પરિસ્ફુટ થાય છે એ અનુભવમાં જ દેવી સમાધાન રહેલું છે. દુનિયામાં ગમે તેટલી મુસાફરી કરીએ તોયે આકાશના તારાઓ સાથે ને સાથે જ છે એમ જોઈ જેમ આપણને જાણે-ધર જ ઠોઈએ એવો અનુભવ થાય છે તેમ જ વિવિધતામાં રહેલું એકજ અનુભવવાથી સર્વત્ર એક જ તત્ત્વ ભરેલું છે, એનો અદ્વૈતાનંદ થાય છે.

‘જીવનનો આનંદ’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪-૫.

કાકાસાહેબ કાલેલકર

પણ ન કરી શકે' એવો સફળ અને સુદર રચ્યો છે. અને એક તક સૂએ છે કે કાકાસાહેબનાં ઢેટલાંય ગદ્યકાવ્યોનાં પદ્યરૂપાંતર કરવામાં આવે તો એટલી જ સફળતા મળવા મંભવ છે. 'ઓતરાતી દીવાલો' (૧૫. ૧૩)માં એક વાક્ય છે : "પણ જેમના હાથમાં મારું માન મેં સોંપ્યું ન હતું તેમને હાથે મારું અપમાન પણ શું ?"

કાકાસાહેબના એક કવિનાનારસે એ ઉપરથી ગાયું છે :

માન તમારે હાથ ન સોંપ્યું

કેમ કરી અપમાનયો ?

અને પછી તો આગળ ચાલીને કવિએ એનું એક મુદર ગંપૂણું કાવ્ય બનાવ્યું છે.

૨

ભિર્મિકાવ્ય, ટૂંકી વાર્તા અને લઘુનિબંધ, એ પ્રકારે અને આલંબને પૃથક્ પૃથક્ હોવા છતાં અણે કવિતાનાં જ તથા જુદાં જુદાં કલાકલેવરો છે. મોન્ટેસ્કન, ઈલિયા, જી. ડે. મી., કે સિન્ડ-એમના નિબંધમાં કવિતા નથી તો ખીજું શું છે? લઘુનિબંધમાં માનવહૃદયની મૃદુતા, પ્રસન્નતા, વિશ્રામધના અને આત્મીયતા વ્યક્ત થાય છે તે કવિની હોય છે.

સહજાએ કાકાસાહેબે લઘુનિબંધને પોતાનો માનીતો કલાપ્રકાર ગણ્યો છે. બૃહત્તું ન જોઈએ કે લઘુનિબંધમાં ઢેટલીક વાર કાવ્ય કરતાં ચિંતનની માત્રા વધારે હોય એવું પણ બને છે. બેકનના નિબંધો ચિંતનપ્રધાન છે. પણ જીલ્લી પચુચાર સદીમાં એક કલાપ્રકાર તરીકે લઘુનિબંધરૂપનો વિકાસ થયો છે તે જોતાં જ લઘુનિબંધમાં મત્ત તત્ત્વજ્ઞાન, માહિતી કે બોધ આપવાનો આશય હોય અને કલાદૃષ્ટિએ જિજ્ઞાંસ જ મજાવામાં આવે છે. કાકાસાહેબે ચિંતનપ્રધાન અને બોધપ્રધાન નિબંધો લખ્યા છે, ઘણી સારી મંખ્યામાં લખ્યા છે. 'કાલેલકરના લેખો' ભાગ ૧-૨ માંનાં ઢેટલાંક લખાણો કલાદૃષ્ટિએ જિજ્ઞાંસાધૂરો ગણાય. ઢેજવણીકારની દૃષ્ટિએ લખાયેલાં હોઈ કિશોરાવરધામાં ઢેજવણી માટે એ અમૂલ્ય છે. પણ ફરક તેવા ખાતર એની સાથે 'જીવનનો આનંદ' સરખાવીએ. 'કાલેલકરના લેખો'માં જ્ઞાન છે, આમાં આનંદ છે. પેલામાં હુવયપ્રદેશ છે, આમાં પ્રસન્નતા છે. પેલામાં ચિંતન છે, આમાં કાવ્ય છે. 'સાહિત્યિક કાકાસાહેબ અને પ્રચારક કાકાસાહેબ', એમ ભાગ પાડવા કરતાં 'ઢેજવણીકાર કાકાસાહેબ અને કવિ કાકાસાહેબ' એમ કહેવું કદાચ વધારે સમુચિત થઈ પડે. કાકાસાહેબ ઢેજવણીકાર જ ગણવામાં

આનંદ છે. પણ એ કેળવણીકાર હોઈ પોતાની અંદરની કવિતા પણ આત્મવ્યક્તિ શોધવા મથતી હોય તો તેને રોકતા નથી. પણ આમ એક કેળવણીકારે અવારનવાર વ્યક્ત થવા દીધેલી કવિતા તે એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે અને શુણ્વતાની દૃષ્ટિએ એટલી તો આગળ પડતી છે કે કાકાસાહેબ કેળવણીકારને બદલે કવિ તરીકે જ ઓળખાઈ રહે તો નવાઈ નહિ. પોતે કેળવણીકાર હોઈ એમના લઘુનિર્મલોમાંથી જે કલાદૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે તેમાં પણ ક્યાંક બોધની છાંટ આવી જાય છે. પણ ‘જીવનનો આનંદ’માં મંત્રહોયેલી કૃતિઓ જોઈએ તો તે લઘુ નિર્મલોની કલા સૌંદર્યપ્રેરિત અને આનંદેકલક્ષી જ છે. ‘દિવસનાં વાદળોનું શું કે રાત્રિના તારાનું શું, ગાન અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિ મનમાં રાખીને તેમનો અભ્યાસ કે નિરીક્ષણ કયું જ નથી, કેવળ સૌંદર્યપ્રતીતિ અને હૃદયની ભવ્યતામૂલક ઉન્નતિ એ બે વસ્તુઓની જ અપેક્ષા હંમેશ રાખી છે.’ (પૃ. ૧૯.) કશા જ પ્રયોજનની કાકાસાહેબને પડી નથી. ‘આનંદમાં પ્રયોજન ? છૂં ! એની વાત સરખી ન કરો. આનંદ કંઈ જાતે વૈશ્ય છે ?’ (જીવનનો આનંદ, પૃ. ૫૩) કાકાસાહેબની કૃતિઓ ધણુખરુ નિહોંતુક આનંદથી ભિરાટી હોઈ રસ નિષ્પત્તિમાં સફળ નીચડે જ છે.

આપણે થોડા નમૂના જોઈએ

‘યમુનારાણી’, ‘ગંગામૈયા’, ‘સખી માઈડી’, ‘જોગનો ધોધ’, ‘સહઅધારા’, ‘પ્રતિભાદર્શન’, ‘દેવોનું કાવ્ય’, ‘મગલાની સિપિ’, ‘તાજમહલ’, ‘મેઘનૌકા’, વગેરે તો આખા જ ઉતારવા પડે પણ તે પડનાં મૂકીને બીજાં નાનાં લઈશું. ક્યાંક ઉનાગથી પણ ચવાવી લેવું પડશે.

પહેલા એમની સાથે ‘તાડ પાછળનો ચંદ્ર’ જોઈએ. “એક વિગ્લપણું તાલવૃક્ષના પાદડાના આરાઓ જે નાલિમા ભેગા થતા હતા, ત્યાં જ બરાબર ચંદ્ર હતો. તાડની પાંચ ડાળીઓથી એ ચંદ્રબિંબના પાંચ વિભાગ થયા હતા, જાણે ભૂચંપકની પાંચ પાદડીઓ તાડનું મોટું પર્ણચક્ર મોઢા આગળ પકડીને ચંદ્ર હસતો હતો.”

ચંદ્ર ત્યાંથી ખસે છે. “એક નાળિયેરીએ પોતાનાં પાદડાના ઉઝરડા ચંદ્રના ગાલ ઉપર ખેંચી બતાવ્યા એની મગ પડી ... અમારી અને ચંદ્રની વચ્ચે સરુનું પાતળું ઉપવન આવ્યું જાણે મોટો આગ્રિયો જંગલમાં લપાતો લપાતો બેઠો છે.

“ચંદ્રપ્રકાશ તળે સમુદ્રવેલાની રેતી ચાદી જેવી ચળકતી હતી. અને એક કાયલ અધારું થયા છતાં ટહુક્યા જ કરતી હતી !”

કવિની પ્રતિભાદષ્ટિને જ સાધ્ય એવું આ આખું એ દર્શન છે અને એના શબ્દપ્રતિબિંબનો અન કાવ્યપ્રવૃત્તિનો જ દ્યોતક છે.

હવે ટેકરીઓનું કાવ્ય (જી આ પૃ ૯૬) જોઈએ :

“ બધી ટેકરીઓ અલ્લે આપણે એક અવાજ સાંભળવાની રાહ જોતી ન હોય ! જગત સાદ પાડીએ તો ‘ હા, હા ! ’ એ આપીએ ! ’ એમ દહેતી દોષ્ટી અપૂરે એ વિગે જગાયે શંકા નથી રહેતી પણ એમને બોલાવવાની હિંમત કેમ આસે ? શુ ટેકરીઓ કાંઈ જોતું ન હોય ત્યારે મધરાતે કપડાં ઉતારીને સરોવરમા નાહવા પડતી હશે ? આજે તો નદિ જ ઊતરે, કેમ કે દુર્ધિનીત ચદ્રમા મધરાત સુધી એકાદસે સરોવરમા જોતો હશે ”

અને ખીન્ને જોતો હશે કવિનો પ્રતિભાપ્રભાવ.

પ્રતાપી કાકાસાહેબને ગ્લાનું કાવ્યેય ઓધુ આકર્ષતું નથી :

“ રસ્તાની ન્યાત વણજગની છે પ્રજાઓ વચ્ચે એ મરફતિના એલચીતુ કામ કરે છે જગસોના હૃદય વીંધીને માણસ માટે એને ઉધાડા કરે છે દરેક જનની નિશાનીઓ જૂસી નાખનાર રેતીના રણ ઉપર પણ એ વિજય મેળવે છે આમતેમ વાગેચૂરે ફરી પહોંડોની ખુશામન કરતો એ એને માથે ચડી બેસે છે નદીનાગા પણ એને રોફા શકતા નથી માણસોની દુર્દાંત ઇચ્છાશક્તિનો એ પ્રતિનિધિ છે ” (પૃ. ૨૧૫)

કાંઈ કવિની કવિતા અને જીવનકવિતા ક્યારેક કાવ્યવિષય બને છે “ કપીર સાહેબના ઉત્સવમા છેલ્લે દિવસે કળીંગની કબજ સોફાના દેખના ઝાટકી જતાવે છે ભાવ એ કે કપીર સાહેબ આ દુનિયામાથી કશું લઈ ન ગયા, જલુ અહીંનું અહીં જેવું હતું તેવું મૂકી ગયા

સો નાદર સુરનરસુનિ બોલી
બોલી કે મેરી મિત્રી ચદરિમા
દાસ કપીર જતનસો બોલી
જ્યોષી ત્યો થર દિની ચદરિમા ”

શબ્દના વાદળા પણ એમ જ કહે છે “ ન્યાકાળમા અમે તોફાન કબુ આકાશ મેઘમેદુર જનાન્યુ પૃથ્વીને જળજળોળ કરી મૂકી. હવે અમે ચાલ્યા નિર્જળ, નિર્મળ યર્ષને ચા-ચા ભારે યર્ષને આ-ચા હતા, હવે હસતા ચાલ્યા એા માનવી ! તને પણ એમ જ કરવા નોતરીએ છીએ (‘ શબ્દ ’ વાર્ષિક, વ્યક ૨, પૃષ્ઠ ૧) ‘ સંપર્ષિઓની છબીઓ ’ (પૃષ્ઠ ૧૪૩) એ ચિન્તાત્મક કથાનો નમૂનો છે .

“ સપ્તર્ષિની શોભા જોવી હોય તો આ જ દિવસોમાં. (જૂનમાં.) સપ્તર્ષિ ઊગતા હોય છે ત્યારે નાગે ફેણ માંડી હોય તેમ માથું ઊંચું કરીને ઊગે છે. સહેજ ઉપર ગયા એટલે આ સપ્તર્ષિ નથી પણ ક્ષુવળાળ લાંબી પૂંછડીવાળો એક પતંગ ઉડાડતો હોય એમ દેખાય છે. ખરાબર મધ્ય આકાશમાં આવે છે ત્યારે કોઈ બાહોશ ખલાસી કે તારાની પેઠે પગ ખરાબર પાછળ છોડીને તરતા હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી જરાક ઠંડળી પડે એટલે મતંગજેન્દ્રની સૂંઢનો આકાર ધારણ કરે છે. એથી આગળ વધે એટલે સિંગલબાર પર કોઈ ખેલાડી ગ્રાન્ડ સર્કલ કરતો હોય એવો આભાસ થાય છે. અને જ્યારે આથમતી વખતે ચોકડી અલોપ થઈ જાય અને ત્રણ તારાનું પૂંછડું જ ઉપર રહે છે ત્યારે કોઈ ખારવો માથું નીચું કરીને સમુદ્રમાં ડૂબી જતો હોય અને એના ઢીલા છોડેલા પગ જરાક વાંકા થયા હોય એવું ચિત્ર તૈયાર થાય છે. ” આમાં માત્ર તરંગો નહિ પણ કલ્પના-શક્તિનો જ વૈભવ વ્યક્ત થાય છે.

જોઈ શકાશે કે આમાં ઘણી વાર તો કવિએ વર્ણનવિષય વસ્તુને જીવંતી વ્યક્તિ તરીકે ગણીને (personification કરીને) કામ કાઢ્યું છે. પણ માત્ર એટલેથી જ અટક્યા વગર કલ્પનાશક્તિના અદ્ભુત સ્પર્શથી તે તે વસ્તુને, પછી તે ચંદ્ર હો, ગ્રહો હો, ટેકરીઓ હો, કે સપ્તર્ષિમંડલ હો, પ્રત્યેકને વ્યક્તિત્વ આપી એતનવંત બનાવે છે. આપણી પેઠે જ તે પણ કવિના પ્રતિભાબળે જીવનથી ધખકા રહેલાં લાગે છે.

૩

કાકાસાહેબની આ બધી કવિતાનું મૂળ શોધવું ભારે નથી. પહેલું જ આપણે ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે કાકાસાહેબ સ્વભાવે પ્રવાસી છે. પ્રવાસ કરનારને મને કે કમને કુદરતનાં અનેકરંગી દર્શ્યો જોવાનાં આવે જ. કાકાસાહેબ તો કુદરતધેણ જ છે. કહે છે : “કુદરતનું એક દર્શ્ય એવું નથી કે જેમાં મને રસ ન પડતો હોય.” એમને કોઈ ચાર ખીજ ચડે છે કે “માણસગત એટલી બધી પ્રકૃતિવિમુખ થઈ ગઈ છે કે એને માટે કુદરતની સુંદરતા એ પારકી લાખા જેટલી જ અપરિચિત છે.” નાનપણથી જ ગાડામાં પડ્યા પડ્યા વાદળિયો ચંદ્રમા જોતાં જોતાં એની લાવનાઓ જોવાની એમને ટેવ પડેલી.

બાણીતી વાત છે કે કાકાસાહેબ હિંદુસ્તાન, સિલોન અને બ્રહ્મદેશમાં ધરાઈને રખડ્યા છે. એમાં હિમાલયમાં તો ૨૨૦૦ માર્ચલ જેટલું તો

પગે જ રખડેલા ધરિયતીના પ્રવાસ વખતે એમને છેલ્લા પ્રવાસ યાદ આવે છે એ ઉપરથી એમના બ્રમણનો કંઈક ખ્યાલ આપે “અત્યારે...ચાલોદ- કરનાલીનો દ્રોપદી સમી નર્મદાનો પ્રવાસ, સીતાસમી તાપીનો સાગરમગમ સુધીનો પ્રવાસ, કાશીતલનાહિની ભારતમાતા ગંગાનો પ્રવાસ, મથુરાવૃન્દા વનનો વૃષ્ણસખી કાલિન્દીનો પ્રવાસ, કાશ્મીરના નદનવનમાં કરેલો પાર્વતી વિતગ્તાનો પ્રવાસ અને વનશ્રીના પિયરરૂપ ગોમાતક પ્રદેશમાંનો જલપ્રવાસ એક મામદા યાદ આવે છે ”૨

જેલમાં મુશ્કેલીએ જોના મળતા જયવિજય અને ત્રિશુકુ ઉપરથી એમને એ દોરતો કયા કયા આકર્ષક પરિસ્થિતિમાં મળ્યા હતા એનું એમનું વર્ણન (‘જીવનનો આનંદ’ પૃ ૧૨૬) જેઈએ અચવા બ્રહ્મદેશમાં એક પેગા ડાના પગથિયા ચડતા એ ફેટવા સ્થાનોના પગથિયાનું શ્રાદ્ધ કરે છે એ જેઈએ તોપણ એમનો પરિભ્રમણગોખ સમજાઈ જશે (જ્ઞ પ્ર પ ૧૭)

લોકમાતા, હિમાલયનો પ્રવાસ, બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ, એ પુરનકોનું કાન્ય વસ્તુ પ્રવાસોમાંથી જ ઉપલબ્ધ થયેલું છે નવું પુરતક લોકપ્રિય હોઈ એટલા બધા પરિચિત છે કે, નિસ્તૃત ગસદર્શનની આસ્થકતા નથી પણ અહીં એક દૃષ્ટિબિંદુ ભારપૂર્વક રજૂ કરવાની જરૂર છે તે એ કે કાકાસાહેબે માન સહેલગાહ કરવા પ્રવાસો કર્યા નથી, પ્રવાસ દ્વારા જીવનને માન માણુરા કરતાં બાણુવા અને નાણુરા એ ચોખ્ખું ભોમકા ભમતા ગયા છે એટલે જ હિમાલયના પ્રવાસ દરમ્યાન અવલોકામાં ગાયોની દુર્દશાથી અકળાઈ જનતાને જગાડવા માટે ત્યાંના પ્રયત્ન છટ વગાડનાં એમને મન થઈ આવે છે, એટલે જ કાશ્મીરમાં વેડોના નાસ જેઈએ એમને એ ‘રત્નમાં નરક’ લાગે છે, એટલે જ બ્રહ્મદેશના પ્રવાસને અંતે મીણુવતીના કારખાના જેઈ આન્યા પછી એ નોંધે છે ‘અને હૃદયમાં બેનકુ દર્દ લઈને હું પાછો આવ્યો’ ‘બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ’ એ પુરતકને અંતે જ આ નાક્ય મૂકવામાં લેખકનો ગ્રહિત આશય એ તો નહિ હોય કે આખાય આરા પ્રવાસને અને ચિત્તની સ્થિતિ ઉપરોક્ત પ્રકારની હોય છે

કાકાસાહેબને જેમ રખડતા રખડતા કાન્ય સૂઝે છે તેમ રખડવાનું બધ થયે પણ એમની રસદૃષ્ટિને બાગ્યે જ કંઈ કાવ્યેતર નજરે પડે છે રખડવાનું બધ પ? બે કારણે માદગીધી અને જેલનિવાસથી બનેલો કાકાસાહેબને સારો અનુભવ છે.

કંઈ નહિ ને રાજરોગ જેવા રોગમાં સપડાતા કામસાહેબને પરાણે નિશ્ચાલિ લેવી પડી તો એમણે ‘ચિંચવડના પથરા’ઓ સાથે દોસ્તી કરી,

‘ધંટાશિલા’નાં દર્શન - ના શ્રવણ - કર્યા, કરાવ્યાં, સિંહગદમાં પડ્યા - પડ્યા ‘પંખીઓનું ગીત’ ગાયું, ‘બારીમાંથી ડોકિયું’ કરતાં સહેજે જે પ્રાપ્ત થયું તે આપણા સુધી પહોંચાડયું, અને પથારીમાં રહ્યારહ્યા સ્મરણ - ‘યાત્રા’ કરી એ તો જુદી જ.

જેલની અંદર એમને ચારપાંચ વાર જવાનું થયું છે. જેલની વાત માંદગી કરતાં તદ્દન જુદી. માંદા હોય ત્યારે તો ભિડતાં દિલ્લોલતાં, પંખીઓ અને પાંખો પટપટાવતાં પતંગિયાં જોઈ પોતાની ચાલવાની અશક્તિ વિચારીને બારીમાંથી ડોકિયું કરવાથી જ મંતૃપિ માને, પણ જેલનિવાસ વખતે તો પોતે હરીફરી શકે એવા હોવા છતાં માત્ર પેલાં તોફાની પંખીઓ ને ખીજવવા જ જન્મ્યાં હોય એવાં પતંગિયાંને સ્વૈરશ્રમણ કરતાં જોઈ મનમાં ને મનમાં હિંજરાવાનું જ રહે. એથી જ ‘ઓતરાતી દીવાલો’માં પોતે પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથે સાધેલા તાદાત્મ્યમાંથી માત્ર અમિશ્ર આનંદ સ્ફુરવાને બદલે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના નાશની વેદનાને દંશ પણ ક્યાંક ક્યાંક વરતાય છે. થોરોના ‘વોહન’માંના નિર્બંધ પ્રકૃતિપ્રેમથી ‘ઓતરાતી દીવાલો’ની લિખતા પણ આમાં જ હશે ?

છતાં પોતાના બંધનની વેદનાને લેખકે ‘ઓતરાતી દીવાલો’માં આગળ કરી નથી. એનું કારણ એ પણ છે કે, બાધરન કહે છે તેમ, ‘કારાગારે અતિ ચમકતી મુક્તિ’ના આશોકોને આંતરપ્રવૃત્તિઓમાં તો જેલ જ એક અને અદ્વિતીય મુક્તિનિકેતન લાગે છે. પણ કાકાસાહેબ પોતાની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં આસપાસની ઉદ્દલિજ્જ-અડજ યોનિજ સૃષ્ટિ સાથે તદ્દાકાર થવા જતી વખતે સ્વાસ્થ્ય ખાતર વારંવાર સૂક્ષ્મ, ઉપર કહી એવી આંતરિક, લાવનાનું આલંબન લેતા નથી. કોઈ પણ વાત વિષે ગંભીર તત્ત્વપર્યેષણમાં ડૂબી જવા કરતાં હસી નાખવામાં જ એ વધારે ઔચિત્ય જુએ છે. કાકાસાહેબની ખોલીના સળિયા ચાટતો ‘ચુરૂરૂરૂ મ્હાઈ’ કરતો એક ઘોઘર બિલાડો બહાર મંતોષથી બિભો છે. એમને શું થાય છે ? “નાનપણથી અનેક અગ્નયબધરો (મ્યુઝિયમો) હું જોતો આવ્યો છું. પાંજરાની માંઘ પશુપક્ષીઓ, વાઘબિલાડીઓ પૂરેલાં મેં જોયાં છે, તપાસ્યાં છે. તેમનું વર્ણન બહારના લેખક પર વાંચી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે; પણ કોઈ કાળે મેં એમ સ્વપ્નેય ધારેલું નહિ કે હું બંધબારણે પુરાયો હઈશ અને એક નફ્ટ બિલાડો બહારથી મને જોઈ તપાસી પોતાનો સંતોષ બહાર કરશે !”

છતાં કોક વાર આવા ખડખડાટ હાસ્ય પાછળ દખાવી દીધેલું ફૂસકું

હોય છે એ પણ સહેજે જોઈ શકાય એવું છે જેલ ઉપર થઈને પસાર થતા નાદળના રમૂજ વર્ણન પછી એ ઉમેરે છે, “ગયુ, દીનાલ બહાર ગયું એને યા બહાર જના માટે રજ સેરાની હોય છે ?”

પ્રૃતિકા યના આરનાદ આડે આવે ત્યારે તો જેલની દીનાલો અને ઇતર ય નજીઓ એમને ખૂંચ્યા નગર નથી જ રહેતી જેલગામ જેલમાં “અપ્રસૂન કુન્નારી એક જ રાત છે અને તે દક્ષિણ તરફની વીસ ચાળીસ ફૂટની આઈગી લીંત જે બારીમાથી માણસો ડોખવીને જોઈ શકતા નથી એની એની બારીઓ ફૂટેલી ગાળો કરતા પણ નધુ અલદ છે આટલી લવ્ય, આટલી ઉદાસ લયનાંક નરુ બીજી નહિ હોય જૂના ખડિયેરની રાત જુદી છે ત્યાં તો પ્રાચીનતાનું ઐતિહાસિક કાવ્ય હોય છે આ દીનાલમાં તો એરે નથી” આ કા યરહિતતાના કાવ્ય ઉપરથી અપ્રપણે જોઈ શકાય કે કાકાસાહેબ અત્યુખ થઈને જેલમનની કૃતકૃત્યતાના આનંદ ઉપર જ મુસ્તામ થઈને બેસી રહેતા નથી, બાલ્યસૃષ્ટિ સાથેના મળધના અમારથી એમની આતરિક મતોની લાગણી દુભાય છે જ, તેઓ શોધી કાઢે છે “કે બાલ્ય પ્રૃતિ અને હૃદયસ્થ પ્રૃતિ અભિન્ન છે,” પણ તે બાલ્ય પ્રૃતિ સાથે સતત સંબંધમાં રહેવાના અગ્રત અવતન પછી જ

વાદળાઓ તો દિવસે ખોલી બહાર ગહેરાનું હોય ત્યારે જોઈ પણ શકાય પણ રાતે તાગા લિડાઈ ગયા ને પોતાનો નિયત ખૂણો મલાળવો રહે, ત્યારે બહાર છાપરા ઉપર સારાથે વિશ્વવિસ્તારમાં સ્ફુરી રહેતા તારા ઓનું શું ?

હા એ તારાઓરતો !

પેના પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફનું તત્ત્વવચન તે કાકાસાહેબનું પણ પ્રિય સૂત્ર હોય એમ લાગે તો તે યથાર્થ છે. એ પણ પોતાના તારાવિપયક કાવ્યો દ્વારા કહેતા લાગે છે કે ‘કુનિયામાં મોટામાં મોની અન્યખીઓ હોમ તો બે એક માણસનું હૃદય અને બીજું અતવાન્ત આકાશ’

કાકાસાહેબને દહાડાના પોગા અધારા કગ્તા રાખિને ‘કાળો પ્રકાશ’ વધારે પમદ છે કેમ કે ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતાને કઈક પામવાનું બની શકે છે કાકાસાહેબ તારાવેલા છે સામાન્ય રીતે તે બહાર ખુલ્લામાં આમશના છાપરા તળે જ સૂએ છે “ચાદર, રખાઈ અને કપડાં એટલું મેં ઓઢ્યું હતું એના પર હનાએ આંખની એક પછેડી ઓઢાડી” ૩ “રેવોનું

કાવ્ય' દેખતાં એ કદી થાકતા નથી, કેમ કે “અપ્સરાઓનું લાવણ્ય મ્હાન થતું નથી તેમ તારાઓની તાજગી વાસી થતી જ નથી.”

જેલમાં હોય ત્યારે આકાશદર્શનમાં ભારે મુશ્કેલી જિભી થાય, પણ જીટે કર્યા દેકા હો માણુસે કર્યા કાઠડા એ રીતે કાકાસાહેબ પોતાનો માર્ગ કાઢી જ લે છે. જેલખોલીની જિંમી જળીમાંથી ચંદ્રનાં કિરણ અંદર દાખલ થયાં, પણ ચંદ્ર દેખાય નહિ. એટલે ચાટકું ઊંચું કરી ચંદ્ર જોઈ લીધો ! ને પછી તારાઓની કારવાન જળીમાંથી પસાર થતી જોઈ રહ્યા. ત્યાં જૂના દોસ્ત-પુત્રવંસુને પકડ્યા એટલે આપ્તુએ સરઘસ સમજઈ ગયું...એ કેટલીક વખત તો બીજળીના ચમકારા થાય તે દરમ્યાન જ તારાદર્શન કરી લેવાના...દિવસે પાંદડાં હલાવી આમંત્રો પીપળો રાત પડશે જયવિજયને ઢાંકીને ખોલી આગળ જિભો રહે છે ત્યારે કાકાસાહેબથી ખોલી જવાય છે “એ હવે વેરી થયો છે.” પણ ઘટા ભારે ન હતી એટલે જે ઈષ્ટ દર્શન પ્રાપ્ત થયું તેથીએ એ રાચે છે. “ત્રિશંકુના ત્રણ તારાઓ છાપરા ઉપર મોસનાં નળિયાં જેસે એવી રીતે બરાક ઉપર ગેઠા છે. અને એ હાથ જિંએ ફેલાવ્યા હોય એમ ઉપર એ તારાઓ ચળકે છે.”

તારાઓની આ દોસ્તી કાકાસાહેબ બહાર હોય ત્યારે તો પુરબહારમાં ખીલી નીકળે છે. એક નક્ષત્ર પોતે કાશ્મીરમાં ધ્યાનપૂર્વક જોયેલું હોય તેને ફરી સિલોનમાં જોતાં એમના આનંદની સીમા નથી રહેતી. ‘જીવનનો આનંદ’ની પ્રસ્તાવનાને અતે એમણે કહ્યું છે જ કે “ખરેખર મૈત્રી એ જ જીવનનો સર્વોચ્ચ આનંદ છે.”

કાકાસાહેબે આકાશને અંગેની આપણી અને ગ્રીસની કલ્પનાઓનો શક્ય તેટલો સુમેળ સાધીને એને જીવતી વ્યક્તિઓથી ભરી દીધું છે. મૃગલાની પાછળ દોડતો વ્યાધ જોઈ એમને કવિકુલશરુનું વર્ણન સાંભરે છે, મૃગાનુસારિણ સાક્ષાત્ પદ્યામીય વિનાકિનમ્ । (શાકુંતલ, ૧-૬) કાલિદાસને પ્રિય એવી ‘ચિત્રાચન્દ્રમસોદ્’ સુતિ (રઘુવંશ ૧-૪૬) દેખતાં દેખાડતાં તો કાકાસાહેબનો હરખ માતો નથી. કેટલીક વાર આપણી કલ્પનાઓ કરતાં પશ્ચિમની કલ્પનાઓ એમને વધારે આકર્ષક જણાય છે. આપણે જોને શર્મિષ્ઠા કહીએ છીએ તેને પશ્ચિમના લોકોની પેટે ‘લેડીસ ચેર’ કહેવામાં એની આકૃતિ પ્રત્યે વફાદારી સચવાય એમ છે. એટલે કાકાસાહેબે એને દેવોની ખુરસી, દેવોનું યાન, દેવયાની, એમ નામ આપી દીધું.

કામનાદેવ નક્કરોને સજ્જન બનાવી એમની ઉપર પારાવાર લાસ્ય લાદે છે ‘પેલાનું નામ નામ શું ? પુષ્પ કે તિષ્પ ?’ એમને વળી ‘ત્રીજું પુષ્પ જ સાચું’ લાગે છે “પુનર્નિમિત્તી નોકામા બેઝેલી કોઈ અપ્સરાએ ઉછા વેણુ અને ત્યાગને લીધે ખડિત થયેલું એ ગ્ધાન પુષ્પ છે.” “મધા એટલે દાતકૃત એના હાથાને છેડે બે દોરીઓ બાધી છે બનેને છેડે એકએક ફૂમતું છે. એક પશ્ચિમ તરફ જોડે છે, અને બીજું જાણે દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ જોડે છે. અને એ બે ફૂમના વચ્ચે જરાગર સીધી લીંગામા એક આખો તારો પોનાનું અગ્નિત્વ પ્રગટ કરતું કે ન કરતું એની શકામા જિભો છે ”

સમર્પિને જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી સ્થિતિમા જોઈ એમને પોતાને સુમારવા તો સહે પડે કોઈ બીજાએ સમર્પિના પૂછકાને શિખડીના પૂછકા સાથે સરખા યુ તો એનું તો આવી જ બન્યું અલ્પમહામાથી ગણ્યું જાણે કઈ રીતે એમણે ખીચડીનું પાનણ ઉપજાવી કાઢ્યું છે ! અને છતાં આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ “આથમે છે ત્યારે અદર કડછી નાખીને અદરની બવી જ ખીચડી બહાર કઢાય છે ” પુનર્નિમિત્તે ભલે કોઈ પલંગ કહે, કાકાસાહેબ તો એનું મનનું નાર જનારનાના એવું જ નહિ, પણ એમા ખુલ્લરપતિને મુસાફરી કરતો જોના માટે ચોક્કાસે રાખવાના

આમ તો એમણે ઘણી આકૃતિઓ નક્કી કરી દીધી છે આકાશ મગાને કઠિ ખખા પર કાનક લઈને વિચરતો પિતૃલકત શ્રમણ જોઈ એમણે બાબુ માનતા દશન્યને પણ નક્કી કરી દીધો મકાનના છાપરા પર આડો પડેલો વૃથિક આખો ભરીને જોઈ લીધો એની પૂછડીમા એમને કંઈ દેખાતો નથી. “એની પૂછડી એટલે અનુ પ્રત્યાર્થ ચિહ્ન ”

ધડીકમા એ અગરત્યને ચૂપડે લગર મારતા હોય છે, ધડીકમા આકાશ મગામા ચાથ બોગના ઉત્ત સાથે વાતે વળામા હોય છે આ કાણે તમે એમને અનુદયના લોગામાથી દગી જતા અદબક તેજ ન્યાળી રહેતા જોસો, તો ઘાડી જ નાર પછી અલિખિત-અગરત્યની દિગ્બિવાદીની ગમન ચૂપચાપ જોઈ જોના દેખજો સ્થિતિજના કાગરા ઉપરથી પેલો શિકારી શ્વાન મૃગ પાછળ જૂતકવા કરે છે એની ટટાર પૂછડી એ ચનામા એ રાકાયા હશે એમ તમે માનતા હો તો ભૂલો છો એ તો પોતાના જન્મનક્ષત્ર નિતાન્ત રમ્ય ચિત્રા અને પેલી ‘તેજેભારથી અવસગમના સ્વાતિ’ તરફ મુગ્ધભાવે મીટ માડીને ઓ પલ્લે જિભા’

આ બધા ઉપ થી સ્પષ્ટ થયું હશે કે કાકાસાહેબ તારાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે તે એક કવિની દૃષ્ટિએ જ કરે છે એમનું ચિત્ત અવૃત્ત થાય છે

સૌન્દર્યપિપાસાથી પ્રેરાઈને, આનંદની જ એક આશાએ. આકાશવિહાર કરતી કવિદષ્ટિને કન્યિત્ કન્યિત્ અણુભિક્ત-યા રહ્યો પણુ નજરે પડે છે. (“ના, ચડે છે.”) “આકાશના તાગઓ એ કેના પગવા હશે?” પ્રકાશ દર સેકંડના એક લાખ છવાસી હજાર ચારસો વીસ માઈલના વેગે એક વરસ સુધી પરાત્ત કરે અને જે અત્ત થાય તેને ખગોળશાસ્ત્રીઓ તેજબંદ કહે છે અને ખગોળગણિતમા તેને અત્ત માપનાના એકમ તરીકે સ્વીકારનામા આવ્યો છે આપણા સૂર્યની નજીકમા નજીકનો તારો ૪૨૭ તેજબંદ એન્ડ્રોડે કે પચીસ હજાર અળળ માઈલ દૂર છે સપ્તર્ષિનુ એક તાગનગર આપણા થી સોળ લાખ તેજબંદ દૂર છે સપ્તર્ષિ-ચિના વચ્ચેનુ તારાનગર પાચ કરોડ તેજબંદ દૂર છે પૂર્વા અને ઉત્તરા ભાદ્રપદાના ચોરસને મોટામા મોટા દુગ્ધીનથી જોઈએ ત્યારે એકએક તેજમેધમાથી કરોડો તારાના તારાનગર થાય એના ૧૬૨ તેજમેધોના અૂમખા દેખાય છે એ તેજમેધો કેટલા તેજબંદ દૂર હશે એ ગણ્યુ ગણાય શે?

આવી ગણતરીઓમા કાકાસાહેબ રસ લે છે ત્યારે હેન્ટે તો “આના અનંત વિશ્વો જે આકાશમા સમાયા છે તે આકાશને પણ અંત છે? એની અંદર પ્રકાશ પણ વાકો વળી જ્યાથી નીકળ્યો ત્યા પાછો આવી પહોંચે છે એમ આઈન્સ્ટાઈન જેના ગણિતાચાર્યો આપણને કહે છે આ આકાશના પરપોટાની બહાર શું છે એ આપણા ધ્યાનમા પણ ન આવી શકે”- એના ઈર્ષ દેવી આશ્ચર્યભાન જ આના વર્ણનોમાથી જાગે છે કોઈ પણ જાતની શાસ્ત્રીય ગણતરીઓ કરના કરતા અદ્ભુત રસ અને અદ્ભુતને પરિણામે પ્રચિત્ શાંતરસની નિબ્પત્તિ એ જ લેખકનુ લક્ષ્ય હોય એમ લાગે છે

તાગઓનુ નિરીક્ષણ કરતા કરતા તો નિર્ભેળ ગસની, આનંદપ્રાપ્તિની જ એમની આકાંક્ષા હોય છે “આનંદ લેતી વખતે નાણી મૌન રહે એ જ ઉત્તમ” પછીથી એ આનંદમા નાચક સમુદાયને ભાગીદારી આપના પ્રવૃત્ત થાય છે “આખો અતર્કુખ થાય છે ત્યારે જ સબ્દોનુ અંજલુ વહે છે એન્ડ્રે દર્શન અને લેખન બંને વ્યાપાગ વેણીની પેડે ગૂંથાન છે કેમ કે એમા કલ્પનાશક્તિની નીજ લટ હોય છે”

ટૂંકામા, કાકાસાહેબનુ તારાવિષયક લખાણ તે કલ્પનાપ્રેરિત જ હોય છે, કેવળ શાસ્ત્રીય હોનુ નથી. જાગમા સાહિત્યમંમેયન વખતે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું. ખગોળ ઉપર પુસ્તકો લખો હુ તો કાકાસાહેબનેય કહું છું

શુભરાત્રીમા મને ખગોળનું પુસ્તક આપે। પણ ત્યાં તો એમની કલ્પનાનું
એાધુ આવનાનું હતું ?

આ અભિપ્રાય જ કાકાસાહેબના તારાવિષયક લખાણોમાના કલ્પના
પ્રાધાન્યને બતાવી આપવા બસ છે કાકાસાહેબ તો ૧૯૨૫મા કહેતા તેમ
આલેખ કહેવાના “બધાના દર્શન પાછા પચાગ બાણે મ્યારે થયો।”
સૂત્રી ક્ષિપ્રતો એ પચાગને જ સોપે છે

૪

તારાઓના નિરીક્ષણુ નખતે કાકાસાહેબ ખગોળશાસ્ત્રી નથી બની જતા,
સુસાદરી કે તી વખતે ખગોળનિહ તરીકે દેખાતા નથી, જેલની દીવાલો
પાછળ હોય ત્યારે શુનાશાસ્ત્રમા ઊડા ઊતરવાનો દેખાન કરતા નથી દરેક
વખતે એમનું કવિત્વ જ બહાર આવે છે પણ સાથે સાથે એ સમાજશાસ્ત્ર
વિશારદ હોઈ, ચિંતક હોઈ, એમના કવિત્વમા ટેકેટોકાણે ચિંતનના ઘેરા રંગે
આવ્યા વગર રહેતા નથી દૂકામા કહીએ તો એમની કવિતાને એમનું
જીવનદષ્ટિનો પાસ અચૂક લાગે છે એમની જીવનદષ્ટિના મુખ્ય અંશો :
(૧) પ્રાચીન આર્યત્વની અને આર્યમરૂતિની સાધના, (૨) સમાજનું
સર્વાંગીણુ ઉત્તિ અર્થે ગાંધીજીએ બોધેલા માર્ગનું સેવન, અને (૩)
જગતમા જે કંઈ સુંદર - જે કંઈ કલામય છે તેની માન યતી દષ્ટિએ
ચિંતિસા કરતા જે ખરેખર સુંદર કલામય લાગે તેની ઉપાસના, એમના
ગણાની શક્ય પ્રવૃત્તિ અતો ધણુખરું તો આનંદરપાન રૂપમા દેખા દે છે
છતાં ઠોક વાગ કેળ રમણીયતાબધાં લખાણુમા બોધ ઘૂસી જાય છે અને
નાયકને એમ્લો નાહક બોલે ઉપાડવે પડે છે હા ત ‘સહકારીઓ’
(‘જીવનનો આનંદ’, પૃ ૧૮૦), ‘રણ કે સરોવર’ (પૃ ૧૮૨) અને
(‘ક્રિયા કે કૃતિ’ (પૃ ૧૬૭)નો અનભાગ અને ‘અનસૂયા પ્રાચી’
(પૃ ૩૭), ‘મધ્યાપ્રાચી’ (પૃ ૧૮૧) અને ‘રંગોનું પરિવર્તન નો અન
ભાગ (પૃ ૫૬) એ નજુમા તો રસક્ષતિની હદ યાય છે જ્યાં એક જ
બોધ - પૂર્વની અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ ન્યેનો ફરક તે આભાસ માન છે
એવા બોધ - ઉપર મદદ બાધવામા આવેલો છે વળી એવા બોધનું આવબન
કદાચ ઉછીનું દોર્લ એ તવિશય અનાનકારપાન લાગે છે મગાડી કવિ ગોવિંદા
મજની એક કવિતામા આવે છે કે આ ઉપા તો પૂર્વમા છે, પણ પશ્ચિમમા
લાલાય કયાથી ઉપસી આની ? ઉત્તરમા કવિ કહ છે કે એક ગાલે સુબન

થતું હોય ત્યારે બીજા ગાલ ઉપર મુરખી ચડી આવે છે એમ જ તો ! આ લાવ 'અનસૂયા પ્રાચી'માં વિકારરહિત બનીને દ્વિજત્વને પામતો જોઈ શકાશે. મંધ્યાસમયે પૂર્વના દેર્ષણમાં પશ્ચિમની લાલાશ જોઈ કાકાસાહેબ કહે છે : “પૂર્વ દિશા સ્વભાવે જ અનસૂયા હોવાને લીધે પશ્ચિમનો વૈભવ જોઈ તેના ચહેરા ઉપર કશા મત્સર વગરની શુદ્ધ સાત્ત્વિક મુદિતા જ પ્રગટ થાય છે.”^૧ દેખાઈ આવે એવું છે કે આમાં ‘પૂર્વ’ અને ‘પશ્ચિમ’ શબ્દો દિશા પરત્વે જ નહિ, વ્યાપક અર્થમાં તે તે દિશાઓની પ્રજાઓ પરત્વે પણ વપરાયા છે. એટલે પ્રત્યુત લખાણમાં બોધની માત્રા ઘણી જ વધી જાય છે. એમની જીવનદષ્ટિમાં આર્યગંરૂતિના પ્રેમનો ઉપર કહેલો (૧) અંશ છે તે કોક વાર જ આવ્યા ઉગ્ર રૂપમાં તો પ્રગટ થાય છે. બાકી સર્વત્ર એ અંશને લીધે કાકાસાહેબની કૃતિઓ ગાંભીર્ય, પ્રસન્નતા અને સૌક્ય ધારણ કરે છે. ‘લોકમાતા’ એનો એક મંપૂર્ણ પુરાવો છે. જીવનદષ્ટિના બીજા અને ત્રીજા અંશ અનુક્રમે ‘કાલેલકરના લેજો’ અને ‘જીવનનો આનંદ’માં દષ્ટિગોચર થાય છે.

આ ઉપરાંત કાકાસાહેબની એક વૈયક્તિક ખાસિયત તે એમનું અકૈત શેષય છે. એક પ્રકારનો બાલલાવ એમની કૃતિઓમાં નિરંતર તરવરતે જણાય છે. એનાં નમૂના દાખલ દણ્ડો જ નોઈ એ. ગિરિઆરોહણ વખતે આનંદ મળે છે તે એમણે, જેમ જેમ જીએ ચડીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે જમીન દેખાય — જણે કે જન્મભૂમિનો મોટો ને મોટો ખૂકડો આપણને મળતો ન હોય, એમ કહીને બાળકની પરિલાપમાં વ્યક્ત કર્યો છે. ‘રમરણુ ધાત્રા’માં એમના બાલલાવને પ્રગટ થવા પૂરતો અવકાશ મળે છે. છતાં અન્યત્ર પણ એ છૂપો રહેતો નથી ઘણી વાર એ ખાલ વસ્તુનું આલંબન લે છે. “આજે પગેઢિયે ઈશાન ખૂણા તરફનું આકાશ તદ્દન પાકવાનું અણી ઉપર આવેલા બોર જેવું દેખાતું હતું.” તાજમહાલ (‘જી આ. પૃ. ૨૩૦’) જોતા એમણે “તડખૂચ ખાતી વખતે અદરનો બિયાં વગરનો સરસ લાલ ગરલ છેલ્લો ખાવા માટે રાખવાનું જેમ મન થાય છે, તેમ બહારનું દૃશ્ય ધરાઈને જોયા પછી જ અદર જવું એમ મન સાથે નક્કા કર્યું હતું.”

આ બાલલાવ કાકાસાહેબની કૃતિઓના કાવ્યત્વ માટે ઓછે જગ્યાબદાર નથી.

કાકાસાહેબની જીવનદષ્ટિ — ક્ષિલસૂક્ષ્મ જે કંઈ કહો તેને લગતા વિલાગને અતે ‘ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર’માં શ્રી મુનશીએ એ બાબતમાં પોતાનું

વક્ત્ર ય ગૃહ કૃત્વ ઈ તે તન્મ જરી પ્રશંગે કન્યાનો રહે છે લગ્ન જેના એક વિધ્યને લગતા શ્રી કામાદેવના સિયારો ગુજરાતી સમાજને અનનુભૂત હોઈ, એ અને એવા કાણે ગુજરાતી વાચક વર્ગમા કાકાસાહેબ લોકપ્રિય નથી એમ શ્રી મુનશીએ ચિન્તિત કરી છે એ બાબત અહીં ચર્ચા કરી વિસ્તારમા જિતરાની જરૂર નથી લોકપ્રિયતા એ ઉત્તમ સાહિત્યની કસોટી છે કે કેમ, શ્રી કાકાસાહેબ લોકપ્રિય છે કે કેમ, એ પ્રશ્નોની ચર્ચા લોક પ્રિયતાની પારાથી રીતુ અગાત કબૂલીને અરે હોડી દીધી છે, સહૃદય વાચકો પોતે જ રસાનુભવથી પોતપોતાનો નિષ્કર્ષ કરી લેવો એવી આશાથી

૫

હે-સે આપણે કામાસાહેબની શૈલી તપાસીએ લેખક અભ્યાસ અને અનુભવે જે જીવનદષ્ટિ ખાવે છે એનો પાસ એની લેખનશૈલીને લાગે છે એમની જીવનદષ્ટિના મુખ્ય ત્રણ અંગો આપણે હમણા જ જોયા એમાંથી જ ફક્ત દત્તા શૈલીના અંગો જોઈએ

(૧) આર્થમંત્રતિનો કાકાસાહેબને સારો પરિચય છે, પરંપરાગ્રામ કૌટુંબિક ગૃહણીકાણીથી અને શિક્ષણથી આને લીધે કાકાસાહેબના લખાણોમા ઓઈ પણ પ્રકારના પશ્ચિન વગર વેદ ઉપનિષદ મહાભારત ભગવતિ કાલિદાસા દિમાથી અતલ જો આ-આ કરે છે એમની શૈલીમા ઉલ્લાસ પામ્ય હજાર વગ્ગની નમ્રતિની મુવાસ છે એક શબ્દ, એકાદ શબ્દયુગ્મ, કોઈ વાક્ય ખડ, તો કોઈ શ્લોકાર્ધ એમના કથયિતવ્યને સૈકાઓની અમૃતિના સ્તોરભ ભારે મહેન્ટુ કરી મૂકે છે આના અતરરોજો તે પાડિયપ્રશ્નન માટે હરગિજ નથી હોતા કાકાનાદેવ માને એક ઠાલ્લી ચાવતી નિષાપીઠ જેના ગણાય છે એ લલે લખાણમા એમની કલાદષ્ટિ જ આગ્રગ હોય છે અતરરજી દ્વારા આપણી રસદષ્ટિને ઉત્તજ એના મૂળનો બોધ થતા આપણામા જે સહચારી ભાવો જાગે તે બધાનો લાભ પોતાના લખાણને આપી એ પ્રકારનું લાઘવ નાધવાની જ લેખકની નેમ હોય છે કાકાનાદેવના લખાણો વાચતા શબ્દો અને શબ્દસમૂહોની ઇનમ્થા અજણે પણ આપણે જાણી લઈએ છીએ એ એમની ઉપરની લાક્ષણિકતાથી જ

પશ્ચિમે કાકાસાહેબની શૈલીમા પ્રૌઢિ બાકરિમક નહિ પણ આતરસક અગ બની ગ્હે છે

✓ (૨) લેખકની જીવનદષ્ટિના ખીજ અશની જવાબદારી જેને માથે છે એવા તરવોમા મુખ્ય છે સગળતા

ગાંધીજીની લેખનશૈલીએ ગુજરાતમાં અસામાન્ય પગિર્નન આપ્યું હતું. 'સાક્ષર' શબ્દ ગ્રાળનો પર્યાય બની ગયો હતો સરળતા, મુખ્યતા, એ લખાણની અનિવાર્ય અને પ્રથમ જરૂરિયાત ગણાના લાગી હતી આ સરળતા તે સગી, અજ્ઞાનમૂલક, સરળતા ન હતી, પણ જ્ઞાન પચાની ગયા પછીના સ્વાસ્થ્યથી બિપજેલી આડબરરહિતતા હતી ઉપગત, જે મહાત્મ લારિતાએ લગવાન છુદ્ધ અને મહાનીગને પ્રાકૃત જનોની બો ભીમા ઉપદેશ કરના પ્રેર્યા હતા તે જ આ સરળતા પાછળની પણ પ્રેરણા હતી અને ગાંધીજીનીના પ્રસ્તુત ગુણુપિગેષમાં ભારોભાગ તેજસ્વિતા અને નચોટતા પણ છે એ શ્રી રામનારાયણુ નિ પાકના સરગી હતા શાસ્ત્રીય લખાણો ઉપરથી રપટ સમગ્રપ છે

શ્રી કાકાસાહેબ ગળગણીકાર હોઈ. સરળતાનો અવિશેષ આગ્રહ રાખે એમાં નવાઈ નહિ

જીવનદષ્ટિના બીજા અશને જ કાકા કાલેવરના લેખોમાં જે ઓજસ છે તે પણ આભારી છે એક જાતનો સાત્તિક રોષ ઘણી નાગ કાકા કાલેવ કરના લખાણોમાં જણાયા વગર રહેતો નથી

આતુ જ આતુપગિક તત્ત્વ કટાક્ષ તે પણ કાકાસાહેબમાં ભરપૂર છે કાકાસાહેબનો કટાક્ષ તે નિર્દેશ અને ઔચિત્યલગ્ન વિનાનો હોય છે "આનદમાં પ્રયોજન ! છટ્ આનદ ઓછો જાતે વૈશ્ય છે ?" 'વૈશ્ય' શબ્દમાં લાગ્યે જ કોઈ એક શિનાજીલકન મહાગાધ્રીયની સમૃદ્ધ ગુજરાતી ઉપર તિરસ્કારવૃત્તિ શોધશે 'તાજગહાલ' ('જી આ' પૃ ૨૩૨)માં નીચેની કબર તરફ જિતરતા એક ચાદીના દીનાના તેજે લેખકે કંઈક જોયું "પણ પ્રેમ અને મૃત્યુની વાતો કરનાને બદલે એ અસરકારી પદાર્થ હોઈ કંઈનની જ બડાઈ હાકના લાગ્યો મે ચિડાઈને એને કહ્યું, 'હા, ખસ અહીંથી, કયે ઠેકાણે કંઈ નાત કરવી એનો તને કંઈ નિવેક છે ?'"

(૩) એમનાં જીવનદષ્ટિનો તૃતીય અશ જેને પારિશુદ્ધ કલાપ્રેમને નામે આપણે ઓળખીશુ એમાં કાકાસાહેબની કવિનશૈલીના તરવો તો છે

ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા વગેરેના નીનતા અને બાહુલ્ય તરત જ વરતાઈ આવે એના છે એક વાદન જ લો એની ઉપરની એમની કલ્પનાઓ તપાસો

"ખેતરમાં જેમ તરબૂચની પાકનાની શરૂઆત થતા અદર લાલ રંગ ધીરે ધીરે પાકના માડે છે તેમ જ વાદળાની નીચેના લાગમાં ઝાંખો ઝાંખો

સિંદૂરનો રંગ ચોટે છે અને એને લીધે વાદળાની મુખ્ય મુખ્ય નસોનો વળાક દેવા છે તે આગળનું બહુ સહેલું ચર્ચ થડે છે ^{૧૭}

“કાળી સ્લેટમાં ફોક એક વખત લીસો રંગ મળેલો દેખાય છે તેની ઉપમા કદાચ (વાદળાના ગંગને) આપી શકાય. જોરા બાળકના શરીર ઉપર લીલા ને બૂગા ગંગનું મિશ્રિત એક લાગુ હોય છે તેનું થજી રમજી આ વાદળા ત્વેના થાય. માન યૌવનની કાન્તિ કે લાનપય આ મેઘકાન્તિની ખરામરી કરી શકે ^{૧૮}

“ઉત્તર તરફ વાદળાનું એક મોટું કેપલિન બન્યું હતું. ને તેની નીચે ઉનારુઓને એમવા માટે ત્રણ કમ્પા લટકતા હતા ^{૧૯}

“બહુ છૂટેલી દેવોની કામધંવુઓ ^{૨૦}

“આ વાદળા જગથે ચાલાક દેખાતા નથી જેમ જિટ આમતેમ મૂરખ જેવા થાસે છે તેવા જ આ વાદળા દેખાય છે ^{૨૧}

“આ પેલું ઈંડા જેવું વાદળું આવે એનો નીચલો ભાગ કાળો છે ત્યાં લીનાચ વડુ હોને ઉપર લીનાચ ઓછી હરો એટલે એ બાજુ ધોળાચ વવાડે, થજી ઈંડુ આલ્લામાં લાગી ગયું પેવી થુ બચ્ચાની ચાચ કહેનાય ? હવે તો એ સાવ થાસે ગયું હવે તો હાલ જેવું દેખાય છે ના, ના, આરસ પહાણનો કટંગ લાગે છે ના બૂલ્યો, અગાસ સાહેમની દાદી છે ^{૨૨}

આ છેલ્લા ઉદાહરણ ઉપરથી કાકાસાહેબના બાલબાવની શૈલી ઉપર થતી અત્તર ‘પણ સ્ફુટ થાય છે કામત્તાહેમની ચેતીનું બૂલી ન શકાય એવું એક તત્ત્વ તે ચૈત્યવનું મુક્ત હાન્ય છે અને તે અનેક રીતે વ્યક્ત થાય છે. આત્માની દીવાસો પાછળ સાકડી બધે ખોલીમા ગતે દેહકાને શીતલ સ્પર્શ થતા એકદમ નમ્ને સીતાના થયેલા ‘સ્પર્શ. સ્નેહાર્શ્નિતલ’ની યાદ આવે એ ગરિસિયતિમાથી હાન્ય જિપળે છે. આડવાન તરીકે કાકાસાહેમની યાદશક્તિ વિરોધ થાયે કરવાની જરૂર છે તે કહે છે તેમ માણસનું મન એ જ ચિત્ત ગુમનો ચોપડો છે એમના લેખો અનુભવોના અને પ્રાચીન સાહિત્યના સ્મૃતિયમકાગઓથી દીપી જરૂર છે એમની સ્મૃતિનો આપણે આખર થાનીએ એટલો આછો છે કહે છે, “સ્મૃતિ કઈ સ્થાની વસ્તુ નથી. સ્મૃતિ

૭. ‘જીવનનો આનંદ,’ પૃ ૬

૮. ‘જીવનનો આનંદ,’ પૃ ૩૪

૯. ‘જીવનનો આનંદ,’ પૃ ૧૨૩

૧૦. ‘જીવનનો આનંદ’ પૃ ૧૨૩

ઉપર કોઈ કાળે આધાર રાખી બેસી ન શકાય. તે ક્યારે દરો દેશે તે કહી શકાય નહિ. ”૧૧

ઘણી વાર શ્લેષ જેવા સામાન્ય અલંકાર પાસેથી પણ એ ધાતું કાઢી લે છે.

આતરાતી દીવાલો પાછળની એક ખોલીમાં કોઈ સહકેદીએ કાગડાને પૂર્યો. એણે દુનિયાના તમામ કા-કા-સાહેબોને જૂમ પાડી શ્લેઝાન્યા, પણ હું એકલો જ હાજર હતો એમ કાકાસાહેબ કહે છે. ‘જીવનનો આનંદ’ ‘આનંદને’ અર્પણ કર્યો છે, — અલગત એમના પરમમિત્ર સ્વામી આનંદને, પણ આનંદ-શબ્દથી ઉપસ્થિત થતી અરપણતાનો લાલ લેવામાં જ લેખકની હાસ્યખેરી છે. ‘વઠળ સમય ચેતાં કોળ કામાસ ચેતો’ જેવામાં ‘કાણુ’ એટલે કાણુ અને ખૂણો એનો લાલ લેવાની વૃત્તિ પણ એ જ ગુણની ઘોતક છે. શ્રીનગર તરફ હતા ત્યાં એમના સહયાત્રી છુવા કહે તેમ કરવાની ઇચ્છા એમણે ઠેવિલે અનંતે તમેંચ રાહાવે’ એમ કહી, છુવાનું નામ અનંત હતું તેનો સુંદર લાલ લીધો. આવાં તો દર્શાવો અમરપણ છે.

✓ કાકાસાહેબની પ્રતિભા તે નવનવોન્મેષશાલિની છે, એમાં આ હાસ્યની તાજગી પણ કારણભૂત છે. કાકાસાહેબ હંમેશના જીવાન છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ ‘મોદેર પાકખે ના ચુલ જો,’ (મારા વાળ પાકવાના નથી) એમ એ સહેજે કહી શકે.

૨૨ સપ્ટ. ૧૯૩૭

૫૨ જીવન-કવિ કાકા સાહેબ

રામપ્રભાદ પ્રે બક્ષી

કાકામાદિબ કાલેતરે એક મનનીય વિધાન કર્યું છે : “કાવ્ય લખે તે કવિ એ વ્યાખ્યા અ યામ છે અને અતિવ્યામ પણ છે કા ય જીવે તે કવિ એ જ સાચી વ્યાખ્યા છે ”

જેટલા કાવ્ય લખે તેટલા બના કવિ નહિ, એવું સૂચવતો અતિ વ્યાપ્તિદાયક કામતાહેબે જણાવે છે તેમા નમન થયામા ઘણાને વાધો નહિ દોષ કાકાનાહેબે જણાવેલા અ યાપ્તિદોષનું તાત્પર્ય એ છે કે કા ય ન લખતો દોષ બના કવિ દોષ એવો પશુ દોષક હોઈ શકે મજાએખરે ‘હૃદય કવિ’ કહ્યો છે તે આ કાકાનાહેબે પોતે જેનો બાજુ રક્ષે કરિના તરીકે સ્વીકાર થાય એની કવિના નથી લખી, છતાં તેમને કરિપદ સાપડ્યું છે - માન હૃદયકવિ તરીકે નહિ, હૃદયકવિ તેઓ છે જ, પણ એમના પ્રત્યક્ષ વર્ણનોમા અને પ્રતિ બિનનક લેખોમા કા યનત્વ દે તેથી

પણ કાકામાદેગ કહે છે કે કા યજીવે તે કવિ અર્થાત્ જેનું જીવનજ કરિના જેવું દોષ તે કવિ જે જીવન કરિના મર્યાદાને પાન દોષ તેમા કાવ્યતત્ત્વ દોષુ જેઈએ કાવ્યતત્ત્વની નિષ્પત્તિ માટે મુખ્યત્વે આ સામગ્રી આવશ્યક છે વાગ્ધર્મ્ય કે કવિપદ, યથાગ્રિય કે આદર્શ, જીવનતત્ત્વ, એનું ચિન્તન દોષ તોપણ ભાવમય દોષ એવું, ભાવમય નિરપણ, નિરપિત અને સમર્પમાણ અર્થની વ્યંગના દ્વારા, કે કલ્પનાગ્રન્થ અલકાર, પ્રતીક આદિ દ્વારા, કે યત્નુ જીવની વાદળના દ્વારા, ચમત્ક્રિયન અભિયંત્રિ, અને એ અભિયંત્રિનું ચર્ચાપ વાદન બની શકે તેની બાબત. એ ભાગની, અપેક્ષા દોષ તો, લવા નક પસરવના

આ સામગ્રીથી નિષ્પન્ન થતા કાવ્યતત્ત્વનું પ્રયોજન છે રસાસ્વાદ, ભાવમય આનંદાનુભૂતિ

આ કાવ્યતત્ત્વ જેમા હોય, રસાસ્વાદરૂપ પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થાય, એવું કાવ્ય રચનામા મુશ્કેલી હોય તેથી ઘણી વધારે મુશ્કેલી એ કાવ્યતત્ત્વથી મુક્ત અને આનંદપ્રયોજનનું સાધક એવું જીવન, એવું જીવન કાવ્ય, જીવનામા જે કવિતામા જીવન હોય, કાવ્ય જીવનમય હોય, પણ જીવનમા કવિતા હોય, જીવન કાવ્યમય અર્થાત્ કાવ્યરૂપ હોય એ અતિ વિરલ સિદ્ધિ છે

કાવ્યતત્ત્વસાધક જે સામગ્રી જણાવી તેમાથી ઘટલીનો જીવનમા અનુભવ શક્ય છે ?

જીવનમા વાસ્તવિક જીવનતત્ત્વ હોઈ શકે, કાદંબનિક નહિ, એ જીવન તત્ત્વ આદર્શરૂપ હોઈ શકે, જીવનમા ચિન્તન હોય અને એ ચિન્તન ભાવ મય પણ હોઈ શકે, જ્યાં ભાવનો જ પ્રમગ હોય ત્યાં જીવન ભાવમય તો હોય જ જે જીવનકાવ્ય, આ સામગ્રીથી મપત્ત હોય તે, એ જીવન છે તે કારણે નિરૂપણનો વિષય નથી, જીવનનો વિષય છે, એની અભિવ્યક્તિ વાણીમા નહિ, વ્યવહારમા કરવી પડે, વ્યજના, અલકાર, તાદશતા, લયા ત્મકતા એ તરવો જીવનમા તો ન આવી શકે પણ એ જીવન જીવતા, “કાવ્ય જીવે તે”, માનવની વાણીમા આવી શકે આના કાવ્ય જીવનાર માનવની રસાનુભૂતિ, રસિકતા, કેવળ આત્મપરાયણ ન હોય, એ પરાસ્નાહ હોય તો જ કાવ્ય જીવનારના જીવનકાવ્યનું, એના સહૃદય આસ્વાદકને આનંદનો અનુભવ કરાવનાનું, પ્રયોજન સિદ્ધ થાય

આવી કાવ્ય જીવનાર વ્યક્તિના ભાવરૂપે પરિણમતા સવેદનો એના પોતાના જ હોય એવું નથી, અન્યના પણ હોય - અન્યના છતાં નિજીરૂપે એ વ્યક્તિ પોતાના પ્રતિકૂળ, દુઃખમય સવેદનોની પ્રતિકૂલતાને અને દુઃખ મયતાને ગાળી નાખીને એને પરને અનુકૂલ અને અદુઃખકાંક બનાવે

પણ આટલું બસ નથી ‘કાવ્ય જીવન’ એ આટલામા સમાપ્ત થતું નથી, એ કાવ્ય જીવનારો મહામાનવ પોતાના જીવનકાવ્યને માન કરી જ નથી, થોતા (અથવા દ્રષ્ટા) પણ છે એનામા સહૃદયના જેવી તટસ્થતા પણ હોવી જોઈએ કાવ્ય વાચનારો તથા નાટક જોનારો અને એવું આસ્વાદન કરનારો સહૃદય કાવ્ય નાટકમા જન્મી, યના ભાવની અનુભૂતિની માળતમા તાદાત્મ્ય તાપે છે, ભાવનાદા મય સાધે છે, અને એ કાવ્યરૂપ કે નાટકરૂપ

કૃતિના કાર્ય પરત્વે તટસ્થ રહી શકે છે કાવ્ય જનનારા માનવ તો પોતે જ એનો નાયક છે - અને પોતે જ એનો શ્રોતા - આસ્વાદક છે, તેથી નાયક તરીકે ભાવતાદાત્મ્ય એને સહજ છે પણ વ્યવહારકાર્ય પરત્વે તટસ્થ અને નિષ્ક્રિય એ રહી શકે નહિ વાક્યમય કાવ્યનાટકનો જ્ઞાનક, સહૃદય, જે તટસ્થતા જાળવી શકે છે એ તટસ્થતા, જીવનકાવ્યનો નાયક પોતે જ છે એવા માનવને દુઃસાધ્ય છે એ તટસ્થતા, અને હૃદ્વાતીન ગિતપ્રતિદશા

કાકાસાહેબના પ્રનાસ નિષયક અને પ્રકૃતિ વિષયક લેખોમા જે વસ્તુનું સમર્પણ થયું છે એ એમના જીવનનો જ એક ખંડ છે પોતાના જ જીવનને, પ્રનાસમા અને પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમા ગાળેલા ક્ષણક્ષણના જીવનને કાકાસાહેબ અક્ષરાંશુ કરે છે એ જીવનખંડના, જીવનના ખંડ કાવ્યના, નાયક એ પોતે જ છે એમના એ અક્ષરાંશુ જીવનખંડમા કાકાસાહેબ “કાવ્ય જીવે છે” એવી પ્રતીતિ કરાવે તેવી સામગ્રી છે, તેવી આસ્વાદ્યતા છે - આનંદમયતા છે એમા એમણે જીવન કવિ એ પદની યોગ્યતાના પ્રમાણ આપ્યા છે

જે કાવ્ય જીવે તે વાક્યમય કાવ્યનો સર્જક કવિ છે એવી સાહિત્ય લક્ષી વ્યાખ્યા આપણે ધડીએ તો એ વ્યાખ્યા પણ અવ્યાપ્ત છે તેમ અતિ વ્યાપ્ત પણ છે પણ કાકાસાહેબને તો એ વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે, કારણ કે એમણે પ્રનાસર્ણવમા અને વિગેષન પ્રકૃતિવર્ણનમા કાવ્ય સર્જ્યું છે

એમની એ ગદ્યકનિનામા મત્વનત્વસાધક સામગ્રી સારા પ્રમાણમા છે એમા જીવનતત્વની મીમાસા છે, જ્ઞાનમય ચિંતન છે અને જ્ઞાનમય વર્ણન છે, વ્યજના, અલંકાર અને સ્વભાવોક્તિ છે, ચમત્કૃતિજનક અભિવ્યક્તિ છે અને એ અભિવ્યક્તિ માટે સમર્થ એવી ભાષા છે એમા લયમત્તમ પદ સ્વરૂપ નથી, કાગળ કે એની અપેક્ષાનો અભાવ છે

એ જીવનતત્વ કાકાસાહેબના પોતાના પ્રનાસગત અને પ્રકૃતિ સમક્ષ જીવનમાથી અને સ્થાનિક માનવોના જીવનમાથી આપડયુ છે

કાકાસાહેબે આ ગદ્યકાવ્યની વાક્યમયરચના ન શ્રી હોત તોપણ તેઓ હૃદયકવિ તો હતા જ વાક્યમય કાવ્યાભિવ્યક્તિ આ જીવનકવિને વાક્યમય કવિ પુરનાર કરે છે

લયનો એમણે પોતાની સાહિત્યકૃતિઓમા પવરતરે આદર નથી કર્યો, તે છતાં અભિપ્રાયથી એ તત્વનો તેઓ અનાદ્ય કળતા નથી, બલકે આદર કરે છે પદારી ધાર્મિક નય જોઈને એમણે લખ્યું છે કે, “કાઈ પણ ક્રિયા અમુક નિયમસર ફરી ફરી થાય એવે એમાથી = ઈન્દ્રિય જ્ઞાન તો પેલા ધાય

જ. "૨ એયું એમનું ખીજું" કથન આ છે: "તાલ જમે એટલે ચિત્તવૃત્તિનો એક જતનો લય થાય છે."૩ આ કથનોમાં જે ભાવનિષ્પાદક નિયત ક્રિયા-વર્તનનો અને ચિત્તની લઘાચર્યા ઉપજવનાર તાલની જમાવટનો ઉલ્લેખ છે તે લયસાધક તરવો છે, લય જ છે.

આ હૃદયકવિનું પ્રકૃતિ સાથે ભાવમંવાદ સાધતું હૃદય ભાવને વાણી-રૂપે છલકાવે છે, અને હૃદયકવિ વાઙ્મયકવિ જની જાય છે. કવિગમ્ય ભાવનો વહેવારિયો છે, હોવો જોઈએ. કાવ્યમાં વહેતા કવિના ભાવનો આશ્રય જે કાવ્ય સ્વમંવેદનમય હોય તો કવિ પોતે હોય છે, અને કાવ્ય પર મંવેદનમય હોય તો કવિએ કંપેસો નાયક હોય છે. એ ભાવનો આલંબનવિલાસ હોય છે કવિમાં કે કવિકલ્પિત નાયકમાં ભાવ જગાડનારી વ્યક્તિ. એ ભાવને ઉત્તેજે, પોષે, એવી પ્રકૃતિ એનો ઉદ્દીપનવિલાસ જને છે. જેમાં પ્રકૃતિ ઉદ્દીપનવિભાવ નહિ પણ આલંબનવિલાસ હોય અને એવી આલંબનભૂત પ્રકૃતિએ પ્રકટાવેસો ભાવ જેમાં વહેતો હોય, એવી કવિતાની સાધના આપણા પ્રાચીન કવિ-કવિઓએ કરી છે તેવી અને તેટલી મધ્યકાલીન કવિઓએ નથી કરી, પાશ્ચાત્ય કવિતાથી પરિચિત અર્વાચીન કવિઓએ પણ પ્રકૃતિની એવી અનન્યભાવની ઉપાસના, પ્રકૃતિ જ જેમાં ભાવનો એકમાત્ર આલંબન-વિલાસ હોય એવી કવિતાની સાધના, આજી નથી કરી; કારણ કે જમાનાની તાત્કાલિક ઘટનાઓએ કવિહૃદયના ભાવપ્રવાહને જુદી દિશામાં વાળ્યો. કાકા-સાહેબની એ વિશિષ્ટતા છે કે એમની વાઙ્મયરચનામાં પ્રકૃતિ પ્રધાનતયા, કહી શકાય કે નિરપવાદતયા, આલંબનવિલાસ જનીને આવે છે.

હિમાલયનુ રમરણ કાકાસાહેબના હૃદયમાં સ્વગૃહે જવાનો nostalgic ભાવ જન્માવે છે:

"હજુ પણ કોઈ હિમાલયની વાત કાઢે એટલે સાસરામાં રહેતી વહુ પિયેરની વાત સાલળાને જેટલી રાજી થાય તેટલો આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. છોકરી પિયેરથી દૂર પડી એટલે તે સતત પિયેરને જ અંખ્યા કરે છે. આ અંખનાનું પરિણામ એ થાય છે કે, પિયેરનું પ્રત્યક્ષ ચિત્ર એક બાજુ રહી જઈને તે પોતાના મનમાં એક પ્રેમચિત્ર નિર્માણ કરે છે... હવે પછી હિમાલયનાં હું જે શબ્દચિત્રો આપવાનો છું તે પ્રેમચિત્રો જ હોવાનાં. જે વસ્તુની ઉપર પ્રેમ બધાયો તે વસ્તુનો પ્રેમરહિત વિચાર થઈ શકે જ નહિ."૪

૨. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૧૪૬.

૩. 'ઓતરાતી દીવાલો', પૃ. ૫૬.

૪. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૪૮.

પ્રેમીજનનુ પ્રેમપાન જો આવી અંખના બગાડે નહિ તો તે સાચું પ્રેમપાન નહિ, તો એ સાહિત્યસર્જનમા પ્રેમનો ખરો આલબનવિલાસ ન બની શકે કાકાસાહેબ કહે છે. “ જે વસ્તુની ઉપર પ્રેમ બધાયો તે વસ્તુને પ્રેમરહિત વિચાર થઈ શકે જ નહિ ” કાકાસાહેબનો વિચારમલાર પણ પ્રેમમલસિત છે, પ્રેમના રંગે રંગાયેલો છે, લાગમય બન્યો છે, અને લાવ એ તો કાવ્યનુ મુખ્ય તત્વ છે

આ રતિમાન રચાયેલા છે, આખા હિમાલયપ્રવાસનો અધિધાન ભૂત ન્યાયક લાન છે અન્ય આનતા જતા, મચારી, લાવો પણ તે તે રચે વ્યક્ત થયા છે, અને ત્યા ત્યા એનો આલબનવિલાસ પણ પ્રકૃતિ જ છે આ વાન વાયો

“ અમે ચાલના લાગ્યા હતા ચાલના લાગ્યા કહેવા કરતા રિસાયેલા પહાડ સાથે અનુનય કરના લાગ્યા એમ કહીએ તો વધારે સાચુ ગણાય ”

પ્રકૃતિનુ સજીવ તત્વ, કોઈ માનવેતર પ્રાણી, લાવનુ આલબન બને એ તો, આનન્દસર્જનના ધનિસિદ્ધાન્તમા સમર્થક પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારાયેલી, પ્રાચીનમલથી ચાલતી આનતી ધનના છે નાત્મીકિના રામાયણમા રહેતા કુરુપુરસનો મૂલભૂત શાંભલાન કી ચમિધુનમાથી એકના પારથીએ કરેલા વધ માથી ઉદ્ધલ થો હતો જેલ સહાસી મિત્રના પગ તળે ચગદાઈ ગયેલો મ કાડો જોઈને, કાગડાએ મારેલુ ખિસકોલીનુ બચ્ચુ જોઈને, અને કાગડાનો માળા ઢળા પડતા મરી ગયેલુ કાગડાનુ બચ્ચુ જોઈને કાકાસાહેબના હૃદયમા એવો જ, જેનુ આલબન સજીવ પ્રકૃતિ છે તેવો, ગોકલાન જન્મ્યો હતો ^૧ દાડમના દાણા જેવા લાલ ને મખમલ જેવા સુનાળા અસ્પાયુષ ઇન્દ્રગોપતા દર્શને કાકાસાહેબના ચિત્તમા જે ચિત્તનુ પ્રેર્યું તેમા પણ લાવનુ અત સોત રહે છે ^૭

નદીની, પ્રપાતની, સરોવરની અને સાગરની ‘ જીવનલીલા ’ એ કાકા સાહેબના હૃદયને જેટલુ લાગપ્રશ્નુ કર્યું છે તેટલુ અન્ય પ્રકૃતિતત્ત્વોએ નહિ કર્યું હોય જીવનના પ્રતીમ સમી નદી ધ્યાયી આવી અને ક્યા જાય છે એ ગૂઢ પ્રશ્ન એમના ચિત્તમા કુતૂહલ પેદા કરે છે નદી એ તો નદી માતૃક પ્રદેશની માતાઓ છે “ રત્નચદાવિની એ માતાઓનુ દર્શન અને ધ્યાન એમનામા વ સને નત્સવ માતા પ્રત્યે હોય એવો, માતૃલક્ષિતો લાવ વત્નમાવે

૫ ‘ હિમાલયના પ્રવાસ ’ પૃ ૧૪૭

૬ ‘ એતરાતી દીવાલો ’, પૃ. ૬ ૩૧, ૩૭

૭ ‘ એતરાતી દીવાલો ’, પૃ ૪૮

છે નાની માર્કેડી નદી એમની “નાનપણની સખી” છે એનો સહનાસ એમને આનંદનિમગ્ન કરે છે એની સાથે ગોઠી કરીને એઓ પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને એના પ્રેમથી આર્દ્ર બને છે — એકબીજાની વાત ન સમજાય તે છતાં એ નદી સાથેનું એમનું મિલન પ્રેમમિલન છે, ભાઈબહેનનું ભાવભર્યું મિલન છે “સનાહ શો પૂછ્યો અને જનાજી ગો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખના જેટલી સ્વસ્થ વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે ક્યાથી રહે? ૮ સિંધુની, પાય નદીઓના પ્રસાહોનો “મેટો હુમલો ઝીલી, પચાવી, પોતાનું” નામ કાયમ કરનાર શક્તિ” અને “જીવનની ઉદાર કૃપા અનેક રીતે ફેલાવતી” એ સરિતાનું, મહત્ત્વ અર્થનો પરાયે ત્યાગ કરનામા પ્રત્યક્ષ થતું આર્દ્ર રાગ ઓનું અનુકરણ કાકાશ્રીમા અહોભાવ ઉપજાવે છે ૯ એવો જ અહોભાવ એઓ નજીકાય પ્રાચીન પહાડને વીંધતી, “નમ્ર છતાં આગ્રહી જીવનધર્મી સત્યાગ્રહી અથોભ નીર” વહાવતી ગુચ્છુપાની નદીને જોઈને અનુભવે છે ૧૦

આશ્ચર્યભાવથી જોયેલો ધોધ કાકાસાહેબને એ સ્થાન જોઈને સૂઝેલા (જન્મેલા) ભાવોનું એકાદ તાડનસ્તોન રચીને એની ઉદ્દીપક વાદ્યમથી મૂર્તિ ધડનાને પ્રેરે છે ધ્રુવાધારના ભવ્ય પાનન દર્શને એમની પાસે આ ઉદ્દગાર કરાવ્યા છે

“નિર્સર્ગયાત્રાથી પ્રથમ કુતૂહલ જાગ્રત થાય છે, તેમથી અદ્ભુતતા જન્મ લે છે અને તે સારી રીતે એકઠી થતા, એકાએક ભક્તિનો ઉમળકો બહાર પડે છે” ૧૧

સરોવરનું દર્શન એમને મિત્રદર્શન જેટલું આહ્વાદક લાગે છે ઉપરાત “સરોવર પોતાની અરીસા જેની શાન્તિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામનાનું પ્રોત્સાહન આપે છે” ૧૨ અહીં મૈત્રીરૂપ રતિભાવનો આલબન વિલાસ બનેલું સરોવર તરત જ શાન્ત રસનો, પ્રો સાહક શાન્ત વીર રસનો, ઉદ્દીપનવિલાસ બને છે આ અથમા અનેક સ્થળે જેનો સમુચિત સુભગ ઉપયોગ થયો છે એના ‘જીવન’ શબ્દનો શ્રિલક્ષાર્થ પ્રયોગ કરીને કાકા સાહેબ કહે છે

“સરોવરમા આપણને જીવનની પ્રસન્નતાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમા જીવનની પ્રશુબ્ધ વિરાટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે” ૧૩

શિવનાથ નદીની યાત્રા દરમ્યાન ઝારસૂગડા રોશન પાસે જતા વચમા

૮. ‘જીવનવીલા’, પૃ ૩

૯. ‘જીવનવીલા’, પૃ ૧૩૫.

૧૦. ‘જીવનવીલા’, પૃ. ૨૨૦

૧૧. ‘જીવનવીલા’, પૃ ૧૭૬

૧૨. ‘જીવનવીલા’, પૃ ૧૩૭

૧૩. ‘જીવનવીલા’, પૃ ૧૩૭

રસ્તા તપ્તી વહેતી એ મુર નદીમાં પાણી ભાત લોઈને શ્રી કાલેશ્વરે જે ઉદ્દામ્યમન ઉચ્ચાર્યું તે, નદીજનિત બાવ રટ કરવા આદે, કલાધર્મનું રમણીય અનિપાદન કહે છે "આ નદીની ભાત પશુ કશું જોવા વચર, કમો જોય આપ્યા વચર, હૃદય સુધી પહોચતી હતી અને ત્યાં પોતાની માથમની છાપ પા ની હતી એનું નામ તે સાચી કળા" ૧૫ હું ઉમેરીશ કે આનું નામ તે સહૃદયતા

કિન્નિઆદે તના પ્રકૃતિ પ્રયેના, જેનું આવગન પ્રકૃતિ જ છે એવા, પ્રેમ, આશય, લક્ષિ આદિ ભાવ, એમના આર્થ હૃદયમાથી રવા દાઈને પામાત્મ્ય પ્રતિપ્રસસક કવિઓના ભાવો કળતા વિવક્ષણ છે એમા સગવેદ કાલીન નિષિ કવિઓની પ્રકૃતિ પ્રયેની લક્ષિ, પ્રકૃતિના તરવેને દેવ્ય અર્પવાની કાન્યમય હત્યના અને એમના સાન્નિધ્યમા અનુભવાની ધયાતા છે એના રતોરોમા પશુ, સર્જન પરમતત્ત્વની વિભૂતિ નકય દૃષ્ટિમા જોનારી તરવિમર્શિની દૃષ્ટિ છે એમા જે કાન્ય છે તે તત્ત્વજ્ઞાનનું જ કાન્ય છે એ તત્ત્વજ્ઞાન પામવાને અધ્યયનની અને મનનની અપેક્ષા રહેતી નથી, એ દર્શનમા સૂચનો દૃષ્ટિમોથી - આખને આજ નાખતો પ્રચરક પ્રકાશ નથી પશુ એક ક્ષણમા જૂમાને પ્રવલ કગવતો વીજગમ્યાર છે આ લખુ છુ તે કાકાઆદેને જ કવિ કેશસુતની કાન્યપ કિન્નિઓ ટાકીને એની નીચે આપેલા એના અર્ધવિનારને રમ જુમા ગળીને લખુ છુ "ધ્યાન અને તપસ્યાથી નિષિમુનિઓ જે તત્ત્વનું ચપટ દર્શન કરે છે તેનું સહેજ રપટ અને સહેજ ઝાખુ દર્શન કવિઓને સહેજે માય છે, તેથી જ રથ સુતે ધૂમસનામા પ્રભાવકાગને કવિહૃદયની ઉપમા આપી છે" ૧૫)

સરૂત લાપાના અર્થસોરભથી મહેન્ના શબ્દકુસુમોની કાકાનાદેમને સહેજ ત્વિત ઉપસ્થિતિ માય છે તત્કાળ નજર સામે રહેલ પ્રકૃતિ તરવે જન્માવલો ભાવ ધનીમૂત ચર્ચને એ શબ્દમા સમાર્થ જાય છે અને એ શબ્દ, સ્તેપના પ્રભાવે, ખીજે જ - પૂર્વનો અને અપ્રત્યક્ષ - ભાવ આણીને પ્રવૃત્તિમાની અગેઅક ખગે કરી દે છે, એ બે લાવોનું તાદાત્મ્ય પશુ તે સાધે છે (ઉદાહરણે 'જીવનવીણા માથી છે) —

"ચાલી ! એ જીવનયાત્રા ચાલી ! એક પછી એક, એક પછી એક, દીવાઓ પોતાના ભાગ્યને જીવનપ્રવાહમા ઊડી દે છે " (૫ ૨૬)

૧૪ 'જીવનવીણા', પૃ ૧૮૬

૧૫. 'જોતરાની દીવાલો', પૃ ૮-૯

“ આખરે જન્નેએ નક્કી કર્યું કે જન્નેએ દાક્ષિણ્ય કેળવી સરિપતિનાં દર્શને જવું. ” (પૃ. ૧૭)

“ અને પટ-વર્ધન શ્રીકૃષ્ણના મુદર્શન જેવા તેટલા જ રેંટિયા પણ આ ધર્મભૂમિમાં ચાલતા કરવા છે. ” (પૃ. ૮)

“ ચંચળતા ક્યાંય રિથર થઈ હોય તો અહીં. ” (પૃ. ૨૭૧)

ઉચ્ચારસામ્યથી ઉપરિચિત થતા લિન્નાર્થ શબ્દોનો પણ અર્થનું વહન કરતો બહદ-પ્રયોગ કાકાશ્રી અનેક વાર કરે છે :

“ આ સૂક્ષ્મ જીવનકણ્વોએ અમારી આ જીવનશૃણોનું સાર્થક્ય કયું. ” (પૃ. ૧૭૬)

“ બંક ગાર્ડનમાં લક્ષાધીશ અને લિક્ષાધીશ લોકોનો મંગમ થાય છે. ” (પૃ. ૧૦)

“ અટકે પણ પરદેશીઓને અંદર આવતા અટકાવવાને બદલે ભારત-વાસીઓને બહાર જતા અટકાવ્યા. . . . મહમદ કે બાખરને પણ અટક નહી. ” (પૃ. ૧૩૪).

આકાર-સાદશ્યથી અતિશયોક્તિ સૂઝી, એમાં ગુજરાતીનો ભાષારૂઢિ પ્રયોગ લખ્યો જેણે શ્લેષ અર્થો, એમાંથી સમાસોક્તિ નીપજી અને અપ્રસ્તુતની વ્યંજના થઈ, અને એ વ્યંગ્યાર્થ સાથે આકારનો સહયોગ થતાં વ્યંગ્યાર્થ મંકુચિત, અમુક જ સ્થળે જઈને ખેસે, એવો થયો. આ લાંબું વર્ણન જે વાક્યને લાગુ પડે છે તે વાક્ય આ :—

“ મતલબી હોડીઓને પોતાની ત્રિકોણી પાધડી ફેરવતાં વાર નથી લાગતી. ” (પૃ. ૧૩)

(સદના ત્રિકોણાકારથી ત્રિકોણ પાધડી સૂઝી; ‘ પાધડી ફેરવતાં ’ એ રૂઢપ્રયોગે વેપારી વર્ગને આણી મૂક્યો; એ આવતાં વળી પાધડીનો ત્રિકોણ આકાર પાછો આવ્યો અને વાચકના ચિત્તને અમુક કોમ પ્રત્યે ધસડી ગયો.)

કાકાસાહેબ તરફ વાગ્યાણુ છોડનારે દાલ સજ્જ સખવી પડે— નહિ તો દિશા ઉલટાવીને પાછુ ફરેલું, તીક્ષ્ણતર બનેલું, એ બાણ મૂળ બોલનારનું મર્મ વીધે, એવું આ સંવાદ આપણને શીખવે છે :—

“ એ એકદમ બોલી ઊઠ્યા, ‘ જસ કરો, કેવી વાનર ભાષા બોલો છો ? ’ મેં એમને કહ્યું, ‘ તમે બૂલો છો. આ તમારી ભાષા નથી, સંસ્કૃત છે. ’ ” (પૃ. ૨૫૩)

એમણે કહ્યું છે "દૃ પ્રકૃતિ પાસે કલ્પની દીક્ષા લઉં છું" ભાષાની જનની આપણી મગ્ધૃતિ પામેથી એમણે દારવરસની દીક્ષા લીધી છે

પ્રકૃતિના તરવોને પોતાના ભાનના કારણ - આલ્પજન - કલ્પના એના પાયામા અમિશ્રમા જેને Personification કહે જે તે માનવમરિદોષણનો કલ્પનાન્યાપાર છે જીવનસમૃદ્ધ સરિતાઓને, સત્તાને પોતાની પયરિની ઓને, માનવબાન અનુભવતી કલ્પથી એ પ્રકૃતિ સમર્થિત, કુદ તને જેને રોકા છે એના, કનિકર્મમા ભાષામગ્ધૃદિ શ્લેષ સમાસોક્તિ દ્વારા બહુ સદાચારી નીવડે છે, અને એ રીતે કાકાશ્રીએ 'જીવનલીલા'માથી પ્રકટાવલી અને માણેલી ભાવસમૃદ્ધિ વાચકને ખબર ભાવસમર કરે છે

નદીઓ જોડેના કાકામાટે ના આ ભાવનિનિમયમા એમનું પોતાનું 'જીવન કરિ 'નું હૃદય ભાવનો આશ્રય છે - ભાવને અનુભવનાર છે અને તે નદીઓની 'જીવનલીલા' એ ભાવનો આલ્પજનરિભાવ છે, અને ભાવાશ્રય નામકને જેમ આલ્પજનમૂળ નામિકા ભાવનું પ્રત્યર્પણ કરે તેમ નદીઓ કાકાશ્રીને વાતસ-યજ્ઞાવથી આર્ત કરે છે

માણસનું સર્વદેવ એની બુદ્ધિમા છે એના કરતા વધારે એના હૃદયમા છે હૃદયને કેળવવાનું કામ તો બુદ્ધિના વિકાસ અને સદાચારથી જ થઈ શકે છે પણ હૃદયને નમત કરવાનું કામ સ્ત્રીગીતથી સરસ રીતે થઈ શકે છે માટે હૃદયને હમેશા સ્ત્રીગીતથી પલાળવું જોઈએ સ્ત્રીગીતથી હૃદય સહેલાઈથી સરકારે શકે છે

'જીવનસમૃદ્ધિ' પૃ ૬૮૩

કાકાસાહેબ કાલેલકર

ભા રે હું સં સ્કૃત

ગૌરીપ્રસાદ યુ. જાલા

કા કાલેલકરે કાવ્યરચના કરી હોય કે ન કરી હોય તોપણ તેનો જીવ કવિનો જીવ છે. કવિની પ્રતિભા પોતાના વિષયને અનેક રીતે અને અનેક રૂપે જોઈ શકે છે - સાદૃશ્ય ન હોય એવી વસ્તુઓમાં પણ સાદૃશ્ય જોઈ શકે છે. આને પરિણામે કવિના દર્શનમાં સમૃદ્ધિ અને સમગ્રતા આવે છે. 'જીવનનો આનંદ', 'રખડવાનો આનંદ', 'જીવનલીલા', 'હિમાલયનો પ્રવાસ' વગેરેમાં સંગ્રહાયેલા લેખોમાં દર્શનની આવી સમૃદ્ધિ અને સમગ્રતા પ્રતીત થાય છે : કેટલાયે લેખો મલ્લ-કાવ્ય બની રહે છે. આ લક્ષિતોદાત નિબંધો નોંધો અને નિબંધિકાઓમાં રમ્ય કલ્પના-લીલા સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યની સૌરભ મહેકે છે. કાકાસાહેબનો સંસ્કૃત-સાહિત્ય - વૈદિક સંહિતા, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, મનુસ્મૃતિ, કાવ્યો, નાટકો, સ્તોત્રો વગેરેનો પરિચય વિશાળ ફલકવાળો છે. એ પરિચય એમણે એવો આત્મસાત્ કર્યો છે કે તે કલ્પવૃક્ષની પેઠે ફળતો રહે છે. ગમે તે વિષય હોય, ગમે તે પ્રસંગ હોય કે ગમે તે દષ્ટિકોણ હોય, કાકાસાહેબનું સંસ્કૃત-શ્રોત્રિયત્વ આ નિબંધોમાં 'बहुधा विश्वतोमुखम्' ફેરી જોડે છે.

સાધારણ રીતે, પ્રવાસવર્ણન કરનારો લેખક પોતે જોયેલાં સ્થાનોની વિશિષ્ટતા કે મહત્તાને મૂલવવા જતાં તે તે સ્થાનોના ભૂતકાળને યાદ કરવાનો. કાકાસાહેબમાં 'લમતા રામ' અને 'રમતા રામ'નો મુલગ સમન્વય થયો છે. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'રખડવાનો આનંદ', 'જીવનલીલા' વગેરેમાં પ્રવાસવર્ણનના લેખો મંગ્રહાયા છે. ભારતમાં ચારે ખૂણે પરિવ્રમણ કરતાં કાકાસાહેબે તીર્થક્ષેત્રો અને કલાધામો, મંદિરો અને મસ્જિદો, નગરો અને જીર્ણ અવશેષો, પર્વતો અને પર્વતરાજિઓ, નદીઓ, મંગ્રો અને વિશાળ સાગરનાં દર્શન કર્યાં છે. આપણા દેશમાં તો લગભગ દરેક નદી, પર્વત, તીર્થ, સાગરકાંઠો અને વૃક્ષ સુધ્ધાં સાથે કોઈ ને કોઈ પ્રાચીન

પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક કથા મકળાયેલી હોવાની કોઈ ઋષિના યતયાગની કે તપશ્ચર્યાની કે 'ગર્ભ દેવ, ગન્ધર્વ' કે અપ્સરાના વરદાન કે શાપની કે પરાક્રમ કે લીલાની કથા પુરાણોમા ગળાયેલી હોવાની આના પ્રાચીન ઉલ્લેખોના સૂચન કે વર્ણન દ્વારા વર્ણન વિષયી સ્થાનની નિશિષ્ટતા તરફ અગુચિનિર્દેશ કરવાનું કેમ ચૂકાય ? કાકાસાહેબે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ્યોતિર્લિંગનું વર્ણન આરભતા બારેય જ્યોતિર્લિંગની નામાવલિ અને ભૌગોલિક સ્થિતિનો નિર્દેશ કર્યો છે ('રખડત્તો આનંદ', પૃ ૧૦૧) 'દક્ષિણુગમા ગોદાવરી' માં રામ સીતાના જીવન કારુણ્યને કવિહૃદયે ઝીંચુ છે ('જીવનલીલા', પૃ ૨૮). 'ઉલ્લાસનંધી નર્મદા' માં 'નર્મદાજીની પશ્ચિમ ટાકી છે તેને બાદ કરીએ તોપણ એ લેખ નર્મદાના મહિમ્ન સ્તોત્ર જેવો છે ('જીવનલીલા') 'ગોકર્ણની યાત્રા' માં એ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે પૌરાણિક કથા આપી છે ('જીવનલીલા' ૨ ૮૭) નાની માઈડીને પણ માઈડેય આખ્યાન સંલગ્ન છે ('જીવનલીલા', પૃ ૩)

શૂગળની પેઠે ખગોળના સૌંદર્ય અને લક્ષ્યતામાં રાચતા કાકા સાહેબ સપ્તર્ષિ મહાજના ઋષિઓની ઓળખાણ આપે છે, મૃગ અને વ્યાધીની - દક્ષિણ અને મહાદેવની - પૌરાણિક કથાને સંસ્કારી આપે છે, સપ્તર્ષિ મહાજની નજીકમાં દેખાતા સારમેય યુગલની ઉત્પત્તિ દેવાસુરો વચ્ચેની સ્પર્ધામાંથી થી રીતે યર્ષ તે સમજાવતી વૈદિક કથા પણ કહે છે ('જીવનનો આનંદ', પૃ ૧૬૫)

કાકાસાહેબ સરકૃત શબ્દો યોજે છે તેમાં પણ કેટલી અર્થઘોતકતા અને સરકાગદ્બોધકતા રહી છે. ઉપાને 'વાજિનીનદી' ('જી આ ૫ ૧૨૧) કહીને અને 'આપણા લોકો હવે પહેલાના જેવા ઉપવૃથ રહ્યા નથી' ('જી આ ૫ ૮૮) એ નિધાનમાં 'ઉપવૃથ' પદનો પ્રયોગ કરીને કાકાસાહેબ આપણા ચિત્તમાં એક ઋગ્વેદમહિતાના સરકારો જગાડે છે 'જીવનનો આનંદ'ની પ્રસ્તાવનામાં જ વ્યાકરણશાસ્ત્રની 'પરસ્મેપદી' 'આત્મેપદી' વગેરે પરિલાખનો કેવો ઘોતક વિનિયોગ સર્જનપ્રક્રિયાના રોડ પર લે કર્યો છે. "હું તો હમેશનો જાનદેન રહ્યો" ('જી આ ૫ ૧૭૮) - આ 'જાનદેન' તૈત્તિરીયોપનિષદના 'માતૃદેવો મમ । પિતૃદેવો મમ ।' વગેરે અનુશાસન વાક્યોના લક્ષ્યકાર સંલગ્ન છે

સરકૃત સાહિત્યમાંથી અનંતરણ્યરૂપે અપાયેલા શ્લોકો, શ્લોકાવર્ગો, ૫૬ સમૂહો કે પદો આ સંગ્રહોમાંના લેખોને 'મંજિત બનાવવાની સાથે 'મંજિત' પણ કરે છે અવનરસો(quotations)ની બાળતમાં લેખકોના ગ્રંથ

પ્રકાર ગણાવી શકાય. પહેલો પ્રકાર છે અવતરણ મુગ્ધ લેખકનો. આ પ્રકારનો લેખક જરૂર ન હોય તોપણ અવનગ્ણો પિના સંતોષ પામતો નથી; કદાચ પાકિય પ્રદર્શનની લાવસાથી કે પોતાની અશક્તિ કે મર્યાદાને ઢાકી દેનાની વૃત્તિથી પણ અવતરણોનો આશ્રય લેનાને એ પ્રેરાતો હોય એવો લેખક દેખીતી રીતે જ પરાપણ્વી છે બીજો પ્રકાર છે અવતરણ પ્રિય લેખકનો આ પ્રકારનો લેખક પોતાના વિચારોના નિરૂપણમાં કોઈ અનુકૂળ પ્રતિષ્ઠિત વચન મળી ગય તો પોતાના વ્યવ્યવના અર્થન માર્ગ અથવા સ્પષ્ટીકરણ માટે એ વચનનો અવતરણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે અને ત્રીજો પ્રકાર છે અવતરણ રસિક લેખકનો આ પ્રકારના લેખકના વિચારો તથા નિરૂપણ વગેરે જાણે મહિમ્ન્યસ્થિત હોય છે એના નિરૂપણમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા અવતરણો પુનઃ પ્રતિષ્ઠા-રૂપના નથી હોતા લેખકના વિચારોના સમગ્ર નિરૂપણમાં અવતરણો એકગ્ગ - સમગ્ર - થઈ ગઈ છે જેમ ઉત્તમ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા અવકારો અપૂર્યત્તનિર્વૃત્ય હોય છે તેમ અવનગ્ણો પણ આ પ્રકારના લેખકની દૃષ્ટિમાં અદૃશ્ય અને અનાજ-તુકરૂપ ધારણ કરે છે અને કૃતિની સમૃદ્ધિને ઉપસાવે છે અવતરણોની માન્યતા કાકા કાલેલકરને આ પ્રકારના લેખકની કાટિમાં મૂકી શકાય

‘જનનનો આનંદ’માં શિર સૂન તરીકે મૂકેલું તૈત્તિરીયોપનિષદનું વચન જુઓ. ‘કો હિ એવ અન્યાત્ ? વ પ્રાણ્યાત્ ? ચદ એવ આકાશે આનન્દો ન સ્વાત્ ॥ પ્રકૃતિના દર્શનમાં ‘કેવળ સૌન્દર્યપ્રતીતિ અને લવ્યતામૂલક ઉન્નતિ’ની અપેક્ષા રાખીને કરાયેલા પ્રકૃતિ નિરૂપણમાં આ સૂન સ્થાયાસૂર તરીકે શુભંયા કરે છે એ જ રીતે ‘જનનનીલા’માં ‘ત્રિઘસ્ય માતર. સર્વા’ એ શિર સૂનની યથાર્થતા ‘સરિતા મરુતિ’ અને બીજા લેખોમાં સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થાય છે. ગંગા યમુનાના સગમનું ‘સુન્દર દશ્ય’ વચ્ચિત્રમાલેવિભિરિન્દ્રનીલૈ’ વગેરે શ્લોકોમાં એ જ દશ્યના કાલિદાસે રઘુવંશમાં કગ્લા વર્ણનની લલિતોદાત્ત વાણી દ્વારા માણે છે (‘જનનનીલા’ પૃ ૨૧) મૃગ અને વ્યાધનું વર્ણન કરતાં શાકુન્તલની પ્રસિદ્ધ ઉપેક્ષા મૃગાનુસારિણ સાક્ષાત્પર્યામીષ પિનાક્તિમ્ । અવતારીને ઉમેરે છે. “ આમાં ‘સાક્ષાત્’ શબ્દ આકાશ તરફ હાથ કરીને બોલવાનો હોય છે ” (જ આ પૃ ૧૩૩)

પણ પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રસંગો કે પાત્રોનો ઉલ્લેખ અથવા પ્રાચીન કૃતિઓના પદ કે પદાન્તીઓનો પ્રયોગ સવિશેષ તો કલ્પનાનુપ્રાણિત પરિસ્થિતિમાં થતો નજરે આવે છે ‘કુદરતધેવા’ અને સૌન્દર્યપિપાસુ કવિ-ચિત્તની કલ્પના ઉત્તેજીને ચમક્યા કરે છે અને તેમાં સાત્ત્વિક ઔચિત્યથી

ઉત્તેષાએવા પ્રાચીન નાસ્તિક્યના અગ્રો ભજતા તે પારિજનની પેઠે ખીલી બેઠે છે આ સ્થિતિમા અવનરણો અવનરણો ગદેતા નથી નિરૂપણના તાણાવાણામા અવનવી ભાતની પેઠે વણાઈ જાત છે અને મૂળ મદર્શના મસ્કારોની છાયામા કોઈ અપૂર્વ ભાવનાસૃષ્ટિ સર્જે છે મસ્કારોદ્દેશોધકતા (allusiveness) કાકાસાહેબની શૈલીનો વિશેષ ગુણ છે

પહેલા, આ બે નજી સગવડ ઉદાહરણો જુઓ અનુરાધાપુત્રના બોધિ વૃક્ષના પાંદડા એક વાર ખરી પડના માણા એમ્લે લેતાએ “ દૂધના ઘડા ભરી આણી એના મૂળિયાન સિંચન કર્યું અને એ વૃક્ષ અતે અવનનકપિની પેરે ફરી જીવવાન થયું ” (૨૫ આ પૃ ૧૩૬) મેઘ ધન્ધવતુપ, વરસાદની ઝડી અને સિદ્ધન્વનાનુ નૃન્ય જોઈને ઉર્વશીની પાછળ ગાંડા થનાર પુરૂરવાની યાદ આવે જ પણ પાતાની નાની લાનોજીની ગમરામજી જોઈને સમભાવથી પ્રેમર્તને ન તલુ ન તલુ ઘાળ સનિપાયોડયમસ્તિન્ આ શાકુન્તલના વચનોને સમારી લેવાનુ મગસાહેબ ચૂકતા નથી (૭ આ પૃ ૧૦) મતેરા બેટ ઉપર ઉન્મત્ત રીતે અને અવિરત અફળાતા સમુદ્રના પ્રચડ મોજાઓને જોતા ‘ જલે વીરભદ્ર તમામ સિવજલોને ભેગા કરી મોજાના રૂપમા અહીં પ્રવયકાળ ભજવવા માગે છે । ’ (૭ આ પૃ ૨૦૨) એવા પ્રાચીન ઉત્તેષથી મોજાના લીસજી તાણકવનુ ચિત્ર રજૂ કરે છે હવે, કાકાસાહેબની નિશિષ્ટ શૈલીના આ ઉદાહરણો જુઓ ચોમાસામા ‘ મધ્યા સમયે વાદળા પાછળ અર્ધ ટમચેલા સૂર્યની ગોલા વા મીકિતા કાવ્ય જેવી ઉજ્જવળ દોષ છે ’ (૭ આ ૧૩૧) “ દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર તરફ આછા વાદળા ઓની વીચિ છે સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રામચંદ્રના મુખ ઉપરનુ જલે સૌમ્ય સ્મિત જ ’ (૭ આ પૃ ૮) ‘ અત સાષ્ટના ગોધક નકપિઓ અને બાહ્ય સૃષ્ટિના ગોધક નિજાનશાસ્ત્રીઓના મનમા દીર્ઘકાલીન ધ્યાન પછી જ્યારે કોઈ એકાદ સાર્વભૌમ મ્લપના જાગે છે ત્યારે એમના વદન પર જે આશા અને પ્રત્યક્ષતા, મહત્તા અને ઉત્સાહ પ્રગટ થાય છે તે જ નવુ પૂર્વ દિશાના મોઢા ઉપર બ્રાહ્મમુર્તિ દેખાવા લાગે છે એની અદુર્ધ અમર ચરાચર ઉપર થાય છે કાવનિદ્રામાથી જગતા સત્યવાનના મોઢા ઉપર જેમ ફરી કળા જમવા લાગી અને તેથી સારિનીના હૈયામા આનંદ સ્ફુરવા લાગ્યો, તેની જ રીતે સૃષ્ટિ ઉપર પ્રજાત્મી આશા પથરાવા લાગી અને દિવ્યજલોને એકદમ ગાવાનુ સ્વરૂપ ’ (૭ આ પૃ ૫૮) કાકાસાહેબ કોઈક વાર “ પટન્વર્ધન ત્રીકૃષ્ણના સુદર્શન જેવા તેટલા જ રેટિયા પણ આ ધર્મશ્રમિમા ચાલતા કરવા છે ’ (‘ જીવનલીલા’, પૃ ૮)મા ‘ પટન્વર્ધન ’ જેવો બાણનુ

સ્મરણ કરાવે તેવો શ્લેષ છુદ્ધિ ચાતુર્યથી વાપરે છે એ ખરું, છતાં પ્રધાન પણે એમની કલ્પના આના કેવળ શુદ્ધ ઉત્સેષોથી દૂર રહેતી દેખાય છે. મધ્યાસમયે પશ્ચિમના રમવેલવનો જરાયે દેવ ન કરતી પ્રાચીને ‘અનસયા’ જેવું અભિજ્ઞત વિશેષણ આપ્યું (૭ આ ૫ ૩૦), મદ્રાસ પાસે અડચાર નદી “ સમુદ્ર તરફ હૃદય સમૃદ્ધિનો કાપલ્પ આવે છે અને સમુદ્ર ચિહ્નને એની આગળ રેતીનો એક બાધ જિલો કરે છે ખડિનાનું એ દર્શન ” (‘જનનતીલા’, રૂપસ્થાન)—અહીં નદી માટે ખડિતાનાયિકાની કલ્પના કરવી કે મોઝાઓનું તાડન અને તેનો પ્રચડ તાલ જોઈને શિશતાકવગ્નોનના પ્રમાણિકાવૃત્તની કલ્પના કરવી—આના ભાનપ્રધાન ઉત્સેષો તો આ લેખોમા એમેર વેરેલા પડ્યા છે.

કાકાસાહેબની શૈલીની મસ્કારોદ્દ્યોધકતા (allusiveness)ના દેટલાક ઉદાહરણો આપણે જોયા પણ આ શૈલીનો નિનાન્તસુન્દર ઉન્મેષ તો ભારોભાર કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલો છે સન્ધ્યાકાળે “ ક્ષિતિજ ઉપર (ચિન્તા અને ગ્નાતિ) બન્ને એકી રખતે જિગતી હોય છે તો પણ ચિન્તાના પગલા હળના અને દૂર દૂર પડવાને કાગણે તે અડપથી ઉપર ચડે છે જ્યારે સ્નાતિ પોતાના તેજના ભારથી અવસગમના હોય એ સ્વાભાવિક જ છે ” (૭ આ ૫ ૧૮) સ્નાતિનું આ વર્ણન નાચતા કયા સહૃદયને મેઘદૂતની ધ્રોણીભારાવલસગમના નામિકા રમૃતિપટમા નહિ જિતરી આવે ? રાત્રે આકાશમા નાદળાઓથી તારાઓ ઢકાઈ ગયા હોય ત્યારે “ કસચિત્ પાતળા મેઘના ઝીણા છુરખામાંથી એકાદ તાગકા સ્પષ્ટસ્પષ્ટ લક્ષક થના મરિતે ત્યારે આ અનશ્વઠનવતી વળી કોણ છે એનું કુતૂહલ ઉત્પન્ન થઈને (૭ આ ૫ ૧૭)—આ વર્ણન તપસ્વીઓની સાથે આવેલી શકુન્તલાને જોતા દુષ્પન્તના મોમાંથી નીકળેલા ‘ કાસિદવગુણવતી વાગા ’ નયનોના મસ્કાર જગાડે છે દરિયાકાંઠે શખવા વીણના કે નહિ એ પ્રશ્નને રજૂ કરતા લેખનું શીર્ષક “ કથ ન જ્ઞેયમસ્મામિ ” (૭ આ ૧૮૦) અર્જુનના મનોમન્યન જેવું જ મનોમન્યન સમર્થ રીતે સૂચવે છે ખરું કહીએ તો ભગવદ્ગીનાના વચનો કે પદોના પ્રયોગો તો આ લેખોમા હામમામ નજરે આવે છે—મોટે ભાગે અવતરણ રૂપે પણ કોઈ વાર પ્રચ્છનરૂપે પણ “ ધર્મના એટલે કે સદાચારના પાયા પર શ્રદ્ધાસુક્ત રચાયેલી કળા રસગભીર હોય છે, પ્રાણુ પોષક હોય છે, અનન્તવીર્ય અને અમિતનિકમ્મ હોય છે ” (૭ આ ૫ ૨૨૫) સાન્ધાન ન હોઈએ તો અહીં ગીતાના અગિયારમા અધ્યાયના ‘ અનન્તવીર્યામિતવિશ્વમસુવમ્ ’ વાક્યનું સ્મરણ ન પણ થાય ભાનપ્રધાન

ગૌરીશકર તળાવનું વર્ણન કરતા કહે છે, “સામેની ટેકરીએ માથું ઊંચું ન કર્યું” હોત તો આ ગસતી પૃથ્વી મ્થા પૂરી થાય છે અને નિશબ્દ આકાશ કયા ચર થાય છે એ જાણ્યું ટાઈ પડિતને પણ અધરું થઈ પડતું ” (૨૫ આ પૃ ૧૩) આ મુન્દર ચિત્રને ગન્ધવતી પૃથ્વી અને શબ્દગુણ આરાગમ્ એની વ્યાખ્યાઓમા રાચતો નૈયાયિક તો ન જ સમજી શક્યો હોત ।

કાકાસાહેબે આના પ્રાચીન ઉલ્લેખો વિનોદી શૈલીમા અને ઇટાક્ષપૂર્વક પણ કર્યા છે આ ઉલ્લેખોમા અનોખી તાજગી અનુભવાય છે “કાવલનું અસહાય બચ્ચુ પકડીને તેને ખાઈ નાખનારો ટાઈ ગાયનકવારસિક શકાર પણ અહીં જેલમા હોનાનો સભન નથી ” (૭ આ પૃ ૫૨) મૃત્યુકટિકના શકારની મૂર્ખાઈ અને જાડાશનો કેવો વિનોદી ઉલ્લેખ ! એ જ લેખમા “પક્ષીઓના મૃતિશાઓમા કાવલનું માસ કયા કયા પક્ષીઓને ખપે ” મૃતિઓમા ભક્ષ્યાબલ્યના નિપયમા કરાયેલા નિધિનિરોધો ઉપર નિર્દય કટાક્ષ અહીં જોઈ શકાય છે. કાવરની ખાણોમાની મૈત્રીમાધી સોનું કાઢી લીધા પછી રેતી કયા કામમા આવતા નથી “ખિચારી રેતી પોતાના ઉપયોગ કરનાર ભનિધ્યના માનનીની રાહ જોતી અહીં શલ્યા થયેતી અહીં લ્યાની પેઠે તપરયા કરે છે ” (૭૫ આ પૃ ૪૭) કેટલો દળવો અને કેટલો સ્વાભાવિક લાગતો અહલ્યાનો ઉલ્લેખ છે ! એનું ધરતીના પેગાળમાધી નીમળે છે તેનું વિનોદી શૈલીમા વિવરણ કરતા કહે છે કે સોનું ભગવાન પાસે ગયું અને પોતાના શુભો જ પોતાના માર્ગ થયા છે એની દરિદ્રાદ કરીને સાહાય્યની ચાચના કરી “કિરીટકુડળધારી લિંગચરણ જ્વાળા ગો આપે ? એટલે સોનું ધરતી માતા પામે જઈ જો-મુ ‘ભગરતિ નમુધરે, દેહિ મે નિવરમ્’ ” (૨૫ આ પૃ ૫૧) કેવી વિનોદી શૈલી અને કેવો વિચિત્ર છંદા ઔચિયરાળા બાનતો નિરાધાર સકુન્તલાના વાકચનો પ્રયોગ ! છેલ્લે, રેતીના દળમામા સાયનાઇડ નાખીને અગાદો જ્વાળા દઈને પછી જસતના પાતળા હોળણો ઉપર રેડે છે અને “કમળન સાયનાઇડને જસત મળે કે એ તગત નેળ છોડી દઈ જસતને નમતે છે સાયનાઇડ કહેમ જસતની ખૂબી તમે શું જાણો ? એની આગળ મોનાનો સહવાસ ફૂલ છે. ખરેખર તત્ત્વ ત્વ્ય ક્ષિપિ દ્રવ્ય ચો દિ ત્વ્ય પ્રિયો જન । ” (૭૫ આ પૃ ૪૮) આ છે શું અતરંગ તો પ્રાની ! વાચ્યના પ્રયોગનો વિનોદી શૈલીનું અને નકાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે ભવમૃતિએ પોતે પતંગ અને મુગરીકનું તેમ જ દ્વિમગ્નિ અને ચદ્માન્તનું—એવા ઉદાહરણો જ આખ્યા હ ને ! તો સાયનાઇડ અને જસતનો ગો રાક ?

કાકાસાહેબના લેખોમા અસ્પષ્ટો અવનરમાન ગદ્યના વિમૂર્તિપ બની ગયે છે

કવિ અને સૌન્દર્ય શોધક

અંબકલાલ ડાહ્યાભાઈ વ્યાસ

કાકાસાહેબ કવિ છે. કવિ? હા, કવિ. એમણે જ એક સ્થળે કહ્યું છે તેમ, “કાવ્ય લખે તે કવિ એ વ્યાખ્યા અવ્યાપ્ત પણ છે અને અતિવ્યાપ્ત પણ છે. કાવ્ય જીવે તે કવિ એ જ સાચી વ્યાખ્યા છે.”^૧ આ અર્થમાં ગંગા અને યમુનાના ઉપાસક યામુન ઋષિ જો કવિ તો ભારત-વર્ષની સંખ્યાગ્રંથ સરિતાઓના મુગ્ધ ઉપાસક કાકાસાહેબ કવિ કેમ નહિ? મહાકવિ કાલિદાસની જેમ, હિમાલય ગંગા અને મહાદેવ પાછળ જેમની કલ્પના ગાંડી થઈ છે તે કવિ નહિ? અનંત આકાશમાં પરિભ્રમણ કરનાર, અસંખ્ય તારકોનો પરમ મિત્ર કવિ નહિ? ‘લોકમાતા’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, અને ‘જીવતા તહેવારો’ના લેખક કાવ્ય જીવે છે અને લખે છે એ વિશે શો સંદેહ હોય! કાકાસાહેબ કવિ નથી તો કશું નથી. ગોવર્ધનરામની જેમ એમની ગદ્યકંડિકાઓ કાવ્યના અંશોથી સમૃદ્ધ છે. અલગત, ગોવર્ધનરામ જેટલું કાવ્યત્વ એમનામાં છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. પણ ગોવર્ધનરામ પછી જે બેચાર લેખકોનું ગદ્ય કાવ્યઅશયી સમૃદ્ધ થયું છે તેમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન મોખરે છે. મુગ્ધ સૌન્દર્યાસક્તિ, સમૃદ્ધ કલ્પના, સંસ્કારસભર ભાવનામયતા, પ્રત્યેકમાંથી કે હકીકતમાંથી રહસ્ય તારવતી બુદ્ધિ, સારા કવિને પણ શરમાવે તેવી સુરમ્ય ને સચોટ ઉપમાઓ શ્રી કાલેલકરને કવિપદના અધિકારી બનાવે છે :

“ગંગા શકુન્તલા જેવી તપસ્વી કન્યા દેખાય છે, જ્યારે કાળી યમુના દ્રીપદી જેવી માનિતી રાજકન્યા દેખાય છે.”^૨

૧. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, પૃ. ૨૨૩.

૨. ‘લોકમાતા’, પૃ. ૨૩.

“પ્રયાગ પછી ગંગા કુવત્રવૂની પેઠે ગભીર અને સૌભાગ્યવર્તી દેખાય છે”^૩

જેણે ભારતવર્ષના ક્ષેત્રિન કુળનો અનેક વાર સહાર જોયો છે એ યમુનાને પાગિગતના કૃષ્ણસમી તાગખીખીનુ અસ્ત્રાન કેટલુ મર્મભેદી થવાનુ હવુ ? છતાં પ્રેમસમ્રાટ શાહજહાના થીજેલા આસુઓનુ પ્રતિબિંબ પાડવાનુ એણે સ્વીકાર્યું છે”^૪

“પ્રેમનો પ્રસાદ, પ્રેમનો વેગ અને પ્રેમનો પગિણામ વિશેનો નિરાદર મહાસિંધુ કરતાં પણ મોટો જ હોય”^૫

મિન્ધુ અને બ્રહ્મપુનાનો ઉ-સેખ કગતા દહે છે

“શ્રી દેવાસનાથે ભારતવર્ષને પોતાની બાથમા લેવા માટે જાણે બે કારુણ્ય બાહુ પ્રસાર્યા હોય”^૬

“આજે પણ નાશક પચવગીમા ફરીને જુઓ, ચોમાસામા જાઓ કે ઉનાળામા, આખી પચવગી જાણે જટાયુની પેઠે ‘સીત્ત સીતા’ની ઉદાસ વાણી બોલતી હોય એમ જ લાગે છે”^૭

“જુ સુદા ! ઉપર પુષ્પક વિમાનમા મેઘમ્બામ રામચન્દ્ર અને ધ્રુવ શીલા જનકી ચોદ વર્ષના વિયોગ પછી અયોધ્યા પહોચવાને ઉતાવળા થયા છે, અને નીચે ઈદીવરસ્થામા કામિદી અને સુધાજલા જાગ્રતવી એકબીજાનો પરિરમ હોડયા નગર સાગ્રમા નામરૂપ તજીને પિત્તીત થયા દોડે છે એ દૃશ્ય ત્રેઈ સ્વર્ગમાથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ હશે અને જૂતવ પર કનિઓની પ્રતિભાસહિતા કુવારા જિ-યા હશે”^૮

બીજાની વાન જાણના નથી પણ ઉપર્યુક્ત પ્રસંગન કા પનિક ચિત્ર જોઈ કાકાસાદમનુ કનિવ ગ્વાઈ જાય છે એ નિશક છે આવા તો અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય માકાસાદેમે પવમા લખ્યુ નથી છતાં સાચા અર્થમા કનિ છે કાગ્ય કે તેઓ સૌન્દર્યના પરમ ઉપામક છે એમતામા સૌન્દર્યનકિત ન હોત તો એ કવિ ન હોત સૌન્દર્યનો તલસાટ એમને કવિ બનાવે છે કનિ મનવાની એમની છાજા નથી છતાં પગણે બનાવે છે આ તલતાટને દારણે તેઓ બ્યા ને ત્યા સૌન્દર્ય શોધે છે અને સૌન્દર્ય જડે જ ત્યાં જ પરિણમ થાય છે પણ તેમને માટે સૌન્દર્ય મલપાન નથી,

૩ ‘લોકમાતા’, પૃ ૨૪

૪ ‘લોકમાતા’, પૃ ૨૬

૫ ‘લોકમાતા’, પૃ ૪૩

૬ ‘લોકમાતા’, પૃ ૩૭

૭ ‘લોકમાતા’, પૃ ૭૭

૮ ‘લોકમાતા’, પૃ ૩૧

લહેજતદાર મિષ્ટ પીણું છે. સૌન્દર્ય પરમાત્માનો આવિષ્કાર છે અને સૌન્દર્યનો પરિચય સત્યનો પરિચય છે એવી એમની માન્યતા છે. જે સુંદર છે તે સત્ય છે અને તે જ કલ્યાણકારી છે. જે સત્ય છે તે સુંદર છે અને તે જ કલ્યાણકારી છે. ‘સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્’ એક જ તત્ત્વનું વર્ણન કરનારા પર્યાય છે. આ માન્યતા પચેલી હોવાથી એમની સૌન્દર્યનિષ્ઠા સત્ય-નિષ્ઠાથી વેગળા નથી. બાવાઓ ઢાંગી, ધૂર્ત, આળસુ અને હરામનું ખાનારા છે એમ શિક્ષિતો માને છે. કાકાસાહેબ આ અણુધડ અને કદરૂપી લાગતી સંસ્થામાંથી સૌન્દર્ય શોધે છે અને એમનું એ સૌન્દર્યદર્શન સત્યદર્શનથી ભિન્ન નથી એમ સમજાય છે ત્યારે આનંદનો પાર રહેતો નથી :

“ખીજું કાંઈ નહિ તો, આ દેશમાં કેવી રીતે રહેવાથી સારામાં સારી રીતે આરોગ્ય જળવી શકાય છે એ બતાવવાની એમની સેવા દેશને માટે આજે પણ એટલી આદર્શરૂપ છે કે, સાધુઓ પર ખરચાતો પૈસો તેટલે દરજ્જે સાર્થક ગણાય. શું મંસારમાં રહીને લોકોની અધમ વૃત્તિને પોષીને ધન મેળવનાર અને મરતી વેળાએ પ્રાણ અને શહેર વગરનાં છોકરાંઓની ફાજ પાછળ મૂકી જનાર લોકો સમાજના હિનકારી અને સાધુઓ ‘મક્કતનું ખાનારા’ ? અજબ છે એ ન્યાય !”^૯

“ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક પુરાવા આપીને ચોપડી લખનારા વિદ્વાનોએ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી હશે, પણ તે રાષ્ટ્રીય એકતા ઉત્પન્ન કરવાનું શ્રેય તો સાધુઓને જ છે.”^{૧૦}

સૌન્દર્યને સત્ય વચ્ચે તત્ત્વદૃષ્ટિએ કશે ભેદ નથી એમ સમજાયા પછી સૌન્દર્યમાં વિલાસિતાને સ્થાન હોઈ શકે નહિ. જીવનશુદ્ધિની નિયામક નીતિ અને સૌન્દર્યજનિત ઉત્સાસ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. સૌન્દર્યદર્શન જીવનમાં ઉત્સાસ પ્રેરે અને ઉત્સાસની ક્ષણેમાં પવિત્ર અને મંગલ વાતાવરણ અનુભવાય જે જીવન માટે માનવીને કેળવી શકે. સૌન્દર્ય આ દૃષ્ટિએ નીતિપ્રેરક છે. કાકાસાહેબની સૌન્દર્યાસક્તિ સત્યામક્તિ છે, શુદ્ધ જીવનની આમક્તિ છે. આ કારણે સૌન્દર્યનો ઉપભોગ વિલાસ વડે નહિ, તપ અને ત્યાગ વડે થવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે. એમની એ માન્યતાનું મૂળ આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિકામાં છે. ઉપનિષદોના ઉદ્ઘોષ છે : તેન ત્યસ્તેન મુજીયાઃ । આ જીવન-દૃષ્ટિને પરિણામે આપણાં સૌન્દર્યસ્થાનો તીર્થસ્થાનો બન્યાં છે, બન્યારે

૯. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, પૃ. ૧૧૮.

૧૦. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, પૃ. ૧૧૯

પશ્ચિમના સૌન્દર્યગ્રામી વિધાનના સ્થાને ગન્યા છે આ હકીમન તરફ ધ્યાન દોગના કામઆદમ પોતાની સૌન્દર્યદૃષ્ટિનો આપણને સ્પષ્ટ પરિચય આપે છે

“આપણા લોગના મદિરા એમ્મે વનમમૂમિના કાવ્યમન સ્થાને અમુક શિખર હતુ જ છે ? ત્યાં માર્ક સ્ત્રિ ધ્યાન ધન્યા જઈ બેા જ છે અને ભખોએ ત્યાં એક મદિર બાધ્યુ જ છે દક્ષિણ તરફ દોડનારી નદી અમુક દેખાણે ઉત્તરવાહિની થઈ છે ? આસો ત્યાં જોડે એક તીર્થ કરોગે લોકો આવે અને પાન થઈ જાય મોગી મોગી બે નદીઓ એકબીજાને મળે છે ? તો એ પ્રયાગ ઉપર આપણા નતોએ પોતાની નગ્નની વહેવડાવી જ છે બધી યાનાઓ પૂરી થઈ અને અમુક સુધી આની પદામ્યા ? ત્યાં જ નોએ જગનાથને અથવા મેતુનધ મહાદેવને બેસાડ્યા જ છે ૧૧

ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ જગતી અને અનધક લાગતી હકીમતમાથી પણ એમની સૌન્દર્યનાધ દૃષ્ટિ, દર્દીમાથી માખ્યુ તારની લઈએ તેમ, સૌ દર્શ તાગવી લે છે

✓ “જોગવાના લોગને એ મગમ પગ જ સમશાન ગોવનાતુ શુ સમજ છે ? અથવા એમા પણ ઓચિન્ચ નથી એમ કેમ કહવાય ? સમશાન એ પણ ઇલોક અને પગોડકો મગમ જ છે ને ૧૨

“આજે એ મગિદ છલામી ધર્મના નિજવની પતામ રહી નથી, પણ હિંદુ લોગએ પોતાનું માત્રા ત્ય લગ્નજ દેશભરમા વ્યાપી ગયું હતું તે વખતે બતાવેલી નહિવત્તાની ધમ છે ૧૩

કામલાદેવને ગ્યુલ સૌન્દર્યમા ગસ નથી એમ નથી, પણ એમની દૃષ્ટિ સ્થૂલને વળગીને અગ્રી રહેની નથી સ્થૂલને મીઠીને એમની દૃષ્ટિ ભીનરતુ હમ્મદર્શન મરી લે છે ને આપણી સમક્ષ એક અલિનવ સૌન્દર્ય ખડુ મરી દે છે નહમનોન્દર્યના અનુભવમા ગ્યુલ સૌન્દર્યનો અનભવ જણે આગળ જતો દોષ એમ લાગે છે બાળી મામલાદેવને રૂપનુ, યુવનુ ભાવનુ, પ્રેમનુ ? પ્રતિનુ, ગમે તેનુ સૌન્દર્ય આકર્ષ છે આમ્મણુ માટે સૌન્દર્ય હોવુ એ જ સત છે પણ નિગૂડ ગહ રનુ સૌન્દર્ય એમને સીધી વિરોધ આપે છે આ મળે જ એમને નગાધિરાજમા અને આમશની અનત તૃષ્ટિમા ખૂમ ગસ પડે છે અને આ મ જો જ પ્રતિભાવમાથી તેઓ સગમ અર્થ ધરાવી શકે છે નૃતિદશનુ યથાતથ વર્ણન કરવાને બદલે એ દગ્ધ

૧૧ ‘જોગવાતા’, પૃ ૧૨૧

૧૨ ‘લોકમાતા’, પૃ ૮૯

૧૩ ‘હિમાલયનો મવાત’, પૃ ૧૪

માથી પોતે કેવા નિચારો મેળવ્યા તેનું નર્ણન કરનાનું જ એમને ગમે છે. લક્ષમણ બૂલા આગળ ગગની અનેરી જોલાનો માન ઉલ્લેખ કરે છે અને ત્યાં પોતે કેવા નિચારો અનુભવ્યા તેનું જ વર્ણન કરે છે.

“દેહલાક રથાનોની અસર કર્ક અદ્ભુત હોય છે જેટલી વાર લક્ષમણ બૂલાના પુલ પરથી પસાર થયો છું, તેમની વાગ સૃષ્ટિ ચેતન્યમય છે, અતરા તમાએ જ આ જાતજાતના આકાર ધારણ કર્યા છે, અને જેમ હજારો ને લાખો વરસથી ગગના પાણી નહેતા છતાં એનો અન આનંદો નથી, તેમ અતરાતમાની નિભૂતિઓનો પણ અત નથી, એ વિચાર મનમાં અચૂક આવ્યો છે નહીંના જળ અને એમાં રમતા માછલા, ઝાડના પાંદડા અને એમાં ગાતા પક્ષીઓ, ખીડનું ઘાસ અને એના પર ચરતા પશુઓ, અને એ બધાનો દ્રોહ કરતા છતાં પરમપિતાનો વારસો મેળવના ઇચ્છનાર માણસ, બધા એક જ છે, દ્રોહ અને પાપ એ માયા છે, અભેદ અને પ્રેમ એ જ સાચા છે.” ૧૪

કાકાસાહેબ પ્રાચીનના ઉપાસક છે એમ કહેવું નાજખી નથી એ તો સૌન્દર્યના ઉપાસક છે પ્રાચીનમાં જેટલું સુદર છે તેનો સ્વીકાર કરે છે અને કદરૂપું કે બેડોળ છે તેનો ત્યાગ કરે છે. નિષિમુનિઓના બધા આચરણો એમને માન્ય નથી. યજ્ઞમાં પશુ કે માનવીનો બલિ આપનાની પ્રથા સામે એમનો ઉગ્ર નિરોધ છે. રામચન્દ્રજીએ હરણનું માસ ખાધું હોય કે સીતા માતાએ ગગાજીને મદિગનો અલિપેક કર્યો હોય તોયે એ વાતનો સ્વીકાર કરનાનું તેઓ આપણને કહેતા નથી. પ્રાચીન સમયમાં કેઈએ પ્રજાજનને બેડોળ બનાવે તેના રિનાજ સામે બળવો કર્યો હોય તેના તરફ એમનું અત કરાણુ લક્ષિતભાનથી નમી પડે છે છુદ્ધ અને શકરાચાર્ય પ્રત્યેનું એમનું આકર્ષણ આ કારણે છે. નિશ્ચિનિષ્ણાત પ્રસ્થાનત્રણીલાધ્ય લખના માટે નહિ, રમણીય સ્તોત્રો લખના માટે નહિ, પણ નરમેધ જેવી ભયંકર પ્રથાને દૂર કરના માટે એ શકરાચાર્ય પાછળ મુગ્ધ બની જાય છે એ તો પ્રાચીનમાથી સુદર તરવો લઈને નર્તમાનને સુદર બનાવના ઇચ્છે છે કે જેથી ભનિધ્યને પણ સુદર બનાવી શકાય નર્તમાન અને ભવિધ્ય બન્નેને સુદર બનાવવા માટે વર્તમાન કાળના બેડોળપણનો એ સખત હાથે સામનો કરે છે. ભીલો જ ગલી અને અનઘડ છે તેને સુધારનાની અગત્ય સ્વીકારીને તેઓ કહે છે કે એમને આપણા જેના બનાવનાથી સુધારો થનાનો નથી, પણ એ લોકોનું પોતીકું સૌન્દર્ય છે તે અલોપ થશે અને એના જનનમાં નિગેષ બેડોળપણ આવશે. ભીલ લોકોના પ્રકૃતિપ્રેમ ને નૃત્યપ્રેમ, પ્રકૃતિના ભાવોનો પડઘો

પાડતા હૃદયમન, મતોથી જીવનનો ઉ-બાસ, એ બધું દૂર કરવામા આપણે એ સોડાનું સોન્દર્ય હણીએ છીએ અને એ લોશને આપણે સુવારતા નથી પણ વટાણીએ છીએ ઘણા સાધનો વગર જીવી નહિ શકનાર મગકારી અને સમય, અને ઓછા સાધનોથી કુશળતાપૂર્વક જીવનાર જંગલી ! ભદ્રવર્ગે સ્વીકારેલી આવી માન્યતા નામે કાકાસાહેબની સોન્દર્યપિપાસુ દષ્ટિ પુરવ પ્રકોપ દાણવે છે

કાકાસાહેબ સૌન્દર્યગોષ્ઠક-છે એટલું જાણ્યા પછી એમની બધી પ્રવૃત્તિઓ મગજતાથી સમજાય છે જીવનને સર્વાંગસુદર બનાવવું એ જ એમનું ધ્યેય છે એ ધ્યેયને આડે આવે તેનો પ્રતિકાગ કરવો અને અનુકૂળ હોય તેનો સરકાર કરવો એ જ એમના જીવનની મહત્ત્વ છે તેઓ શિક્ષક અને ઝગવણીકાર થયા, તાલિન્યકાર થયા, અત્યજોના પશુમાર બન્યા, રાષ્ટ્ર ભાયાના પ્રચારક બન્યા, પરદેશી સરકાર સામે લડનમા પડ્યા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંનેમાથી જે કાંઈ સારું અને સુદર હોય તે મહત્ત્વ કરનાર સમન્વયકાર બન્યા, જે કંઈ બન્યા તે એમની આ સૌન્દર્યગોષ્ઠનની મનો વૃત્તિનું પરિણામ છે. એમની આ બધી પ્રવૃત્તિઓનો એક જ વાચ્યમા પગિય આપવો હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે કાકાસાહેબ ભારતવર્ષની પ્રજાને સૌન્દર્યદીક્ષા આપનાર પગિત્રાજક છે

માનો મારો આદર્શ એ છે, કે એમા તાદાત્મ્ય અને તાદરશ્ય એ બને પરસ્પર વિરાધી લાગની કાન્દ જનિઓનું સંપૂર્ણ મિતન થવું જોઈએ અનાસક્ત કર્મયોગમા જે આદર્શ અભિપ્રેત છે, તે જ હૃદય કલામા પણ છે તાદાત્મ્ય અને તાદરશ્યના પ્રદેશમાથી જ જીવન અને કલા બને સર્વોચ્ચ કોટિએ પહોંચી શકે છે આ જ એક સર્વોચ્ચ રતસિદ્ધિ છે જેની રસસિદ્ધિ જે મનિએ કરી બનાવી એને વેરા ન રાખ બર્તદિત્તી વાણીમા આપણે નમન કરીએ

जयन्ति ते महत्तिनो रगमिद्धा कर्तव्यम् ।

नास्ति येषां यदाकामे जरामरणं भयम् ॥

કાકા સાહેબનો અલંકારવૈભવ

સુરેશ ભેખી

૧

દરિયાકાંઠે બેઠા બેઠા હાથમા એક કાકરાને રમાડતો હતો, રપર્શથી એના રૂપનો પરિચય કરતો હતો એ રૂપ દરિયાના મોઝાએ ઘડ્યું હતું, પનને પશુ એની આગળ એના પગ ફેરવી હતી, દૂરના સૂરજનો પશુ એ રૂપ ઘડનામા હાથ હતો એ કાકરાને રપર્શતા જળ, પન અને તેજના રપર્શનો પશુ અનુભવ થયો. એક રીતે જોતા કાકરાનું રૂપ એ નજી તત્વોનો રપર્શ કરાવનારું નિમિત્ત બન્યું.

કોઈને એમ લાગશે કે મેં કાકરાને ત્રધારે પસ્તો દૂર ફેંક્યો નદીકાંઠે બેઠા હોઈએ તમારે કાકરાને પાણીમા સાતસાત ફૂંકા મરાવનાની હરીફાઈમા દોષ નહિ ઊતર્યું હોય ? કોઈ વાર નિચાર કરતા એમ લાગે છે કે આ અલંકારયોજનાની પ્રવૃત્તિ પશુ વાસ્તવિકતાના કકરને સાત ફૂંકા મરાવના જેવી જ છે જે એકને એકલા ન ગમ્યું, જે એકસો ન રમી શક્યો ને એ કારણે, સાત શુ અનેક, ફૂંકા મારીને બહુ થયો તેણે જ આ રમતની આપણને આદિ દીક્ષા આપી દીધી સુંદર મુખ જોયું, ખુશી થયા, એ ખુશીના જ હિલ્લોળથી દોવાયિત ચર્ધને આકાશના ચન્દ્ર સુધી પહોંચી ગયા અવકાશયાના આપણા મનની તો એક પ્રિય પ્રવૃત્તિ છે જ, કારણ કે મન પોતે અનકાશ નહિ તો બીજું શું છે ?

એ એક રમવા સારું બહુ થયો, માટે આપણે બહુ સાથે રમતા રમતા જ એક સુધી પહોંચી શકીએ આથી જ રવીન્દ્રનાથે કહ્યું હતું . ' રૂપસાગરે કુળ દિયેછિ, અરૂપરતન આશા કરિ ' પ્રસ્તુતનું નિમિત્ત રાખીને આપણે અપ્રસ્તુત સાથે ક્રીડા કરીએ છીએ આ પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત વચ્ચે તમે જેટલો વધુ અવકાશ રાખી શકો તેટલું ક્રીડાનું પટાગણ મોટું.

એને માટે તમે આદર્યને ખપમા લો કે વિરોધને ખપમા લો, એકના ગુણ ધર્મેનું આરાપણુ બીજા પર કરો કે એને સાવ નકારીને બીજાને રચાવો, નકારીને ન અગ્રેષ્ઠ ને એ દ્વારા બીજાનું નિગ્રહણ કરી જાઓ, કાર્યકારણ અને એના બીજા માધ્યમે વિધર્મ્ય કરો, વ્યતિરેકનો પણ આશય લો - આની અનેકવિધ રીતે તમે કીડાનો રસ પધારી શકો.

આપણું શરીર, આપણું ભૌતિક અસ્તિત્વ અમુક રચના અને કાળના ચોક્કસમાં છે, પણ આપણી ચેતના એના રમૂતિ કલ્પના સ્ફુરણા વગેરે સાધનોથી આ ચોક્કસને દેખી જાય છે આ ચોક્કસને દેખી જવાની કીડાનો રસ અનેરો જ છે. વગ જૈનિ પ્રયોજનોનું દાત્ત્ય આપણે કદી મનુર ગણ્યું નથી સહેજ તરણુ નિમિત્ત મળના આ કીડા શરૂ થઈ જાય છે બહુમા રમતા ગમતા પેલા દુકાને પકડી પાડવાનું કૌતુહલ આપણામાં જાગત રહે છે કોઈ શબ્દોને એવી રીતે રચે કે એના ધ્વનિના આદોષનો વિચાર જ જાય કોઈ ગદ્યા અને રમણુ એનું મવિધાન કરે કે નાનકડા કેનવાલના ફલકને વટાવીને અનેક રૂપોની સખા સખિયા આપણે પ્રવેશ પાવી દે કોઈ સૂર અને સૂત્રની એવી ભિલાવટ કરે કે એના આવર્તનો સાથે આપણે શબ્દમય અવકાશમાં લયલીન થઈ જઈએ ભવશૂનિ નેત્રનિર્વાણુ ' શબ્દ વાપરી ગયો છે તે બહુ સૂચક છે દરમિયાન રૂપના સૌન્દર્યની ચરમ સીમા એટલે એને બેના નેત્રનું નિર્વાણુ, પછી જોવાપણુ રહે જ નહિ આ પ્રકારનું annihilation જ પૂરેપૂરા અવકાશ રચી આપે રસાનુભવનો એ અનિવાર્ય ધગ છે

આ અર્થમાં અવકાશ એટલે શબ્દમાત્ર નહિ પણ લાખાની અલિ વ્યક્તિની શક્તિની ચરમ સીમા એટલે નુધી પહોંચ્યા પછી ભાવક બોલી શકે અભમ્! બહુ યયુ, આથી આગળ જવાનું રહ્યું નથી

કલામાં વાસ્તવિયતાનું રૂપાન્તર થાય છે કાવ્યમાં આ રૂપાન્તરની પ્રક્રિયામાં અલગપ્રયોજના મોટા લાગ લગવે છે વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ સાવ અગમ્ય લાગ એવી નાતો કવિ ગ્રસપૂર્વક કરે અને એ આપણે પણ રસપૂર્વક સામગીએ આવી ગ્રસમીમાગ્રેષ્ઠ એમ કહે છે કે જે વાસ્તવિક છે તેની મધ્યાર્થતાનું ઈગિત કલામાં મળે છે એ મધ્યાર્થતાના જૂઠા પરિમાણમાં વાસ્તવિક અને કથોલખનિય વચ્ચે પણ શુભદૃષ્ટિ થાય છે વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચેના મંબવોની ભૂમિકા બદલાઈ જાય છે પેલા દુકાને બહુમાથી ગોધી કાઢવાના ચટુષ અચલ મૌતુકની હીરદોર બહુ એક ભગતમાં ગૂંચી સે છે

આપણે ધડીબર મમ્મગ્યાર્નની અલગ રની વ્યાખ્યાને સૂલી જઈએ

અલંકારોનાં નામ જ એમનો સાચો પરિચય આપી છૂટે છે; કોઈ આચાર્યની કારિકા કે વૃત્તિ પાસે જવાની ખાસ જરૂર નથી. ‘ઉપમા’ કહેવાથી જ સમજાઈ જાય છે કે તમે જે વસ્તુને એકબીજાની પાસે લાવો છો તે એ રીતે એનું મનમાં નવું માપ કાઢો છો, લાવજગતમાં એનું નવું મૂલ્ય આંકો છો. પાસે લાવીને માપ કાઢવામાં જ એક કૌતુક રહ્યું છે. એ માપ કે મૂલ્યનું કોઈ બજારમાં ચલણ નથી માટે જ એ સાચા અર્થમાં અમૂલ્ય બની રહે છે. જે વસ્તુને, જે વિચારને, જે ગંવેદનોને, જે રમૂતિને, જે કલ્પનાને પાસે લાવવાં એટલે બંનેના સંબંધની નવી શક્યતાનું નિર્માણ કરવું. કાવ્યમાં આ જે વસ્તુનું સાધર્મ્ય તે વસ્તુઓના ગુણધર્મ પર જ અવલંબીને રહેતું નથી. એનો એ જેટલો ઓછો આધાર હોય તેટલું કવિકર્મ મોટું. અલંકારમાત્રમાં, અનેક મિથે, આખરે તો જે વસ્તુને પાસે લાવીને એમની વસ્તુના નવા નવા મંબંધોની શક્યતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાની પ્રવૃત્તિ રહેલી જ છે.

હવે હાઈએ ઉત્પ્રેક્ષા. નામ જ બહું કહી દે છે. કવિ એવી તો ગજબની ‘સંભાવના’ કરે છે કે આપણાથી જોયા થઈ થઈને જોયા વિના રહેવાતું નથી! આવી પ્રેક્ષણીયતા આ અલંકાર સરજી આપે. આવી ‘સંભાવના’માં જે વસ્તુઓને એકાએક અથડાવી મારવાથી કોઈ ચોંટા જીઠે એવી નરી ચાતુરી નથી હોતી. એ ચાતુરી તો પલકારામાં ચમકાવે લૌપાઈ જાય. કવિની પ્રતિભાની ખરી કસોટી એની ઉત્પ્રેક્ષાઓથી થઈ જાય.

૨

કાકાસાહેબના મુખ્ય અલંકારો ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા છે. કવિ રીઝો થાય એટલે અર્થાન્તરન્યાસ તરફ વળે. કાકાસાહેબમાં ઘણી વાર અર્થાન્તરન્યાસી વલણ દેખાય છે ખરું, પણ એમનામાં રહેલું કૌતુક, આ ‘દેવસ્ય કાવ્ય’ને જોવાથી થતું વિરમય, એમની રમૂતિનો પારસમણિ એ વલણને બહુ પોષતાં નથી તે આપણે માટે એક સુખદ ઘટના છે.

કાકાસાહેબની અલંકારસૃષ્ટિના જે મુખ્ય સંચાલક બળો તે શિશુસહજ નિત્યનવીન વિરમય અને રમૂતિ. આ રમૂતિનેય શૈશવ જોડે જ ઝાઝો સંબંધ છે. રમૂતિના સ્પર્શથી જ જે પૃથક્ ઘટનાઓ કે અનુભૂતિઓ સંધાઈ જાય છે. રમૂતિ જૂતકાળની ઘટનાના રૂપનું નવું પુનરાવર્તન નથી કરતી, એ સમય દરમિયાન ચિત્તે ગ્રહેલા સંસ્કાર, અધ્યાસ, સંવેદનોના દ્રાવણમાં જૂતકાળની ઘટનાઓનાં રૂપ બદલાતાં જ રહે છે. રમૂતિ ‘વિરમૂતિની’ પ્રણું મદદ લે છે, અમુક અશોનો લોપ સાધે છે, ઘણી વાર આવા લુપ્ત કરેલા

અંશોને સ્થાને કલ્પનાને ક્રિયાશીલ બનાવી એ નવા અંશો ઉમેરી દે છે. સ્મૃતિની આ લીલા પણ વિરમયનો વિષય બની રહે છે.

અલંકારસૃષ્ટિના પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત કે ઉપમેય અને ઉપમાના બે મુખ વચ્ચે ફેટસો વિસ્તાર છે તે અલંકારસર્જકની પ્રતિભા પર અવલંબે છે. જે વિસ્તારનું સાધન છે તેને જ ફેટલીક વાર કવિ પોતાને અભિમત એવી એકાદ ભાવના કે માન્યતાના સાંકડા ચોકઠામાં ઢાળાને હસ્ત કરી મૂકે છે. કલા યાંત્રિક સમીકરણોમાં રાચતી નથી, બહુકરણમાં જ રાચે છે.

કાકાસાહેબ 'ચરન્નૈ મધુ વિન્દન્તિ' મંપ્રદાયના યાત્રી છે. એમની આ યાત્રાએ જ આપણને મોટા ભાગનું અલંકારમધુ સંપડાવ્યું છે. માત્રા કરનારનામાં એક પ્રકારની સજ્જતા હોય છે, એક પ્રકારનું dynamic તત્ત્વ હોય છે. કમલે ને પગલે દશ્ય બદલાય, કુતૂહલ સદા જાગ્રત રહે ને હવે પછીના આવનારા પળાંકે વળા શું જોવાનું મળશે એની ઉત્સુકતા પણ કશું વાસી નહિ થયા દે. કાકાસાહેબની સૃષ્ટિમાં નદીઓ, આકાશ (એ તારાથી ખચિત હોય કે જાપોરના આકરા તાપમાં બળગળતું હોય, ચન્દ્રયુગ્મ હોય કે વાદળોથી છવાયેલું અન્ધકારમય પણ હોય), વાદળાં-આટલાં મુખ્ય આલંબનો છે. આમ જુઓ તો એ સૃષ્ટિ બહુ મોટી નથી, એમાં ઝાઝી મંકુલના નથી, સંસારની અનેકવિધ મંવેદનાની અપ્તરંગી લાગ નથી, રવીન્દ્રનાથની ઉન્નિષ્ઠામાં હોય છે તેવી અંતસ્તલમાંની અનેક 'દુર્લભ રત્નકણિકાઓ'ને લીલયા એક સૂત્રે પરાંતી દેનારી રચના નથી કે એલિયટ જેવાની ઉન્નિષ્ઠામાં યુગના હાઈને મૂર્ત કરી દેવાની જે દષ્ટિ છે તેવ કદાચ નથી. એમ છતાં, પોતાની મર્યાદામાં રહીને જ એઓ આ આપણી ચિરપરિચિત સૃષ્ટિને એમની વિરમયલરી દષ્ટિની માયાવી આખાથી મંડિત કરીને આપણને ન્યાસ કરી દે છે.

શિશુસહજ સરસ તરસ વિસ્મય, જે વસ્તુને અડખેપડખે મૂકીને જોવાનું કોતુક એમની મોટા ભાગની ઉન્નિષ્ઠાના મૂળમાં છે. 'જીવનનો આનંદ' (૫. ૧૭૫) માં એમણે જ કહ્યું છે: "કિંમન એટલે સરખામણી." આની સરખામણીથી વસ્તુઓની, અનુશ્રુતિઓની નવી નવી કિંમન ઉપમવવાનું એમને ભારે કોતુક છે. આ કોતુકની હીરદોરનું ભરત એમની ઉન્નિષ્ઠાઓમાં ને ઉપમાઓમાં દેખાય છે. પ્રસ્તુતથી અપ્રસ્તુત સુધી પદોચ્ચિત્તમાં સ્મૃતિનો ફાલો પણ મોટા છે. એમણે જ આ વિશે ઉદ્ગાર કાઢ્યો છે: "ત્યારે શું સાચેસાચ આપણે કશું જૂલી જતા નથી? જોયેલું અનુભવેલું

બધુ ક્યાક દટાયેલુ રહે છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાપપુણ્યની પેઠે ઊભુ થાય છે " ('જીવનનો આનંદ', પૃ ૧૦૫) અહીં પણ 'પાપપુણ્યની પેઠે' કહ્યા વિના એઓ રહી શકતા નથી

સૌથી પ્રથમ આપણે આકાશ, ચન્દ્ર, તારા વિશેના અલકારો જોઈ એ કાકાસાહેબ આકાશદર્શનના ભારે શોખીન છે એ તો બધાને જાણીતુ છે વાદળો કામરૂપ છે ને એમને અનુસરીને કાકાસાહેબની કલ્પના પણ કામરૂપ બને છે એ કામરૂપ કલ્પનાનો થોડો લીલાવિલાસ જોઈ એ

'જીવનનો આનંદ' માં 'દેવોનુ કાવ્ય-૧' માં સ્વાર્મ્ભે વાદળાં એના આગમનને કાકાસાહેબ વર્ણવે છે આમ તો નિરબ આકાશ જ એમને ગમે છે આથી એક બે સ્થળે નિરબ સ્વચ્છ આકાશ પ્રત્યેનો પક્ષપાત બતાવતા એમણે કહ્યું છે " મેઘ વગરની હસમુખી ઉવા એ જ એક મોટું સાત્ત્વિક કાવ્ય છે " (જી આ પૃ ૫૦) " આકાશ સીતાની કીર્તિની જેમ પૂરેપૂરું સ્વચ્છ થયું " (જી આ પૃ ૧૭) " માથા પર આકાશ સાન નિરબ હતું . ખીલોનું નિર્માણ જ જાણે ન પ્રસરેલું હોય " (જી આ પૃ ૧૬) અહીં 'કાવ્ય'ની પહેલા આનંદુ 'સાત્ત્વિક' એ વિશેષણ અને સ્વચ્છતાની સીતાની કીર્તિ જોડેની સરખામણી કાકાસાહેબની જીવનદષ્ટિના ઘોતક બની રહે છે શુભ નિરજનતા એમને ઇષ્ટ છે, એ જ એમને મન સાત્ત્વિક છે ને છતાં રંગો વિગેની એમની લાલસા પણ કાઈ એછી નથી વાદળોના બદલાતા રૂપ જોઈ ને એમને કીતુક થાય છે ને તે એમણે વિનિધ રીતે નિર્ણય છે નર્મકાળે ચા-ચા આનંદ કાળા વાદળાઓને જોઈ ને એઓ કહે છે " જાણે મોટા મોટા હસોનું અથવા બગલાઓનું ટોળું સૂગળના દર્શને દોડે છે ' પણ આકાશની સ્વચ્છતા તો એમનાથી કલુષિત થઈ જ ચૂકી આથી કાકાસાહેબને એ વાદળો માટે સહલાન નથી એઓ કહે છે " જેમ જિંટ આમતેમ મૂરખ જેના ચાલે છે તેના જ આ વાદળા દેખાય છે " હસમાથી થયા બગલા ને બગલાના થયા જિંટ ! પછી આશ્રમમાના વહેલી સવારે જિંટના નિયમનો ફાયદો કોઈ નવા ભરતી થયેલા આશ્રમ વાસીને સમજાવતા હોય તેમ ઉમેરે છે " સનાત વહેલા જિંટના નહિ તેથી આટલા મલિન હશે ? " વાદળા તો આવ્યે જ જાય છે " એ પેલું ઈંડા જેવું વાદળું આવે " એ ઈંટુ લાગી જાય છે " પેલી શુ બચ્ચાની ચાય કહેવાય ? " બે કુતૂહલબર્ધા બાળકો વચ્ચે જાણે મનાદ ચાલી રહ્યો છે " ના, ના, આરસપહાણનો કટકો લાગે છે " તરત સુધારીને કહે છે

“ના, બૂલ્યો, અબ્યાસ સાહેબની દાદી છે” પત્રિયાના જેવી જિજ્ઞાસ કરતી ચટુલ ક પનાની મૂર્તિ આપણે જોઈ નરસાદના પાણીથી ભરેલા કાળા વાળાને એમણે ‘રામજીભાઈ’ કહીને એમના પર આ મીયતાનો અભિ પ્રેમ કર્યો છે આ પ્રકારનું સજ્જારોપણ બાળક હમેશા કરતું હોય છે એનામા જીવનનો ઉચ્ચ સ્ત્રોત એવો તે જીવકાંતો હોય છે કે એની આજુબાજુની સૃષ્ટિને પણ એ સજીવ બનાવી દે છે નાના કાચા વાદળા પાછળ આટલો કષ્ટપનાવિલાસ કર્યો તે બદલ પદ્માત્મા કરતા હોય તેમ એઓ કહે છે “મરઘાના બચ્ચાની પેઠે ચણના આમતેમ દોડના એ વાદળા પાછળ આપણે નહિ દોડીએ. આપણને બીજું ધણું કામ છે”

૨૭લીક વાગુ છુલ્લ, અસ્મરણીય લાગતી વીગત પણ એમની રમૂતિમા સુરેખ રીતે અકાર્ષ ગર્ભ હોય છે તે અણુધારી જ જિપસી આવીને આપણને ચક્રિત કરી દે છે. કાળા અને ધાળા વાદળ સાથે હોય એવું દસ્ય વર્ણવતા એઓ કહે છે “કાળા વાદળાના હાથમા સફેદ વાદળાનો પુજા જોવા જેવો હતો હરિદેવ જ્ઞાનસના કાચ પર સળગતી મશાલનાગા હાથનું ચિત્ર ઉપસાવેલું હોત છે, એના જેવી ગોલા અહીં દેખાતી હતી” (જી આ. ૫ ૧૬) આ ગોલા તે રમૂતિના પાગસમણિએ સામા ય વીગતના કથીરના કરેલા ક ચનની શોભા છે આવી જ એક બીજી વીગત એમની રમૂતિમા બરાબર અકાર્ષ ગર્ભ છે “આપણા મોગા મોગા પાણીના દેગડા પરની ક સારાની હથોડીની ઠેક જેવી તેના પર (પથરા પર) લાત છે” (જી આ ૫ ૧૮૬) બહુ આછા વાદળાનો કાકાસાહેબ ખાસ વિરોધ નથી કરતા, નિરબ્ર આકાશ સીતાની કીર્તિની નિષ્કલકતાનું સ્મરણ કરાવે છે તે આછા વાદળાની વીચિમાળા રામચંદ્રનું સ્મરણ કરાવે છે “આજે દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર તરફ આછા વાદળાઓની વીચિ છે સિંહાસન ઉપર એટલા રામચંદ્રના મુખ ઉપનું જાણે સૌમ્ય સ્મિત જ” અહીં અધ્યાસના બળે સૌમ્ય પ્રસનતાનું પ્રેક્ષણીય ચિત્ર ખડું કરી દીધું છે બાળપણના એક અતિ પરિચિત અનુભવની રમૂતિ પણ વરસાદની નવેસરથી તૈયારી કરતા વાદળાને જોઈને થાય છે “આક બોલતા બૂલ થાય ત્યારે છોકગઓ જેમ ફરી પહેલેથી ચર મરે છે તે જ હવે વાદળાઓએ જાણે ચોમાસાની ફરી પહેલેથી તૈયારી કરવાની હોય એવો જ ઘાટ ઘડ્યો છે” બાળપણની આવી જ એક મુખ્ય રમૂતિ આપણને એક બીજી ઉત્પ્રેક્ષાની લહાણ કરી જાય છે “નિશાળિયા છોકરાઓ યાદગને બિઘી ગયા હોય અને એમની નોટા અને સ્વેદા ચોપડીઓ સાથે આમતેમ પડી હોય તેમ આ રેતી પરની લાન

દેખાતી હતી. " ('લોકમાતા', પૃ. ૬૯). કૌતુકની હીરદોર વચ્ચે આ એને કાણુ સાધી શકવાનું હતું ?

વાદળની કીડા આકાશના પટાંગણમાં દેવશિશુના જેવી જ હોય છે. એ ચન્દ્ર જોડે પથ્થુ રમે ને સૂર્ય જોડે પથ્થુ રમે. ચન્દ્ર જોડેની એની કીડા જુઓ : " પશ્ચિમ તરફના એક વાદળાએ પોતાનો ખૂબ લાખો સરખો અણીવાળો હાથ ચન્દ્રમા સુધી લાંબાવ્યો હતો. કેમ જાણે ચન્દ્રની મંદગતિ તેનાથી સહન જ ન થતી હોય ! " (જી. આ. પૃ. ૧૪) સૂર્યોદય વેળાએ પશ્ચિમાકાશમા દેખાતા આખા ચન્દ્રને ઢાકી દેવાને લાંબાતા વાદળને જોઈ ને કાકાસાહેબ કહે છે : " સૂર્યોદય થવા લાગ્યો તોય આ ચન્દ્ર શુ કામ પાછળ રહે છે એમ જોઈ પોતાના હાથ વડે પશ્ચિમ મેઘ જાણે તેને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે એમ થાય છે જૂના વખતમા વિલાસી તરુણ રાજપુત્રાને તેમના અન્તઃપુરમાથી બહાર ખેંચી કાઢવાનું કામ ગજકારણપદ્ધ અમાત્યોને કરવું પડતું એના જેવું તો કોઈ કારણ ન હોય ! " (જી. આ. પૃ. ૪૨). રાજકારણપદ્ધ અમાત્ય તે વાદળ ને વિલાસી રાજપુત તે ચન્દ્ર કારણ કે એ આખો છે, ને વિલાસીઓ ફિક્કા પડી ગયેલા જ હોય.

મહાભારતમાનું યુદ્ધનું વર્ણન કાકાસાહેબ વાચતા હતા એ અરસામાં વાદળોમાથી નીકળતા સૂર્યના કિરણોને જોઈ ને એમને થયું : " સૂર્યકિરણની જાણે તોપો છૂટતી ન હોય ! " દ્વેષીક વાર વાદળો વિશેની એક સંભાવનાથી પૂરો મતોષ ન થતા એને નકારીને ખીજ સંભાવના રજૂ કરવામા આવે છે. પ્રયંક વિસ્તારવાળા વાદળાના ખડને આકાશમા તરતા જોઈ ને કહે છે : " જાણે ઇન્દ્રના વજ્રથી પાપ તૂટી જવા અગાઉના પર્વતો જ ન હોય ! " (જી. આ. પૃ. ૪૬) પથ્થુ પછી તરત જ કહે છે . " મેઘ કઈ આકાશમાં ઊડતા પર્વતો નથી, તે તો દેવોની કામધેનુઓ છે " (એજન, પૃ. ૪૬). કદીક નાના વાદળાની ગોઠાણી જોઈ ને શિષ્યપરચનાની પથ્થુ સ્મૃતિ તાજી થાય છે : " વચમા વચમા આ લગાણુ તળે નાનકડા વાદળા ગોઠવાઈ ગયા હતાં, જાણે પ્રાચીન મદિરામા કોતરેલા વિમાનવાહક યક્ષો " (એજન, પૃ. ૫૫).

રાત્રિના તારાખચિત આકાશને ઢાકતા વાદળો કાકાસાહેબને જરાય ગમતા નથી કાણુ વાદળુ જ્યાં જ્યાં ફરે ત્યાંના તારાના દીના હોલવાઈ જાય. આ જોઈ ને એઓ કહે છે : " કાળી લગ્નર મેઘનીકા પોતા પૂરતા મૂઠીભર દીના હોલવીને ચોરની જેમ આકાશસાગરમા ફર્યા કરે છે " (એજન, પૃ. ૧૩) મળસકાના દિવસસર જદ્ધ ધૂયન્દ્રને કાળા વાદળથી

દંકાઈ જતો જોઈને એઓ કહે છે : “તેમના માથા ઉપર લાય ઉપજવે એવો પહાડ જેવો પ્રચંડ અને કાળકાય મેઘ જેવો કાળો મેઘ અજગરની જેમ તેમને ગળા વળા ઉઘટ થયો હતો.” (એજન, પૃ. ૨૭). પણ ચન્ડ તો મંકટમાં સપડાયેલા વીરના જેવો રમણીય જ લાગતો હતો. રાતનાં વાદળાં પ્રત્યેનો એમનો અણુગમે સૌથી વિશેષ તિરસ્કારપૂર્વક અહીં પ્રકટ થાય છે : “(રાતનાં વાદળાં) તારાઓની વચ્ચેથી જૂતની પેટે અથવા મારાઓની પેટે લપાતાં છુપાતાં જાય છે એ જ મને ગમતું નથી.” કાકાસાહેબને મુસદ્દીઓ માટે તિરસ્કાર છે. આ વાદળોને ગાળ દેવા એમનો પણ એઓ ઉપયોગ કરે છે : “મુસદ્દી લોકોની ભાષા જોતજોનામાં જલ્લાવાથી સામાન્ય લોકો જેમ કુદિત થઈ જાય છે તેમ જ વાદળાંઓનું રૂપાંતર - રૂપાંતર જ કેમ ? સર્વાંતર કહોને - જોઈને ભારે વિસ્મય થાય છે.” (એજન, પૃ. ૪૪). મુસદ્દીઓ ખીછ વાર પણ ઝડપાયા છે ખરા : “સિંદૂરનો રંગ મુસદ્દીની ભાષાની જેમ ક્ષણે ક્ષણે નવો અર્થ વ્યક્ત કરે છે.” (એજન, પૃ. ૫૫). અહીં ક્ષણે ક્ષણે નવના ઉપજવનાર રમણીયતા જોડેનો વિરોધ આપણા મનમાં આપોઆપ પ્રકટ થઈ જાય એવી શબ્દયોજના કરી છે. આમ આપણે વાદળોનું ‘સર્પતાંડી નાટક’ જોધું.

હવે સૂર્યનાં ઘોડાં રૂપ જોઈએ. વેદકાલીન ઋષિની દષ્ટિએ થયેલું બપોરનું વર્ણન તો જણીતું જ છે. એના ગંરકારની અસર નીચે કાકાસાહેબ (પોતા તરફથી ઘોડું મંગીત ઉમેરીને) અપરાહ વિગે કહે છે : “બપોરે સારંગ રાગના ભવ્ય આલાપ સાંભળતાં સાંભળતાં યમરાજના કૂતરાની જેમ જલ બહાર કાઢી ઠાંધતા અપરાહને પશ્ચિમ તરફ હાંપી કાઢવાનો હોય છે.” (એજન, પૃ. ૧૪). સૂર્યનાં કિરણો અતરાપને ભેદીને ધારારૂપે સૃષ્ટિ પર વરસી રહે એ આદિકાળથી માણસને માટેનું એક મુખ્ય પ્રેક્ષણીય દૃશ્ય બની રહ્યું છે. કાકાસાહેબ ઇજનેરી વિદ્યાના ક્ષેત્રમાંથી ઉત્પ્રેક્ષાની ઘોડી સામગ્રી આપાત કરીને (ભવિષ્યના ડ્રોઈ સંશોધકને ‘સર્જનાત્મક સાહિત્ય પર સમકાલીન વિજ્ઞાનની અસર’ કે એવા કશાક અભ્યાસ માટેની અણુગળુ-પણે સામગ્રી પૂરી પાડતાં) કહે છે : “ખીછ જ ક્ષણે વાદળાંની બારી જરા જીધડી અને જલધારો ફૂટતાં જેમ રોહડ દીધેલું પાણી ચોસેર દોડવા માટે તેમ સૂર્યનાં કિરણ વાદળાંની ટેકરીઓ ઉપર નાચવા લાગ્યા.” (એજન, પૃ. ૧૫). ફૂટતું પ્રતાપ એ રાત્રિના અધકાર પછીની દેટલી આશામ્બદ ઘટના છે ! જાણે હતાયુ સન્યવાન સાવિત્રીનું અર્ધું આયુષ્ય પામીને ફરીથી બેઠો ન થતો હોય અહીં ‘સાવિત્રી’ શબ્દ સન્યવાનનું ગમરણુ કરાવીને આખી ‘સંભાવના’

ખડી કરી દે છે : “ કાલનિદ્રામાંથી જગતા સત્યવાનના મોઢા ઉપર જેમ કરી કળા જમવા લાગી અને તેથી સાવિત્રીના હૈયામાં આનંદ સ્ફુરવા લાગ્યો તેવી જ રીતે સૃષ્ટિ ઉપર પ્રભાતની આશા પથરાવા લાગી અને દિવ્વ ગણેને એકદમ ગાવાનું સૂઝ્યું. ” (એજન, પૃ. ૫૯). કોઈ આલંકારિકના આકર પૃથક્કરણમાં આ અલંકારયોજનાની શિથિલતા જટ પદકાર્થ જન્ય એવી છે. પણ એથી આરવાદમાં આજુ વિધ્ન આવતું નથી, શાસ્ત્રને વિધ્ન લસે આવતું ! આપણે જેને સૂરજદાદા કહીને ત્રણ કાલાં દૂર રહીએ છીએ તે સૂરજનુ દાદાપણું કાઢી નાખીને કાકાસાહેબ કલ્પનાની ઇલમલકડીથી એને બાળક બનાવીને બાલોચિત ક્રીડામાં રાચતો કરી દે છે : “ સૂર્ય ? આકાશમાં જ રૂપાળાં વાદળાંનો દરિયાકિનારો બનાવી ત્યાં તે રમતો હતો. ” (એજન, પૃ. ૧૪). સૂર્ય પાણી જોડે પણ રમે છે : “ ...તેના પાણી પર સૂરજ પોતાનાં કિરણ કેટકેટલી રીતે પ્રતિબિંબિત થઈ શકે છે તેનો પ્રયોગ કરતો હોય છે. એ દૃશ્ય કોઈ અરસિક માણસને પણ ગડિ બનાવી દેવા પૂરતું છે. ” (‘રખડવાનો આનંદ’, પૃ. ૨૬૬). અહીં વાતસંબંધલયો પિતા બાળકની ક્રીડા જોઈને ઘેસો ઘેસો થઈ જાય તેનું સુદર ચિત્ર છે. સૂર્ય જ રંગોની માયાપુરી ખડી કરી દે છે ને ! આ માયા વર્ષામાં તો માઝા મૂકે છે : “ મેઘ, ઇંદ્રધનુષ્ય, વરસાદની ઝડી અને વિદ્યુલ્લતાનુ વૃત્ય - આટલું જોયા પછી ઉર્વશીને માટે ગાંડા થનાર પુરુરવાની યાદ કેમ ન આવે ? ” (‘જીવનનો આનંદ’, પૃ. ૧૦). કાલિદાસે આવી જ કોઈ પણ ઉર્વશીની કલ્પના કરી હશે. સૂર્ય જે રંગો રમે છે તેનું વર્ણન કરતાં કાકાસાહેબ યાકતા નથી. રંગોની જુદી જુદી છટા વિશેની એમની સૂક્ષ્મ પરખ, એને વર્ણવવાને કેટલીક વાર ચક્ષુરિન્દ્રિયનું પરિમાણ બદલીને અન્ય ઇન્દ્રિયોનાં પરિમાણમાં પ્રવેશી અતોખી આસ્વાદ્યતા ઉપજાવવાનું કૌતુક - એ કરવામાં એમને ખૂબ મગ્ન પડે છે. આના નમૂના તો મળલખ વેરાયેલા પડ્યા છે. આપણે થોડા જ જોઈએ. એક ધરમથુ વર્ણન : “ સૂર્યની આસપાસ કેટલાંક વાદળાં ઉપર ઇંદ્રધનુષ્યના રંગો અસ્તવ્યસ્ત ફેલાયા હતા. તાંબાનું વાસણ ચોખ્ખું માંજીને તડકામાં રાખીએ ત્યારે કેટલીક વાર આવો રંગ એના ઉપર દેખાય છે. ” (એજન, પૃ. ૧૧). બાળપણના કેટલાક સ્વાદની રમૂતિ શરીર સદા તાજી રાખે છે, તેમાંય બોર, આમલી, તરબૂચ જેવી વસ્તુની તો ખાસ. તરબૂચ વેચનારો ‘ લાલમ લાલ લ્યો ’ એમ જે કહેતો તે મને હજુ યાદ છે. કાકાસાહેબ એ લાલ રંગને યાદ કરે છે, પણ પાકતાં તરબૂચનું એમનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ જુઓ, ભારે આસક્તિ વિના આટલું વીગતપૂર્ણ નિરીક્ષણ ન

મખવે “ ખેતરમાં જેમ તરબૂચની પાકવાની શરૂઆત થતાં અદ્ય લાવ
 રગ ધીરે ધીરે પાખા માડે છે તેમ માદ્યાના નીચલા ભાગમાં ઝાખો ઝાખો
 સિંચીને રગ ચોટે છે અને એને લીધે વાદળાની મુખ્ય મુખ્ય નમોનો વળાક
 ઢવે છે તે ઓળખવું મહેલુ થઈ પડે છે ” (એજન, ૫ ૫) જેલું પાકવા
 આવેલા તરબૂચને કાપીને ભેંચુ હશે તેને આ નસોનાળી નાન તગત સમઝઈ
 જશે મારા જેવા નદીપટે વનન ધરાવનારા આખીને “ તરબૂચનું ખેતર ”
 એ શબ્દ જરા ખૂબે ખગ તરબૂચ નદીના લાભમાં કે તળિયામાં થાય છે,
 તે વૈશાખમાં નુમાયેલી નદી સુકાઈનેનું શ્રુ તો મીઠાનું વાવેતર કરી ગય
 છે । સૂર્યના તપમાં વાદળાનું બદરૂખીપણું ને બહુ ગીપણું આપણને એક
 બીજું સ્વાદુ ચિત્ર આપે છે “ પૂર્વ તરફના વાદળાઓ નવો જ તપખીરિયો
 રગ આજે કયાંથી લઈ આવ્યા હતા તેમાં થોડો દૂર પડ્યો એક
 પાખા બનારસી બો નો રગ દેખાવ્યો લાગ્યો તેમાં સૂર્યને પ્રમાણ થોડોક
 લાગી જતા જ તે ગે બકુલના ફળનું રમણું કાઢ્યું, અને ફરી શુભાગનું
 ફલ સુકાઈ જતા જ રગ દેખાવ્યો છે તેની છા નજરે પડી ” (એજન,
 ૫ ૨૭-૨૮) જાદુનો ખેલ જ થયો ને ! પેલી, પાણીમાં માગને જાન
 ફૂદકા મગવવા જેવી પ્રેક્ષણીય ક્રીડા છે કાકામાદેવની મૈત્રુવૃત્તિ ગેના
 વર્તુલમાં વૈદ્યાગની સુવર્ણમાલિનીને પણ ખેંચી આવે છે “ સામેની
 બાણુએ જણે આખી દુનિયામાંના વૈદ્યોને રાજ અને રામ પ્રવા સારુ જ
 સુવર્ણમાલિનીને એક આખો પહાડ જ તૈયાર થયો ” (એજન ૫ ૪૫)
 અહીં શિશુમનની નરવી મુશ્કતા છે શિશુ એની આજુબાજુના વિશાળ
 વિશ્વના પગિમાણ જો પોતાનો મેળ ખેલાડવા મથવું હોય છે પોતાના
 લઘુપરિમાણ શરીરમાં હીને એ બહારની બૃહવૃત્તિને જુએ છે આખી પ્રમાણ
 ખેલાડવા એ અતિશયોક્તિ છે છે બહુ માની ધનુતો એને ભય હોય છે,
 માટે રાક્ષસની એની પાપનામાં મોટો આખર અનિવાર્ય બને છે જે એને
 કુને છે તેનું એ લઘુક નાજુક ગય કલ્પે છે એની પરી પનત્રિયા જેવી નાની
 હોય છે જ ગી રાક્ષસ ગીચ વગળીની કાઈ અધારી ગખોલમાં નાનાં ગદે
 ત્યારે નાનકડી પરી ચન્દ્રલોકમાં સૈ વિદ્યાર કહે ને પ્રાવે બાગમને જે
 મધરવું ગમે તેના મોગ જયાની એ કાપના કડ છે નાટે તો અહીં સુવર્ણ
 માલિનીનો પહાડ હશે થઈ ગયો કાકામાદેવ ગેભા અદ્યપણે પ્રીને
 ફેલાક અમાવન્દ્યોનું પણ આરોપણ કંઈ છે ગેનો આપણા મોખાવ
 જોડે નયય છે અનસયામાં કે ચિન્મર મદે તેથી જુદી પોતાની આગવી,
 રીતે માગાદેવ ગેભા અમાવ અર્થે છે “ એનેરી ગે લાખો વખત

ટકે તેમા મગ્ન નથી. મરકારી વિનોદની જેમ તેની હહેરો આવે ને જાય તેમા જ ખરી મગ્ન છે.” (એજન, પૃ ૨૪). રંગોની બદલાતી છટા સાથે મનોભાવની એકબીજાથી શમલિત થતી છટાઓનું સમાંતર વર્ણન તદ્દિદ સહૃદયને માટે હૃદય બની રહે છે : “ગુલાબી છટા જ્યારે કંપનાના પ્રાથમિક સ્ફુરણ જેટલી પાતળી આછી હોય છે ત્યારે તે એટલી પારદર્શક હોય છે કે તેમાથી આકાશનો નીલવર્ણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અને આ રંગ પ્રસન્નતા અને વિલાસિતાની વચલી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો દ્યોતક બને છે” (એજન, પૃ ૧૯) આ વર્ણન પર કાકાસાહેબના નૈતિક અભિગ્રહનો પાસ બેઠેલો કોઈને લાગે તો નવાઈ નહિ ! બે ભાવાવસ્થાની સધિ અને સંધ્યા તથા ચન્દ્રોદયની સંધિનું આવું જ વર્ણન કાકાસાહેબે આપ્યું છે. એઓ કવિઓ સામે ફરિયાદ કરતા કહે છે : “...સધ્યાનો સધિવૈભવ ને ચંદ્રિકાનો આહ્વાદ કઈ જુદા જ હોય છે આ બન્નેના મિલનના પ્રસંગે તે વૈભવ અને આહ્વાદ એકન મળવાથી જે ભાવ નિર્માણ થાય છે તેનું કવિઓએ હજી નામ પાડ્યું નથી, એ તેમનો ગુનો જ કહેવાય” આટલી ફરિયાદ કર્યા પછી આ ભાવસંધિને સ્પષ્ટ કરવા બીજી ભાવસંધિને ઉપમાન તરીકે પ્રયોજતા કહે છે. “રૂપયોવના યુવતીને પ્રથમ માતૃપદ પ્રાપ્ત થતાં તેના મુખ ઉપર જે વૈભવચુક્ર સ્થિર શાંતિ પથરાયેલી દેખાય છે તે જ છટા પ્રકૃતિદેવીના અગ્રપ્રયગે ઉપર તે વખતે દેખાય છે” (એજન, પૃ ૧૮) આટલું કહ્યા પછી જેમ કોઈ શિશુ “જે મને તો આ મળ્યું, છે તારી પાસે ?” કહે તેમ કાકાસાહેબ તુમિની ખુમારીમા પૂછે છે : “ચંદ્ર આકાશમાથી આ બધું જોઈ શકતો હશે ખરા ?” પૃથ્વી પર રહેનારા ક્ષમદાઓ કોઈ સાવ નજીક નથી ! કાકાસાહેબની કૌતુકવૃત્તિ સંધ્યામા સજ્જારોપણ કરીને એને હનુમાનની ભક્ત પણ બનાવી દે છે । “...આટલું ક્યાં પછી સધ્યાને યાદ આવ્યું કે આજે તો શનિવાર છે તેથી હનુમાન માટે સિંહ તૈયાર કર્યે જ છૂટકો !” (એજન, પૃ ૪૫) ફેટલીક વાર, ફેટલીક વાર જ, કાકાસાહેબ ઇન્દ્રિયબુદ્ધ બની જાય છે, ને ત્યારે આપણને તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું સંજોગ નથી, સુખનો જ છાક ચઢે છે. એવી, અસાધ્યતાની પળે છટકી નાડેલી, બે ઉક્તિઓ આખી જોઈએ : “આજે પરાંદિયે ઈશાનખૂણા તરફનું આકાશ તદ્દન પાકવાની અણી ઉપર આવેલા બોર જેવું દેખાતું હતું (બનારસી બોરનો સ્વાદ તો આપણે આગળ ચાખ્યો. હવે આગળ-) નવયૌવનમય માર્દવ સહેજ તપાસી જોવાની દાતને ઉત્કટ ઇન્દ્રિય થાય છે તેવો રંગ, બરાબર તેવો જ રંગ, આજે આકાશ

ધારણે કર્યો હતો ” (એજન, પૃ ૫૦) અહીં ચત્રુ, અર્થ અને આદ-
આ ત્રણેય એકસાથે તપાસ છે હવે તો કાકાસાહેબ પીટામા જઈ ને નગો
કન્વા જ એમે છે “ નામલીના બગીચામા ગુલછડી (નિશિમધી) નું એક
લાટું પહોણું ખીંડું હતું ગજ સાચે નરો કર્યા હું ત્યાં જતો ” (‘રખડ
વાનો આનંદ’ પૃ ૧૩૦).

બપોરવેળાના પ્રખર સૂર્યના પથ્થ કાકાસાહેબ એટલા જ આશ્ચર્ય છે
આમજીવન માનનાગને મુપરિચિત અને કીચુવાળા ધોગપ્પુ દૂધના સ્વાદની
સ્મૃતિને તાજ કરતી આ છબી જુઓ “ બેમો દૂધ દેતી વખતે જેમ આખ
મીનીને નિગમ્મ હિમી રહે છે તેમ આકાશ તડકાની સેરા છોડતું જ રહે
છે ” (‘હવનનો આનંદ’, પૃ ૧૩) અહીં બપોરની નિમ્નવૃદ્ધતા, મનતાનું
વાતાવરણ પથ્થ નુગેમ છિપતી આવે છે જે લોકો ‘બહુ તાપ છે, બહુ
તાપ છે’ કરીને અકળાય છે તેમને ‘તડકાનું કાપ’ માણનારા કાકા
સાહેબ વિનોદવૃત્તિથી શરૂઆત નાખવા કહે છે “ જે તડકા દેખતા પેટ
માનું પાણી પથ્થ લૂટતો નથી તેને નાસનાયક શા હિસાબે કહે ? ” (એજન,
પૃ ૧૩) પથ્થ મધિક વાર કાકાસાહેબનેય મધ્યાહનની પ્રખરતાનો અનુભવ
થાય છે “ બપોરનો તાપ કર્મકાંડી આજરોની પેરે રોગ તપતો હતો ”
(‘લોકમાતા’, પૃ ૧૩) અહીં કર્મકાંડી આજરોના પગ કાકાસાહેબના
રોગનો આપ્તો તાપ વસ્યો !

સાન્ધવેળાના વર્ણવિલાસમાય ટ્રેલીક વાર કાકાસાહેબને વૈરાગ્યનું
સૂચન દેખાય છે પથ્થ એ વૈરાગ્યનેય એવો આગવો પ્રભાવ દોષ છે .
“ પ્રથમ ક્ષણે સૂર્ય તો મન્વાસ લીધેલા કાર્ક સમર્થ પુરુષ જેવો પ્રભાવ-
શાળી પથ્થ પ્રભાવિહીન એવો દેખાતો હતો ” (‘હવનનો આનંદ’, પૃ ૧૫)
અહીં ‘ પ્રભાવશાળી પથ્થ પ્રભાવિહીન ’ આ પ્રખર અને પ્રભાવ વચ્ચેનો
કાકાસાહેબે કરેલો વિવેક વિગેવના પાયામા છે શરૂદો જ ટ્રેલીક વાર
કાકાસાહેબને આવી ગમત કન્વા હતેરે છે બધા જ કવિઓ નેત્રને ગમકડે
રમીને જ મોટા થાય છે સધ્યાસમયના સૂર્યનું એક ખીંડું ચિત્ર જુઓ .
“ આજકાલ મધ્યાહનનો વાદળા પાછળ અર્ધ ઢકાયેલા સૂર્યની રોઆ
વાલીકિના કાચ જેની ઉન્નત્ય દોષ છે. ” (એજન, પૃ ૧૩૧) અહીં
‘ અર્ધ ઢકાયેલા ’ એ જ અલકાતોનો પાયો છે કાચ અર્ધ પ્રકટઅપ્રકટ
દોષ તો જ રસા મક બને તે સૌન્દર્યકાન્ત છે

સૂર્યની અન્નસમયની થોડી હજિ એઈ લીધી હવે ચન્દ્ર નન્દ વળીએ.
કવિતામા ચન્દ્ર એવો તો અત્યાર્થ તથો છે કે દેઈ ચન્દ્ર વિગે કવિતા કરવા

તૈયાર થાય ત્યારે આપણને એકદમ એ માટે ઉત્સાહ થઈ આવતો નથી, આપણે જરા શંકાશીલ બની જઈએ છીએ આની પરિસ્થિતિમાંથી કાકાસાહેબને એમની શિશુસહજ સગ્ગતાથી વિસ્મયની વૃત્તિ ઉગારી લે છે. બાકી ચન્દ્ર આન્ધ્રો એટલે શીતળતા ને આહ્વાદકતા તો હોય જ, સુંદર મુખ પણ આવનાનું જ. ને કલંકની પણ થોડીઘણી વાત આવનાની. કાકાસાહેબ ચન્દ્રમાં, ખાસ કરીને દિવસધૂસર ચન્દ્રમાં, વિલાસિતાને કારણે આવેલી ફીકાશનું આરોપણ કરે છે ખરા.

ચન્દ્ર પારકું તેજ ઝીલીને આપણને આપે છે. આ હકીકતનો ધણાખરા કવિઓ ઉપયોગ કરે છે અર્થાન્તરન્યાસની છાપવાળી કાકાસાહેબની આ યુક્તિ પણ એ હકીકતનો, પોતાને અલિખત દષ્ટિબિન્દુ પ્રકટ કરવાને, સૌન્દર્ય ઉપજનનાને નહિ, ઉપયોગ કરે છે : “કોઈ મોટી વ્યક્તિ પાસે રહી પ્રેરણા મેળવનારા લોકો ખીજીને બહુ પ્રેરણા આપી શકતા નથી. જ્યારે તેઓ દૂર જાય છે ત્યારે જ તેમનામાં પ્રેરણા આપવાની શક્તિ આવે છે એમ કહેવાય છે એ કેટલું ખરું હશે એ કોણ જાણે ! પણ ચન્દ્રની બાબતમાં તો તે સાચું લાગે છે ખરું” (‘જીવનનો આનંદ’, પૃ ૩૦). અહીં સર્વનામોના પ્રયોગોમાં રહેલી શિથિલતા અર્થ સમજવામાં અતરાય ઊભો કરે છે તે જથ્થાઈ આવશે ચન્દ્ર કેટલી પ્રેરણા કોને આપે છે તે વાત જવાઈએ, કાકાસાહેબ જેવા મયમના આગ્રહીને પણ એ ઉન્મત્ત બનાવે છે એટલું નહીં એમના આ વિશેના એકરાર ઠેરઠેર એમના લખાણમાં વેરાયેલા પડ્યા છે. એ પૈકીના થોડા જોઈએ : “હીનોપમાનો દોષ સ્વીકારીને પણ કહેવાનું મન થાય છે કે-પાપ જેમ આપણને થોડુંક આગળ જવાને લલચાવે છે, અને એમ કરતા કરતા ધીમે ધીમે દૂર સુધી લઈ જાય છે, તેવી જ રીતે ચાદનીના આમ નણનું પણ હોય છે” (એજન, પૃ ૨૨). અહીં ચાદનીના આમ નણનું પાપના આમ નણનું જોડે સરખાવવાનું એમને સૂઝ્યું એ એક સૂચક ધટના છે ચન્દ્ર એમની સ્પર્શોન્દ્રિયને સતેજ કરે છે ને સાથે લળે છે શિશુસહજ કૌતુક : “લોટ જેવું સફેદ ચાદરણું પડ્યું હોય ત્યારે જેમના પગમાં ગતિનો મચાર થતો નથી તેઓ ચોક્કસ કોઈ આધિ કે વ્યાધિથી ગ્રસ્ત થયેલા હોવા જોઈએ.” (એજન, પૃ ૨૨) અહીં ‘લોટ જેવું સફેદ’ એમ કહેવાને બદલે ‘લોટ જેવું મુલાયમ’ કહેવું જોઈતું હતું, કારણકે સફેદ હોવાનું સાધર્મ્ય અહીં અપ્રસ્તુત છે, અહીં તો સ્પર્શોન્દ્રિયની વાત છે. આ સ્પર્શસુખનો, આને મળતો, બીજો ઉલ્લેખ પણ જોઈઈએ : “ચૂનો, ચોખ્ખો લોટ અથવા તો ધઉનો મેદો એ બધાનો રંગ

સૌથી વધારે સદૃઢ એમ કહી શકાય આના મોટા દમવા પડેલા દોષ ત્યારે પ્રકાશ અને છાયને લીધે તેમાં મખમલ જેવી છટા આવી જાય છે, ..” (એજન, પૃ ૪૪) અહીં ચતુ અને સ્પર્શના પરિમાણની મુખ્ય અદલાબદલી છે ગાડપણુનો સ્પષ્ટ એકગ ગ સાબળા. “આદની ગત એટલે કાવ્યમય ગાડપણુનો જ ઉસર ! ડાલા માણુસોએ પમદ કરેલુ ગાડપણુ ।। ‘પાત્રવામી’ નો મુશળ ધાર વરસાદ ।।।” (એજન, પૃ ૨૨) અહીં ગાડપણુની આરા સાથે વધતો જતો ઉદ્દમાર ચિહ્નોનો ઉપયોગ જુઓ આના ગાડપણુમાય કાકાસાહેબ સાનધ રહે છે. ધણુખરુ એકાદ મિત્રોપણુને ઢાલ તરીકે વાપરવાનુ એમને હાથે છે- ‘મરકારી ઉલ્લાસ’, ‘જીવનધર્મી’ કલા’, ‘કાવ્યમય ગાડપણુ’, ‘ડાલા માણુસોએ પમદ કરેલુ ગાડપણુ’

શિશુના નિરમયથી કાકાસાહેબ ચન્દ્રને જુઓ છે ત્યારે સુન્દર ઉત્પ્રેક્ષા એની લહાણુ કરે છે. બાળપણુમાં દૂધ લરેલી વાટકી આપણી સામે મૂકી હોય ત્યારે કેવો આનંદ થતો, એ વાટકીની પૂર્ણતા જ આપણુ સૌથી મોટુ મૂલ્ય ત્યારે જની રહેતુ આ આનંદની સ્મૃતિ કાકાસાહેબ પાસે એક ઉપમા યોગ્ય છે “આઠમનો ચન્દ્રમાં લરેલી વાટકીના જેવો પ્રસન્ન-ગભીર હોય છે” (એજન, પૃ ૩૬) અહીં ચન્દ્ર અને વાટકીના આકાર વચ્ચેનુ સાદૃશ્ય ગાંધનામાં ખરી ખૂબી રહેલી છે લરેલી દૂધની વાટકી સાથે કોઈનાં સુકાઈ ને એડ વળા મચેસો રોન્હો પણુ યાદ આવી જાય છે ‘ચાંદો હોય તોયે નારી રોટલાના કકડા જેવો કચાક પડ્યો હોય.” (એજન, પૃ ૬૩) અહીં ‘વાસી’ હોતુ એ સાધર્મ્ય ને આકારનુ સાદૃશ્ય આપણા આસ્વાદની સામગ્રી જની રહે છે અવકારશાસ્ત્રી જેને કદાચ હીનોપમાના કાદામાં મૂકે એવી એક રુચિર ઉપમા જુઓ “ચન્દ્રસેખા આના કરતા પાતળા હોત તો ઉતારેલા નખની ઉપમા આપી શકાત” (એજન, પૃ ૧૧૪) અહીં એની તનુતા જ એમના લક્ષ્યમાં છે, માટે જ ‘ચન્દ્રસેખા’ શબ્દ વાપર્યો છે એની જ બીજી આપણુને ગમી જાય એની હીનોત્પ્રેક્ષા બોઈ એ “જ્યારે અમારી ને ચન્દ્રની વચ્ચે સરુનુ પાતળુ ઉપવન આનું ત્યારે થયુ કે, જાણે મોટો આગિયો જગલમાં લપાતો લપાતો જોડે છે” (એજન, પૃ ૧૭૭) જગલમાં ગીચ ઝાડી વચ્ચેથી અવપગવપ દેખાતા ચન્દ્રને માટે તો આની જ ઉત્પ્રેક્ષા ઘટે નાળિયેરીના અણિયાળા પાદડા વચ્ચેથી દેખાતા ચન્દ્રનુ તો ઘણાંયે વર્ણન કર્યું છે, પણુ અહીં શિશુસહજ નિર્દોષ દૃષ્ટતાએ આંકેલુ ચિત્ર જુઓ “એક નાળિયેરીએ પોતાના પાદડાના ઉઝરડા ચન્દ્રના ગાલ ઉપર ખેંચી ખતાવ્યા એની મજ પડી” (એજન, પૃ ૧૭૭)

બાળપણમાં સાલજેની કથાઓમાંનું સોનાનું વહાણ પણ કાકાસાહેબને, ચન્દ્રને જોતા, યાદ આવી જાય છે “ રાત્રે આકાશમાં જ્યારે નાદળાના મોજા ફેલાય છે ત્યારે ચંદ્ર એવો તો શોભે છે કે જાણે સમુદ્રમાં તરતું કોઈ સોનાનું વહાણ ..” (એજન પૃ ૧૩૧) કેટલીક વાર ચન્દ્રને નિમિત્તે કટાક્ષ કરનાનું કાકાસાહેબ ચૂકતા નથી અલગત, અહીં ચન્દ્ર નહિ પણ કટાક્ષ પર ભાર મુકાયો હોય છે. “ રાત્રિપતિ ચંદ્રને તો રોજ એક એક ઘરની પરોણાગત લેવાની હોય છે એટલે વરગમની પેઠે - અથવા સાચું કહીએ તો માનપનો ઉધરાનતા રાષ્ટ્ર પતિની પેઠે એ જતો હોય છે ” (એજન, પૃ ૧૨૦). મેથ્યુ આર્નોલ્ડે કહ્યું જ છે તો, Poetry is criticism of life ! ઉન્માદ પ્રેરતો ચન્દ્ર કોઈક વાર ભારે કહાપણુભરી ઉર્કિત પણ કાકાસાહેબ પાસે કઢાવે છે. “ (ચન્દ્રના) બે બાજુના શીંગડાની અણીઓ સહેજ અસ્પૃશ્ય હોવાને લીધે રસિક જનોના મર્મવચન જેવી લાગતી હતી ” (એજન, પૃ ૧૧૪) સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન પણ ચન્દ્રને વર્ણવવામાં ખપમાં આવે છે “ (દિવસનો તે ચન્દ્ર) નિવાસ-ચતુર પણ ગરીબ થયેલા ચારુદતનું સ્મરણ કરાવે છે ” (એજન, પૃ ૧૧૪) હવે ચન્દ્રની વદાય લઈએ

તારાખચિત આકાશ જોતા કાકાસાહેબ ધરાતા નથી જેટલું જળનું- નદીઓનું એમને આકર્ષણ છે તેટલું જ મહનક્ષનોથી ભરેલા આકાશનું છે આ બાળતમા એમનો દષ્ટિનિવાસ માઝા મૂકે છે અહીં સયમ રાખવાની જરામદારી આપણી છે ! રાત્રિના સૌન્દર્ય પર કાકાસાહેબ વારી જાય છે નક્ષત્રખચિત રાત્રિનું એક ચિત્ર જુઓ “ અધારું થયું અને રાત્રીનું નિશાળ કદબ ફૂલવા લાગ્યું પારિજાતના ઝાક ઉપર જેમ ફૂલોની બહાર આવે તેમ નક્ષત્રો ફૂલવા લાગ્યા ’ (એજન, પૃ ૬૯) કદબના ફૂલ ઓછા પડ્યા એટલે વધુ સમૃદ્ધિ માટે તરત પારિજાતને હાજર મરી દીધું તારા ઓની આકાશમાંની જુદી જુદી સ્થિતિને કૌતુકથી જોઈ રહેતા એઓ કદી ધરાતા નથી કૌતુકભરી એ દષ્ટિએ આકેલા થોડા ચિત્રો જોઈએ “ ત્રિશકુના નણુ તારાઓ છાપરા ઉપર મોલના નળિયા બેસે એવી રીતે બરાક ઉપર બેઠા છે ’ (એજન, પૃ ૧૧૯) આકાશનિહારીનું આવું અનંતરણ ઘણી વાર જોવા મળે છે “ આકાશમાં જોયું તો કાળા કાળા અબ્બા વચ્ચે એક જ તારો ચમકતો હતો, ચમકતો શાનો ? હુ બે-કપ્ટે મિચારો સહેજ ડોક લબાનીને જોતો હતો એક જળરા મોટા મકાનમાં કોઈ એકાકી વૃદ્ધા ગોખમાં બેસીને ખાલી રસ્તા પર જોતી હોય એમ ” (“રખડાનો આનંદ”, પૃ ૧૮૯) તારાખચિત આકાશને દષ્ટિસમક્ષ જો રાખીએ નહિ તો નિદ્રા

પણ નદી આવે. આ બાગમના કાકાસાહેબને એક સમાનધર્મી મળી જાય છે તેના મુખમાં પણ કાકાસાહેબ એક ઉપમા મૂકી દે છે : “ હોકરાને મગની ઉપમા સૂત્રી નેટલે આખો દીપાવીને કહે : જેમ તંબૂગ વચર ગરાય નહિ તેમ તાગઓના ચંદ્રવા સિના મુરાય નહિ ” (‘જીવનનો આનંદ’, પૃ ૧૨૨) આ આગળને કાકાસાહેબની આખ પણ દીપી જ છીંદી ઢરી, પણ કાકાસાહેબ બ્યારે સમર્પિની જુદી જુદી ખીઓ જોઈને ચારી જાય છે ત્યારે અલંકારની માગા મૂકીને આપજીને આપી દે છે. “ સમર્પિ જિતના હાથ છે ત્યારે નાગે ફેખ માડી દોષ તેમ માથુ જિંચું કરીને જીતે છે મહેજ ઉપર મધા એસે આ મર્પિ નથી પણ મુરગાજ હામી પૂછડી-વાળે એક પત્ર ઉડાડેના દોષ એમ દેખાય છે જરાજ મધ્ય આકાશમાં આવે છે ત્યારે ઠાઈ બાદોશ ખલાસી કે તાગની પેટે પત્ર બરોજર પાછળ છોડીને તગના દોષ એમ હાજે છે તથા વગાક ટગા પડે એટલે મત મનેન્દની સૂંદનો આકાશ ધાન્જુ હજ છે એથી આગળ વધ એટલે સિંગલ-બાગ પર ઠાઈ ખેલાડી મગ લઈ લઈ કરતો દોષ એવો આભાસ થાય છે અને બ્યારે આયમની વખતે નોકડી અલોપ થઈ જાય અને નવ તાગનું પૂછડું જ ઉપર રહે છે ત્યારે ઠાઈ ખાગે માથું નીચું કરીને સમુદ્રમાં ફૂળી જતો દોષ અને એના ટીલા છોડેલા પત્ર જગાક વાડા થયા દોષ એનું ચિત્ર તૈયાર થાય છે. ” (એજન, પૃ ૧૩૦) અહીં ખલાસી કે તરવૈયાની જુદી જુદી તતિના ચિત્રો કાકાનાહંમના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના દ્યોતક છે એમની કોટકબરી દષ્ટિ નિગલનામના ખેલાડીનું ચિત્ર પણ લઈ આવે છે તારા એના ગુચ્છનું ખીજું ચિત્ર આ ગળુ. “ અટ્ટમીનું ચાદરલું તો સીધું સોલરું ઠનરીને પાણીમાં જીનરી જતું હતું ફક્ત જાતિવૈરી મુન્નમુરના ગુણો દીર્ઘવિમલથી કટાગાને કષ્ટક વિષ્ટિ કરવા માટે ભેગા થયા હોય તેમ પશ્ચિમે ચળકતા હતા ” (‘રખડયનો આનંદ’, પૃ ૧૩) તારાના અમીધાર જેવા તેજને કાકાસાહેબ “ પૃથ્વીના માતૃહૃદયના મતન્ય જેવો- પ્રેમનો કુવારા ” (‘જીવનનો આનંદ’, પૃ ૫૬) કહીને ઓળખાવે છે.

હવે ‘સોડમાતા’ના લક્ષ્ય કાકાસાહેબ નદી અને સમુદ્રના દર્શનથી ગળુ થઈને ફરી ઉપમાઉ પ્રેક્ષાઓ યોગે છે તે જોઈએ પાણી જે આકારો ન્હે છે તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કાકાસાહેબે કર્યું છે પાણી જે આકાર દેલાય છે તેનું એક ચિત્ર જુઓ. “ એક ઢેકાણું પાણીએ અવતાર કર્યો કે તરન ફરી ત્યા અમરખાના ઘેમવાની પેટે કે ધોતિયાની કલ્લીની પેટે એ દેલાય હાજે છે ” (‘સોડમાતા’ ૧૫૨) બધારાના લોખડના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતા

પાણીનો વેગ અને રક્તિત આકાર કાકાસાહેબ એમની લાક્ષણિક રીતે આમ વર્ણવે છે : “લોખંડી દરવાજાની નીચે થઈને બહાર નીકળનારું પાણી વ્યાસ તથા વાલ્મીકિની પ્રતિભાની સાથે ટક્કર ઝીલી રહ્યું છે ” (‘રખડવાનો આનંદ’, પૃ ૬૦) અહીં વ્યાસ-વાલ્મીકિની પ્રતિભા ઢેલી તો બૃહત્ પરિમાણ હતી તેનો ખ્યાલ આપના સાથે પાણીના વેગનો ખ્યાલ પણ આપણને આપી દે છે હવે શિશુસહજ કૌતુકવૃત્તિથી એના રક્તિત આકારનું કરેલું વર્ણન જુઓ : “ઉપરની બાજુએ આ કઠિયા પેલા કાકા સુધી ભટજના પેટ જેવું ફૂલેલું પાણી જાત જાતની હોડીઓને પોતાની સપાટી પર રમાડી રહ્યું છે ” (એજન, પૃ ૬૦) મનની લાલદશાઓ સાથે પાણીના બદલાતા આકારોની આ સરખામણી પણ પ્રેક્ષણીય છે : “આનંદનો, દુઃખનો, હર્ષનો અથવા ઉદ્વેગનો જિભરો પેટમાં બ્યારે સમાતો નથી ત્યારે જેમ માથુસ રહી રહીને ઉદ્વેગર કાઢવા જ કરે અને ગમે તેટલા ઉદ્વેગર કાઢે તોપણ બસ થતું નથી, તે જ પ્રમાણે અહીંના પાણીને ઠંડા હિમ જેવા જિભરા આનંદ હતા અને ફાટી ગયેલા ફીણની વક્ર રેખાઓ આખા પૃથ્વિ ભાગને આરસપહાણના પથ્થરની માફક અમરખની શૈલા આપતા હતા ” (એજન, પૃ ૬૦-૬૧)

પાણીનો પડતો ઘોધ જે રૂપો રચે છે તેને જોનારો આહ્લાદ અવ નવીન જ હોય છે એ રૂપોનું દર્શન કાકાસાહેબને પણ અનેક પ્રેક્ષણીય રૂપો રચના ઉત્તેજે છે ઘડીભર એમને સ્વપ્નો ત્રુ માયા ત્રુ મતિભ્રમો ત્રુ-જેવું થઈ જાય છે । “પણ અરે, આ શું ! હું રખડુ મુસાફર છું કે આ દુનિયાનો બાદશાહ છું ? મારી પનાહી તળે આ રત્નખચિત આસન કંચાથી આવી ગયું ? પાણીના ઘુષાર ચારેકાં ફેલાય છે, જાણે મોતીની માળા ! અને આસન તળે બે રૂપાળા ઇન્દ્રધનુષ્યો મને સમ્રાટની પ્રતિષ્ઠા આપી રહ્યા છે અવકાશપુરીના કુબેર કરતા મારો વૈભવ હવે કઈ બાજતમા ઓછો છે ? ઇન્દ્રધનુષની બેનડી કિનારનાળા ચાદીના ધાગાવાળા આસન ઉપર બેઠો છું, અને મોતીની માળાનું ઉત્તરીય ઓઢી અહીં આનંદ કરુ છું માથે સૂર્ય નારાયણનું ચળકતું છત્ર છે અને આસપાસ જિહ્વા આ દિવ્યગણે જગન્નાથના સ્તોત્રો ગાય છે । ” (‘રખડવાનો આનંદ’, પૃ ૧૦૦) અહીં કલ્પનાના લખ લટ વૈભવની જાકમહોળ દેખાય છે મદા પાણી પર બાએની લીલનું સૌન્દર્ય એમને વિસ્મિત કરી દે છે ને કાકાસાહેબ રમ્ય મદેહમા રાચે છે : “એ પાણી જેટલું મધુ હતું તેટલું તેના ઉપર જામેલું લીલનું પડ અસાધ્ય રહ્યું સુદર હતું, એ બાળત તરફ મારું ધ્યાન ખાસ ગયું આ એક પ્રકારનો

અડીકનો પથ્થર છે, કે જોનો ચળકાટ ભડી મયો દોષ તેવો પન્નાનો એક ચોરસ ટુકડો છે તેની ગડલાંજમાં દું ત્યાં ઉભો રહી મયો. ” (એજન, પૃ. ૧૦૫). ધાધનાં પાણીની જેમ દરિયાનાં મોજાંની ઉચ્ચાનપતનની કીસા વિદ્યમ્બ કાકાસાહેબને લાક્ષણિક ઉપમા યોજના પ્રેરે છે : “ (મોજાંનું તાંડવ) જલે શિવનાંકવતોત્રનું પ્રમાણિકાવૃત્ત પોતાની ચક્રિ અવભાવવા માટે છે અને હેયું ભરાઈ આવે એટલે એક વધવાથી જોતજોતામાં પ્રમાણિકાનું પંચ-ચામર થઈ જાય છે. ” (‘જીવનનો આનંદ’, પૃ. ૨૦૨-૨૦૩). મોજાંનાં પાણીમાં સ્નાન કરનાં પદ્ધિયાંનું ચિત્ર જુઓ : “...કેટલાંક પદ્ધિયાં અખંડ સ્નાન કરતા ઋષિઓની પેઠે ધ્યાન કરતાં બેઠાં છે. મોજાંનું પાણી એમને માથે પડી હસતું હસતું અને જોમુત્રિદાન થઈ કરતું પદ્ધિયાં જીવરતું જાય છે. ” (એજન, પૃ. ૨૦૩). દરિયાકાંઠે ભરતી ઓમરતી હોય તે વેળાએ રેતાળ પટ પર જે ચળકાટ દેખાય છે તે જોઈને કાકાસાહેબને શું યાદ આવે છે ?—“ આખો સમુદ્રકિનારો જલે દેવાનું કે દાનવાનું ભોજયેલું રનિસોટાઈ હોય એવો સીધો સપાટ દેખાય છે. ” (‘રખડવાનો આનંદ’, પૃ. ૨૪૫). એવી લીની રેતી પર ચાલતાં આપણા ભારથી પગ નીચેનાં ચોસલાં ભાંગી જાય તેનો અનુભવ વર્ણવનાં એઓ કહે છે : “ રેતીના બટકણા પોપડા બ્યારે પગ તળે ભાંગી જતા ત્યારે પાપડ ખાવા જેટલો આનંદ આવતો. ” (‘લોકમાતા’, પૃ. ૬૬). નદીઓનો મંત્રમ કાકાસાહેબની કલ્પનાને ખૂબ ચગાવે છે. એવા એક મંત્રમનું વર્ણન જુઓ : “ છિન્દીન નદી પોતાનો કરભાર લઈને ઐરાવતીને મળવા આવી હતી. એનો શો પ્રેમમંત્રમ ! ગમદાસ અને તુકારામ એકબીજાને મળ્યા દોષ અથવા ભવજૂતિ કૈતરંજ રમતા કાલિદાસને પોતાનું ‘ઉત્તરરામચરિત ’ સંભળાવતો હોય એવો એ દેખાવ હતો. ” (‘લોકમાતા’, પૃ. ૧૪૬). અહીં કલ્પના સ્વેગચારી બને છે નદીમાં ફરતાં સદેવાળાં વહાણોના ચળકના સદ તો આપણે ઘણી વાર જોયા છે, પણ કાકાસાહેબને એ ચળકાટ જોતાં શું યાદ આવે છે ? “ સદો એટલા તો ચળકના હતા કે એ રેશમના છે કે હાથીદાંતના છે એ નક્કી થતું ન હતું. સદમાં બ્યારે પવન ભરાય છે, સારે કેળના પાંદડાની ભાત એમાં ઘણી શોભે છે. ” (‘રખડવાનો આનંદ’, પૃ. ૭૮). અહીં ચળકાટને લીધે બદલાતી પોતાની સ્પર્શક્ષમ અનુભૂતિ આપણને થાય છે.

હવે થોડી પ્રજાણું ઉપમા ઉપ્રેક્ષાઓ જોઈ લઈએ. તાજમહાલને વર્ણવનાં બાળકોનું કાકાસાહેબે કરેલું નિરીક્ષણ આપણને ચક્રિત કરી દે છે : “ દરવાજામાંથી તાજ કેવો નાનો અને રૂપાળો, સાવ બાળક જેવો

દેખાય છે ! નાના બાળકો બ્યારે દાનકા થઈને બેસે છે ત્યારે એમના શરીરના પ્રમાણુમા એમનું માથું કાઈક મોટું દેખાય છે તાજનું પણ પહેલી ક્ષણે એવું જ લાગે છે " (એજન, પૃ. ૧૬૩) અનેક રગના કમળને બોઈને કાકાસાહેબ રગીન કદવના કરના માટે છે " કમળ સફેદ હોય છે ત્યારે તપરિનની મહાશ્વેતાનું સ્મરણ કરાવે છે એ જ બ્યારે લાલ હોય છે ત્યારે મધર્વનગરી પર રાજ્ય કરતી કાદળરીની શોલા બતાવે છે પણ નીલ કમળ તો જાણે પ્રત્યક્ષ કુજવિહારી શ્રીકૃષ્ણનો જ લાગ લગવતું હોય એવું લાગે છે " (એજન, પૃ ૨૪૫) અળાઈ યવાથી જે અકળામણ થાય છે તે પણ કાકાસાહેબ વર્ણુવ્યા વગર ગહેતા નથી " પેટમા ન માય એવી કોઈની છાની વાત સાલળ્યા પછી જે અસ્વચ્છતા અનુભવાય છે તેની જ અસ્વચ્છતા અળાઈને કારણે થાય છે " મનની જે જુદી જુદી પણ સમાનકર્મ અનરથાઓ જ ઉપમેય-ઉપમાન બની રહે છે એની જ રીતે ટાંઢનું પણ વર્ણુન કાકાસાહેબે કહ્યું છે " ખાસ ચીડનનાના ઉદ્દેશથી, લાગણી દુલાય એવી મસ્કરી કોઈ કરે અને આપણને લાગી આવે એવી રળગણી એ ટાંઢ હતી " (‘જીવનનો આનંદ’, પૃ ૧૭)

કાકાસાહેબમા રહેલો શિક્ષક પણ આ અલકાર યોજનામા ઘણી વાર પ્રકટ થઈ જાય છે વરસાદનું પાણી જે રીતે રસતો કરીને રહેતું જાય છે તેને જાણે પ્રાથમિક શાળાનો કોઈ શિક્ષક વર્ગને પદાર્થપાઠ આપતો હોય એવી અદાથી એઓ વર્ણુવે છે " ન્યા ન્યા વરસાદ પડે છે ત્યા ત્યા માન્નાપોએ પોતાના બાળકોને લઈ જઈને જમીન કચા ફેટલી બિચી છે, પાણી કચાથી કેવી રીતે વહે છે, પહાડ અને ટેકરા પરથી માટી થી વહી જાય છે અને પાણી ઉચ્ચનીચનો ભેદ દૂર કરવાનો કેવો પ્રયત્ન કરે છે એ બધું એમને બતાવવું જોઈએ " (એજન પૃ ૬૭) મસ્કૃતને માટેની નકીલાત કરતા કાકાસાહેબ કહે છે " આજના જમાનાના લોકો મસ્કૃતના સુદર રતોને અમિ સમજીને અડકતાયે નથી ! " (એજન, પૃ ૧૧૩) અહીં રોષનો કાકુ તરત પકડાઈ જાય છે વીજળીના દીવાઓ એમને તારાલચા આકાશ નીચે ગમતા નથી, આથી તિરસ્કારથી એઓ કહે છે " આ વીજળીના દીવાઓ એમની નક્કર આત્મશ્લાઘાને કારણે ફેટલા જૂડા દેખાય છે ! " (‘રખડવાનો આનંદ’, પૃ ૧૧૯) હિલાલયની ‘આધ્યાત્મિક ત્રિકોણ મિતિનો જ આવિષ્કાર કરવો જોઈએ ’ એની એઓ આપણને સલાહ પણ આપી છૂટે છે. પીપળાની ગૂંચવાયેલી શાખા આપણા સમાજની અટપટી રચનાને લાડનાના ખપમા આવે છે " પીપળાની ઉપર નીચે જનારી

શાખાઓ એટલી બધી ગૂંચાળી થઈ ગઈ છે કે એને હિન્દુ લોકના સમાજશાસ્ત્રની જ ઉપમા આપી શકાય” (એનન, પૃ. ૩૧૧)

કાકાસાહેબની વિનોદવૃત્તિ પણ આ અવકાશોજનામાં ઠીક ઠીક લામ લાગે છે કાગળને બે લાગમા ફાડના માટે ‘જરામંથ’નો પ્રયોગ, Casting vote માટે તુલસીપત્ર, Printers devaનો શબ્દશ અનુવાદ મુદ્રારાક્ષસ—આ તો આજે ખૂબ જ બણીતા થઈ ગયા છે મરફૂત સાહિત્યના પરિશીલનના સંસ્કાર આ અવકાશરચનામાં વગતાય જ છે, તે ઉપરાંત રવીન્દ્ર-સાહિત્યનો રસાસનાદ પણ પરાક્ષ રીતે એમના પર પ્રભાવ પાડે છે મોટે ભાગે બાલોચિત કીતુક ને અકૃત્રિમ વિગ્મય એમની અલકાર રચનાને ટ્રેર છે એમનો વ્યાપ બહુ મોટો નથી, ફેટલાક પુનરાવર્તનો પણ થયા કરતા હોય છે ને ઘણીવાર ઉપદેશક કાકાસાહેબની છાયા પણ પડતી હોય છે, તેમ છતાં એમાં ધરાઈ ધરાઈને માણુરા જેવી સામગ્રી ઓછી નથી આ અવકાશો ગદ્યમાં આનંદા હોનાથી કાન્યમાં એનો સમસ્ત રચના સાથેનો જે મજાગળ મગધ દેખાય તેડુ અહીં બનતું નથી એ પણ ખરું, છતાં ગદ્યમાં એ નની છટા પ્રકટાવે છે એમું નહીં



ખરો સાહિત્યકાર બોધ આપતો નથી પણ દષ્ટિ આપે છે તેથી જ શિક્ષકને પહે બકા વિના તે શુરુસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે કોઈ આધળાનો હાથ પકડી એને જો આપણે ઓરડીમાં લઈ જઈએ અને ઓરડીમાંની દરેક વસ્તુનો તેને હાથ સ્પર્શ કરાવી તેને ઓરડીનો પરિચય કરાવીએ તો તે એ ઓરડીમાં મુખેથી રહી શકશે અને પોતાનો નિત્ય બ્યવહાર નલાવી શકશે પણ આટલી જાજગડ કર્યા વગર જો આપણે તે આધળાને દષ્ટિ બગડી શકીએ, તો કાપુ અગાઉનો તે આધળો ઓરડીમાંની બધી વસ્તુને સ્વામી બની નાથ પછી તેને ઓરડીમાંની દરેક વસ્તુનો પરિચય કરાવવાપણુ રહેલું નથી હવે તે આપણા જેવો જ થઈ ગયો તે હવે આપણો આશ્રિત નહિ પણ આપણો સાથીદાર થયો

સાહિત્યનો મહિમા આવો છે સાહિત્ય બોધ નહિ પણ દષ્ટિ આપે છે સાહિત્ય માત્ર જીવનનું હિદીપન છે, રહસ્યોદઘાટન છે, સાક્ષાત્કરણ છે

હે સાહિત્યજીરો પરમાત્મનું, તારા અવતાર સમા જાહી સાહિત્યકાર આ દુનિયા ઉપર મોકલ દુનિયા આપદ્મસ્ત થયેલી છે તેને શાંતિ અર્પણ કર તેને કૃતાર્થ કર

કાકાસાહેબ દ. બા. કાલેલકરની કલાસંપૂર્તિ

રવિશંકર મ. રાવળ

૧૯૧૮ના અરસામાં વડોદરા કલાલયનમાં હેડમાસ્ટર સ્વ. બુધવારની કલાચાર્યની જગ્યા ખાલી પડી તેના માટે ઉમેદવારી કરવા પ્રિન્સિપાલ મિ. વેરાની સૂચનાથી હું જાતે ગયો હતો અને મારા મિત્ર ગગનન પાઠક તે વખતે સ્થાપત્ય વિભાગના શિક્ષાચુરુ હતા તેમને ઘેર મારો ઉતારો હતો. એ વખતે છાણીમાં સ્વામી આનંદ અને કાકાસાહેબ લક્ષ્મી-ઓમાં સ્વદેશલક્ષિતની પ્રેરણા પ્રચારી રહ્યા હતા. સ્વામીને મારો પૂર્વ પરિચય અને સારો મંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી તે મારી પ્રવૃત્તિ-ઓમાં ખૂબ જ રસ લેતા હતા. મારા વડોદરામાં હોવાના ખખર મળતાં જ એક રાતે તેઓ અને કાકાસાહેબ મળુભાઈ પાઠકને ઘેર આવ્યા, અને પહેલું જ કહ્યું કે અમે તમને છાણી લઈ જવા આવ્યા છીએ. કાકાસાહેબને તમારો ખાસ પરિચય કરવો છે. તેમની કલારુચિ ઘણી ઉચ્ચ છે અને કલાકારોને તેમના મંગમાં મજા આવશે. આવો કંઈક પ્રસ્તાવ થયો તે પછી અમે હિંદની કળાભાવના વિકસાવવા ઘોડી વાતો કરી; પણ એ વખતે હું તેમની સાથે જઈ શક્યો નહિ. વળી વડોદરામાં મને કોઈ મળ્યું નહિ એટલે હું પાછો મુંબઈ ગયો અને વધુ એક વર્ષ મુંબઈ શરદી અને વ્યાધિઓની જેલમાં પુરાયો. પણ ૧૯૧૯માં તો વૈદ્યો અને ડોક્ટરોની સલાહથી મુંબઈ છોડી દેવું પડ્યું અને અમદાવાદને મારું પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર બનાવ્યું. બીજી તરફ પૂ. ગાંધીજી પણ અમદાવાદને તેમની તપસ્યાનું મથક બનાવી રહ્યા હતા એટલે સ્વામી આનંદ, જેમનું જીવનદૃષ્ટ રાષ્ટ્રસેવા જ હતું તે, પહેલા આવી ગયા અને સાથે કાકાસાહેબને પણ ખેંચી લાવ્યા. આથી વખતોવખત તેમનો સમાગમ મને મળવા લાગ્યો. એ વખતે તેમના જીવન વિશે, વિદ્યાભ્યાસ વિશે મને ઝાઝી માહિતી નહોતી, પણ જ્યારે જ્યારે તે ચિત્રા જેઈ પોતાની વિવેચના કરતા ત્યારે હું મુગ્ધ થઈ જતો અને મિત્રાને કહેતો કે આ

માણસ ચિત્કારનું દર્શિર્મિદુ જરાગર સમજી શકે છે અને ચિત્રોની રેખાઓ તેમજ ગ્યના પાછળ રહેલા નિચારો પારખી શકે છે મારા ધમ અને માનિત્રીના એક ચિત્ર પર તેમણે એક ક્વાક સુધી વિચારે આપ્યા કર્યા ત્યાર પછી તો મને એમ થયું કે કાકાસાહેબને દરેક નવું ચિત્ર જોયા નિમનના એમને પણ એ બહુ ગમતું ચિત્રો અને ચિત્રોના ગ્રથો જોવાને તેઓ ખૂબ ઇતેમત રહેતા આમ આમને પરિચય ગાઢ થતો ગયો અને તેમનું રનેહીમડળ પણ મને ઓળખતું થઈ ગયું

૧૯૨૦ માં ૭મી ગુજરાતી નાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ધર્મ ત્યારે તેને અત્રે પ્રદર્શન રચનાનું કામ ગમે મોપાયું હતું નવા ચિત્રકારોની કૃતિઓ જૂજ હતી, પણ મેં મારા સાથીદારોની મદદથી અમદાવાદની ધણી પ્રાચીન વસ્તુઓ ભેગી કરી હતી તે વખતની મારી કામગીરીથી કાકાસાહેબને મન હું બહુ ભારી ગયો હોઈશ, કારણ કે સ્વામીએ મને એક વાગ કહ્યું કે તમે શહેર છોડીને આશ્રમમાં આવી જાઓ તમારે માટે ખર્ચ કે સાધનની બાબતમાં અમે કંઈ પ્રતિબંધ નહિ રાખીએ ક્વાકાગ તરીકે તમને જે રચે તે કરતું સ્વામી અને કાકાસાહેબની મોખન એટલી લવચાવનારી હતી કે હું મનમાં તો ગળી ગયો હતો, પરંતુ આશ્રમના નિલાસ માટે પૂ. ગાધીજીને કેટલો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે એ હું જાણતો હતો તેમ જ મારી ગ્લાથપ પર જીવવાની ભાનનાથી એ પ્રમત્ર મેં જતો કર્યો, છતાં આશ્રમની સેવામાં કોઈ પણ પ્રકારની કલાને લગતી જરૂર પડતી એટલે હું કાકાસાહેબ અને સ્વામીને સાથ આપતો નવજીવનમાં અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એ રીતે મારો નપકાં ચાતુ થયો હતો અને નવી રાષ્ટ્રભાવનામાં હું રંગાતો જતો હતો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું પ્રતીક, નવજીવનના કેવળક પ્રતીકો અને ચિત્રાવલીઓ તેના જ પરિણામો છે નવજીવન માટે ત્રિજુભાઈની ‘સામણસાડી’ના ચિત્રો થતા હતા ત્યારે શ્રી ગુજરાતી દેવેએ તે બધા કાકાસાહેબને જોવા મોકલ્યા હતા તે વખતે કાકાસાહેબે કહ્યું હતું કે “ગુજરાત દેશ વર્ષ આગળ વધ્યું ” આમ તેમનો કલા તરફનો પક્ષપાત અને ભિર્મિ ધણી કલાકારોને પ્રેરણા અને ઉદ્દીપન આપતી એટલું જ નહિ પણ તેમના ઇતર વિદ્યાર્થીદેશમાં તેમણે હિંદી ચિત્રો અને પ્રતિમાઓ અને શિલ્પની પ્રશસ્તિઓ કરી તેમનામાં કલાપ્રેમના બીજો રોપ્યા હતા હું જ્યારે જ્યારે તેમને નવા ચિત્રો જોના આમ નયુ કરુ ત્યારે તે આવ્યા વિના રહેતા નહિ અને તેઓ તેમના ઇતર પ્રાતના પ્રાસોમાં બહુ ભારપૂર્વક ગુજરાતના નરણુ ચિત્રકારોને યાદ કરતા એવું મારા બંધુમાં આવ્યું છે

જ્યારે અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદ થવાની હતી ત્યારે કલાવિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી સુયોગ્ય ગણાશે એવી મતલબનો એક પત્ર મેં 'જન્મભૂમિ'માં પ્રકટ કર્યો હતો. તેમાં મેં કાકાસાહેબની કલાલક્ષિતને રસિકતાની કલાલક્ષિત સાથે સરખાવી હતી અને કલા પરનાં તેમનાં પ્રયત્નોની લાખા, અલિખત મંસ્કારિતા અને ઉચ્ચ સૌંદર્યલાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે પર મુંબઈના એક કલાવિદ્દ છેડાઈ પડ્યા હતા અને કેટલાક ઊગતા ચિત્રકારોની સલા મેળવી એ પર્મદગીનો વિરોધ પણ કરી બતાવ્યો હતો. છતાં હું તો મારા મતને દબાવેલું વળગી રહ્યો છું કે કાકાસાહેબે કલાસાહિત્ય ગુજરાતને જેટલું આપ્યું છે તેટલું ટાઈએ આપ્યું નથી.

વખત જતાં તેમની કલાલાવનાને અનુસરી રાષ્ટ્રની કલાઓ વિકાસ-ક્રમ નહિ યોજે તો કલાપ્રવૃત્તિઓ ઉન્માર્ગી થઈ જવાનો પૂરો મંભવ છે. એનો નિર્ણય તો કાળથી જ થઈ શકે. ચિત્રશિક્ષા માટે કાકાસાહેબનો અન-હદ પ્રેમ છે અને તેઓ સામાન્ય જનને પણ થોડી ઘણી ચિત્રક્રિયાઓ શીખવા માટે આગ્રહ રાખે છે તે માટે તેમણે 'કુમાર'માં એક લેખ પણ લખ્યો છે. કાકાસાહેબે જેમ અનેક સ્થળે નિસર્ગ દર્શ્યો અને કળાપ્રવૃત્તિઓ ઉપર પોતાની વિચારમાળા રજૂ કરી છે, તેમ તેઓ પોતાને ગમતાં ચિત્રો, શિલ્પો અને પ્રતિમાઓ ઉપર એક લેખમાળા લખે તો ઘણું ઉપયોગી ગ્રંથ થાય. કાકાસાહેબ માત્ર શબ્દો ઉચ્ચારતા નથી, વસ્તુના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી થતી સચોટ પ્રતીતિ તેમના નિરૂપણમાં ઉતારી શકે છે અને તે સાથે તેમના હૃદયમાં ઊઠતી ઊર્મિઓના આધાત-પ્રત્યાધાત, આદોલનોનો નકશો આલેખી શકે છે એટલે સુધી કે કળાનિર્માતા પણ તેમની આ અતર્થામી દૃષ્ટિને પ્રમાણપત્ર આપી શકે. આ કાકાસાહેબની એક અપૂર્વ જીવનસિદ્ધિ છે અને એમના જેવા પરીક્ષક દૃષ્ટિવાળા પુરુષો મંસારમાં કેટલીયે રીતે પ્રમજીવનના વ્યવ-હારોમાં રાષ્ટ્રીય ચોકાદાર બની આદર્શો અને સર્જનોનાં મૂલ્ય અને શક્તિ-મતાના આંક પાડી શકે.

શ્રી કાલેલકરની કલાભાવના

એક અંજલિ અને ચર્ચા

અંબાલાલ પુરાણી

ગુજરાતને અપનાવનાર થોડાક પરમ્પ્રાંતીય લોકોમાં શ્રી કાલેલ-
કરનું સ્થાન જાહેર જીવનમાં પણ અગ્રધાને છે. એમણે
ગુજરાતને અપનાવ્યે ઈ. સ. ૧૯૦૮ના મંચેનાથ જારતીય
વિદ્યાલય જેટલો સમય થયો જણાવ. તે વખતે તેઓ વડોદરાના દેશભક્ત
સ્વર્ગવાસી કેશવરાવ દેશપાંડે જોડે કાર્પમાં જોડાયા હતા. કાળી, ભરાણ અને
બરછટ વાળવાળી દાઢી અને ચરમાં પાછળ ચમકતી દૃષ્ટિવાળા જુવાન
કાલેલકરમાં સ્વદેશ ખાતર, તેની સ્વનંત્રતા ખાતર સર્વસ્વ દોમવાની તમજા
ઠોઈ પણ વચર પ્રયત્ને જોઈ શકે એટલી આગળ પડતી હતી. છૂપી પોલીસ-
ને તે સમયે એ પ્રાણીનું મહત્ત્વ આજે છે તે કરતાં તો કપાસે વધારે
હતું. એમણે અનેક પ્રકારની સગવડ વચર મળ્યે પેતાના દેખાવ માત્રથી જ
કરી આપી હતી. સ્વ. કેશવરાવ દેશપાંડેની સ્વદેશી કુચના આરંભની ધગથ-
માંથી મહાત્માજીના આશ્રમને અને એ રીતે ગુજરાત તથા હિંદને મળેલ
સ્થાવી દેશભક્તોમાં શ્રી કાલેલકર તથા શ્રી જુમનરામની ગણતરી કરવી ઘટે.
આવા પીઠ મહુસેવકનું બહુમાન કરવામાં ગુજરાત ઓચિન્ય આચરે છે,
અને એમની પદ્મચન્દ્રીપૂર્તિને પ્રમંત્રે એમને માનાંજલિ આપનાં મને ધણું
હર્ષ થાય છે. વિદ્યાપીઠ, નવજીવન મંચાલન, હિંદી પ્રચાર વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં
એમણે કરેલી સેવાઓ આ પ્રમંત્રે યાદ આવે છે. એમના વિચાર અને કાર્યના
વિશાળ ક્ષેત્રનું અવલોકન, મૂલ્યાંકન તથા કદર આવે પ્રમંત્રે સમુચિત છે.
એમના એ વિશાળ પ્રવૃત્તિપ્રદેશને ન્યાય આપવો મારે માટે શક્ય નથી.
એટલે એમણે કરેલી ઉત્તમ પ્રકારની સાહિત્યસેવા અને ખાસ કરીને એમણે
પ્રચારેલી કલાભાવના વિશે થોડું વિવેચન કરીને મનોમ મનીષ.

જીવનનાં કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર વિશેનાં વિચારો, મૂલ્યાંકનો અને ભાવનાઓ જીવનના સામાન્ય દર્શનમાંથી ફલિત થાય છે. જે વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈ મહાન ભાવનાને સિદ્ધ કરવાની ધગશ હોય છે, તેવી વ્યક્તિઓ પોતાની ભાવનાની મૂર્તિ સમાન કોઈ મહાન વિભૂતિની, અથવા તો વધારે સાચી રીતે કહીએ તો, શાશ્વતીમાં ગતિમાન કોઈ મહામાળાના મધ્યસ્થ સૂચ્ જેવી મહાન વ્યક્તિની આલુખાલુ આપોઆપ ગોઠવાઈ જતી દેખાય છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના નામ સાથે જ આપણને પંડિત શુરુદત્ત વિદ્યાર્થી, લાલા લેખરામ, મહાત્મા મુનશીરામ, લાલા હંસરાજ વગેરે નામે યાદ આવે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની આલુખાલુ વિવેકાનંદ, રાખાલ (પાછળથી સ્વામી બ્રહ્માનંદ), નિવેદિતા, મહેન્દ્ર ગુપ્ત, નાગ મહારાય વગેરે સ્વાભાવિક રીતે અયન કરતા લાગે છે. મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે આપણે શ્રી વિનોબા, શ્રી કાલેલકર, શ્રી કિશોરલાલ, શ્રી નરહરિ પરીખ, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ, શ્રી જુગતરામ દવે વગેરે ઉકુગણ મૂકીએ છીએ ત્યારે જ જાણે એ મહામાળા પૂરી અને એક રીતે સમુચિત લાગે છે, લલે શ્રી કાલેલકર અને જુગતરામ સ્વર્ગવાસી દેશપાડેની કક્ષામાંથી ચલિત થઈને મહાત્માજીના વિશાળ અયન માર્ગમાં ગતિકર્તા થયા હોય.

મહાત્માજીના જીવનનો પ્રધાન સૂર ઉગ્ર તપોભાવના છે. એટલે સુધી કે તેને એમની લાક્ષણિકતા પણ ગણી શકાય. આમ હોવાથી એમના જીવન-દર્શનમાં કલાભાવના, કલાસર્જન વગેરે ગોણું હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. જે અર્થમાં સ્વીન્ડનાથ કલાના ઉપાસક, કલાસર્જક છે તે અર્થમાં મહાત્માજી કલાલક્ષક કે સર્જક નથી એમ કહેવામાં હકીકતનું નિવેદન છે. એથી મહાત્માજીની હિંમત સમી મહત્તામાં કશોયે ફેર પડતો નથી. તપસ્વી મહાત્માજીના સંપર્કમાં આવેલા શ્રી કાલેલકરમાં કલાભાવના હતી અને છે. મને લાગે છે કે જેવી અને જેટલી કલાભાવના આપણે મહાત્માજીના જીવન-દર્શનમાં જોઈએ છીએ તેની હસ્તીના યશનો સારો જેવો ભાગ શ્રી કાલેલકરનો ફાળો છે એમ કહી શકાય. આ એમની સેવા, કદાચ અગાધ રીતે થયેલી તેથી, ઝાઝી મહત્ત્વની હતી નથી.

જંગલગના સમયમાં સૌથી પ્રથમ જે ઉદ્ધામ રાષ્ટ્રીય આંદોલન જન્મત થયું તેમાં આનંદ કુમારસ્વામી, હાવેલ, અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરે કલાલક્ષકોએ હિંદી કલાની, તેનાં મૌલિક અને પ્રેરક તત્ત્વોની જે મીમાંસા રાષ્ટ્રીય પુન-રુત્થાનના અગ્રત્મના અંશ તરીકે રજૂ કરી તેને પરિણામે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માટે ઉત્સુક એવા ધણા યુવાનોને પ્રથમ તો આઘાત સહિત એ જ્ઞાન આપ્યું

કે એમનું પોતાનું સમગ્ર માનવ પાશ્વ ય મરકારો અને ધારણેથી તરબોળ હતુ કેળવાયેલા હિંદીઓની સુરુચિ એટલી તો બહેન મારી ગઈ હતી કે હિંદની પોતાની કલા છે એ જ્ઞાન પણ તેમને ન હતુ હિંદી સ્વાતંત્ર્યના ધણા સુવાન હિમાયતીઓ હિંદી કલાના પણ ભક્ત બન્યા એમાના કેટલાક માનવકલાના - કલામાનના ઉપાસકો તરીકે પવિર્તન પામ્યા શ્રી કાલેવકર એવા માનવકલાના - વિશ્વમાના ઉપાસક છે

રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની જે સમગ્ર રૂપે જાગૃતિ થઈ તેના એક અગત્યના ભાગ તરીકે ભારતીય કલાભાવનાની નમજાણ અને તેની ભક્તિ જન્મી આગળ કલા પ્રમાણે જ્યારે હિંદી કલાની રાષ્ટ્રીય ભક્તિ કલામાનની ભક્તિ બની ત્યારે શ્રી કાલેવકર 'આચાર્ય' બની ચૂક્યા હતા એમ હું ધારું છું અને હાજે છે કે શ્રી કાલેવકરની 'આચાર્ય' તરીકેની ઉપાધિ એક પ્રતાપ વધારે અર્થમાં સાર્થક છે અધ્યાપક તરીકે તેઓએ કેવું કામ કર્યું તે જાણનારો અને પ્રમત પ્રાપ્ત થયો નથી, પરંતુ લેખક તરીકે એમનો એક આચર ઉપર, તેની શુદ્ધિ, ઉન્નતીકરણ તથા ગદ્ય ઉપર વધારે હોય છે કદાચ મહારાષ્ટ્ર પ્રાપ્તો એમને મળે તો એ ઉપયોગી વારસોયે હોય એટલે જ્યારે એમની કલાનકિતએ વિશાળ રૂપ ધારણ કર્યું, ત્યારે પણ આચાર નગ્ન દષ્ટિ ગાખવાની વૃત્તિને પશ્ચિમે એમનું કલાનુ મૂલ્યાંકન તેની સામાજિક ઉપયોગિતા કે હાનિકારકતા ઉપર, કદાચ અમલો અવલબત્ત હાજે છે

મહા માણની જીવનવિચારણામાં કલાનુ સ્થાન એ શ્રી કાલેવકરનો, માર્ગ નહિ તો આજ્ઞા પૂરતો, કાળો મણાય, તો ખીજ બાજુ એમની કલાભાવના ઉપર મહા માણના આદર્શની અસર થઈ છે એ પણ સ્વાભાવિક જ ગણાય. હવેનો કલા સર્વશુભ્ય હોવી જોઈએ, મહાન કલા તે, કે જેનો આત્મા ગમે તે માનવ લઈ શકે, ત્રેલે દોસ્તોયના મત યોમાના કેટલાક મહામાણએ અપનાવ્યા હાજે છે એમની અસર પણ શ્રી કાલેવકરની કલાભાવના પર જણાય છે

પ્રથમ વિચારવાનો એ છે કે કલાના સારવાદમાં અધિમાર ખરો કે

* ૧૯૨૦ની તાલિય શરિષ્ઠ વખતે એમણે મેદાનમાં લડાયેલી સભામાં હજુ હતુ કે તમે કેસિયા માટે નિતા બનાવી દોષ તો મને બતાવો એની ખાળો બધ કર એવી કવિતા લખાઈ ? એના પ્રત્યુત્તર રૂપે મને એક અત્ર સાહિત્યિક પ્રતિપત્ત કરી હતી પણ અમારા મેદાન અમરજી કવિનો ખાળો બોલે છે નેનું શું ? સારી કવિતા લાવે છે હતા આજે બોલે છે, તેનો શો ખલાસો કરો છો ?"

નહિ ? રસાસ્વાદ પણ વિકાસની અમુક કક્ષાની અપેક્ષા નથી રાખતો ? આપણા કલાવિવેચકો તો 'સહૃદય'ને - જેમણે પોતાની રસશક્તિને (ટાગોર જેને માટે 'નંદનશક્તિ' શબ્દ વાપરે છે) ઉચ્ચ કક્ષાએ વિકસાવી હોય તે જ 'પ્રમાણ' ગણાય, 'ધૃતરે જનાઃ' નહિ એવું વિધાન કરે છે. આપણા સદ્ગત આચાર્ય આનંદશંકર સ્વીકારે છે કે રસાસ્વાદ માનવે પ્રાપ્ત કરેલ ચિત્તતંત્રના વિકાસને સાપેક્ષ છે. એક બાળક શૃંગાર કે શાંતરસનો આસ્વાદ લેવાની સ્થિતિમાં હોતું નથી, કારણ કે એના ચિત્તતંત્રે જોઈતો વિકાસ સાધેલો હોતો નથી.

ઉચ્ચ કલા પણ સર્વસુલભ હોવી જોઈએ એ માન્યતા બીજી પણ અનેક રીતે મર્યાદિત બને છે. ઉદાહરણ તરીકે, શેલીની કવિતા ઇંગ્લેંડમાં સૌ કોઈ સમજી શકે નહિ માટે તે ઉચ્ચ કવિતા નથી એ વિધાનતું સમર્થન કરવું બને લાગે છે કે મુશ્કેલ છે.

શ્રી કાલેલકરની રાષ્ટ્રભાવના જીવનદર્શનાના એક વિશિષ્ટ પ્રકારમાં મહાત્માજીના સંપર્કને લઈને પરિણમી એ આપણે જોયું. રક્ષ તપસ્યા, સ્વેચ્છા-સ્વીકૃત ગરીબાઈ, અપરિગ્રહ, સાદાઈ વગેરેના અનુસરણમાં જે એકતરફી એક આવવાનો સંભવ હતો તે કાંઈક અંશે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની કદર, પ્રાર્થના કરવાના સાધન તરીકે સંગીતનો સ્વીકાર વગેરે તરવે ઉમેરવાથી હળવો થયો ખરો. વળી કલાની સામાજિક ઉપયોગિતાને તથા અસરકારકતાને લઈને તથા વિશેષમાં સૌંદર્યતત્ત્વના એક વિશિષ્ટ શાસ્ત્ર તરીકે સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં-અને ખાસ કરીને વર્તમાન યુરોપમાં - થયેલા વિકાસને લઈને પણ, કલાભાવનાની વિચારણા તેના ઉદ્દેશો, પદ્ધતિ, મૂલ્યાંકન વગેરેનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક બન્યું હતું. શ્રી કાલેલકરે તે કાર્ય બજાવ્યું. મહાત્માજીની અને પોતાની કલા ભાવનાની ચર્ચા અનેક પ્રસંગે બને તેટલી વિશદતાથી તેમણે કરી છે. એમની અનોખી શૈલીએ તથા તર્કસરણીએ વર્તમાન ગુજરાતની કલાભાવનાના ઘડતરમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની અને પોતાનાં મતવ્યોનાં મૌલિક તરવોને તપાસી, ચકાસી જોવાની પ્રેરણા એમનાં લખાણુ-માંથી કોઈ પણ સાચા વિદ્યાર્થીને મળ્યા વિના રહેશે નહિ એમ દૃઢ ધારું છું. પોતાનાં મતવ્યોની રજૂઆતમાં એમણે સમાજહિનૈષ્ણી દૃષ્ટિએ લય-રચાનોનો નિર્દેશ કરતી ગંભીર સૂચનાઓ આપી છે. એમણે પોતાના કલા-દર્શન સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ જીવનદર્શનનો પણ ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. જીવનનાં અને સંસ્કૃતિનાં રાષ્ટ્રીય તરવો ઉપર એમની એ બંને ભાવનાઓનું

દેવીની ઉપાસનામાં મર્યાદિત નથી સૌન્દર્ય એ ભગવાનના સ્વરૂપનો અવિ
ભાજ્ય ઐશ્વર્ય ગીચ છે એટલે જ એને “ નિર્ભેળ સૌન્દર્યનિધિ ” કે
“ અખિલ રમાર્ણવ ” કહેવાય છે, એટલે જ ‘રસો વૈ સ’ રસમાન એની-
પુરોત્તમ સ્વરૂપ પ્રશુની-અભિન્યક્તિ ગણાય છે એ પરમ સૌન્દર્યની
અભિન્યક્તિ એ સાહિત્યનો અને કલાનો પરમ ધર્મ છે સૌન્દર્યજગતના
એ રૂપોનું જીવન સ્વતંત્ર દોષ એમના સર્જક જોડેનો એમનો મળધ ખુદ
જોતા એટલે જ દોષ છે કે સૌન્દર્ય, સંનાદ વગેરેના રૂપોની જે જીર્ણ
સૃષ્ટિ છે તેના પ્રયે કળાસર્જક પોતાની એતનાને ખુલ્લી કરી શકે છે,
અથવા કદો કે પોતાના પાર્થિવ જીવનમાંથી રૂળકા મારીને એ સૌન્દર્યલોક
સાથે પોતાની એતનાનો સળધ ગ્થાપિત કરી શકે છે, એટલે જ નહિ પરંતુ
તેને આપણા જગતમાં કલામય રૂપ આપીને પ્રમટાવી શકે છે, અનતારી
શકે છે જેમ કલાનું ઉત્તરમાન જેમ કલાસ્વરૂપમાં મૂર્ત થતો સંવાદ,
સૌન્દર્ય, લય વગેરેની જુમિકા જીર્ણ તેમ કલાસર્જકની પોતાની તેને
ઝીલવાની તથા મૂર્ત કરવાની શક્તિ પણ સર્વિશેષ જોઈએ વળા વિરોધા
ભાસ તો એ છે કે સૌન્દર્યના રૂપોની સૃષ્ટિ જેટલી જીર્ણ તેટલી તેને
સ્વીકાર કરનાર કલાસર્જકની પ્રકૃતિ, એનું સમગ્ર ચિત્ત તંત્ર નિષ્ક્રિય અને
શાત હોય એ આવશ્યક છે આનું સર્જન કરવામાં કલાસર્જકની પ્રકૃતિની
અશુદ્ધિઓ, તેની નૈતિક નિર્જળતાઓ વગેરે—જો તે સાચો કલાકાર હોય
તો—ગ્રીષ્મ ભાગ જ લગવી શકે છે. મતલબ કે કલાસ્વરૂપના નિર્માણમાં
મુખ્ય વસ્તુ સૌન્દર્યનું દર્શન અને સર્જન એ જ રહે છે કલાસર્જકની
પ્રકૃતિની નિર્જળતાઓથી મૌલિક રૂં એના કલાસર્જનમાં પડતો નથી એમ
કેમ કહી શકાય કે અનીતિમાન કે અશુદ્ધ પ્રકૃતિવાળો માણસ સૌન્દર્યની
એ જુમિકા પ્રયે પોતાની એતનાને ખોલી જ ન શકે । કાગ્ય કે વ્યવહાર
એના વિરોધમાં અનેક ઉદાહરણો આપણને આપે છે જેટલીક વાર તો એવું
પણ બનતું જોવામાં આવે છે કે કલાસર્જકને પોતાની નિર્જળતાનું જે
તીવ્ર ભવેદન હોય છે તે જ તેને એક પ્રકારની આત્મવ્યર્સના કે વૃથાનો
અનુભવ કરાવે છે એ પ્રતિકારને પરિણામે તેને પોતાની અદર યુગ કે
સુષુપ્ત રહેલા નિત્ય મુક્ત એના સચ્ચિદાનંદમય અતરંગમાનું લાન થાય છે
અને પોતાના જન્મસિદ્ધ હક માટે પોકાર કરી પ્રેરણાની પાઓ ઉપર જ
જીવનની સામાન્યતાથી ક્યાંએ જોએ જીર્ણ એતના પ્રયે તે આરોહણ કરે છે
અને એ રીતે કલાસર્જક દિવ્ય સૌન્દર્યના દર્શન પોતે કરે છે અને કલા
સ્વરૂપનું નિર્માણ કરીને અન્ય માનવોને પણ કરાવે છે

આ પ્રમાણે જોતા જણાશે કે કલાનું સામાજિક મૂલ્ય આકાને ધોરણે કલાકારના ક્ષર જીવનને એની કલાપ્રવૃત્તિ જોડે અવિનાશાવે સાકળના જેવી દલીલ પણ શ્રી કાલેલકર કરે છે તે અશત જ સત્ય હોઈ શકે એમના કથનનો સાર એ જણાય છે કે કલાકાર નીતિમય જીવન, સાદુ જીવન જીવે તો જ ઉત્તમ કલાકૃતિ રચનાનો અધિકારી બની શકે. આપણે સ્વીકારીશું કે કલાસર્જકનું અમત જીવન, જેને શ્રી જોનાર્ધનગમ ક્ષર જીવન કહે છે તે, એના અક્ષર જીવન જેટલું જ ઉન્નત હોય એ બેશક ધૃષ્ટ છે, પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ બે વચ્ચેના મળધેનો છે શ્રી કાલેલકર માનતા લાગે છે કે ઉચ્ચ જીવન કે ઉન્નતિકારક જીવન જીવે તેની કલાસૃષ્ટિ ઉચ્ચ, ઉત્તમ અને મહાન બને. આ મુદ્દો કાર્ષક વધુ વિચારણા માગે છે પ્રથમ તો નીતિમય, સદાસારી જીવન ગાળનારનું કલાસર્જન કયા તરીકે, સૌ દર્શના દર્શન અને સર્જન તરીકે, ઉચ્ચ હોવાને બધાયેલું છે ખરું ? તો બીજી બાજુ દયારામ કનિ જેનાનું ક્ષર જીવન નીતિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ન હતું તે કારણે એમના કા યો નિવૃત્ત ગણાવાને પાન છે ખરા ? એમના ભક્તિરસ પ્રધાન કેટલાક કા યો ધણાના હૃદયમાં ભક્તિ પ્રેરે છે તેનું શું ? 'હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કરુણાસિંહુ ત્રહો કર મારો' એ કા યમાં જે આર્તિ છે, જે શ્રદ્ધા છે, પ્રભુના પતિતપાનપણામાં જે વિશ્વાસ છે તે — એમના ક્ષર જીવનના પ્રતિકાર્થ રૂપે એ ભાવ જન્મે છે એમ માનીએ તોપણ — કલાકૃતિ તરીકે તદ્દન સ્વતંત્ર છે એટલે વિચારવાનું એ પણ રહે છે કે કલાકારનું ક્ષર જીવન અનીતિમય હોય, ઉદ્દામ આવેગોને નશ હોય, મોઈ ક્ષુદ્ર વાસનાની શુભામી જેવું પણ હોય તે ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ ખરા કે યોનીસે કલાક તે એ જ સ્થિતિમાં જ રહે છે, રહેવાને બધાયેલો છે ? જો એમ હોય કે અમુક ક્ષણોમાં, રિશિષ્ટ પ્રમગોમાં કે આતર-બાહ્ય મજોગો અને અન્યબનોને પરિણામે એ પોતાના ક્ષુદ્ર, ક્ષર વ્યક્તિત્વને વટાવી જઈ શકે તો હોય તો પ્રેરણાના એ પૂગમાં એની ચેતના જીવનના રહસ્યો જુએ એને પરમ ઉન્નતિના, ચરમ સાર્થકતાના દર્શન થાય અને એને હાથે જે કલાનું સર્જન થાય તે શા માટે સાચી કલા, અને ઉચ્ચોચ કલા પણ ન હોઈ શકે ? ખરું જોતા પોતાની ક્ષરતાને — નીતિ મય અને સાર્થિક ક્ષરતાને પણ — વગવીને જ સાચો કલાસર્જક પોતાની સૃષ્ટિ રચે છે

ઉચ્ચ કલાના નિર્માણ માટે તાટસ્થ અને તાદાત્મ્ય એ એકબીજાથી વિરોધી જણાતી સ્થિતિઓને શ્રી કાલેલકર આનસ્યક ગણે છે તે ઉપર

મહાત્મ્ય થયેલું હોવાથી એમણે આપેલી કલાભાવના અને જીવનદર્શન એ એમની વિશિષ્ટ પ્રકારની રાષ્ટ્રસેવા ગણાવવાને પાત્ર છે. સેકરે યુવાનોને અને સાહિત્યના ક્ષેત્રના ઘણા ઉપાસકોને એમણે પાશ્ર્વત્ય કલાભાવના અને જીવન દર્શનની અયોગ્ય અને વધાગ પડતી અસગંધી જણાવ્યા છે એ એમની સેવા જેની તેની નથી એમણે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને કાંઈ ધમધમ ગણ્યું અને એક પ્રકારની ગભીર છતાં રમતિયાળ શૈલીમાં રજૂ કરીને યુજ્જ્વલતા સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિવાસિતાને કલાના ક્ષેત્રમાં સ્થાન ન હોવાને કારણે એ અને જીવનનું શુદ્ધીકરણ મલા અને સર્જકના અગ્રણ્ય જીવનમાં પણ આવશ્યક છે એવો આગ્રહ એમણે સતત રાખ્યો છે. સાદાર્થને કલાના ઉન્નત શિખરે સ્થાપન કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

એમની એ બધી સેવાઓ સદર્શ હિલેખ કરીને આપણે કેવલાક ચિત્ત મુદ્દાઓ નિર્ધારિત કરીશું, જેથી કરીને એમણે આરભેલ વિશદ કલાનિયારણના કાર્યમાં કાઈ મદદ થાય, અને એમના વૃદ્ધિપ્રતી પ્રગતિ એમણે કરેલ કલાસેવા માટે યુજ્જ્વલ એમના પ્રત્યે આભારની સાગ્રણી સહિત કલાનિયારણમાં આગળ વધે.

આ વિશાળ ક્ષેત્રમાંથી આપણે એવા મુદ્દાઓ માન્ય થઈ શકીશું જેવા કે, ૧. કલાસર્જકનું મૂલ્યાંકન સામાજિક કેલેન્ડરથી કે એટલે કે કલાનો હેતુ શો? માનવના નિકાસમાં વ્યક્તિ તરીકે મલાનું સ્થાન શું? કલાસર્જક ના બાહ્ય જીવનની અસર અને અગત્ય એની પ્રાપ્તિ પર કેટલી? કલાસર્જકની પ્રવૃત્તિના મૂળ કઈ ભાવના છે? ઉચ્ચોચ સૌંદર્ય કયું - પ્રાકૃતિક કે બીજું કાઈ? વગેરે.

કલા “ સહચારમાંથી, ઉદયશીલતામાંથી કે પરોપકારી વૃત્તિમાંથી ” મુખ્યત્વે જન્મે છે ખરી? હું માનું છું કે માનવમાં રહેલી સૌંદર્યની અને આનંદની અદ્ય બોજમાંથી જીડી સિદ્ધિમાંથી કલાપ્રવૃત્તિ જન્મે છે એટલે સૌંદર્યની અને આનંદની સાધના એ જ મલામાનનું મુખ્ય ધ્યેય બને છે એટલે અગ્રે કલાસર્જક સૌંદર્યને સર્જે છે તેમજ અર્થ તે સત્યને પણ સર્જે છે એમ પણ કહી શકાય કે વિશિષ્ટ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનાર કલા સર્જકના દિવ્યતાને પણ સર્જે છે કારણ કે એવી ઉચ્ચ કલાનું ઉગમસ્થાન એવતાની કાઈ બીજી દિવ્ય ભૂમિકા હોય છે એટલે કલાના ક્ષેત્રમાં સૌંદર્ય અને આનંદ સિવાય કાઈ અન્ય દેવતા હજી તરીકે સ્થાપવાની જરૂર નથી.

સૌંદર્ય અને આનંદ આપણા વિશ્વની અતિમ વાસ્તવિકતામાં રહેલા પૂર્ણ પુરુષોત્તમના ઐશ્વર્ય કે દેવી મંપત્તિનાં મૌલિક તત્વો છે, ગૌણ નથી એ વધારે સ્પષ્ટતાથી સ્વીકારવાની જરૂર છે એમ મને લાગે છે. વિશ્વ સમસ્તનું સૌંદર્ય કે તેની કલાત્મકતા ઉદયમાં જ આવી રહેલી છે, યા તો સદા-ચારમાથી જ ઉદ્ભવે છે યા તો ઉદ્ભવથી જોઈ એ એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

કલાસર્જન સ્વપર્યાય પ્રવૃત્તિ છે, આત્મનિષ્ઠ છે. એ જગતના નિયમો જીવનનાં-અન્ય ક્ષેત્રો સાથે મેકળાયેલા હોવા છતાં સ્વતંત્ર છે. આમ હોવાથી મૂર્ત્યુકલાસર્જક પોતાની કૃતિને અમરતા પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે અને ક્ષર જીવનવાળો પોતે સૃષ્ટિસર્જક બ્રહ્માની કક્ષામાં અક્ષરરૂપે બિરાજી શકે છે. કળાક્ષેત્રની આ અમરતા સૌંદર્ય-સર્જન વડે જ, આનંદજનકતા વડે જ સાધી શકાય છે.

એમ કહેવામાં આવે કે એક દૃષ્ટિએ જુઓ તો સર્વ દેવો એક જ છે, એકનાં જ પ્રતીકો છે, સ્વરૂપો છે, અલિપ્યક્તિના પ્રકારો છે એટલે ‘સર્વ દેવનમસ્કારઃ કૃશવ’ પ્રતિ ગચ્છતિ’ તોપણ ધૃષ્ટ દેવતા જેવી ભાવનામાં સંય રહેલું છે તેનો સ્વીકાર કયાં વિના ચાલે તેમ નથી.

ઉપરની તર્કસરણી પરથી એમ કલિત નથી થતું કે સમગ્ર સૌંદર્ય એક જ શ્રેણીનું હોય છે. એમાં પણ ચક્રતાબિનરતા ભેદો, સૌંદર્યના પ્રકારો અનેક કારણોને લઈને પડે છે. ઉવર્ણીની ઉપાસનાને એમાં સ્થાન છે તથા જેનો સ્વીકાર શ્રી કાલેલકર કરે છે તે જગત-ધાત્રી અન્નપૂર્ણા તથા તે મહિષાસુરમર્દિનીને પણ સ્થાન છે. વાક્યશક્તિના કે અન્ય લલિત કલાઓનાં અનેકાનેક સ્વરૂપોને એમાં સ્થાન છે. બધાં જ સરસ્વતીનાં સ્વરૂપોને ગણવાને પાત્ર છે. મુદ્દો એ છે કે સાહિત્યમાં કે કલામાં પ્રગટતી જગત્ધાત્રી અન્નપૂર્ણાને કે મહિષાસુરમર્દિનીને સૌંદર્યનું રૂપ લઈને જ એમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર મળે છે. એટલે કે કલામાં એ દેવીઓને મૂર્ત કરનાર ઉપાસકે એમનાં સૌંદર્યનો પ્રસાદ મૂર્તિમંત કરવો આવશ્યક છે. લલિત કલાઓમાં કે સાહિત્યમાં પ્રગટતું સૌંદર્ય ઉર્વર્ણીની કે કોઈ અન્ય એક

૧. ઉર્વર્ણી : મૂળ તો પુરાણની ઉર્વર્ણી વેદમાથી આવી. વેદનો “પુરુરવા” તો અનેક ઇચ્છાઓની બહુશાખાવાળી કામનાઓની અનેક અવાળો, અનેક રવે બધો પાડતો પુરુ-રવા માનવના અંતર આત્માનો ભૂમીક બને છે અને એને સંતોષનાર “ઉર્વર્ણી” વિરાજ આનંદ—હિર અશ્વા અનન્ત આનંદ—ની અનુ-ભૂતિનું પ્રતીક બન્યાય છે. પુરુરવા-માનવઆત્મા હિર-આનંદ પ્રાપ્ત કરીને સંતુષ્ટ બને એવો ધ્વનિ વેદના રૂપકમાં છે એ વિચારવા જેવો છે.

જાણાવેલા વિસિષ્ટ અર્થમાં પણ સાર્થક બને છે. એટલે કે કલાસર્જક સર્જનની પ્રેરણાના ઉદ્દેશમાં પોતાની નિર્બળતાઓથી પણ તટસ્થ અને મુક્ત બને છે, તથા એતનાના નિગ્ન તથા ઉચ્ચ પ્રદેશોને જોઈ શકે છે, અનુભવી શકે છે અને સ્વાનુભવમાં રહેલ કેવળ અગત, અને તેથી નશ્વર, તત્વોને પાતલ કરી દર્શને તેને સર્વોપભોજ્ય કે વિશ્વજનીન અનુભવનું રૂપ આપી શકે છે.

એક ઉદાહરણ આપીને આપણે આ મુદ્દો સ્પષ્ટપણે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. કાલિદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિઓ - ' શાકુન્તલ ' અને ' ઉત્તરરામચરિત ' - સર્વાનુભવે ઉચ્ચ કલાસર્જનો તરીકે સ્વીકારાયેલી છે. કાલિદાસ કે ભવભૂતિનાં ક્ષર જીવન વિશે આપણે લગભગ કંઈ જ અધ્યુતા નથી એમ કહીએ તો ખોટું નહિ ગણાય. હવે દલીલ ખાતર ધારીએ - કે એમનું અગત ક્ષર જીવન આપણા જાણવામાં આવે અને તે નીતિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ન હોય તો શું એમનાં કલાસર્જનની, એમની કૃતિઓની અસર લોકો પર જુદી પડશે ? એમની કલાનુ આટઆટલાં વર્ષોનું મૂલ્યાંકન કરી જશે ? હું નથી ધારતો. પ્રથમ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અનેક ઉચ્ચાવય વ્યક્તિસ્વરૂપો આવી રહેલાં હોય છે. એટલે સર્જક અને અનીતિની શુભાશીમાં પડેલ વ્યક્તિસ્વરૂપો જોડાઈ અને હાર્દકના જેટલી કેવળ પરસ્પર વિરોધી જ નહિ પરંતુ એકબીજાને અગ્રાત, પણ એક જ વ્યક્તિમાં હોય એ શક્યતા આપણે સ્વીકારવી જ માનવાય છે. આનાં ઉદાહરણો કલાસર્જનના પ્રદેશમાં એટલાં તો પ્રચુર છે કે તેનો ઉલ્લેખ માત્ર કરીને આપણે મંત્રાપ માનીશું.

વળી, પ્રત્યેક કલાકૃતિ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેના સર્જકથી જુદી પડતાં જ જાણે એક નવી જ પોતાની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે છે. એમાં સર્જકના ક્ષર જીવનને સીધેસીધા પ્રવેશ કરવાનો હક મળતો જ નથી. કારણ કે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે એ પ્રદેશ અક્ષર દેહનાં મેતાનોનો હોય છે; અને એમનો પ્રાણ એમના સૌંદર્યમાં રહેલો હોય છે. જેટલું અને જેવું સૌંદર્ય તેટલું અને તેવું દીર્ઘ આયુ; તેટલો સમર્થ કલાકૃતિનો પ્રાણ. એટલે કલાકારે કરવાનું એ હોય છે કે અણખે-અણખે પણ પોતે સૌંદર્યસર્જનના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. એ નિયમના પાલનમાં એના દિલની સચ્ચાઈ, જીવનની પવિત્રતા વગેરે તત્વોને સ્થાન મળે છે પરંતુ તે એવું નહિ કે સૌંદર્યદર્શનને ઝીણું બનાવી શકે.

આનો અર્થ એવો કરવાનો ન જ હોય કે કલાસર્જક, પોતાને અનીતિ માને કે દુરાચારી થવાનો પરવાનો મળ્યો છે એમ માનવાને હકદાર છે.

‘યા તો એમ પંથુ નથી કરતું’ કે કલાકારનાં રખલનો, તેની વિલાસિતાની શૃંગારી વગેરે એ કલાકાર હોવાથી કોઈ ખાસ હકને લઈને અન્ય માનવો કરતાં વધુ માર્ગનીય બને છે, એવું સમાજે માનવું જોઈએ. એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે કલાસર્જક વ્યક્તિ તરીકે હીલ્લો હોય તે પરથી આપણે એના કલાસર્જનને હીલ્લું ગણી શકતા નથી.

હા, એવું બને કે એનાં રખલનો કલાસર્જકની પ્રકૃતિ ઉપર કાંઈક અસર કરે અને એ અસર એની કલાકૃતિને દેહ આપવાની પ્રક્રિયા પર પણ કાંઈક અસર કરે; પરંતુ આ માત્ર એક શક્યતા જ ગણવી જોઈએ, નિયમ નહિ. કારણ કે આપણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે માનવનું માનસ એટલું અટપટું છે કે તેમાં એક ખીખથી તદ્દન લિનન અને અલિન એવાં વ્યક્તિસ્વરૂપો એકી વખતે વાસ કરી શકે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ એક-ખીખથી તદ્દન સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરતાં પણ માલૂમ પડે છે. ‘હાઉંડ ઓફ હેવન’ રચનાર અંગ્રેજ કવિ ફ્રાન્સીસ થોમ્સનનું જીવન કદાચ આના ઉદાહરણ તરીકે ગણી શકાય.

કેટલીક વ્યક્તિઓમાં કલાની ઉપાસના વિલાસિતાને પોષે છે, એટલે આંચારના ઉપર ભાર દેનાર આચાર્ય કાલેલકર સમાજને ગંભીર ચેતવણી આપે છે તે હિતકારક છે. જેમ બાળકની સંભાળ લેનાર મા હર પ્રસંગે રખેને બાળક કાંઈ બૂલ કરી બેસે એવી આશંકાથી પ્રેરાઈને જરા જરામાં એને રોકે છે, તેમ આ લય કે આશંકા શ્રી કાલેલકરનાં લખાણોમાં વારે-વારે આવ્યા કરે છે. ખરું છે કે સમાજનાં ધોરણો એક વાર શિથિલ થયાં તો પછી તેમની પુનઃસ્થાપના મુશ્કેલ બને છે. પરંતુ એમાં પણ આપણે લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સમાજ પ્રયોગશીલ; દિરેક્ષક, પ્રાચીનતાપૂજક કે નવીનતાથી કરનારો ન બને. ટૂંકામાં આપણે યાદ રાખવાનું છે કે સમાજની મુખ્ય જરૂરિયાત તે કે, સમાજ જીવંત હોવો જોઈએ. તેનામાં પ્રાચ્ય હોવો જોઈએ છે. જો એ હશે તો નિર્જળ વિલાસિતાને તે ઉચ્ચકલાનું સ્થાન આપવાની બૂલ કદી નહિ કરે. આપણી અત્યારની સ્થિતિમાં તો મૂળ કલાસર્જકો અને કલાલક્ષીઓ એટલા ઓછા છે કે હજી એવી ગંભીર ચેતવણીનો સમય લાગ્યે આવ્યો ગણાય. સાચી કલારસિકતા, કલાના મૂલ્યાંકનની સ્થાપના હજી દઢ પાયા ઉપર લાગ્યે થઈ ગણાય.

આપણાં પ્રાચીન ધોરણો જીવિત નથી, એટલે હાલ તો મોટે ભાગે એ પ્રદેશમાં અરપટ્ટ નિચારણા અને વર્ણસંકરતા જ પ્રવર્તે છે. કદાચ થોડા કલાકારો પોતાના કાર્યનો ધમક લઈને ફરતા હશે; પરંતુ તેથી સમગ્ર સમાજ

પર એમની અસર થવાનો સંભવ મને તો ઘણો ઓછો દેખાય છે જેમ સાચી વસ્તુ હારે તે થોડા સમય માટે, તેમ કદાચ ખોટી કલા જીતે તે પણ થોડા સમય માટે જ એટલે લય કે આકર્ષકતા પ્રેરાર્પિત કલાસર્જનના નિયમોની બહારના અથવા ધોરણોના નિયત્રણમાં કલાને રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર મને દેખાતી નથી હા, એકાદ વાર લાલ બત્તી ધરી કવાની ખોટી લકિરના પરિણામે સ્પષ્ટ કરવા એ સમાજના ધુરીણોની અને જગત વિવેચકોની ફરજ છે પરંતુ કલા જેવા સ્વપ્રતિષ્ઠિત, સ્વપ્રમાણ ક્ષેત્રને અન્ય કોઈ ક્ષેત્રના તાલામાં બંધવાની સતત હિમાયત કરવાથી કે કલાસર્જકોમાં જે નિકૃષ્ટ હોય તેમના પ્રત્યે દષ્ટિ રાખવાથી તો કલાનું પોતાનું ગૌરવ અને ક્ષેત્ર બંને મર્યાદિત થાય છે અને આપણને એના ઉચ્ચોચ સિખરોને પહોંચવામાં અતરાયો નડે છે એમ મને લાગે છે

શ્રી કાલેલકરની કલાલાનનામાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય ધણું અત્યંતુ અને ઉચ્ચ સ્થાન લે છે મહાત્મા ગાંધીજી તો એમ પણ માને છે કે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય એ ઈશ્વરની કૃતિ હોઈ કલાનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે અને માનવનું કોઈ કલાસર્જન પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની બરાબર આવી શકે જ નહિ શ્રી કાલેલકરને એ મતભ્ય માન્ય છે કે નહિ પણ તે જટિલ સુધી માન્ય છે, તે હું બચુતો નથી પરંતુ એમના લખાણોમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યે એક પ્રકારનો સમતિયાળ છતાં ગંભીર ભાવ છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમને વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું લાભ પણ દ્રષ્ટામાં અમુક પ્રકારની સૌંદર્ય-પ્રાહ્લ શક્તિની, નદન-શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે કાસ્તીરનો, સમુદ્ર તટનો, નર્મદા કે ગંગાના તટનો કે પર્વતના પ્રદેશોનો રહેવાસી પોતાની આબુખાબુની પ્રકૃતિના સૌંદર્યનું હમેશા પાન કરતો હોય છે ખરા ? પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ખડું કે નહિ એ પ્રશ્ન બાબુએ રાખીને કહી શકાય છે એના રસાસ્વાદના સૌ કોઈ અધિકારી છે એમ તો ન જ કહી શકાય કવિ વર્ડ્ઝવર્થની તો એ કડવી ફરિયાદ છે કે “ The world is too much with us Little we see in Nature that is ours ” પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય પણ પ્રકૃતિના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર ઢેલું અને દ્રષ્ટાના માનસ ઉપર ઢેલું અવલંબે છે એ પણ વિચારવા જેવું છે પ્રકૃતિમાં સૌંદર્ય, સર્વદા અખૂટ, અમુક્ષ્ય પડ્યું છે તે કારણે તે શું સોંપી ઉચ્ચ ફરે છે ? મને લાગે છે કે એ પ્રમાણે માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ભેદ પાડવો એ જ એક રીતે કૃત્રિમ છે માનવ પોતે અચેતન દેખાતો, પરંતુ સૌંદર્યપૂર્ણ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલા કૃત્રિમ વિદ્યાસની ત્રણીની ઉચ્ચ ભૂમિ

ઉપર જોએ છે. તે પોતે પણ પ્રભુની જ કૃતિ છે. અદ્વાઈત નીલ આકાશ, શ્વેત સ્વર્ગગંગાનો અવકાશની આરપાર જતો અનન્ત પટ, તારાઓ, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને ઉપગ્રહો વગેરે પ્રભુના પાર્થિવ આનન્દનો ખ્યાલ જરૂર આપે છે. પરંતુ એક વાદ્યિક, એક વ્યાસ, એક ડેન્ડ કે એક શેક્સપિયર ધણાના સ્થૂલ વિશ્વમાં નવું જ આંતરવિશ્વ ઉત્પન્ન કરતો નથી ? અને એ માનવકૃત એટલા ખાતર જ શા માટે ઉતરતું ? અનન્તની જે ગહન શક્તિ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની પાછળ અસાતપણે કાર્ય કરે છે, તે જ શું માનવની અદ્ભુત સિદ્ધિની પાછળ કાર્ય કરતી નથી ?

સાદાર્થને-સરલતાને કલામાં કેટલું અને કેવું સ્થાન છે એ પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે. સરળતા અને રમણીયતા સહગામી અને સહવાસી હોય એ બનવા જોગ છે. પરંતુ અવિલાબ્ય હોવાં જોઈએ ખરાં ? વળી, કલા માત્ર અપ્રયત્નસાધ્ય હોવી જોઈએ એ મત કેટલે અશે સ્વીકાર્ય છે તે પણ જોવાનું છે. કારણ કે માનવની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં પ્રયત્ન ધણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

નીતિ, સદાચાર વગેરે કેટલે સુધી ત્રિકાલાબાધિત ધોરણ તરીકે સ્વીકાર્ય છે એ પણ આ વિષયની વિચારણામાં આવે છે. કારણ કે સદાચારનું સનાતન કે મુવ સ્વરૂપ સ્થાપિત થયેલું નથી. કાળ, સ્થળ અને સંજોગોને લઈને તેમાં ફેર પડ્યા કરે છે. જે સામાજિક પરિવર્તન લાવવાનો દાવો નીતિ પોતે કરે છે અને કલા પાસે પોતાનાં મૂલ્યાંકનો સ્વીકારાવવાનો જે આગ્રહ નીતિના ઉપાસકો રાખે છે તે દાવો નીતિ પોતે જીવનમાં સાર્થક કરી બતાવી શકે છે ખરી ? અમુક આચાર સત્ય હોય; પરંતુ પ્રચલિત સામાજિક સદાચારની વ્યાખ્યામાં તે ન આવે એ બનવા જોગ નથી ? અજૂતોનો મંદિરપ્રવેશ અમુક સમાજમાં સદાચાર ન ગણાય તેથી શું ? એટલે કલાના ક્ષેત્રમાં પોતાનાં મૂલ્યાંકનોના સ્વીકારનો આગ્રહ પૂરતો પ્રમાણિક લાગતો નથી.

નિષ્પાપ, ઉન્નત, અલિખત કે પેરોપકારી જીવનના " મુવાસ તરીકે સાહિત્ય, સંગીત કે કલા જન્મે તો જ તે સાચી કલા " એ મંતવ્ય પણ વિવાદાર્પક છે. " વિશ્વકારુણ્યમાંથી, ગરીબોની દાઝમાંથી જે કલા ખીસે છે, સેવામય જીવનની સીરલમાંથી જે કલા પ્રસરે છે, રાષ્ટ્રીય આદોલન સાથે જે કલા ડોલે છે તે કલા છે " એ માન્યતા ઘણી વિચારણા માગી લે છે. જીવનનાં એ તત્વોમાંથી, કે પ્રવૃત્તિઓમાંથી પણ કલાસર્જક—જેમ

વિશ્વજીવનની અનન્તનાન્ત વાજુઓથી, દર્શનોથી, આધાતોથી કલાસર્જન કરવા પ્રેરાય છે તેમ—પ્રેરણા મેળવે અને સર્જન કરે એ તદ્દન શક્ય છે. પરંતુ એ વિષયો અને ક્ષેત્રો સિવાયનાં ક્ષેત્રો અને વિષયોને અનુલક્ષીને ચિરંજીવી કલા ઉદભવી છે તેનું શું? સદાચારી જીવનમાંથી ઉદભવેલી કલા, કલા તરીકે ઉચ્ચ હોવાને બધાયેલી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે આગળ ઉપરિચિત કર્યો જ છે. કલા સ્વપર્યાપ્તપ્રવૃત્તિ હોવા ઉપરાંત પ્રત્યેક એવી પ્રવૃત્તિની પેઠે એની સામાજિક ઉપયોગિતા શામાં રહેલી છે એ મુદ્દો પણ વિચારવા જેવો છે. દેટલાકના મને કલાથી “અભિરચિ દેલાય છે, વૃત્તિના વેગમાં માર્દવ આવે છે, બહુરું કશું સઠન થતું નથી અને આપ્તું જીવન સુંદર અને પ્રમાણુબદ્ધ કરવા તરફ વલણ વધે છે.” આ પરિણામો મને લાગે છે કે આનુષંગિક છે. કલાનું જાડામાં જાડું અને તેથી મુખ્ય કાર્ય કલાવિધાયકની ચેતનાને કોઈ જીર્ણ ચેતના સાથે સંપર્કમાં લાવવાનું છે અને એ રીતે તે જે કલાસર્જન કરે તેના દ્વારા અન્ય આધકારી વ્યક્તિઓનો પણ એ જીર્ણ ચેતના સાથે મંબધ સ્થાપન કરવો એ તેનું ઉત્તમ પરિણામ જણાય છે. છુદ્ધિથી પર કોઈ દિવ્યલોક સાથે, ચેતનાના ઉન્નત પ્રદેશો સાથે, પ્રભુ જેવી દિવ્ય વાસ્તવિકતા સાથે મંબધ સ્થાપન કરવાનો, તેમનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન જેમ ધર્મમંસ્થાપકો કરે છે અને અન્ય માનવો માટે તે સિદ્ધ કરવાના ઉપાય તરીકે ધર્માચાર નિયત કરે છે, એવો જ દાવો પ્રાચીનકાળથી પ્રત્યેક સંસ્કૃતિના આરંભમાં કલા પણ કરતી આવી છે. ધર્મ ને કલા બન્ને સહોદર હતાં એ મુદ્દો મેં ‘છુદ્ધિ-પ્રકાશ’ના એક અંકમાં સવિસ્તર ચર્ચો હોવાથી અહીં એની પુનરુક્તિ કરતો નથી.

કલાનો—શુદ્ધ કલાનો ધર્મની સાથે નોંધાવેલો દાવો એ છે કે તે પોતે કોઈ મનસાતીત લોકમાંથી આ પૃથ્વી ઉપર આવે છે. કોઈ દિવ્ય સત્યનો સોદર્શરૂપે સાક્ષાત્કાર, તૃતીય નેત્ર વડે કોઈ અનન્ય સાધારણ વાસ્તવિકતાનું દર્શન અને આપણા પાર્થિવ લોકમાં પાર્થિવ સામગ્રી અને ઉદ્રિયોની સહાય વડે એ દિવ્ય વાસ્તવિકતાના રૂપોનું નિર્માણ કરવું એ કલાનો ઉદ્દેશ હોય છે.

માનવને સૂક્ષ્મ મંવેદનો ત્રીલવાને લાયક બનાવવો, જીવનમાં સુંદરતા, સંવાદ વગેરે પ્રત્યે અભિરચિ જળવવી વગેરે પરિણામો આવે છે તેમાં પણ કલાસર્જન ચેતનાની એ ઊડી—અને મહાન્ કલાસર્જનમાં જિંવી—શૂનિ-કાઓને, સામાન્ય માનવને માટે વિરલ એવી ચેતનાની શૂનિકાઓને અને

પ્રદેશને સ્પર્શે છે એ તેની મોટામાં મોટી સેવા મને લાગે છે. એમ સ્વીકારીએ કે છુદ્ધિ એ માનવની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શક્તિ નથી, તેની સર્વોત્તમ શક્ય મર્યાદા નથી અને તેનાથી બિર્ધોર્ધ એતનાનાં સ્તરો આરોહ્ય છે, પ્રાપ્ય છે તો માનવજાતિમાં એ બિર્ધોર્ધ એતના પ્રત્યેના આરોહણની ક્રિયામાં ધર્મ, કવિતા, કલા વગેરે અતિમાનસ પ્રદેશોની પ્રવૃત્તિઓ અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. માનવની સમુત્ક્રાંતિ જો જડથી છુદ્ધિ પ્રત્યે અને છુદ્ધિથી વદ્છુદ્ધે પરતઃ છે, તેના પ્રત્યે હોય તો કલા એ પ્રદેશને પહોંચવામાં માનવને જો સહાય કરે છે તે એની અમૂલ્ય સેવા ગણાય. આ રીતે કલા માનવ-આત્માની અમરકલા, અમરદામિ અને શક્તિ કરે છે.

કલામાં તપસ્યા આવશ્યક ગણાઈ છે, અને એ સાચું પણ છે; પરંતુ કલાની તપસ્યા તેની પોતાની અને તેની પોતાની જ રીતે થાય છે. એક સંગીતકાર કે કવિ પોતાની કલાનું આયોજન - સ્વરસાધન કે ભાષા ને હંદનું કે લયનું સાધન - હાસલ કરે છે ત્યાંજે એને તપસ્યાની જરૂર પડે છે. પોતાની કૃતિની સર્જનક્ષણો વીત્યા પછી અથવા તો પોતે કરેલ સર્જન યોગ્ય છે કે નહિ, પોતે મનમાં ધારેલ, કે અનુભવેલ વસ્તુને મધ્યાર્થ રીતે તે રજૂ કરે છે કે નહિ, રૂપનિર્માણ થયું એમ દેખે કયા કયા છે વગેરે અનેક પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં કલાસર્જકની તપસ્યા તેને સહાય કરે છે.

શ્રી કાલેલકર સદાચાર, ઉદ્યમ, પરાપકાર વગેરેને મુખ્ય ગણીને કલાનું મૂલ્યાંકન કરે છે એની સાથે કલાના અનન્ય ભક્તો એકમત થાય એમ લાગતું નથી એટલે કે સદાચાર, ઉદ્યમ, પરાપકારમાંથી ફૂલે અને ફળે તો જ સાચી કલા, એ મતવ્ય સર્વસ્વીકૃત થઈ શકે એમ લાગતું નથી. જો વ્યક્તિ કલાને, કલાભક્તિને અને કલાસર્જનને પોતાના જીવનનું કેન્દ્ર ગણે તેને એ વિચારસરણી કેવી રીતે માન્ય થાય ? એક સ્થળે તો એમણે એટલે સુધી વિધાન કરેલું છે કે મજૂર, રેલ્વેના ચલાવનાર માતા, નાવિક, કોશ ચલાવનાર અને વણઝારાની પોઠ-વગેરેના જીવનમાં વ્યક્ત થતું સંગીત એ જ સાચું સંગીત છે !! આમાં સંગીત એ માનવવ્યક્તિની અદર કામ કરીને ઈંટો પાડનાર કુલાર માનવસમાજને અને સંસ્કૃતિને ઉપયોગી છે. પરંતુ બાર સ્વરોની સામગ્રીથી આરંભ કરીને માલકોશ કે ભૈરવ વગેરેના સ્વરપ્રાસાદ તૈયાર કરનાર શા માટે ઓછો મજૂર, ઓછો ઉપયોગી ગણાવો જોઈએ ? એને પોતાનું કાર્ય સાધવાને ઓછી મજૂરીની કે ઓછી તપસ્યાની જરૂર પડે છે ?

કલાની સમગ્ર વિવેચનાનું હોય તો અમર્યાદ ગણાય આપણે તેમાથી શ્રી કાલેલકરે ઉપરિચિત કરેલ કેટલાક ઉપયોગી મુદ્દાઓની ચર્ચા અહીં કરી છે તે એટલા માટે કે ગુજરાતના વિવેચકો એ પ્રશ્નની વધુ વિશદ ચર્ચા કરવાને પ્રેરાય અને એ રીતે કલાનું રહસ્ય વધારે સમજી તથા અનુભવી શકાય હમણા જ ગોનામા મળેલી મરાઠી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદધારેથી શ્રી કાલેલકરે કેટલાક મત-ઓ ઉચ્ચાર્યા છે, તેમા આવકારલાયક પ્રગતિ શીલતા જણાય છે એમનો આદર્શ સાહિત્યકાર કેવો હોય તે એમણે જણાવ્યું છે ઉપરાંત પત્રકારોને પણ વાજબી રીતે સાહિત્યકારોની હારમા લીધા છે એ રીતે એમના અરસિક રોજિંદા ચર્ચ પહેલ કાર્યનું મહત્ત્વ કેટલું છે એ તેમણે દર્શાવ્યું છે લલિત સાહિત્ય વિશે એમણે અયમ અને મેઠળાશના સુમેળની હિમાયત કરી છે. ઉર્દૂશીના ઉપાસકોને અભયદાન પણ આપ્યું છે અને ભાવિસમાજ માટે વાલ્મિકિ જેવા દ્રષ્ટાઓની આવશ્યકતા છે એમ તેમણે જાહેર કર્યું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ધર્માચાર્યો અને સાધુસંતોની જનામદારી આજે સાહિત્યકારોને માથે છે એમ જણાવીને એમણે સાહિત્યકારોનું ગૌરવ વધાર્યું છે અને એમના ઉચ્ચ કાર્યને નિરંકુશ કર્યો છે, એ સર્વથા ઇષ્ટ છે



ખરું જોતા, ઉચ્ચ કલાકૃતિઓ-યજી તે સંગીતના રાગો હોય, શિલ્પની મૂર્તિઓ હોય, સ્થાપત્યના માસાદો હોય, સામાજિક તહેવારો અને ઉત્સવો હોય, નાના કે મોટા કાવ્યો હોય કે સાહિત્યની અનેકવિધ કૃતિઓ હોય એ બધી જીવંતી વસ્તુઓ ■ એતિહાસિક પુરુષોને જેમ આપણે વિચાર કરીએ છીએ, અને સમાજમા એમનું સ્થાન મ્યુ જો નહીં કરીએ છીએ, અને એમના પ્રત્યે કૌતુક, આદર, ભક્તિ, તિરસ્કાર, ઉપેક્ષા કે ભ્રુકુચ્છા ઝેળવીએ છીએ, તેમ જ કલા કૃતિઓ પ્રત્યે પણ એમના જીવંતપણાને કારણે થયા જમર રહેવાનું નથી-રહેવું નથી. જો મારે શાબ્દ કે જલ્પચક્ષ્ણ કરવો હોય, તો હું કેવળ સેનાપતિઓ, તત્ત્વ-વિવેચકો, જ્ઞાતિઓ, કવિઓ સુધારકો અને સંતોનું જ તર્કણ કરવા નહિ બિમ્બું, પણ પોતાના વ્યક્તિત્વથી મારું અને મારા સમાજનું વ્યક્તિત્વ યદનાર સાહિત્ય-કૃતિઓનું પણ હું અવરજીવ તર્કણ કરું. મારા પૂર્વજોને પદારો, નદીઓ, જંગલો, પશુપક્ષીઓ અને આકાશની જ્યોતિઓ તેમ જ વાદળોઓનું પણ તર્કણ નથી કરેલ કે સાદિ કૃતિઓને પણ જો હું પૂર્ણ વિવરોને સ્થાને કદ્યુ તો જેમા હું કરું અનુચિત નથી કરેલ

કાકાસાહેબનું કળાદર્શન

મનસુખલાલ ઝવેરી

નવજીવન સંપ્રદાયના ઝજી, સરળ, ચિંતનપૂત અને પ્રસન્નગંભીર શૈલીના લેખકોમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ, દેશાટન અને મૌલિક ચિંતન-આ ત્રિવિધ સમૃદ્ધિથી કાકાસાહેબના લેખો સોઢી રહ્યા છે. એ લેખોનું મધ્યબિંદુ જીવન છે. કાકાસાહેબની દષ્ટિએ આ જગતમાં જીવન કરતાં ચઢિયાતું કશું નથી. પોતાના અધ્યાત્મનો વિકાસ કરીને જીવનમાં પરાક્રમ અને કારણ્યના પ્રદીપ પ્રગટાવવા એ જ મનુષ્યનું એક માત્ર લક્ષ્ય હોઈ શકે. ધર્મ, નીતિ કે સમાજશાસ્ત્ર; સાહિત્ય, સંગીત કે કળા; આ સહુ જીવનની પ્રતિષ્ઠાનાં સાધનો જ છે. એ સાધનો ગમે તેવાં સુંદર હોય કે ગમે તેવાં સંપૂર્ણ હોય તોપણ એ સાધનો જ રહે છે, સાધ્ય કદી બની શકતાં નથી. સાધ્ય તો જીવન જ છે. અને તેની સિદ્ધિ આ સાધનો જેટલે અશે કરાવી શકે તેટલે અંશે તેમનું સ્થાન જીવનમાં હોઈ શકે.

જીવનનું સાર્વભૌમત્વ કાકાસાહેબ આ રીતે સ્વીકારે છે. તેથી જ એ કળાનું સ્થાન પણ એક સાધન પૂરતું જ સ્વીકારે છે. ‘જીવનનો આનંદ’માં ‘જીવનનો આપ’ એ વિભાગમાં પ્રકાશ્યું લેખો દ્વારા અને ખાસ કરીને ‘કળા-એક જીવદર્શન’ એ વ્યાખ્યાન દ્વારા કાકાસાહેબ જીવનમાં કળાના સ્થાનની ચર્ચા કરે છે. એ ચર્ચા જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા પ્રકરણમાં-Context માં-જુદે જુદે વખતે થઈ હોવાથી એમાં પરસ્પર વિરોધી વિધાનો પેસી જવા પામ્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે-‘જીવનકળા’ના લેખમાં કાકાસાહેબ કહે છે : ‘જીવનની પૂર્વદશામાં પ્રથમ સદૃશ્યો ઢેળવવા જોઈએ, દૃઢ કરવા જોઈએ, સદાચારની મહત્તા ને દુરાચારની હીનતા હૃદય પર શિલાલેખની પેઠે કાતરેલી હોવી જોઈએ. આટલું થાય સાર પછી જ કળાની દીક્ષા

સેવાની તૈયારી થઈ ગણાય. યૌવન પામે બધું હોય છે, માત્ર એક સુકાન નથી હોતું એ સુકાન બે ધર્મસરકાર અને સદાચાર પામેથી ન મળે તો કળા પાસેથી મળવાનું નથી જ. (૫ ૧૨૪)" અહીં કાકાસાહેબ સદાચાર અને કળા વચ્ચેનો વિરોધ સ્વીકારી સેવા હોય એમ લાગે છે અને ધર્મસરકાર અને સદાચારનું રક્ષાનિધન બે ન થાય તો કળા જીવનને ભગ્ની બધ એમ કાકાસાહેબ માનતા લાગે છે પરંતુ એ જ માન્યતાથી વિરુદ્ધ માન્યતા 'કળા-એક જીવનદર્શન'ના ચોથા ખંડમાં રજૂ કરે છે તેમાં 'કળા એ વાલ્યોના વિવિધનું અવિભક્તિ, તટસ્થપણે દર્શન કે અવયુ કરી, એ વિરોધાથી જ અમુકને કેવળ તટસ્થ સાધન બનાવી એમાંથી બહાન દ-સહોદર એવા ગ્સાત્મક આનંદનો અનુભવ કરશે' આમ કહીને તપ, ત્યાગ, મન, તન કરતા પશુ ખજાની શક્તિને કાકા સાહેબ ચઢિયાતી ગણે છે ઉપરાંત 'કળાનું હોન' અને 'કળા-એક જીવન દર્શન'ના પાંચમા ખંડમાં પશુ કાકાસાહેબ આ જ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે એક જ પરબ્રહ્મના સત્ય' શિન' મુન્દરમ્ આ નયુ પાસા છે એમાં 'સત્યમ્ જ્ઞાનરૂપ છે, શિનમ્ આચારગ્રધાન છે, અને સુ દમ્ અભિરુચિને વ્યક્ત કરે છે' આ નયુ પાસા પરસ્પર સ્વતંત્ર છે એમ્હુ જ નહિ પણ અપ્રમેય પણ છે એ નયુમાં કોઈ કોઈથી ચઢિયાતુ નથી, કોઈ કોઈથી જીતરતું નથી જ્ઞાનના જ્ઞેનમાં જેમ સત્ય સર્વોપરી છે, તેમ કલ્પનાના જ્ઞેનમાં અભિરુચિ અથવા કળા સર્વોપરી છે એમ્હુ જ નહિ પણ 'કળા-એક જીવનદર્શન'ના પાંચમા ખંડમાં કાકાસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે સત્યની ગોલ અને કળાની પ્રતીતિ એ બંને તત્ત્વનો ગઢ જીતનાના વેગગા વેગગા હુમલાઓ છે આ રીતે સત્યની શોધ અને કળાની પ્રતીતિ બંનેનું લક્ષ્ય તો એક જ છે

જરા ઝીણમટથી જોતા કાકાસાહેબના આ વિધાનોમાં પરસ્પર વિરોધ દેખાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ કળા બે સદાચારની વિરોધી હોય, સદાચારની ગદ્દા વિના કળા બે જીવનને નિરૂત બનાવી નાખતી હોય તો એને સમિચદાનદના એક પાસા તરીકે કઈ રીતે ગણી શકાય? આવું જ પરસ્પર વિરોધી વિધાન કળા અને તત્ત્વજ્ઞાનના સળધમાં પણ કાકાસાહેબ કરે છે એક તરફથી આપણે જોઈ ગયા તેમ, કળા પણ તત્ત્વનો ગઢ જીતવાનો પ્રયત્ન પોતાની રીતે કરે છે બીજી તરફ કાકાસાહેબ 'સૌંદર્ય અને સય'માં કહે છે તે પ્રમાણે 'સૌંદર્યદર્શન સત્યગ્રાધનની ગરજ ન સારી શકે' સત્ય બે પરમ મગ્ય તત્ત્વનું કળાની માફક એક પાસું જ હોય અને સત્યગ્રાધનથી બે એ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી હોય તો શુદ્ધ કળાથી પણ એ પ્રાપ્તિ કેમ ન થઈ શકે?

આવાં કેટલાંક પરસ્પરવિરોધી વિધાનો પેસી ગયાં હોવા છતાં કાકા-સાહેબની કળાની ચર્ચા એકંદર મનનીય છે. કાકાસાહેબ યોગ્ય રીતે માને છે કે કળાનો ઉગમ વસ્તુજાતમાં નથી પણ મનુષ્યના હૃદયમાં છે. પોતાના આનંદની ભિંમિને પોતાના જ હૃદયમાં દાખી ન શકવાથી મનુષ્ય પોતાના એ આનંદનો અનુભવ લેવા માટે ખીજને નોતરે છે. પણ સહુને આવા આનંદના સંવિભાગી કરવાનું શક્ય નથી. એટલે કળા દ્વારા સાહિત્ય, મંગીત, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, રચના અને ઘટના દ્વારા અસંખ્ય લોકોને મનુષ્ય પોતાના આનંદની ઝાંખી કરાવી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યે જે વિશિષ્ટ શક્તિ ડેળવી હોય તો અસંખ્ય લોકોને જ્યાં આનંદપ્રતીતિ થતી નહોતી ત્યાં આનંદમ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકે છે. પોતાના આનંદની અદમ્ય સર્જકતાને લીધે મનુષ્ય પણ વિધાતાની માફક એકમાંથી બહુ થાય છે. અને એ અનેકત્વ ગમે તેટલું વિસ્તરે તોયે મૂળ એકત્વ તૂટતું નથી. એ અનુભવનો આનંદ એ મેળવે છે. આમ વિવિધતામાં રહેલું એકત્વ અનુભવવાથી સર્વત્ર એક જ તત્ત્વ ભરેલું છે એનો અદ્વૈતાનંદ મનુષ્ય લે છે. આ જ હકીકતને કાકાસાહેબ ‘કળા-એક જીવનદર્શન’ ના આઠમા ખંડમાં ખીજ શબ્દોમાં સમજાવે છે. કાકાસાહેબ માને છે કે કળાના આનંદનું સ્વરૂપ જ એવું છે. એની આગળ સુખદુઃખ ગમે તે આવે, કળા તો એમાંથી સરખો આનંદ જ લઈ શકે છે; કારણ કે વ્યવહારમાં માણસને દુઃખ ન ગમતું હોવા છતાં એના જીવનમાં દુઃખનો ઉપયોગ છે જ. દુઃખમાંથી આપણે અનુભવસમૃદ્ધ થઈ એ છીએ. આપણું વ્યક્તિત્વ, આપણી Personality અથવા ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો આપણું અધ્યાત્મ વધે છે. સમભાવને લીધે આપણું વ્યક્તિત્વ આપણા શરીરમાંથી બહાર નીકળી, ઇદ્રિયોનું બંધન તોડી, સંકુચિતતામાંથી ભિંગરી જઈ વિકાસ પામે છે. અને આપણા દેહની લિખ એવી વ્યક્તિઓ, મૂર્તિઓ, ઘટનાઓ અને તરવો સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જ આનંદ છે. આ વ્યક્તિત્વવિકાસની જે કળા અથવા કૌશલ્ય, તે જ યોગ છે. ઇદ્રિયો મારફતે સુખદુઃખાદિ લાગણીઓનો અનુભવ કરવો એ પ્રાથમિક દશા છે. એ લાગણીઓને ડેળવ્યા છતાં એમને ગોણું કરી એમાંથી અધ્યાત્મનો આનંદ સીધી રીતે લઈ લેવો એ કળાનું કામ છે.

વ્યક્તિત્વનો આ વિકાસ અથવા તાદાત્મ્ય એ જ આનંદનું સ્વરૂપ ખરું; પણ જ્યારે એ આનંદ ભૂલથી ઇદ્રિયોને તૃપ્તિ આપવા મથે છે ત્યારે એ રસધારા આત્માનો વિકાસ કરવાને બદલે આત્માને સંકુચિત કરી

નાખે છે. આત્મા અને અનાત્માનો ગોટાળો કરે છે, અને અતે ક્ષેત્ર થઈ આનંદ ખોઈ ખેસે છે. આ સ્વરૂપચ્યુતિ એ જ મોટું અધઃપતન છે એ અધઃપતનમાથી ઊતરવા માટે કાકાસાહેબ તાદાત્મ્યની સાથે તટસ્થતાને પણ આવશ્યક ગણે છે, અને તેથી જ એ કહે છે કે : ‘જ્યા તટસ્થતા નથી ત્યા અધ્યાત્મ નથી. ત્યા સુખદુઃખથી પર એવી દેવી અનુભૂતિ નથી. કાવ્યાનંદ, કળાનંદ અને જ્ઞાનનંદ એ બધા ઈદ્રિયો મારફતે લીધેલા હોવા છતાં તે ઈદ્રિયનિરપેક્ષ થઈ શકે છે અને જેટલે દરજ્જે એ ઈદ્રિયનિરપેક્ષ થાય છે તેટલે દરજ્જે તે ચરમાનંદ બની જાય છે; કેમકે પછી એ રચાયા હોય છે, પવિત્ર હોય છે એ આનંદમાં દુઃખ, વિષાદ, વિકૃતિ કે પશ્ચાત્તાપને અવકાશ હોતો નથી. જ્યા તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એકી સાથે આપણે દેખવી શકીએ છીએ—અનુભવી શકીએ છીએ—ત્યા આપણને આનંદ જ લાગે છે.’

આ આનંદ, અલખત, કાકાસાહેબ સમજાવે છે તે પ્રમાણે સુખ નથી સુખ એ નથી તન્મયતા કે નથી શુદ્ધ આનંદ આનંદ તો અનાસક્ત તન્મયતાથી જ અનુભવાય છે. આવી તન્મયતા કે તત્વીનતા એ જ આનંદ છે. એમાં અહંતા, મમતાને અવકાશ રહેતો નથી.

બીજી રીતે વિચાર કરતાં પણ સમાધિસ્થિતિમાં માણસમાં અહંતા, મમતા રહેતી નથી તે વખતનો અનુભવ અપીરુપેય હોય છે, અને અનિર્વચનીય પણ હોય છે જ્યા ભેદ જ નથી ત્યા નિર્વચનનો સવાલ જ પડે છે ? પણ એ સમાધિનું—યુત્થાન થયા પછી સમાધિકાળનો અનુભવ અને ત્યાર પછી પ્રાકૃત દશા વચ્ચે જે અતર પેદા થાય છે, અતરનું જ્ઞાન થાય છે, એમાંથી કળાનો મહત્ત્વ છે જીવસ્થિતિના વ્યક્તિત્વ ઉપર આવ્યા પછી ખોયેલું બધા સાથેનું ઐક્ય પાછું અનુભવવા માટે કળા મારફતે એ પ્રયત્ન કરે છે. વિદ્યાભૈક્યભાવ, સ્વાભૈક્યભાવ એ જ પરમ આનંદ છે. સમાધિમાં જે ક્ષણેક અનુભવ્યો તે આનંદ ઈદ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત કરી બીજાઓને એની આખી કરાવવાનો જે પ્રયત્ન તે જ સાચું કાવ્ય છે, તે જ કળા છે તેથી જ સાચી કળા હૃદયને ઉન્નત કરે છે, વિગ્રહને એ મટાડે છે, ઉન્નત આત્માઓને પાસે આણે છે ને સમાજના કેટલાયે ગૂંચવણ-ભરેલા સવાલો સહેજે ઉકેલે છે કળાનું આ પ્રયોજન, એનો એ અધિકાર બાણીને ને આપણે કહીએ કે કળા એક જાતનો મંચાર છે, પ્રચાર છે,—propaganda છે, તો તેમાં વાંધો નથી.

• કાકાસાહેબ કળાના આ પ્રયોજનને સ્વીકારતા હોવાથી, કળાને એ નથી

સ્વીકારતા કળાના નિરતિશય આનંદને માટે કે નથી સ્વીકારતા જીવનની વાસ્તવિકતામાથી છૂટકારો મેળવના માટે કાકાસાહેબ માને છે કે કળા નિરતિશય સમાધાન માટે (for joy), વિનોદવિસામા તરીકે (for recreation) કે સિદ્ધિની અદ્યત્ન વૃત્તિની વૃત્તિને અર્થે (as creative necessity) હોઈ શકે નહિ કલાનું મુખ્ય પ્રયોજન નીરસ વ્યવહારમાથી છટકી જઈ જીવનનાં દુઃખ પ્રવેશ કરવાના સાધન તરીકે (art as an escape into life) કે સેવાના સાધન તરીકે (for service sake) કે આત્માનુભૂતિના સાધન તરીકે (for self-realisation) હોઈ શકે આ વિવિધ પ્રયોજનમા પણ કાકાસાહેબ કળાને સ્વીકારે છે તો એક સાધન તરીકે જ જીવનના Missionary હોવાથી કાકાસાહેબની દૃષ્ટિએ જીવન જ સાર્વભૌમ હોય તેમા નવાઈ નથી પણ જીવનનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપના માટે એ જ્યારે કળાનું સ્વતંત્ર, અનન્ય પરંતુ અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી ત્યારે આપણને જરા નવાઈ લાગે છે જીવન અને કળા બંનેનો સંગઘ અવિયોજ્ય છે એ ખરું પોતાની પ્રેરણા માટે જીવન કળા પર અને કળા જીવન પર આધાર રાખે છે એ પણ ખરું જીવનવિહીન કળા અને કળાવિહીન જીવન વિક્રી અને પશુવત્ બની જાય એ પણ ખરું પણ કળાની સૃષ્ટિ વિધાતાની સૃષ્ટિથી સ્વતંત્ર છે તેમા શકા નથી મગ્મટ કહે છે તેમ, કળાની સૃષ્ટિ નિયતિકૃતનિયમરહિતા, હૃદયમયી, અનન્યપરંતન્ત્રા, અને નવ રસરુચિરા છે એનું અસ્તિત્વ વિધાતાની સૃષ્ટિના અસ્તિત્વ પર આધાર રાખતું નથી વિધાતાની સૃષ્ટિમા સુખ અને દુઃખ, હર્ષ અને શોક બંને છે કવિની સૃષ્ટિમા એકલો નિર્લેખ, નિરતિશય આનંદ જ છે. વિધાતાની સૃષ્ટિમા માત્ર જ રસો છે કવિની સૃષ્ટિમા નવ રસ છે કવિની સૃષ્ટિ, આમ, વિધાતાની સૃષ્ટિ કરતા ચડિયાતી છે કવિ અથવા કવિકુલના કાવ્ય શાસ્ત્રીઓ જ આમ કહે છે એમ નથી કનિતારસિકો કે કળાલક્ષી કળાની સૃષ્ટિને સાતમે આસમાને ચડાવે એ તો સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કાકાસાહેબ જેવા જીવનધુરીષ્ઠ પણ કળાનું આ માહાત્મ્ય સ્વીકારે છે ‘કળા, જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન’ના લેખમા કાકાસાહેબ પણ આ જ હકીકતનું સમર્થન કરે છે મનુષ્ય જ્યારે જ્યારે બહિર્મુખ મટીને અંતર્મુખ બનતો આવે છે, એની માયાનો પાશ જ્યારે પોતાના જ લારથી આખરે ખડી પડે છે ત્યારે ત્યારે મનુષ્ય આત્માભિમુખ થઈને ઈદ્રિયજન્ય રસને છોડી દઈ લાનાત્મક રસ લેવા માટે છે એ કળા દ્વારા મળતો આનંદ સમપ્રધાન હોય છે, કારણ કે આ કળાના આદર્શમા આત્માનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય છે

કવિની સૃષ્ટિની આ અનન્ય પરતંત્રતાને લીધે જ એને આપણે વાસ્તવિક સૃષ્ટિ પર કે વાસ્તવિક સૃષ્ટિના જીવન પર આધાર રાખી બનાવી શકીએ નહિ. જીવન સાથે કળાનો સંબંધ ધનિષ્ઠ હોવા છતાં એનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. કેટલાક ઉત્તમ કળાકારોના જીવનની શિથિલતા કાકા-સાહેબને ઈશિરની સૃષ્ટિના ગૂઢ રહસ્ય જેવી લાગે છે તેનું પણ આ જ કારણ છે. છીછરું અને મંદુ ખાબોચિયું પણ અનન્ત આકાશનું પ્રતિબિંબ પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે તેમ નિઃસત્ત્વ અને નિર્માત્ર્ય જીવનવાળા કળાકારો ઈશિરના મંદેશને પોતાની કળા દ્વારા વ્યક્ત કરતા હશે એમ કાકા-સાહેબ અનુમાન કરે છે. એ અનુમાન તત્ત્વઃ ખોટું નથી પણ એ અનુમાનમાંથી આ હકીકત તો ફક્ત યાવ જ છે કે કળાનું મંવેદન તે વાસ્તવિક જીવનના અનુભવોથી સ્વતંત્ર છે. કળાકાર પોતાની હૃદયના દ્વારા વાસ્તવિક જીવનમાં ન જોયેલી કે ન જડવાની એવી સૃષ્ટિનું દર્શન કરી શકે છે, અને યોગ્ય ઉપાદાન દ્વારા એવી સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરીને સહૃદયોને તેનું દર્શન પણ કરાવી શકે છે.

જીવનને સાર્વજીક પદ આપી દેવાનો આગ્રહ ખીજી દૃષ્ટિએ પણ વધારે પડતો લાગે છે. કળા પોતાના અસ્તિત્વ માટે જીવન પર આધાર રાખે છે એમાં શંકા નથી. એટલું જ નહિ, પણ કળાની સૃષ્ટિના મુખ્ય વ્યાપારો વિધાતાની સૃષ્ટિના વ્યાપારોને પ્રતિકૂળ હોય તો કળાસૃષ્ટિ નિષ્ફળ પણ જાય એ ખરું છે. વાસ્તવિક જીવનમાં જે અપમાનનો પ્રત્યાધાર ક્રોધ હોય, તો કળાના જીવનમાં પણ તેમ જ હોવું જોઈએ. આમ, કળાની સૃષ્ટિમાં શક્યતા (possibility)નું તત્ત્વ વધારે કે ઓછું જળવાય તેની ચિંતા નથી; પણ મંભવિતતા (probability)નું તત્ત્વ જળવાવું જ જોઈએ તેમાં શંકા નથી. જીવનની, આમ કળાના ક્ષેત્ર પર ઊંડી અને વ્યાપક અસર થતી હોય છે. પણ કળા જેમ જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે તેમ જીવન પણ પ્રજાઓની કળામાંથી પોતાની પ્રેરણા મેળવી રહ્યું હોય છે. આપણું જીવન હજારો વર્ષ પહેલાંનાં રામાયણ-મહાભારતમાંથી પ્રેરણા મેળવી રહ્યું છે એ હકીકત છે. તો જ કળા હજારો વર્ષો સુધી જીવનનું પ્રેરકબળ બની શકતી હોય તેને ઉવેખાને જીવનનું જ સાર્વજીકત્વ સ્થાપવાનું શી રીતે બને? ઉત્કૃષ્ટ જીવનમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કળાનું સર્જન થયું છે તેમ ઉત્કૃષ્ટ કળાએ પણ જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યું છે. રાજ્યમાં, ધર્મમાં, સમાજમાં અને જીવનમાં અપૂર્વ ક્રોંતિઓ આણી છે અને સમસ્ત માનવજાતના જીવનને નવાં જ વહેણમાં વાળ્યું છે.

આનો અર્થ કળા નિરુદ્દેશ હોવી જોઈએ એવો નથી. મંદમાં મંદ માણુસની ગમે તેવી ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિ પણ નિરુદ્દેશ નથી હોતી તો કળાપ્રવૃત્તિ નિરુદ્દેશ ક્યાંથી હોઈ શકે ? કળાકાર કળાસર્જનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એનું કારણ એટલું જ કે તેને કંઈક વ્યક્ત કરવું હોય છે. એને જે વ્યક્ત કરવું હોય છે તે એટલું બધું વિશિષ્ટ હોય છે કે એ વ્યક્ત કર્યા વિના કળાકારને એન જ ન પડે. એ વિશિષ્ટ કથન એટલે જ જીવનના અમુક વિશિષ્ટ અને અસાધારણ રહસ્યનું આલેખન. પોતાના એ અનુભવને અને રહસ્યને ભાવ-કના હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરવાને માટે કળાકાર લિન્ન લિન્ન ઉપાદાનો દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે. કળાકાર જેટલે અંશે પોતાના એ અખંડ અનુભવની સંક્રાન્તિ કરી શકે તેટલે અંશે તે સફળ કહેવાય. એ રહસ્ય કયું છે ? જીવનની સમસ્ત યોજનામાં એ રહસ્યનું સ્થાન કયું ? જીવનની દૈવી અગર માનુષી વૃત્તિઓને જે એ રહસ્ય જાગૃત કરવું હોય તો એ રહસ્ય ધષ્ટ છે. જીવનની પાશવી ભાવનાઓને જ જે એ સ્પર્શવું હોય તો કાકાસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે કળાકાર નટ, વિટ કે ગાયકની ડાટિએ સરી પડે છે. કળાનો મુખ્ય હેતુ તો, તેમ છતાં, એ રહસ્યને વ્યક્ત કરતા કરતા પણ નિરતિથય આનંદ આપવાનો જ છે. ઉપદેશ તેમાં હોય નહિ એમ નહિ, પણ તે ઉપદેશ ક્રાન્તાસંમિતતત્વા અપાયેલો હોવો જોઈએ. શુદ્ધ કળા જે નિરતિથય આનંદ આપી શકે તોપણ ઘણું કહેવાય, કારણ એ આનંદ જે સાચો હશે અને શમપ્રધાન હશે તો જીવનના કોઈ મંગલ રહસ્યને મૂર્ત કરતો હશે એ આનંદની સમાધિ જ ભાવકના હૃદયને મંરકારી બનાવશે. અને હૃદયની સંસ્કારિતા જીવનને સંસ્કારી બનાવ્યા વિના નહિ રહે.

કળા ખાતર કળાના સિદ્ધાન્તનો કાકાસાહેબનો વિરોધ, અલગત, અકારણ નથી જન્મ્યો. કેટલાક પ્રતિભાશીલ કળાકારોનાં પણ ભુગુપ્તોત્પાદક જીવન જોઈને કાકાસાહેબ કળા ખાતર કળાના સિદ્ધાન્તનો વિરોધ કરે છે. અને એ રીતે જે કળા જીવનની વિશ્વખલતાને કે અધમતાને જ પોષતી કે રક્ષતી હોય તો એ વિરોધ યોગ્ય પણ છે. પણ એવી રીતે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના વાંકે આપણે સામાન્ય સિદ્ધાન્તને દોષ દર્શાવ્યો નહિ. કેવળ કળાના થોડા ઉપાસકોએ પોતાના જીવનની સમૃદ્ધિને એકદી નાખી, એટલા માટે એ આખો સિદ્ધાન્ત જ ખોટો એવો નિર્ણય કરી શકાય નહિ.

કળા ખાતર કળાનો સિદ્ધાન્ત, નથી જીવનની ઉપેક્ષા કરતો કે નથી જીવનનો દ્રોહ કરતો. સિદ્ધાન્ત તરીકે તો સર્વથા યોગ્ય છે, એમ કહી શકાય.

‘હું ત્યાં તિલોત્તી સ્વાક ધુ ? એ તો એની મેં જાણે છે’ મહેનાર જે હોકાગુ કાકાનાદેમ ઉપાદેશ આપ છે તેના જેવી અદ્ય સિસદામાથી કળાકાર જે કળાસર્જન જ તો પોતાના આનન્દને વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત તેની પમે ખીણ કશું બીજું હાઈ શકે નહિ કામચાહે ! પોતે જ મમજવે છે તે પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાય આનન્દને વ્યક્ત કરવા અને અન્યને તેના સંનિભાગી કરવાનું નવું સમાજને નવું જ હોય તો એ પણ કળા ખાતર કળાના સિદ્ધાન્તનું જ પ્રતિપાદન થયું જણાય કાણ કે કળાસર્જક હાગ પોતાના આનન્દને વ્યક્ત કરનાર કળાકાર પોતાનું સર્જન કરવાને મુશ્કેલવે તો પ્રેમથી કે, પોતાની અદ્ય નિરૂપણથી જીવનની વિમલજ્યોતિ એ તેનાથી જૂની જતો હોય કે જીવનમહાકામ જીવનમાં માટે એ તેનાથી પ્રેમનો હોય તો તે પરિણામ તો જ છે કળાનું સર્જન એ જીવનને જીવવા માટે નથી કરતો કે જીવનમાં પેનમાં માટે પણ નથી કરતો કળાનું સર્જન એ કરે છે, એનાથી એમ કહી શકાય નહીં જીવનમાં નથી એવો જાન, કળાનું પ્રયોજન કળાથી વ્યતિરિક્ત ખીણ કશું નથી અને ‘કળા ખાતર’ જાણેના સિદ્ધાન્ત પણ આથી તમારું મહેનો નથી તેમ છતાં, અવગત, કળા ખાતર કળાનો સિદ્ધાન્ત જીવનની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ કળાનું પ્રયોજન કળાથી વ્યતિરિક્ત ખીણ કશું નથી એવો જ એ સિદ્ધાન્તો અથવા યાવ છે એથી વધારે આગળ વધીને જ્યારે એ જ સિદ્ધાન્ત જીવનને હણી નાખવા કે નિસંધ કરવાને મધે ત્યારે એનો ઉપગમ સમજાવે વિરોધ જ કરવા વધારે જીવનથી વિરુદ્ધ મહેતી કળા નિમલ અને નિર્જીવ હોય છે કળા જે સુદ હશે તો એનો આનન્દ નિગતિશય હેવાનો અને એ આનન્દ નિગતિશય હશે તો એને અંતે તૃષ્ણા કે વામનાનો અભાવ પણ હોવાનો આમ કળાનો આનન્દ જ ચિત્તને પરિપૂર્ત કરવાનો અને જીવનના દૈનિક ન્યવહારમાં સીમગર્ભ જતી કે પ્રત્યુત્થ થયેલી મહેતી અનેક સુકુમાર ઉર્મિઓને મલેન મગીને તેને મજાવ નવાવવાનો એ ઉર્મિઓમાથી સુખ અને મુદ્દર ઉર્મિઓને નજીવ બનાવવાને બદલે, કળાનો આનન્દ જે પાશની અને અસુખ ઉર્મિઓનું નવેન છે તે એ ઉપાખ્યા અથવા કળા ગણાય એવો કળા જે સુદ કળા જ હશે તો કળા ખાતર કળા અને જીવન ખાતર કળાનો સદ ઉપોય થશે નહિ એ કળા હશે તો એનો સમય જીવનની સાથે અવિયોજ્ય હોવાનો

‘જીવન ખાતર કળાનો સિદ્ધાન્ત આમ, ઉપસ્થિત જ થયો નથી કળાએ જીવનને માટે ટકવું જોઈએ એનું મહેવાનો કળા અર્થ નથી, કાગળ

કે એ શુદ્ધ કળા હશે તો જીવન વિના એને ચાવવાનું નથી અને એ શુદ્ધ કળા નહિ હોય અને જીવનને પ્રેરે એની મહાન ભાવનાઓનો ગમે તેવો સમગ્ર સ્પર્શ કરતી હશે તોપણ એ કળા જનનાની નથી કેમકે કળા કે જીવન ખાતર કળા આ જન્મે નાદોમા પહેલી અને અનિર્વાચ્ય આનંદમયતા છે કળાની કોઈ પણ કૃતિ જે કળાકૃતિ હશે તો એને આ જન્મેમાનો કોઈ પણ નાદ નહોતો નહિ અને કળાકૃતિ નહિ હોય તો આમાનો કોઈ પણ વાદ એને ગયાવી શકશે નહિ

જીવન ખાતર કળાના વાદનો નિરોધ, આમ, અરથાને છે આપણે જેનો નિરોધ કરીએ છીએ તે એ વાદનો નહિ, પણ એ નાદના અતિરેકનો જીવન ખાતર કળાને નામે જે નિષ્પ્રાણ અને નિઃસ્વ કૃતિઓ કળાકૃતિને નામે પ્રચાર પામે છે તેનો જ નિરોધ આપણે કરવો ગ્લો એટલું જ નહિ પણ કળાકૃતિનું પ્રધાન ધ્યેય જીવનને ઉચ્ચ કે મહાન જનાવી દેવાનું છે એવો તેનો જે અર્થ થાય છે તેનો આપણે નિરોધ કરવો રહ્યો કારણ કે એવો અર્થ કરવામાથી જ સાહિત્યમા અકારણ ભારેખમવેડા, આપવાઈ અને અ-મહદયતા જન્મે છે અને આ ન્સ્તુઓ કળાના પ્રાણને પૂરેપૂરા પાગરવા દેતી નથી

કાકાસાહેબનુ કળાનું દર્શન, આ રીતે, એક દર મગજ અને સાચું છે, એમા ક્યાક ક્યાક પરસ્પર વિરોધી વિધાનો પસી જના પામ્યા છે, ક્યાક કેમકે કળાના સિદ્ધાંતને અકારણ ઉતારી પાડવામા આવ્યો છે, છતાં કાકાસાહેબ આપણા ગભીર પર્યેષક અને જીવનધુરીણ હોવાથી એમનું ચિંતન, મનન અને દર્શન સ્પષ્ટ અને મગજ હોય એમા શકા નથી

કવિ એટલે દ્રષ્ટા જહું વાચવાથી પૂછવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણા લોકો જે સમજ શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે ભૂલ્યે છે આપણી દષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે નિમજ દષ્ટિવાળા કવિ ભવિષ્યકાળમા પણ જોઈ શકે છે

જીવનના વૈભવમાં કળાનો મહેલ

[' જીવનનો આનંદ ' માની કાકાસાહેબની કળાવિચારણા]

જયંત કોઠારી

સં સૃષ્ટિના પરિભ્રામક વ્યારે કળા વિશે વિચાર્યુંકમણુ કરે ત્યારે એમની દષ્ટિ માત્ર કળા પર જ સ્થિર ન રહે તો એ તદ્દન સ્વાભાવિક લેખાલુ જોઈએ, અને એનો એક મહત્ત્વનો લાભ પણ વીસરાવો ન જોઈએ. એ કળાની અંદર જુએ, કળાની ઉપર જુએ અને આલુગાલુ પણ જુએ. કળાના હ્રદયપથો એ સહેજે હેતરાય નહિ, જીવનના વ્યાપક મંદર્ભમાં પણ એ કળાનું મૂલ્યાંકન કરે.

શ્રી કાકાસાહેબની કળામીમાંસા^૧ આવા પ્રકારની લાગે છે. કળા વિશેના કેટલા બધા પ્રશ્નોનું એ ચિંતન કરે છે ? કળાની પ્રેરણા શામાંથી, કળાનું મૂળમૂળ તત્ત્વ કયું, કળાકારના જીવનને અને કળાને મંબધ શો, કળાનું પ્રયોગન શુ-પરિણામ શું, કળાનો વ્યાપાર કઈ જાતનો, કળા અને નીતિનો મંબધ શો, કળાનું જીવનમાં સ્થાન કેવું અને કેટલું — આ બધા પ્રશ્નો કાકાસાહેબ અવાગનવાગ હાથમાં લે છે અને ચર્ચે છે. અને કાકાસાહેબ માત્ર ચર્ચા જ નથી કરતા, જીવનના અનુભવી તરીકે કળાની તે પ્રશ્નિતું અને એની અસરનું એ અવલોકન પણ કરે છે. એ અવલોકનમાં કેટલીક વાર એમની પ્રસજના વ્યક્ત થઈ જાય છે, કેટલીક વાર એમનો ઉદ્વેગ પણ તરી આવે છે. આ અગત લાગણીનો રંગ કાકાસાહેબની કળાવિચારણાને ક્યારેક હૃદયરપથી બનાવી મૂકે છે.

૧. આ ચર્ચા ' જીવનનો આનંદ ' માના કળાવિષયક લેખો પૂરતી મર્યાદિત છે. અવતરણોના પૃષ્ઠાંક બંધે ' જીવનનો આનંદ ' ની ત્રીજી આવૃત્તિ (૧૯૫૨)ના સમજવા.

આ રીતે કાકાસાહેબની આ કળામીમાંસા ખૂબ જ વ્યાપક છે, પણ એમાં એટલું જ છંડાણ છે એમ કહી શકાશે નહિ. વળી, આ કળા-મીમાંસાનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં એક હાપ એ પડે છે કે કાકાસાહેબની દષ્ટિ અહીં બહુધા શાસ્ત્રીય વિવેચકની નહિ, પણ સંસ્કારસેવકની - કેળવણી-કારની રહી છે. આથી, કોઈ સિદ્ધાંતનું શોધન કરવા એ બહુ ઓછે સ્થળે પ્રવૃત્ત થતા લાગે છે. જીવનના, કુદરતના અને કળાના અનુભવોમાંથી એમના જે કેટલાક કળાવિષયક વિચારો ઘડાયા છે તેનો પ્રચાર, એક ધર્મકાર્ય લેખે, કરવાનું વલણ આગેળ તરી આવે છે. તેઓ પોતે જ કહે છે : " શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહીં, ઉદ્દેશ નથી. હું તો સંસ્કારો પાડી એપ લગાડવામાં જ માનું છું." ૨

છતાં આનો અર્થ એવો નથી કે કાકાસાહેબના આ લેખોમાં ક્યારેય કળાના તત્ત્વનું સૂચન કે એનો સ્પર્શ નથી. પ્રસન્ન હૃદયવૃત્તિના પારસ-મણિથી ઠેરઠેર સૌંદર્ય-સુવર્ણનું સર્જન કરનાર કાકાસાહેબના કળાચિંતનમાં કળાતત્ત્વનું સૂચન કે એનો સ્પર્શ ન આવે તો જ નવાઈ. પણ કાકાસાહેબનો કળાની તાત્ત્વિક અને તાર્કિક મીમાંસા માટેનો પ્રયત્ન કે ઉત્સાહ દેખાતો નથી. આથી કેટલીક વાર બને છે એવું કે કાકાસાહેબની કળામીમાંસા કળા-તત્ત્વ સુધી પહોંચવા જતા જતા અરધે રસ્તે અટકી પડે છે, કેટલીક વાર સાચાં છતાં અપૃથક્કૃત સૂત્રોના ઉચ્ચારણોમા સરી પડે છે, કેટલીક વાર તે વ્યવહાર દષ્ટિની આનુષંગિક વાતોમા અટવાઈ જાય છે. છતાં ઉચ્ચ જીવનની અંખના સેનનારે કળાને પોતાના જીવનમા કેવું અને કેટલું સ્થાન આપવું, કળાનો આનંદ કેવી રીતે લેવો એ અંગેનું ઘણું મહત્ત્વનું માર્ગદર્શન તો આ કળામીમાંસામાંથી મળે જ છે.

કાકાસાહેબની મીમાંસા કળાતત્ત્વ સુધી પહોંચવા જતાં જતાં અરધે રસ્તે અટકી પડી હોય તેનું ઉદાહરણ તેમણે વર્ણવેલા તેમના જીવનના એક પ્રસંગમાં મળી આવે છે તેઓ લખે છે : " એક વાર મિત્રને મળવા એમને ગામડે ગયો હતો ત્યાં એક મોટો વીંછી મને ડાખ્યો; વગડામાં દવા ન મળી; એર ચડવા માંડ્યું હવે શું કરાય ? એક ઉપાય સૂઝ્યો. વીંછીનું એર કેમ ચડે છે એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની આ એક ઉત્તમ તક છે એમ સમજી, જાણે કોઈ બીજા જ માણસને વેદના થાય છે અને એવી વેદનાનો અશ્રેયશ સમજવાની અને નીરખવાની શક્તિ આપણને વ્યાસ પ્રસાદાત્ મળી છે, એવી તટસ્થતાથી એરની અસરનાં મોજાંઓનું આક્રમણ

હું તપાસવા લાગ્યો એ મોઝામા ભરતીઓટ હોય છે હવે વેદના અહીં સુધી આવી, હવે અહીં સુધી, એમ કરીને જેમ જેમ તપસ્ય લાવે તે નિરીક્ષણ કરતો ગયો, તેમ તેમ વેદના મહા ધર્મ, એમ્હુ જ નહીં, પણ એમા રસ પણ પડવા લાગ્યો અને અને ઈધ આવતા પણ મુરોક્ષી ન રહી '૩

આ અનુભવ કામસાદેએ તાટસ્થ અને એના પશ્ચિમામના દાખલા લેએ ટાક્યો છે આથી, તાટસ્થને કાગણે એમને ગત પડવા લાગ્યો એવું તેમનું મત-ય અનુમાની શકાય પણ અહીં હજી વધારે પૃથક્કરણની આવશ્યકતા વાગે છે વેદના જીવાઈ જવી અને રસ પડવો એ બંને જુદી વાતો છે માણસ તપ થયાય તો વેદનાની અસગમાથી મુક્ત રહી શકે, પણ એથી એને વેદનાના અનુભવમા આનંદ આવે એમ કંઈ નહીં શકાય નહિ માણસ જડતા જીવીને કદ સહન કરી શકે છે, પણ એથી એને અનુભવમા આનંદ ન આવે

તો પછી આ વેદનાના અનુભવમા આનંદ આવ્યો એનું કાગણું શું ? આનું કાગણું એ જણાય છે કે વેદનાનો અતોચર એ નીન્ખી શક્યા અને એરના મોઝાઓની ભરતીઓટ પણ સમજી શક્યા આનો અર્થ એ કે એમનું ધ્યાન વેદનામા નહિ પણ વેદનાના અંગેઅશના ધરપર મળધમા, એની વ્યવસ્થામા, એના આચારમા કેન્દ્રિત થયું આમાથી ગત જન્મે.

પશ્ચિમની મીમાંસામા આ જાતનો આકૃતિનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયેલો છે, એ સિદ્ધાંત મુજબ મોદર્થ કે કળા અનુભવપદાર્થમા નથી, અનુભવના આકારમા છે કામસાદેજના જીવનઅમનનું પૃથક્કરણ કરતા આ સિદ્ધાંત આ રીતે સ્થિત થાય છે

કામસાદેમમા આ મુે હમેશા ગૂંચાયાયેલો નહ છે, વિવેક પરતવેની અવિહવાને - તટસ્થતાને એ મ્નાના આનંદનું એક માત્ર મગ્ધ ગણના લાગે છે “અલિખપણે અનાતકપણે જે આનંદ અનુભવી શકાય તે જ કળાનો વિવેક ધર્મ શકે છે ” વેાગી ત્વાગી કે સન્યાસી માણસ જીવનની લાલચથી સો માઈ દૂર ભાગશે તપસ્વી એ લાલચો પર માળૂ મેળવરા તાત્રિક એ લાલચોને વશ થવા છતાં એમાથી જ પરમ તત્ત્વની ઝાંખી કરવાના કાંક્ષા મારશે. બ્યાગે કળા એ લાલચોના વિદ્યોનું અલિખપણે તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ નિરયોમાથી જ અમુકને કેવળ તટસ્થ

સાધન બનાવી, એમાંથી અલાનંદ-સહોદર એના રસાત્મક આનંદનો અનુભવ કરે. "૫ કૃત્વીક વાગ કાકાસાહેબ તાટસ્થની સાથે તાદાત્મ્યને પણ કળાનંદનું કારણ ગણે છે : "વસ્તુગત સૌન્દર્યની સાથે તટસ્થપણે તાદાત્મ્ય સાધવામાં જ કળાત્મક આનંદ રહેલો છે." ૬

કાકાસાહેબના આ બધા વચનોમાંથી કંઈક આવો અર્થ તારવી શકાય છે. વૈરાગી કે તપસની વિષયોથી અલિપ્ત, તટસ્થ બને છે, પણ કલાકારનું તાટસ્થ એના કરતાં ભુદા પ્રકારનું છે એ વિષયોને 'તાટસ્થ સાધન' બનાવે છે. તદુપરાત, એક જાતનું તાદાત્મ્ય પણ કળાવ્યાપારમાં રહેલું છે, પણ આ તાદાત્મ્ય પાછું તાત્ત્વિકાના જેવું નથી હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કળાનંદમાં વિષય એ 'તાટસ્થ સાધન' છે તો એ કળાનંદનું અધિધાનભૂત-કારણભૂત તત્ત્વ કયું ? તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એ બંને વૃત્તિ એક સાથે કેવી રીતે મળે ?

આનો ખુલાસો એક રીતે થઈ શકે કળાનો આનંદ તે વિષયમાંથી ઉદ્ભવતો આનંદ નથી, પણ વિષય સાથે સંકળાયેલ કોઈ ખીજ તત્ત્વમાંથી ઉદ્ભવતો આનંદ છે વિષય પર-વે આપણે તટસ્થ છીએ, પણ વિષયના એ તત્ત્વ સાથે તો આપણું તાદાત્મ્ય સંધાય છે આ તત્ત્વ તે શું ?

પશ્ચિમની વિવેચના કહેશે - આ તત્ત્વ તે નિયમમાં દેખાતી, સમજાતી, પ્રતીત થતી કોઈ આકૃતિ કોઈ પણ પદાર્થ કે અનુભવ, એના અગેઅગની પરસ્પર મગતિ અને ઔચિત્યને કારણે, સ્વયં પર્વાસ અને એકરૂપ લાગે, ત્યારે એને સૌન્દર્યમય કે કળામય કહી શકાય કાકાસાહેબ ક્યારેક આ તત્ત્વને 'ભાવ' કે 'ભાવના' રૂપે ઉલ્લેખે છે. "હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્ત કરના એ કળાનું પ્રમાણ કાર્ય છે" ૭ તેઓ 'ભાવ' શબ્દને સાદા પ્રચલિત અર્થમાં જ અહીં પ્રયોજતા જણાય છે, પણ તાદાત્મ્ય તે ભાવ સાથેનું, વિષય સાથેનું નહિ એમ તો તેઓ સૂચવે છે. "જો એ મૂર્ત વસ્તુઓ અમૂર્ત ભાવોનું નહીં થતા ઉપરાંત પોતાના તરફ જ માણસનું ધ્યાન ખેંચે. તો ત્યાં કળા મરી જ ગઈ સમજવી" ૮ કાકાસાહેબના 'ભાવ'ને આકારપિંક સાથે કદાચ મગધ હોય

વિષય પર-વેની તટસ્થતા સૌન્દર્યગ્રહણ માટે જરૂરી છે એ વાત તો સહેજે સ્વીકાર્ય બને છે કવિનર ટાગોર પણ કહે છે કે જળમાં ઊછળતી માછલીનું સૌન્દર્ય નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા જ જોઈ શકે છે, એને પકડવાની ઇચ્છા રાખનાર માછીમાર નહિ માછીમારને માટે માછલી છે કેવળ ઇન્દ્રિયવિષય;

નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા એ વિષયથી તટસ્થ બની એની લીલાને - એની મતિ આકૃતિને નિહાળે છે.

પણ આ ઉપરથી એના જમમાં તો સરી ન જ પડાય કે જાગમાં ઊછળતી માછલીનું સૌન્દર્ય નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા જોઈ શકે જ. સાગરને મળતી સાગરમતીનો પ્રવાહ જોઈ મંજરી સૌન્દર્યદર્શનનો આનંદ અનુભવે છે; કાકને તો કાદવવાળા તોફાની નદી, છૂટાંછવાયાં ઝાક અને ઊડતાં ધોળાં પક્ષીઓ સિવાય ખીજું કંઈ દેખાતું નથી. તટસ્થ બને છે. વિષયમાં રસ એકેને નથી. છતાં મંજરી વિષયની આકૃતિ, વાતાવરણમાં એકત્વ કદપી શકે છે, કળામય લાવ અનુભવી શકે છે, કાકમાં એ દષ્ટિ, વૃત્તિ, શક્તિ નથી. પરિણામે એને માટે એ સૌન્દર્યનો અનુભવ નથી બની શકતો.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી આવજે બે મુદ્દા ફલિત કરી શકીએ. એક તો એ કે સૌન્દર્ય વિષય કે અનુભવમાં નથી, એના આકાર કે એની એક તામાં છે - એના લાવમાં છે. આથી જીવનનો ડોઈ પણ અનુભવ સૌન્દર્યનું ઉપાદાન બની શકે. ખીજું એ કે સૌન્દર્યની વૃત્તિ એ એક સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ શક્તિ છે, અને ખીજા ગુણ કે શક્તિથી નિરપેક્ષ રીતે એ ડોઈ પણ માણસમાં રહેલી હોય છે.

પહેલો મુદ્દો તો કાકાસાહેબને માન્ય હોય એવું જણાય છે : “ સુંદર ચિત્ર સૌન્દર્યનું જ ચિત્ર હોવું જોઈએ એવું કંઈ નથી.” “ કળાનો જીગમ વસ્તુગતમાં નથી, પણ મનુષ્યના હૃદયમાં છે.” “૧૦” “ કુદરતનો ડોઈ પણ સ્વાભાવિક વ્યાપાર સ્વતઃ અપ્લીસ નથી.” “૧૧” અપ્લીસતા શરીર ઉપર નથી પણ મનના લાવમાં છે. પોતાનું દિગ્ગજ ચિત્ર અપ્લીસ બનાવવું અથવા કસાપૂત બનાવવું એ ચિત્રકારના હાથમાં છે, મૂર્તિકારના હાથમાં છે “૧૨” આ બધાં વિધાનો એમ સમજાવે છે કે કળાનો વિષય ગમે તે હોય, એમાં સૌન્દર્યનું દર્શન કરી શકાય છે અને એમાંથી કળાકૃતિનો જન્મ થઈ શકે છે.

છતાં આ સિદ્ધાંતને ખીજી દષ્ટિએ વિચારતાં, કંઈક ચર્ચાદા મૂકવાનું કદાચ ગ્રામ થાય. એ તો એક સિદ્ધ હકીકત છે કે કળાનો આનંદ તે માન-સિક્ક - ચેતસિક આનંદ છે. કળાનું કે સૌન્દર્યનું જે મૂળસ્ત તત્ત્વ આકાર કે લાવ છે તે મનથી ગ્રહણ કરવાનું હોય છે. અલગત, એમાં ઇન્દ્રિયોની દર-મ્યાનગીરી તો આવે છે. પરંતુ બધી ઇન્દ્રિયોની દરમ્યાનગીરી છૂટ પણ નથી ગણવામાં આવી. સ્વાદ, સ્પર્શ અને ગંધની ઇન્દ્રિયો વધુ રચૂળ છે

અને એ ઇન્દ્રિયોના અનુભવોમા દૈહિક વિકાર અને દૈહિક મતૃષ્ઠિને વિગેય અવકાશ રહે છે - તાટસ્થ અશ યત્ છે માટે એ ઇન્દ્રિયો કળાનો અનુભવ લેનાને માટે યોગ્ય માનવામા આવી નથી કળાનો અનુભવ તો આખ અને કાન એ બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ લઈ શકાય આગસના ઘઈ સુદર શિ પની મસૃથતા આખથી જ પામવાની હોય છે, અડકાને નહિ આખ અને કાનના અનુભવોમા દૈહિક મવેદનને અવકાશ નથી એમ નહિ, પણ એ અનુભવોમા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને વધુમા વધુ સૂક્ષ્મ પ્રકારના અને કેવળ સાધનરૂપ બનાવી શકાય છે, દેહવૃત્તિઓથી તટસ્થ થઈ શકાય છે, માટે એ કળાને યોગ્ય ઇન્દ્રિયો મનાઈ છે

શ્રી કાકાસાહેબ પણ આ જ જાતના નિચારો દર્શાવે છે " કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે, પણ એનો આનંદ તો વિષયાતીત હોવો જોઈએ "૧૩ " કળાપૂજનમા મધી જ ઇન્દ્રિયો એકસરખી લાયકાત ધરાવતી નથી સ્પર્શેન્દ્રિય અને સ્વાદેન્દ્રિય એટલી બધી ઉન્માદકારી અને અમયત હોય છે કે કળાપૂજનમા તેમની મદદ લેનાય જ નહીં ગન્ધ એ પણ સ્પર્શમુખ જ છે એટલે ગંધગ્રાહી ઇન્દ્રિયનું પણ કળાપૂજનમા સ્થાન શકારપદ જ છે બાકી રહી બે રાનેન્દ્રિયો શ્રવણ અને નયન એ બેની સૂક્ષ્મ છતાં જગ્ગર શક્તિ ધારે તો અલિપ્તપણે કામ કરી શકે એમ છે . ભોગપરાક્રમ્ય કરી એમને કેવળ સૌન્દર્યપૂજક કરી શકાય છે "૧૪

પણ આપણો પ્રશ્ન જરા જુદો જાતનો છે કળાનો આનંદ શ્રવણ અને નયન એ બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ લઈ શકાય એ નાત તો જાણે કે સમજ્યા, પણ એનો અર્થ એવો ખરો કે કળામા સ્પર્શના - સ્વાદના - ગંધના અનુભવોનું વર્ણન કે નિરૂપણ જ ન આવે ? એલે કે કવિતામા ભોજનની વાત ન કરી શકાય અને શિ પમા આલિંગન કરતા યુગલોનું આલેખન ન કરાય ? કાકાસાહેબને તો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ માન્ય છે કે " નાટકમા ભોજનના પ્રમંગો બતાવવા નહીં, તેમ જ મોઢાને પાણી છૂટે એવા ખાઘ પદાર્થોનું વર્ણન પણ કરવું નહીં "૧૫ બીજે એક સ્થળે પણ તેઓ કહે છે કે " પશુપક્ષીઓ વિષય સેવે છે માણસ પણ વિષય સેવે છે એમા જુગુપ્સિત એવું કશું નથી, પણ એનું દર્શન કરના, રમરણ અને ચિંતન કરવા અનેકાને નોતરના એ અશિષ્ટ છે, જુગુપ્સિત છે એમા કળાનંદ તો નથી જ. "૧૬ પણ તેઓ ઉમેરે છે કે " એ ભોગ સાથે જે લાખનાઓ પેદા

યાય છે એની નાન લુદી છે એ ભાનનાનો આનંદ કાન્યનો અને કળાનો વિચય થઈ શકે છે ૧૧૭

એ વાન નાચી છે કે ઇન્દ્રિયોના ક્વચ રથૂગ વ્યાપાગે ક ભોગોનું વર્ણન કા ય કે કળા ન પાની શકે, મકે એમા તો એની માથ મંકળાગેવ વૈષયિક મગકારા જાગત થાય, પણ માથે સાથે એ પણ રમરણમા રાખવું જોઈએ કે ભાનનાએને વ્યક્ત કરવા માટે ભોગના આલેખનની જરૂર તો ગદેરાની દામ્પન્યમાન સૂચનના માટે કરિને 'તમાલનુ દિન જે પ્રિય હુવતિ' સજો ' એમ તો કહેતું પડનાતું એટલે કાન્યમા વૈષયિક મગકારા જાગત થાય એની સામગ્રી તો ગદેરાની તો પછી કોઈ પણ દૃતિમાથી વૈષયિક નરકાગને અનકાશ આપ્યા વિના મનોગ્રાહ્ય તત્વ મુરી ગદ છે, અને એ દૃતિ માચી મગાદૃતિ બને છે એનો નિર્ણય કમ કરી શકાય ' અથવા તો એ દૃતિ વૈષયિક મગકારા જાગત કરતી હોઈ, એમા કળામા આવરણક એનું સૌન્દર્યતત્વ નથી અને એ દૃતિ અશ્લીલ છે એમ પ્યાર કહી શકાય ?

શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે " અશ્લીલતા એ હવે પરિસ્થિતિ અને અતર ઉપર આધાર ગણે છે ' ૧૮ આમાથી કળાકારના હેતુનું તો આપણાથી જોખન ન થઈ શકે (અને કોઈ પણ કળાકાર પોતાનો હેતુ સૌન્દર્યસર્જનનો નહિ, પણ અશ્લીલતામજનનો હતો એમ કહેજ નહિ, કહી શકેજ નહિ) પરિસ્થિતિ કાયકારૂપ બની છે, કેમકે એ પક્ષને ભાનાવેષન માટે ભોગદશાનું આવબન લેતું નિર્વાહ યાગે છે, ખીમ પક્ષને આ જાતનું ભોગદશાનું આલેખન ભાનનાએષમા મજદ ન કરવું હોઈ, નિર્વાહ નથી લાગતું છેલ્લી વાન નહી ગસ ની કાકાસાહેબ કળાદૃતિની અસરને કળાદૃતિના કળા તત્વના નિર્ણયનું ધોરણ માનના લાગે છે ' જે વિન જોતા મનમા ઉપભોગની, નિયમની કલ્પના આવે છે તે કળાદૃતિ નથી ' ૧૯ પણ એથી આપણે કશા નિર્ણય પર ખરેખર પહોચતા નથી । કળાદૃતિના દર્શનથી કોઈને નિયમની કલ્પના આવે, કોઈને ન આવે ત્યાં એ કળાદૃતિના કળાતત્વનો નિર્ણય કેવી રીતે કરી શકાય ? આવે સમયે જ્યાં કા યથાસ્રીઓ ' સદૃશ્ય ને પ્રમાણ માનવાનું કહેગે ત્યાં કાકાસાહેબ ' નગકારી લખુપુત્ર ને પ્રમાણ માનવાનું કહે છે " જ્યારે કોઈ દૃતિ નરકારી લખુપુત્રને અરુચિ દિવન કરાવે છે ત્યારે એ અશ્લીલ છે એમ જાણવું ' ૨૦ પોતાનું મન વિકારી થાય છે કે નહિ એ પોતાને માટે નક્કી કરવું આ દલી જગનામા મુલ્યે પ્રતીત થાય ॥

એ કાકાસાહેબનો આક્ષેપ^{૨૧} તથ્યનાળો હોનાથી ' સસ્કારી લદ્દપુરુષ 'ને પ્રમાણ માનનાની સૂચના વ્યવહારુ લાગે, પણ કાવ્યરસિકો એને લાગ્યે જ માન્ય રાખે ' સહદય સસ્કારી લદ્દપુરુષ 'ને પ્રમાણરૂપ ગણી બન્ને પક્ષોને સતોષ આપનાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છતાં મુશ્કેલી ટળે એમ નથી, કારણ કે ' સહદય સસ્કારી લદ્દપુરુષ ' કોને કહેના એ વિશે આના નિનાદ વખતે એકમત્ય હોનાનો સભન નથી એટલે કાકાસાહેબ કહે છે તેમ, " શુદ્ધ સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ રાખી હિંમતપૂર્વક જનતાને પણ કળાનો વિષય બનાવેા એ જુદુ, અને નિકારોને ઉત્તેજન મળે એના ચિનો કાઢી નિકાર લોતુપ લોકોને મોટે એમને કળાયુક્ત મહેનડાના એ જુદુ " ^{૨૨} હોના છતાં, એ જુદાઈની રખા કેટલીક વાર અસ્પષ્ટ અને નિનાદાસ્પદ રહેનાની, અને સૌન્દર્ય કે કળા વિષયમા નથી, પણ વિષયના આકારમા છે એ સિદ્ધાંત આટલે અંશે સાપેક્ષ ગહેનાનો.

ખીતે મુદો — સૌન્દર્યદર્શનની કે કળાસર્જનની શક્તિ, સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ શક્તિ છે એ મુદો — કાકાસાહેબમા બહુ સ્પષ્ટ હોય એમ લાગતુ નથી સૌન્દર્યનું દર્શન કે સર્જન કરનાની શક્તિ એ સ્વતંત્ર શક્તિ છે એનો અર્થ તો એવો થાય કે સદાચારી માણસ સૌન્દર્યનું દર્શન-સર્જન કરી શકે તેમ દુરાચારી પણ કરી શકે એટલે કે સૌન્દર્યની વૃત્તિ અને કળાની શક્તિને જીવનની સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ, સદાચાર કે નીતિ સાથે કંઈ સબંધ નથી કાકાસાહેબને ગળે આ નાત સહેલાઈથી ભીતરતી નથી એ ગળે ઉતારે છે ત્યારે પણ મિનાઈનની જાણી ઉતારતા હોય એમ ક મને આથી જ તેઓ નારવાર કહે છે કે " કળા એ કંઈ યદ્ગજાપ્રાપ્ય નસતુ નથી તેને માટે તપસ્યા કરવી જોઈ એ, પવિત્રપણે તેની ઉપાસના કરવી જોઈ એ " ^{૨૩} " સાચી કળાદૃષ્ટિ કેળનાય તે માટે નિયતવિરક્તિ અત્યંત જરૂરી નસતુ છે " ^{૨૪} " જીવનની પૂર્વદશામા પ્રથમ મહુશ્વેષો કેળવવા જોઈ એ ત્યારપછી જ કળાની દીક્ષા લેનાની તૈયારી થઈ ગણાય " ^{૨૫} " કળાની ઉપાસના યોગ્ય થાય છે " ^{૨૬} દેવી મપત્તિની ખિલનણીથી જ કળાનો વિકાસ થનાનો છે " ^{૨૭} એટલુ જ નહિ એક નખત તો કાકાસાહેબ સહેજે ચિડાઈ જતા કે કુસાઈ જતા કળાકારને કળાધર ગણનાનો પણ મંકાર કરે છે ^{૨૮}

કાકાસાહેબના આ મતવ્યોનુ મૂળ તાટસ્થ્યના સિદ્ધાંતમા હોય એમ લાગે છે કળાકારને વસ્તુમા નહિ, વસ્તુના આકારમા, વિષયમા નહિ પણ

વિષયમયી સ્ફુરતા એકાકાર ભાવમાં રસ હોય તો જ સૌન્દર્યદર્શન અને કળા-સર્જન થઈ શકે એમ આપણે આમળ જોઈએ. પણ, કાકાસાહેબ ભૂલી ગયા છે કે, આ તાટસ્થ, આ વિષયવિરહિત ક્ષણિક હોય છે, કળાસર્જનના સમય પૂરતી મર્યાદિત હોય છે. સમગ્ર જીવનમાં એ સિદ્ધ ન થઈ હોય એમ પણ બને. માણસને સૌન્દર્યતત્ત્વની સમજ હોય, એના દર્શન માટે જરૂરી કલ્પના-શક્તિ એને વરેલી હોય તો, જીવન સાત્ત્વિક કે સદાચારી ન હોય છતાં, એ આવા પ્રેરણાપ્રમંજે તટસ્થ બની જાય. કાકાસાહેબ, અલબત્ત, જુઓ છે કે “ઉસ્તાદો જ્યારે ગાય ત્યારે તો પોતાના દિવ્ય આસાપોથી પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગનો પરિચય કરાવતા; પણ જ્યારે ગઘનો આશ્રય લઈ વાતો કરતા ત્યારે તો અર્થ કે ઔચિત્ય વગરની ખુશામત, શરમ વગરની આત્મસ્તુતિ અને ઉદારતા-વિહીન પરનિંદા એમાં ભારોભાર રહેતી.”^{૨૬} “ચિત્ર દ્વારા રોજ ગંધર્વ-નગરી ઉત્પન્ન કરનારા, કવિતા દ્વારા અલૌકિક અનુભવ કરાવનારા...દેટલાક કળાધરોનું જીવન...પ્રાકૃત માણસને પણ સૂઝ ચડાવે એવું હોય છે.”^{૨૭} પણ તેઓ આ રિથિતિનો તાત્ત્વિક ઉકેલ શોધવાને બદલે “એ એક ઈશ્વરી સૃષ્ટિનું ભારે ગૂઢ છે.”^{૨૮} એમ કહી હાથ ધોઈ નાખે છે યા આવા કળા-કારોને વિરાટ આકાશનું પ્રતિબિંબ પાડતા ગંદા ખાખોચિયાની^{૨૯} કે સુધારસ પીરસનારી કડછીની^{૩૦} ઉપમા આપી મંત્રાવ માને છે.

હા, કળાસર્જન માટે જે પ્રેરણાની, ક્ષણ પૂરતી વિષયવિરહિતની આવશ્યકતા છે તે જીવનવ્યાપી બને તો એ એક ઇષ્ટ રિથિતિ છે; અને કાકાસાહેબ સાથે આપણે એ વાતમાં પણ મંમન થઈ શકીએ કે “જીવન પ્રત્યે સાવ બેદરકાર થઈ જેઓ ફક્ત કલ્પના ફાળવે છે, તેમણે ફક્ત કલ્પના પૂરતી જ સહાનુભૂતિ માગવી જોઈએ. એના બદલામાં કલ્પનાપ્રતીધુને માટે જ્યારે તેઓ જીવનમાં પણ ઉચ્ચ ગ્ધાન માગે છે, ત્યારે તેઓ સમાજ ઉપર અભા-ચાર કરે છે. ગ્રેહીનાં કાલ્પોનાં વખાણ આપણે જરૂર કરીએ, પણ એની કાવ્યશક્તિથી અગાધ ઈર્ષ આપણે એના જીવનમાંનાં રખસોના પણ રૂપાળાં જ હતાં એમ કહેના બેસીએ તો આપણે જીવનનો દ્રોહ કરીએ.”^{૩૧} પરંતુ જ્યારે “ઉચ્ચ કળા અને આર્થ સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોયો જ જોઈએ”^{૩૨} એવો આમલ સેવકમાં આવે ત્યારે એમાંથી તર્કમંત્રન ન હોય એવાં અનુમાનોમાં આપણે મરી પડીએ એવો ભય રહે છે.

કાકાસાહેબની કળાવિચારણામાં આ લય સાચો પડતો ક્યારેક દેખાય છે તેઓ “કળાકાર જીવનકળામાં પામર જેવો ન દેખાવો જોઈએ” ૩૬ એવું આદેશનયન ઉચ્ચારીને “ઉચ્ચ કળા અને આર્થ સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જ જોઈએ” એવો પરસ્પર મળધ માન વ્યક્ત કરીને અટકી નથી જતા, પરંતુ “સાચો નિરક્ત માણસ જ ઉત્તમ કળારસિક થઈ શકે છે” ૩૭ “આ સર્વોચ્ચ કળા — જીવનકળા — જેણે સિદ્ધ કરી તેને ખીજ બધી કળાઓનું હાર્દ બહુ જ સહેલાઈથી અનગત થાય છે” ૩૮ “જીવન ધુરીણો મોટે ભાગે સાહિત્યકુશળ હોય જ છે” ૩૯ વગેરે નિધાનો કરી બહુ એવું સૂચવે છે કે કળાની શક્તિ તે સદાચારની — ઉચ્ચ જીવનની શક્તિને અધીન હોય, એમાંથી આપોઆપ નીપજતી હોય આ બરોબર નથી.

કળાના ઉદ્દભવમાં કાકાસાહેબ જેમ સાર્વત્રિક કે સદાચારી જીવનનો ફાળો કંટપે છે, તેમ સાર્વત્રિક કે સદાચારી જીવનના ધડતરમાં કળા ફાળો આપી શકે એમ તેઓ માને છે “કળાની લવ્યતામાં માણસને નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિરહંકાર બનાવી જીવનમુક્તની પેરે વગર લોભે વિચરતો કરવાની શક્તિ હોય છે” ૪૦ “કળાની સમ્યક્ ઉપાસના કરનાથી માણસ કળાતીત થાય છે અને મોક્ષ મેળવનાને લાયક બને છે” ૪૧ પણ કાકાસાહેબની આ આશા છે, નિશ્ચય નથી આથી જ આ મતની મર્યાદા દોરતા વિધાનો પણ આપણને કાકાસાહેબ પાસેથી મળે છે “કળા મારફતે પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે જ એમ તો કોઈ ખાતરીથી ન કહી શકે” ૪૨ “એકલી કળાની સાધનાથી કોઈને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે પણ સાધનાની પૂર્વતૈયારી તરીકે શુદ્ધ કળાની ઉપયોગિતા ઘણી છે” ૪૩ “જીવનના કોમળ, લલિત, ઉદાત્ત, અદ્ભુત, લવ્ય અને ચમત્કૃતિજનક પ્રમોગે ઓળખનાની શક્તિ આપણે કળા દ્વારા કેળવીએ છીએ એમાંથી સદાચાર નીપજશે જ એની ખાતરી ન અપાય, હતા સદાચાર એટલે કે જીવનની લવ્યતા, આર્થતા, ઉદાત્તતા અને કૃતાર્થતા નીપજનાના હોય તો કળાની સરકારિતા અને સમભાવિતા એમાં ખૂબ મદદ કરશે એ વિશે શંકા નથી” ૪૪

કાકાસાહેબના મનમાં આવી આશા પણ ગહે છે એના બે કારણ જણાય છે એક તો, તેઓ કળાકારની તટસ્થતા અને સ્થિતપ્રજ્ઞ કે અના

સક્ર માયુસની તટસ્થતાને એકરૂપ માની લેના હોય એવો સભન છે આમ માને તો જ “કળાની બન્યતામાં માયુમને નિષ્કામ, નિર્ભય અને નિરહંકાર બનાવી છત્ર-ચુકાની પેઠે વજ્ર લોભે ગ્રિયન્તો કરવાની શક્તિ હોય છે” એવો વિચાર ઉદ્ભવે પણ આ સમીપ્ત સ્થિતિ સાચુ લાગતુ નથી કદાચ કળાના આનંદને ‘અલ્પારાધ્યમહોદય’ કહેવામાં આવે છે તેમાંથી કામાસાદેયની માન્યતાને પોષણ મળ્યું હોય પણ કળાનો આનંદ ‘અલ્પારાધ્યમહોદય’ એનો ભાઈ છે — એના જેવો છે, એ જ નથી બન્ને વચ્ચે તાર્કિક ભેદ છે કળાકાન્ધમાં તટસ્થતા સાથે તાદાત્મ્ય પણ જોઈએ એને જીવનમાં રસ છે, પોતાના હૃદયમાં સિન્ન સિન્ન પ્રસંગે જે લાગણીઓ ઉદ્ભવે છે એમાં પણ એને રસ છે આમાંથી તો એની કળા જન્મે છે સ્થિતપ્રજ્ઞ કે અના સક્ર માયુસ તો હૃદયને અસ્મિપ્રધ બનાવના ચાહે છે એણે મુલ અને અશુભ વૃત્તિઓ, સદ્ અને અમદ્ વસ્તુઓનો વિવેક કરવાનો છે કળાકારને જીવનને અખડ રૂપે જોવામાં રસ છે શ્રી કાકામાદય પણ, આપણે આગળ જોયું કે, તપસ્વી અને વૈરાગીની તટસ્થતાથી કળાકારની તટસ્થતાને જુદા પ્રકારની ગણાવે જ હ આ ભેદ આપણે નમજુ લઈએ તો કળાની ઉપાનના અનાસક્ત કે સાર્વિષ્ટ જીવન તરફ દોરી અથ એમ માનવાને કાંચુ રહેતું નથી

કળા માર્તિક કે સમયારી જીવનના ઘડતરમાં મદદ આપશે એની આશા ગમે છે તેનું ખીજુ કાળ્ય એ લાગે છે કે તેઓ કળામાન્યને નહિ પણ કળાના કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારને ધ્યાનમાં રાખીને વિચારે છે આપણે જોયું કે મજાનું ઉપાધાન ગર્ભ પણ અનુભવ કે કોઈ પણ વિષય બની શકે છે એ અનુભવ કે વિષય જીવનની ઉચ્ચતા પ્રજ્ઞ કરતો હોય કે એની હીનતા પણ પ્રજ્ઞ કરતો હોય, એ સામાજિક વ્યવસ્થાનો — સામાજિક આચારોનો આદર કરનાર હોય, એનો અનાદર પણ કરનાર હોય સૈદ્ધાન્તિક રીતે તો કળાને એની સાથે નિઃખન નથી જોવાનું એમણે જ છે કે કળાકાર પોતાના જીવનદર્શનમાં સચનિત, ગભીર અને તપસ્થ છે કે નહિ

પણ આ સિદ્ધાંત — કળાને એનું ઉપાધાન થુ છે એની સાથે નિશ્ચય નથી એ સિદ્ધાંત — વ્યવહારમાં બ્યારે આપણે કળાકૃતિઓ અને સમાજનો ગતિય વિચારીએ છીએ ત્યારે આપેક્ષ બની જાય છે પહેલું તો એ કે, મજાનો આસ્વાદ લેવા જતાં માયુમ હમેશા એ સિદ્ધાંતને ઝગમગાવે વગર એનું મહી શકાય નહિ ખીજું, કળાકૃતિ પણ એની અહના જીવનનત્વ પરનું ભાનકને તટસ્થ બનાવી દે એવા નૌન્દર્શના પ્રમાણમાં હમેશા નહિ હોવાની આથી, કેન્દ્રીક વાગ માનવની જીવનનિર્ગ-સામાજિકતા અને કળાકૃતિના સૌ દય

તત્ત્વ વચ્ચે ગજગાહ આવનાનો. કાંઈ વાર કળાકારને પોતાની કૃતિની કદર થાય એ માટે કોઈ 'સમાનધર્મી'ની રાહ જોવી પડે અને જીવનનિઠા નધારે વ્યાપક જનતા, સામાજિકતા વધાર ઉદાર થતા, જો વસ્તુ પરત્વેની પોતાની દૃષ્ટિમા કળાકાર ખગેખગ ગલીર અને તટસ્થ હોય તો એની કૃતિના સૌન્દર્યની કદર થાય પણ ખરી કોઈ વાર બહુજનસમાજને માન્ય એવી જીવનદૃષ્ટિનો, સમાજે દબણે રનીકારેલા જીવનમૂલ્યોનો કોઈ કળાકૃતિ દ્રોહ કરતી હોય, તો સહન છે કે, એ કળાકૃતિનું સૌન્દર્ય કે એનો રસ ઘણા લોકોને માટે અગ્રાણ્ય થઈ પડે પણ આ બધું લોકોની જીવન દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અને એનું બળ, કળાકારની ગલીરતા, તટસ્થતા અને એની કૃતિનું સૌન્દર્યબળ — આ બધા ઉપર આધાર રાખે છે

પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે જીવનદર્શનની વ્યાપકતા, ગહનતા અને ગ્રાહ્યતા કોઈ પણ કળાકૃતિને વિશિષ્ટ સ્થાન આપનામા મહત્ત્વનો ભાગ ભજનશે. રોજિંદા જીવનની કોઈ સાદી લાગણીને શબ્દમદ્ધ કરતી ભૂમિકવિતા કે પ્રકૃતિના કોઈ તત્ત્વનું ચિત્ર આપી મનનો ભાન વ્યક્ત કરતી કવિતા અને જીવનને વ્યાપકરૂપે સ્પર્શતા તથા ઉદાત્તભવ્ય, કરુણમગ્ન ભાવનાઓનું આલેખન કરના કોઈ મહાકાવ્યના પ્રભાવમા ફર પડનાનો કળાતત્ત્વ બંનેમા સમાન રૂપનું હોના સહન છે, પણ બીજી કૃતિમા માનવની સામાજિકતાને — એની જીવનનિઠાને તૃપ્તિ આપતું એક વિશેષ તત્ત્વ છે એ એક વિશેષ લાભ પણ છે એથી તો એની કળા સહેજે 'મહાન કળા'ની સરા પામી જાય છે

વ્યક્તિભેદે આ સિદ્ધાંત હજી નધારે સાપેક્ષ જનનાનો એટલે કાકા સાહેબ જેવા સારિયક જીવનના આગ્રહી કથારક કળાનો વિચાર નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ એના ઉપાદાનને લક્ષમા રાખીને કરે તો એમા ઝંશી નનાઈ નહિ અને જેનું ઉપાદાન જીવનના લવ્ય અને મગલ ભાવો છે એવી કળા એમના લક્ષમા હોય ત્યારે કળા જીવનની સારિયકતામા મદદરૂપ થાય એવી આશા પણ સહેજે બધાય એટલે કળા જીવનમા ઉપકારક થાય છે એમ કાકાસાહેબ કહે છે ત્યારે તેમના મનમા અચુક પ્રકારની કળાકૃતિઓ હોય એમ લાગે છે અવગત, એક દૃષ્ટિએ તો બધી જ કળાકૃતિઓને જીવનને ઉપકારક ગણી શકાય, તે એ રીતે કે સૌન્દર્યની ભાવના એ જીવનતત્ત્વનું અગ્ર હોઈ એને તૃપ્ત કરતી કળાકૃતિ જીવનની પૂર્ણતામા ફાળો આપે છે કળા દ્વારા સંધાતો અધ્યાત્મ-વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જ જ્ઞાનદ, ૪૫ એમ કાકાસાહેબ

પણ છતાં કામચાહેજ માને છે કે, “કળાને નીતિની કસોટી ઉપર કરી શકાય, અને નીતિને પણ કળાની કસોટીએ ચડાવી શકાય” ૫૪ આ ખરું છે ?

વ્યક્તિગત રીતે તો કળાના સૌન્દર્યબોધમા ભાવકની જીવનનીતિનું ધોગણુ કેટલીક વાર ભાગ ભજનનાનું અને એ રીતે કળાને નીતિની કસોટીએ એવું મન અમપ્રમાત રીતે ચડાવવાનું એ આપણે આગળ જોયું પણ એક ખીણ દૃષ્ટિએ પણ કળાને નીતિની કસોટીએ કસવાનું જરૂરી થઈ પડે એમ લાગે છે કાકાસાહેબને લાય છે તેમ, કેટલીક વાર કળા, કળા ખાતર નહિ પણ અશ્લીલતા ખાતર, પ્રજાસલિકાલગ ખાતર મર્જાતી-સેવાતી હોય એવું બને છે એવે નખતે કૃતિના સૌન્દર્યતત્ત્વ અંગે વિનાશ રહેવાનો તો પછી જલ્પજનસમાજ ઉપર એ કૃતિની શી અસર પડે એ લક્ષ્મી રાખીને નીતિની દૃષ્ટિએ કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવું રહ્યું આ મૂલ્યાંકન હમેશા સાસુ હોય એવું કંઈ નથી, પણ ભિન્નભિન્ન અધિકારવાળી વ્યક્તિઓના સમુદાયમા કેવળ કળાનો સિદ્ધાન્ત કામ આનંદો નહિ

અને માણસની સૌન્દર્યભાવનાનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના ઘડાયેલી નીતિ સમાજમા વ્યાપક બનતી નથી, અને બને છે તો એમાથી વિકૃતિ જન્મે છે નીતિપ્રચારકો પણ પોતાની વાતને સુદર રીતે મૂકવાનો પ્રયાસ તો કરે છે આમ નીતિના મૂલ્યાંકનમા કળાતરન ભાગ ભજવે છે આથી, જીવનની નિધારે મહત્ત્વની અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ, કાકાસાહેબ કહે છે તે ખરું જ લાગે છે, “સત્યનિષ્ઠા, સદાચાર અને સહભિરુચિ - આ ત્રણેના સાહચર્યથી જ જીવન સમૃદ્ધ અને કૃતાર્થ થાય છે એ સમજનાર કળા તે જ સાચી કળા, એ સમજનાર નીતિ તે જ સદાચાર ૫૫ માન આપી જ વ્યાપકરૂપની જીવનનિષ્ઠા જો કળાના ઉપાસકમા હોય તો એની સૌન્દર્યબોધ આત્મમન્યના નહિ બને એટલું જરૂર કહી શકાય

હવે આપણે વિચારવાનો પ્રશ્ન રહે છે તે છે - જીવનમા કળાનું સ્થાન શું ? સામાન્ય રીતે આપણે ઉપર જોયું તેમ કાકાસાહેબ સૌન્દર્યને સત્ય અને શિવની પેઠે જીવનનું એક સજાગતત્ત્વ ગણે છે એ ત્રણેના સાહચર્યથી જીવન સમૃદ્ધ અને સાર્થક થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ‘જીવનનું કોઈ પણ એક પાસુ ખગેજ રીતે ક્ષેત્રાંતર મમઝ જીવન જ જોઈવું પડે છે, અને તેમ ન કરીએ તો એકાગિનાની અખ અને વિરૂપ વિકૃતિ આપણને ખાવા ધાય છે’ ૫૬ એમ પણ તેઓ માને છે આથી જ તેઓ મારેવારે “મગીત

એ કાંઈ જીવનસર્વસ્વ નથી ”૫૭ “ હું જ જીવન છું કે જીવનસર્વસ્વ હું એમ કળા કેમ કહી શકે ? ”૫૮ એમ કહ્યા કરે છે અલ્પજ્ઞતા, નીતિ પણ કંઈ જીવનસર્વસ્વ નથી અને કેવળ કળાની ઉપાસનામાથી ઉપરનો ‘ઓપ’ જ આવે, ડોળ આવે, તો કેવળ સદાચારની ઉપાસનામાથી જડતા આવે એમ આપણે કહી શકીએ

પણ જતા કાકાસાહેબ આ ત્યે તત્ત્વોને જીવનમા એકસરખા મહત્વના માનતા નથી તેઓ કહે છે કે, કલ્પનાના ક્ષેત્રમા અભિરુચિ અથવા કળા સર્વોપરી છે તત્ત્વજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમા સત્ય સર્વોપરી છે જ્યારે જીવનના સાર્વભૌમ ક્ષેત્રમા શિવ અથવા નીતિ શ્રેષ્ઠ છે ”૫૯ તો પછી જીવનમા કળાનું સ્થાન કેવા પ્રકારનું છે ? કાકાસાહેબનો ઉત્તર છે “ જેમ કપડાના શણગાર માટે ‘કિનાર અને પાલવ’ હોય છે, તેમ જીવનના આનંદ માટે સાહિત્ય સંગીત અને કળા હોય છે કિનાર અને પાલવ વગર સાડી બની શકતી નથી એમ નથી, જતા એ હોય છે ત્યારે જ આપણને સાડી, સાડી જેવી લાગે છે તે જ પ્રમાણે સાહિત્ય, મગીત અને કળા વિના જીવન શક્ય હોના જતા, આપણે એને જીવનનું નામ નહીં આપીએ સાડી છે માટે તો કિનાર અને પાલવનું મહત્ત્વ છે ‘૬૦ આ વિધાનનો મર્મ - કળા વિનાનું જીવન શક્ય હોવા જતા અધૂરું છે અને કળાનું મહત્ત્વ જીવનને અર્થે છે - બ્રાહ્મ હોના સામે લાગ્યે જ કોઈ મુશ્કેલી હોય પણ અહીં અને ‘જીવનનો આનંદ’ના આ વિલાગતા શીર્ષક(‘જીવનનો ઓપ’)મા કળાને માટે જે ઉપમાનો યોગ્યતા છે તે આ મર્મને સુયોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરના સમર્થ હોય એમ લાગતું નથી ‘ઓપ’ અને ‘કિનાર અને પાલવ’થી બ્રાહ્મ તત્ત્વો લક્ષિત થાય છે, જ્યારે કળા એવી બ્રાહ્મ વસ્તુ નથી જે રીતે સદાચારની, તત્ત્વશોધનની વૃત્તિ જીવન સાથે સંકળાયેલ છે, એ જ રીતે સૌન્દર્યની કે કળાની વૃત્તિ પણ સંકળાયેલ છે આ બધા જીવનના અંગો છે એ મયોગમમધે નહિ પણ સમનાયમબધે જીવન સાથે જોડાયેલા છે તેથી જ તો એ બધા જીવનને ખાતર છે અને જીવન એમાના કોઈ એક વિના અપૂર્ણ જ રહેનાનું છે એમ કહી શકાય

પણ કાકાસાહેબને સૂચનવું છે તે એ કે જીવનની દૃષ્ટિએ સદાચાર એ કળા કરના નધારે મહત્ત્વની વસ્તુ છે આપણે માનવો જ્યારે એક સમાજ રચીને રહીએ છીએ, ત્યારે સદાચાર કે નીતિની ભાનના આપણા પરસ્પરના જીવનવ્યવહારને જેટલે વ્યાપકપણે સ્પર્શે છે, એટલે વ્યાપકપણે

કહે છે ત્યાં એમને કળાની આ ઝલતી ઉપકારકતા કદાચ અભિપ્રેત હોય પણ એ દષ્ટિ કામસાહેબની અહીં નથી બાગતી એ જ રીતે કાકાસાહેબ બ્યારે કળાના પ્રયોજનની ચર્ચા કરે છે ત્યાં પછી આનંદને કળાનું મૂળભૂત અને મુખ્ય પ્રયોજન માનવા છતાં સામાજિક સામર્થ્ય અને સદાચારને અયુતસિદ્ધ ઉપપ્રાપ્તિ લેખે છે તેમાં પણ એમની દષ્ટિ કળાના કોઈ નિશિષ્ટ પ્રકાર તરફ હોય એમ લાગે છે

કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો એમાંથી મળતો સૌન્દર્યનો આનંદ જ હોઈ શકે એમાં કાકાસાહેબને શંકા નથી એથી જ તેઓ, મસ્તીમાં આવી સિસોળી નગાડતા અને પેલીમે રાખતા 'હુ કયા સિસોળી નગાડુ છુ? એ એની મેળે વાગે છે ' એમ જનામ આપતા છોકરાનો દાખલો આપી, કહે છે કે " આને જ બે Art for arts sake કહો તો ગઈને વાધો ન હોય ' ૪૧ કાકાસાહેબના મનમાં એ સૂન સામે વાધો બેરે છે તેનું કારણ તો એ છે કે " નિવાસને માટે કળાનું સેનન થાય છે અને એ જ ઉદ્દેશને રૂપાનું નામ આપી, સદાચારનો દોહ કરી, Art for arts sakeનું સૂન આગળ ધનમાં આવે છે Art for art's sale એ ખરું બેતા Art for market's sake, Art for vulgarity's sake, Art for dissipation's sake ઘણી વાર ધઈ બેમે છે " ૪૭ પણ આ ભવ્ય રથાનનું નિરાશું કળાની તાર્ત્વિક ભૂમિકા ઉપર બીને ધરાવે બદલે કાકા સાહેબ કળાને હંમેશા માટે ઉચ્ચ આશય સાથે બેડી દેવાના બીજા છેડે જઈ બેમે છે ' જનન જેમ નિષ્કામવૃત્તિથી જ કૃતાર્થ થાય છે તેમ જ કળામાંથી બે આપણે બળરુ વૃત્તિ ધન કે કીર્તિની લાગમાં મારી નાખીએ, ઉપદેશનો અસરકારી ડોળ ઘૂંટી કરીએ, કળાને ધર્મોપદેશકો, ધર્માચાર્યો, રાજ પુરો અને કાગ્યાનાદાગેના દાધમાં જવા ન દઈએ, અને કળા પોતાની સલાખ પોતે લઈ શકે એમ છે એમ નહીંએ તો તે Art for art's sake થઈ જાય ' ૪૮ — એમ કામસાહેબ મ્હે છે ત્યાંમુધી તો કીધું છે, પણ તેઓ તો એથી પણ આગળ વધે છે ' કળા માગ્યેને ધર્મની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ સમજી અને કાગ્યી શકાય પણ માર્યેને અમાજન્યવસ્થામાં સડકાર, સમાધાન, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને નુસરતિનું સંગીત દાખલ કરી શકાય એવું મિશન બે કળા નાટે સ્વીકારીએ અને એની અપીલ તાર્કિક બીમ કરી મૂકીએ તો પછી Art for arts sake કરેવામાં લાયા નથી ' ૪૯

પ્રશ્ન એ થાય છે કે અહીં કળા ખાતર કળા રહે છે ખરી ? કળા આ જાતના મિશનનો ભાર ખમી શકે એમ નથી, એવું નથી. કળાએ આવું મિશન ધણી વાર સફળતાથી પાર ઉતાર્યું પણ છે. પણ આ મિશન સ્વીકારીને આવે તે જ કળા એવો નિયમ કળાના તત્ત્વ સાથે સંગત નથી.

આથી જ જ્યારે કાકાસાહેબ એમ કહે છે કે, “આદર્શ કળામાંથી જે સર્વોચ્ચ આનંદ માણુસને મળે છે, એ જ એનો અંતિમ હેતુ હોવાથી પણ ‘કળા ખાતર કળા’ કહી શકાય. સર્વોચ્ચ આનંદનો જેણે સ્વાદ ચાખ્યો, એને માટે સદાચાર સ્વાભાવિક અને સહજ થઈ જાય છે. એવે પ્રસંગે આપણે કહી શકીએ કે, કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો બ્રહ્માનંદ-સહોદર એવો કળાનંદ છે. સદાચાર અને સામાજિક સામર્થ્ય એ એનાં અયુતસિદ્ધ ઉપ-પ્રાપ્તિ(by product)છે.”^{૫૦} ત્યારે એમણે પોતે કળાનો એક આદર્શ કહેપેલો છે એને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ કળાનું પ્રયોજન વિચારે છે અને તેથી એમાં આંશિક અને સાપેક્ષ સત્ય છે એની ખાતરી થાય છે.

મંપૂર્ણ અને નિરપેક્ષ સત્ય કાકાસાહેબના પ્થાલમાં નથી, એમ નથી. જ્યારે કેવળ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તેઓ વિચારે છે ત્યારે તો તેઓ સૌન્દર્યની જીવનના એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે પ્રતિષ્ઠા કરે જ છે. “સત્ય, શિષ્ય અને સુન્દર એ ત્રણે એક જ મંગળ તત્ત્વની સળંગ વિભૂતિઓ હોઈ એ ત્રણેમાં પરસ્પરાનુકૂલતા અને સુમંગલિ હોવાં જ જોઈએ. ત્રણે સ્વતંત્ર છે, સ્વયંભૂ છે, એ વિષે શંકા નથી. એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ અથવા ઉપપત્તિ સિદ્ધ કરી શકાત તો આપણા તર્કકહેર પૂર્વજેએ આ ત્રણેને ઈશ્વરની ત્રણ વિભૂતિ ન જ માની હોત.”^{૫૧} “કળા અને નીતિ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે એમ માની શકાય. એ પરસ્પર વિલિન તો છે, પણ પરસ્પર વિરોધી નથી...કળાને નીતિની ભાષામાં સિદ્ધ ન કરી શકાય, નીતિને કળાની ભાષાથી ઉદ્દીપિત ન કરી શકાય.”^{૫૨} અહીં પણ તેઓ, આપણે જોઈએ છીએ કે, સત્ય, નીતિ અને કળા વચ્ચે પરસ્પરાનુકૂલતા, સુમંગલિ અને વિરોધના અભાવની અપેક્ષા તો રાખે જ છે, પણ એ અંગે તેઓ ઉદારતાથી વિચારે છે. એથી જ તેઓ કહે છે કે, “જ્યારે એ (કળા અને નીતિ) પરસ્પર વિરોધી થાય છે ત્યારે નિશ્ચિત જાણવું કે બેમાંથી એક અથવા બન્ને ભાન ભૂલ્યાં છે, સ્વધર્મથી વિમુખ થયાં છે, અને તેથી વ્યર્થ બન્યા છે.”^{૫૩} આ સ્વરથ દૃષ્ટિકોણ છે એમ નહિ કહી શકાય !

સૌન્દર્યની કે તત્ત્વગોધનની ભાવના સ્પર્શતી નથી એ સાચુ છે, અને એ દૃષ્ટિએ કાકાઆઈમની આ માન્યતા પણ સ્વીકાર્ય છે, પણ સાથે સાથે એ જૂનુ ન જોઈએ કે આપણી નીતિની ભાવના પણ તત્ત્વગોધનની અને સૌન્દર્યની ભાવનાને સાપેક્ષ હોય છે

છતાં કાકાસાહેબની નીતિનિંદા આવે વખતે કઈક ઉમર રૂપે પ્રગટ થયા પિના ગહેતી નથી. એને કારણે દેહધીક વાર એમના વિચારો અશાસ્ત્રીય અને બામકે.પે ગૂઠુ થઈ જાય છે “જો સુદર રીતે જીવી જાહે છે તે જ સૌન્દર્યમય છે” ૧૧ “જનામદારીમા જ સૌન્દર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે” ૧૨ “સદાચાર એ સર્વશ્રેષ્ઠ કળા છે” ૧૩ “જીવતુ દેવી રીતે તે સમજતુ એ જ સૌથી મોટી કળા છે” ૧૪ “માક્ષ મેજરવો એ ઉચ્ચતમ કળા છે” ૧૫ - આ બધા વિવાનો એ પ્રકારના નથી લાગતા? ‘સૌન્દર્ય’ અને ‘કળા’નો અર્થમદર્ભ અહીં ફગી જતો નથી લાગતો? દોહમો આપણને ખૂબ ઉપયોગી દોષ એમા જ ખરુ સૌન્દર્ય છે એમ કહેતુ એના જેવી આ વાત નથી લાગતી? આમાન્ય વ્યવહારમા આપણે ‘કળા’ ગમદને વ્યાપક અને શિથિલ અર્થમા વાપરીએ એ જુદી વાત છે, પણ શાસ્ત્રીય વિવેચનમા શમદને એ રીતે વાપરવાથી ગંગતમજર ઉભી થવાની શક્યતા છે અહીં અદાચારથી પૃથક ટાઈ સૌન્દર્ય નથી એની મમજર ઉભી થવાની શક્યતા નથી લાગતી? ‘સદાચાર એ સર્વશ્રેષ્ઠ કળા છે એમ કહેવાને બદલે ‘સદાચાર એ કળા કરતા ઈની વધુ છે’ એમ કહવા થાગે સ્વાસ્થ્યભર્યુ નથી લાગતુ?

કાકાસાહેબ અદાચારને આપણુ બધુ મહત્ત્વ આપે છે તેનુ એમ બીજુ કારણુ પણ છે તેઓ જુએ છે કે એમની કળાથી જીવનનું ધડતર નથી થતું, જીવનને ધડતર - દાગતાર - ગ તો નીતિ કે ધર્મ ને આ સાત તેઓ ખૂબ ભાગપૂર્વક ધાણી વાગ ગૂઠુ કરે છે “સૌન પાને બુદુ દોય ને, માન એક સુખન નથી દોનું એ જમાન ને ધર્મમંગકા” અને સદાચાર પામેથી ન મળે તો કળા પામેથી મગવાનું નથી જ” ૧૬ “કેવળ કળા ઉપર ગમા પેલા અદાચાર મા ધાણી મા - પદ ઉપરને માત્રે વિરેક જ દોષ છે” ૧૭ “કળા ટાઈ ટાઈ ધર્મનુ ગમાન ન લઈ રહે” ૧૮ એમલે કે કળા જીવનમા ઉપકારક થાય છે પણ એ જીવનને પાતે ન બની રહે તેમલે આ જાનની દુલ્લખા

કરતી વખતે એમના મનમાં ધર્મ એટલે ‘વ્યાપક શુદ્ધ ધર્મ’ અને કળા એટલે ‘કેવળ કળા’ છે. કળા કેવળ કળા ન હોતાં સાથે સાથે સદાચારની બોધક પણ હોય તો તો કંઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

કળાનું એક મોટું લયસ્થાન પણ કાકાસાહેબના લક્ષમાં છે. “ધર્મ, સદાચાર અને લોકરુચિ બંધાને તિલાંજલિ દઈ કેવળ કળાનું જ તંત્ર સ્વીકારનાર લોકોનો જ્યારે અધઃપાત થાય છે તે સૌથી લચાનક હોય છે.” ૧૯ દાઈ પણ વસ્તુની ઐકાન્તિક ઉપાસનામાં લયસ્થાન તો રહેલું હોય જ છે, પણ કળામાં એ લયસ્થાન વધારે ગંભીર બની જાય છે તેનું કારણ એ છે કે કળાકાર જીવનના અનિષ્ટ અનુભવોને પણ સાકાર કરવા મથે છે, એને કળારૂપ આપવા મથે છે. ધર્મ, સદાચાર અને લોકરુચિને નેવે મૂકનાર કળાકાર તો, મંભવ છે કે, અનુભવની ઇષ્ટાનિષ્ટતાનો મુદ્દલ વિચાર નહિ કરે. એનામાં કલ્પનાશક્તિ હશે તો એ અનિષ્ટ અનુભવોને પણ સાકાર કરી શકશે, પણ એ અનિષ્ટ અનુભવોની ગટર મુકાદમી એને કાલ્પના છાટા નહિ ઉડાડે એની શી ખાતરી? અને તો પછી એનો અધઃપાત સૌથી વધારે લયંકર નીવડે એમાં શી નવાઈ?

આમ, જીવન પ્રત્યેની ઊંડી ભક્તિ અને કળાના લયસ્થાનો અંગેની સવિશેષ જાગૃતિને કારણે કાકાસાહેબ જીવનમાં કળાને મોકળે મને બહુ મહત્વનું સ્થાન આપી શકતા નથી. કેવળ સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ જુએ છે ત્યારે તો તેઓ કળાનું ઠીક ઠીક ગૌરવ કરે છે, પણ જીવનનિષ્ઠાનો દોર તેઓ ક્યારેય ચૂકતા નથી, અને જીવનના મદર્ભમાં વ્યાવહારિક જૂમિકા ઉપર રહી કળાનું કર્તવ્ય અને કળાની મર્યાદા દર્શાવ્યા વિના ગૂંહતા નથી. આને કીધે કાકાસાહેબમાં કળાની તાત્વિક મીમાંસા અને કળાના વ્યવહારમાં દેખાતા રૂપોના પ્રત્યાધાતો – આ બંને તત્ત્વોની ચર્ચા ગૂંચવાઈ જતી હોય એટલું જો આપણા ધ્યાનમાં રહે તો કળા અંગેનું ઘણું માર્ગદર્શક ચિંતન આપણને કાકાસાહેબ પામેથી મળી શકે, એ આ આખી ચર્ચા પરથી સહેજે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

કાકાસાહેબની આ કળામીમાસાનો વિચાર કરતા તેમણે જ આપેલું ‘વિશ્વપતિના વૈભવમાં નૃપતિનો મહેલ’ એ દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. વિશ્વપતિના વૈભવમાં રાજાનો મહેલ બિન્દુ રૂપે દેખાય છે, પણ જ્યારે સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી

જોવામાં આવે છે ત્યારે એ મહેલની સઘળી સમૃદ્ધિ પ્તી થાય છે ૭૦
કાકાસાહેબ પશુ 'જીવનના વેલનમાં કળાનો મહેલ' ઊભો કરે છે, અને ત્યારે
એમને કળાનું સ્થાન ગૌણ લાગે છે, પશુ કળાનું જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે
સૂક્ષ્મદર્શક કાચ લઈને નિરીક્ષણ કરે છે ત્યારે એમની પામે એની સમૃદ્ધિ
ખુલ્લી થાય છે અને કાકાસાહેબ એનું ગૌરવ કરે છે ૭૧

ૐકાર પ્રણવ જેમ પરમહત્તે વાચ્ય છે તેમ સાહિત્ય એ જીવનનું-સ પૂજા
જીવનનું-વાચ્ય થઈ શકે છે એટલી પ્રાપ્તિ પ્રતિષ્ઠા સાધિયની છે માત્ર તેની
સાધના અત્યંત કાળજીથી ચોક્કસ રીતે થવી જોઈએ જેમ મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા
કર્તા પછી જ તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સાહિત્યમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી
જ તેને પ્રભુવપૂજ્યતા અને વાચાસકિ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી એ
એક દૈવી વિદ્યા છે, અમર કલા છે આ કલા, આ વિદ્યા જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે
એવા કવિ કોઈ જ મળી આવે છે

‘જીવનભારતી’, પૃ ૨૪

—કાકાસાહેબ કાલેલકર

વિવેચક કાકાસાહેબ

હીરા ક. મહેતા

આ પછા વિવેચનસાહિત્યમા ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ-વિવેચક પોતાની અનેક રિદ્ધિસિદ્ધિ સહિત પ્રવેશ કરતા જણાય છે. પાછળ ફરતાં દેખાશે, કે કયાં સાક્ષરયુગના વિવેચકોની પૃથ્વિ સાહિત્યિક^૧ અને અભ્યાસનિષ્ઠ સાક્ષરી વિવેચનશૈલી ! અને કયાં આપણા આ ગાંધીયુગના લેખકની પૃથ્વિ જીવનગામી, જીવનમર્મી, જીવનધર્મી અને જીવનનિષ્ઠ એવી ચિંતનપૂત સરળશિષ્ટ શૈલી ! આ બન્ને શૈલીના મૂળગત ભેદો પાછળ તે તે યુગબળોના ભેદ પણ રહેલા જણાય છે. આત્મવિકાસ અને જીવનશુદ્ધિ એ જ જેની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનાં વિશિષ્ટ અને ઉદ્દિષ્ટ વા પ્રેરક અને નિયામક બળ છે, એવા આ લેખકની ઝંઝુ અને રમ્યરસિક લેખનશૈલીને આપણા સમસ્ત નિબંધસાહિત્યની એક નવીન જ મંલપિતતા લેખની જોઈએ.

[૧]

આવા જીવનનિષ્ઠાના ઉપાસક વિવેચકનું વિવેચન જોવા માંડતા પહેલાં તેમની આ પરથી ઉદ્ભવતી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પર ધ્યાન ઠેરવવું આવશ્યક છે; જેથી કરીને આ વિશિષ્ટતાએ તેમના વિવેચનને કઈ રીતે કેવો ઓક આપેલ છે, તેનું આકલન સુકર થઈ પડે.

એક તો આપણે જોઈએ તેમ એમની વિવેચનાનું ઊગમ અને અનુસંધાન જીવન સાથે છે અને તેથી કળાસર્જનથી માંડીને તે કળાની રસનિષ્પત્તિ લગીના તમામ સિદ્ધાંતો કેન્દ્રસ્થ થયેલા જીવનનિષ્ઠાના મુખ્ય સિદ્ધાંત ભણી જાય છે, વા ત્યાંથી જન્મે છે કે તેથી પુષ્ટ થાય છે. તેમની કળાની પ્રત્યેક ચર્ચા એ મુખ્ય સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને થયેલ હોય છે. તેથી દરેક પ્રશ્નને

૧. બંગાળી અને બરાઠીમા ચલણી થયેલ આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃતદૃષ્ટિએ ખોટા છે; પણ આપણા સાહિત્યમાય એ ચલણી થતા જાય છે, અને આ લેખક પણ વાપરતા હોય છે.

કળાયર્થો કન્તા કરતા, તેને જીવનદષ્ટિના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સાથે લેખક લાગુ કરી - તાજા મેળવી જુએ છે, એવું જાણવા વિના નહિ રહે.

આ જ શ્રી કાકાલાલેનની કળામીમાસાની શક્તિ અને શક્તિમર્ષાદા જાને છે તેમની શક્તિ તે કળામીમાસાને વધુ નિશાળમાણી અને અનેકદષ્ટિ મુજબ જનાવે છે, અને કેળવણીકાર-ઉપદેશકનું દષ્ટિબિન્દુ મહે છે અને કળામીમાસાની શક્તિમર્ષાદા પણ તેમથી જ જીતીને બેઠી થાય છે લેખક કળા વિશે કળાદષ્ટિએ મીમાન્સા કરતા ઘોડેકે સુધી આવી, એકદમ કળા અને જીવન, તથા કળાકાર કે જીવન અને જીવનની ચર્ચા ઉપર ચઢી જાય છે. અને તેમની કળાની ચર્ચા એમ અટકી પડે છે,^૨ અથવા તો કળા અને જીવનકળાને સેગમેન્ટ કરીને તેનો જોડાણ કરે છે,^૩ અથવા કળાની ખાસ સર્જનાત્મક કળા તરીકેની ચર્ચા કરતા કરતા, તન્કાળ કળા શબ્દનો નિશાળ અર્થ કરી, તે વ્યાપક વિચાર હેતુ જીવનકળા, પ્રતિકળા, નમિત્તકળા, હુમરકળા વગેરેનો સમાવેશ કરી દે છે.^૪ આમ, કળા અને જીવનની સેગમેન્ટ, કે કળા પર જીવનમત-યોનું વખન-કરખન આક્રમણ કે તેમા ખીજ પામ-તોનો નાહક સમાવેશ થનો દેખાય છે એનો અર્થ એમ નથી કે લેખક કળા-શુદ્ધ કળાયર્થા-ને સમજતા નથી, પણ તેનું કાગળ એક તો એ છે કે, અત્યારનું નિવેચન જાણે કળાને જીવનથી પણ વધારે મણી કાઢે છે, એ મતનો સામનો કરવો જોઈએ એ શ્રી કાલેલકરને પોતાની ફરજ લાગે છે.

૨. જુઓ 'જીવનનો આનંદ' પૃ ૪૨૭ અને એવું ખીજું ફેટલેષ પ્રસંગે

૩. જુઓ પૃ ૪૦૬ (જીવનનો આનંદ) "કળામા અને જસ્ટુઓની આવશ્યકતા હોય તોપણ વસ્ત્રાદિ વજોરાણિ સૂત્રિનિ વુમુમાદિ એવું હૃદયનું આર્થત્વ એ મુખ્ય હોય જોઈએ, એ જ જીવવાની કળા છે એ જ્યાં ન હોય ત્યાં વિષયનો વિલાસ જ છે-પણ એને મને તેટલું સુદર રૂપાણું નામ આપો."

કળામા હૃદયનું આર્થત્વ આવશ્યક છે, પણ એથી એ જીવવાની કળા ધર્મ ગઈ કે સાચુ કે મજામા તેમ જ જીવવાની કળામા આર્થત્વ આવશ્યક છે પણ તેથી એમ સિદ્ધ કરી દેવામ નહિ કે કળા અને જીવનકળા એક જ છે લેખક કળા સાથે જીવનનું અનુસંધાન કરી આવવા માટે - તેનું સાચુજ્ઞ સિદ્ધ કરવા માટે - કટો. કે જીવનકળામા જ જાનો સમાવેશ કરી દેવા માટે, આ પ્રમાણે જીવન અને કળાની સેગમેન્ટ કરે છે.

૪. જુઓ ૭ આ ૫. ૪૯૭ "જાનો હિમાચલ કરવી વખતે કળાનો જે વ્યાપક અર્થ કરવામા આવે છે તેને જ એ સોમ વચગી રહે તો તો મરો જ વાધો નથી મેમકે કળા જેટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોનો સમન્વય, આદર્શ જીવનની સહજ સુવાસ, એની સામે શું કહેવાનું હોય ?" તથા, જુઓ ૭ આ ૫ ૫૦૮-૫૦૯

અને તેથી જરા વિવેચનસામાન્યની વાત થઈ કે એક બે વાક્યમાં એમનાં જીવનસંગ્રહી સૂત્રો, જેવાં કે જીવનની પણ કળા છે, કળા જીવનનિષ્ઠ હોવી જોઈએ, કળા પણ જીવનોત્થતિનું સાધન માત્ર છે, એ કે એવું કાંઈક આવી જ પડવાનું. ખીજું, એ છે કે શ્રી કાકાસાહેબ કેળવણીકાર-ઉપદેશક હોઈ, ઉપદેશ વારંવાર કરવો જોઈએ, એ સૂત્રને જાણ્યે-અજાણ્યે અવલંબીને પોતાનાં જીવનસંગ્રહી મંતવ્યોને છૂટે હાથે વિવેચનામાં વેરે છે.

આ કારણથી ઘણી વેળા કળામીમાંસાની શાસ્ત્રીય અને સળંગસૂત્ર વ્યવસ્થા જળવાતી નથી. જોકે લેખકની કળાનિષ્ઠ અને સળંગસૂત્ર ચર્ચાની પ્રતિષ્ઠા કે દાવો કયાયે નથી. છતાં, એમનો ઉપાડ કે અતર્ગત ચર્ચા ઘણીયે વેળા કળાની દૃષ્ટિએ થતી ચર્ચાની હોય છે. એટલું જ નહિ તેમના નિરૂપણમાં પણ તેઓ કેટલેક રથને ઠીક ઠીક પારિભાષિક શબ્દો પણ વાપરે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં પણ તેમની જીવનવિચારણાની શૈલી, પારિભાષિક શૈલીનું ગૌરવગાંભીર અને તજજન્ય લાઘવને શિથિલ કરી નાખે છે. અને આ અતિપ્રિય વિચારણા વચ્ચે આવી કળાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સળંગ વિવેચનસરણીને ફાવવા જ દેતી નથી. આથી તેમનું વિવેચન છૂટે છૂટે રથને વેરેલાં છૂટાં છૂટાં વિધાનો રૂપે રહે છે, અને ચુરત શાસ્ત્રીય દબે સળંગ રીતે ચર્ચેલા મિદ્ધાંતો રૂપે વિરલ જ જણાય છે. આમ રસશાસ્ત્રનું જે ઊંડાણ, શાસ્ત્રીય ચર્ચાનું જે સાતત્ય ઠલાચર્ચામાં હાલુ જોઈએ તેનો ઘણી વેળા અભાવ હોય છે; જોકે વ્યવહારુ અને સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડાણ તેમાં રહેલું હોય છે છતાં.

ખીજું, આ વ્યવહારુ સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુને ખીજી રીતે સમજાવે તો તે કેળવણીકારન અથવા લોકશિક્ષક કે પ્રચારકનું છે. અને તે તેમની પ્રધાન વિશિષ્ટતા છે. તેથી “કેળવણી એ જ એમની નિશાનો એક માત્ર વિષય છે,”^૫ એમ તેમને વિશે મથાર્ય કહેવાયું છે. વળી એ બાબત તેમજે પણ અનેક ગ્રંથોને ખાસ લાગુ દર્શાવે કહેલી છે.^૬ એ ઉપરાંત વળી, કેળવણી

૫. જુઓ ‘જીવનવિકાસ’માં ‘પ્રકાશકનું નિવેદન’.

૬. જુઓ ‘જીવનવિકાસ’ પૃ ૭ અને પૃ. ૧૭. (૧) “મારી લેખનપ્રવૃત્તિમાં મેં અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યા છે. પણ મારી જિંદગીનું મુખ્ય કાર્ય તો પ્રથમથી આત્મવર્ગની કેળવણી એ જ રહ્યું છે...જે કોઈ વિષયનું અર્થદ અને વ્યાપક ચિંતન કર્યું હોય તો તે એક કેળવણીનું જ. મારા બધા રસો કેળવણી પ્રત્યેની જીવનનિષ્ઠાનો પરિપોષ કરવા માટે જ છે, એમ કહી શકું.” (૨) “જીવનસતતની પ્રત્યક્ષ અને બુદ્ધે નહિ ત્યાં સુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે, પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે.”

નિમિત્તે જ તેમણે સાહિત્યવિવેચન કર્યું છે, એ બાબત તેમણે સોઈ-ઝાટકાને કહી છે^૭ એથી પણ નિરોપ આગળ, તેઓ કેવળ સાહિત્ય મારફત કેળવણીના અલ્પબ્રહ્મ છે^૮ કારણ, તેઓ માને છે અને તેથી ઠેરઠેર તેમણે કહેલું પણ છે કે કેવળ સાહિત્ય કેળવણીને એકાગ્રી, છીછરી અને નિષ્ક્રિય બનાવી મૂકે છે

આ બધા તેમના મતવ્યોમાથી એક બહુ જ મોટી માનસશાસ્ત્રીય વિશિષ્ટતા, તેમના લખાણમાથી ફક્ત થતી જણાય છે તેઓ સ્વભાવથી લેખક થતા ભરજવા હોય એમ દેખાય છે, અને નિપુણ લેખક જ છે જે તેમના નિપુણ લેખનથી પણ સાબિત થાય છે^૯ અને છતાં, ગીતાની અને ગાંધીજીની પ્રેરણાથી તથા આ અટિશીલ જમાનાને અનુવક્ષીને, કર્મયોગમા માનનારા હોઈ કેવળ સાહિત્ય ખાતર સાહિત્યલેખનને નિષ્ક્રિય બાનદ લેખે માને છે તેમનામાનું આ દ્વિધાત્વ, લખાણમા પણ આરપાર પરતી શકાય છે

પણ તે દ્વિધાત્વમાથી જ તેમણે કરેલું આગાહ સમાધાન - કહો કે સમન્વય - પણ તેમના લેખન-ચરસાવમાથી જ પ્રત્યક્ષ થાય છે સાહિત્યને જેમ એક બાજુ કળા તરીકે અન્ય કળાઓ સાથે મગધ છે, તેમ બીજી બાજુ તેના વ્યવહાર(Communication)ને કેળવણી સાથેય મગધ છે એ સિદ્ધાંતનું જે પ્રતિપાદન કરતું હોય તો, તેને માટે આરસ્યક દષ્ટાન્તના અનન્યયોગ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી કાકાસાહેબને જ ધરી દેવા જેઈએ. સાહિત્યનો અન્ય કળા સાથેનો મગધ સૂક્ષ્મતઃ જૂમિનો-માનસશાસ્ત્રીય છે

૭ જીવનભારતીમાથી 'જીવનવિહાર' પૃ ૧૩ 'કેળવણી દ્વારા જનતાની સેવા કરવાની સાધના દરમ્યાન જે કાંઈ સાહિત્યનું મનન અને લેખન થઈ શકે તે, જીવનરાતને ચરણે ધરે છું"

૮ જુઓ જીવનભારતીમા 'જીવનના વહેણો' પૃ ૧૧ અને જીવનવિકાસમા 'પ્રયોગોની પરંપરા' પૃ ૧૧ તથા જીવનવિકાસ પૃ ૬, ૭૮૯

૯ આ પ્રવાસી લેખકની સાહિત્યકાર લેખેની સૌ દર્શનપિપાસા, કલાનસિકતા અને કવિત્વદૃષ્ટિ, એ તેમના સ્વભાવના કેવડા તો અવિભાજ્ય પ્રધાનલક્ષણો છે, એ બાબત 'જીવનનો આનંદ'માના 'જીવનચિરિ' લેખથી નિ સ શય બને છે તેમા પ્રકૃતિ સૌ દર્શના કવિત્વદર્શનની ઈચ્છા જળજર તો ગીતાના નિત્યપાઠની ઉપાસનાને પણ હકાવી બાબતે એ છે 'તે વેળા, ગીતાપાઠ દ્વારા થતું ઈશ્વરદર્શન, 'જીવનચિરિ'ના દરાનથી પણ અનુભવાયે તેવું આગાહ સમાધાન તેઓ સ્વભાવે કલાકાર છે માટે જ, કરી ગકે છે -અરે ! તેમણે કહ્યું સમાધાન પણ સાહિત્યપૂર્ણ'—'દિ કવિત્વપૂર્ણ' (Lyric) છે અલબત્ત, એ જ નિબંધના સંખેદમા તેમની 'કલાસિક આખો' 'ધર્મપૂત દષ્ટિ'થી જોડે થઈ હકે છે, તે સાચી વાત, કે જે ફક્ત તેમના આખા વિવેચન માટે પણ માની શકાય.

ત્યારે કેળવણી એ જગતના વ્યવહારને સ્પર્શતી હોઈ, કાર્યકારી-પ્રવૃત્તિશીલ છે. શ્રી કાકાસાહેબે આ રીતે જોતાં સાહિત્યકર્તાનું તો અપનાવ્યું, પણ સમાજના હિતચિંતક કેળવણીકાર લેખે. અને એ દૃષ્ટિથી તેમણે કળામીમાંસા પણ કરી. એટલે જીવનવિવેચક કળાગુણાનુરાગીએ કેળવણીની દૃષ્ટિએ કરેલું સાહિત્યલેખન, એ જ શ્રી કાકાસાહેબની મહત્વની વિશિષ્ટતા છે.

આમ, જીવનનું અનેકવિધી, પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ આકલન કરનાર આ કેળવણીકાર લેખક, સાહિત્યને-કળાસમગ્રને, જીવનસાધનાનું લલે પવિત્ર ને અત્યુત્તમ એવું, પણ બહુ બહુ તો સાધન જ હોવું જોઈએ, એમ માને છે.^{૧૦} તેથી, તેમણે કહ્યું છે, “કળાની ઉપાસના એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક સાધના છે.”^{૧૧} સાહિત્યની તેમણે કરેલી આ મૂલવણીમાં, જીવનને ઉપકારક સાહિત્યની શક્તિ અને શક્તિમયતા બંને સૂચવાય છે. તેમણે ‘જીવનનો આનંદ’ પુસ્તકમાંના કળામીમાંસાના વિભાગને ‘જીવનનો ઓપ’ નામે જ ઓળખાવ્યો છે, તે શબ્દ આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે. આ ‘ઓપ’ શબ્દ કળાને અનુલક્ષીને છે, એ રીતે જોતાં બહુ સુખદ નહિ લાગે, જોકે તેમણે ‘ઓપ’નો અર્થ, જે શુભ અર્થવાળો અગ્રેજી શબ્દ, Polish કર્યો દેખાય છે; અને એ શબ્દના ગુજરાતી શબ્દ સારા અને ખરાબ બે ભાવાર્થમાંથી સારો અર્થ-ઓપ એટલે અતર્ગત સ્વાભાવિક શોભાનો ઉચિત આવિર્ભાવ-જ તેમને અભિપ્રેત છે. અને છતાં, લેખકે એ શબ્દ વાપર્યો છે તે તેમને માટે સહેલું છે. અત્રે, ફરીફરી વાર કહેવાયેલી આ બાબતને ખીજી રીતે કહીએ તો માનવસમાજ અને માનવમંરૂતિ લેખકની લક્ષિતના વિષય છે.^{૧૨} તેથી જીવનને મધ્યવર્તી સ્થાન સોંપી તેને ઉપકારક કેળવણી, કળા, વિજ્ઞાન, મંરૂતિ વગેરે તરવાની ચર્ચા તેમણે કરેલી છે આ કારણે, તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકોનાં શીર્ષકો-‘જીવનવિકાસ’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘જીવનભારતી’, ‘જીવન-મંરૂતિ’, ‘લોકજીવન’-તેમની આ જીવનધર્મી ભાવનાના જ ઘોતક છે. તેમના વિવિધ વિષયનાં અપાર પુસ્તકો, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘લોકમાતા’, ‘સ્મરણ-યાત્રા’, ‘ઓતરાતી દિવાલો’, ‘જીવતા તહેવારો’, ‘કાલેલકરના લેખો’ વગેરેમાં

૧૦. જીવનભારતી, પૃ. ૭, ૧૯, ૩૦. જુઓ પૃ. ૩૦ “સાહિત્ય તો હંમેશા જીવનનું એક અંગ ગણાવું જોઈએ, જીવનશુદ્ધિ એ જે દિવસે સાધ્ય ગણાયો અને સાહિત્ય એવા અનેક સાધનોમાંનું એક પવિત્ર સાધન ગણાયો, ત્યારે જ સમાજ અને ચારિત્ર્ય બંનેની ઉત્તમ સેવા થયે.”

૧૧. જીવનનો આનંદ, પૃ. ૪૦૮.

૧૨. જીવનનો આનંદ, પૃ. ૪૮૬.

કેટલાક વિચારો તટક છૂટક, એકદેશીય અને પુનરાવર્તનવાળા હોય એ સ્વાભાવિક છે. ૧૫

કારણ, તેમાં આત્મનેપદી (Subjective) દૃષ્ટિ હોવાને લીધે પ્રમંગલે જરૂરી વિચારોનું જ આલેખન થયેલું હોય, અમુક જ વિચાર પર વિશેષ ભાર દેવાયો હોય, કે અમુક વિચાર છેડીને અછડતો છેડી દેવાયો હોય, અને પ્રમાણબદ્ધ સળંગ નિરૂપણને સ્થાન ન પાળ્યું હોય. શ્રી કાકાસાહેબ પોતે સાક્ષરી પત્રકાર છે, અને પત્રકાર હોવાથી તેમના લખાણમાં આવું બને તે સ્વાભાવિક છે; પણ તેમના સિદ્ધાંતનું ચિરંતનપણું લખાણને નથી રાખતું 'વાસરી નોંધો' જેવું પ્રામંગિક તત્ત્વોવાળું; અને લખાણમાં રહેલી મૌલિકતાની સર્વગમ્યતા તેને કેવળ આત્મનેપદી ન રાખતાં સર્વજોગ્ય બનાવે છે.

બીજું, આ લખાણ સળંગસૂત્ર ન બની શક્યું તેનું મહત્ત્વનું કારણ, લેખક પોતે કબૂલે છે કે તે માટેની તેમને વૃત્તિ કે નવરાશ છે જ નહિ. ૧૬ તેમને પ્રવાસપ્રવૃત્તિ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓને લીધે નવરાશ કે સ્વસ્થતા ન હોય એ સહજ છે. પણ એથી વિશેષ મહત્ત્વનું કારણ તો, તેમને કળાની એવી તાર્કિક - 'તાર્ત્વિક' - દાર્શનિક અને તેમાંની અનિવાર્ય પૃથક્કરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની વૃત્તિ જ નથી ૧૭ તેઓ કળાની તર્કશુદ્ધ વ્યાખ્યાની પણ વિરુદ્ધ છે. ૧૮ અને, તેમને કળામીમાંસા રુચે છે તે પણ ગુણદર્શનપદ્ધતિ રૂપે જ.

૧૫. જુઓ જીવનભારતીમાંથી 'જીવનવિહાર' પૃ. ૧૧ તથા જીવનવિકાસ-માંથી 'પ્રયોગોની પરંપરા' પૃ. ૧૬ - "દરેક વિભાગને સરખું અથવા પ્રમાણસર મહત્ત્વ મળ્યું છે એમ હું નથી કહી શકતો. કેટલાક વિચાર અનેક રૂપમાં ફરી ફરી આવે છે ત્યારે કેટલાક મહત્ત્વના વિચારો એકએક વાક્યમાં અથવા વિશેષણ-માં પતાવ્યા હશે. આખું લખાણ પ્રાસંગિક છે, એટલે બીજું થાય જ નહિ એ સહેજે સમજાય એમ છે."

કેળવણીના લેખો વિશે લેખકનો આ અભિપ્રાય, કળામીમાંસા પરત્વે પણ સર્થ શકાય તેમ છે.

૧૬. જુઓ જી. આ., પૃ. ૪૮૪ " ...મારા વિચારો એકત્ર મૂકવાની મને તક આપી, એ તકનો લાભ લઈ લખવા જતા મેં અનુભવ્યું કે વ્યવસ્થિત અને સળંગસૂત્ર લખવા જેટલી નવરાશ કે વૃત્તિ મારે માટે છે જ નહિ. રાષ્ટ્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહિ; ઉદ્દેશો નથી. હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું."

૧૭. જી. આ. પૃ. ૪૯૩.

૧૮. જુઓ જી. આ. પૃ. ૪૯૨, "કળાની વ્યાખ્યા તર્કશુદ્ધ કરવા જતાં એમાં કળા હાણાય છે. અને જુદી પ્રતિકુળ થઈ બેસે છે."

દારણ, તેમણે અનેક સ્થળે કહેલું છે કે તેઓ કળાના ‘આશક અને ભક્ત’ હોઈ, કળાનો તેવો ‘મેષ લગાડના’ જ લખે છે. ૧૯ ટૂંકમાં, તેમણે વ્યવસ્થિત વિવેચન કરવા કરતા, શુષ્કદોષદર્શનપદ્ધતિ ઉપરાંત મુખ્યત્વે તો કળાની છૂટી મિઠ્ઠાતદર્શનપદ્ધતિ ખાત્ર અખત્યાર કરેલી છે.

[૨]

આટલું પ્રાપ્તાવિક્ક લેવા બાદ હવે આપણે તેમની વિવેચના લાણી વળાએ.

શ્રી કાકાસાહેબના અનેક વિષયના વિવેચનાત્મક લેખોમાધી, આપણા વિષયને જરૂરી લેખોની વર્ગણી એમની રીતે નીચે પ્રમાણે મૂકીશું.

(૧) ‘જીવનનો ઓપ’

(૨) ‘સાહિત્યવિવેચન’

(૩) ‘સાહિત્યપરિચય’

તેમના ‘જીવનનો ઓપ’ વિભાગમાં કળામીમાત્રા છે, ‘સાહિત્યવિવેચન’ વિભાગમાં સાહિત્ય વિશેની આમાન્ય ચર્ચાના લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે છે, અને ઇલેક્ટ્રોનિક્સમાં અદ્યતી મોટા ‘સાહિત્યપરિચય’ વિભાગ છે, જેમાં લેખકે સાહિત્યના પુરતકોના અવલોકનો તથા પ્રતાવનાઓ મૂકી છે, અને ‘કરિંકા રવીન્દ્રનાથ,’ ‘ગ્વ કવિ કાન્તા,’ ‘ગુજરાતી સાહિત્યના લીધામાધાઈ’ જેવા લેખકો કરિંકા વિગતના પરિચયાત્મક વિવેચનો-નેધિરા પણ તે વિભાગમાં દાખલ કરેલા છે. અલગત, આ બધું વર્ગીકરણ, તેમના પ્રથમથી થયેલા લખાણોનું જ છે અને તેમાં આવતા પનો ઉપરાંત ખીન્ન એના અનેક ખાનગી પનો મારફત તેમણે કેટલુંક વિવેચન કરેલું છે, તે જે પુસ્તકાકાષે પ્રસિદ્ધ થાય તો પન દ્વારા વિવેચનનો એક ગમ્મરસિક, લોકગમ્ય (Popular) અને ‘આ મનેપદી’ વિવેચનપ્રકાર નદુધી વિશેષ પ્રમાણમાં અને ચોગ્ય રીતે ખેડવાનું માન તેમને ખાતે જમા થાય.

હવે, શ્રી મકાનાદંતની છૂટી છૂટી કળામીમાત્રાની ચર્ચા પછી, તેમનો સમગ્ર કળાનો દષ્ટિકોણ આજના લઈને ગોચરવાનો ગદે છે. લોકે તેમનો ૧૨મી રુજગતી સાહિત્ય પરિવેશના કળાવિભાગના પ્રમુખ તરીકેને જે લેખ છે, તેમાં લેખકે કળાવિષયક લગતનું બધું જ મિલકતોને ખડક પણ એક જ નય ઉપયોગ કરેલો છે. તેથી નગરનુત્ર નહિ તોપણ એક સામગ્રી સિદ્ધાંતોની સર્વાંગીજી કળાચર્ચા તે લેખમાધી ઉપલબ્ધ થાય છે વળા એ

લેખ ખીજી રીતે પણ મહત્વનો છે. લેખકના કળા સિવાયના, પણ અનેક મંસ્કૃતિને લગતા, શોખના વિષયો તથા કેળવણી, જીવન, કુદરત વગેરે પર તેમનું સ્વતંત્ર ચિંતન પણ તેમાં રજૂ થયેલું છે. ટૂંકમાં, લેખકનું સાહિત્ય-કાર લેખનું પૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનારો તે પ્રતિનિધિ લેખ છે.

શ્રી કાકાસાહેબે સાહિત્ય અને કળા શબ્દોને નામે, કાવ્યસમગ્રની-કળા સમગ્રની અર્થાત્ સાહિત્ય સહવર્તમાન કળાની સામાન્ય ચર્ચા કરી છે. એક સ્થળે તેમણે કહેલું છે કે “સાહિત્યનો વ્યાપક, અને એટલા માટે ખરો અર્થ જોઈએ તો વાક્યમય પ્રમાણે જ નાદમય અને વર્ણમય સાહિત્યનો પણ તેની અંદર સમાવેશ થવો જોઈએ.”^{૨૦} અત્રે, સાહિત્યનો વિશાલાર્થ કરી સાહિત્ય, મંગીત અને ચિત્રકલાને અનુક્રમે તેમાં સમાવી દીધાં છે અને એ દૃષ્ટિએ લેખકે જોકે તર્કશુદ્ધ વ્યાખ્યાની વિશ્દ્ધ હોવાથી તેમણે અંગત રીતે જે સાહિત્ય વ્યાખ્યા બાંધી છે, તે આપણે જોઈએ :

“માણસના વિચારો, એની કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, લાગણીપ્રધાન અનુભવો ખીજા આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય, એ મારા પૂરતી સાહિત્યની વ્યાખ્યા છે....જેનામાં લાગ-ણીઓ પર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. ચેપીપણું એ સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે.”^{૨૧}

અહીં સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં પણ વિશેષતઃ વર્ણન થયેલું જણાશે. આ દૃષ્ટિથી લેખકે એક સૂત્ર પણ એ રીતે મૂકેલું છે કે “કળા એ હૃદયની ભાષા છે.” આ ઉપરાંત, લેખકે જીવનની દૃષ્ટિએ આપેલી એક ખીજી વ્યાખ્યા તે આ રહી : “કળા એટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોના સમન્વય, આદર્શ જીવનની સહજ સુવાસ.”^{૨૨} લેખકની આ બન્ને વ્યાખ્યાઓનું સંયોગીકરણ કરતાં, આપણને કૅલરિજની કવિતા વિશેની વ્યાખ્યા જે, “કવિતા તે સર્વ માનવજ્ઞાન, માનવવિચારો, માનવ-મનોરાગ, લાગણીઓ,

૨૦. જી. આ., પૃ. ૪૩૮

૨૧. જી. ભા. પૃ. ૮. આ જ વ્યાખ્યા માછળ રહેલા સિદ્ધાંતને લેખકે અન્યત્ર મૂકેલો છે :- “સાહિત્ય એ સાવ નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે. અવલોકન, નિરીક્ષણ, વિચાર, કલ્પના કે ભાવના જ્યારે ઉત્કટ થઈ જાય છે ત્યારે માણસથી બાહી જવાય ■ અને ઉત્કટતાનો સ્વભાવ જ છે કે એની ભાષામાં કંઈક ચમત્કૃતિ કંઈક અસાધારણપણું, કંઈક આકર્ષણ આવી જ જાય છે.” જી. ભા.માધી જીવનવિહાર પૃ. ૩

૨૨. જી. આ. પૃ. ૪૯૭.

ભાષા એ સર્વનો પક્ષવ અને સુગ્રંથ છે, " એની માથેનું અલંકાર, આકર્ષક પણ ઘણું સામ્ય જણાશે

આ ઉપરાંત લેખકનું એક ઇતર મનવ્ય જેને કળાની શીલ વ્યાખ્યા ગણી શકાય તે એ કે, " હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે " ૨૪ આ મતવ્યને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે શ્રી કામાભાઈગની કળાની સર્જનપ્રક્રિયા મળાધી તમામ ચર્ચાને સમજવી જોઈએ

આ કળામયની સર્જનપ્રક્રિયા, તેની પાછળનો કળાકારનો માનસ વ્યાપાર, ભાસ્યવેદના અને કળાદષ્ટિ એ બધા રિશે પ્રસંગોપાત શ્રી કાકા સાહેબે છૂટક છૂટક કહેલું છે સહુથી પહેલાં તો, કળાના ઉદ્ભવ પૂર્વેની કળાકારની દશા, લેખક નીચે પ્રમાણે અચરણે ગૂઢ કરે છે

" જ્યાં સુદર કુદરત ચાર દેવ પથરાયેલી છે અને જીવનના હૃદયવેગી પ્રસંગો આપણને ક્ષણે ક્ષણે જોવા મળે છે ત્યાં કેવળ એની નોંધ જોનારના કોને વિરોધ રત્ત પડે ? નિરીક્ષણમાં આવતી સુદનતા ઉપરાંત એવી કેટલીયે સુદરતા મનુષ્યજીવમાં પ્રવેશ કરી શકે છે જે કેવળ ભાસ્યમ છે મનુષ્યની સરકારિતા, એની ઉચ્ચ અભિલાષા, એની રમણ, ઉત્કટ અને પરિત્રાણીઓ અને જીવનના નર્વાચ્ય આદર્શની સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ઝાંખી, એ બધાંની સીમે એના હૃદયમાં અભાસગણ્ય સુદરતા પ્રગટે છે જે વ્યક્ત કર્યા વગર કળાકારને એન પડે નહિ અને છતાં એ ગૂઢ વસ્તુ વ્યક્ત કેમ કરાય એની મૂઝવણ એને નહ જ છે જીવનની આર્થતાનો કંઈક અપૂર્વ પાસો એની નજરે ચડ્યો, એને અતાધાગણ્ય આનંદ થયો, હવે એ શી રીતે તે વ્યક્ત કરે ? એ આનંદને જો એ અમગ ન કરી શકે તો એનું જીવન શી રીતે કુતાર્થ થાય ? " ૨૫

આ અવગણ્યમાં લેખક પ્રકૃતિ, માનસજીવન અને જગતના અનુભવને પરિણામે જન્મતી ભાવનવેદનાને કળાકાર એવી રીતે વ્યક્ત કરી શકે તેની સંભાવના વિચારે છે અને અણે એ પ્રશ્નનો જ જવાબ ન આપી રહ્યા હોય, તેમ લેખક બીજે સ્થાને છેક ૧૦મી તાલિય પંક્તિના લેખમાં નીચેનો ફકરા મૂકે છે

૨૩ રમણભાઈ નીલકંઠકૃત 'કવિતા અને સાહિત્ય' ૧ ભાગ વાંચ્યમ પૃ ૩૪૧

૨૪ છ આ પૃ ૪૯૪

૨૫ છ આ પૃ ૪૦૫

■ સૌંદર્ય સાથે ભાવોનું મિલન થયું કે તરત એમાંથી સર્જનશક્તિ જન્મત થાય છે, અને એ પોતાની પ્રતિભાથી નવાંનવાં રૂપો, નવીનવી આકૃતિઓ, નવાનવા વર્ણવિન્યાસો અને નવાનવા આલાપો પેદા કરે છે. ભાવોની જન્મતિ, એમની નવનિર્મિતિ, એમની સંક્રાન્તિ અને એમાંથી નીકળતી અસ્વચ્છતાને અગે પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિ - એ બધું કળાનું સ્વરૂપ છે. એને માટે વાહન તરીકે કંઈ વસ્તુ વપરાય છે એ ગૌણ સવાલ છે. માટી, પથ્થર, લાકડું, ધાતુ, કાચ, સાણુ, મીણુ, હાથીદાંત ગમે તે પદાર્થ વાપરો; રંગરેખા, દોરા, મણિ ગમે તેની મદદ લો, ગદ્ય અને ગેય શબ્દો વાપરો અથવા મૂક અભિનય કરો; કળા સ્થાપત્યની હો કે નગરરચનાની હો, સમાજરચનાની હો, કે મહાકાવ્યના મંવિધાનચતુર્થની હો, કળા બધે એક જ છે. કળાનો ભિન્ન વસ્તુજાતમાં નથી પણ મનુષ્યહૃદયમાં છે. ”૨૬

અહીં, લેખક કળાસર્જનની વેળાએ કળાકારની બધી જ માનસિક પ્રક્રિયા - સિદ્ધિ સમયનો કળાકારનો મનોવ્યાપાર - રજૂ કરે છે. કળાકારને સૌંદર્યાનુભવથી ભાવમંવેદનાની સર્જનપ્રેરક આતુર અસ્વચ્છતા જાગે છે, તે સમયે તે અમૂર્ત ભાવને કલ્પના પડે મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા મથે છે. અથવા લેખકે જે કળાની ત્રીજી વ્યાખ્યા રજૂ કરી છે તે પ્રમાણે “ હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે. ” બરાબર આ જ બાબત તેમણે બીજે રથને શબ્દદેરે કહેલી છે. ૨૭

ઉપર્યુક્ત અવતરણુમાં, લેખક જુદી જુદી કળાના સર્જનનાં જે ઉપાદાનો રજૂ કરે છે તે પરથી જોઈ શકીશું કે લલિતકળાથી વ્યવહારુ-પ્રયુક્ત (applied) કલાને વ્યાવૃત્ત ન કરતા, તે સહુને સાથે જ ગણાવે છે કારણ, તે સહુ પાછળ આછોવત્તો કળાનો સર્જનવ્યાપાર તો રહેલો જ છે. તે પછી તેનાં ઉપાદાનો ગમે તે હોઈ શકે કારણ, કળાનું ઉપાદાન એ ગૌણ વસ્તુ છે, કળાકારનું સર્જન-પર માનસ એ જ મુખ્ય છે. અને તેથી, તેમણે અવતરણુના અંતના વાક્યમાં કહ્યું છે જે, કલાનો ભિન્ન ઉપાદાનોની વસ્તુ-સામગ્રીમાંથી જ નહિ પણ કવિના હૃદયમાંથી સ્ફુગતી કવિત્વદષ્ટિમાંથી જ મુખ્યત્વે થાય છે.

૨૬. જી. આ. પૃ. ૪૯૩-૯૪

૨૭. જી. આ. માથી ‘કળા એક જીવનદર્શન’ પૃ. ૫૦૯-“ માણસના મનમાં સૌંદર્યભાવના જન્મ લે અને તે પાર્શ્વિક વસ્તુઓ મારફતે પ્રગટ થવા મથે ત્યારે જ કળા સંભવે છે મનુષ્ય-કલ્પનાની પ્રસૂતિ વેદનામાંથી જ કળાનો સંભવ છે. ”

કળાના આ મહત્વ સનધી વિશેષ વિચાર કરતા, લેખક કંઈક દાર્શનિક પદ્ધતિથી એક મહત્વનો મૌલિક સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે

“ કળાનો ખીલ રીતે વિચાર કરી શકાય સમાધિસ્થિતિમા માણસમા અહતા મમતા ગહેલી નથી તે વખતનો અનુભવ અપૌરુષેય હોય છે અને અનિવર્યનીય પણ હોય છે બધા ભેદ જ નથી સા નિર્વચનનો સવાલ જ ડ્યાથી હોય ? પણ એ સમાધિનુ વ્યુત્થાન થયા પછી સમાધિકાળનો અનુભવ અને હાર પછીની પ્રાકૃત દશા રચે જે અતગ પેદા થાય છે અને તે અતરનું જ્ઞાન થાય છે એમાથી કળાનો મહત્વ છે જીવસ્થિતિથી વ્યક્તિત્વ ઉપર આ-આ પછી ખોયેલું બધા સાથેનુ એમ પાછુ અનુભવમા માટે કળા મારફતે માણસ પ્રવત્ન કરે છે વિશ્વામૈયભાવ, સર્વા મૈયભાવ, એ જ પરમ આનંદ છે સમાધિમા જે ક્ષૈત્વિક અનુભવ એ તે આનંદ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત કરી ખીજી ઓને ઓની આખી કરાવવાનો જે પ્રવત્ન તે જ સાચુ કાવ્ય છે, તે જ કળા છે ” ૨૮

મગ્મટે કળાનુભવ માટે કહેલી ખીજી અનુભવોના વિગલિતપણાની દશા અને પરિમિત પ્રમાતૃત્વનો લોપ, એ સુઠે શ્રી કાલેલકરે આ સિદ્ધાંતની શરૂઆતમા મૂકેલી છે ૨૯ અને તેને માટે ચોગની પરિભાષા વાપરી એમ કહે છે કે કળાનુભવ વેળા સમાધિસ્થિતિમા બને છે તેમ કળાકારનુ વ્યવહાર સાથેનુ અનુમધાન થતા અહતામમતાનો નાશ થાય છે આ મુદ્દાનો અતુ વાદ અને વિવરણ શ્રી કાકાસાહેબે જીગમર મણિવાલ દ્વિવેદીની રીતે જ કરેલા છે તેમણે પણ ચોગની નિર્વિન્યસ સમાધિ સાથે કળાનુભવને સરખાવી આ બાબત કહેલી છે ૩૦ શ્રી પારકે પણ આની આ વસ્તુ પ્રજામીમાત્તાની દૃષ્ટિએ ત્યેલી છે ૩૧

પણ મગ્મગ્મના આ મુદ્દાથી આગળ જઈ ની કાકાસાહેબ કળાનો એક અતીવ તાત્વિક સુરો ચોગની જ પરિભાષામા રજૂ કરે છે જે એમની તત્ત્વગ્રાહી અને મૌલિક એવી કળામીમાત્તાની શક્તિનો ઘોનક છે શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે કલામર ભાવમવેદનની એવી સમાધિસ્થિતિ અનુભવી

૨૮ જ આ માથી ‘કળા એક જીવન દર્શન—પૃ ૫૦૮

૨૯ એ જ સિદ્ધાંતવાળી શ્રી કામસાહેબની એક વિચારકલિકા જ આ પૃ ૪૭૫ માથી - કળાની ઉપાસના કરવા બંધકારનો લય કરવા એ એક જ્ઞાનો મહાનંદ છે—વિગલિતવિચાન્તર પરમાનંદમ્ । ”

૩૦ આપણુ વિવેચનસાદિય—પૃ ૧૧

૩૧ એજન પૃ ૨૧૫ ૧૧

રહે તે પછી તેના માનસનું વ્યવહાર સાથે અનુમધાન થાય છે એ વેળા ભાવમંવેદન અને વ્યવહારજગત, બન્ને વચ્ચેનું અફાટ અંતર તે અનુભવે છે, ત્યારે, કલાકાર વ્યવહાર-જગતમા રહી પેલા એક વાર અનુભવેલ ભાવમંવેદનને કલ્પના દ્વારા મરમરીને, ફરી વાર અનુભવીને- શ્રી કાકાસાહેબના આગલા અવતરણના શબ્દમા - નનનિર્મિતિ કરે છે, અને તે તેનું કળાસર્જન બને છે આને બીજી રીતે એમ કહી શકીએ કે ભાનનાનું અને વ્યવહારનું તે અંતર ટાળે છે, માટે જ તે કળા છે

કનિ વડંજવર્થનો કળાસર્જનનો સિદ્ધાંત કે કાવ્ય એ emotions recollected in tranquillity છે, એ ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતનું જ, પણ કેવું કાવ્ય ૨૨૩૫ છે તે આ ઉપરથી જણાશે

ઉપર્યુક્ત અનંતરણ્યને અંતે તેઓ કહે છે કે ભાવનામંવેદનમાથી જન્મતો આ આનંદ કળાકાર સર્જન દ્વારા વ્યક્ત કરી ભાનકને ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાવે છે ૨મણુભાઈએ પણ કળાની આવી જ વ્યાખ્યા આપી કહેલું છે કે ઇન્દ્રિયગમ્ય રૂપમા ભાવના પ્રકટ કરવી એ કળાનું કામ છે જોકે, શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે વ્યવહારમા ઇન્દ્રિયોના આનંદ વિષયજન્ય હોય છે, ત્યારે કળાનુભવમા તે ભાનનાજન્ય હોય છે અને તેમા પણ ખાસ કરીને અમુક જ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કળાઈ થાય છે ૩૨ આ ભાનનાજન્ય આનંદ સાત્ત્વિક પ્રકારનો છે ૩૩ અને માટે જ તે બીજાઓ સાથે ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય

૩૨ (૧) “કળાત્મક આનંદની ઇન્દ્રિયો બે નેત્ર અને કર્ણ દ્વારા જ મલાનસિક મન તે આનંદ ભોગવી શકે છે આ બે ઇન્દ્રિયો જ હૃદયની ઉત્પત્તિ કરનારી છે અને તેથી જ માણસે તેમનો દુરુપયોગ કદી પણ કરવો જોઈએ નહિ ” જી આ , પૃ ૫૦

(૨) કળાપૂજનમા બધી જ ઇન્દ્રિયો સરખી લાયકાત ધરાવતી નથી

કવણુ અને નયન એ બેની સુસ્મ દત્તા જગજર શક્તિ ધારે તેા અભિપ્રયજ્ઞે મામ કરી શકે એમ છે એ બેની વિલાસિતા અટકાવી એમને મળા અદ્યુની દીક્ષા આપી શકાય છે. ભોગ પરામુખ કરી એમને કેવળ સૌન્દર્ય પૂજક કરી શકાય છે જી આ , પૃ ૪૧૯

૩૩ (૧) “ તટસ્થ આનંદનો ઉપભોગ બીજાઓની સાથે લેવાની દ-છા થાય છે તેથી તે સાત્ત્વિક છે ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેનો ઉપભોગ લેવાય છે દત્તા તે વિષયાનંદ નથી જી આ , પૃ ૪૯

(૨) ભોજન રસ અને મામ વિકાર લોકયાત્રા માટે ગમે તેટલા આપર્ય દોય તોયે એમા તટસ્થ આનંદ હોતો નથી અભિપ્રયજ્ઞે અનાસમ્યજ્ઞે જે આનંદ અનુભવી શકાય તે જ મળાનો વિષય થઈ શકે છે ” જી આ , પૃ ૪૧૨

છે અને એ ઇચ્છામાથી જ કળાસર્જન વ્યાપાર ઉદ્ભવે છે તેથી કરીને શ્રી કાકાઆદેબે જૂખ અને કામરામનાના આનંદને કાળનો મુખ્ય રસ ન બનાવેો જોઈએ એમ કહ્યું છે (જી આ પૃ ૫૦૪) ૨૪ કાગ્યુ કે " કળાનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનંદને વિષયવાસનાના મસર્મથી દૂષિત ન કરતા તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવનાનો હોય છે " (જી આ પૃ ૪૭૮) ૨૫ આ કારણે તેમાં ' તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય ' (જી આ પૃ ૪૮-૫૦) હોવાથી તેને લેખકે સર્વાત્મૈયલાવવાળો આનંદ લેખ્યો છે તેથી જ અન્ય રથળે લેખકે કહ્યું છે કે " કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે પણ એનો આનંદ તો વિષયાતીત હોવો જોઈએ " (જી આ, પૃ ૪૧૮ તથા પૃ ૪૨૧)

કલાકારની આ સિદ્ધિદ્વારૂપિ વિશે લેખકે આ પ્રમાણે નિચાર કરેલો છે

"Art as a creative necessity એટલે કે દરેક માણસમાં 'एकोद्वम् बहु स्वाम्' ની જે અદમ્ય જતિ છે તેના મતોષ ખાતર માણસ જ્યારે હૃદયના ગૂઢ અને ઉત્કટ જાવોને વ્યક્ત રૂપ આપવા પ્રેગાય છે ત્યારે એના મનમાં જે પ્રયોજન હોય છે તેની વધાર મીમાસા થવાની જરૂર છે " ૨૬

પોતાના અનુભવને સર્વગમ્ય કરવાની જે ઇલાકાગ્ની આ વૃત્તિ છે, તેનું મૂળ આ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રીય ગણી આ મુદ્દાને છેડીને લેખકે એ રથળે તો અછડતો મૂકી દીધેલ છે ૩૭

૩૪ શ્રી પાઠકે પણ 'કા ચની રાજિ મા આ જ કહેલું છે પૃ ૨૩-૨૫.

૩૫ આ જ મતગથન સરખામણ જુઓ આ વિ, પૃ ૧૧૫ (આનંદશી કરેલો મત) અને પૃ ૨૧૫ (શ્રી પાઠકનો મત)

૩૬ જી આ માથી " કળા-એક ઇવનદેશન -પૃ ૫૧૬

૩૭ રાષ્ટ્રદેશી, જોકે વધુ સ્પષ્ટતાથી તેમણે બીજે રથળે આની આ જામતની કહી મીમાસા કરેલી છે

" સાદિયની નવૃત્તિ હમેશા સમાજસેવાને આ જ થાય છે એમ નથી માનસિક આનંદ, સમાધાન, મુક્તવલ અથવા વ્યાપાર પ્રગટ કરવાની શબ્દબદ્ધ કરવાની માણસમાં જે સદૃજ વૃત્તિ છે તેમાંથી સાદિત્વનો ઉદ્ભાવ છે, સાદિયની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનન અથવા ઉદ્દેશરને બીજામાં સંકાન્ત કરવાની ઇચ્છાથી થાય છે તેથી સાદિત્વ એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે એમ કહી શકાય " જી આ, પૃ ૯

આ દૃષ્ટિએ જ આ લેખમાં મૂકેલી સાદિયની મહેતી વ્યાખ્યા તેમણે ઘડેલી છે જેમાં ઉપર કહેલી સાદિયની લાગણી ' સંકાન્ત ' કરવાની રક્તિને તેમણે ત્યાં જિપ લગાડવાની શકિત ધરીને વર્ણવી છે અને પોતાને વિશે જ્યાં એમણે એમ કહેલું છે કે ' હું તો સરકારો પાગે ગેપ લગાવવામાં જ માનું છું અને

પણ આ આખી સર્જનપ્રક્રિયાની આઘશક્તિ તો આપણે કળાકારની કળાદષ્ટિને — કમિનદષ્ટિને લેખીશું લેખક કહે છે, " ...જો નિશિષ્ટ જાતની શક્તિ કૃષ્ણવેલી હોય તો જ્યાં અમંજ્ય લોકોને આનંદપ્રતીતિ થતી નહોતી ત્યાં આનંદ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકીએ છીએ એને જ કળાદષ્ટિ કહે છે " ૩૮

આ રથજે શ્રી કાકાસાહેબની કળાકારની આખી સર્જનપ્રક્રિયા સળધી તમામ ચર્ચાનો અંત આવે છે હવે આપણે વિવિધ કળાઓ વિશેની તેમની મીમાંસા આરંભીએ

અમૂર્ત ભાવોને વિવિધ ઉપાદાનો દ્વારા મૂર્ત કરતી જુદીજુદી કળાઓની વિશિષ્ટતા તથા પરસ્પરની સરખામણી વગેરે થોડેક અંશે તેમણે કરેલા છે અને વાણી જેવું ઉપાદાન છે તેના સમસ્ત સાહિત્યની — વાક્યમયની, કે વાક્યમયનું ઉત્તમાગ છે એની કવિતાકળા વિશેની સ્પષ્ટપચર્યા પણ અન્ય કળાઓને અનુલક્ષીને કરેલ છે આ કળાચર્યા પાછળ તેમની જીવનદષ્ટિ તો છે જ

" સાહિત્ય, સંગીત અને કળા નણેય એકબીજાના પરમ મિત્ર છે, એકકુટુંબી છે " (જી આ, પૃ ૪૮૯) એમ કહીને પણ સાહિત્યને તેમણે ગુરુપદે સ્થાપ્યું છે " માટે સાહિત્યે મોટાભાઈની ફરજ સમજી મગીત અને કળાને પોતાની સાથે રાખવા જોઈએ " (જી ભા, પૃ ૧૦)

" સાહિત્ય એ કળાનો જ એક ભાગ છે " એમ કહી સાહિત્યની કવિતાકળાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કવિ માટે નિર્દેશતા, શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે

" જો એ કવિ હોય તો શબ્દો મારફતે જે કંઈ વ્યક્ત થઈ શકે તેની મદદથી એ અવ્યક્ત આનંદને મૂર્ત રૂપ આપવાને એ મથે છે. શબ્દરચના તાલગદ્દ કરી, શબ્દોની સૂચનશક્તિની પરમાનંધિનો ઉપયોગ કરી અશક્ય કાર્ય એ શક્ય કરી બતાવે છે અમંજ્ય લોકોએ મૂગાની પેઠે જે અનુભવ મેળવ્યો હતો, પણ જે તેઓ વ્યક્ત કરી શકતા નહોતા, તેને તેણે વાચા અર્પણ કરી અને અનુભવને બોલતો કર્યો ' (જી આ પૃ ૪૨૫)

કવિતાને આનંદશક વાણીના ઉપાદાનની વિશિષ્ટતા અને તે દ્વારા ભાવસંક્રમણ, એ આ અવતરણનો માધ્યમ છે પણ કવિતાકળા વિશે અનંત્ય રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતમાના એક ગુદાનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે અને તે એ કે

" સાસ્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહિ ", ત્યાં આગળ લેખક અભણપણે પણ પોતાની સાહિત્યકાર લેખની શક્તિને જ આગળ કરે છે

કવિની કવિતાકળા હૃદયપદ શબ્દરચનામાં રહેલી સૂચનશક્તિ દ્વારા ભાવ-નિરૂપણ કરે છે. એટલે જ કવિતા કળાને ચિત્રકળા સાથે સરખાવતાં શ્રી કાકા-સાહેબે એ કળાનું ભેદદર્શન પણ આ જ દૃષ્ટિએ કરેલું છે કે, “ શબ્દોમાં અંકન-કલા નથી, પણ સૂચન-કલા છે. ” (જી. આ., પૃ. ૪૯). શ્રી કાકાસાહેબ ‘સુમનાથ’ લેખમાં કહે છે કે સાહિત્ય પાસે અંકન કળા નથી અને સૂચન-કળા છે તેથી તે શબ્દો દ્વારા સૌન્દર્ય કેવું ઉચે તે સૂચવે છે. પણ તેને એક મુરોલી એ નડે છે કે જ્યારે તેને ચિત્રાત્મક દૃશ્યો રજૂ કરવાનાં હોય છે ત્યારે અંકન કળાની જે જે આલેખન-ખૂબીઓ છે તે તે વ્યક્ત કરી શકતી નથી. તે બાબત ‘ અવ્યક્ત સૌન્દર્ય ’ના લેખમાં તેઓ જણાવે છે :

“ દોષ પણ દર્શનમાં આકૃતિ, ગતિ, માર્દવ યા કાહિન્ય, રંગ અને કાન્તિનું જ વર્ણન આવવાનું. એની બુઢારનું કેટલુંય સૌન્દર્ય આપણે પ્રતિદિન નજરે ભેઠ્ઠાંએ છીએ પણ તેનું પૃથક્કરણ કરી તેની બુદ્ધિભૂંદી હટાએ મારે સર્વમાન્ય મંતાઓ લાપાએ નહીં કરેલી ન હોવાથી તેનું વર્ણન આપણે શબ્દમાં કરી શકતા નથી. મૂંગાને એકાદ સુંદર સ્વપ્ન આવે તો તે બીજાને શી રીતે જણાવે ? તેને તે પોતાની અંદર જ છુરવડું રહ્યું. મૂંગેકો સ્વપ્નો મયો સમુદ્ર સમુદ્ર પહોંચાય ! ” જી. આ., પૃ. ૨૩.

લેખકે અહીં સાહિત્યકળાની મર્યાદા આંકી છે અને તે મર્યાદા પણ છે. છતાં કહેવું જોઈએ કે સાહિત્યની સૂચનશક્તિ, એ કળાની બધી મર્યાદાને ખગ વાળા દે છે. શ્રી પાંકે “ કાવ્યની શક્તિ ” લેખમાં આ બાબતને મર્યાદાં કહ્યું છે કે ચિત્રકળા અંકનકળા દ્વારા જે કાર્ય સાધે છે, તે સાહિત્ય-કળા પોતાની જાનજાનની લાવદશી લાગીઓ દ્વારા સાધે છે. (આ. ચિ. સા. પૃ. ૨૬૨-૬૪). એમાં જ સાહિત્યકળાની અન્ય કલા જોડેની સમાનતા, મર્યાદા અને વિશિષ્ટતા રહેલી છે.

કાકાસાહેબનું સાહિત્યવિવેચન

રમણલાલ બેળી

“ વસ્તુની સુદૃશતા બેળી એ જ તેની સત્યતા બેળા બરોબર છે. ”

(‘ જીવનસારતી ’ પૃ. ૪૬૭)

મણી જ એક મિત્રે પ્રસિદ્ધ નિબંધકાર અને વિવેચક એચ. કમ્પ્યુ. ગેરડના ‘ Poetry and the Criticism of Life ’ પુસ્તક તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું. ગેરડે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે કવિતાના અને સમગ્રતયા સાહિત્ય માત્રના વિવેચકની પ્રથમ ફરજ એ છે કે એણે રસિક થવું જોઈએ. સાચે જ વિવેચક સાહિત્ય જેવા પરમ રસિક પદાર્થ સાથે કામ પાડી રહ્યો છે, કળાકૃતિઓમાંથી પોતાને થયેલા રસાનંદને વર્ણવી રહ્યો છે એની પ્રતીતિ એના વિવેચનમાંથી થવી જોઈએ. સાહિત્યની સુગંધ વિવેચનમાંથી મહેકી ન જાય તો વિવેચન જાણું જીત્યું ગણાય. સાહિત્ય-વિવેચન મૂલ્યાંકન, અર્થઘટન, તોલન કે વિશ્લેષણ — સંયોજન કરે, પણ અંતે એ સાહિત્યની કક્ષા સુધી પહોંચે એમા જ એની ચરિતાર્થતા છે.

શ્રી કાકાસાહેબે વિવેચનનું એક ક્ષેત્ર તરીકે ખેડાણ સંસ્કરણ કર્યું નથી, તેમ વિવેચન એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પણ ન ગણાય. તેમ છતાં તેમના હાથે જે કાંઈ વિવેચનકાર્ય થયું છે તે ગુણવત્તામાં અને ઇચ્છામાં ગણનાપાત્ર જરૂર છે, અને ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યનો સમગ્ર ખ્યાલ મેળવવા માગનારે કાકાસાહેબના વિવેચનકાર્યને નિકટતાથી જોવું પડે એવું છે. ઉપર મેં ‘ ગણનાપાત્ર ’ શબ્દ વાપર્યો, પણ એથીયે આગળ વધી હું એમ કહેવા લલચાઉં છું કે કાકાસાહેબનું સાહિત્યવિવેચન કેટલીક બાબતોમાં ‘ વિશિષ્ટ ’ ઠાટિનું પણ છે. ગેરડ માગે છે તે પ્રમાણે એ વિવેચન રસિક તો એટલું બધું ગણાય કે કદાચ બીજા કોઈ ગુણો એમાં હશે કે કેમ એની

શકા થામ પોતાનો આનંદ પ્રકટ કરવો એ સિનાય જાણે કે કોઈ બીજું
 લક્ષ્ય તેમણે મુખ્ય નથી હા, ઇતિહાસમુખ દૃષ્ટિબિંદુઓને કારણે સામાજિક
 મૂલ્યોની જળવણી તરફ તે ખૂબ જાગૃત, કહેા કે સભાન છે અને ધર્મ વાર
 તમાજહિતચિંતક કાકાસાહેબ, સાહિત્યવિવેચક કાકાસાહેબની આડે આવે
 છે, અને પરિણામે વિવેચનનિમગ્નનું અધ્યન દીક્રુ પડે છે પણ આવો
 સ્વૈ-વિહાર એમની વાર્ત્તમપ્રતિભાની લાક્ષણિકતા છે કાકાસાહેબ મુખ્યત્વે
 સર્જક-નિમગ્નકાર છે સર્જકનિમગ્નતા લેખક જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ,
 પ્રમોગ કે અનુભવોને નિમિત્ત બનાવી આલેખન કરતો હોય છે કાકાસાહેબ
 જ્યારે વિવેચન કર છે ત્યાર ઉદ્દીપન તરીકે ધર્મ પુસ્તક કે સાહિત્યનાર
 હોય છે, પણ એની શૈલી એમની પોતાની હોય છે અને એ વિવેચન
 લખાણ ઉપર તેમના વ્યક્તિત્વની રૂપરેખા મુદ્રા ઊત્પત્તિ હોય છે ‘જનન
 ભારતી’માં સાહિત્યવિચારણાના લખો તેમ જ અલગ સાહિત્યવિવેચનના
 લેખો છે સાહિત્યવિવેચનના લેખો તરત જ સર્જકનિમગ્નતા ઢાળામાં
 ઢળવા જાય છે

સાહિત્યવિવેચનનું એક મુખ્ય મર્મ તે આનંદ આપવાનું છે એમ
 ગેરડે કહે છે અને એને માટે વિવેચકમાં પણ શુદ્ધિ હોવા જોઈએ એમ
 પણ તે ઉમેરે છે વિવેચકનો માહિતી-રૂપક વિસ્તૃત હોવો જોઈએ, એની
 વિવેચન-પદ્ધતિમાં વિવિધતા હોવી જોઈએ અને એના વ્યક્તિત્વની પ્રમુખ
 અસરથી વિવેચન અકિત થતું જોઈએ કાકાસાહેબના વિવેચનોમાં છેલ્લા બે
 શુદ્ધિ સારા પ્રમાણમાં છે કાકાસાહેબ જેના સમર વ્યક્તિત્વનાથી લેખક
 જ્યારે વિવેચનમાં પોતાની આત્માબિન્યમિ સાધે છે ત્યારે વિવેચન એક
 રસિક ચીજ બને છે ‘જનનભારતી’માંના સાહિત્યલેખો મુખ્યત્વે
 પ્રસ્તાવનાઓ રૂપે યોગ્ય છે, પ્રત્યેક સાહિત્યકાર અને પ્રત્યેક સાહિત્યપ્રકાર
 પદ્ધતિ તે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અપનાવે છે લેખના અગત જીવન અંગેની
 માહિતી અથવા તે તેના સાહિત્યિક જીવન અંગેની કોઈ નિશ્ચયતા તે નિરૂપે છે
 કોઈ નાર સાહિત્ય ક્ષેત્રના પ્રચલિત ખ્યાલોના નિરસન કે નિરોધરૂપે તે
 પોતાનું લખાણ શરૂ કરે છે અને જોનજોનામાં તે આપણને વિવેચના
 કેન્દ્રમાં લઈ જાય છે મુખ્યત્વે તે વિવેચનપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે તેમનું
 મુખ્ય લક્ષ્ય તે તે કૃતિમાં પોતાને શુ ગમ્યું તે જણાવવાનું છે અને એમ
 કરતા કરતા મૂળ કૃતિ તરફ વાચકને પ્રેરવાનું છે મૂલ્યાંકન પણ ને જરૂર
 કરે છે, પણ એ મૂલ્યાંકન પોતાના આનંદના અહેવાલમાં એવું મુપાર્જિત્ય
 હોય છે કે એને જુદું તારવતું મુદ્દલ બને સામાન્ય રીતે રાખેલા મુલ્ય

મૂલ્યાંકનો આપવા વિશે કાકાસાહેબ ઝાઝી ચિંતા સેવતા નથી. પ્રત્યેક લેખકે જીવનને કેમ જોયું, મનુષ્યલોકના વિવિધ રસોને કેમ આત્મસાત્ કર્યા અને વિવિધ ભાવપરિચિત્તિઓમાં વિશ્વસૌન્દર્યને કઈ રીતે અનુભવ્યું એની પદ્ધતિ નિરીક્ષવામાં કાકાસાહેબને રસ છે. પોતાની રુચિ અને જીવનદષ્ટિના પ્રકાશમાં તે એ બધી સૃષ્ટિને તપાસે છે, અને પોતે જ્યાં જુદા પડે છે ત્યાં પોતાનો દષ્ટિભેદ મુરેખ માંડી આપે છે. પરંતુ એમ કરતી વેળા પણ સામાની દષ્ટિને સમજવાની તે પૂરી કાશિય કરે છે, અને પોતાને અનભિપ્રેત એવા સાહિત્યગયાલોની દષ્ટિએ પણ એની શુણ્યતા તારવી બતાવે છે. આખીય પ્રક્રિયામાં ક્યાંય પણ સમભાવની કમીના નથી. 'માહિતી'ની આખતમાં એમ જરૂર કહી શકાય કે કાકાસાહેબની સાહિત્ય-ક્ષેત્રની માહિતી મર્યાદિત છે. ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું તેમનું પરિશીલન તેમના વિવેચનને વિશાળતા આપે છે અને રસિક પણ બનાવે છે, તેમ છતાં ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્ય વિશે તેમની પાસે અમુક જ માહિતી છે (કદાચ કાકાસાહેબ જેવા 'પ્રવાસી'—વિવેચક પાસે વધારે અપેક્ષા રહે), અગ્રેજ સાહિત્યની અમુક જ સર્જક—કૃતિઓના સંદર્ભો અપારનવાર ડોકાય છે. પણ એનું સાદું સંસ્કૃત સાહિત્ય વાળી દે છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યનો તેમનો અભ્યાસ વિવેચનને રસિક બનાવે છે; એટલું જ નહિ પણ તેમની શૈલી ઉપર પણ એની અસર થઈ છે, અને પરિણામે ગદ્યશૈલીની રાયકતા વધી છે.

આપણા યુગના કયા કયા મહાનુભાવોનાં લખાણોની વિશેષ અસર તેમના ઉપર થઈ છે એ વિશે તે કહે છે, “આધુનિકોમાં ભાંડારકર, રાનડે, સ્વામી વિવેકાનંદ, ભગિની નિવેદિતા, લાલા હરદયાળ, આનંદ-કુમાર સ્વામી, બાણુ બિપિનચંદ્ર પાલ, અરવિંદ ઘોષ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને ગાંધીજી આટલાની અસર મારા ઉપર વધારેમાં વધારે છે એમ હું માનું છું.”^૧ કાકાસાહેબની સાહિત્યરુચિ ઘડાઈ છે રવીન્દ્રનાથ અને કાલિદાસના સાહિત્યથી, અને તેમની સાહિત્ય દષ્ટિ રંગાઈ છે ગાંધીજીની વિચારણાથી. (ટોલ્સ્ટોયના કળા ઉપરના વિચારોનો પરિચય કાકાસાહેબને પોતાના સાહિત્ય આદિ કળાઓ વિશેના વિચારો પરિપક્વ થયા પહેલાં થયો હોય તો ટોલ્સ્ટોયની અસર પણ ગણાય.)

કાકાસાહેબની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ રવીન્દ્રનાથ ઉપરના લેખથી થયો છે. અમદાવાદમાં છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળી અને “ઠાકિલકંઠ

રવીન્દ્રના શ્રવણમનોહર પંચમ સ્વરથી અમદાવાદનો વસન્ત નિનાદિત થયો" એ પ્રમંગે ગુજરાતને કવિવરનો પરિચય કરાવવા કાકાસાહેબે જે લેખ લખ્યો તે એમનો પહેલો સાહિત્યવિષયક લેખ છે. અલગત, ૧૯૨૦માં લખાયેલા આ લેખ પહેલાં 'નૂના ખેતરમાં નવું ખેડાણ' અને 'હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્ર-ભાષા' જેવા એક જે લેખો તેમણે લખ્યા હતા, છતાં સીધું સાહિત્ય વિશે લખવાનો આ પહેલો જ પ્રમંગ હતો. રવીન્દ્રનાથની કાવ્યસૃષ્ટિ અને વિચાર-સૃષ્ટિનો મૂલગામી પરિચય પૂરા માંભાઈથી અને રસિકતાથી તેમણે આપ્યો છે. રવીન્દ્રનાથ 'ખરા અર્થમાં કવિ છે' એમ કહ્યા બાદ કવિ વિશેનો ખોતાનો આદર્શ તે બતાવે છે :— "કવિ એટલે દ્રષ્ટા. બહુ વાંચવાથી, પૂછવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણા લોકો જે સમજી શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે લુચ્છે છે. આપણી દષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે. નિર્મળ દષ્ટિવાળા કવિ લલિત્યકાળમાં પણ જોઈ શકે છે."² આરંભથી જ કવિતા વિશેનો દેવો ઉચ્ચગ્રાહ કાકાસાહેબના મનમાં રહ્યો છે એની પ્રતીતિ ઉપરનાં વચનોમાં થાય છે. આ લેખ લખાયા બાદ બે વર્ષે કાકાસાહેબે કવિ વિશેનો ખોતાનો એ આદર્શ વધારે સ્ફુટ કરી આપ્યો :— "કવિ એટલે દ્રષ્ટા. જે જીવનરહસ્ય લુચ્છે છે, જેને ઇહ-પર સૃષ્ટિ બન્ને સરખી જ પ્રત્યક્ષ છે, જે અતિવાદમાં જીતરી શકે છે, જે આ દુનિયામાં રહેતો છતાં આ દુનિયાનો નથી, તે કવિ. ચર્મચક્ષુને જે દેખાતું નથી, તર્કદષ્ટિથી જેનું આકલન થતું નથી, વ્યાવહારિક દુનિયામાં જેને માટે પ્રમાણ મળતું નથી એવા અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ અને સ્વર્મંદેષ એવા અનુભવોનો મંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી શબ્દ અથવા વર્ણ જેવા મર્યાદિત સાધન દ્વારા તે બધું બીજને માટે પણ જે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તે કવિ. આ સૃષ્ટિની પાછળ રહેલી, — બાહ્ય સૃષ્ટિ તેમ જ અંતઃસૃષ્ટિની પાછળ રહેલી ઈશ્વરી યોજના, ઈશ્વરી લીલા અને ઈશ્વરી આનંદનો જે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તે કવિ."³ રવીન્દ્રનાથના જીવન અંગેની નાનીમોટી જાણકારીની સાથે તેમના મુખ્ય ગ્રંથોનો માર્મિક પરિચય પણ એની સાથે વણી લઈ રવીન્દ્રનાથની વાક્યવ્યવિભૂતિને કાકાસાહેબે ઉપસાવી છે તે આજે પણ અનુભવ છે. એમાં વિષયશૂન્ય વ્યક્તિ રવીન્દ્રનાથ તે તો જાણે નિમિત્ત છે, પણ કોઈ પણ દેશના મહાન કવિનો પરિચય કેવી રીતે આપી શકાય તે આ સુદીર્ઘ અધ્યયન લેખમાં જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથના અંગત પરિચયમાં પણ કાકાસાહેબ આવેલા, પણ તેમનો ખરો પરિચય — તેમના અક્ષરરેહનો પરિચય — કેવી આત્મીયતાપૂર્વક તેમણે કર્યો છે એની પ્રતીતિ આ લેખમાં

થાય છે એ પછી પણ રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યનું પરિશીલન કાકાસાહેબ સતત કરતા રહ્યા છે અને વિવિધ દષ્ટિકોણથી તેમના મૂલ્યોનું તાત્પર્યદર્શન કરાવનાના પ્રસંગો તેમને ચાલુ આવ્યા કર્યા છે

રવીન્દ્રનાથની ‘ ધરે બાહિરે ’ નવલકથાને કાકાસાહેબ ‘ રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા ’ ૪ કહે છે એમાં કેટલું બધું સૂચનાર્થે બળ્ય છે. સંકુચિત રાષ્ટ્રનાદ સરવાળે દેશને નિ સત્ત્વ બનાવી મૂકે છે “ ઉત્તન્નિત થયેલા રાષ્ટ્રના પુરુષાર્થના વેગના ધાધમા આરિગ્યની મહાન શિલા થઈને ” ઊભા રહેનાનું “ એક મોટું વીરકર્મ ” રવીન્દ્રનાથે બજાવ્યું છે વાર્તાની નાયિકા વિમલા નિખિલના નિચારો ગૂંટ કરતા જણાવે છે કે તેઓ કહેતા “ દેશની સેના કરના હું તૈયાર છું, પણ હું નદન તો તેના કરતાયે અતિ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજતા સત્યને જ કરીશ દેશને દેવ ગણી વદન કરું એ તેનું સત્યાનાશ વાળ્યા બરાબર છે ” ૫ — નવલકથાની કેન્દ્રવર્તી ભાવના તે આ જ છે નવલકથા કારની સર્જક કે પનાનું આ સત્ય કાકાસાહેબ યથાર્થ રૂપે રજૂ કરી આપે છે — “ દેશના લાલ આગળ ધર્મ, ઈશ્વર, સત્ય, નીતિ, સદાચાર, ચારિત્ર્ય બધું ફૂલ છે, એમ કહેનાર લોકો એ નથી સમજતા કે એવી માન્યતા સાથે દેશની ભક્તિ અને સેના કરતા તેઓ દેશનું ભારે અપમાન કરે છે કોઈ દીકરી વૃદ્ધ માતાને જિવાડના ખાનર અનાચારથી કમાણી કરે, તો એ માતાને એવી રીતે જીવડ પસદ પડે ખરું ? માતા કેધ અને ઉદ્દેગમાં જ બગાડુ ખાઈને મરી જશે દેશ એટલે દેશાતરને ચૂસી ખાનાર વેપાર-એમ આજના વેપારી રાષ્ટ્રો ભલે માને પણ ખરું તો એ છે, કે દેશ એટલે દેશનું સર્વોદય-સાધક આરિગ્ય, દેશનો પરમ મગલ ચાનરાશિ, દેશનો કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ દેશ એટલે પોતાના સમાજ મારફતે થતી માન-નિકાટિની અને આખી સૃષ્ટિજાતની સેના જેઓ સ્વાર્થ કે મત્સર ખાતર દેશને પારકા લોકના હાથમાં વેચી નાખે છે, અને જેઓ દેશને નામે સત્યનો કે આરિગ્યનો દ્રોહ કરે છે, તે બને દેશના દ્રોહી જ છે એ વસ્તુ પોતાની ઉજ્જવળ દેશ

૪ કાકાસાહેબના વિવેચનલેખોના શીર્ષકો જેટલા આકર્ષક તેટલા જ અનુવર્ધક છે યુરોપ અમેરિકા અને રશિયા આદિ દેશોની વાર્તાઓને તે “ દૂર દૂરની લાવણ્યવતી બાળાઓ ” કહે છે, હેલન કેલરની આત્મકથા વિશે લખતા તેને ‘ નેત્ર વિનાની નેત્રી ’ કહે છે, જવાહરલાલની આત્મકથાને ‘ પારદર્શક આત્મકથા ’ કહે છે તો ‘ વડલો ’ ની પ્રસ્તાવનાનું શીર્ષક છે ‘ કાવ્ય રૂપ ’

સેવાથી જે જે દેશઅકતોએ સ્પષ્ટ કરી છે, તે જવાાના માર્ગમાંના ઢેટલાક કાંટાઓ કાઢી નાખવાનું કામ સ્વીન્દ્રનાથે આ નાનકડી પણ તારાની પેઠે ચમકતી નવલકથા દ્વારા કર્યું છે. "૬ અન્ય દેશઅકતોના માર્ગમાંથી કાંટાઓ કાઢી નાખવાનું કામ આ સત્વશીલ કૃતિએ કર્યું હશે, પણ "ધરે-ગાહિરે" એ જહાર દેશથી પાછા ઘેર આવીને દુનિયાની સેવા કરનાર મહાત્મા માંધીજી માટે અતુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર કરી આપનાર મોટી સેવા રૂપ છે. "૭ એમ પણ કાકાસાહેબે યોગ્ય રીતે સ્વીન્દ્રનાથ જેવા સાહિત્યકારની સેવાની સાચી મૂલવણી કરતાં કહ્યું છે. આ પ્રસ્તાવના એ કાકાસાહેબે લખેલી ઉત્તમ પ્રસ્તાવનાઓમાંની એક છે, અને આજગ ઉપર જોઈશું તે, તેમનો ઢેટલોક મહત્વનો સાહિત્યવિચાર, આ પ્રસ્તાવનાસેખમાં મળે છે.

‘ચિત્રાંગદ તથા વિદાય-અલિસાપ’ની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીન્દ્રનાથની તે તે કૃતિનું હાઈ, પ્રશુષમીમાંસા કરીને, જોલવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આર-ભમાં પ્રસ્તાવના કરતાં કાકાસાહેબ લખે છે, “પ્રશુષસાહિત્ય આજકાલ ગાડાં ભરી ભરીને તૈયાર થાય છે. સંઘમ અને સદલિરુચિની મર્યાદા ઓળ-ગવામાં અહમહમિકા ચાલી રહી છે. ભોગ અને આનંદ વચ્ચેનો ભેદ જાણે જૂંસાઈ ગયો છે. એવે સમયે [રચના સાલ : ૧૯૨૩] પ્રસ્તાવના લખવા ભેદો હું, જે વખતે આખો દેશ સંજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને મથી રહ્યો છે... એક તરફ વિદ્યા - મંજીવની વિદ્યા - સ્વરાજ્ય વિદ્યા, અને બીજી તરફ પ્રશુષ આજ ખને એક જ ઘડીએ સ્વીકારને અર્થે આવ્યાં છે. "૮ પણ છેવટે ‘પ્રવાહપ્રાપ્ત કાર્મ’ રૂપે તે પ્રસ્તાવના લખે છે. ઉપરના વચનોમાં સાહિત્યવલોકન સ્વરાજ્યવિદ્યાની આડે શી રીતે આવે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

આ પ્રસ્તાવનાસેખમાં કાકાસાહેબ પ્રેમ(સ્નેહ) અને પ્રશુષનો ભેદ કરે છે અને બન્નેનાં વ્યવર્તક લક્ષણો વર્ણવે છે : - પ્રેમ અનંત છે, પ્રશુષ પરિમિત છે. પ્રેમની પરિણામ આત્મોત્સર્ગ અને આત્મીયમયમાં છે; પ્રશુષની પરિણામ ઇદ્રિયનૃમિ અને ઝ્વાનિમાં છે. પ્રશુષની પેઠે પ્રેમ પુરુષાર્થને હણે નહિ, ધરાને મલિન કરે નહિ અને ‘આપણે બે’ની મંકુચિતતા ધારણ કરે નહિ. પ્રશુષમાંથી જે મુક્ત થાય તે જ પ્રેમને ઓળખી શકે છે. પ્રેમ ‘વજાદપિ કોર’ ધઈ શકે છે અને ‘કુસુમાદપિ ચુદ્’ પણ જની શકે છે. પ્રેમમાં નિત્ય ઝીરવ છે. પ્રશુષ મોહક છે, સ્વાભાવિક છે, વ્યાપક છે, પણ તારક

કે પોષક તો નથી જ. પ્રણયને તેને પોતાને સ્થાને રહેવા દઈ એ એમાં જ શ્રેય છે. પ્રણયના વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ સંયમમાં જ તેનું પોષણ છે અને શુદ્ધીકરણ છે. ”૯ પણ વિવેચનની દૃષ્ટિએ તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રણયની પણ કલાકૃતિ શી રીતે થાય છે. સ્વીન્ડ્રનાથ એ કરી શક્યા છે એમ કાકાસાહેબ સૂચવે છે, અને “આજકાલના વિલાસચતુર યુગમાં યુવક-વર્ગ આ મંવાદનું સુદમ નિરીક્ષણ કરે એ બહુ જરૂરનું છે ” એમ પણ તે કહે છે, પરંતુ સાક્ષાત્ નાટ્યકૃતિમાં એ શી રીતે સિદ્ધ થયું તે પૂરી પ્રતીતિ-કારક રીતે તેઓ બતાવી શક્યા નથી.

‘ચિત્રાંગદા’નો મર્મ તદ્દન ટૂંકાણમાં તે બતાવે છે : “કાલિદાસે ‘શાકુન્તલ’ના સાત અંકમાં જે સાધ્યું તે સ્વીન્ડ્રે ‘ચિત્રાંગદા’ના એક જ અંકમાં શોભાવ્યું છે. પાર્થિવ સૌન્દર્યના દર્શનથી આકર્ષણનો ઉદ્ભવ થાય છે. આકર્ષણની પરિણતિ આકંઠ વિષયોપભોગમાં થાય છે. આકંઠ વિષયો-પભોગ વિષાદનું સ્વરૂપ પકડે છે. વિષાદ પછી પ્રેમનું દર્શન થાય છે. પ્રેમ સૌન્દર્યનું કવચ ભેદી સત્યને જણાવવા ચાહે છે. અને સૌન્દર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કંઠા સત્યના સાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થઈ શકી જાય છે. ” ૧૦ — ‘ચિત્રાંગદા’ વિશેનું બાકીનું લખાણ ઉપરનાં વચનોનું જણે લાખ્ય જ છે. આટલા ટૂંકાણમાં અને આટલી સાહજિક પકડથી કોઈએ આ કૃતિનો મર્મ બતાવ્યો હોય તો તે જાણ્યામાં નથી. ‘વિદાય-અલિશાપ’ના સંવાદનું મૂળ “ઋગ્વેદમાં આવેલા યમયમી સંવાદમાં છે ” એમ કહી એ બનને સરખાવી તપાસી જોવાનું કાકાસાહેબ કરે છે અને સ્વીન્ડ્રનાથની કૃતિમાંનો વિકાસક્રમ પણ આપણા હાથમાં સ્વાભાવિક રીતે મૂકી દે છે : — “પ્રથમ આશા, પછી મંયત પરિરક્ષા, ત્યાર પછી આશંકા, પછી નિરાશા, અને અંતે પ્રેમની વિકૃતિરૂપ અલિશાપ — એ આખો ક્રમ ટેટલો કાવ્યમય અને હૃદયને હલાવનારો છે ! ” ૧૧ ત્યાર પછી એ સંવાદનું સુભગ રસદર્શન આપ્યું છે તે જણે કે ‘વિદાય-અલિશાપ’માંના વિકાસક્રમનો જ વિસ્તાર છે. કેળવણીકાર કાકાસાહેબે પ્રણયની મીમાંસા કરતી વેળા — અને તેય કળાકૃતિના અર્થઘટનના મંદર્ભમાં — વિદ્યાર્થીવર્ગ પ્રત્યેની હિતચિંતાને લઈને પ્રણય અને પ્રણયના સાહિત્ય અંગે ભારે વ્યથા અને અકળામણ પ્રકટ કરી છે. (ખાસ કરીને જુઓ, આ પ્રસ્તાવનાલેખનો છેલ્લો પેરગ્રાફ).

સારા તાદિન્ય પ્રમે તેમને નિરોધ નથી, હીન સાદિય પ્રમે છે એક જગ્યાએ તેમણે વાપર્યો છે એ શબ્દ વાપરીને કહીએ તો તે 'સુરુચિવાદી' છે. પ્રજ્ઞાસાદિત્ય બે માહિત્ય બને (તેમને, આ કૃતિમાં) તો કાકાસાહેબને એ સ્વીકાર્ય છે તેઓ લખે છે, "સ્વીન્દનાથ જેવા સમર્થ કવિઓએ દીપાવેલા વિષયો છેડરા એ સહેલ વાત છે, પણ તેમનો મયમ, તેમની મર્યાદા અને તેમનું ગાભીય સાચા માટે તેમની ધર્મપગપણતા, પવિત્ર રમિકતા અને દિન્ય દષ્ટિની જરૂર છે" ૧૨ સ્વીન્દનાથની 'વૈરાગ્ય'ની દિલસૂદી વિશે કાકાસાહેબ કહે છે, "સ્વીન્દનાથ વૈરાગ્યના બળને ઝાઝું માન નથી આપતા ૧૩ તેમની સાધના કરે, કંઈક છે જ નહિ કુલમાથી ફળ પ્રગટે તેમ સહજ ભોગમાથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય એવી મધુર સાધના તેઓ સૂચવે છે વૈરાગ્યમાં દુનિવાનો નિરોધ છે, અનુભવ નથી, અનુભવિ છે, સમાધાન નથી તેથી અણી પગ જીભા કરેલા થકુ જેવી તેની રિધતિ છે દરેક દેણે તેને અધ પાતની ખીક હોય જ" ૧૪ પણ આગળ તેઓ કહે છે, "વૈરાગ્ય વિગેની વીન્દનાથની દિલસૂદી આજના જગાનાને આજે તેમની મધુર લાગે તોપણ તે યથાર્થ છે એવી પ્રતીતિ નથી થતી એટલે દષ્ટિએ જીવન સમૃદ્ધ જગુ હોય પ્રવૃત્તિનું સમાધાન મેળવતું હોય તો વૈરાગ્યનો ગતો કામનો નથી એ વાત સાચી ત્યાં તો સુકિત અને મુક્તિનો સમન્વય ભોધનાર તત્ત્વમાર્ગ જ સ્વેચ્છ છે એથી જીવન આત્મ વિજયના, આત્મસાક્ષી કાળના અને અખડ શાન્તિના શુભમાં માણસને સર્વ ધર્મના સાધુઓએ ઉપદેશો. ઇન્દિવનિગ્રહનો - વૈરાગ્યનો - માર્ગ જ મહત્ત્વ કહે છે છૂટકો છે અપ્રતિમ સ્તીન્દ્ય આગળ જ્યારે વૈરાગ્ય પરાશૂત થાય છે ત્યારે આત્મા પણ મહુચિત થાય છે અને નિશ્વભાગ્યને આધાન પહેાંચે

૧૨ એજા ૫ ૨૭૩

૧૩ કાકાસાહેબના આ અભિપ્રાયના મૂળમાં સ્વીન્દનાથની નીચેની જેવી પંક્તિઓમાં પ્રકટ થતી વિચારણા હોય એમ લાગે છે --

વૈરાગ્યસાધને મુક્તિ, શે લામાર નય ॥

અસંખ્ય વચન-માહ મહાનિદમય

લગિલ મુક્તિર સ્વાદ ।

મોહ મોર મુક્તિ રૂપે ઝળિયે જગલિયા,

પ્રમ મોર મુક્તિ રૂપે રહિયે પલિયા ॥

છે, એ સનાતન સત્ય મિથ્યા કરી બતાવનાર સાધના હજી લગી તો યોગ્ય નથી. ”૧૫ રવીન્દ્રનાથને પોતાની જે કવિતામાં વૈષ્ણવી મધુરા ભક્તિનો માર્ગ અભીષ્ટ છે ત્યાં તાત્વિક કે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ મુશ્કેલીઓ હશે, પણ કળાકારને એ ઉપકારક છે.

કળાકૃતિઓનાં વિવેચનોમાં કાકાસાહેબ પોતાનો આનંદ જ પ્રકટ થવા દે છે. તેમની સત્યની શોધ જાણે કે સૌન્દર્યપ્રાપ્તિમાં પરિવૃત્તિ પામે છે. કળાકૃતિનો મંદેશ શો હશે એ બતાવવું તેમને હમેશાં રુચતું નથી. કળાકૃતિનો મંદેશ કળાકૃતિ પોતે જ છે. ‘ગૃહદાહ’માં શરદબાબુએ નિરૂપણા ધાર્મિક આદર્શોની તુલના કર્યા બાદ કાકાસાહેબ લખે છે, “અહીં કરેલી ધાર્મિક આદર્શોની તુલના સાંભળીને કથાલેખક કદાચ એકદમ કહેશે કે તમને ઠીક લાગે તે અનુમાન તમે કાઢો. મારે તેની સાથે કશી લેવાદેવા નથી. હું એ વિશેની કશી જવાબદારી સેતો નથી. આનાથી તદ્દન બિલટાં અનુમાનો કોઈ કાઢે તોપણ મારે વાંધો નથી. મારે જે વાર્તા કહેવી હતી તે મેં કહી છે. કેટલાક વિચારો અને કેટલીક કલ્પનાઓ ધણા દિવસથી ચળ કરતી હતી તેમને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી તેમને આકાર આપ્યો એટલે મારું કામ પૂરું થયું. માતૃહૃદયની કાલવણીમાં આપું જીવન, બધો રનેહરસ એકઠો થયો, માતાએ બાળકને જન્મ આપ્યો, તે પછીનો બાળકનો જીવન-ક્રમ સ્વતંત્ર છે. ”૧૬ અને અતે એક જ વાક્ય કાકાસાહેબ કહે છે કે, “આટલા જ કારણે કલાકારને વિધાતા કલ્પા છે. ” અહીં જાણે કર્તાનું હૃદય જ કાકાસાહેબની વાણીમાં વ્યક્ત થયું લાગે છે.

વિવેચક કળાકૃતિમાંથી પોતાને શુ મળ્યું એની જ વાત કરે તો કેવું મુશ્કેલ પરિણામ આવી શકે તે ‘બોવાયલા તારા’ની પ્રસ્તાવના બતાવે છે. દરેક વાર્તામાં પોતાને ક્યાં ક્યાં સૌન્દર્યબિંદુઓ આકર્ષક લાગ્યાં તે કાકાસાહેબે રમતા રમતા બતાવી દીધું છે — પ્રસ્તાવના વાચનાં જાણે કે ભાવકહૃદયની વાર્તા વાંચી ન રજા હોઈ એ! આ ઓગણીસ વાર્તાઓમાં કઈ વાર્તા કાકાસાહેબને સૌથી સરસ લાગી હશે ? “આવી ઓગણીસ વાર્તાઓમાં સૌથી સારી કઈ એમ કોઈ મને પૂછે તો હું પ્રથમ મૂંઝાઈ. ‘મોતનું ઝાડ’ એ બેરી પેનની વાર્તા છે એટલે એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવી જોઈ એ એમ મનને થાય છે, પણ ‘ફૂતરાના પટા’ આગળ દિવ્ય ઝાડ ફીકું પડે છે એ ત્રિશે મારા મનમાં શંકા નથી. પણ મરાઠી ભાષા પ્રત્યે મારા સહજ પક્ષપાતને લીધે

એમ લાગતું હોય એમ મને પોતાને જ એક વાર શંકા આવેલી એ શકને કારણે ઘણા દોકડા ઝોલા કર્યા પછી પણ મારી કસોટીમાં 'ફૂતરાનો પટો' જ સકલ નીવડ્યો "૧૭ એક જમાનામાં " નીતિનો બોધ આપવાને સારુ વાર્તાઓ રચાતી. " અને " આવી વાર્તાઓને અતે એ વાર્તા પછી નીકળ નાર બોધ યોગ્યત્વ શબ્દમાં રીતસર લખી આપવામાં આવતો હતો " એમ કહ્યા બાદ કાકાસાહેબ લખે છે, " આજના સાહિત્યકારો કહે છે કે વાર્તાઓના મર્મમાં લાલે બોધરૂપી બાળક હોય પણ લેખકે સૂચ્યુ થયાનો પ્રયત્ન ન જ કરવો ધરે, " અને પછી તે ઉમેરે છે, " એથી આગળ વધીને આજે સાહિત્યકૃત્યો કહે છે કે બોધનો વગગાડ અપહરિતે પણ રાખવાની જરૂર શી ? હૃદયની લાગણીઓ જેથી કામગ બને, ચિત્ત ઉન્નત અથવા અસ્વસ્થ બને અને જીવનના સ્વરૂપનું દર્શન હિંડામાં હિંડુ' થાય એવું વાંતા વરણુ ઊભું કરી આપો, જમાવી આપો એટલે બસ હૃદયની લાગણીઓ ઉત્ક્રિષ્ટ એટલે કામ ધણુ એમાંથી સાચું જીવનરહસ્ય જડશે, કર્તવ્યનું જ્ઞાન થશે અને ખીજ એવા એવા ઘણા લાભો એની મેળે થશે વાર્તા દ્વારા જીવનને રસ મળે અને આપણી મવેદનાશક્તિ વધે એટલું શું ઝોણું છે ? જીવનમાં અમુક રસ બારે ઉન્નત હોય છે, એ ઝોણખી લીધા અને મરકારી દબે જગાડયા એટલે પચુ "૧૮ આપણી અદૃષ્ટ પડેલા લાવોને જાગ્રત કરવા - અને તેમ 'મરકારી દબે' જાગ્રત કરવા - એ કળાકાન્તુ કામ છે વાર્તાની કૃત્યશક્તિ તે સમભાવ જાગ્રત કરવાની-સહાનુભૂતિના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવાની છે, એ કળાના પાયાના વ્યાપક સત્ય ઉપર કાકાસાહેબની વાણી ગિર થાય છે. " વાર્તાનો ઉદ્દેશ બોધ નથી, મીમાસા નથી પણ સમભાવ જોમ જોમ સમભાવ જાગતો અથ છે તેમ તેમ આપણે આપણા બધાનું હૃદયનું એમ્, હૃદયનું અદ્વિત અનુભવ લાગીએ છીએ, એ જ વાર્તાશ્રવણની કૃત્યશક્તિ છે, એ ઉપગતના ખીજ લાભો વર્ણવાય છે તે કેવળ રોચનાથે છે "૧૯ મેકિસમ ગોર્ડોનું 'Twenty Sax and a Girl' પુસ્તક વાંચ્યા પછી એ નિશે કાકાસાહેબ લખે છે, " આ કથા વાંચના સહેજે તો કાર્થ જ બોધ નીકળતો નથી કલાની દૃષ્ટિએ ગોર્ડોની કુશળતાનો આ ઉત્કર્ષ કહી શકાય " અને પછી કહે છે કે, " યથાર્થપગ્તિય એ કાર્થ નાનોસૂનો બોધ નથી. કલા મક યથાર્થપગ્તિય ધણી વર એક અપ્રતિષ્ઠ અને અમેાધ જીવનતત્વજ્ઞાન આપી દે છે "૨૦

કાકાસાહેબમાં રસદર્શન કરાવવાની મોટી શક્તિ છે. તેમની વિવેચન-પદ્ધતિમાં કોઈ વાર તે મુખ્ય કથયિતવ્યના મર્મરૂપ ચિંતન રજૂ કરે છે, તો કોઈ વાર પ્રકૃતિવર્ણન કે અવાસ અનુભવ આપે છે, કોઈ વાર તેમની રમરણ્યમંજૂપામાંથી વિષયને પ્રસ્તુત એવાં રમરણ્ય પશુ સરી પડે છે. કાકાસાહેબ રહ્યા શિક્ષક, એટલે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે કે સમાજની સંસ્કારિતા વિશે પશુ કાંઈ ને કાંઈ સૂચનો મૂંઝી લીધા વગર ચાના રહે ? દેશ-પરદેશના તત્કાલીન બનાવનો ઉલ્લેખ થતો એમાં આવ્યા વગર ન રહે. આપણી સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભો પશુ તે આપે, કોઈ વાર ઇતિહાસમાં પશુ આપણને ડૂબકી લગાવડાવે—અને સરવાળે તેમના વિવેચનમાં રોચકતા વધે છે. ખગરદારની ‘દર્શનિકા’ની અર્પણ પત્રિકા—‘રમરણ્યમાધુરી’ વાંચીને કાકાસાહેબ લખે છે, “આત્યારે તો ‘રમરણ્યમાધુરી’ નામની અર્પણપત્રિકા જ જોઈ શક્યો છું. કેવળ એનો જ આનંદ વાચકો આગળ રજૂ કરીને કાવ્ય-પિપાસા જગૃત કરવાનું કામ કરી શકાય એમ છે.” ૨૧ વિવેચનમાં પશુ કાકાસાહેબે સાહિત્યપિપાસા જગૃત કરવાનું જ કામ કર્યું છે. તેમણે સાહિત્યના આનંદમાં ‘હૃદયે’ તથા મુગ્ધતામાં ‘ની’ રીતે તેમના વાચકોને સંવિભાગી કર્યા છે.

ચિંતનશીલતા એ તેમનાં વિવેચનોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, પશુ એ ચિંતનશીલતા એ તેમની પ્રકૃતિનો એક ભાગ હોય એ રીતે દેખાય છે, એટલે વાચકો ઉપર એનો બોજ પડતો નથી. વિચારો અવાહી છે પશુ જ્યારે એ ચિંતનની પ્રક્રિયામાં પસાર થાય છે ત્યારે એમાં ધનત્વ આવે છે. કાકાસાહેબના સમગ્ર ગદ્યમાં—‘જીવનભારતી’માં પશુ—સૂત્રાત્મક વાક્યો કે લઘુ કડિકાઓ મળી આવે છે. આ ચિંતનને ધારણ કરી શકે એવી અભિવ્યક્તિક્ષમતા અને પ્રાસાદિકતા તેમની વાણીને સહજ છે.

સાહિત્યસંદર્ભો પશુ યથારથાને આવે છે અને તેમનાં વિવેચનોને આનંદદાયક બનાવે છે. રજુજિતરામના ‘લોકગીત’—સંચયની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી લોકગીતોની વાત કરતા તરત જ સરખા લાવવાળાં મરાઠી લોકગીત તેમને રમરણ્ય ચઢે છે, નિખિલનો વિચાર કરતાં ‘અકલ ટોગ્સ કેપ્લિન’માંનો સેન્ટ કલેર યાદ આવે છે, પ્રણયની અદમ્ય શક્તિની વાત કરતાં ટેનિસનનો લેન્સલોટ રમરણ્યમાં આવે છે, ‘વિદાય-અભિશાપ’માંની દેવયાનીની પ્રયથુ-યાચનાના સંદર્ભમાં શેક્સપિયરની જુલિયેટ અને કાલિદાસની શકુન્તલાનું રમરણ્ય થાય છે, રામાયણ-મહાભારતમાંથી સંબંધિત પ્રસંગો તે અવાર-

નવાર આપે જ, પણ જનપ્રતિ, જીવનચરિત્ર કે પુગલોમાથી પણ પ્રમજો પાત્ત ઉદાહરણો આપે છે આ નવગી પ્રક્રિયાને લઈને તેમના સાહિત્યિક વિવેચનો વ્યાપક અને તર્પક નીવડે છે

કામસાદેવની માર્મિકતા પણ તેમના વિવેચનોની ગતિકતા વધારે છે. ત. 'દ્વિરેકની વાતો' વિશે લખતા તે કહે છે, "દ્વિરેક એટલે ભ્રમર, એની પામે ૩ખ પણ દોષ અને મધ પણ દોષ આ વાર્તાઓમા સાત્ત્વિક ૩ખ એહો નથી સમાજની નાનીમોટી બદીઓ પર બધા ત્યા સમજાવતી રીતની દીગ છે પણ તમને એમ નહિ લાગે કે દ્વિરેક ઉપદેશ આપતા બેઠો છે દ્વિરેક એટલે ભ્રમર, એ તો ગમથી આકર્ષાય, અને જિડયા જ કરે, નાનમોઝ કૂલો તપાસે અને બધા ત્યાથી મધ લૂટે, એને એકલા ખાનાની ટેવ નહિ એમણે તમને પણ થોડુંક પીરને છે. ૨૨ કાકાસાહેબે શ્રી રામ નારાયણ પામના તખ તુલને અર્થ કરીને જ વાર્તાઓની લાક્ષણિકતા સૂચવી દીધી. અને મૂન્યામ્ન કેલુક કલ્પે ૨ "મને લાગે છે કે આ તેરમાથી ફક્ત અગિયાર વાર્તા દ્વિરેકની છે 'જમાનાનુ પૂ' એ આછી વાર્તા ગમ ના યજ્ઞબાઈની છે, દ્વિરેકની નથી અને છે લી 'ખેમા' એ તો કાઈ ધૂમકેતુના મિત્રે દ્વિરેકના નામે ચડારી છે એ વાર્તા નિવાન્ત સુંદર છે એનો સમભાવ જરૂર રામનાગયજ્ઞબાઈનો છે પણ શૈલી દ્વિરેકની નથી. ૨૩ 'નથુ કરુણ કા ચો'મા ગેમર્ટ બર્નના કાવ્ય નિર્મ લખતા કાકાસાહેબ કહે છે, "કુદૈશી સસલાનુ ગમગણુ દુખદ છતા હોડાતુ નથી એટલે કવિએ જીદોનો ભગ કરી છેલી લીંગી પચપદીને બદલે પટપટી કરી છે અને આમ સખ સાથે જીદને પણ કારુણ્યની સેવામા કૃતાર્થ કર્યો છે. ૨૪

'વિશ્વશાંતિ' અને 'વડો'ની પ્રતાપનાઓ એ તે તે કળાકૃતિમા પોતે શુ જોયું એની સાત કાન્યમય વાણીમા રજૂ કરે છે. કાકાસાહેબ પોતે લલિત નિર્ધોના સર્જક છે, અને કવિતાની સમૃદ્ધિ મઘમા લાવી શકે છે, તેમ જના કવિતા પ્રયે તેમને સાચા હૃદયનો મુગ્ધભાવ છે એ વચ તેઓ લખે છે, 'માગ મનમા મનિઓ વિગ ઘણો આદર છે ગેળી સંપ્તિના તેઓ ગ્હીય હોય છે તેઓ મઘસૃષ્ટિમા આવીને મઘતેખેમના આમુખની શા માટે ગર / ધરાવે છે તે દુ મમજ સમ્નો નથી કું મનિ હોત તો બનાડ ચો કરતા વધારે આત્મનિશ્ચાસી અને જગજાય પડિત કવિતા વધારે અભિમાની ચર્મ ખેસત અને વિજયરાયની પેડે દરેમને ઇવનખ આપવાનો ધધો કવિ

મને લાગે છે કે આના બધા સંકટોમાથી મને બચાવના માટે ઈશ્વરે મને કનિ ન બનાવ્યો, પણ સારા સારા કનિઓને મિત્ર તરીકે આપી એણે મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું. ૨૫ 'નિશ્ચયશાંતિ'ની પ્રસ્તાવનાના આરંભમાં જ કાવ્ય મય ઉપાડ લેવા મળે છે : “ ઘેરાયેલા આકાશમાં જ્યારે ભીષણગભીર મેઘગર્જના થાય છે, ત્યારે મોરને કળા કરી નાચનાનું અને પોતાના ઊંડા ટહુકારથી વાર્ષિકી સૃષ્ટિને આમ નથુ અને અલિનદન એકસામટું આપનાનું મન થાય છે રાષ્ટ્રના જીવનમાં જ્યારે કોઈક ધીરોદાત્ત બનાવ બની આવે છે, ત્યારે ત્રિપુલ કલ્પનાશાળા કનિઓને જીવનસાગરમાં ફરીફરી અગાહન કરી તત્ત્વચિંતનના મોતી કાઢનાનું શરૂ થઈ છે મેઘ મથૂરનો સબધ સનાતન છે મેઘ ગગનમાં ગર્જે છે, મથૂર ધરતી પર નાચે છે જીવનવીર ધરણી પર પરાક્રમ કરે છે, અને કવિવર કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ગગનવિહાર કરે છે મથૂરનો બોલાવ્યો મેઘ આવે છે, કે મેઘનો પ્રેર્યો મથૂર નાચે છે, એ સનાત કોરે મૂકી, આપણે એ શોધમાં જીતરણુ જોઈએ કે એ બનેને પ્રેરનાર કોઈ મહાન વિશ્વતાપ છે કે નહિ. ૨૬ નિશ્ચ - અખિલ બ્રહ્માંડ - મા શાંતિની ઝખના કેની રચબૂ અને સાહજિક છે, અને તેમાં આપણા જમાનાનો તો તે જીવનમરણનો પ્રશ્ન છે - એ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય તે કવિની ખોજ છે અને અતે એ જઈને ઠરે છે સહાનુભૂતિના ફલકનો વિસ્તાર કરના ઉપર - પ્રેમ અને અહિંસા ઉપર આ કાવ્યાનુભૂતિ આત્મિક એકતા દ્વારા ઉદ્ધાર પામે છે કાવ્યનું રમણીય રસદર્શન કાકાસાહેબે કરાવ્યું છે વિવેચકની ભાષા પણ કાવ્યત્વથી રંગાયેલી જણાય છે “શાંતિની મૃગયા સનાતન છે તેજમેઘમાથી જ્યારે સૂરજ જળગ્યો અને એના વ્યોમવ્યાપી પ્રચંડ વમળમાથી રક્તિગ રૂપે મહો અને ઉપમહો ફેલાયા, ત્યારથી શાંતિ અને અશાંતિ વચ્ચે મજબાહ ચાલે જ છે. ૨૭ અનેક જાતજાતના અને ભાતભાતના કોલાહલો નચ્ચે મનાદિતાની રાગિણી મેલાવની એ કવિઓનું કામ છે, અને એના મ્ળાકારોના કશાય ઉધામાં વિનાના પ્રયાસો અને તેમના તેજસ્વી સાહસો એ જ તો છે “ માનવજાતિનું પૃથક્ ચર્ચિત ”, એનું “ સમગ્ર આકલન ગગનવિહારમાં જ થઈ શકે છે ”, કારણ કે, કાકા સાહેબ કહે છે તેમ, “ મહાકાન્તારને પાદાક્રાન્ત કરનાર વનકેસરીને પણ જે અરણ્યદર્શન દુ સાધ્ય છે, તે દિનમણિના ઉપરધાનમાં જિડતા ચડાળ અને ગરુડને સહજ છે. ૨૮ રાષ્ટ્રના હિત્યાનકાળે ‘જીવનનીરો,’ ‘સાહિયનીરો’

વિચિત્ર દેખાય તેટલું જ કોઈ પુખ્ત ઉંમરના માણસનું તોતકું બોલવું હાસ્યાસ્પદ થઈ જાય. ”૩૪

કવિતામાં હૃદયવૈવિધ્ય વિશે કાકાસાહેબ કહે છે, “વૃત્તો તો વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. વિષયના ગૌરવ કે લાલિત્યને લીધે જો વૃત્તિ એક જ રાગ પર સ્થિર થઈ જાય તો એક જ વૃત્ત શરૂઆતથી આખર સુધી ચલાવવું જોઈએ.....ભાવોની વિવિધતા...એક જ વૃત્તમાં પણ આણી શકાય. પણ વૃત્તભેદ તો વૃત્તભેદ માગે જ. ”૩૫

‘વડલો’માં “કથાવસ્તુએ નથી અને અધ્યાત્મસૂચને નથી. તો પછી આ કૃતિમાં છે શું...” એમ પૂર્વપક્ષ જિભો કરી કાકાસાહેબ ઉત્તર આપે છે, એમાં કાવ્યનો આનંદ એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ વસ્તુ છે એમ તેમને અભિપ્રેત જણાય છે : “કાવ્ય એ આસ્વાદ ખાતર છે. એમાંથી આપણી બધી શુભ ભાવનાઓ જો તૃપ્ત થાય તો કાવ્ય કૃતાર્થ થયું એ તુષિતે અગ્રે શું શું જડયું, શુ શુ મળ્યું એ પાછળથી જોવાનું હોય. કાવ્યમય વાતાવરણમાં આપણે જઈ આવ્યા એટલો આનંદ શુ બસ નથી? વ્યવહારની દુનિયાને ભૂલી જઈ આદર્શ વ્યવહાર, કોમળતા અને સાત્વિકતા આપણે અનુભવી શક્યા એટલું શુ બસ નથી? ”૩૬ કાવ્યમાં અધ્યાત્મબોધ તે કોઈ નોખી ચીજ નથી, કવિ જે જીવનચિત્રણ આપે છે એમાં જ એ રહ્યો હોય છે :— “જીવનને અગ્રે જે કોઈ ચિત્રણ હોય તેમાં સ્વભાવતઃ જ અધ્યાત્મબોધ રહેલો હોય છે. પણ તે પ્રયત્નપૂર્વક દેખાડવાની જરૂર હોય જ છે એમ નહિ. આરોગ્ય સાથે લાવણ્ય જેમ એની મેળે આવી જાય છે તેમ જીવનના યથાર્થ દર્શન સાથે અધ્યાત્મદર્શન હોય જ છે. એને સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રગટ કરવાની ખાસ જરૂર નથી હોતી ધર્મી પાર પ્રગટ કરવાના પ્રયત્નમાં એ એકાગ્રી અને મંકુચિત થઈ જવાનો ભય રહે છે અધ્યાત્મ એ અતે જીવનનું રહસ્ય છે. શ્રદ્ધા કે અનુભવથી જ એ કળી શકાય છે. એના પ્રત્યય વગર સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ એવું એનું સૂચન કરવું એ ગમે તેટલું રસિક હોય તોયે એમાં સમ્યક્ષ તો નથી જ અધ્યાત્મ એ હિન્દુસ્તાનના હાડમાં રહેલું છે. ”૩૭

‘વૃત્તવિવેચન’ એ શબ્દ કાકાસાહેબે ગુજરાતીમાં રૂઢ કર્યો છે. ‘પત્રકારની દીક્ષા’માં વૃત્તવિવેચનના પ્રશ્નોની ચર્ચા મળે છે. કાકાસાહેબ કહે છે કે “ધર્મોપદેશક, પત્રકાર અને કેળવણીકાર ત્રણેનું કાર્ય લગભગ સરખું જ છે.”

પનકાગની કામગીરીનો આદર્શ રજૂ કર્યા બાદ તે કહે છે કે, “લોક સેવક, લોખતિનિધિ, લોકનાયક અને લોકગુરુની ચતુર્વિધ પદવી પનકાર ભોગવી શકે છે.”૩૮

ટોલ્સ્ટોય, પ્રેમચદ્મ અને નરસિંહરાવ વિશે પરિચયાત્મક લેખો કાકાસાહેબે લખ્યા છે એ ત્રણેમા મૂળ મહારાષ્ટ્રી વાચકને ઉદ્દેશીને મરાઠીમાં લખાયેલો નરસિંહરાવ વિનંતો લેખ ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ભાષાચાર્ય’ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. અગત મસ્મરણને કારણે પણ લેખની રાચકતા વધી છે નરસિંહરાવ “સાહિત્યવિવેચનમાં હંમેશ સજ્જ એના હિસાબી મલ્લ હતા.” અથવા તો નાહિત્યક્ષેત્રના “પીઠ પહેરેગીર” હતા એમ તેમણે કહ્યું છે એ સમજાય તેવું છે, પણ તેમને “ભાષાચાર્ય” કહ્યા છે એમાં તો નરસિંહરાવના લઘુવયસ્ક સમજાવીનની ઉદારતા વિશેષ દેખાય છે.

કાકાસાહેબના સાહિત્યવિવેચનોમાં મૂક્ટ-અસ્ફુટરૂપે તેમની સાહિત્ય વિચારણા ગૂંદલી જ છે પણ એ ઉપરાંત સીધા સાહિત્યચર્ચાના લેખો પણ તેમણે લખેલા છે તેમની સાહિત્યનિચારણા ઉપર ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિની અને રવીન્દ્રનાથના તેમ જ મંમત તોલ્સ્ટોયના કળાવિષયક વિચારોની અસર પડેલી જોઈ શકાય છે ગાંધીજીએ તો ‘કળા જીવનની દાસી છે અને તેની સેવા કરનાર જ તેનું કાર્ય છે’ એમ કહેલું જ છે તોલ્સ્ટોયના કળાવિષયક વિચારોએ કાકાસાહેબનો કળાવિચાર ધડવામાં લાગ લગવ્યો છે કે કેમ એ વાત બાજુએ રાખતા પણ કાકાસાહેબની કળાવિષયક વિચારણા સમજવામાં સહાયશ્રુત થાય એ દષ્ટિએ તોલ્સ્ટોયના વિચારો અતિ દૂર કાણુમાં જોઈએ.

કળાપ્રવૃત્તિ શું છે એની તપાસ હાથ ધરતા પહેલાં તોલ્સ્ટોય કળા અને સૌંદર્યની બીજાઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરે છે, અને તારણ કાઢે છે કે સૌંદર્યભીમાસા એ એક એકી પ્રવૃત્તિ થઈ ગયેલી છે વિવેચકો પણ કળા શું છે તે શોધવા કરતા કળાના અવર્તમાન સ્વરૂપોનો જથ્થાવ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા છે જેને કળા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે કળા હોવી જ જોઈએ અને માટે એમાં કળા છે જ એવા મતવ્યો ઉપર તે આવેલા છે તોલ્સ્ટોય કળાને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના વિનિમયનું સાધન માને છે કળાકારે અનુભવેલી લાગણીઓનો ભાવકોને એવ લાગે તો તેનું સર્જન ‘કળા’ નામને પાત્ર ગણાય કળાની પોતાની વ્યાખ્યા આપતા તોલ્સ્ટોયે લખ્યું કે, “પોતે એક વાર અનુભવેલી લાગણી પાછી પોતામાં જગત્વી, અને એમ કરીને પછી

તેને હલનચલન, રેખા, રંગ, ધ્વનિ કે શબ્દચિત્રણ દ્વારા, ખીજઓને એવી રીતે પહોંચાડવી કે જેથી તે જ લાગણી તેઓ અનુભવે; — કલાપ્રવૃત્તિ આ વસ્તુ છે. કળા એક માનવપ્રવૃત્તિ છે; એક માણસે પોતે અનુભવેલી લાગણીઓને જ્ઞાનપૂર્વક અમુક બાહ્ય મંડાઓ મારફત, ખીજઓને પહોંચાડે છે, અને એ લાગણીઓ વડે ખીજઓ ચેપાય છે અને તેમને અનુભવે પણ છે."૩૯ આઈ. એ રિચર્ડ્સ લખે છે કે ઉપરની વ્યાખ્યામાં 'લાગણી'ને બદલે 'અનુભવ' શબ્દ મૂકીએ એટલે એ સ્વીકાર્ય નીવડે એવી છે. જે કોઈ કળા ચેપી છે તે શુદ્ધ કળા છે, અર્વાચીન અથવા ભેગભેગવાળી કળાથી વિરુદ્ધની. પરંતુ કોઈ પણ કળાકૃતિનું 'પૂરેપૂરું' મૂલ્ય નક્કી કરવામાં એના વસ્તુનું એટલે કે કળાકાર જે અનુભવો મંકાન્ત કરે છે તેનું સ્વરૂપ ગણનામાં લેવું જોઈએ. કળાવસ્તુનું મૂલ્ય, ટોલ્સ્ટોયના અભિપ્રાય પ્રમાણે, તે તે યુગની ધાર્મિક ચેતનામાં રહ્યું છે. અને એ ધર્મચેતન્ય તે મનુષ્યોની ઈશ્વર સાથેની અને એકબીજા સાથેની એકતા છે જે માનવીય સંબંધો એકતા સ્થાપે એ સિવાયના સંબંધોને ટોલ્સ્ટોય નકારી કાઢે છે. માત્ર ધર્મમાં જ આ શક્તિ છે એવો ટોલ્સ્ટોયને દૃઢ પ્રત્યય છે. સમાજના અમુક વર્ગો જ જેનો ઉપભોગ કરે એ કળાકૃતિઓ ટોલ્સ્ટોયને સ્વીકાર્ય નથી. કળાકૃતિમાં સૌંદર્યની કસોટી તેમને અસ્વીકાર્ય છે, કારણ કે સૌંદર્ય એટલે રસાનંદ આપવો અને એ રસાનંદ પણ અમુક વર્ગના લોકોને જ આપવો આ દૃષ્ટિએ ટોલ્સ્ટોયે શેક્સપિયર, ગ્યુઈથે જેવા કળાકારોની કૃતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો. ખીઘોવનની 'નાઈન્ટી સિગ્ઝની'માં પણ "સાર્વભૌમ ખ્રિસ્તી કળા"નો અભાવ તેમને જણાયો. ટોલ્સ્ટોય, એક વિવેચકે નોંધ્યું છે તેમ, એના કેરેનિના (૧૮૭૫-૧૮૭૭) પૂરી કર્યા બાદ વધારે ને વધારે અમંત્રણ બન્યા, રશિયન ચર્ચનો ધર્મ તેમને અપૂરતો લાગ્યો અને તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મની પોતાની વિભાવના ઊભી કરી અને એમાં જ જીવનનું સમાધાન શોધ્યું. એ પછી ૧૮૯૮માં ટોલ્સ્ટોયે કળા વિશેનો ગ્રંથ લખ્યો ત્યારે પોતાની આ નૂતન ધર્મવિચારણાને કળાની પરિભાષામાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. યુરોપમાં ટોલ્સ્ટોયનો કળા વિશેનો આ ગ્રંથ સાહિત્યવિચારના ગ્રંથ કરતાં સંસ્કૃતિવિચારના ગ્રંથ તરીકે વધુ પ્રતિષ્ઠિત છે.

કાકાસાહેબ પણ ટોલ્સ્ટોયની જેમ ચેપીપણાને સાહિત્યનો મુખ્ય ગુણ માને છે : "માણસના વિચારો, એની કલ્પનાઓ, લાવનાઓ, લાગણીઓ અથવા લાગણીપ્રધાન અનુભવો ખીજ આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત

કરવાની ચક્તિ ને વસ્તુમા છે તે સાહિત્ય . જેનામા લાગણીઓ પર અનાયાસે અમર પાડવાની ચક્તિ છે તે સાહિત્ય એવીપણ એ સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે” ૪૦ નાહિત્ય પ્રજાહિનૈષા હોતુ જ જોઈએ એવો કાકા-સાહેબનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે “ સાહિત્યના તમામ વિભાગમા પ્રજાહિનનો, લોકક-આણનો સુર કાયમ રહેવો જ જોઈએ ને કઈ એનાથી વિસવાદી હોય તે મગીન નથી, પણ કોલાહલ છે તે સાહિત્ય નથી પણ માનસિક ઝેર છે” ૪૧ વળી કાકાસાહેબ કહે છે, “જીવનને જૂલી જઈને, જીવનનો દોહ કરીને કેવળ નાહિત્યનું પોપણ અમારે કરવું નથી જીવનને માટે સાહિત્ય છે, જીવનમાથી સાહિત્યનો ઉદ્ગમ છે અને સાહિત્યનું ફળ પણ નરકારી અને સમર્થ જીવનમા જ મહત્ત્વ છે” ૪૨

કાકાસાહેબ નાહિત્યને જીવનના નાધન તરીકે જ સ્વીકારે છે ‘જીવન લાગતી’મા પૃ. ૭ ઉપર તે કહે છે, “નાહિત્યને નાધન તરીકે જ સ્વીકારુ છું” વળી ત્યાં જ તે “સાહિત્ય એ જીવનરૂપી પ્રભુની સેવા કરનાર અનન્યનિઃ લક્ષ્મણે દેહાણે માલે” એમ કહે છે આગળ પૃ ૧૯ ઉપર તે કહે છે, “સાહિત્ય—ઉચ્ચ સાહિત્ય—સાચું જોતા હૃદયમા આલિંગન ઉપમ કરનારુ અને જીવનને કેવળ કરનારુ એક સાવન માન છે” પૃ ૨૫ ઉપર તે કહે છે, “સાહિત્ય માન જીવનનું ઉરોપન છે, રહસ્યોદધાન છે, સાક્ષાત્કરણ છે” આગળ પૃ ૩૦ ઉપર તે “સાહિત્ય તો હમેશ જીવનનું એક અમ ગણાતુ જોઈએ” એમ કહે છે સાહિત્ય એ જીવનની સુગંધ છે, જીવનની જાણ છે, માધુસાર્થ અને ધર્મનિગમાથી જ સાહિત્ય સમૃદ્ધ થવાનું છે એમ પણ કાકાસાહેબ ભારપૂર્વક કહે છે સાહિત્યે સુગંધનું બતાવવો જોઈએ, એ એનું સ્તવ્ય છે એમ પણ તે ઉમેરે છે “આપણુ સાહિત્ય જો આપણને આપણે સુગંધનું ન બતાવે, અને તે ધર્મ પાળવાને આપણને ન પ્રેરે તો તે બાકી બધી રીતે ‘સગસ’ હોય, તોયે નિરૂણ જ કહેવું જોઈએ” ૪૩

મનુષ્ય માનમા મહત્ત્વની ગ્રામાર્થિક ધન્યતા નહી છે એ દર્શાવે સાહિત્યને સામાજિક પ્રવૃત્તિ લેખી શકાય “સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનન અથવા ઉદ્ગમને બીજામા નકાત ગાળાની ધ્વજાથી થાય છે તેથી સાહિત્ય એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે એમ કહી

શકાય "૪૪" "સાચા સાહિત્યની નિર્મિતિ પ્રજ્ઞના પુરપાર્યનું જ ફળ છે",
 "સાહિત્યની ઉન્નતિ પ્રજ્ઞની ઉન્નતિ સાથે જ થાય છે", "સાહિત્ય એ
 પ્રજ્ઞના પરાક્રમનો પ્રસાદ છે" ૪૫ એમ પણ કાકાસાહેબ માને છે સાહિત્યનું
 માધ્યમ ભાષા એ સામાજિક સર્જન છે સાહિત્ય જનનું 'અનુકરણ' કરે
 છે, અને જીવન છેવટે તો સામાજિક વાસ્તવિકતા છે કળાકાર પોતે
 સમાજનો સભ્ય છે અને તે જે ઉપકરણોને પોતાની કળામાં પ્રયોજે છે
 એના ધડનરમાં સમાજનો હિસ્સો અચૂક રહેલો છે આને કાગ્જે માહિત્ય
 એ સામાજિક સરથા છે એવો મન યુરોપીય વિચારકોમાં પણ પ્રવર્તે છે

"જનતાત્મા નારાયણની પૂજના એક પ્રકાર તરીકે જ સાહિત્ય તરફ
 જોતું જોઈએ" ૪૬ એમ આગ્રહપૂર્વક કહેતા અને એથી સાહિત્યને સામાજિક
 પ્રવૃત્તિ લેખના કાકાસાહેબ ટેટીક વાર તરૂન વિરોધી લાગના અભિપ્રાયો
 પણ વ્યક્ત કર છે. દા ત — "સાહિત્ય એ મોટે ભાગે વ્યક્તિગત પ્રનાસ જ
 છે" ૪૭ એમ પણ તે કહે છે

સાહિત્યમાં અત રકુરણા (ઇન્ટ્યુઈશન) અને સક્રમણ (કોમ્યુનિકેશન)
 એ બન્નેનો સમન્વય કાકાસાહેબ કરે છે, "સાહિત્ય માટે જળરક્ત સિલ્કી
 અને ખીજઓ સાથે જોડો નિયારનિનિમય કરવાની આતુરતા એ જ મુખ્ય
 ગ્રેન્થા હોઈ શકે છે સાહિત્યસિદ્ધિ પણ ઉત્કટ અને અદમ્ય વૃત્તિ છે .
 સિદ્ધિ એ રતત્ર ગ્રેન્થા છે" ૪૮ સાહિત્યને તે તાર નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ
 માને છે અને પોતાને "સ્વાભાવિક" લેખકના રંગમાં મૂકે છે તે કહે છે,
 "અનલોકન, નિરીક્ષણ, નિચાર, કલ્પના કે ભાવના જ્યારે ઉત્કટ થઈ જાય
 છે ત્યારે માથુસથી બોની જવાય છે અને ઉત્કટતાનો સ્વભાવ જ છે કે એની
 ભાષામાં કઈક ચમત્કૃતિ કઈક અસાધારણપણું, કઈક આકર્ષણ આવી જ
 જાય છે ઉત્કટતામાં સ્વાભાવિક સૌદર્ય પ્રગ્ન થયા વગર રહેતું જ નથી" ૪૯

સાહિત્યમાં બિન સાહિત્યિક તત્વોનો પ્રવેશ એ જ મોળામાં મોળી
 વિરૂપતા (ન એગિટિ) ઝાકાસાહેબના મનમાં સારું સાહિત્ય અને ખરાબ
 સાહિત્ય એવા ભેદો રહેલા છે તારુ એટલે કે સાચું સાહિત્ય કાકાસાહેબની
 પ્રીતિને પાન બન્યા વગર કેમ રહે ? એના સાહિત્ય વિશે વાત કરતા
 કાકાસાહેબની વાણી હમેશા આનંદથી જલકાય છે દા ત "શુભકર

સાહિત્ય એ આત્માની અમૃતકળા છે કેમકે એ ચૈતન્યની પ્રેરણા છે ૧૫૦ વળી તે કહે છે, “સાહિત્ય એક અતનુ ચૈતન્ય છે, સામાજિક તેજ છે; મનુષ્યમહત્વની અમોઘ શક્તિ છે” ૧૫૧ સાચુ સાહિત્ય નીતિને અવિરોધી હોય છે નીતિનો સીધો પ્રચાર કરવો એને જેમ સાહિત્યનું ધ્યેય ન ગણીએ, તેમ ગણીજૂઝીને એનો ભ્રમ કવો એ પણ એનું લક્ષ્ય નથી સાહિત્ય સાહિત્ય રહીને પ્રજાના ચારિત્ર્યનું ધક્કર કરી શકતું હોય તો એમાં શો વાધો હોઈ શકે ? પરંતુ બહિરંગવાદીઓએ જ્યારે બહાગના સૌન્દર્ય ઉપર વધારે ધક્કો લાર મૂક્યો ત્યારે જીવનવાદીઓએ અનસ્તત્વનો મહિમા કર્યો કાકાસાહેબ કહે છે, “ઉચ્ચ સાહિત્ય રૂપાણુ હોય જ છે, જ્યારે રૂપ કાઢનાથી કોઈ સાહિત્ય ઉચ્ચ કે ઇષ્ટ થતું નથી” ૧૫૨ વળી તે કહે છે, “આપણુ જૂનું પારમાર્થિક સાહિત્ય ભારેમા ભારે નિચારો અને સિદ્ધાંતો પણ સાદી અમૃતકૃતિશ્રન્ધ લાખામાં મૂકવાનું જ પમદ કરે છે, જ્યારે આજનું સાહિત્ય, અદર કાઈ હોય કે ન હોય, બની શકે તેટલું રૂપ કાઢવામાં માને છે” ૧૫૩

સાહિત્યનું કાર્ય વર્ણવતા કાકાસાહેબ લખે છે, “ . ઉત્તમ સાહિત્ય બુદ્ધિને પ્રગટ કરે છે, લાગણીઓને સૂક્ષ્મ મનાવે છે, અનુભવને પોંજીને વિશદ કરે છે, ધર્મબુદ્ધિને જાગ્રત કરે છે હૃદયની વેદનાને વ્યક્ત અને તેજસ્વી કરે છે, સમભાવ ફળવે છે અને આનંદને સ્થાપી કરે છે ” કાવ્ય એ જાણે કે જીવની વ્યક્તિ છે અને એના વ્યક્તિત્વની ગાઢ અસરમાં આપણે મુકાઈએ છીએ એના વિચારો દી એસ. એલિયટ આદિએ રજૂ કર્યા છે, પણ કાકાસાહેબ માત્ર કાવ્યને જ નહિ પણ હર કોઈ કલાકૃતિને જીવની વ્યક્તિ લેખે છે, “ ખરું જોતા, ઉચ્ચ કલાકૃતિઓ — પછી તે સંગીતના રાગો હોય, શિલ્પની મૂર્તિઓ હોય, ગ્રાપ્ત્યના પ્રાસાદો હોય, સામાજિક તહેનારો અને ઉત્સવો હોય, નાના કે મોટા કાવ્યો હોય કે સાહિત્યની અનેકનિધિ કૃતિઓ હોય, એ બધી જીવની વસ્તુઓ છે .જે મારે શ્રાદ્ધ કે અવધર કરવો હોય, તો હું કેવળ સેનાપતિઓ, તત્ત્વવિદ્યેકો ઋષિઓ, કવિઓ, સુધારકો અને મંત્રીનું જ તર્પણ કરવા નહિ બેઠું, પણ પોતાના વ્યક્તિત્વથી માડું” અને મારા મમાજનું વ્યક્તિત્વ ઘડનાર સાહિત્ય કૃતિઓનું પણ હું અવશ્ય તર્પણ કરું. ” ૧૫૪

કાકાસાહેબનો કલાનો આદર્શ એ છે કે “એમાં તાદાત્મ્ય અને તાદરશ્ય એ બંને પરસ્પર વિરોધી લાગતી ઉત્કટ વૃત્તિઓનું મંપૂર્ણ મિલન થવું જોઈએ.” અને “આ જ એક સર્વોચ્ચ રસસિદ્ધિ છે.” ૧૫૫

કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયામાં એવી સ્થિતિ પણ આવે છે જ્યારે કાવ્ય એ સાક્ષાત્કારનું સ્વરૂપ પકડે છે, પણ સર્જકનું જીવન ઉદાત્ત ન હોય તો એ ધન્ય સ્થિતિમાંથી પોતાના પ્રાકૃત જીવનમાં ઊતરી પડે છે એ વિશે કાકાસાહેબ કહે છે, “એક પિતાની કાર્તિ પર નલનાર પુત્ર જેમ હાસ્યારૂપક થાય છે તેમ પોતાની ધન્ય ઘડીની ઉચ્ચ પ્રતીતિની પ્રતિષ્ઠા ઉપર પોતાનું સામાન્ય જીવન નલાવનાર કવિ, ચિત્રકાર અથવા ગાયક પોતાનો જ નાલાયક વારસ બની દયાને પાત્ર થાય છે”, એટલું જ નહિ પણ “...કલાધર જે પોતાની કલાકૃતિ ઉપર મુગ્ધ થનાર સમાજને હમેશાં અકળાવે અને કહે કે ‘મારી ખુશામત કરો. મારી ઇજ્જત કરો. મારાં અહંકારનાં વચનોમાં રસપૂર્વક લેજો. મારી હીન વૃત્તિ અને હીન ચાળા પણ રૂપાળા છે એમ માની લો.’” તો તે પોતાના કાવ્યનુ, પોતાની કળાકૃતિનું અપમાન કરે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની કાવ્યશક્તિ પણ ગુમાવી બેસે છે. ૧૫૬ કવિ કરતાં કાવ્ય ધણી વાર એક હોય છે એમ કહેવાય છે એનું સ્વરૂપ આ જ છે એમ કાકાસાહેબ કહે છે. પોતાની કાવ્યકૃતિને ગુરુસ્થાને કલ્પી ઉન્નત જીવનની ધમશવાળો કવિ પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે : “એ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરશે કે ‘હે આદિ કવે ! કાવ્યસૃષ્ટિમાં લઈ જઈ ટાઈક ટાઈક કાણે મને જે પોતાનો સાક્ષાત્કાર તુ કરાવે છે, એ સાક્ષાત્કારને લાયક હું બનું એવું પરિવર્તન મારા હૃદયમાં અને જીવનમાં અખંડ થયા કરે એટલું જ હું માગું છું.’” “આ કાવ્ય પરથી મારું જીવન એટલું જ સુંદર છે એવું અનુમાન બાધવાની બૂલ નહિ કરતા” એવી હીન સૂચના સમાજને આપતો ફરું એના કરતા ‘આ કાવ્ય એ જ મારો સાધન-માર્ગ છે, આણે જ મારો હાથ ઝાલી મારી પાસે ઉતુંગ જીવનયાત્રા કરાવી છે.’ એમ કહેવાની તક મને આપજે ! ૧૫૭

સાહિત્યનું વિવેચન સાહિત્યદષ્ટિથી કરવું કે જીવનદષ્ટિથી કરવું એ વિવેચનનો એક ચાલુ ચર્ચારૂપક પ્રશ્ન રહ્યો છે. કાકાસાહેબે ‘જીવનભારતી’ની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે, “પુસ્તક પરીક્ષણ મોટે ભાગે સાહિત્યની દષ્ટિએ થાય છે તે મને ચોખ્ખી નથી લાગતું. કલાત્મક દષ્ટિ મહત્ત્વની છે ખરી, પણ એ

સાહિત્યનું સર્વવ નથી જીવન દૃષ્ટિથી જ સાહિત્યનું પરીક્ષણ થયું જોઈએ.” રવીન્દ્રનાથના ‘આચીન સાહિત્ય’ની પ્રસ્તાવનામાં કાકાસાહેબ કહે છે, “આપણા કવિઓની કૃતિઓ તરફ ઐતિહાસિક અથવા સામાજિક દૃષ્ટિએ જોવાની વૃત્તિ ભલે પાશ્ચાત્ય લોકોએ આપણને સૂચવી હોય, પણ રવીન્દ્ર નાથનું આર્થહિન આર્થદૃષ્ટિએ જ મંદૂત સાહિત્ય તરફ જોઈ શકાય છે.” ૧૫૮ આ ‘આર્થદૃષ્ટિ’ એટલે શું તે કાકાસાહેબે સ્પષ્ટ કર્યું હોત તો સારું પણ એ પછી ૧૯૫૫માં કાકાસાહેબની સાહિત્યનિયારણા, રસદૃષ્ટિ અને સામાજિક દૃષ્ટિનો સમન્વય કરના તરફ ઢળે છે, “રવિબાણુ કહે છે કે કલાકૃતિને ઝસની દૃષ્ટિએ તપાસો, નહિ કે તમારા અચલાયતન સનાતની સમાજના ધૂમી દાદેલા આદર્શ પ્રમાણે અને દૃષ્ટિ પ્રત્યે સમજાન રાખીને કોઈ સાહિત્યગ્રંથને આપણે સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ તપાસી શકીએ છીએ.” ૧૫૯ કાકાસાહેબ પોતે ‘જીવનભારતી’માં જ્યારે કલાકૃતિઓ સાથે પ્રત્યક્ષ કામ પાડે છે ત્યારે મુખ્યત્વે સાહિત્ય દૃષ્ટિએ વિવેચન કરે છે કાકા સાહેબ, અગાઉ જોયું તેમ, સાહિત્યને જીવનનું ‘પ્રતીક’, ‘અંગ’ કે ‘સાધન’ માનતા હોવા છતાં અને ગાંધીજીની તેમ જ દોસ્તોવની સાહિત્યદૃષ્ટિથી પૂરતા રંગાયેલા હોવા છતાં જ્યારે તે અવશ્ય વિવેચન કરે છે ત્યારે તેમનો જોડો સાહિત્યપ્રેમ તેમના ઘણાખરા આગ્રહોને વિનીત કરે છે અને સામાન્ય રીતે તેઓ સાચી કલાદૃષ્ટિ દાખવે છે.

લોકવાર્તા, લોકગીત કે લોકસાહિત્ય, નવલકથા, બાળવાર્તા કે કાવ્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યપ્રકારો વિશે પણ કાકાસાહેબે પ્રમંજીરાત લખ્યું છે, પણ તેમણે કગ્લી ‘રસમીમાસા અને નવલકથાના અરૂપની ચર્ચા વિગેય ધ્યાન દોરે છે ૧૯૨૭માં લખાયેલા ‘નયુ કગ્લુ કા પો’ એ લેખમાં કાકા સાહેબ કહે છે, ‘મંદૂત કવિઓએ કાવ્યના નવ ઝસ કલ્પ્યા છે તેમાં શગર, વીર અને કરણ સ્થાવી અને ઉત્તર દોવાથી અગ્રચાન ભોગવે છે એ નયોમા શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ એ વિને મનભેદ હોઈ શકે છે પણ મનુષ્યહૃદયના વિકાસમાથી જોઈ સાહિત્ય બધા દેશમાં તથા બધા યુગમાં તેવાં થયું છે તેમાં ઉત્તમોત્તમ કવિ ન તો કુણુ રસમાથી જ ગૂંચું છે.” ૧૬૦ એ પછી ૧૯૩૬માં લખાયેલા ‘ગનમીમાસા’ વિગેના લેખમાં જુનાજુદા રસોની તેમણે મીમાસા કરી અને કુણુ રસને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું. “જ્યારે ભવ શૂનિએ ‘ઝસ એક બ’ છે અને તે કરણ છે, એ અને રૂપો દારણુ કર છે,’

એવો સિદ્ધાન્ત બાધ્યો ત્યારે એણે કરુણ શબ્દને કળા જેટલો જ વ્યાપક બનાવ્યો છે હૃદય દોમળ થાય, ઉન્નત થાય, સૂક્ષ્મવેદી થાય કે ઉદાત્ત થાય ત્યાં કારણની છટા આવવાની જ કારણની સમભાવના કે સમવેદના સાર્વભૌમ છે, એમાંથી વિશ્વાત્મક સુધી આપણે પહોંચી શકીએ છીએ કરુણ રસ ખરેખર રસસમાટ છે "૬૧ કરુણ રસની અસરકારકતા વિશે કાકાસાહેબ કહે છે કે, " કરુણ રસમાંથી કેવળ હૈયું પીગળે એટલું બસ નથી, હૈયું સળગતું જોઈએ અને એણે જીવનમાં આમૂલાત્ર ક્રાન્તિ કરી નાખવી જોઈએ "૬૨ "વાત્સલ્ય રમ, શાંત રસ અને ઉદાત્ત રસ, એ કરુણના જુદાજુદાં પાસાં છે " એમ પણ તે કહે છે પ્રેમને તેઓ રસરાજ કહે છે અને શૃંગારને કેવળ એનો આલંબન વિલાસ કહે છે " વીર રસ પણ એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મવિકાસને જ સૂચવે છે " એમ કહ્યા બાદ વીર રસનું આકર્ષણ અને સિદ્ધિ શામાં રહ્યા છે એ વિશે કાકાસાહેબ લખે છે, " આલસ્ય, સુખોપભોગ, ખીક, સ્વાર્થ, એ બધું તજી દઈ, દેહરખાપણુ ખંખેરી કાઢી, બલિદાન આપવા માટે માણસ તૈયાર થાય છે ત્યારે એ જક ઉપર - દેહ ઉપર - વિજય મેળવી આત્મગુણનો ઉત્કર્ષ જતાવે છે આવું વીર-કાર્ય, આવી વીરવૃત્તિ જોનાર કે સાલજનારના હૈયામાં પણ સમાનભાવ— સમભાવ જગાડે છે એ જ વીર રસનું આકર્ષણ અને ખરું સાહસ છે "૬૩ " અદ્ભુત, રૌદ્ર અને ભયાનક રસનો જગમ એક જ છે " અને " અદ્ભુત રસ ભવ્યતા—Sublimity—માંથી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ " એમ તેમણે કહ્યું છે અદ્ભુત રસની ખૂબી દર્શાવતા તે કહે છે : " ...આર્યહૃદયને ભવ્યતાનું દર્શન થતાવે ત પોતાની વિભૂતિ પણ એટલી જ વિરાટ, ઉદાત્ત અને ભવ્ય કરવાનું મન થઈ આવે છે "૬૪ કાકાસાહેબે જીવનની દૃષ્ટિએ કરેલી આ રસમીમાસા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રશ્નોને એક નવા દૃષ્ટિકોણથી ચર્ચવાના પ્રયત્નરૂપ છે અને એ રીતે એ ઉપયોગી પણ છે

નવલકથાને કાકાસાહેબ " એક દુર્દાન્ત સામાજિક શક્તિ " કહે છે. શાસ્ત્રો જીવનનું આકલન કરે છે પણ " પૃથક્કરણ કર્યા વગર શાસ્ત્રોનું લેજું ચાલતું જ નથી અખંડ જીવનનો એક સામટો જો કોઈ વિચાર કરતું હોય તો એ કા તો કવિ કરે છે અથવા નવલકથાકાર ". નવલકથાકાર—કલાકાર અખંડ દર્શન કરી શકે છે એ જ તેની વિશેષતા છે : " કવિ કે કલાકાર જીવન ઉપર ઝબૂક દઈને પ્રકાશ પાડી આખા દર્યને પ્રત્યક્ષ કરી લે છે " ૬૫

નવલકથાકાન્તી સંજ્ઞતા વિગે વાત કરતા કાકાસાહેબ કહે છે, “ નવલકથા કારે મનુ યસ્વભાવનુ અને સામાજિક જીવનનુ જીડામા જીડુ ઝાન મેળવનુ જોઈએ ” ૧૬ નવલકથામા ઐતિહાસિક સત્યની અપેક્ષા રાખવી ન જોઈએ પણ નવલકથામા માનસશાસ્ત્રીય સત્ય તો હોવુ જ જોઈએ કાકાસાહેબ કહે છે, “ નવલકથામા જો કોઈ અત્યંત આવશ્યક ગુણુ જરૂરનો હોય તો તે એ છે કે કથાનકમાના સર્વ પાત્રો વિચિત્ર હોય તોપણ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શક્ય કોટીના હોવા જોઈએ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તો તેમા યત્કિચિત્ પણ અસત્ય ન હોવુ જોઈએ ” ૧૭ વાસ્તવિક જીવનની વિગતોનો ઉપયોગ નવલકથાકાર ભલે કરે, પણ હેયોપાદાનવિવેક તો એણે કરવો જ જોઈએ, કારણ કે “ તિરસ્કાર અને પુરસ્કાર એ તો કળાનો આત્મા છે ” જૂના જમાનાના નવલકથાકારો કરતા આજના નવલકથાકારોનો બેદ બતાવતા કાકાસાહેબ કહે છે કે જૂના જમાનાના નવલકથાકારો “ સ્વભાવચિત્ર શુમા અસાવારણુ કળા બતાવતા હતા અને ઘટનાપરિણામ અદ્ભુત રીતે ખીલવતા હતા એમના સ્વભાવચિત્રો અપરિવર્તનશીલ અથવા સ્થાયી (Static) જ રહેતા ” ૧૮ નવલકથાઓના કેટલાક આકર્ષક પાત્રો વ્યક્તિ ચિત્રો હોવા ઉપરાંત અમુક અંગે ભતિચિત્રો હોય ત્યારે લોકપ્રિય બને છે એવો કાકાસાહેબનો અભિપ્રાય લાગે છે “કવિ અને કળાકાર વ્યક્તિના ચિત્રો ચીતરે છે અને એમને જીવતા કરે છે પણ દરેક ચિત્ર એ એક સંપૂર્ણ નમૂનો એવો કે ટાઈપ હોય છે અને એ ટાઈપ મનુષ્યસ્વભાવ અને યુગચિત્તિને જ્યારે અનુરૂપ હોય છે ત્યારે જનતા એને અસાધારણ આવકાર આપે છે નવલકથાકારની સફળતા આના ટાઈપ નિર્માણ કરવામા જ હોય છે ” ૧૯

નવલકથાની ચર્ચા કરતી વેળા અચારતવાર આપણે ‘કેરેક્ટરિઝેશન’ માટે ‘પાત્રલેખન’ કે ‘પાત્રચિત્રણ’ શબ્દો યોજીએ છીએ કાકાસાહેબ યથાગ્રહરિવાત ‘ચારિત્રચિત્રણ’ કે ‘સ્વભાવચિત્રણ’ શબ્દો યોગ્ય છે, ત્યારે પાત્રોના સમગ્ર બીજનુ ચિત્રણ તેમને અભિપ્રેત જણાય છે ‘ધરે બાહિરે મા’ પાત્રોના તરફથી આખી વાર્તા સળાસુન કહેવાને બદલે કથાના મુખ્ય પાત્રોને મોઢેથી પોતપોતાની વાત વીતમ અને વિચાર-મંથન મૂકીને પ્રથમને અસાધારણ મ્હાવિધાન સાધ્યુ ૨૦ એમ કાકાસાહેબ કહ છે અને આ શૈલી યોજીને ટાંગેરે પોતાની “ નાટ્યકુશળતા ” વ્યક્ત કરી છે એમ

કાકાસાહેબનું પ્રકૃતિદર્શન

અન્દરૂપ અહેવાલ

ગુજરાતનું પ્રકૃતિકાવ્ય નર્મદથી શરૂ થયું. નર્મદરાવે એ દિવિનાને સંગ્રહારી બનાવી, પણ ગુજરાતને સાચું પ્રકૃતિદર્શન માણતા શીખવ્યું છે કાકાસાહેબે. કાકાસાહેબ કુદરત પાસે પ્રકૃતિથી ભિન્ન એવા માનવી તરીકે જતા નથી, પણ જાણે પ્રકૃતિના એક સ્વજન તરીકે જાય છે. મંધ્યાકાળે સરોવરનું દર્શન કરતાં કાકાસાહેબ કહે છે કે, “જલે તમે એકલા સરોવરને દર્શને જાઓ, ત્યાં તમે એકલા રહેવાના નથી. આકાશનાં વાદળાં અને બધા કરતાં વિશેષ હિતાવળે દોડી આવેલી સંધ્યા તારકાને તમારી સાથે જ સરોવરની ઝાલા તમે નિહાળતી જોશો” (જીવનનો આનંદ, પૃ. ૧૬૨). આકાશમાં દ્વિજરાજને જોતાં કાકાસાહેબ એને સમાનધર્મા ગણીને વન્દન કરે છે (એજન, પૃ. ૫). ધણી દિવસથી કોઈ તારો ન જોયો હોય તો સ્વજનને મળાયું ન હોય ને જોવી ચિન્તા થાય છે, તેવી ચિન્તા કાકાસાહેબને થાય છે. તેઓ ક્યારેક એ પ્રકૃતિનાં તરવો સાથે રિસાય છે, ક્યારેક એમની જોડે વાતો કરે છે, ક્યારેક ક્યારેક રાતોની રાતો ખસાર થાય તોપણ એકે તારો ન દેખાતાં નિરાશ થઈને હવે ચાર મહિના તારાદર્શન જ છેડી દેવું એવો નિરધાર કરવાનો મનમાં વિચાર કરે છે ત્યાં તો રાત્રીની રાણી સ્વાતિ, ને તેની સખી ચિત્રા બન્ને એકદમ એમને દેખાય છે, ને એઓ કહે છે “શેની નિગાશ ને શેનો નિરધાર ?” આમ કાકાસાહેબ તારાઓ સાથે વાતો કરે છે, રમે છે, એમના ગામની નદી માઈંડી—કે જેને એઓ બાળપણની સખી તરીકે ઓળખે છે—સાથે એ સુખદુઃખની વાતો કરે છે. અન્દરૂપ પ્રેરણા પામી ગાતી માનવપ્રાણિકાઓના સંગીતનો નાદ કાને પકડાવે ત નાળિયેર અને સોપારીનાં વૃદ્ધો એમને રોમાંચિત થતાં અને પોતાનાં ઉત્તમ મરતો કિંચિત્ નમાવીને એ ગીતોના આલાપોનું પાન કરતાં દેખાય છે. (‘જેમના ધોધનું મુનદર્શન’)

સરોવરકાંઠાની ટેકરીઓ માનવીનો અવાજ સાંભળવાની જ રાહ બેતી હોય છે, ને જરાક સાદ સંભળાતાં " હા ! હા ! એ આવીએ ! એ આવીએ ! " કહેતી બસે દોડતી આવે છે. (જીવનનો આનંદ, પૃ. ૧૯૪). આ પરથી કાકાસાહેબે પ્રકૃતિ બેડે આગળના ગુજરાતના કોઈ પણ પ્રકૃતિનિરીક્ષકે ન ઢેળવેલી કે ન કંપેલી એવી આત્મીયતા ઢેળવી છે, કુટુંબિતા ઢેળવી છે, તેની પ્રતીતિ થશે. શ્રી હિમાશંકર 'વિશ્વશાંતિ'માં લખે છે:-

વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી:
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનરપતિ !

પરંતુ કાકાસાહેબને તો બસે આટલી સૃષ્ટિ પણ નાની પડે છે, એટલે, ભૂગોળનાં તરવો જેટલી જ આત્મીયતા એમણે ભૂગોળનાં તરવો બેડે પણ ઢેળવી છે.

કાકાસાહેબને માનવીની પ્રકૃતિવિમુખતા ખૂબ સાહે છે. માનવી આંખ હોવા છતાં પ્રકૃતિની સુંદરતા તરફ દષ્ટિ કરતો નથી એથી એમને દુઃખ થાય છે એ વ્યક્ત કરતાં એઓ કહે છે : " કુદરતનું દર્શન ગમે તે રિચિતિમાં આહ્લાદક હોય છે. પણ રોજના ધંધામાં ફસાયેલો માણસ એ તરફ ધ્યાન આપતો જ નથી... માણસને એનો રોજનો નીરસ વ્યવહાર એટલો બધો વહાલો છે કે, એની આગળ ગમે તેટલી ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત વસ્તુ જતી કરવા એ તૈયાર થાય છે." (જીવનનો આનંદ, પૃ ૩-૪). અન્ય સ્થળે એઓ કહે છે કે " માનવજાત એટલી બધી પ્રકૃતિવિમુખ થઈ ગઈ છે કે એને માટે કુદરતી સુંદરતા એ પારકી ભાષા જેટલી જ અપરિચિત છે. " પરંતુ ક્યારેક નજર સામે સુંદર પ્રાકૃતિક દૃશ્ય હોય છતાં માણસ ન જુએ, ત્યારે એમને માનવી સામે પ્રગળ ચીક ચડે છે. ખંડાળા ઘાટ આગળથી પસાર થવા છતાં એ ઘાટની સુંદરતા તરફ બેધ્યાન માણસો માટે એઓ કહે છે : " આપણે એ વિશ્વરૂપ દર્શનની અવગત કરીએ છીએ, એટલું સ્મરણ પણ રેલના મુસાફરોને થતું નથી. કુદરત પ્રત્યે અસિત્ત અનાસક્ત ભાવ ઢેળવી, એ લોકોને બહાર જોયા વગર બીડી પીતા, તડાકા મારતા કે કેક બિરિકટ ચેવડો ખાતા બેઈને એવી તો ચીક ચડે છે કે એકે એકને ભાંડાળે એ પહાડને ચરણે ફેંકી દેવાનું મન થાય છે. બહાર ડોકિયું કાઢી જો એ વિશાળ દૃશ્યનું માણસ પાન કરે તો, શું એને અપચો થવાનો હતો, આંખો પાકી જવાની હતી કે ઝાંખી પડવાની હતી ! " સાચા પ્રકૃતિના લક્ષ્યથી પોતાના ધૃષ્ટ દેવતાની અવગણના સહન ન થાય, ને તેથી તેનો આવો પુષ્પપ્રકોપ પ્રબળજી ભડે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં, આ ચીક

ટોકે છે તો એક ક્ષણભર જ, તરત જ ખીખની ટીકા કરના જતાં એઓ આત્મનિરીક્ષણ કરે છે, ને પોતાને માટે કહે છે “પણ એના પર ચિડાતા પહેલાં મારે વિચાર કરવો જોઈએ કે આનંદ” નિશાળ આકાશ માથે તણાવુ હોવા છતાં હું કયા ગદ્ગદ કંઠે અને સજલ નેત્રે એનું દર્શન કરું છું ? ” (જીવનનો આનંદ પૃ ૨૪૯) એક બાજુ પ્રકૃતિની મુદરતા પ્રત્યે એ માનવીને કા તો બેદરકામ કે અવગણ કરતો જુએ છે તો બીજી બાજુ, માનવી પોતાનામાં યુદ્ધિ છે, તેથી કંઈક ગર્વથી, કંઈક શ્રેષ્ઠતાની લાવનાથી વૈરાગ્ય નિક સાધનોની મહામ લઈને પ્રકૃતિ પામે જાય છે, તે નિષ્ક્રિય જ જવાનો છે, એની એમને પૂરેપૂરી ખાતરી છે, એથી એઓ કહે છે “અપોરણીયાન્ મહત્તો મહીયાન્ એનુ આ અતકચં વિશ્વ છે એક બાજુ દૂરદર્શક ય નની મદદથી, અને બીજી બાજુ સૂક્ષ્મદર્શક ય નની સહાયથી તમારા ચર્મચક્ષુની શક્તિ ગમે એમથી વધારી દો, આ નિષ્ક્રિય છેડો તમારા હાથમાં આનવાનો નથી.” (પૃ ૬૬) ૧૧ી, કાકાસાહેબ તો માને છે કે, પ્રકૃતિ માટેનો પ્રેમ હૃદયમાંથી સ્ફુરવો જોઈએ, એમાં અવ્યાસીની વૃત્તિ નહિ, પણ ભક્તિમાન હોવો જોઈએ, ને આથી જ રાજ તારા જોઈ એની ઉદ્યારતની નોંધ લેના, પોતાને, અને એક અબોધ ગામડાના છોકરાની તાગઓ પ્રેમની મા જેની ભક્તિ જોઈ કાકાસાહેબ પ્રશ્ન પૂછે છે, “ખરો કવિ કોણ ? એ અબોધ પ્રાકૃતિક બાળક કે મરકારના લાનથી ભારે થયેલો માગ જેવો તારાપ્રેમ ? ” (પૃ ૧૩૧) અને આ પછી કાકાસાહેબ પ્રકૃતિ જોડેનું માનવીનું જેટલે અંશે તાદાત્મ્ય, તેટલે અંશે એ મરકારી એની સરકારિતાની વ્યાખ્યા તાગવીને કહે છે “ઘોડાક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ મરકારી નથી ” (પૃ ૧૩૨)

પ્રકૃતિવિશુષ્પતા, એ આ જડવાદનો વાગસો છે ય તરાદની આપણને મળેલી લહાણ છે, ને ય ત્રવાદ કે જડવાદ માનવીને પશુત્વ બનાવે છે, એ કાકાસાહેબના વક્ત્ર ય જોડે સૌ મમત ધરે આમ હોનાથી જ્યારે જ્યારે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય અને માનવચર્જન સુદગ્ધના વચ્ચે પમદગી કરવાની આવે છે, ત્યારે, એમની પમદગી પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય તરફ જ દોળે છે ખાસ તાજમહાલને જોવા ગયા, ત્યારે એક બાજુ તાજમહાલ દુનો ને બીજી બાજુ સૂર્યાગ્ન ચતો, તે સમયની પોતાની મનોદશા દર્શાવના એઓ કહે છે, “જતી વખતે તો સાવ સદ્ગુણાવધી તાજમહાલ જોવા ગયો જેમ જેમ નજીક ગયો તેમ તેમ મનમાં તાજમહાલના વિચાર આનવાને જલસે અસ્તમાન સૂર્યનાગવજના સુવર્ણકિંચકુ તરફ અને રતિન્દના મદ દીનના પ્રવાહ તરફ જ ચિત્ત ચોટાયું હતું દેકેદેકાણે પથગાયેલા માટીના મોટા મોટા સૌંદર્ય-

શન્ય દમવાઓ, અને ખરે પોતાનું કંઈ જોનાઈ મધુ હોય તેમ એ ટેકરીઓ વચ્ચે વિમનસ્કપણે ફરતો પવન, એ જ ને તરફ પશુ મારુ લશૂ ખેંચાયુ, છતાં તાજમહાલનો નિચાગ મળ્યો પણ ન આન્યો તાજમહાલ તો છે જ " (૫ ૨૫૪) કાકાસાહેબના પ્રકૃતિદર્શનની જે નિગેષતા છે, તે આ જ છે એમને રથાને બીજો મોઈ હોય તો એમ કહે કે સુચારિત તો છે જ, પણ તાજમહાલ જોવા આન્યો છુ તો તાજમહાલ જ જોઈ લઉં

કાકાસાહેબ પ્રકૃતિ પામે ભક્તિભાવે જાય છે માનનીનું અહમ્ લઈને નહિ કુદરતનું દર્શન એમને મા ગીતાચાચન જેટલું જ ધાર્મિક કાર્ય છે ગીતા દ્વારા જેમ પરમાત્માના વિગટ તરવની આખી થાય છે, તેની જ રીતે પ્રકૃતિમા પણ એમને પરમાત્માનું નિશ્ચરપદર્શન થાય છે એમના દક્ષિણ હિન્દના પ્રવાસમા ભુવનગિરિ આગળથી પસાર થતા ગીતાપાદનો સમય હતો, તો બીજી જાગ્રુ ભુવનગિરિનું મનોરમ દર્શન હતું એમથી એકની પમદગી માનની હતી ઘણી વાર મુંઘી એમના મનની દ્વિધાવૃત્તિ કાયમ રહી પણ પછી ગીતાએ જ એમને બોધ આપ્યો કે "પદ્ય મે પાર્ષ્વ રૂપાણિ જાતશોડશ સદ્ગુણા ' ને એમને મમજાયુ કે 'ભુવનગિરિ પણ વિશ્વ રૂપની જ એક વિનુતિ છે' ને 'ભુવનગિરિ જોવામા ગીતાવ્યાનનો દ્રોહ ન હતો, પણ એનો વિનિયોગ જ હતો" (૫ ૧૬૭) આ પ્રમાણે કાકાસાહેબ માન ક્યાદષ્ટિથી જ પ્રકૃતિનું નિરીક્ષણ કરતા નથી પણ ધર્મદષ્ટિએ નિહાળ છે નહીંઓ એ એમને ઈશ્વર નહિ પણ ઈશ્વરનું ભાન કરાવનારી હોવાથી ચુરુ જેની જ નવ ને પૂજની લાગે છે તે આથી જ

એઓ કુદરતના દર્શનથી જે નિગનિગાણા ભાવો જન્મે છે તે એ ભાવોનું મહમથુ શી રીતે થતુ જાય છે, તે જણાવતા કહે છે કે, "નિસર્ગ-યાનાથી કુતૂહલ જનન થાય છે, તેમથી અદ્ભુતતા જન્મ લે છે અને તે સારી રીતે એકઠી થતા એકાએક ભક્તિનો હિમળોકો ઊઠા પડે છે " (જી આ, ૫ ૨૮૦)

જેમ ભક્તને ઈશ્વરની એકેએક નાનીમોટી વાતમા, ભગવાન વિગેની ઝીણામા ઝીણી તેન જ ભવ્યમા ભય લીવામા જીવનરત્ન હોય છે, તેવો રસ એમને છે એઓ કહે છે, "કુદરતનું દર્શન ગમે તે રિથતિમા આસ્વાદક હોય છે, કુદરતનું એકે દર્શન એવું નથી કે જેમા મને રસ ન પડતો હોય" ને એથી જ, એમણે કુદરતના જે જે નિયમો પગ લખ્યુ છે, તેની પર માન એક દષ્ટિ જ રેગના એની પ્રતીતિ થશે એમના પ્રકૃતિ

દરથોમા એક બાજુ અનેક બ્રહ્માડો જેમા ભર્યા છે, એવું આકાશ, સાગર અને હિમાલય છે, તો બીજી બાજુ છે મધ્યાહ્નનો તડકો, કાદવ, મીંચુ બોમલુ પક્ષી, રેતીમા પડેલા પગલા, ચિચરડ આગળ આગર કિનારે મળતા પથરા તથા તેના રંગો, મેઘવીં રાત, ચામાચીડિયા, પરોઢિયું અને વાદળા નિયમની આ વિવિધતા, આપણા પ્રતીકનિ નરસિંહરાનની પ્રકૃતિ કવિનામા આગર, ચિરિ, કોવલ વગેરે વારવાર ફરી ફરી અથડાતા મર્યાદિત નિયમો કરના મોટી છે લગ્નને જેમ ઈશ્વરના કોઈ પણ રૂપમા અસુંદરતા દેખાતી નથી, ને એને બધા જ રૂપો મહિમા ગાવા પ્રેરે છે, તેવું જ કાકાસાહેબને પ્રકૃતિનું એકેએક દર્શન કુદરતની સુદરતાનું મહિમાગાન કરવા પ્રેરે છે એઓ કહે છે “ કુદરતના કીમિયાથી માણસ કનિ બને એમા આશ્ચર્ય નથી એમા અનુગતુ પણ કશું નથી વળી ભખા જેમ એના અનન્ય લક્ષિતબાનથી, સામાન્ય માનવી ઈશ્વરનો જે મહિમા જોઈ શકતો નથી, તે એ જોઈ શકે છે, ને તેવું જ કાકાસાહેબનું છે કુદરતના જે દરથો સામાન્ય માનવીને સુદરતા વિહોણા લાગે છે, જેમા સુદરતા કોઈ શયે જ નહિ એમ એ માને છે તેમા ખરેખર અદ્ભુત સૌંદર્ય રહેલું છે, તે એઓ જોઈ શક્યા છે એ રીતે કાકાસાહેબને આપણે અજોડ સૌંદર્ય દ્રષ્ટા મૂકી શકીએ કાદવમા ? બપોરના તડકામા સુદરતા છે, એ કાકા સાહેબે એમના ‘ મધ્યાહ્નનું કાવ્ય ’ ને ‘ કાદવનું કાવ્ય ’ એ બે લેખો દ્વારા સાબિત કરી બતાવ્યું છે આપણે એ સુંદરતા જોઈ શક્યા ન હતા તેથી જ રીતે, વળી કાકાસાહેબનો ‘ પત્રનાની લિપિ ’ એ નામક લેખ દર્શાવે છે કે, આપણને ચક્ષુ હોના છતાં આપણે જોતા નથી પગલામા ઇનિહાસ રહેલો છે, એ કાકાસાહેબે દર્શાવ્યું આ પ્રમાણે કુદરતનું દર્શન માનવીની બુદ્ધિને કેવી રીતે ખીલવી શયે તે કાકાસાહેબે બાના આપ્યું છે

પ્રતીદર્શન કાકાસાહેબને ચિન્તન તરફ દોરી જાય છે આ ચિન્તન ક્યારેક આત્મપૃથગ્ગરણનું રૂપ લે છે, તો ક્યારેક એઓ પ્રતીતિના દર્શન પરથી જન્મલુ ચિન્તન કટાક્ષનું રૂપ લે છે આગ્રમના વિદ્યાર્થીઓ માટે શબ્દા વીણુનાની એમને ઇચ્છા થતા એઓ એ ઇચ્છાનું પૃથક્કણ કરતા કહે છે “ માયા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પરોપકારનું રૂપ ધારણ કરીને જ આપણી આગળ ઊભી થાય છે માયા જે માયાવી ન હોય તો બીજું કાણ હોઈ શકે ? માયાની શરૂઆત હમેશા મીઠી હોય છે પણ એના પરિણામ માથા આવે છે

કાકાસાહેબની બોલી સર્વત્ર એક સરખી જ હોય છે, એ પરથી ભાષા ખીલવીને માનવીએ શુ કર્યું તેના વિચાર એમને આવે છે, ને માનવીની અવદશા સચોટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરતા એઓ કહે છે, “ભાષા ખીલવીને માણસ શુ કમાયો ? પ્રગતિનો રોગ પોતાને વળગાડી લેના સિનાય ખીજું” તેણે કશું કર્યું નથી ” કાકાસાહેબ જણાવે છે કે “દર્શન વગર શ્રમજન-મનન અધરું હોય છે, અને અધૂરું રહે છે ” એ એમને પોતાને માટે સાચું છે, કારણ કે એમનું મનન કે ચિન્તન છે તે દર્શનજન્ય છે

મનન કે ચિન્તન હોના છતાં, કાકાસાહેબનું કુદરત પ્રત્યેનું વલણ તો લાગણીપ્રધાન, ભક્તનું જ છે કુદરતને જોતા એમના હૃદયની ભિંમિઓ દ્વિચ્છિત વેગથી ભીજી છે, ને ચિતન તો એમના લખાણમાં ક્યાંક ક્યાંક જ દૃષ્ટિએ પડે છે, પણ ભિંમિભીજાણ તો સર્વત્ર દેખાય છે એમાનું એક જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ : “ મોજા અમને કહે, ‘આવો આવો, આટલે દૂરથી શુ નિહાળો છો ? તમે કાંઈ પરાયા નથી પાસે આવો, મોજા માણો, હસો અને કૂદો. આ ક્ષણ અને અનન્ત કાળ વચ્ચે કશો ભેદ નથી ચાલે આવો” (પૃ ૧૮૦) “ થોભો, થોભો ! આ દીનાસ પરથી વૃશ્ચિક ઉપર આવે છે. અનુરાધા તો પૂરી ઉપર આવી વૃશ્ચિકના પેટમાંથી પ્રનાસ જેવો ચળકતો પારિજાત પણ ડોકિયું કરે છે, પણ ભીજતા વૃશ્ચિકનું દર્શન કાણુ કરે ? ” (પૃ ૧૧૪) આ ભિંમિશીલતા, એ જ સાળિત કરે છે, કે લસે દર્શન ચિન્તનમાં પરિણમે, પણ એમનું હૃદય તો સાચા ભક્તનું છે ને યુદ્ધિ કરતાયે એમણે લાગણીને જ પૂરપાટે વહેના દીધી છે

ભક્ત જેમ ભગવાનને સમજના ભગવાનમાં માનવભાવનું આરોપણ કરે છે, તેમ કાકાસાહેબ પણ પ્રકૃતિમાં માનવભાવનું આરોપણ કરે છે આ માનવભાવના આરોપણથી જ, એઓ તારાઓ ને ગ્રહો ઉપગ્રહોના વિરાટ-દર્શનને રમ્ય બનાવી શક્યા છે એમની પશ્ચિમ દિશા પોતે તાપતમ દુનિયાને આનંદ આપનાર રાણી છે એમ માની અભિમાન કરે છે, પણ કાકાસાહેબ કહે છે કે જે દિવસે એને ખગર પડશે કે એ આરાધનાની તરસી લિખારણુ છે, તે દિવસે એનો ઉલ્લાસ વિલીન થશે એમનો ચન્દ્ર તાડનું મોટું પર્ણચક્ર મોઢા આગળ રાખી હસે છે. નાળિયેરી પોતોના પાદના ઉઝરડા ચન્દ્રના ગાલ પર ખેચી બતાવે છે સૂરજ અમખ્ય જીભો વડે તારાને ચાટી બાય છે. આ દૃષ્ટાન્તો પરથી, કાકાસાહેબના પ્રતિદર્શનમાં, જીવતતા શાયી લાગે છે, તે સમજશે. ભક્ત ભગવાનમાં માનવતાનું આરોપણ કરી પ્રભુને

માનવીની નિકટ ભાવી મહે છે, તેની જ રીતે કાકાસાહેબ પણ પ્રકૃતિને આપણી નજીક લાવી, એ ને આપણે જુદા નથી, એમ પ્રતિપાદિત કરે છે.

એઓ કહે છે: “સ્વદેશભક્તિ એટલે ગગન સેવા, સ્વદેશમા રહેતા લોકોની મેરા એ હું જાણુ છું છતાં હિન્દુસ્તાનની કેવળ ભૂમિ પ્રત્યે સ્વતંત્ર આકર્ષણ ઓછું નથી મારા દેશનો મોટામા મોટો ભાગ એક સામટો જ્યારે નજરનો આવે છે ત્યારે હૈયું કુલાય છે ...ગિરિઆરોહણ પણ જન્મભૂમિની ઉપાસનાની એક ઉત્તમ સાધના છે ”

એક સ્થળે એઓ કહે છે. “જેમ જેમ હું પ્રવાસ કરું છું અને અભિમાન અને પ્રેમથી હૃદય ભગઈ જાય એના દરથો જોઈ છું તેમ તેમ એક વાત મને અસ્પૃશ્ય કર્યા જ કરે છે, આવડો મુદ્દર ને ભવ્ય આ દેશ પરતંત્ર છે તેને માટે હું જનામદાર છું પારતંત્ર્યનું વાહન કપાળે લઈને હું અદ્ભુત રમ્ય દેશની ભક્તિ પણ શી રીતે કરું, એમ મને લાગી આવે છે આ દેશ મારા જ છે એમ શું મારાથી માની શકાય ખરું ? મારું સર્વસ્વ દેશ પાસેથી જ મને મળ્યું છે, મળ્યું આ દેશ મારો છે એમ માનવા યોગ્ય મે શું કર્યું છે ?...આ અસ્વસ્થતાને લીધે જ સ્વરાજ્યમંકલ્પ બળવાન બને છે, ને જેમ જેમ પ્રવાસ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ અગમ્ય નવી શક્તિનો મયાર થતો લાગે છે ” આ અનુભવ કાકાસાહેબનું પ્રકૃતિ દર્શન એમની રાષ્ટ્રસેવાને વિધ્નકર્તા નહિ પણ પરિપોષક બનવું હોવાનું પ્રગટ કરે છે

ગુજરાતનો સાચો પ્રતિભાવક હોય, નિર્સર્ગકવિ હોય તો એ કાકા સાહેબ જ છે જેમ મેઘાણીએ લોકહૃદયમા પ્રવેશ કરી, લોકગીતોમા જે શ્રવણતા હતી, જે ધનનનનુ એતન હતું તે આપણને દેખાડ્યું, તેની જ રીતે કાકાસાહેબે પ્રકૃતિના હૈયામા પ્રવેશી, એમા જે એતન ને કામ્ય હતું, તે એમણે દિવ્ય દષ્ટિ વડે જોયું ને આપણને જોવા માટે એ દિવ્ય દષ્ટિ આપી, વાણી દ્વારા અખાડ્યું છે આપણે એ બદલ એમના ઓછા ઝણી નથી

‘દેવોનું’ કાવ્ય’ના ગદ્યકવિ

છાંદુભાઈ મુથાર

રામાયણ અને મહાભારત આપણા મહાકાવ્યો છે એ બંનેના અનુભવ, મનન કે રસપાન કરતા કદી અલાવે જન્મતો નથી સામાન્ય મનુષ્યોથી માડી નિદાનો મુંધીની સઘળા કક્ષાના માનનીઓ ચિત્તશાંતિનો ખોરાક એમાંથી મેળવના મધે છે સ્થિર સપાટીનાગા સરોવરમાં કાકરી પડતા જેમ વમળ પેદા થાય છે તેમ કોઈકોઈ નાર આ મન્યોનું આસ્વાદન કરતા કરતા માનનીમનમાં એકાદ બે લહરીઓ પેદા થાય છે, પણ યથોચિત વ્યગ્રતાના અલાવે તે ક્ષણિક બની કિનારે પહોંચતા પહેલા જ શમી જાય છે એથી ઊલટું, વિવક્ષણ મનીષીના મનમાં પેદા થયેલી આવી લહરી મદ ન પડના કે પનનું વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે, અને ત્યારે સામાન્ય માનનીના દિવમાં પડવો પાડે અને એના ચિત્તનું સમાધાન કરે એનું કાવ્ય સરિતાનું રૂપ ધારણ કરી એ વહેના માટે છે

રામાયણની જ નાત લઈ એ ગમ અને સીતાની સાથે લક્ષ્મણ પણ વનમાં જાય છે એ વનનાસ પણ ચૌદ ઋષિની લાખી અનધિનો છે સીતા જીને રામ નિના એકલું રહેતું ઠીક ન લાગ્યું, તેથી એ પતિની સાથે વનમાં ગયા લક્ષ્મણને રામ નિના કશું જ પ્રિય ન હતું ‘મોરે સઘઈ ઇક તુમ સ્વામી – આપ જ મારું સર્વસ્વ છે એવી દલીલ કરી કૃપાસિંધુ પરિહરિ કિ સોઈ – હે કૃપાસિંધુ એવો (૬) ત્યાગને યોગ્ય છું ? એમ પ્રશ્નજિત બની લક્ષ્મણ પણ રામની સાથે વનમાં ગયા અને પછી તો આખી કથા પૂરી થઈ એનું રામાયણ બન્યું. આમ છતાંય લક્ષ્મણ સિનાય જેને ખીજું કશું જ પ્રિય ન હતું એ લક્ષ્મણની જિર્મિલાની વાત રામાયણમાં કથાય આવતી નથી કવિ નર રવિમાણને આ અલાન ખટખો અને એ મનધે એમણે ટકોર કરી

સ્વનામ ધન્ય મૈથિલીશરણુ શુભ દ્વાગ એ અભાવની પૂર્તિ થઈ અને ભાર તની જનનાને 'સાવિત્ર' નું સુદ્ધ કથાકા ધ મળ્યું

આપણા જીવનના કાવ્યની માત્ર પણ આવી જ છે જીવનમાં અનેક બાબતોની ઉપેક્ષા કરનામા આવે છે, કોઈ જ્યારે આવી દુર્લભતા પ્રત્યે આપણુ ધ્યાન દોરે છે ત્યારે આપણે એમને કવિ થા પ્રજ્ઞા કહી નવાજીએ છીએ જીવનમાં જેમ કાવ્યની જરૂર છે તેમ જ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની પણ જરૂર છે ચિંતનો ખોરાક મેળવનામાં કાવ્ય જેટલી મદદ કરે છે, તેટલી જ મદદ વિજ્ઞાન પણ કરે છે વિજ્ઞાનમાંથી આવેા ખોરાક મેળવનારને તપસ્વી કહેવામાં કશો નાધા નથી એવા તપગ્રીઓ દ્વારા પીરસાયેલુ જ્ઞાન જન સાધારણુનું મન ખુશ કરવામાં કારણભૂત બને છે અને એ રીતે જ્ઞાનાભાવની પૂર્તિમાં સહાયક નીનડે છે

આ પ્રકારનો એક અતિ રિશિદ્ધ પ્રયોગ મહાભાગતમણે પણ કર્યો છે અર્જુનને કર્તવ્યનો મોહ થયો હતો જ્ઞાનધર્મનો સામાન્ય ઉપદેશ એને ગળે ન જતર્યો ત્યારે એને વિશ્વરૂપદર્શન કરાવતું પદ્મ પાછળથી એ દર્શનજ્ઞાન આમ જનનાની મખતિ બની ગયું

આજે આપણે અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીએ છીએ, એ બધા દ્વારા યા એમાના કોઈ એક દ્વાગ આપણા હૃદયમાં અજેવા અસમાધાનનો આપણે હિંમ મેળવી શકીએ છીએ ખરા ? આપણી યુદ્ધિને તૃપ્ત કરે, આપણી ગસ્ટરિતિને પોષક બને અને વિશ્વમાના સનાતન વને આપણે સમજી શકીએ એવું કોઈ શાસ્ત્ર છે ખરું ? એવા જ્ઞાનસાગરમાં અનખાઈન કરનાથી આપણુ હૃદયાકાશ અચ્ચ તેમ જ ઉન્નત થઈ પાપરૂતિનો ઉઝેડે થવાની વકી છે ખરી ?

પડિતો અને જ્ઞાનીઓ આ મારે ખગોળવિજ્ઞાનનું શરણુ સ્વીકારવા સૂચવે છે ખગોળવિદ્યા અને જીવનવિદ્યા એ બે એવી વિદ્યાઓ છે કે જે દ્વારા મનુષ્ય ઝળારણીયાનું અને મજ્જતો મહીયાનું રપદ અને અતિ ભન્ય દર્શન કરી શકે છે તેથી જ આકાશદર્શન યા વિશ્વરૂપદર્શન ઝીના કારની સહિનું આવશ્યક અગ્ર બન્યું છે

જીવ અને જીવન સાથે આપણે તીવ્રો પરિચય છે તેથી જીવવિદ્યાનું જ્ઞાન આપણને યોગ્યત અગ્રે મળવું રહ્યું છે પણ જેને અન્વક્ષ બેવા સિવાય બીજી કોઈ રીતે રપર્ષ કરી, નમજી શકીએ તેમ નથી એવું અતિ વિરાટ આકાશી કોમળી વિદ્યા આપણને કોણ આપે ? ગમ્ભીરજૂની હિર્મિ

લાની પેઠે એ વિષય પણ ઉપેક્ષિત થયા કર્યો નિદેશોમા અજોળનિદાનની ઉપાસના અગ્રે મોટી વેદશાળાઓ બધાઈ, જ્યારે આપણે ત્યાં જૂના સમયમા બધાયેલી વેદશાળાઓ સુરક્ષિત ખડેરાનુ બિરદ પામના લાગી અને તેથી વારસામા મળેલી જૂની અજોળવિદ્યા પણ આપણે જૂનના માડયા યાન-ક્રાસ એટલી હદ સુધી પહોંચ્યો કે ‘આકાશમા તારા, સૂરજ, ચંદ્ર અને મહો છે’ એ પૂરતુ જ આપણુ અજોળજ્ઞાન મર્યાદિત બની ગયુ વ્રત અને જપ તથા માટેના તિથિનિર્ણયોનુ કામ પચાત્કારે પોતાની રીતે કયે જાય છે, પણ ભણેલા નર્ગમા અચેજ તારીખોએ એવુ જિહ્વ મૂળ નાખ્યુ કે સુશિક્ષિતો પણ ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિ જેના વિશિષ્ટ તહે નારોની તો ઠીક પણ સામાન્ય તહેવારોના અજોલીય મહત્વની પણ ઉપેક્ષા કરના લાગ્યા.

એક ખીજી રીતે પણ અજોળજ્ઞાનનો ફેલાવો અટક્યો લેખાય. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સુધી મેટ્રિકની પરીક્ષામા ‘અજોળશાસ્ત્ર’નો વિષય તરીકે અભ્યાસ કરાવવામા આવતો હતો બાદમા એનુ અધ્યયન બંધ થયુ અને તેથી ભણેલા નર્ગની અજોળશાસ્ત્ર અત્યેની અભિરુચિ પણ ઓસરી ગઈ સમય જતા બહુ જ ઓછા માધ્યસોને એનુ આકર્ષણ રહ્યુ અવગત વિશ્વયુદ્ધના સમય દરમિયાન વેપારીઓ ધૂમ કમાયા અને તેથી અજોળશાસ્ત્રને બદલે ફળજ્યોતિષ તરફ પ્રજા ખૂટતી ગઈ જેથી મહારાજોને પણ આ ફાવતું આવ્યુ એમણે પણ અજોળવેદના ધરાને બદલે મુદ્રાનાન થવા તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યુ પરિણામે પચાગો દ્વારા થતી સેનાએ કળિયા અને મતમતાતરતુ રૂપ ધારણ કર્યું.

વીસમી સદીના ત્રીજા દશકામા હરિજન આશ્રમ - સાગરમતીનુ કામ ગાંધીજીની નિગેહમાની નીચે ક્રિયાત્મકરૂપે પ્રેરણાદાયી બન્યુ હતુ ગાંધી જીને મળવા અનેક નિદાનો આવતા હતા કેટલાક નિદાનો ને ગાંધીજીએ પોતાના પ્રયોગોથી આકર્ષી આશ્રમમા રહેતા કરી દીધા હતા પૂ. કાકા સાહેબ એમાના એક હતા એ પોતે સરકૂતના મોટા પડિત અને પાછા આકાશના રસિયા રહ્યા એટલે અને નક્ષત્રાના નિર્મળ તેજ જેવુ આશ્રમ જીવન જિનાતુ હોવાથી, એમને આકાશી દુનિયાની અને આપણી દુનિયાની એકાત્મતા, શબ્દ અને વાણી દ્વારા પ્રકટ કરવાનુ ગમ્યુ ઈ સ ૧૯૦૫ની સાલમા ‘આશ્રમ સમાચાર’ નામનુ હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક આશ્રમમા પ્રકટ થતુ હતુ એ સામયિકમા અખતોવખત કામસાહેબ આકાશી નક્ષત્રો વિશે લખતા હતા ખાસ કરીને તો મુખ્ય મુખ્ય નક્ષત્રો વિશે સાહિત્યિક

હોયે લખાવું, પણ એ લખાણ એવું ગસિક રહેતું કે ખગોળ અને આકાશના નામથી લડકનારા પણ એ ચૂપચાપ વાચી જતા જે સોડો તારાઓનું પ્રયક્ષ દર્શન કરનામા સક્રિય ભાગ લેતા હતા તેમને એ લેખો ઠળિયા માવા સાથે પચી જતા પણ જે સોડો ઠળિયા રૂંડી દેવાવાળા હતા તેમને પણ માવાની મીઠાશ એની આર્મ્બક લાગતી કે વાચતી નખતે નક્ષત્રોના નામની બાદમાઠી કરવા છતાંય મૂળ વસ્તુની છાપ એમના મન પર પડ્યા ન કરતી

કામસાહેબે આ રીતે જુવાઈ જતી ખગોળવિદ્યાને પોતાની વિશિષ્ટ હોયે ગૂજરાત મમલ્લ મૂળી પાછળથી તારા જોગખવામા રમ લેનાગની મખ્યા નધવા માડી અને ૧૮૩૦ની લડતના સમય દરમિયાન તો ધણા જણ તારાઓના ગલિયા બન્યા પછી આ પો કારાવાલનો બમાનો અગ્રેજ સગકાર લડત ચલાવનારાઓને જેલમા પુર્વા, અને ત્યાગ જેલમા પણ તાગઓના ગલિયાઓને બેઠા ચવાનો લાભ મળ્યો કામસાહેબે એ અરતામા અનેકને આકાશી સમૃદ્ધિની મોહિની લગાડી, એટલું જ નહિ પણ રાત્રિની સમૃદ્ધિના આ અદ્ભુત દેવકાન્ધ વિને એમણે અનેક લેખ પણ લખ્યા ઈ સ ૧૮૩૦થી ૧૯૩૦ના સમય દરમિયાન ખગોળ મમલ્લ એમણે જેટલું લખ્યું છે તેટલું પાછળથી એ લખી શક્યા નથી આ સમય જગતિનો અને ગાંધી પુનરુદ્ધાનનો હતો તેથી તેમજ અક્ષગદેહે અનેક જણ કાકાસાહેબનો પરિચય કરતા હતા તેથી આકાશી જ્ઞાન વિશે થોડું ધણું જણવાનો ઉમગ અનેક શિક્ષિતોના મનમા ગહેતો હતો જેઓને તારાનું પ્રયક્ષ દર્શનજ્ઞાન મળ્યું હતું એમનો એ ઉમગ કામમ ગલો, પણ જેઓ માન લેખો વાચી ઉમગનો ઉમગજો વિસ્સાવવા ઇચ્છતા હતા તેમનું જ્ઞાન પૈથીવાનથી આગળ નથી ન શમ્યું કાકાસાહેબ : ખુદ માને છે કે આકાશી સમૃદ્ધિના જ્ઞાન માટે તારા-દર્શન આગમક છે અને તેથી તારા પગિચતા લેખો સાથે એ માટેના ઉચિત ચિત્ર અપાવા બેઈએ પણ ચિત્ર થા ચિત્રકા ના અનાવે એમાનું કશું બન્યું નહિ એનો કાકાસાહેબને ખેદ ગા કયો છે વર્ધાંધી 'સર્વોદય' (હિન્દી) માસિક બ્યાગે શરૂ થયું ત્યાગે એમા પણ એમણે આકાશી દેવો વિશેની લેખમાળા શરૂ કરી અને વાદ છે કે એ એક લેખ સચિત્ર પણ બનાવ્યા હતા, પણ પછી એ પ્રગતિ લાજ અટકી ગઈ રાખૂમૃત્તિના બીજા અગવના મમ, રિજો કરીને આગની નઈ તાલીમ કે જે તે વખતે પ્રગોળશમા સુમ પડી હતી તેને લઈને એ એમના આ પ્રિય વિચરને વધુ ન્યાય આપવાનો સમય કાઢી શક્યા નહિ પછી તો કાર્યભાર ઉતરો

તર એવો નધેતો ચાલ્યો કે એમની પાસેથી ખજોળ વિશેના લખાણ મળ્યા લગભગ બધ થઈ ગયા.

એ જ અરસામા એક ખીજ વાત પણ બની હતી ઈ સ ૧૯૩૦ના અરસામા શ્રી હરિહર લટે નક્ષત્રોના પરિચય મળ્યો કુમારમા લેખમાળા લખેની અને શ્રી લોગીલાલ પટનાએ ઈ સ ૧૯૩૧મા આકાશદર્શન નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું આ બંને લખાણો સચિન દેનાથી કાકાસાહે બના લેખો ગૂજરાતમા ખૂબ જ આનંદારાયા શ્રી પટવાનું પુસ્તક અનેકને પ્રેરણાદાયી બન્યું તથા એ અગ્રસામા ખજોળના થોડા મરાઠી પુસ્તકો પણ પ્રકટ થયેલા, જે પૈકી ‘રાત્રિની બે ઘડીની મોજ (ગૂજરાતી) ત્યાર નહુ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યું.

ઉપર્યુક્ત ત્રણે મુરખખીઓ દ્વારા જે ખજોળનો પાયો નખાયો તેની ઉપર જ છેડે ઈ સ ૧૯૪૫મા તારક મડળ - આણુદ નામની ખજોળ મરઘા ભભી થઈ એ મરઘાએ જે કામગીરી બજાવી છે તે નિશે ઘણા બધું છે એવે એની વધુ વાત અહીં અપ્રસ્તુત લેખારો.

લખાણપૂર્વકની આ ખજોળ ગાથા પછી થોડું ખજોળ અનગાહન પણ કરીએ.

વાર્તા હંમેશ ગમ્ય લાગે છે કાવ્ય રસિક લાગે છે, પણ ગણિત તેડુ રમ્ય કે રસિક લાગતું નથી ખજોળગણિતને તો ત્રણ સાત યુષ્ક લેખનામા આવે છે આમ બનનાન કારણુ સમજવું કઠણ નથી સામાન્ય પ્રજા બધા સુધી કોઈ વિષયમા રસ ન લે ત્યા સુધી એ ત્રિષયની ઉપેક્ષા જ થવાની પણ ઉપેક્ષિત વિષયને કોઈ રસિક રીતે રજૂ કરે ત્યારે એના મળ્યેની કલ્પના જ બદલાઈ જાય છે.

‘આ ગુરુ છે અને પેલો શુક છે એમ કહેનામા સચનો કશો લોપ થતો નથી પણ આકાશદર્શન કરનાર એટલું જોઈ સમજી વધુ રસિકતા યા તૃપ્તિ પામતો નથી પણ ‘હીરાને મળવા મોતી આવ્યો છે’ એવા યા સુરગુરુ પૂર્વમા છે અને અસુર ગુરુ પશ્ચિમમા ચગકે છે’ એવા અનુગઢિત જ્ઞાનદર્શન દ્વારા ગુરુ શુકની જોળખ કરાવનામા આવે તો તેની અસર ચિરસ્થાયી બને છે પણ આવું કામ લોકમાનસ સમજનાર સમર્થ ગદ્યસ્વામી વિના બીજા દેનાથી બને? ગૂજરાતીમા ગદ્યસ્વામીઓ અનેક છે પણ પ્રનાહી શૈલીમા મધુરતા અને નિશ્ચલતાનું મંથિત્રણ કરી કદિન ત્રિષયોને સામાન્ય મનુષ્ય સમજે એ રીતે લખનારા ગદ્યસ્વામીઓ બહુ ઓછા છે રખડીને

દર્શન એ ગીતાગાનન આવશ્યક અગ્ર છે ' આમ જનાય કેવળ દર્શનથી પાપનો ઉદ્ધાર થાય એમ નથી એવું જણાવી, 'દેવોનુ કાન્ય'ના મત્તકવિ લખે છે, 'દર્શનથી કઈ માણુન શુદ્ધ થવાનો નથી એ દર્શનની અંતર હ્રદય પર જોએ થતા દેશે એ જ પાપમુક્ત થશે અને પાપીઓ પ્રયે કરુણા પણ બતાવી શકશે એ અત્યનાગવણુની જે અખડ તપસ્યા છે તેની સાથે એમરૂપ થકુ એ જ આપણુ અધર્મણુ છે '

સન્યનાગવણુના ઉપામક માધીછએ પણ આકાશદર્શન વિશે લખતા લખ્યું છે '૧૮૩૦-૩૧મા કામસાહેબનો નમ્ર મન્યો તેમને તો આ વસ્તુનું તાનુ જ્ઞાન, પણ હું તેમની પામેથી તે ન પામ્યો ' કેમકે ત્યાર ખરી જિજ્ઞાસા નહોતી '૩૧ ની સાવના જોડતા છે વા માસખ એકાએક ધમધમ ધ્રુવ દષ્ટિએ જ્યાં સહેજે ઈશ્વર છે તેનું નિરીક્ષણ હું કેમ ન કરું ? ઈશ્વર ની મહાન લીલા નીગમનાની આ તમ કેમ જવા દેવાય ? ' એમનો દાધ જોવા જવાનો લોભ હોડી દેનાર માધીછએ આમશદર્શન મગવા જે આમલ અને તદ્દપવતા દાખવ્યા છે એ જ તાનાઓના નાચા આરંભિણી કમોટી છે આમશદર્શન વિશે પોતે જ માને છે એ વિગતે માધીછએ મકામલગતે લખેલો નીચેનો પદ જોઈશુ તો નષ્ટ થવ ? સવગોધક આમશયેલો મગવે છે

'માન ગસ જુદા જ પ્રકારે છે આમશતે નિહાળતા જે અનલનાનો, સ્વચ્છનાનો, નિયમનનો, જન્યનાનો ખ્યાલ આવે છે એ આપણને શુદ્ધ કરે છે મહેતે અને તાનાઓને પડોવી શક્તિએ અને ત્યાં પણ જસે કમલ પૃથ્વીના નાજનાઓને અનુભવ થાય છે તેવો થાય પણ દુન્યા તેમ જે સીદ્ધ મહેલ છે અને ત્યાંથી જે ચીતજતા છૂટી નહીં છે તેની શાત અસ પડે છે, તે મને અલૌકિક લાગે છે અને આમશની નાથ આપણુ અનુધાન કરીએ એસે મમે ત્યાં છે । દર્શને તેની કાઈ હમન નહીં એ તે જાય છે । મગા આવ્યા જોનું થકુ આ તા નિચાતેએ મને આકાશદર્શનવતે કરી મૂલ્યો છે અને તેથી મારા નગેવ પૂરતું જાન મગવી નહોતું । '

આ 'આમશદર્શન'વળાનું લેનું થકું ક નાજ કામસાહેબ પોતે પણ કહેવા બધ અનુભવે છે તે જોઈએ

'આવા અદ્ભુત પ્રકારની અખુર લીલા જોઈને જાગ આપણને તેવ મગ છે, તે તેને વિ । આપણે સદેજન જ અખુર દર્શને તે નિર્વાન અનદ મેજવતા ઉપાન, આપણે ઈશ્વર ને જ " શમ્ભુ નથી એ જાન પણ નાનું કરી શકીએ અને આપણા હવન વગડા મા જનના અને ઉદ્ધ ના અખુર

શકીએ. શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિએ આઠ વાગ્યે અને સવારે ચારપાંચ વાગ્યે જ્યારે વ્યવહારના કામમાંથી આપણે મુક્ત હોઈએ છીએ ત્યારે એ આકાશ તરફ જોઈશું તો પૃથ્વી પર જેની આપણને કલ્પના ન થાય એવા જાત-જાતના આનંદો મળશે.’

ગૂજરાતમાં તારાદર્શન માટેની જે શૂનિકા તૈયાર થઈ છે એનું શ્રેય કાકાસાહેબને જ છે એમ કહું તો એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. રવિશંકર મહારાજ અને બીજા લોકસેવકો પાસેથી પણ આ જ વાત જાણવા મળી છે. પ્રકૃતિનું સહેતુક નિરીક્ષણ કરાવનાર કાકાસાહેબ પૃથ્વી પરથી આપણને જ્યારે આકાશમાં લઈ જાય છે ત્યારે એમના મુક્તવિહારનો આપણને સહેજે લાભ મળી જાય છે. અનંત પથના યાત્રીઓને જોઈ એમના અક્ષય યૌવન માટે આપણને આનંદ અને ઈર્ષ્યા થાય એટલી હદે કાકાસાહેબ દ્વારા એમની પ્રશસ્તિ થાય છે. એ બાળત આપણને તારાભિમુખ કરાવનારી થવી જોઈએ એમ હું ઇચ્છું છું. ‘મંગીત સાંભળવામાં જે આનંદ છે, છુદ્ધિબળ અજમાવવામાં જે એકાગ્રતા કેળવાય છે, મોટી નવલકથાનું અટપટું કથાનક જાળવવામાં જે તક્લીફતા અનુભવાય છે તે બધું આ તારાનિરીક્ષણમાં આપણને સહેજે મળે છે. આંખોને માટે એના કરતાં વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક નથી.’ વગેરે કહી, અતે ‘થોડાક તારાઓને પણ જે જોળખી ન શકે તે માણસ મંરકારી નથી.’ એમ દર્શાવી કાકાસાહેબ આપણને ખરેખર મમળિા મીઠો ચાખખો જ મારે છે. જે કે તે સાથે, સહેજ માર્ગદર્શન કરાવતા હોય તેમ મીઠો ઉપાલંબ પણ આપે છે : ‘નવલખ તારાનો નામાવળી કોઈ આપણી પાસે માગતું નથી, પણ સવાર સાંજ બારે માસ જે તારાઓ ફરી ફરી દર્શન દે છે, જેમને સાક્ષી રાખી આપણાં બધાં સર્ગાવહાલાંઓ પરણે છે, જેમને જોઈને ખેડૂતો વાવણી અને લણણી કરે છે, જેમના હિસાબથી મુસાફરો રાત્રે દિશા નક્કી કરે છે, જેમની મદદથી અજપયા મુલકમા પણ મોટી મોટી કોળે અચૂક રસ્તો કાઢે છે, અને જેમના પરથી રાત્રે કેટલા વાગ્યા છે એ પણ આપણે થોડીક મહેનતથી નક્કી કરી શકીએ છીએ તે મોટામોટા તારાઓનાં વીચપચીસ નામોની પણ આપણને ખજાર ન હોય.’ એમ સૂચવી આપણી મંરકારિતાનું ઊંડાણ તપાસવા આપણને પ્રેરે છે.

જેમની જ્યોતિ મ્હાન થતી લાગતી નથી એવા નેજસ્વિતા અને પ્રકૃત્સનાના પ્રતીક સમા તારાઓની અપરિસમાપ લીલા વિશે કાકાસાહેબે જે જ્ઞાનપ્રકાશ આપણને આપ્યો છે તે તારાઓના તેજ જેવો દીપ્તિમાન હોઈ

નિસર્ગનો આનંદ પામી 'જનનનો આનંદ' પ્રકટ કરનાર કાકાસાહેબ આવા મધરવામીઓમાં અગ્રસ્થાને છે

કાકાસાહેબે રસ ઝરતી બાનીમાં ખજોળવર્ષુન કર્યું છે માટે હું આવો પક્ષપાત કરું છું એમ મને માર્છ માને અંગ્રેજીમાં ખજોળમાહિત્ય પર અનેક જનમુલક (Popular) પુસ્તકો લખાયેલા છે, પણ એ બધા રસપ્રદ છે એવું નથી આમ છતાં મર જોમ્સ જીન્સના પુસ્તકો જેમણે વાંચ્યા છે તેમણે કમૂલ કર્યું છે કે એના લખાણમાંથી કાન્યાનંદ (તારાનંદ)ની જે નિષ્પત્તિ થાય છે તેવી બીજા ખજોળ લેખકોના લેખો દ્વારા થતી નથી લાપાની આ લકિત-શક્તિને કાન્યુ બ સર જોમ્સ જીન્સને અંગ્રેજીના છ સમર્થ મધરવામીઓ પૈકીના એક ગણવામાં આવે છે

વસ્તુને જોતી એક બાબત છે અને તેનું અનેક રીતે યથોચિત વર્ણન કરતું એ અન્ય બાબત છે આપણમાં વૈશ્વિક હોય છે ત્યારે મૃગ હોતું નથી, મૃગ આશયે છે ત્યારે જ વૈશ્વિકનો ઉદય થાય છે આ પ્રમગનો ઉલ્લેખ કાકાસાહેબ આમ કરે છે 'મૃગવાને નીંજીનો કપ લાગ્યો એટલે બિચારું અસોપ થયું છે આખી રાત ઉઠાગરો કરીએ તોય દેખા દે નહિ લોક કહે છે કે મૃગ નક્ષત્ર બેઠું છે હવે ચોદ દિવસ સુધી સૂર્યનારાયણ એ ધાવલ મૃગની સાથે બે ફવાના અને સૂર્યનાનથી એને નાજી કરવાના' શોડામાં અને તે પછી સાદા મીવા શરદોમાં, ધાવલમૃગની મોટી કથાનો કેવો નાનો પછી અતિ રમિક મલેપ ! ધાવલમૃગને સૂર્યનાનથી સાજી કરવાની કાકાસાહેબની કલ્પના તો અતિ મનોહર છે

સમર્પિ નામ મીને યગિચિત છે, પણ એનું દર્શન કરી એની યથોચિત આરૂપિ શાની છે એ બધું બ એજા કહી શકનાતા. સપ્તર્ષિને માન્વી કહેવામાં આવે છે, એ એનું એક કલ્પનાચિત થયું નાગ, પતંગ, ખવામી, હાથી અને ખારવો એવા સમર્પિના વિવિધ ઉપમાચિતો તો યથાર્થ રીતે કાકાસાહેબની પાનેથી બ મળે સૂર્ય અને શુક્ર વિગેનાં એમના વર્ષુન તો રાજનીતિશાસ્ત્રની વાત જેવા લાગે. એક નમૂનો લઈએ 'શુક્ર તો સૂર્ય' નાગાયણનો અતેવાત્તી યા પ્રાણવે એટ્ટરી છે સૂર્યથી બહુ દૂર કોઈ કાલે જાય બ નહિ શુક્ર સૂર્યને પોનાની પૃથ જાગવો નથી જરા જરાક જમલુ કે કાપુ પડપુ જતાવે ખરો આ યા જાણુ મગજ ફાટી ગયું છે એ સામગતા કેનુ લાગે છે ! " માર્છ કેઈ વાર તો કાકાસાહેબ એનું અમ્મય પીરસી દે છે કે આપણે એની મિજાજનો સ્વદ નોડે મુધી લીધા કરીએ

ચનિની દશા ખેસે છે એનું ફળજ્યોતિષી માને છે કાકાસાહેબ જ્યારે લખે કે વૃશ્ચિકને માથે હાલ ચનિશ્ર ગિરાજે છે, ત્યારે કેવી કૌતુકમય વિચાર સામગ્રી પીરસાઈ જાય છે એનો ખ્યાલ તો વૃશ્ચિકના દર્શન કરનારને જ વિશેષ આવે ઘડીભર તો વિરાટ વૃશ્ચિકની દયા પણ આવે ! પણ કાકા સાહેબ એ માટે થોડું જ થોલવાના છે ! એમને તો કોઈ લટકતા તારાને કોઈનો કંઠહાર બનાવનાની ઉતાવળ છે યા કોઈ એકલ તારાને તપસ્યારત યોગીનું ખિસ્ક આપના પહોંચી જવું છે રૂપરંગના સામાજ્યમા તારાઓની લાલાશ અને ભૂરાશ કાકાસાહેબ પાસેથી જે ઉદ્ગાર કઢાવે છે તે કાવ્યાનંદ સમા હોય છે આવો, થોડા સહલાગી થઈએ ‘શુક્ર એટલે ધોળો, તેજસ્વી પણ સનારે જિગતી વખતે આપણા વાતાવરણને લીધે તે લાલચોળ દેખાય છે મને થયું કે દશરથે ધનુષ્ય આકર્ણ્ય જેઓને બાણુ ફેંચ્યું તે શ્રવણને છે વીંધીને શુક્રને વાગ્યું, અને તે પણ એની ફૂટેલી આખમા, તેથી જ એનું મોઢું આમ લોહીતોહાણુ થયું છે શુક્રે મંગળનું રમરણુ કરાવ્યું ’ ફૂટેલી બધી બાનતોનો અહીં સુલગ મેળ સધાયો છે ! કાકાસાહેબનું નર્ણનગાણુ આપણને પણ ટ્રેા રાતામાતા કરી દે છે એનો આ એક નમૂનો છે

આકાશમા મધ્યા નક્ષત્ર અવળું પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન લેખાય છે એ રીતે એ ચિહ્નને તો સૌ કોઈ જરતે એમા કા ય કયા રહ્યું ? કાકાસાહેબે પકડ્યો વીંછીને એની પૂછડીને અનળું પ્રશ્ન ચિહ્ન કહ્યું અને પછી પૂછ્યો પ્રશ્ન, ‘એ પ્રશ્નનો જવાબ કોણુ આપી શકે ? જ્યાં સરળા પ્રશ્નો પણ અધરા હોય છે, ત્યાં અનળા પ્રશ્નની નાત જ શી ? ’ અને આમ આપણને અવળા સવળા ફેરવી સ યસાચી બનાવી આપણા બેય પાસા સરખા કરી આખ્યા

લાગે છે કે આકાશી સમૃદ્ધિ વિશે કાકાસાહેબે જેટલી નાતો કરી હોરો એનો થોડોક જ ભાગ મથરથ થઈ શક્યો છે ખજોળ વિશેનું એમનું મથરથ લખાણુ ‘જીવનના આનંદ મા આકાશ ભાગના પૃથ રોકે છે પણ અનતના એ વિસ્તારે વાયકોના દિલમા વિસ્તારનું જે સામાજ્ય રચ્યું છે એ રચનાનો ઉપકાર નાનોસનો નથી અનેક નવી શબ્દાવળાઓ અને નવી કંપનાઓ દ્વારા આકાશનું કરાયેલું ઉદ્બોધન અનેક રીતે જ અભિપ્ર લાગ્યા કરે છે

આકાશનું દર્શન નિશ્ચરપતું દર્શન છે કાકાસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે ‘ગિરાનું, નિષ્પત્તું, વ્યાપક તત્ત્વનું દર્શન થયા પછી જ માણસને મહત્તાનો, પોતાની શક્તિનો, પોતાના વારસાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એ રીતે વિશ્વરૂપ

દર્શન એ ગીતાદાનનું આશયક ગામ છે ' આમ છતાં કેવળ દર્શનથી પાપનો ઉત્તેદ થાય એમ નથી એવું જણાવી, 'દેવોનું કાલ્પના ગદ્યકવિ લખે છે, 'દર્શનથી કંઈ માણસ સુદ્ધ થવાનો નથી એ દર્શનની અસર હૃદય પર જેઓ થના દેરો એ જ પાપમુક્ત થવો અને પાપીઓ અન્યે કરુણા પણ બતાવી શકશે એ મન્યનાગણનું ને અખંડ તપગ્યા છે તેની સાથે એકરૂપ થવું એ જ આપણું અધર્મવર્ણ છે '

મત્સ્યનારાયણના ઉપાસક ગાંધીજીએ પણ આકાશદર્શન વિગે લખતા લખ્યું છે '૧૯૩૦-'૩૧માં કાકાસાહેબનો સમગ્ર મન્યો તેમને તો આ નરવનુ સારું જ્ઞાન, પણ તેમની પામેથી તે ન પામ્યો ! કેમકે ત્યારે ખરી જિજ્ઞાસા નહોતી '૩૧ ની સાંપના જેવના જેવા માસમાં એકાએક ધમશ ધઈ બાહ્ય દષ્ટિએ જ્યાં સહેજે ઈશ્વર છે તેનું નિરીક્ષણ હું કેમ ન કરું ?...ઈશ્વરની મહાન લીલા નીરખવાની આ તક કેમ જ્યાં દેવાય ?.. ' જેમનો ધ્યાન જોના જનાનો લોભ છોડી દેનાર ગાંધીજીએ આકાશદર્શન કરના જે અમદ્ધ અને તત્પરતા લખ્યા છે એ જ તારાઓના સાચા આકર્ષણની કસોટી છે આમગદર્શન વિગે પોતે શું માને છે એ વિગેનો ગાંધીજીએ કાકામાહંજને લખેલો નીચેનો પત્ર જોઈશું તો ગ્રહ ધગ કે મત્સ્યનોધક આકાશલેલો કેમ જને ॥

'મારો ગસ જુદા જ પ્રકારનો છે આમશને નિહાળતા જે અનતતાનો, સ્વચ્છતાનો, નિયમનતા, લખતાનો ખ્યાલ આવે છે એ આપણને શુદ્ધ કરે છે પ્રહોને અને તાગએને પહોંચી શકીએ અને ત્યાં પણ જલે કદાચ પૃથ્વીના સાગનગસાનો અનુભવ થાય છે તેવો થાય, પણ દૂરથી તેમાં જે સૌંદર્ય રહેલું છે અને ત્યાંથી જે શીતળતા છૂટી રહી છે તેની શાત અસર પડે છે, તે મને અત્યંતિક લાગે છે અને આકાશની સાથે આપણું અનુમધાન કરીએ એટલે ગમે ત્યાં બેઠા હોઈએ તેની કાંઈ હગ્ગત ન રહી એ તો ઘેર બેઠા ગયા આન્યા જેવું થયું આ બધા વિચારાએ મને આકાશદર્શનલેલો કરી મૂક્યો છે અને તેથી મારા મતોષ પૂરતું જ્ઞાન મેળવી રહ્યો છું '

આ 'આકાશદર્શનલેલો'નું લેલું લેવું કરનાર કાકાસાહેબ પોતે પણ કેવો લાલ અનુભવે છે તે જોઈએ

'આના અદ્ભુત પ્રકાશની અખૂટ લીલા રોજને રોજ આપણને જોવા મળે છે, તો તેને વિગે આપણે સહેજમાજ આણી લઈએ તો નિર્દોષ આનંદ મેળવવા ઉપરાંત, આપણે ઈશ્વરને આણી શકતા નથી એ લાન પણ તાજું કરી શકીએ અને આપણા જીવન ધનકારમાં નમ્રતા અને ઉદારતા આણી

શકીએ શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિએ આ વાગ્યે અને સવારે ચારપાય વાગ્યે જ્યારે વ્યવહારના કામમાથી આપણે મુક્ત હોઈએ છીએ ત્યારે એ આકાશ તરફ જોઈશું તો પૃથ્વી પર જેની આપણને કલ્પના ન થાય એના જાત જાતના આનંદો મળે ’

ગૂજરાતમાં તારાદર્શન માટેની જે જૂમિકા તૈયાર થઈ છે એનું શ્રેય કાકાસાહેબને જ છે એમ કહું તો એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી રનિશકર મહારાજ અને ખીખ લોકસેન્કો પાસેથી પણ આ જ નાત જાણવા મળી છે પ્રવૃત્તિનું સહેતુક નિરીક્ષણ કરાવનાર કાકાસાહેબ પૃથ્વી પરથી આપણને જ્યારે આકાશમાં લઈ જાય છે ત્યારે એમના મુખત્રિહારનો આપણને સહેજે લાભ મળી જાય છે અનંત પથના યાત્રીઓને જોઈ એમના અક્ષય ધૈર્ય માટે આપણને આનંદ અને ઈર્ષ્યા થાય એવી હદે કાકાસાહેબ દ્વારા એમની પ્રશન્તિ થાય છે એળાળત આપણને તારાલિમુખ કરાવનારી થતી જોઈએ એમ હું કહું છું ‘મગીત સાલળનામાં જે આનંદ છે, છુદ્ધિગળ અજમા વનામાં જે એકાગ્રતા ફળનાય છે, મોટી નવલકથાનું અટપટું કથાનક જળનનામાં જે તત્લીનતા અનુભવાય છે તે બધું આ તારાનિરીક્ષણમાં આપણને સહેજે મળે ॥ આખોતે માટે એ ॥ કરતા વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક નથી ’ વગેરે કહી, અતે ‘ થોડાક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ મરકારી નથી ’ એમ દર્શાવી કાકાસાહેબ આપણને ખરેખર મમળો મોઠો ચાળખો જ મારે છે જો કે તે સાથે, સહેજ માર્ગદર્શન કરાવતા હોય તેમ મોઠો ઉપાવલ પણ આપે છે ‘નવલખ તારાનો નામાવળી કોઈ આપણી પાસે માગતું નથી, પણ સનાર સાજ પારે માસ જે તારાઓ ફરી ફરી દર્શન દે છે, જેમને સાક્ષી રાખી આપણા બધા સગાનહાલાઓ પરણે છે જેમને જોઈને ખેડૂતો રાવણી અને લણણી કરે છે, જેમના હિસાબથી મુસાફરો રાત્રે દિશા નક્કી કરે છે, જેમની મદદથી અજાણ્યા મુલકમાં પણ મોટી મોટી રાત્રે અચૂક રસ્તો કાઢે છે, અને જેમના પરથી રાત્રે ફેટલા વાગ્યા છે એ પણ આપણે થોડીક મહેન તથી નક્કી કરી શકીએ છીએ તે મોટામોટા તારાઓના વીસપચીસ નામોની પણ આપણને ખબર ન હોય ॥ એમ સૂચવી આપણી મરકારિતાનું છોડાણ તપાસવા આપણને પ્રેરે છે

જેમની જ્યોતિ મ્હાન થતી લાગતી નથી એના તેજસ્વિતા અને પ્રફુલ્લતાના પ્રતીક સમા તારાઓની અપરિસમાપ્ત લીલા ત્રિશે કાકાસાહેબે જે શાનપ્રકાશ આપણને આપ્યો છે તે તારાઓના તેજ જેવો દીપ્તિમાન હોઈ

વાસી થવાનો નથી આમ તારા અને દેવોના અમરત્વની અસરવાળું કાકા સાહેબનું તારાઓનું મઘકાન્ય, અનેક તારારસિયાઓને વરો મુધી મંડકાગ્રાધુ પૂરું પાડરો એમા કંગો જ શક નથી ચાલીને ખાનાથી દાત મજબૂત થવાની માથે જેમ ખાનાનો પૂરો સ્વાદ માણવા મળે છે તેમ કાકાસાહેબના લેખોના પરિશીલનથી સાહિત્યિક રસાસ્વાદ ઉપરાત પૌષ્ટિકતાનો ખીન્ને આસ્વાદ મળે છે આ શુભની કદર મૂલ્ય ચોરસની ટેવ જેમને નથી પડી એવા સૌ કોઈ કરી જ રહ્યા છે અને તેથી 'કળાની અનુભૂતિ જેને થાય છે એ એકલપેટો રહી શકતો નથી' એ કાકાસાહેબના આશ્વાસનનયનને વળગી રહી આપણે એટલું જરૂર ધ્વજીએ કે તારાઓની ઐની દ્વારા આપણું જીવન સમૃદ્ધ કરવામા સહાયમૂત નીવડના તેઓ હજી તારાત્મક દીર્ઘ જીવન જીવે.

/ ખડુ જોતા ધર્મોપદેશ, પત્રકાર અને ફેળવણીકાર ત્રણેનું કાર્ય લગભગ સરખું જ છે સૂતેલી પ્રજા જ્યાં જાગવા માગે છે તે વખતે તે પત્રકારનું રથાન અસાધારણ મંડરવ અને જવાબદારી ભોગવે છે પત્રકાર એટલે લોકશિક્ષણનો આચાર્ય, ગ્રાહણોનો ગ્રાહણ અને ચારણોનો ચારણ પ્રજા જ્યારે ધુધુ સુ થઈ જાય છે ત્યારે ઘણીવાર પત્રકારને લડવૈયો અને સેનાપતિ પણ થવું પડે છે અને સાગી પેઠે ક્ષાત્રધર્મ ફેળવવો પડે છે જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો હોય, જ્યાં જ્યાં દીનદુર્બળ અને મૂક વર્ગો પર જીવમ ચાલતો હોય ત્યાં ત્યાં 'ક્ષત્રાત્કિલ નાયક' એ પોતાના બિરહનું સ્મરણ કરી પત્રકાર કપવાવે છે એવા પ્રસંગો ન હોય ત્યારે નિચાર, માહિતી સરકાર, અભિરૂચિ અને આદર્શોની પરખ ચલાવી તે સમાજમેવક બની જાય છે અજ્ઞાનને લીધે અથવા અરુચિને લીધે લોકો જ્યાં લડતા હોય ત્યાં જ્ઞાનાનન્દલાવયા લોકોની દષ્ટિ શુદ્ધ કરવાને તે મથે છે સમાજચક્તિ પેઠા જ્યાંદે એકરાગ ભૂથી જઈ ચીત્કાર કરે છે ત્યારે તે ચોખ્ખા દેકાણે સ્નેહ રેડી ધર્મણ દૂર કરે છે અને જ્યાંદે જ્યાંદે સરકારદંખારના પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તે પ્રજાનો પ્રતિનિધિ થઈ લોકમતને એકધારા બનાવી લોકશક્તિ ચેતવે છે આવી રીતે લોપ્સેવક લોકપ્રતિનિધિ લોકનાયક અને લોકગરુડની ચતુર્વિધ પદવી પત્રકાર ભોગવી શકે છે

કાકાસાહેબના છાત્રાલય વિશેના વિચારો

ડાહરરાય ૨' માંકડ

આજે જેના વિશે આપણે લાનપૂર્વક ઓછામાં ઓછો વિચાર કરીએ છીએ તેના એ- વિષય ઉપર કાકાસાહેબના વિચારો અશ્વત્થા જેના છે આજે આપણા શિક્ષણમંત્રાલયમાં જાનાલયો ખૂબ નધ્યા છે કેલેજોમાં તો જાનાલયો હોન જ હાઈસ્કૂલોમાં પણ ઘણું કેકાણે જાનાલયો હોય છે પ્રાથમિક શાળામાં પણ કેલેજ કેકાણે જાનાલયો છે પણ આપણા ડેજનરેશીકારો જાનાલયન મયાલન વિગે નાથે જેસીને લાનપૂર્વક કેઈ વિચાર કરતા હોય તેમ લાગતુ નથી

નર્ધ તાલીમના વિચારને વીધ જાનાલયોને મહત્ત્વ મળ્યુ છે મગધારી ધોરણે અપાતી ઘણી તાલીમમાં, હવે, જાનાનાસ આવશ્યક મનાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષકોની તાલીમ, પચાનન મરીની તાલીમ ત્રેરે માટે જાનાવાસ ફરજિયાત થયો છે તેવે કાળે જાનાલયના પ્રશ્નો આપણે અમજીને વિચારવા જોઈએ પણ આજે નર્ધ તાલીમની ગણીગાડી મરથાઓ સિનાય કમાય આ વિચરો વિચાર થનો દેખાતો નથી

પણ આજથી ચાળીએક નર્ધ પહેલા, એક નખત એવો હતો ન્યાર ગુજરાતમાં મોતીલાઈ અમીને અને સૌરાષ્ટ્રમાં નાનાલાઈ ઠાંદે આ પ્રશ્નની વ્યવસ્થિત વિચારણા થાય તેનુ ઘણું કર્યુ હતુ એ કાળે જાનાલયનમેલનો પણ લગતા અને કેટલુક જાનાલય તાહિન્ય પણ તૈયાર થયુ હતુ માધીજની ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાની સાથે એના માર્કસને પણ આ વાત વિચાર કરવો પડ્યો. અને કામચાલન પણ એ ગીતે આ પ્રશ્નને સમજના થના હાય એમ લાગે છે

‘જીવનવિકાસ’માં કામચાલનના જાનાલય જીવનને લગના લેખોને મગધ છે, તેમાં લગભગ ૧૦૦ પાનામાં એમણે જાનાલય જીવનના મહત્ત્વના

મધ્ય પ્રશ્નોને સ્પર્શ્યા છે એમથી બેચાડ પ્રશ્નો વિશે કાકાસાહેબે એવો વિચાર કર્યો છે તે જોઈએ.

૧. ડાનાલ્ડસ વિશે કેટલીક સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા કરના તેમણે કહ્યું છે કે ડાનાલ્ડસ ત્રણે નગ્નજો કુટુંબમગ્ન્યાને તોડીને આમળ વડે છે તે ગરમ નથી, પણ એના ઉપાય તરીકે એમણે ડાનાલ્ડસો કૌટુંબિક ધોરણે ચાલવા જોઈએ એમ કહ્યું છે.

“ સરકારોની જગવણી આપણે ધન્યથી કાઢી શાળાઓને સોંપી મળિયામે ધનના હોકરાઓને પણ ધન્યથી કાઢી શાળાઓમાં રહેવા મોકલના પડ્યા આજની દરેક મગ્ન્યા કુટુંબમગ્ન્યાને તોડના મથે છે ઈશ્વરનિર્મિત કુટુંબસંગઠા પર અચર્યા નાખી આપણે આજે મર્યાઓ ઉપનત કરીએ છીએ. હોટેલો, વીંછીઓ, ધરિષનાલો અને કારોની પેરે ડાનાલ્ડસો પણ એ કુટુંબ સન્ધાને નાગ પાડવાનું જ કામ કરે છે ” (૫૫૦૧)

કાકાસાહેબનો આ પુરવઠોપ સમજ આધુનિક સમૃતિ લામે છે પણ આ જમાનામાં આ વાત અનિવાર્ય છે એ પણ કાકાસાહેબ જાણે છે એમણે સિદ્ધાન્ત માર્યો છે કે—

“ કુટુંબ, સમુદાય કુટુંબ અને ન્યાત એ ત્રણે સન્ધા લેહીના સબધ પર બાંધેલી છે, સમસન્ધ પર ગ્યાહેલી છે ત્યેને યૌન સરથા સ્ત્રી સમાય આથી છુદ્ધ વિચાર, આચાર, સમકાર અને આદર્શ ઉપર ગ્યાહેલી એવી આધ્યાત્મિક સન્ધાઓ સ્થાપન કરી સમાય કે કેમ અને ગ્યાય તો તે યૌન સન્ધાઓ કરના વવારે હિનકાર નીવડે કે કેમ ? ... યૌન સન્ધાથી આગળ જઈ આવા આધ્યાત્મિક સબધ બાવવાની શક્તિ નાણુસન્નતમાં છે, તેથી આવી સમકારો વજાવી કરવાને પ્રયત્ન મૂકેનમને વિરેષ સૌચપૂર્વક કરવો જોઈએ કુટુંબો સલાવતા સલાવતા તરીકે કારેલી સરથા તરીકે નહિ, પણ માનવદનિને કુટુંબ સન્ધા અધૂરી અથવા સંકુચિત પડવાથી સ્થાપન કેવી સન્ધાઓ તરીકે આપણે આધ્યાત્મિક સબધવાળા પ્રયોજો કરવા જોઈએ ”

આનો નિદાન બાવીને પછી એમણે કહ્યું છે

“ એમણે હવે આપણે એ નિયમ પર આધાર છીએ કે ડાનાલ્ડસો હવે કે આજમો હોય, નેમા ચોષમા જોધુ વ્યવસ્થિત કુટુંબ જોડા સરથાને તો તેવાગી હોવી જ જોઈએ કુટુંબને લાડ પડતા જણાખા નિયમે બાવી સન્ધાને લાડ પડવા જોઈએ ”

આમ કાકાસાહેબના મતે છાત્રાલય યૌન સંજ્ઞા ઉપર રચાયેલી સંસ્થા નથી, પણ આધ્યાત્મિક સંજ્ઞા ઉપર રચાવી જોઈએ તેવી સંસ્થા છે; પણ તેમાં કૌટુંબિક વાતાવરણ હોવું જોઈએ.

૨. કાકાસાહેબે છાત્રાલયમાં કામગીરીમાંસાનો પ્રશ્ન પણ છેલ્લો છે. એ પ્રશ્નનું વિશ્લેષણ કરી એના મત ઉપર પોતે આવ્યા છે કે મુગ્ધતા હોય તેને ટકાવી રાખવી જોઈએ :

“ જ્યાં હોય ત્યાં એ વસ્તુસ્થિતિ વધાવી લેવી જોઈએ અને મુગ્ધતા જેટલી ટકાવી શકાય તેટલી ટકાવવી જોઈએ. અને જ્યારે એ મીમાંસાનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે પણ જરૂર પૂરતી જ માહિતી આપી અટકવું જોઈએઅસાનની દશા, એ સુરક્ષિત દશા કોઈ કાળે ન મનાય એ સાચું. પણ મુગ્ધતા એ કંઈ ફક્ત અસાનની દશા નથી. એ નિર્વિકારી દશા છે, એ નક્કર વસ્તુ છે. એ જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી ટકાવવામાં જ લાભ છે. આવી મુગ્ધતા ન હોય અને છતાં છે એમ માનવાની ભૂલ આપણે કરીએ તો તેનાં પરિણામ ઘણાં માદા આવે એ ખરું છે; પણ જો આપણી બેદરકારી ન હોય, મુગ્ધતા છે એમ પ્રામાણિકપણે લાગતું હોય તો બાળકને કશું ન કહેવામાં આપણે ઈશ્વરની આજ્ઞા ગુનેગાર નથી અમુક ઉંમર પછી તો કુદરતનો એ ૧૨ ઓળખી જ્ઞાન આપવું એ જ યોગ્ય છે. ”
(પૃ. ૫૧૫)

મને લાગે છે આજે પણ આ સલાહ માન્ય થાય તેવી છે,

૩. જાતને જાત્રાવાસ દરમ્યાન થતા ખર્ચનો પ્રશ્ન પણ ઘણું વિકટ છે. વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેર રહી, ગામમાં જ શાળા હોય તો લગભગ ખર્ચ વગર ભણી શકે. પણ ગામમાં નિશાળ ન હોય ત્યારે એને બીજા ગામે જઈ જાત્રાલયમાં રહેવું પડે ત્યારે ભોજનખર્ચનો પ્રશ્ન આવે. આ પ્રશ્ન વિશે કાકાસાહેબે મહારાષ્ટ્રમાં ચાલતી માધુકરીની પ્રથાની વાત કરી છે. વિદ્યાર્થી જાત્રાલયમાં રહે અને ગામમાં બેચાર ઘેર જઈ રોજ લિક્ષા માગી લાવે અને એમાંથી પોતાનો નિભાવ કરે કાકાસાહેબે લખ્યું છે કે, મહારાષ્ટ્રમાં તે કાળે, આ પ્રથામાં વિદ્યાર્થીને હિંચુપત લાગે તેવું કશું બનતું નહોતું. ગૃહસ્થો પોતાનો ધર્મ ગણી જાત્રાનો ભાગ આપતા.

આ પ્રથાને પુનર્જીવન આપી શકાય તો એક જહુ મોટા પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય. વિદ્યાર્થી લિક્ષા માગવા જાય અને ગૃહસ્થ એને અન્નદાન આપે તેને જદલે, હવે તો ગામેગામ પંચાયતો કે મુધરાઈઓ છે તે પોતે સમજીને

ગામમાં ફેટલા વિદ્યાર્થી છાત્રાવસમાં ભણે છે તેની ગણતરી કરી ગામના મંસ્કારી સજ્જનોએ એકેક બળે પિદ્યાર્થીને પોતાને ઘેર જમનાને નોતરે, એની પ્રથા બિલી કરી શકે તો ઘણું સારું થાય અલગત આની બંધી પ્રથામાં ફેટલીક બાધડોડ તો કંઘી જ પડે વિદ્યાર્થીએ બહુ માનીપણ હોય તે તણ દેતુ જોઈએ અને ગૃહસ્થોએ ફેટલીક અડચણ વેઠવાને તૈયાર ગણેતુ જોઈએ પણ પ્રયોગ કરી જોના જેવો છે

માધુકરી પ્રથા કે ઉપર કહી તેની આતિથ્ય પ્રથા - બંને વિકન્દ્રીકરણ ઉપર રચાય તેની પ્રથા છે જ્યાં સુધી સમાજમાં આર્થિક અસમાનતા છે ત્યાં સુધી આના ઘોષક ઉકેલ આપણે વિચારના પડશે

આની સાથે કાકાસાહેબે એક બીજો પ્રશ્ન પણ હેડ્યો છે તે છે જૂના છાત્રાનું સમાજનશ્ચ જે જાનો ન્યાત, કોમ કે અન્ય ઘોષની મદદથી ભરના હોય તેમણે કમાતા થયા પછી, આ પ્રવૃત્તિને મદદ અને ઉત્તેજન આપના જોઈએ એ એક ધર્મનશ્ચ છે, એમ કાકાસાહેબે લખ્યું છે, તે બરાબર જ છે સમાજના મમલાગણ માટે એ જરૂરનું જ છે કે સમાજ પાસેથી આપણે જેટલું લીધું તેટલું કે તેથી નધ સમાજને આપણે આપતુ જોઈએ, પણ પ્રક્રિયા માત્ર એકપક્ષી જ બની નય કે લેતુ પણ દેતુ નહીં, તો સમાજની સમતુલ્ય જળવાય જ નહીં આથી કરીને જેમ ગૃહસ્થોની કુજ્ઞ હ કે આવા જાનોને મદદ કંઘી તેમ આવા જાનોએ પોતા કમાતા થયા પછી પોતાના જેના જાનોને મદદ કરવાનું ધર્મનશ્ચ ચૂકવણ જ જોઈએ

માધુકરી કે આતિથ્ય પ્રથા - આ બેની સાથે સજ્જનોએ વિચાર સમવાયીભાવે મંજાણેલો છે એમ ગણતુ જોઈએ અને આ બેને વ્યવસ્થિત કરાય તો એક મોટા પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે

સંયમ એટલે મન પર કાન સંયમ એ સંસ્કૃતિનું મૂળ છે નબળાઈ વિવાસિતા અથવા અનુકરણના વાતાવરણમાં મોઈ માણે સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ થતો નથી અને વિકાસ પણ થતો નથી. પુરગીરા વધ સુધી જાણવ્ય સમજનારની મન જેમ સુ દે હોય છે તેમ સંયમન અંગે નિર્માણ થયેલી સંસ્કૃતિ પ્રમાણમાં અને દીપજ્વી હોય છે સાદિય સંયમ, સ્થાય વસ્ત્રા અને વિવિધ ધર્મ વિધિનો સંયમની પાલન પાલન આવે છે સંયમ પ્રથમ તો કર્કશ અને નીરત લાગે છે પણ તેમાંથી જ સંસ્કૃતિના નંધુર ફૂલો આપણને મળે છે

કાકાસાહેબ કાલેલકર

મગનભાઈ દેસાઈ

૧

વીસેક વર્ષ પરની વાત છે. કાકાસાહેબ 'નવજીવન'નું કામ ત્યારે મેંભાળતા હતા, કેમ કે ગાંધીજી જેલમાં હતા. તંત્રી તરીકે નામ ખીખીતુ રહેતું, પણ કામ મુખ્યત્વે કાકાસાહેબ કરતા. પછી તે જેલમાં ગયેલા તે અરસામાં એક યુજ્જરજે મને પૂછ્યું, “આ કાકા કાલેલકર તમારા છે તે મોટી પાકટ ઉંમરના માણસ હશે. તેમનાં ફરેલ અને વિચાર-પૂર્ણ લખાણ પરથી એમ લાગે છે”. અને એવી જ કદપના તે જ અરસામાં એક મોટા યુજ્જરાતી સાક્ષરે પણ કરી હતી એમ મેં સાંભળ્યું છે.

આજે અમદાવાદની સાહિત્ય સભા કાકાની વહિવટિ જીજવે છે ત્યારે એ મને યાદ આવે છે અને તે પ્રસંગે, હું માનું છું, કેટલાકને એથી ઊલટી લાગણી થશે, “એ! કાકાસાહેબને ૬૦ વર્ષ થયાં!” માણસની ઉંમર વિશે, કાળે કાળે, નવી નવી ભાવના થાય છે.

સામાન્યપણે પણ આવું નથી હોતું? નાનપણમાં બાળકને વધતાં જતાં વર્ષોનો ભાર નથી લાગતો. મોટા થવાની તેને સહજ ઇચ્છા હોય છે, ત્યારે તેને કેળવણીની શૂખ અને તનમનાટ એની મેળે હોય છે. તેથી વર્ષો વધવાનો આનંદ લાગે છે. પણ વર્ષો વધ્યા પછી? આદિક શણાંતી વય પાર કર્યા પછી? ત્યારે વર્ષોનો ભાર શો ભાવજગતમાં હશે? મને લાગે છે, જેવી જેની ભાવના અને જીવન તેમ તેને વ્યક્તિગત થતું હશે. આ તો પોતાને થતા ભાવની વાત થઈ. પરંતુ પરિચિત માણસની ઉંમર બાબત આપણને કેટલીક વાર નિર્ધાર લાગે છે. સાહિત્ય સભાએ કાકાની ઉંમર જાહેર ન કરી હોત તો ઘણાને ખગર ન હોત કે, કાકા ‘વન’ પાર કરી જીવનની ‘સાડી’માં આ [સને ૧૯૪૫ના] ડિસેમ્બરની ૧લીથી પ્રવેશ કરે છે.

પટ્ટિપૂર્તિનો આ સમાપ્તિ નિયારતો હતો ત્યારે એક ચર્ચા કાન ઉપર આવી કે, સાહિત્ય સભા જે ગુજરાતી બાવાના એક મહારાષ્ટ્રી સાક્ષરની સાડી ઊઝવે, તો તેણે ગુજરાતી સાક્ષરની વિરોધ કરીને ઊઝવરી જોઈએ આ જો તે ન કરવાની હોય તો કાકાની જ્યતી પણ ન કરવી જોઈએ

ન્યાય તો એથી ઊલટું જ પાતાવે છે કામસાહેબ મૂળે મહારાષ્ટ્રના છે એ તો ઉધાડી વાત છે અને એ પરથી જો વિચાર કરાતો હોય તો તો એમ થાય કે, એ ૫ પ્રાંતોની મેરાની મદર કરવી એ ગુજરાતની એક સ્વન ન ફરજ છે તેને ધરના ખીખઓની ઉત્પણીના પસામા ન મૂકી શકાય કાકાને પરપ્રાંતના માનો તો એમનું ત્રણ અઢા કરવામા ધરના લોકોની 'સારી'નો તત્વાવ એવી રીતે આડે આવી શકે? એટલે જો સાહિત્ય સભાએ ઉપના પ્રશ્નનો આ ગીતે વિચાર કરીને પોતાનો મરાવ કર્યો હોય, તો એને માટે એ વિગેય ધન્યવાદને પાન જને છે

અમે એમના નાથીઓ તો કાકાને પરપ્રાંતી માની જ શકતા નથી એ ગાંધીજીના આશ્રમવાસી છે આશ્રમવાસીઓના તો તેઓ એક ભાડુ છે અને તેઓ માટે પ્રાંતીયતા કે દેશની પણ સીમા ગાંધીજીએ કદી માની કે મનાવી નથી માટે માટે કહું તો, હું તો ઈ ત ૧૮૨૧થી, આશ્રમની કાકાની શાળાના જમાનાનો, એમનો એક મદદનીશ અને સાથી છું આજે પણ એમણે જ શરૂ કરેલું કામ વિદ્યાપીઠમા કરી ગયો છું આમ અમારી નિકળતા એવી છે કે, આ માસિક 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના તાનની જવામદારી માર માથે ન હોત તો આ લખુ છું તે હું લાગે જ લખન

૩

આપણા વર્ગોના એ બધા સહકાર્ય અને સહજીવનનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે, ગુજરાતના અને સોડની વિચારસરિખા કાકા અત્યંતપણે પણ ખેડેલા છે કાકાએ એક જમાનામા ગુજરાતના વાયક વિચારક હોકાના ચિત્રમા પ્રવેશ અને આવકા મેગ-ઓ છે શરીરને બાધ નાર અન્ન પની તથા બાદ જેમ તે જુદું નામધારી રહેલું-રહી શકતું નથી, ન ગદ્યમા જ તેની કૃતાર્થતા છે, તે જ પ્રમાણે આપણા મનના ખોગકનુષ અને સાહિત્ય એ મનનો ખોગક છે એ ખોગક પૂરા પાડવામા કામસાહેબ ગુજરાત પર 'અદગક દત્ત્યા છે' એટલા બધા કે, એક મિત્રે લાસુ મહુ કે, હાઈસ્કૂલના આરભથી માડીને એમ એ સુધી આજ કાકા વચાવ છે, એવી વિવિધ અને વિપુલ સામગ્રી એમણે ગુજરાતને

ચરણે ધરી છે ગુજરાતને કાકાની આ ભેટ ધન્ય કરે છે. તેના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ વડે કાકા અમર સ્થાન પામ્યા છે.

પણ કાકાને મન આ લેખનકાર્ય ગૌણ છે પોતાને સાક્ષર કે સાહિત્યકાર કોઈ કહે એ એમને ઓછું પસંદ છે. અધ્યયન અધ્યાપનને તેમણે પોતાનું જીવન માન્યું છે અને અહરે કર્યું છે અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારનું બિરુદ એમને પહેલું પસંદ છે. અને એ તરીકે એમણે ૧૯૨૦-’૩૦ની નવ જુવાન પેઢીનું માનસ ધડવામાં જે ફાળો આપ્યો છે એ ગુજરાતના ત્યારના જીવનને ધડવામાં અદ્વિતીય હતો. આ વસ્તુ સાહિત્યના ઇતિહાસ કરતાં આપણા તે દસકાના પ્રમુખીય ઇતિહાસમાં જે અકાઈ છે, તે વધારે મોટી, કાયમી અને જીવનપ્રદ છે. ગુજરાતે કાકાને એ વર્ષોમાં ઓળખ્યા અને એ ઓળખ ગુજરાત જૂલ્યુ નથી — ભૂલી શકે એમ નથી શરમા મેં જે કથા-પ્રમેગ ઉલ્લેખ્યો છે, તે આ જ દસકાનો છે, એ વાચકને યાદ દેવડાવું. તે જ જમાનામાં ગુજરાતે પોતાની રાજકીય પરિષદના પણ એમને પ્રમુખ વર્ષા હતા ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય જીવનના ઉદયકાળના એ દસકામાં કાકાસાહેબે આવો ફાળો આપ્યો છે.

૪

પરંતુ કોઈ સાહિત્ય વિલાસી પૂછશે, તો કાકા સાહિત્યકાર કેમ થયા ? તેમણે ‘આતરાતી’ દીનાલો, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘સ્મરણયાત્રા’, ‘જીવનનો આનંદ’ જેવા પુસ્તકો કેમ લખ્યા ? તે તો એમનો નિષ્કામ આનંદ વ્યક્ત કરતી નવાં સર્જનની કલાકૃતિઓ છે એમાં એ કોઈ રાજીનિર્માણના પ્રશ્નને હલ કરનાર કારણે લખતા લાગતા નથી ગાંધીજીએ ‘આત્મકથા’ લખી તે એક ‘સત્યનો પ્રયોગ’ તરીકે જરૂરી લાગ્યું ત્યારે, પોતાના કામને હિસાબે, કાકાએ આ રીતે પણ લખ્યું છે એ ખરું, પરંતુ કેટલુંક લખાણ નરી સર્જકતાની આતરભિર્મિતું છે, એનું શું ?

આ પ્રશ્ન સાચો જીડી શકે એવો છે એ સમજવા જેવોય છે અને, મને લાગે છે, એમાંથી કાકાના વ્યક્તિત્વનું અને એમની સેવાની ખાસિયતનું પણ સ્વરૂપ ઠીક સમજાય એમ છે વાચક યાદ કરે કે, ઉપરના પુસ્તકો ઘણે લાગે ૧૯૨૦-’૩૦ ના જ દસકાના છે અને કાકાએ ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ આશ્રમની શાળાના પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે અને તેમના હસ્તલિખિતમાં લખવા માંડેલો. તેની સાહિત્યિક ખૂશ્બો સૂંઘનાર કોકે ‘મધપૃષ્ઠા’ માંથી તેને બહાર કાઢ્યો. મેં એ અમર ગ્રંથના શરૂનાં કેટલાક પ્રકરણો ૧૯૧૯ના અરસામાં ‘વસંત’માં ઘણું કરીને વાંચ્યાનું યાદ આવે છે. ત્યારે મને

થયેલું કે, મરાઠી માતૃભાષાનાળો એક માણસ પ્રેમી મધુર શુભરાતી લખે છે ।
આમ જ દામના ધણી લખાણો અને છે પોતાના કાર્યને અને
લખવા તે પ્રેમવા છે અને એમનું કામ એમણે કેળવણી એ આગમ્ય
કેળવણીકાર છે, સકલપૂર્વક એ એવા થયા છે ને પોતાને ધડવા મથ્યા છે
પથ્ય એમનો કેળવણીનો અર્થ નર્મ લણીની ખાતુ એ નથી કાકાની
કેળવણીની વ્યાખ્યા અતિ વ્યાપક છે એને તે એક દર્શનની ઉદાત્તાએ જ
લઈ જાય છે

પ્રગુપ્તી અને મનુષ્ય ઓ મહિમા વિચર છે પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણીને
માટે અચૂક એવું કહી શકાય કે, તે આ સિંધુમા આવીને કેળવાય છે — વિકસે
છે મને કમને, જળવે અમળવે, ધાર્યે નધાર્યે, આપોઆપ — માનવ યોપરી
પરમેશ્વરે એવી જતાની છે કે તેને જ લઈને, તે પ્રાણી અને સમાજમા રહેવા
અને સિચવા માત્રે પણ કેળવાય જ છે શરીર આહારથી મોટું થાય છે
તેમ જ માનસ ચિત્ત પણ તેનો આહાર મેળવીને ઘડાય છે અને પોષાય
છે આપણે ન જાણીએ છતાં, ચિત્ત આસપાસના જીવનમાથી પોતાનો
ખોગક ચૂસી લઈને, પોતાની જૂખને લાગે છે આથી જ એની કેળવણી
સાધી શકાય કે આતુ જે સદા હવાત રિક્ષણ-મલ, તે કાકાના કેળવણી
દર્શનનો પાયો ગણાય એ અર્થમા એ એક જીવનદર્શન થયું અને કાકા
કેળવણીને આ દૃષ્ટિએ સમજે છે

અને આ દર્શનને એ કલા દ્વારા લજે છે સ્વભાવે કાકાસાહેબ
લામણી પ્રધાન — કલામા છે, તાલ અને શુદ્ધિની ચિન્તિ મા તે એના આત્મા
ગૂંદીને કર છે એ ફિલસૂફ નથી, એની પદ્ધતિથી કદાચ એ અમળાતા
હોય એ વિદ્યાની નથી એના ઝીણવટ એમને ગમે, પણ એનો રીત
એમની નથી એ સંગ્રહનમાર નથી, સંગ્રહ વગર કામ ન ચાલે એ એમને
કબૂલ છે, પણ તેને માટે જોઈએ એમણે પત્વક્ષીપણ એમના કલાત્માને
કદાચ કુચ્છ જ ન હોય જોડે, જીવન અને આ જધાને નું કહેવાનું છે,
એ તે જરૂર સમજવા ચાહે છે, કેળવણીકાર તરીકે તેને પોતે છોડી ન શકે
પરંતુ તેમની વિમૂલિ ક્યા મક છે તેની પોતાને સહજ દૃષ્ટિએ એ પોતાનું
કામ કરે છે આથી તે લખે છે તો ગદ્ય રૂપે, પણ તેનો શુષ્ક પઘનો — માનવનો
હોય છે તેથી જ કદાચ કાકાનું સાહિત્ય માધન ટૂંકા નિમિષ છે, અને એ
નિમિષમા પણ નાની નિમિષિકા જેવા ફક્ત, કે જે પોતપોતાના વ્યક્તિત્વ સાથે
એમા બિગળે છે વર્ણના આકાશને કે પ્રાણના કોઈ દરથને જોઈ એમ પૂછી ન
શકાય કે, આ - ગ કે રેખા આમ કેમ છે અને તેમ નથી તે છે તે છે,

ને તેમા જે સમગ્રતાથી એકતા આવે છે, તે જોની હોય તો જુઓ કાકાની શૈલી કાઈક આ જાતની છે. તેમા તક કે વિદ્યાનનું પૃથક્કરણ ન ફાવે એ કાકાની શૈલી નથી મૂળથી એ એના ઘડાયા હોય એમ લાગે છે આજન્મ પ્રાસે એમા એમને કાયમ કર્યા છે પ્રાસ એટલે પ્રકૃતિ અને સમાજ એ બેનું વિદ્યામંદિર કાકાએ પોતાના ઘડતરનું ઘણું કામ આ વિદ્યામંદિરમા કર્યું છે

આની પ્રકૃતિનાજો માણસ કેળવણીને અર્થે જે કહે (એટલે કે લખે પણ), તે આપોઆપ સાહિત્યશુણી બને કાકાના લખાણો (અને તેમા પત્રો ભારે મોટા જથ્થામા છે) આથી સહેજે સાહિત્ય બને છે શબ્દકલા એમની સહજસિદ્ધિ છે

૫

પરંતુ આ તો એમની શૈલી કે સાધનની બાહ્ય ચાત થઈ એ દ્વારા તે જે વસ્તુની ભક્તિ રહે છે, તે એમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશના શ્રેયને માટેની જોડી તમન્ના છે આ વસ્તુએ કાકાના પ્રાસી જીવનને એકસૂત્ર કર્યું છે, પાર વિનાની પ્રાસ-શિક્ષણ સામગ્રીને પચાવવાને માટે એણે એમને પૂરતો તેજ અગ્નિ આપેલો છે તે વિના એ સામગ્રી અજીર્ણ જ કરે

કાકાસાહેબ કાગ્નેસની જોડે ઈ સ ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરમા જન્મ્યા, અને તેમનું માનસ ઘડતર આ સદીના પહેલા દસકાના પૂનામા થયું પૂના પોતાના વિદ્યા-યાસને માટે તો આજેન જણીતું છે પરંતુ તે દસકામા તે ગોખતે અને ટિળકની કર્મજૂમિ હતું બગમ મના જહાવ દિવસો એ હતા રુદેશી રાષ્ટ્રનાદનો ઉદયકાળ એ હતો કાકા એ રંગે પૂરા રંગાયા અને એ રંગ એવો પાકો છે કે, આજ સુધી રાષ્ટ્રની નિકસતી રહેતી એ લડતના તાપથી પણ જીડ્યો નથી, બલકે ખીલ્યો છે કાકા જો મૂળે સાક્ષર કે સાહિત્યકાર જ હોત, તો ક્યારના એ એમાથી પરનારી મયા હોત પરંતુ એમની મૂળ પ્રેરણા શિક્ષણ દ્વારા રાષ્ટ્રસેવા હોનાથી જ આજ સુધી તેમા તે અડીખમ જિભા છે

અને એમનો આ રાષ્ટ્રપ્રેમ એક ધર્મ જેવો જીવનમા જડાયેલો છે, જીવનમા ધાર્મિકતાની નિષ્ઠાનો નારસો એમને એમના માતાપિતા પાસેથી મળ્યો લાગે છે એની ગળથૂથી, મને લાગે છે, એમને શ્રી અરવિંદનાણુના રાષ્ટ્રનાદી અધ્યાત્મમાથી મળી હોય * તે કનિશ્વિસસદ્ આજ વરસોથી અધ્યાત્મમા જ દગાઈ મવા, કાકા ઇચ્છે તોય એટલે સુધી જઈ ન શકે

• ૨૧ બિપિનચંદ્ર પાલ પણ આમ કાઈક હોય, એમ એક મિત્ર સૂચવે છે

કદાચ લાભાંશ અને ખામ કરીને લોકમાન્યના વિદ્વાનિત સ્વદેશપ્રેમ અને મસ્તૃતિમક્તિ તથા કર્મયોગ એનો દેહ ઘડ્યો હોય કદાચ -વીરનાથની કાન્યશક્તિએ એમા મધુરતા આપી હોય અને એવા ક્યા ક્યા પ્રવાહો એ ધર્મદષ્ટિના નિર્માણમા મળ્યા હો, એ ગસિમ અભ્યાસ એમના દોષ જીન-અભ્યાસીએ કરના જેવો મણાય અહીં એટલું જાણ છે, કામની ભાવના મૃદિમા રાષ્ટ્ર એક દેવતા બનેલો છે (જુઓ એમનો 'અદેહીધર્મ' નિબંધ)

અને આ એમની ભાવના પ્રાચીન આર્ય મસ્તૃતિના પાયા ઉપર જોખી છે આપણા નાટ્યધર્મની ધમારત એ મૂળ મસ્કાગજૂમિ પર, આ તદીના પ્રાગભમા, રચાઈ હિંદના ઇતિહાસમા એ જૂમિમ ઉપર એ મળ્યા મણ્યાયા છે - એમ ઇસ્લામી અને ખ્રીસ્તી અગ્રેજ મકાના લખાણોમા પહેલા અને છેલ્લા વિગે સારી પેરે વિવેચન આવે છે વચ્ચેનો એમા આપોઆપ આવી ગયો પરંતુ એનું વિશેષ ચિંતન મનન યોગ્ય હોય એમ માગ ઉપર હાથ છે તેનો ભાન જ એમા નથી એમ એ પછી માનવાનું નથી માન મુખ્ય ચિંતન મનન આર્યવિદ્યાઓનું છે, અને એ દ્વારા એમણે અર્વાચીનને નિહાળના, નાણુવા અને નિરૂપના પ્રયત્ન કર્યો છે અને માનવ જાતની પ્રાચીનમા પ્રાચીન એ મસ્કાગ નમૃદિમા ગમતા છતા, મકાસાદગ એને અર્વાચીનનાની પરિભાષામા ગૂંટ કરે છે, એ એમના ચિંતનની પણ વિશેષતા છે (અભ્યાસી આને મારે, ખાસ કરીને, એમનું 'લોકજીન' અને 'ગીતાનું મમાજ્જશ એ' જુઓ)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની મેવામા એ સનાતની આર્યતમાજ બેઉ શુકુસો લોઈ આન્યા છે બેઉ તરફ એમને અમુક આકર્ષણ છે, એ કે એકમા તેમને અમુક ઢાળી નિષ્ણ દેખાય છે પરંતુ અર્વાચીનનાની દષ્ટિએ તે આશિક દોષ, કામને નધરી ન શકે

સાધુઓના સમાગમમા ફરીને આપણા એ ફરતા લોકશિક્ષકોને પણ તે જુઓ છે એમનીય શક્તિ અને માગૃતિક ક્રિમનને એ ન્યાય આપે છે એમને મુધી કે, 'હિમાન્યના પ્રવાસ નેા ત્રાયમ કદાચ મૂળનો હોય કે લેખ એમને પમદ કરે છે કે વખોડે છે ! પણ જૂના રૂપનો મન્યાસ એમને અપનાવી તો ન શક્યો એ ઉધાર છે

ગમમુખ્ય મિશન પણ એમણે લેયું છે તે ક્ષાય એમને ત્રમ નામ મુખ્ય-વિવેચનદ આદિએ એમની આમ્નિકતાને ત્રેજા સરી હોય અગ્રેજ ભણતુ અને કોઈ મૂદ નત્તમા અદા દક્ષી કે કવી ત્વાચપગણુ જીવનનિગ બધાની એ જાનતુ આને ને મુકેલ લાગે છે એમથી વિવેચનદ જેવા પાર તરી ગયા એથી અને નરનુવાનોમા અદાપ્રવેશ થયો હશે વળી,

રામકૃષ્ણ મિશનમાં નવી ઢગનો સેનાપગયણ સન્યાસ યોજવામાં આવ્યો, એથી કદાચ કાકાને એ પ્રત્યે ખાસ અતુરાગ હોય પરંતુ એમાંયે એમનો આત્મા ધર કરતો નથી.

તે શાંતિનિકેતન પણ જાય છે એ કાવ્ય અને કલાનું ધામ કાકાના રાષ્ટ્રપ્રેમી કલાત્માને પૂરા ખેંચી નથી લેતું પણ ત્યાં એમને ૧૯૧૫માં ગાંધીજી મળે છે, અને એમનામાં એમને ધર જડે છે એ ધરમાં કાકાને ઉપરના બધાની સમન્વિતતા જોવા મળે છે એમાં એ તૃપ્તતા માણી શકે છે કાગળ, ગાંધીજીમાં આપણા રાષ્ટ્રધર્મ તેના આર્યધર્મના પાયાથી માઢીને બધા મજલાઓને શાનપૂર્વક આપરી લઈને મૂર્તિમત થયો છે એથી જ એ ધર્મે હિંદના સર્વ ખૂણેથી ને સૌ સ્વભાવના લોભને પોતાથી રગ્યા છે, અને એનો પ્રકાશ બહાર જગતમાં પણ પડ્યો છે કાકાના પ્રનાસી જીવે એમાં છેવટે પોતાની જોળનું નસ્ટુ જોયું છે કાકા સ્વભાવે ભકત છે, અવતારી પુરુષની આત્મતામાં એમને શ્રદ્ધા છે આનું અધિષ્ઠાન એમને ગાંધીજીમાં મળ્યું છે.

કાકાસાહેબ પોતાને નિજે કહે છે કે, મહારાષ્ટ્રના પહાડો જેવો ખડ બચડો માણસ હું તો છું, સમાજમાં ભળતા મને આવડતું નથી કલાક્રીય સ્વભાવમાં એક પ્રકારની એકલધનિતા, અમુક નિબંધમાં મરતી હોય છે કાકાનું ઉપરનું કહેતું કદાચ એનું જ પર્યાય નામ્ય હોય આના સ્વભાવને માટે એમ લાગે છે કે, તેની જોડેના વ્યવહારમાં જેરસમજસમજ થયા કરવી, એ કદાચ તેની સાથે લખાયેલી વસ્તુ હશે અને એવી વસ્તુ કાકાના જીવનમાં જોના મળે.

પરંતુ, ઇતિહાસ આવી આગવૃક્તતા જોના નથી થોભતો તેની નજર તો, કાલ પુરુષ છેવટે પ્રસાદરૂપે શું અર્પે છે, એની ઉપર હોય છે ત્યાં આગળ ખાડાખેંચા અને ખૂણાખાચરા વગેરે પોતપોતાનું સ્થાન પામી જઈ એક સુશ્લિષ્ટ ને પ્રસન્ન મૂર્તિ બનીને ગહે છે આથી જ કાવ્ય નિકરણ છતાં મગજમૂર્તિ છે.

ઇતિહાસ કહે છે કે, કાકાએ ગુજરાતમાં ગાંધીજીએ આદરેલા યુગ કાર્યમાં અને તેના નવમર્જનમાં અગ્રમુખ્ય ભાગ લઈ લીધો છે, અને 'અક્ષય' દેહ તેની લાપામાં એ અકાર્ઠ ચૂક્યો છે એમાં જીવનની અને આઝાદીની સાચી લક્ષિત અને કેળવણીનું કાયમી ગસાયણ રેડનાનો જામન મકલ્પ એના પેસો જાન્યો છે એને કાગળ પણ ન હોય શકે ગાંધીજીની આરાધનાનું એ સાહિત્ય આપવાને માટે ગુજરાત કાકાનું હમેશનું સમર્પણ ગંદેમે ભારત અને ભારતીની સેવામાં કાકાસાહેબ ઘણું જીવે.

કાકાસાહેબનું ધર્મદર્શન

અનિરુદ્ધ જ્ઞાનજી

“ સત્યથી જુદો એવો ધર્મ નથી
અને ધર્મથી જુદો પરમેશ્વર નથી ”

— ‘ ગીતાધર્મ ’

૧

જીવનને એની નિશાળતા અને વિનિધનામાં, સૂક્ષ્મતા અને મંકુલતામાં પામવાની જિજ્ઞાસા અને અભીષ્ટતા જેને છે તેના નિયાર અને આચાર એમાંગી ન હોઈ શકે કાકાસાહેબની જીવનપ્રીતિ અને જીવનનિષ્ઠા એમની જીવનરીતિને એમાંગી ન રહેતા હતા જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં મિહ્નત વાની પ્રેરણા આપે છે, પછી જાણે એ ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક હોય, સામાજિક હોય, સાહિત્યિક હોય કે ધાર્મિક હોય ‘ ગખડુ ’ના અનુભવે એમના ચિંતનને મોટા ભાગે નક્કરતાને પામે પૂરો પાડ્યો છે અનુભવની સગણ પર જે ચિંતન ધસાયું નથી તે ન તો બાગદાઝ બની શકે કે ન તો ધર્મજીવન તરફ વેરી શકે કાકાસાહેબના લેખોમાં ચિંતન આરા ધર્મતત્ત્વની સાથે અનુસૂત થઈને રહેલું જોઈ શકાય છે કાકાસાહેબના નિમગ્નતામય લખાણોની આ લાક્ષણિકતા છે એ નિમગ્નતા પછી જાણે પ્રતિવર્ણનના હોય કે મહાન ચિંતનના હોય કાકાસાહેબના પ્રત્યક્ષવર્ણનોમાં વાચકને વાચના નાચતા ઉપનિષદ કે ગીતાની કઈ કેટલીયે પંક્તિઓનો ભેટો થઈ જવાનો અને છોડેજોડેથી ધર્મચિંતનનું અનુરણન સળગાયા કરવાનું મહાભારત-રામાયણ પુરાણાદિમાના ધર્મને કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રતિવર્ણનના સદર્શમાં ટાંકી કાકા સાહેબ એની પ્રતિ અવનવી રમણીયતા ઉપજાવે છે પ્રકૃતિના સૌન્દર્યમય પરિવેશમાં લપેગઈને આવતા એવા પ્રસંગો આપણી ધર્મચિંતિને ગ્પર્શને રસાત્માને ઝકૂન કરી મુદા અને પામિશ્યનું વાતાવરણ સરજી જાય છે પ્રકૃતિની બહિર્ગત સુદરતા આત્મગત સુદરતા સાથે ગ્પર્શને આવતી નથી

ત્યારે એટલી અસરકારક નીકળતી નથી કાકાસાહેબની આત્મગત સુદરતાના પાયામા છે એમની ધાર્મિકતા એમની ધાર્મિકતાની ઝોળખાણુ એમના સર્જનાત્મક નિમધો નાચનારને થયા વિના રહેતી નથી પણ એ ઝોળખાણુ કયાં પછી એના સપર્મા આવવા માટે આપણે માટે કાકાસાહેબના ચિંતનાત્મક લેખોનુ પગિશીલન કરવું આવશ્યક થઈ પડે છે સ્વગતી રમતિ યાળ કલમે સર્જનાત્મક નિમધો લખનાર સાહિત્યકારનો ધીંગલાર લેખિની પ્રવાહ જોવા મળે છે એમના ચિંતનાત્મક નિમધોમા એમના ઝેળનાણી નિયયક કે સાહિત્યવિનયક લખાણોમા પણ ધર્મ તરફની એમની અનન્ય નિષ્ઠા અવ્યાસીને દેખાયા વિના નહિ રહે. આમ ધર્મ એ કાકાસાહેબના મમત્ર લખાણોને ગૂંથી આપતું અનર્નિહિત સૂત્ર છે, અને એમની ધાર્મિકતા એમના અક્ષરરાશિમા અતધારાની પેઠે પ્રનાહિત છે

૨

કાકાસાહેબની ધર્મવિલાસનાનુ કેન્દ્ર છે સત્ય આ સત્યનું સ્વરૂપ સમજવતા કાકાસાહેબ એના ચાર અર્થો નિદેશ છે

૧ “સત્યનો હમેશનો અર્થ ચથાર્ય કથન એવો જ થાય છે. જેવું જોયું, જણ્યું, અથવા કદ્યું હોય તેવું ને તેવું જ પ્રમાણિકપણે કહી દેવું તેવું નામ સત્ય કહેલી ગત પરમાર્થત સાચી હોય કે ન હોય, આપણે જેવી સાલણી અથવા જાણી, ધારી અને માની તેવી ને તેવી તે કહી દેવી એ આપણો ધર્મ છે”

૨ “આમ છતાં ચથાર્ય કથનમા સત્યનો મપૂર્ણ અતર્વાવ નથી થતો. સત્ય પ્રત્યે સીધા રહેવું એટલું ખસ નથી પણ પોતે સ્વરૂપ થવું એ પણ એનો ધર્મ છે માણસ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલે એટલું ખસ નથી, એણે પોતાનું આપેલું વચન પણ પાળવું જોઈએ અને વચન પાળવામા પોતે ઉત્પન્ન કરેલી રાસ્ત અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની વાત પણ આવી જ જાય છે લચનપાલન અને અપેક્ષાપૂર્તિ એ પણ સત્યના પાલનનો આવશ્યક ભાગ છે”

૩ ‘સત્યનું પાલન હમેશા સહેલું નથી હોતું કોઈકોઈવાર એ પાલન શિર સાટે જ થઈ શકે છે પ્રતિજ્ઞાપાલનમા જેટલું મક્કટ વધારે તેટલો એ પાલનનો આગ્રહ વધારે, કેમ કે એમા જ હૃદય પોતાનો ઉત્કર્ષ અનુભવે છે મનુષ્યનું જો કોઈ પણ સર્વસ્વ હોય તો એ એનું જીવન છે એ પણ જેની આગળ ભોગ ધરના લાયક બને છે, તેને જ જે માણસ ઈશ્વરતત્ત્વ તરીકે ઝોળખાવે તો એમા શી નવાઈ ?’

૪ “જીવનમા જે જે પ્રિય દોષ છે, જે જે કટુ પ્રાપ્ત દોષ છે, જે જે પોષા અને અવર્ધનીય નીતિ છે તે બધું એકા દષ્ટે રૂકા દેવાની ચક્રિ જેની ઉપાસના વડે પ્રાપ્ત થાય છે, જેને અર્ધે જિંદગી ફના કરવામા એની કૃતાર્થતા જણાય છે તે સય જીવનથી પર દોલુ જ જોઈએ જીવન અને એની અદર અમાયેલા અનતવિધ અનુભવ ત્યારે અપૂર્ણ જણાય છે, એથીયે હાથે ઊગાનું મન થાય છે, ત્યારે આપણે અદાના રોગમા પ્રવેશ કર્યો જાયરો બાની ઘસ્ટા યથાર્થ દર્શનનો પથ તિરસ્કાર કરી રચન રીતે વિરાજે છે, અનુભવની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી અને અનુભવ ઉપર તે પ્રકાશ પાડે છે અને આ રીતે કટુ અન્ય કરના તત્ત્વનમ બને છે સ્વત્ય તારાવણુ આ છે ચોથુ સ્વરૂપ ”^૧

સત્યના આ ચાર સ્વરૂપોમા, વિચારતા જણાયો કે, પ્રથમ નમુ સાધ નાના ચોપાનો છે અને ચોથુ સત્યનું પગમ સત્યનું સ્વરૂપ છે કાકાસાહેબે આ ચારેયનો અભાવેશ સત્યના સ્વરૂપમા કર્યો છે એનું કારણ એ લાગે છે કે સાચા સાધકને માટે સાધન-માધના-સાધ્યનો અભેદ જ આખરે તો દોષ છે સાવના દરમ્યાન પ્રયેક પળ એ અત્યમય બનતો જાય છે, પરમ સત્યની જાખી કરતો જાય છે કાકાસાહેબ એક જગ્યાએ કહે છે “સત્યનું આમ જે વ્યાપક સ્વરૂપ હોય છે તે સ્વીકાર્યા પછી અત્ય એ જ માધ્યસના જીવનનું સાધન તેમ જ સાધ્ય બને છે ”^૨

સાધ્યરૂપ પગમ સત્યના હેઠા આપણી બુદ્ધિના બાહુની પકડની બહાર વિવસી રહ્યા છે, અને એટલે જ માનવી સત્યને પૂરેપૂરું કદી પ્રાપ્ત કરી શકે નથી, શકતો નથી એ હુદ્દે પરત્ત છે, ઈશ્વરની પેઠે એ પથ અનત અને અનાદિ છે પણ એથી માનવી હારીને સત્યની યોગ્ય મૂકી દેતો નથી પોતાના વ્યવહારને અર્થે એ સત્યને સદર્શમા નક્કી કરે છે સદર્શમા સત્યના સ્વરૂપની જે જાખી થાય એને પ્રમાણ માનીને એ આગળ ચાલે છે કાકાસાહેબ કહે છે “ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એનો હેરતનો નિર્ણય હજાર બે હજાર વર્ષ સુધી ન થાય તોપણ ચાની શકે છે, પણ સત્યનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યા વગર એક ક્ષણ પણ ચાલે એમ નથી હાલે ને પગલે આપણે નત્યનો નિર્ણય કરવો પડે છે મનુષ્ય અત્યથ છે, સર્વતો એક ઈશ્વર છે તેથી પગમ સત્ય શું છે એ તો એક ઈશ્વર જ જાણે છતા

૧ ‘જીવનચિંતન’ પૃ ૯-૧૧ (પ્રથમ આશ્રિત)

૨ ‘ગીતાધર્મ’ પૃ ૧૦૩ (જીજ્ઞાસુ શ્રી)

સત્ય વિશે આપણને જોઈલો અને જેવો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તે ઉપરથી આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવવો પડે શ્રદ્ધા કહે છે, પરમ સત્ય — એક માન સત્ય ક્યાંક પણ હોય જોઈએ અનુભવ કહે છે, દરેક માણસને પોતાને સૂઝેની વસ્તુ જ સત્ય લાગતી હોવાથી ત્યજી પશ્ચિમ પરત્વે વિવિધતા આનવાની જ નાસનાને લીધે સત્યનુ રચપ દેકાય છે, મોહને લીધે સત્યનુ આપણે દર્શન કરી શકતા નથી, એ સિદ્ધાન્ત યથાર્થ છે, છતાં જેઓને આપણે વીનરાગ, રિચનપ્રદ ગણીએ છીએ તેઓમા પણ તત્ત્વ ત્રિશે મતભેદ જોઈને સયાન્વેષણુ વિશે લગભગ નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે ^૩ એ ખરું, પણ વિગિધતા જોઈને નિરાશા ઉત્પન્ન ન થતી જોઈએ વિનિધતાના સ્વીકારમા જ માનવહૃદયની અને ચિત્તની વિશાળતા છે સત્યને એક જ પાર્શ્વ છે એમ તો કેમ કહેનાય ? અને એમ જો ન કહી શકાય તો હું કહું છું તે જ સાચું છે અને બીજા કહે છે કે માને છે તે ખોટું છે એની વૃત્તિ ધરાનનારાઓને આપણે હંમેશાં તો શુ અર્ધદગ્ન કહેના પડે જે દિવસે માનવગત એ સ્વીકારશે કે પરમ સત્ય, એક માન સત્ય તો આપણી મર્યાદિત ગ્રહણશક્તિમા કદીયે સપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરી શકાતું નથી, પણ એના અંશો જ આપણે પકડી શકીએ છીએ જેમા વિનિધતા રહેવાની જ, તે દિવસે માનવ માનવ વચ્ચેના નાના અને મોટા પાયા પરના કલહો આપોઆપ શાંત થઈ જવાના અને એની સાથેસાથે જ પેલા પરમ સત્યની ખોજ માટે તો માનની નજીકથી પ્રયત્ન કરીને મડલા રહેવાનો કાકાસાહેબ પોતે જ કહે છે તેમ, “ સત્યાન્વેષણની યાત્રા કોઈ કાળે બંધ થવાની નથી, કેમ કે જીવનયાત્રાનો એ પ્રધાન હેતુ છે ” ^૪

સત્યનુ આકલન વ્યક્તિનિર્ઠ કે સમાજનિર્ઠ ? કાકાસાહેબ કહે છે કે “ જેવી આપણી જીવન રિશેની કલ્પના તેવો માર્ગ લઈને આપણે સત્ય નક્કી કરના મથીએ છીએ ટેલવાક બાલ્ય જીવન ઉપર નધારે ભાર મૂકે છે તો કેટલાક આતરવૃત્તિ ઉપર, ટેલવાક સામાજિક નિર્ણયને પ્રમાણ માને છે તો કેટલાક વ્યક્તિ અને વ્યક્તિની અત સ્ફુર્તિને સર્વોપરી માને છે બેમાથી કયો પક્ષ શ્રદ્ધા એ હજી નક્કી નથી થયું, અને જે દિવસે નક્કી થશે તે દિવસે પરમ સત્યની શોધ પણ થઈ હશે ” ^૫ કાકાસાહેબ એ પછી ઉચિત રીતે જ અતિમ નિર્ણય ન આપતા મને પક્ષોની મર્યાદાઓ અને લાક્ષણિકતાઓ તરફ આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે ‘ આમ સત્યની કસોટી બે રીતે

યાય છે, વ્યક્તિગત ધર્મજીવિ (Individual conscience) દ્વારા અગર સમાજજીવિ (Social conscience) નિર્ણીત આયન્નિક કલ્યાણની કલ્પના દ્વારા ધનને નિર્ણયમા જોખમ રહેલું છે અને તેથી તેને માટે તે તે પક્ષના હિમાયતીઓએ એક એક ઉતાર રાખેલો છે. અતઃ કરણપ્રવૃત્તિને પૂજનાર આખી દુનિયા પર જીલમ ગુજારે તેના આત્મવિશ્વાસમા અપાર અહ કાર છુપાયેલો દોષ શકે એને મધરનામા સમાજ સુરક્ષિત ન પણ રહે ખીજી બાજુએ સમાજનિર્ણયને પ્રવાનપદ આપનાર પ્રગતિનો વિરોધી અને રૂઢિનો દાસ બની જવાનો મહત્ત્વ રહે એની જોડે લડીલડીને જ સત્યને પોતાનો રસ્તો કરવો પડે છે. સમાજનિર્ણયને માન આપનામા મિનય છે ખરો, પણ તેમા આત્મિક વિકાસને માટે અનુકૂળતા નથી. 'કાકાસાહેબે બતાવેલા આ ભયરથાનો આપણને વિચારતા કરી મૂકે એવા છે. અતઃ કરણ પ્રવૃત્તિને પૂજનાર જે આખી દુનિયા પર જીલમ ગુજારે એવું બને તો માનવ રહ્યું કે અતઃ કરણપ્રવૃત્તિના અચળા હેઠળ એણે કશીક ખીજી જ પ્રવૃત્તિની પૂજા કરેલી છે એટલે જે અતઃ કરણપ્રવૃત્તિ પણ એકાગ્રનિષ્ઠાપૂર્વકની હોય તો આના ભયરથાનો આપોઆપ સરી જાય છે પણ સમયેસમયે અતઃ કરણ પ્રવૃત્તિના અચળા હેઠળ ઝાંઝક ખીજી જ પ્રવૃત્તિની પૂજા કરી માનવતા પર જીલમ ગુજારનારાઓ પાક્યા છે એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. સત્યને નામે આતુ જે બનતું જ રહે તો માનવતાનો જયવારો નથી, આત્માથી ઊગરનાનો કઈ ઉપાય ખરો? કાકાસાહેબ એ વિચારે છે અને ઉપર બતાવેલા ભય રથાનોમાથી ઊગરનાનો માર્ગ નિર્દેશ છે. "આ જોખમો એણા કરનાના ઉપાયો પણ જોના ઘટે અતઃ કરણપ્રવૃત્તિનો પૂજક પોતાના હાથમા ઐશ્વર્ય કે સત્તા લેતા અચકાય છે. કાંઈ પણ જાતનો અધિકાર હાથમા ન લેવો એ જ તેનો અધિધર્મ છે એ ધર્મનું પાલન ન કરે તો તે પોતાની ઉત્તિમા પોતાને હાથે વિદ્ય લાવે અને સમાજને અસહ્ય થઈ પડે માટે તેણે પોતાના સિદ્ધાન્તને લગતી બાબતોમા આખી દુનિયા સામે યાચ તોપણ છાટાબાર નમતું ન મૂકવું જોઈ એ, પણ જ્યાં આવે તત્ત્વનો આગ્રહ ન હોય ત્યાં દરેક બાબતમા જતુ કરવું, પોતાનો આગ્રહ ન ચલાવવો અને કમલેકમલે સ્વતંત્ર હોમ કરવો ઘટે એ જ તેને માટે ધર્મનો રસ્તો નથી. ૧ પોતાના આ નિર્ણયનું સમર્થન કાકાસાહેબ હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાથી શાખા લે છે અને કહે છે 'હિંદુ ધર્મમા આ જે ધર્મવૃત્તિના જે મહાન દાખવાઓ પણ

પડેલા છે : રામ રામચંદ્ર અને જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ. શ્રીકૃષ્ણે કોઈ દિવસ રાત્રી-
પદ હાથમાં લીધું નહીં; જ્યારે સમાજને સંતોષવાને ખાતર સીતાનો ત્યાગ
કરતાં કે શંખકનો વધ કરતાં રામ રામચંદ્ર બિલકુલ અચકાયા નહીં. આ બે
સંપ્રદાયોમાંથી કયો જૂનો છે કે કયો ઉત્તમ છે એ કોણ કહેશે ? શ્રીકૃષ્ણ
બંનેને સરખા જ ઉત્તમ માનતા અને પોતાના શિષ્યોમાંથી જેનો જે જે
અધિકાર હોય તેને તે જાતનો ઉપદેશ આપતા. તેથી જ ઉદ્ધવગીતા અને
અર્જુનગીતાના ભેદ પડ્યા. ઈશ્વરની યોજના કહો અથવા સત્યની સુંદરતા
કહો, આ બંનેમાં આત્મિક વિરોધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી જ
વિશ્વનો વ્યાપાર આજ સુધી સુવ્યવસ્થિત ચાલતો આવેલો છે. જ્યારે જ્યારે
વૃત્તિભેદનું આ સુંદર રહસ્ય ધ્યાનમાં આવ્યું નથી અથવા જ્યારે જ્યારે
મોહને લીધે સમર્થ વ્યક્તિઓએ આ વિશિષ્ટ વૃત્તિભેદમાં સ્વધર્મનું પાલન
કર્યું નથી ત્યારે ત્યારે જ દુનિયામાં ગાંડીપાણું ઉત્પન્ન થયું છે અને ઉત્પાત
થયો છે. ” આમ કાકાસાહેબ સત્યને, પરમ સત્યને વિશાળરૂપ માની
જીવનમાં એના યથાશક્ય અવતરણને વ્યવહારદૃષ્ટિએ તપાસે છે.

૩

કાકાસાહેબની ધર્મદૃષ્ટિ વ્યવહારાભિમુખ છે. એ દૃષ્ટિ ‘મહાભારત’માંથી
સત્યના તેર આકારો શોધી લાવે છે : સમતા, દમ, અમાતસર્થ, ક્ષમા, ક્ષી,
તિતિક્ષા, અનસૂયા, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્યતા, ધૃતિ, દયા અને અહિંસા.
આ આકારો કાકાસાહેબને ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં વર્ણવાયેલી દૈવી-
મંપત્તિનાં છવીસ લક્ષણોની યાદ આપે છે. એ છવીસ લક્ષણોની સામા-
જિકતા કાકાસાહેબ જુએ છે અને એ લક્ષણો પર લેખો લખી ‘ગીતાધર્મ’
નામે પુસ્તક તૈયાર કરે છે. આ પુસ્તકને એમણે ‘ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર’
કહેલું છે. જીવનનું ધ્યેય સામાન્ય રીતે આપણે ચાર પુરુષાર્થોમાં હેઠલા
પુરુષાર્થ એવા મોક્ષને સ્વીકારતા આવ્યા છીએ. આ મોક્ષની ભાવના કાળે
કરીને વ્યક્તિપરિમિત બની જતાં માનવી કર્કેક અંશે પોતાની સામાજિક
જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થઈને સ્વ-અર્થો બની ગયો હતો. પોતાનું જ
કલ્યાણ સાધી લેતું, બીજાનું તો જે થવાનું હોય તે થાઓ ! આ પરિસ્થિતિ-
માંથી માર્ગ કાઢવા અને વ્યક્તિને પોતાનો લોકધર્મ સમજાવવા આપણા
કેટલાક ચિંતકોએ સામાજિકતા પર ભાર મૂકીને સમાજના - લોકસમૂહના
કલ્યાણમાં વ્યક્તિના જીવનકાર્યની ચરિતાર્થતા જોઈ અને એ અનુસાર

પોતાની દિલમૂકી પ્રચારી એ ચિંતમોહા મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના ચિંતક ગિરનાનીઓનું પ્રદાન વાદ્ય નોધવાનું અને છે ગાંધીજીના ધર્મચિંતનની સીધી કે આડઅંતરી, પશુ ખૂબ છિડી અસર પડી હોય એવા બે મહત્વના ચિંતકો તે ૨૨ કિંગ્સલેન્ડ મથકમાં અને કાકાસાહેબ કાલેલકર, કાકા નાદેશ અને ગિરનાવાલના ચિંતન પ્રવાહો સમાન્તર લાગે, પશુ કેવલીક મહત્વની વાપતોમાં બનેલી દિશાઓ જુદી છે કિંગ્સલેન્ડનું ચિંતન પરમપ્રગથી જરા દૂર રહીને ચાલે છે અને આપણા ધર્મગ્રંથોની નિયારણા પર એણે પોતાનો પાયો જમાવ્યો હોય એમ દેખાતું નથી કાકાસાહેબના ચિંતનનો પાયો આપણા ધર્મગ્રંથોના પરિચીલન પર રચાયેલો છે જે ગાંધીજીના 'તપક' અને મસર્ગને પરિણામે વિઝમલીદષ્ટિ લઈને અને બાજુ પશુથી મળ્યા ધાર્મિક અનુભવોની દૃઢ માણ્ણી લઈને પોતે આપણા ધર્મ ગ્રંથોના પરિચીલન તરફ વળ્યા છે અને એ પછી પોતાની આગવી રીતે ધર્મના તરવોને સમજ્યા - સમજાવ્યાનો એમણે પ્રયત્ન કરેલો છે પોતે કહે છે " ગીતા વિગે લખુ છું સારે કાઠકકાઠક વાર થાય છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીની જ વાત દું કદું છું ગીતા અને ગાંધી વચ્ચે કાઠકકાઠક વાર નધાનો અલેદ અને ક્ષણ વાગ ચગિન કરે છે, અને ધ્યારેધ્યારેક એ વરતુ મને એવી તો સ્વાભાવિક લાગે છે કે એના પ્રવાહમાં તથાઈ જતા મને કશી જ મુશ્કેલી નાતી નથી અને છતાં એક ભાર મનમાં રહે જ છે કે ગીતા વિગે જે માર્ગ કદું છું એ અને મારું પોતાનું જ ગીતાદર્શન છે ' ૧૦ જે સમયમાં લોકમાન્ય ટિળક ગીતાનો 'કર્મયોગ' જનતાની સામે મૂકે તે સમયમાં કાકાસાહેબ 'ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર' લખવા બેસે એ કઈ આકર્ષિક ધમ્ના નથી આગળ જતા યુ છે તેમ આ જમાનો આગળના જમાનાના પ્રતિભારરૂપે વૈયક્તિક જીવનધ્યેયને ગોણુ મણી સામાજિક જીવનધ્યેયને પ્રવાનના આપવાના મનનો હતો વૈયક્તિક મોક્ષને ખાતર મન્યાસ રવીકારી લોકસમુદાયને છેલ્લા નમરકાગ કરી ગુફામાં પુસર્ધને પોતાનું કલ્યાણ સાધી લેવું એ વૃત્તિ આ સમયમાં ટકી શકે એમ હતું જ નહિ આ જમાનો 'મન્યાસ'નો નહિ, 'કર્મયોગ'નો પણ કર્મ એના સ્થૂળ અર્થમાં જ સ્વીકારવાથી તો ગીતાના જીવનોત્કર્ષના મદેશને અસરળ બનાવજે એ ગાંધીજીએ જોઈ લીધું અને કહ્યું કે, કર્મયોગ તો ખરો પણ એ 'અનાસક્તિ યોગ' હોય! જોઈએ એ રીતે એમણે માનસિક 'મન્યાસ'ને પણ જોડી દીધો

કાકાસાહેબ એ વિચારસરણીને અન્યથે મન્યાસાશ્રમ હવે વ્યાપકરૂપે હિંદુ સમાજમા દદમ્બ થશે કે કેમ એની શકા વ્યક્ત કરે છે અને મન્યાસ લાનનાનું મૂલ્ય આંકે છે “ મહાત્મા ગાંધીએ ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા જગતના કલ્યાણ માટે છે, એવી સંગતિ આપ્યા છતાં સન્યાસ આશ્રમને બાજુ ઉપર જ સરકાવી દીધો છે, અને ગીતાકાર ભગવાનની વૃત્તિને સ્વીકાર કરીને ગીતામા કહેલ જનન્યાપી સન્યાસધર્મ જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ગીતામાનો સન્યાસ એ કાંઈ ચોથો આશ્રમ નથી, પણ સર્વકાળે, સર્વ અવસ્થામા પાળનાનો, બધાએ આચરનાનો જીવનધર્મ છે ” ૧૧ આ જીવનધર્મને પાળનાર અનાસક્ત કર્મયોગીને માટે ગીતામા વર્ણનાયેલા દેવી સપત્તાની છત્રીસ લક્ષણો પાળના એ તો સહજ છે, એ એને નિયમરૂપે બહારથી લદાયેલા કયારેય ન લાગે આ છત્રીસ લક્ષણો વ્યક્તિના ઉત્કર્ષ માટે તો અનિનાય છે જ, પણ સોક્ષ્મગ્રહની દૃષ્ટિએ પણ એ આચરના યોગ્ય ધર્મો બની રહે છે કારણ, કાકાસાહેબ પોતે જ કહે છે તેમ, “ અન્તર્માત્મ સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે કે જે સાચો સમાજધર્મ છે તે જ આત્મધર્મ પણ છે આત્મધર્મ પ્રત્યેની પરમ નિષ્ઠામાથી સમાજધર્મ સહેજે સૂઝે છે અને પળાય છે ” ૧૨ પણ સાથે જ ગીતાના મદેશ પરત્વે સમાજહિંતેમણુના ઊંડા અભિનિવેશથી પોતાનું મતવ્ય પ્રગટ કરે છે “ એક યુગ હતો કે જ્યારે ભારતવર્ષને દાર્શનિક મદેશાની જરૂર હતી તે યુગના મહાન આચાર્યોએ ગીતા પાસેથી દાર્શનિક બોધ પ્રાપ્ત કર્યો આજે આપણે તે બોધ ભિન્નરૂપે જોઈએ છે આજે આપણે સમાજશાસ્ત્રને જ પ્રધાનશાસ્ત્ર માની બેઠા છીએ ગીતાએ હવે પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર પ્રકટ કરવું જોઈએ ” ૧૩ આ દૃષ્ટિએ કાકાસાહેબ ‘ ગીતાધર્મ ’ મા અને ‘ જનનપ્રદીપ ’ મા ગીતાની બ્રહ્મનિદ્યા નહીં પણ ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે નિરૂપે છે જમાનાની અપેક્ષાઓ સંતોષના ધર્મગ્રંથોનું અમુક દૃષ્ટિ પ્રમાણેનું અર્થઘટન આપણે ત્યાં થતું આવ્યું છે એક ચોક્કસ દૃષ્ટિ લઈને ચિંતકો ધર્મગ્રંથ પાસેથી સંદેશ મેળવના જાય છે આવે પ્રસંગે અર્થદર્શન કરતા અર્થઘટનની માત્રા સામાન્યતઃ પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોય છે, જેને પરિણામે તાત્કાલિક પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે પણ જમાનામા જેટની એની મહત્તા સમજાય છે એટલી એની મહત્તા ચિરંતન નથી નીચતી ચિંતને નિકાવાબાધિત બનના માટે અર્થઘટન કરતા અર્થદર્શન પર જ સવિશેષ ભાર મૂકવો રહેો

૧૧ ‘ જીવનપ્રદીપ ’-પૃ ૭૪ ૧૨ ‘ જીવનચિંતન ’-પૃ ૯

૧૩ ‘ જીવનપ્રદીપ ’-પૃ ૮

સત્ત્વના આકારોને સ્ફુટ કરતા કાકાસાહેબ અહિંસા વિશે લખવા સવિશેષ પ્રેમથી એ દેખીતું છે ‘ગીતાધર્મ’માં “અહિંસા” વિશે લખવા ઉપગત “ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?” એ નામનું ખીજું પ્રકરણ પણ લખેલું છે ‘જીવનચિંતન’માં તો અહિંસા ઉપરના એમના લગભગ દસેક નિમગ્ધો મગ્ધાયા છે તેઓ કહે છે “અહિંસા એ જ સત્યપ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન છે એ ગાંધીજીની ભારમાં ભારે શોધ છે આ શોધને ક્ષીણ જીવનશાસ્ત્ર મૂર્ખો થયું”^{૧૪} અહિંસાના પાયામાં કાકાસાહેબ પ્રેમધર્મને જુએ છે, અને એ પ્રેમધર્મ તે માત્ર ઉપગ્રહ્યો નહીં, પણ એક કુદુચ્છના સમ્યો ન્યે હોય છે એવો “જે વૃત્તિ કુદુજને વિગ્રે છે તે વિસ્તૃત કરવાની જ વાત અહીં છે અહિંસા એ ધર્મનું વ્યાકરણ હોય તો તે કુદુમની બહાર પણ પહોંચતું જોઈએ”^{૧૫} અહિંસા સાથે કાકાસાહેબ ખીજું તત્ત્વ ઉમેરે છે અને તે છે ધીરજ આ તત્ત્વ અહિંસાને પોષક છે અને ધારેક એના કસોટીકાળે આવીનીંદ્રણ પણ નીનડે છે જોકે એના પાયામાં પણ કાકા સાહેબે પ્રેમધર્મ જ જોયો છે ‘બાઈમયમાં લખેલું છે કે પ્રેમની ધીરજ અનત હોય છે જેની ધીરજ ખૂટી જાય છે તે પ્રેમ કા તો સાચો નથી અથવા તો કાચો છે’^{૧૬} પ્રેમધર્મમાં આત્માનો વિકાસ છે પ્રેમ જેનો ધર્મ છે તે આત્મા એવો તો વિસ્તારે કે સમગ્ર વિશ્વને એ પોતાનું બનાવી લે વિશ્વ મારું છે, હું વિશ્વનો છું એવી જેને પ્રતીતિ થાય તેજ વિશ્વાત્મકય સાધી શકે એવો પ્રેમધર્મ માનવીને અહના દેશદેશમાં પુરાઈ રહેવાનું શીખવતો નથી, અનત આકાશમાં જીવન કરનાર મુક્ત પંખીનો આનંદ એને બક્ષે છે જુદા અને ઈશુના નિ સીમ વિશ્વાત્મમાં આત્મવિલોપન અખતા પ્રેમધર્મના મહાનિચારને ગાંધીજીએ પણ પ્રવર્તાવ્યો, પોતાની રીતે કાકાસાહેબ એ મહાનિચારનું અમરણ કરતા ગાંધીજીને યોગ્ય રીતે બિરદાવે છે “પ્રેમધર્મ સાર્વભૌમ બનાવીને જ તેઓ યુગપુરુષ બન્યા છે”^{૧૭} કાકાસાહેબ આપણી સામે ઊભા થયેલા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની શક્તિ પ્રેમમાં જ જુએ છે અને જાડી આત્મશ્રદ્ધાથી ઉચ્ચારે છે “ધર્મોનો સવાવ, અતિનો સવાવ, હજારો વર્ષ થયા આપણી આગળ છે અનેક રીતે તેનો ઉકેલ લાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ એક જ પથે આપણે ફાળ્યા

છીએ તે પથ તે પ્રેમનો પથ એરની સામે વેર ઢળવી સર્વનાશ કરનાના સત્રો પણ આપણે આરબ્યા, પણ દરેક વખતેક્ષમા અને પ્રેમ ઉપર નિશ્વાસ રાખનારી આસ્તિકતા જ આડે આવી અને આખરે કાવી છે "૧૮

આવા પ્રેમધર્મથી અનુપ્રાણિત વ્યાપક ધર્મભાનના સ્વીકારતા કાકા સાહેબની દૃષ્ટિ સર્વધર્મસમભાનથીયે આગળ સર્વધર્મસમભાન સુધી જનારી છે 'एक सत् विप्रा गुरुषा वदन्ति' એ શ્રુતિ અનુસાર સર્વધર્મના સિદ્ધાન્તોમા પણ પરમ સત્યનો કઈક ને કઈક અંશ જિત્યો જ હોય એ સ્વીકારતા એમની છુદ્ધિ અચકાતી નથી, અને એટલે તો કહે છે "સર્વધર્મસમભાન કહે છે કે દુનિયામા જે નાનામોટા ધર્મો મનુષ્યસમાજમા પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે, અને મનુષ્યહૃદય ઢેળનાનુ કામ કરે છે તે બધા જ ધર્મો સત્યપગાયણ છે, બધા જ કલ્યાણકારી છે, બધા જ પ્રજુગામી છે, અને તેથી બધા જ એકબીજા પ્રત્યે ખરેખર જોતા અનિરોધી છે લોકોની લિન્નલિન્ન પરિસ્થિતિને લીધે, સમજણબેદને લીધે અને જીવનના આદર્શમા અમુક વસ્તુ પર ભાર મૂકનાથી જિવન્ન થતા ફેરફારને લીધે જુદા જુદા દેખાઈ આવે છે, પણ અદરખાનેથી બધાનો પ્રાણ એક જ છે તેથી બધા જ ધર્મો સાચા છે, બધા જ સારા છે, અને બધા પ્રત્યે આપણુ વળણુ આદરભાનનુ જ નહીં, પણ સ્વીકારનુ હોવુ જોઈએ "૧૯ પણ તેથી ધર્માતર કરવાનુ કાકાસાહેબ કહેતા નથી "બધા જ ધર્મો સાચા છે, બધા જ સારા છે, તેથી બધા જ મારા છે, એમ નિશ્ચય થયા પછી ધર્માતર કરનાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી "૨૦ એટલું જ નહિ, ધર્માતર કરાવનાની પ્રવૃત્તિનો તો કાકાસાહેબ સખળ વિરોધ કરે છે, કારણકે એ જ લિનતાની તરાડો પાડે છે "હિંદુ ધર્મ તો હૃદયાન્તર કરના કરાવનામા માને છે, એ દ્વિજ હોઈ બધાને દ્વિજ બનાવના માગે છે સર્વેંડર સુલિન સન્તુ સર્વેં સતુ નિરામયા । બધા જ ધર્મો કુટુંબી થઈને અહીં રહી શકે છે દુનિયામા આજ સુધી ધર્માતર કરાવનારા મિશનરીઓ બધે ફેલાયા છ હવે હિંદુ ધર્મે ધર્માન્તર-રિગેધીઓ જ્યાં ત્યાં ફેલાવના જોઈએ એમનો વિરોધ થશે, એમની હત્યા થશે પણ એ દ્વારા જ જગત વિચારશીલ થશે "

આમ કાકાસાહેબ સર્વના ધર્મને સ્વીકારી સર્વધર્મને સ્વીકારે છે સર્વધર્મને સ્વીકારનાર ધર્મધર્મ ન જ સ્વીકારે એ તો દેખીતુ છે હિંદુસમાજના વર્ગધર્મોને કાકાસાહેબ ચોખ્ખુ સલણાવે છે "ધર્મધર્મ એ રત્નધર્મ પણ

નથી, સર્વધર્મ પણ નથી એમા ધર્મજીવનનો નિર્વેશ છે” ૨૨ કાકાનાદેમ બે ધર્મો ગ્રીકારે છે. એક સ્વધર્મ અને બીજો સર્વધર્મ પણ બન્નેની બેદાનમકતા સ્વીકારતા નથી, મનનેનો નમનવશ છે છે. “સ્વધર્મ એ સર્વધર્મનો એક અંશ હોય છે, અજ હોય છે, તેથી એ સર્વધર્મને પૂર્ણપણે અનુકૂળ અને પોષક હોય છે જેને સર્વધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજાય તેને જ સ્વધર્મ આપોઆપ સમજાય છે સ્વધર્મની વ્યાખ્યા કરી શકાશે નહીં જેને નર્વધર્મ સમજાયો તેને જ ક્ષણેક્ષણે અમનપણે ચાનક પહોંચાડનારો સ્વધર્મ આપોઆપ પ્રગટ થાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે તેને એ કિચ્છતે તનું સ્વામી। તેમજા માટે જ અજનનૃષાએ કૃપાવિષ્ટ બનેલા અનુનને લગત તે પ્રથમ સ્વ ધર્મનો બોધ આપ્યો, અને નાથેસાથે સર્વમૂતહિતે રત થવાના માર્ગસૌમ વિધધર્મની દીક્ષા આપી” ૩

સર્વધર્મમા માનના કાકાસાહેબ વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વે અને વર્ગ વર્ગ પરત્વે અમાનતા જોવાના અને પ્રધાપિત કરવાના મનના છે અમાનતા અને એકતા એ બન્ને તરવોમા મુગનુ આન કાકાસાહેબ સમાનતાને આપના હોય એમ દેખાય છે “આનુ એકથ સિદ્ધ કરતા પહેલા અમાનતાની ભૂમિકા પ્રથમ મનમા સિદ્ધ કરવી જ જોઈએ એ સમાનતાનો નાશ થયો એટલે નમાજ નમણે પડવાનો જ” ૨૪ પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વેની ભિન્નતાને બદલે અભિન્નતાની પ્રતિષ્ઠિ થાય તો આપોઆપ દિવ્યાવયતા દૂર થવાની એ ભિન્નતાની સમજ દૂર કરવાને માટે આમાર્થ આનદશ કરે વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વે સમાનતા નહીં પણ એકતા-અલૈના નરતને પાયામા જોયેલું અને પુરસ્કારલું છે એના અભિન્નત્વમાથી પ્રગતી સમાનતા સાચી અને નક્કર ભૂમિકાવાળી છે પણ માટે કહવું જોઈએ કે આમાર્થ આનદશ કરની જેમ સિદ્ધાન્તચયનો અહીં કાકાસાહેબને પ્રસન્ન જ નથી વ્યક્તિ વ્યક્તિ અને વર્ગ વર્ગ પરત્વેની દિવ્યાવયતા કામસાહેબને ખૂબ છે અને તેથી એમની એમ્ભૂમિકા પ્રધાપિત કરવા તરફ એ જાય છે ચાતુર્વર્ણની ચર્ચા પણ એને અનુકૂળે આપાતન તેઓ કરી લે છે આશ્રમો નરતુ-વ્યક્તિ પરત્વે ભિન્ન નહોતા પણ અવસ્યા ચરત્વે ભિન્ન હતા એવે એમની વચ્ચે હરીદાર્ષ કે કલ્હને અનકાશ નહોતો એ નેધીને કાકાસાહેબ કહે છે કે વલ્લુની બામતમા એ હરીદાર્ષ જૂન ચાલી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિદ્યમદૃષ્ટા અવ

લોકોને કાકાસાહેબ એના મૂળમા કર્મલિખતા છે એમ કહે છે વાતેય સાચી 'મહાભારત'મા બૃહ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહે છે “ ન વિદોષોઽસ્તિ ઘર્ણાનાં સર્વં દ્રાક્ષમિદં જગત્ । દ્રાક્ષણા પૂર્વસૃષ્ટા હિ કર્મોભર્વણતા ગતા ॥

૫

કાકાસાહેબનુ પોત ધાર્મિકતાનુ છે અને એમની પ્રતિભા કેળવણી કારની છે કેળવણી અને ધર્મમા અસિન્નતા એતા કાકાસાહેબ કહે છે “ ધર્મ અને કેળવણી વચ્ચે ભેદ છે જ નહિ ધર્મ એ જ કેળવણી, કેળવણી એ જ ધર્મ જીવનધર્મનો પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ તેનુ નામ કેળવણી દરેક ધર્મકાર કેળવણીકાર હોવો જોઈએ જેટલે દરજ્જે એ ન હોય તેટલે દરજ્જે એના ધર્મની જિજ્ઞાસુ ધર્મકારો જે કેળવણીનુ શાસ્ત્ર બરાબર જાણત તો ધર્મનો વિકાસ સીધો થાત, સુદર થાત અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચે અધડા ન જમત ” ૨૫

આજના સમાજમા ધર્મ અને ધાર્મિકતાની સ્થિતિ જોઈને કાકાસાહેબ નિમાસજીમા પડી જાય છે ધર્મને નામે જામેતી જડતા, ચાલતા અનાચાર અને નિતડા સાચા કેળવણીકારને, લોકસમ્રાઢધર્મી ચિતકને જરૂર અકળાવી નાખે કાકાસાહેબ જુએ છે “ લોકોને સાચી ધાર્મિકતા નથી જોઈતી તેમને વિશિષ્ટ ધર્મનો સ્વીકાર, પ્રચાર અને બાહ્ય આચાર જોઈએ છે ઈશ્વરલકિત કરતા ધર્માભિમાનની કિમત વધારે ગણાય છે ’ ૨૬ આવી સ્થિતિમા ધાર્મિક કેળવણી કોણ આપે ? કોને આપે ? ધર્મની વાત કરનાર પણ આજે તો હાસીપાન બને છે આવી પરિસ્થિતિમા પણ કાકાસાહેબની આગ્રહા ધાર્મિકતા પર જ આધાર રાખે છે તેઓ માને છે કે જ્યાં સુધી જગત ચાલે છે ત્યાં સુધી ધાર્મિકતાનો સાન લોપ થયો છે એમ તો ન જ કહેનાય ધાર્મિકતા મરી નથી મર્યાદા, પશુ ગૂંચળાઈ મર્યાદા છે એમ તેઓ જુએ છે ધાર્મિકતાને ગૂંચળાનાનુ કારણ શું ? લોકોનો સ્વાર્થ ? દુગચાર ? અધર્મ ? ના ધાર્મિકતા ગૂંચળાઈ મર્યાદા છે ધર્મથી જ ધર્મને નામે માન વીએએ એવી તો જટાગળ જીલી કરી કે એના કોશેટામા જ ધાર્મિકતાને શ્વાસ લઈને જીવનાપણુ ન રહ્યું વર્મધર્મો પોપાયા એકતાને બદલે લિન્નતાએ જ ચારેકોર છંડા મૂળ નાખ્યા એટલે જ તો આજે ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન વિકટ બની ગયો છે “ આજે ધાર્મિક કેળવણીનો સમાલ છેડો કે

પ્રશ્ન જાહે છે, કયા ધર્મની ડેળવણી ? કઈ જનની ડેળવણી ? માન્યતાઓની ડેળવણી કે આચારની ડેળવણી ? કે સિદ્ધાંતની ડેળવણી ? આટલા બધા ધર્મો પડ્યા છે તેમાંથી કયો ધર્મ સાર્વજનિક ગણવે ? કયો આચાર સર્વ-માન્ય કહી શકાય ? "૨૭ ધાર્મિક ડેળવણીના વિચારેકે આમાંથી ઉકેલ કાઢે કે સર્વ ધર્મોમાંથી સામાન્ય લાગે તેવાં તત્ત્વો તારવી કાઢવાં અને એમનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આપવું. પણ આ માર્ગ બરાબર નથી. કાકાસાહેબ એનું લાયરયાન બનાવે છે : " બધા ધર્મોના દલભાગક કાઢી સામાન્ય ધાર્મિક ડેળવણી આપવા જઈએ તો અમંખ્ય મંખ્યાઓમાં જેમ સર્વવ્યાપી અને નિરુપદ્રવી એક (૧) એ જ દલભાગક નીકળે છે, તેમ બધા ધર્મોમાંથી કઈક સામાન્ય તત્ત્વ નીકળે તો તે અશુદ્ધ જ લાગવાનું. "૨૮ બીજો વિકલ્પ એ કે બધા ધર્મોનાં સામાન્ય અને અસામાન્ય તત્ત્વોને મંકર કરીને એનું શિક્ષણ આપીએ તો ખુશ્કશી ઓછી થાય.

પણ આ યંત્રમેળે ડેળવણીનો શો અર્થ સારે એ પણ વિચારવાનું તો રહે જ. એટલે કાકાસાહેબ એને પણ સ્વીકારતા નથી : " જ્યાં અનેક જાતના ધર્મોની કૂલગૂંથણી થઈ છે અને રોજ નવાનવા સવાસો જીભા થાય ત્યાં એક જ ધર્મના રિવાજો અને માન્યતાઓની માહિતી પૂરતી નથી... અનેક ધર્મોમાંથી અને જીવનપદ્ધતિઓમાંથી ધાર્મિકતા તારવી કાઢતાં આવડે એટલી ડેળવણી વિદ્યાર્થીઓને મળવી જોઈએ. બધા ધર્મોના દલભાગક કાઢવો અથવા બધાની ખીચડી કરી એનો લઘુત્તમ સાધારણ ભાગક તૈયાર કરવો એ આપણું કામ નથી. "૨૯ કાકાસાહેબના આ વિધાન પરથી ફક્તિ થાય છે કે વિદ્યાર્થીને અનેક ધર્મોના અને જીવનપદ્ધતિઓનો સમગ્ર પરિચય થવો જોઈએ; એટલું જ નહિ, એ ધર્મો અને જીવનપદ્ધતિઓમાંથી ધાર્મિકતા તારવી કાઢવા માટે એની વિવેકશક્તિ સુવિકસિત થયેલી હોવી જોઈએ. આ માટે સમજાવી આરિચ્છીલ અધ્યાપકો અને ગિર્યામુ વિદ્યાર્થીઓનો સુમેળ એ પાયાની આવશ્યકતા છે. આજે બધારે શાળા મહાશાળાઓની મંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે, શિક્ષણક્ષેત્રે આપણે પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ એવું લાગ્યા કરે છે, ત્યારે આ પ્રશ્ન આપણી સામે ઊભો જ છે. વિચારશીલ અને ભાવનાશાળી અધ્યાપકોને તો દીવો લઈને શોધવા નીકળવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. હજારોની મંખ્યામાં

જિલરાના વિદ્યાર્થીઓમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેટલામાં તે ખીજો સવાલ કેળવણી-કારોને મૂંઝવી રહ્યો છે. ધાર્મિક કેળવણીની તો પછી ક્યા ગતિ? પણ કાકાસાહેબને માનવીની અભીપ્સામાં અતૂટ શ્રદ્ધા છે : “ માણસને જિજ્ઞાસી ને વસ્તુ જોઈએ છે તે તેને નથી મળી એવું ક્યારે બન્યું છે? આજે જોમને આપણે ધાર્મિક પુરુષો તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમને ધાર્મિક કેળવણી મેળવતાં અમલ નથી પડી. વિદ્યાર્થીઓ જો જીવનની ઉદાત્તા અને પરમાર્થતા એક વાર બરાબર સમજી જાય અને એમનામાં ચિંતન-શક્તિ આવી જાય તો ધર્મજ્ઞાન એટલું બધું ક્યાં દૂર છે? દરેક માણસ પોતાનાં જીવન, શ્રવણ અને ચિંતનમાંથી જ પોતાનો ધર્મ ઉપજાવી કાઢે છે.” ૩૦ આત્મા ઘા ઝરે ઓતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ।

માનવી એટલે જ તેજ અને હાયા, દેવી અને આસુરી સંપત્તો પુદ્ગલ, પ્રભુતા અને પશુતા બન્નેય માનવીમાં છે. એટલે જ તો એ દેવ નથી કે દાનવ નથી પણ માનવ છે. કોઈ પણ કાળે માનવીમાં પશુતા નહોતી જ એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. પશુતા અને પ્રભુતા બન્નેયને પોતાનામાં સંલરીને એ જીવે છે. પણ માનવની માનવતાનો વિજય ત્યારે છે જ્યારે એની પ્રભુતા એની પશુતા પર વિજય મેળવે. એવો માનવી જ નરમાંથી નારાયણ બને છે. એની આ આંતરયાત્રામાં ધર્મનો ફાળો નાનોસનો નથી : “ સદાચાર-પરાયણ વૃત્તિ શી રીતે દઢ થાય અને અસત્ તરફની વૃત્તિ શી રીતે મોળી પડે એ શોધવાનું કામ ધર્મનું છે.” ૩૧ સદૃશ્યોને પોષીને, સંવધીને અને આચરીને માનવી સ્વધર્મ પ્રવર્તાવે છે. સદૃશ્યોનું પોષણ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને જોયે લાવી શકતું નથી. એમના અકુર એના હૃદયમાં ફૂટવા જોઈએ જોમાંથી સ્વધર્મનું શ્લેષ પછીથી એના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને પ્રકુલિત કરી દે. વિદ્યાર્થીમાં એવા અકુર ફૂટે એવી ફળદ્રુપ એની ચૈતસિક ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું કામ ધાર્મિક કેળવણીનું છે. એવી જીવનવ્યાપી કેળવણી જ વ્યક્તિ અને સમાજના અભ્યુદય માટે એક મહામાર્ગ છે. એને ચરિતાર્થ કરવા સત્યધર્મ, પ્રેમધર્મ અને વિશ્વધર્મ તરફ સમગ્ર જીવનને નિવેદિત કરવું, એ રીતે એને પામવું, એ કાકાસાહેબના જીવનધર્મને અભિપ્રેત એવો મુદ્ધવાન સંદેશ છે.

અપૂર્વ વળતર

અનંતરાય રાવળ

પે ગવાઈના દિનસોમા મહારાષ્ટ્રના લોકોએ ગુજરાતનો અવિશ્વાસ મેળવ્યો હતો તે દૂર કરવાની ઇતિહાસી કોલેજના દિનસોમા જ 'જુવાન દત્તાત્રેય કોલેજકરના 'મનમા જગત ધર્મ હતી' એ ધટના જેટલી એના આભિજ્ઞ યત્ની મુશ્કેલી હતી તેટલી ગુજરાત માટે પ્રુશનસીપીની વાત હતી ત્રામી વિવેકાનંદ અને ગ્વીન્ડનાથની અસમર્થ તરફતર અને ધાર્મિક તેજી જ ગાંધીસેનાની ભાનનાથી આ સંકલ્પને અમલમાં મૂકવાના અભિમાનુ જીવનુ આતર પોત હતું વિદ્યાસપ્ત અને સરકારપ્રેમી ગાંધીભક્ત બ્રાહ્મણુ, એમલે પોતે ગુજરાતની જે સક્રિય સેવા બજાવવા ઇચ્છ્યુ તેને માટે રાષ્ટ્રિય શિક્ષણના ક્ષેત્ર લાણી જ એમની નજર વળે અને તેથી વડોદરામાં ગગનાથ વિદ્યાલયને એ સેનાનુ આધન કે માધ્યમ તેઓ બનાવે એ સ્વાભાવિક તેમ એમના વ્યક્તિત્વ તથા ભાવનાને ગોઠો એવુ હતુ એ સરથાને રાજકીય કાગ્જોસર પ્રતિદ્વગ અસગ નડના રાષ્ટ્રિય શિક્ષણની પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિ અસમ્ય ધર્મ પડતા, નિરધર્મતાની યાત્રા કરી પિતૃકણ ચૂકવવાની એમની ભાવનાએ તથા એમની ભારતીયતા કે ધાર્મિકતાએ એમના હેયમાં ભરેલા હિમાલયના આકર્ષણે જોર કર્યુ અને એમણે ઉત્તરાખંડ અને હિમાલયની યાત્રા કરી એ યાત્રાપ્રયાસ એમના આનંદ અને આ મસમુદ્ધિ માટે કામનો થયો હતો, પણ ગુજરાતી વાક્યમને એક આદર્શ યાત્રાચર્યનું સંપ્રદાયનું નિમિત્ત તે બન્યો. દોષર્ધને એના યાત્રીએ આરંભેલી ગુજરાતની મરનારમેવાનો જ તે એક ભાગ ગણાય એ પછી શ્રી કાલેશ્વરની અનરથ ધાર્મિકતાએ એમને જપ-તપને માર્ગે થોડો વખત વાળ્યા પછી એમના અતરમાં સમાન્તરે વહેતી ગાંધીભક્તિએ

એમને કર્મયોગના સેનામાર્ગે વાળતા, એમનો શિક્ષણપ્રેમી અને કલારસિક જીવ એમને રવીન્દ્રનાથના શાન્તિનિકેતનમાં લઈ ગયો. પણ ગુજરાત જ એમની કર્મભૂમિ બનનાનું હતું અને પેલી એમણે મકલ્પેવી ગુજરાતસેના એમને હાથે થવાની જ હતી, તેથી ‘એના સ્વરાજને માટે આ દેહ અર્પણ છે’ એના પુણ્ય સકલ્પ સાથે સંદેશ આવી રહેલા કર્મવીર ગાંધીજીના અને તેમના જગમ આશ્રમના ત્યા થયેલા દર્શન-પરિચયે એમને ગાંધીજીના અતેનાસી બનના પ્રેરી ફરી ગુજરાતમાં આણ્યા.

ત્યારથી લગભગ બે દાયકા સુધી પ્રથમ સત્યાગ્રહ આશ્રમ (સાબરમતી) અને પછી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંના એમના અધ્યાપનકાર્યથી અને એના વિસ્તાર કે પરિણામરૂપ લેખનથી એમણે ગુજરાતની જે સરકારસેના અને વિપુલ વાકુમયસેના બળવી તે ગુણવત્તા તેમ ધનતામાં એટલી સમૃદ્ધ છે કે એમને ગુજરાતે કદી પરાયા ન માનતા પોતાની સલામત ગુણવત્તા ઉદારતાથી ‘કાકાસાહેબ’ જેના વહાવ અને આદર બેઉ ભાનના ઘોતક આત્મીય શબ્દનો એમને માટે ઉપયોગ કરી એમને પોતાના વતસલ આશ્રવન માન્યા હો છેલ્લા બે-અઢી દાયકાથી તેમની કર્મભૂમિ વધુ વિશાળ બનતા તેઓ બહુધા ગુજરાત બહાર રહે - ફરે છે ત્યારે પણ તેઓ ગુજરાતને ભૂલ્યા નથી તે, એમની ગુજરાતની નૈમિત્તિક મુલાકાતો અને હજી સુધી એમના નવા પ્રવાસ તેમ ચિંતનના પુસ્તકોનો ગુજરાતી ભાષાને મળતો રહેલો લાભ સિદ્ધ કરી આપે છે અને ગુજરાત તો એમને ભૂલે જ શાનું ? આજથી પચીસ વર્ષ પૂર્વે [સને ૧૯૩૬માં] ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કળા-વિભાગના પ્રમુખ એમને બનાવી, તે પછી બીજે કે ત્રીજે વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ માટેય પહેલો વિચાર એમનો જ એણે કરેલો, જે ત્યારે સિદ્ધ ન થયો તો આટલા વર્ષે હમણા એક વરસ પહેલા [સને ૧૯૫૯માં] તેને સિદ્ધ કર્યું જ તેને કરાર વળ્યો.

આશ્રમના કાર્યસાધીઓ તેમ ખુદ ગાંધીજી પણ વારે વારે જેમને પૂછવા-ઠેકાણુ ગણે એના બહુશ્રુત કાકાસાહેબને ભાગે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવ્યું એમને ગમતું આશ્રમના કિશોરોની ઝળમળીનું કામ તે પહેલાના એમના વિશાળ વાચન, પ્રવાસાદિના અનુભવ અને ચિંતન-મનનનું તેમ જ આ અધ્યાપનકાર્યની રૂએ થતા રહેતા વાચનમનનનું પ્રતિફલન થોડા જ સમયમાં લેખિની દ્વારા થતા માડતા, કાકાસાહેબ ગાંધીજીની હાજરી તેમ ગેરહાજરીમાં એમના તેજસ્વી સામાહિક વિચાર પર ‘નવજીવન’ના એક અગ્ર ગણ્ય લેખક, અને એ રીતે ગાંધીવિચારધારાના સમર્થ અનુમોદક તથા સમગ્ર

ગુજરાતના મરકારશિક્ષક બની ગયા થોડા જ વરસમા ગુજરાતી ભાષા પર આત્મર્પણનક પ્રશુભ મેળવી લઈ એમણે ગુજરાતી વાક્યમયને એટલું ને એટલું યથસ્વી પ્રદાન કર્યું છે કે એમની ગજુના મરાઠી ભાષાના મોટા લેખક તરીકે યની હોવા ન થતી હો, પણ ગુજરાતી વાક્યમયના ઇતિહાસમા તે એમને કાયમી સ્થાન મળી જ ચૂક્યું છે.

બગીને વિચારતા થયેલા તેમ સ્વગબ્ય અર્થે પ્રવૃત્તિ કરતા થયેલા ગુજરાતનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું 'કાલેલકરના લેખો'ના બે ભાગોએ એમા હતા બહુધા 'નવજીવન'મા છપાયેલા કેળવણી, સમાજ, રાજકાંચુ, ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ઘણા બધા ક્ષેત્રોમા ફરી વળતા અને ગાંધીજીના કામને તેજસ્વી ને પ્રવાહી ભાષામા વ્યાપક રીતે સમર્થતા-વિસ્તારતા લેખો પછી આવ્યા કાકાસાહેબના 'ઓતરાતી દીનાસો', 'હિમાવયનો પ્રવાસ', 'રમજીયાત્રા' અને 'લોકમાતા' એ પુસ્તકો એ ચારેય પુસ્તકો એક રીતે કહો તો શૈક્ષણિક દષ્ટિ અને હેતુથી, વિદ્યાર્થીઓને નજર સમક્ષ ગળીને, લખાયા છે તે બહે, પણ તેમા એના લેખકની એવી અમૂલ આત્માભિન્યક્તિ અને એવી સાહિત્યોચિત લેખનકળા મરકારપ્રેમી અને સાહિત્યરસિક ગુજરાતને જોવા મળી કે તેણે તેને પ્રેમથી નધાવી લીધા.

એમા 'ઓતરાતી દીનાસો' એ કાકાસાહેબનું જોવાસનનું સર્જન છે હૃદયગ્રત સૌંદર્યદષ્ટિ હાય, પરમાત્માની પ્રાકૃતિક અને તિર્થંગ સૃષ્ટિને સરલ શિશુભાવે સાનદકુનૂહન નયને નિહાળી તેની સાથે સમગ્ર ચર્ચ હૃદયને લીધુ રાખતા અને શ્રીમદ્ ભાગવતના અનુવર્તન દ્વારાદેવની (તેમ જ તેના આ વર્તમાન નામધારીની) માફક તેમાથી ચિંતન-મનન માટે ખોરાક મેળવી લેના આવડતુ હોય, તે વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ, માણસો કે પુત્રકો, એમાનું કશું પામે ન હોય એવી અનેકાને માટે દુ ખદ મની બધ તેવી રિક્તતાને કેવા આનદથી ભરી દેવાય, તેનો કીમિયો પોતાના પ્રત્યક્ષપાઠથી કાકાસાહેબે એમા ૨૭૮ કથો છે જેલવામને લગના પુસ્તકોના ગુજરાતી સાહિત્યમા આ કારણે આ દે નાની પણ ગુણે ગરવી પુસ્તિકા જેમ કાકાસાહેબનું એક નોંધપાત્ર અર્પણ છે, તેમ એમનું 'હિમાવયનો પ્રવાસ' એ પુસ્તક પ્રવાસવર્ણનના સાહિત્યમા એમનું ચિત્તરમરણીય અર્પણ છે જુદા જુદા સ્થળો પરત્વે ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, પ્રાકૃતિક અને સાર્વત્રિક માહિતી પીરસતા બઈ, પ્રસંગોપાત ચિંતનબહરીઓ ફરકાના ફરકાવના તેમ અમુક પ્રસંગોએ કે દૃશ્યોએ પોતાનામા જગાડેલ અવેદન નોંધતા નોંધતા, પ્રકૃતિના લલિત કે ભવ્ય સૌંદર્યનું અધિદાન બનતા સ્થળો કે દૃશ્યોના આશ્ચર્યક અને સાહિ

ત્રિક ચમત્કૃતિથી પૂર્ણ શબ્દચિત્રો આલેખતા જઈ, અનેક સ્થળે વાચકને સાત્ત્વિક વિનોદથી હસાવતા જઈ, પ્રાસમા નડેલી અગત મુશ્કેલીઓ કે થયેલા રમૂજ અનુભવોની વાતથી તેમ કોઈકોઈ વ્યક્તિઓના રેખાચિત્રો આપી વાર્તાસ જમાવી, અને એ રીતે પોતામાના શિક્ષક, વાર્તાકાર, સમાજશાસ્ત્રી, પંડિત, વિચારક, દેશભક્ત, હાસ્યકાર, શૈનીકાર અને સૌ દર્પરસિક કવિનો સક્રિય સનાદી સહકાર મેળવી અને કામે લગાડી, સહૃદય વાચકોને આગળાએ વળગાડી ઉત્તરાખંડ અને હિમાલયની જે આનંદદાયી મનોધાના કાકાસાહેબે એ પુસ્તક દ્વારા કરાવી છે, અને પ્રવાસચર્ચનને લલિત સર્જનાત્મક વાક્યમયની રસાત્મકતાથી કેમ મલરી શકાય તે શીખવતો એવો અનુકરણીય નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે કે તેણે ‘દક્ષિણાયન’કાર ‘સુદરમ’ને જ નહિ, સૌ અનુગામી શુભગતી પ્રવાસચર્ચનકારોને તેનું મપ્રજ્ઞાતપણે કે અસપ્રજ્ઞાતપણે અનુસરણ કરવા પ્રેર્યા છે અનેક વાચકોને હિમાલયયાત્રા કરી આનંદ અને એમ નહિ તો એવી યાત્રા કરવાનો સકપ કરના પ્રેર્યાનું એનું એય તો જુદું જ એ એક જ પુસ્તકથીય મૂલ્યવતી ગણાત એવી કાકાસાહેબની પ્રવાસ-વાક્યમયની સેના પછી તો ‘બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ’, ‘પૂર્વ આફ્રિકામાં’ અને ‘ઉગમભ્રમો દેશ’ નામના અનુક્રમે બ્રહ્મદેશ, પૂર્વ આફ્રિકા અને જાપાનના એમના પ્રવાસના વર્ણનના ત્યાર પછી મળેલા પુસ્તકોથી દ્વિશુષિત થઈ છે

‘લોકમાતા’માં ભારતની અનેક નદીઓ, જેમને કાકાસાહેબની ભારતીય ભાનનાએ લોકમાતા કહી છે તેમના, અને એ પુસ્તકના નના મનર્ધિન રનરૂપ ‘જીવનલીલા’માં તે ઉપરાત સરાનરો, નહેરો ને સમુદ્રોના, પોતે કરેલા દર્શનના સંરમરણો અને મંવેદનોની વાત, તેને એવી જ માહિતીપ્રદ અને રસાવહ જનાવીને, એમણે કરી છે આ બેઉ પુસ્તકોને પણ આ કારણે ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ બેગા મૂકી કાકાસાહેબના એ પ્રકારના ભારતપરિચાચક અને પ્રવાસ લક્ષી સાહિત્યમાં ગણી શકાય કાકાસાહેબના પ્રકૃતિપ્રેમ, સૌ દર્પરસિકતા, વિદ્વતા, ચિંતનશીલતા, વિનોદરસિકતા, અધ્યાપક-પ્રકૃતિ, ધાર્મિકતા, દેશ વાતસલ્ય, કવિત્વ અને ભાષાપ્રણુત્વનું આ પુસ્તકોમાં પણ ઠેર ઠેર સુભગ દર્શન યાય છે જૂગાળના નીરસ પાઠોને ખદલે નદીઓમાં જીવન્ત રસ જગાડે એની નદીઓ નિશેની વાતના અનુગમમાં વાચકોને ખગરે ન પડે તેમ કાકાસાહેબ એટલું બધું રમતા રમતા સેરરી દે છે કે તેના વાચનને અન્તે સાન્ધાન વાચક ધણું પામ્યા-શીખ્યાનો ઝાડકાર ખાય ‘ઝાતરાતી દીવાલો’, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘લોકમાતા’ અને ‘જીવનલીલા’ તેમ જ હવે પછી નિર્દેશાશે તે ‘જીવનનો આનંદ’માના ભારતના કલાધામો, તીર્થો અને

ઐતિહાસિક સ્થળોનો પરિચય આપના લખાણો વાચની વેળા, વિશ્રલ-નાર્ત કરતા કરતા અને જાગનની માહિતીવર્ધક તેમ નરકાગ્નિમાં તામ્રો કુશળ અધ્યાપકની અદાથી સેરની દેના હાઈ વચ્ચે વડીલને જાણે વાતો કરતા સામગ્રતા હાઈએ એવો અનુભવ થાય છે, અને એક નરકાગ્નિ સાથેના તેમના વખત પૂરતા મનોયોગનો તત્સમ જેવો આનંદ-પ્રકાશ આપણને મળે છે.

‘ રમણુમારા ’ પણ ઉપગ્રા પુસ્તકોની માફક તરુણ વિદ્યાર્થીઓને શ્રીગુરુ તરીકે નજર સમક્ષ રાખી કામસાહેબે બંધેલ છે અધ્યાપકની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિથી, વિદ્યાર્થીઓને પોતે નાનપણમાં તેમના જેવા હતા એ આ મીઠા ભાવે બતાવી તેમનો સમમાન રાખવા, તેમ તેમને પોતાની શેષવધાના એ જ રીતે અતોડી જના પ્રેરી એ રીતે તેમના નરકાગ્નિને પોતે કે સહાયક સામગ્રી થીગસવા, એમણે તેમાં પોતાની સામગ્રીથી માડી માધ્યમિક શાળાનો અગ્રાસ પોતે પૂરો થ્યો ત્યાં મુખીના પોતાની બાલ-કિશોરવયના અને પોતાના વિદ્યાર્થીજનના ઉદ્દિષ્ટ હેતુને ખપના લાગી નોધવા જેવા લાગ્યા તેમાં મરમગ્યો આસેખ્યા છે મહાગદ્ય અને કથાગતની શ્રુતિ, ત્યાંના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની તેમ વાનધામોની દૃષ્ટિએ અગત્યના સ્થળો, ત્યાંના સામાજિક ધાર્મિક આચારચિત્રો ને વ્રત-ઉત્સવો, એ સમયના શાળાઓ શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ, આ સર્વની માહિતીની પચાદશમા નાના દુનની ભોગપ ને ચતુર્નાઈ, એની ટેવો ને એનો રસમાન એનું ઉપજાડે ભેગું અને ઘેર ઠાથી બાધવાની અને સાઈમ્લ પર બન લઈ જવાની એની ચિત્તસહજ કલ્પનાઓ, એની માનવિજ્ઞાન એની કેળવણી, એના નરકાગ્નિમાં એના કુટુંબીજનો શિક્ષકો સહાધ્યાયીઓ પ્રવાસ અને વાચનનો સારોમાહો ફાળો — આ સર્વની વાન અગ્રણ્યપુર પ્રસારારહિ દારા, મ્યારેક પ્રોદના ફાલી દઈ મરક મરક હસતા નાના દુન બની જઈ પૂર્વાતુમવો પુનરપિ જીવતા અને મ્યારેક પ્રોદવથી કેળવણીમાં માકસાહેમનો રવામ આનુ રાખીને તેના પર બાધાનિરક કરતા કરતા, પોતે જેને સાહિત્યસંગતમાં આવશ્યક માને છે એ તાગ્રથ્ય અને તત્પ્રતાનો એક જ વખતે અજ્યય યોગ સાધીને, માકસાહેમે આ અગ્રણ્યકથામાં મરી છે પોતાની જાનથી અસમર્થ પોતા પર હસી ચકરાની માયા હાસ્યકારની શક્તિ અને કળા, તેમ જ સાત્વિક અગિજન વિનોદ કેવો હોય તેનો આદર્શ એમાં સારા મૂર્ત થયા છે દુન, તેના માનવિજ્ઞા, તેના લાહુઓ ઘડના નોકરો, તેના શિક્ષકો, તેના સારા ને ખરામ સહાધ્યાયીઓ, હકીમસાહેબ, એમ અનેક વ્યક્તિઓના જીવન રેખાચિત્રોથી પાન્યલેખનનો પ્રસંગોના રસમર્થો નિરૂપણથી વાર્તા

તત્ત્વનો, દેશકાળના ફલકથી વાતાવરણ કે સમાજચિત્રનો, અને પ્રસંગોપાત્ત વિનોદ, ચિંતન અને સવેદનનો એકન આસ્વાદ કરાવતી અને અનેક મનોહર અવકાશો, લાપાલગી અને શબ્દ-નાક્ય-પ્રયોગોથી શૈલીની મીઠાશ ચખાડતી આ સરમરણી વાચકે રસભરી નવલકથાનો આનંદ આપે છે એ તેની મોટી સફળતા છે એના આ જાતગુણે આત્મકથાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે નર્મદની 'મારી હકાકત' અને ગાંધીજીજીત 'સત્યના પ્રયોગો' પછીનું મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન બની છે ત્યાર પછી ઘણે નર્મ લખાયેલી 'ધર્મોદય'ની કાકાસાહેબની સરમરણુમાળાને એની પૂર્તિરૂપ માની અહીં જ સભારવી ઉચિત છે, જોકે એ લખવાનો હેતુ, પોતાની ધર્મસમજ કેમ બિઘડતી અને ચોખ્ખી થતી ગઈ તે તેમાં નિમિત્ત બનેલા પ્રસંગોને આધારે સમજાવવાનો જ કાકાસાહેબે રાખ્યો હોઈ, તેમાં લાખ્યાત્મક ચિંતનની માના વધતા પુસ્તક 'સરમરણુયાત્રા' જેટલું રસાળ બન્યું નથી કાકાસાહેબના આજના વ્યક્તિત્વના ધડતરની પિંછાન અને તેના અભ્યાસને માટે આ બેઉ પુસ્તકોનું વાચન અનિવાર્ય અમત્યનું ગણાય, એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી

સાહિત્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોઈ, પ્રવાસ અને આત્મકથાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાકાસાહેબના આ પ્રદાન જેટલું જ સરમરણીય પ્રદાન એમનું ગણાય નિમ્ન ધનુ, ખાસ કરીને 'જીવનનો આનંદ' તથા 'રખડાનો આનંદ'માં જોના મળે છે તેના લલિત કે રસાળ નિમ્ન ધનુ 'રંગોનું પરિવર્તન', 'તારા-શિખર', 'રણ કે સરોવર?', 'મધ્યાહનનું કાવ્ય', 'દેવોનું કાવ્ય', 'પગલાંની વિધિ', 'કાદનું કાવ્ય', 'સાધ્યારસ', વગેરે જેવા એમના નિમ્ન ધો સાહિત્યતત્ત્વે સમૃદ્ધ છે અને એમના કરિયાશની લહેજતદાર સરજત છે દર્શન અને વર્ણનથી કનિતા બને છે, અને કાકાસાહેબ પ્રકૃતિ સૌંદર્યના જોના મર્મશ નિરીક્ષક છે તેના જ તેના કુશળ નિરૂપક પણ છે, અને તેથી તે ત્યાં કરિ જ બની જાય છે કરિ અને કલાકારનું સૌથી આગવું લક્ષણ સૌંદર્યદર્શિતા નવુઓ, પક્ષીઓ, વાદળા, મોઝ, રંગો, વનરપતિ, તડકો, તારા, આદિનું સૌંદર્ય કાકાસાહેબ મનભર માણી શકે છે ચિંતનના પથરા પણ એમની સૌંદર્ય માટે જ કિરણગાળી આબોધી જટકા જઈ શકતા નથી 'સમજાન', 'ચિંતનના પથરા', 'રંગપચ્ચમી', 'લાવણ્ય', 'મધ્યાહનનું કાવ્ય', 'દેવોનું કાવ્ય-૨' (= ઇન્દ્રધનુ), 'સાધ્યારસ' જેના લેખોમાં જુદા જુદા રંગોની જુદી જુદી છાયા-જટાઓ પારખવામાં દેખાતું કાકાસાહેબનું નિરીક્ષણસામર્થ્ય અને તેને યથોચિત રીતે નર્ણવવામાં જતું થતું તેમનું વર્ણનસામર્થ્ય કાંઈના પણ ધ્યાનમાં આવ્યા નિના રહેશે નહિ

એમની કળારસિકતા અને સૌંદર્યદષ્ટિ કુદરતમાં સુન્દર-પ્રભુએ એમને વેરેલ સૌંદર્યનું 'કાવ્ય'— આ શબ્દ તો એમનો 'પેટન્ટ' બની ગયો છે ! જે કંઈ તેમને સુંદર લાગે या रसानुભव करावे तेने ખુશ થઈ જઈ 'કાવ્ય' શબ્દથી તેઓ કેવા તો નવાજવા મંડી પડે છે તે એમની કૃતિઓના વાચકોને અજાણ્યું નથી — અવિલખે પકડી પાડે છે. આનાં સૌંદર્યોના દર્શનથી થતું આનંદસંવેદન, તેનાં તાદ્રશ્ય શબ્દચિત્રો, કવિકલ્પના ચલાવી તેમાં નિયોગ્યતા મોલિક ને ખૂબીદાર ઉપમાદિ અલંકારો, રસમય ચિંતન — આ બધી એમના આવા નિબંધોની આંતરસામગ્રી ગદ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે એટલું જ, બાકી તે રसानુભव તો કરાવે છે કાવ્યનો જ. અગ્રેજી લલિત નિબંધનાં ઘણાં મુલક્ષણો એમના આવા નિબંધોમાં એમના પ્રકૃતિગુણો અનાયાસે આવી જાય છે.

આવા સર્જનાત્મક કે રસાત્મક અંશોને બદલે વિચારપ્રતિપાદન પર જ ભાર મૂકતા કાકાસાહેબના લેખોનો તો પાર નથી. કાકાસાહેબ તેમાં વિચારક તરીકે પ્રગટ થાય છે, કવિ કે સાહિત્યકાર તરીકે નહિ. એ લેખો પ્રથમ 'કાલેલકરના લેખો'ના બે ભાગરૂપે અને પછી 'જીવનવિકાસ', 'જીવનસંસ્કૃતિ', 'જીવન-ભારતી', 'જીવનપ્રદીપ', 'જીવનચિંતન' એ ગ્રંથોમાં વિષયવાર ગ્રંથિત-પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. 'જીવનવિકાસ'માં એમના પ્રિય વિષય કેળવણીને લગતા લેખો છે. એમાં ઇતિહાસ ને જૂગોળના શિક્ષણનો, મંગી-તનો, સહશિક્ષણનો, બાળકેળવણીનો, ઉદ્યોગશિક્ષણનો, શિક્ષક ને શિક્ષણના આદર્શનો ને વિદ્યાર્થીના આરિશ્વકતરનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાકાસાહેબની કેળવણીવિચારણા રાષ્ટ્રની જરૂરતને લક્ષમાં રાખીને થયેલી છે અને તેમાં સુધારકની ભાવનાથીલક્ષતા અને હિતસાહ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે. 'જીવનસંસ્કૃતિ'ના લેખોમાં જગતની મુખ્ય મુખ્ય સંસ્કૃતિઓની તેમ ભારતની સમાજવ્યવસ્થાની ઇતિહાસિક અને સમાજશાસ્ત્રીના જેવી કાકાસાહેબની અણુકારી, વર્તમાન સમસ્યાઓ પ્રત્યે તેમની સચિન્તતા અને તેના ઉપાયની તેમણે કરેલી વિચારણા જોવા મળે છે. જગતને મંઘઈ અને વિગ્રહને સ્થાને સંસ્કૃતિઓના કલ્યાણકારી સમન્વયનો અને ભારતને તેની સમાજવ્યવસ્થામાંથી જીવ-નીચના બેદના વિલોપનનો રાહ કાકાસાહેબે તેમાં ચીંધો છે. ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ તથા અરણ્યતા અંગેના તેમના લેખોમાં દેશમંત્ર સુધારક બોલના જણાય છે. 'લોકજીવન' એ મૂળ મરાઠીમાં લખાયેલા લેખોના ગુજરાતી અનુવાદગ્રંથમાં આપણા ગ્રામજીવનને લગતી બાબતોની રજૂ થયેલી ચર્ચા-વિચારણા લોકસેવકોને માર્ગદર્શક બને

તેવી છે. 'જીવના તહેવારો'માં આપણાં પવેતિ ધગતી પૌરાણિક-લૌકિક કથાઓ તથા નેમાં સમાયેલ ધાર્મિક-સામાજિક રહસ્ય સમગ્રની, આજના સંજોગોમાં એ રહસ્યને સંગત નવું રાષ્ટ્રોપકારક સ્વરૂપ આપણાં પવેતિ આપી તેમને ઊજવવાની રીત રાષ્ટ્રભાવનાવાળા સમાજશાસ્ત્રી અને લોક-શિક્ષકની અદાથી કાકાસાહેબે બનાવી છે. 'જીવનનો આનંદ' અને 'જીવન-ભારતી'માંના કળા અને સાહિત્યને ધગતા લેખો કાકાસાહેબની કલાસમગ્ર, એમનું વિશાળ સાહિત્યચાત્ર, એમનાં રસ-રુચિ, સાહિત્યને મૂલવવાનું એમનું ધોરણ, એમની વિવેચકશક્તિ, આ સર્વનો પર્યાપ્ત પરિચય આપણને કરાવી રહે છે. કળા અને સાહિત્યને સાધ્ય નહિ, પણ જીવનને સુંદર, ઉન્નત અને ધૃઢ બનાવવાનાં ઉપકારક સાધનો જ માનનાર કાકાસાહેબ આમ કહે તે સ્વાભાવિક જ છે : (૧) 'નરી કળા તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન ઠોઈ કાળે ન લઈ શકે'; (૨) 'કળા ઠોઈ કાળે ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે, પણ ધર્મની તે વિરોધી ન જ લેઈએ'; (૩) 'ઉચ્ચ કળા અને ઋત્ને આપે' સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જ લેઈએ'; (૪) 'જીવન માટે સાહિત્ય છે'; (૫) 'સાહિત્યના તમામ વિસ્તારમાં પ્રજાહિતનો, લોકકલ્યાણનો સૂર કાયમ રહેવો જ લેઈએ'; (૬) 'કલાત્મક દષ્ટિ મહત્ત્વની છે ખરી પણ એ સાહિત્યનું સર્વસ્વ નથી, જીવનદૃષ્ટિ જ સાહિત્યનું પરીક્ષણ થવું લેઈએ'. કાકાસાહેબની દષ્ટિ આવી જીવનલક્ષી હોઈ 'ગીતાધર્મ'માં ગીતાના દૈવી શુલ્કોને માથુંસે ઢેળવવાના સમાજલક્ષી શુલ્કો તરીકે તેમણે સમજાવ્યા છે. 'ગીતાધર્મ', 'ધર્મોદય' અને 'જીવનચિંતન' આદિ પુસ્તકોમાં રજૂ થતી ધર્મવિચારણા ઠોઈ તાર્કિક પંડિતની નહિ, પણ જીવનમાં એક વેળા ગાયત્રીપુરસ્કરણ કરનાર અને સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કરનારની, પ્રથમ રામકૃષ્ણ ને વિવેકાનંદની અને પછી રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજીની પ્રભાવક અસર અનુભવનારની, આસ્તિક શાસ્ત્ર અને વિવેકશીલ વિચારકની છે.

લેઈ શકાશે કે કાકાસાહેબની વિચારણા ઢેળવણી, મૃદુ, સમાજ, રાજકારણ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ-એમ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોને વ્યાપી વળે છે. આ વિચારણા રજૂ કરતા લેખોના સંગ્રહોનાં નામ સાથે કાકાસાહેબે 'જીવન' શબ્દ વિશેષજીની માફક નોડાવ્યો છે એ બહુ સૂચક છે. 'જીવન-વીર', 'જીવનકળા' જેવા શબ્દો પણ કાકાસાહેબની કલમે ને હોડે તરત ચડે છે. તેઓ જીવનનિષ્ઠ ઢેળવણીકાર, સાહિત્યકાર ને વિચારક છે તે એનું કારણ છે. નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મહિષાસ અને આનંદશંકર પછી આવી સમગ્ર જીવનને ધગતી લોકહિતાર્થી વિચારણા શુજરાતમાં અને શુજરાતી

ભાષામાં ગ્રાધીજીને હાથે તેમ એમના બે સમિશ્રાગી માથીઓ કાકા કાલેલકર અને ડિગોરવાલ મથરાગાને હાથે થઈ છે કાકાસાહેબની આ જીવન નિયારણ એમની ભારતીયતા કે આર્યતાથી પ્રેરાયેલી અને રંગાયેલી છે એમના પાચન-ચિન્તન-મનનના દ્વંદ્વરૂપ એમનું ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વોનું એમનું પાચન એની પાછળ ઉભું છે ભારતીય ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નાહિન્ય અને સંસ્કૃતિએ જે શાશ્વત જીવનમૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેના પગથી નજીક હા-વા સિવાય રાષ્ટ્રની પ્રતર્તમાન સ્થિતિના સદર્ભમાં તેની જરૂરતને અનુરૂપ મુદ્દા છતાં કે પરિવર્તન આપણી પેઢાણીમાં, આપણી ટેવોમાં, આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં અને આપણા સામાજિક ધાર્મિક આચાર વિચારમાં કરવાની ધગશ ભરી એમની હિમાયત એ પણ બતાવે છે કે સનાતનધર્મ અને દેશભાવાનુરૂપ વિગ્રહધર્મની વચ્ચેનો ભેદ મુખ્ય-ગૌણ-વિવેકથી તેઓ નતનર સમજે છે પોતાની સમગ્ર વિચારણા માટે તેઓ તેમના છેલ્લા પુસ્તક 'જીવન ચિંતન ના પ્રવેશકમાં આમ લખે છે 'નિમ્ન ઘો છૂગાજવાયા તો છે જ, અને છતાં એ ગંધા ચિંતનમાં એમરૂપના જજ્યાર્થ આવશે એક જ માણસના આ નિયારો છે, એ એકતા તો દેખીની રીતે છે જ, પણ એ ઉપગત જીવનની અને જીવનના આદર્શની એ કેન્દ્રીય કલ્પનાને આધારે જ આ બધું ચિંતન થયું છે એ દૃષ્ટિ અને એ આદર્શો મારા એકબાના નથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે ઉત્તરાત્તર વિકાસ થતો આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર જેમણે કર્યો છે અથવા જેમને એ વાગસામાં મળ્યો છે તેમની શ્રદ્ધા, તેમનો પુરુષાર્થ, તેમનો અનુભવ અને તેમની આકાંક્ષા આમાં પ્રતિબિંબિત છે એમાં મારા જેવા અમખ્ય સોઠા આવી જાય છે એમનો જ હું એક સામાન્ય પ્રતિનિધિ છું' એમની આ વિચારણા પ્રાણનાન દર્શિદાયક ઉત્તરોત્તરચારક અને કૃતિપ્રેરક છે આ વિચારણાએ સંવાદ-આશ્રમ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓના આ આચાર્યને સમસ્ત પ્રજાના આચાર્ય અને સંસ્કારશુરુ બનાવ્યાં ગ્રાધીજીને એમ્મેકની પૂર્તિ મરી પોતાના કામને સમજાવે, પોપે, અનુમોદે અને વિસ્તારે એવા માકનાદે અને મથરાગા એ બે નિષ્ઠાવાન વિચારક સેખક તાથીઓ મૂળથી જ સાપડી ગયા એ પરમ શક્તિએ એમને મરી આપેલી એક મોતી અનુકૂળતા જ મહેવાય

એમની આ જીવનનિચારણા કામસાહેબે ગુજરાત સમક્ષ ધરી છે સેઓરને કોઈ પણ નિષ્ઠાની વ્યવસ્થિત વિચારણા કરતો સેખ એટલે નિમ્ન માકાસાહેબનું સૌથી હાથરણ વિચારવાદન આમ નિમ્ન જ થો છે એ એમને ખૂબ કાવે પણ છે નિમ્ન માકાસાહેબ અગમથી એનો નકલો

દોરીને ને પછી ચીપી ચીપીને બોલતા હાગે તેમ સભાનતાથી લખતા નથી. એમની નિમંધરીતિ મુશ્કેલીદારિણી છે. પણ એમના મન બુદ્ધિ એના ધડા યેલા છે કે એ બોલના કે લખના માટે તેની સાથે નિયારો ને મુદ્દાઓ દોડી આની એક કતારમાં ક્રમમદ્ ગોઠનાઈ જતા હોય છે એમનું શાસ્ત્ર-પુરાણ અને સાહિત્યનું વાચન પરિશીલન, એમની સ્ફૂર્તિમતી કલ્પના, સતેજ બુદ્ધિ, સવેદનશીલ હૃદય, સ્પષ્ટ જીવનદષ્ટિ, અતરની પ્રસન્નતાની હોતક નિનોદનૃત્તિ અને અનુભવસમૃદ્ધિ એમને સામગ્રીની ખોટ કદી પડના દેતા નથી. કાકા સાહેબ આમ લલિત તેમ વિચારપ્રતિપાદક એમ હોય પ્રકારના નિબંધોના એક મોટા સન્નિધિ લેખક બન્યા છે. આગવી પંક્તિયેદી પછીના ગાંધીયુગમાં નિબંધની તાણુ ન વગતાવા દેનામાં કાકાસાહેબનો, ગાંધીજીનો અને કિશોરલાલ મશરૂનાણોનો મોટો ફાળો છે. પ્રજાને ઉદ્બોધવા, સમજાવના, પ્રેરના તથા સરકારવામાં વ્યાખ્યાનની કે વિચારપ્રતિપાદનની સીધી શૈલીના નિબંધોએ જ સ્વાભાવિક સાધન બને છે. નર્મદને તથા અનુગામી પંક્તિયુગના સરકારચુરુઓ અને જીવનવિચારોને જેમ નિબંધે સારું કામ આપ્યું હતું, તેમ ગાંધીજીના મિશનનેય વિચારોએ. એલે નિબંધોએ જ ગતિ આપી છે.

કાકાસાહેબની ગુજરાતી વાક્યમયની સેના આટલેથી અટકી જતી નથી. પિતાની ભૂમિકા કલ્પી તરુણ વિદ્યાર્થીને સંબોધી તેમણે લખેલા (' જીવન ચિંતન ' માં હવે ફરી પ્રગટ થયેલા) પત્રો, અને નેત્રમણિભાઈને તથા પુત્ર વધુ ચંદનગહેનને લખેલા પત્રો તેમને કુશળ પાલેખકરૂપે ગૂંજ કરે છે. ' માનની ખડિયેરો ' દ્વારા માનવતા અને ધીર-ધીર તિતિક્ષાનો સંદેશો આપતી એક પરદેશી સત્યઘટનાત્મક કથાને ગુજરાતીમાં ઉતારનાનું શ્રેય તેઓ શ્રી મશરૂનાણા સાથે રળ્યા છે. અગાઉ ' ચિનામદા ' અને ' વિદાય અલિશાપ ' નો તથા ' ઘરે-બાહિરે ' અને ' પ્રાચીન સાહિત્ય ' નો રસલક્ષી રહસ્યદર્શી પરિચય ગુજરાતને કરાવનાર કાકાસાહેબે રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભા ગુજરાતને ઓળખાવનાનો એક વધુ પુરુષાર્થ. ' રસબહુ ' નામક રસિક અને સર્જનાત્મક અશોનાગા વિનરણ સાથે ગુજરાતીમાં ' રવીન્દ્રસૌરભ ' નામથી કરેલા રવીન્દ્રનાથ કૃત ' લિપિકા ' ના સુદર અનુવાદથી ક્યો છે. ' બાપુની જાખી ' તો ગાંધીચરિત્ર-સાહિત્યને તેમનું વિશિષ્ટ અર્પણ છે. ગાંધીજીના અનેક નાના મોટા પ્રસંગો આલેખીને ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વના જુદા જુદા ચમકદાર પાસા તેમાં એક બહુકારની અદ્યથી તેમણે રજૂ કર્યા છે, અને મહાપુરુષો તેમના જીવનની નાની નાની બાબતોમાં ને પ્રસંગોમાં પણ કેવા મહાન હોય છે તે

વગર કહે વાચકોને તેમ જીવનચરિત્રોના લેખકોને સમજ-ચુ-શીખવ્યું છે ગાંધીજીના ભાષિ ચરિત્રકારોને ગાંધીજીની જીવંત છબી ઉપસાનના માટે ઘણી સામગ્રી આ અસ્મરણાત્મક પ્રસંગનાં લિ દ્વારા પૂરી પાડવા માટે કાકાસાહેબ પૂરા અધિકારી હતા, કારણ, આશ્રમમાં અને એકબે વાર જેલમાં ગાંધીજીના અતેવામી બનનાનું સદ્ભાગ્ય એમને સાપડ્યું હતું ૧૯૩૦માં મીઠા-વેરા સામેના સત્યાગ્રહ વેળા ગાંધીજીની સાથે પાંચ માસ યગ્વડા જેલમાં તેઓ રહેવા તે જેલવાસના તેમના ગમરણો જે ‘મીઠાને પ્રતાપે’ નામથી પ્રગટ થયા છે તે એક દૃષ્ટિએ ‘આતરાતી દીનસો’ પછીનું તેમનું જેલ-પુસ્તક કહેવાય, તો બીજી દૃષ્ટિએ ગાંધીજીની નિઃ-છબી તે આલેખતું હોઈ ‘બાપુની ગાંધી’ ના જેવી જ સેરા બગાડતું પણ લેખાય

✓ આમ કાકાસાહેબની ગુજરાતી વાક્યમયની સેવા વિપુલ છે એને માટે એમણે પ્રયોજ્ય ગદ્ય પણ ગુજરાતી વાક્યમયને એમનું વિશિષ્ટ અર્પણ છે મગડીમાંથી મગી-ગુજરાતી અને પછી સુદ્ધ ગુજરાતી પર આવી જતા અને તેના પર પ્રભુત્વ મેળવી લેતા એમને ઝાઝો વખત લાગ્યો ન હતો તેમના ગુજરાતી લાપાના કોઈ કોઈ શબ્દો (જેના કે ‘છે’, ‘અનુભવ’)ના ઉચ્ચારણમાં તેમની મહારાષ્ટ્રીયતા વરતાય છે તે સિવાય અને ‘લવચીક’, ‘લગતી’, ‘તપૂરતો’, વગેરે જેના કોઈ કોઈ વાર તેમના લખાણમાં આવી જતા મગી શબ્દો સિવાય, તેમની લાપા પરથી તે ગુજરાતી નથી એમ કોઈ કહી શકે તેમ નથી ગુજરાતી લાપા પડે તો તેમનો કાબૂ તો કોઈ પણ ગુજરાતીને શરમાવે એવો અને તેમને મુશ્કેલ મને ‘સવાઈ ગુજરાતી’ કહેવા પ્રેરે તેવો ને તેટલો બધો છે તેમનો શબ્દબોજી થયો માતમર છે મ્યારેક કોઈ શબ્દ તરત હાથ ન ચડ્યો તો સરૂતનું શરણ તેઓ તે જ પળે લે છે ને પોતાનું કામ ચલાવે છે ‘શબ્દવા’, ‘કરકણી (ટાંક)', ‘સો’, ‘ચળ’, ‘નાચ’, ‘આતરાતી’, ‘લમરાણ’, ‘ગોશ્ચિ’, ‘કલાણા-દીકણા’, ‘બાપુ’, જેવા અનેક તળપદા શબ્દો પણ બજાનાર ને આસાનીથી ચાપરનાર કાકાસાહેબનો જીવ તો ગ્હો તસિક વ્યુ પન્ન મિદાનનો, એવે ‘ઉત્તરચિરક’, ‘નમ્રનામધેય’, ‘આમેતુહિમાય’, ‘પીરકાય’, ‘તરસી’, ‘ઉત્તરધ’, ‘લાલાયિત’ અને એવા અનેક મોખરા અસ્તુ ત મમ શબ્દો પણ તેમના લખાણમાં ચમકતા હોય છે અવગત, એવા શબ્દોના પ્રયોગ પોતે બ્યારે રગમાં આવી અદગ્ના ઠવિ અને તાહિ ચકાને મોડા મેદાન આપના હોય છે ત્યારે જ કગ્તા હોય છે એમને અંગ્રેજ શબ્દોનીય હોજ નથી ‘ટૂંકેડી’, ‘કરીઅર’, ‘અપીલ’, ‘ડિસિપ્લીન’ જેવા શબ્દો ને ગુજરાતી લિપિમાં મિનામોઢાય વાપર છે અંગ્રેજ

શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય શોધના-સર્જનામાં પણ કાકાસાહેબને ઘાઈ પહોંચે નહિ Irrigation engineering માટે 'ભગીરથ નિધા', Tug of war માટે 'ગજ માઢ', Casting vote માટે 'તુલસીપત્ર', બાયસિકલ માટે 'દ્વિચક્રી', ફૂટબોલની રમતના goal-keeper માટે 'લક્ષ્મણ' અને ભોગના ત્રણ ધોષ The King, The Rower અને The Ladyના સમાન ભાનરાયક 'રાજ', 'રુદ્ર' અને 'પાર્વતી' એ એમણે યોજેલા ગુજરાતી પર્યાયો જેના બીજા ધણા પર્યાયો ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ 'ઉપમહ' 'ચોપડીચુબક', 'મરચાબહાદુર', 'ખાસકળા', 'પલાયનચુદ્ધ', 'કાકદષ્ટિ' અને એવા એમના ધણા શબ્દધાતર તેમ જ શ્લેષની શબ્દરમત પણ અભ્યાસીઓથી અગણી નથી.

પણ શબ્દલડોળ અને ભાષાપ્રચુર કરતાય વિશેષ ધ્યાન કાકાસાહેબના લખાણો ખેંચે છે તે તેમની લખાવટથી તેઓ આમ તો ગ્રાધીજના અતે વાસી અને ગ્રાધીસંપ્રદાયના લેખક પણ લેખક જે લખે તેમાં એનું વ્યક્તિત્વ જીતયાં વિના રહે જ નહિ, અને કાકાસાહેબનો જન તો સાહિત્યકારનો, કળારસિક પડિતનો છે, એટલે એમના લખાણોમાં એમનું એ વ્યક્તિત્વ મુદ્રાકિત થયાં વિના રહ્યું નથી ગાધીજથી પ્રભાવિત લેખકવૃદ્ધમાં શૈલીકાર બન્યા કાકાસાહેબ ઉત્કટતાને, શ્રી મુનશીના શબ્દોમાં સરસતા અને સચોટતાને, મસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે નકોક્તિ અને તત્પરિણામી ચમત્કૃતિને, કાકાસાહેબ તો લખાણને ચોટદાર બનાવવા માટે આત્મચક્ર માનતા જણાય છે આથી તેઓ અનેક વાર યથાનકશ કલ્પનાપ્રાણિત કે પ્રુદ્ધિચતુર કે નિનોદરસિક ઉપમાદિ અલંકારો એવી સાહજિક છગાથી પોતાના લખાણોમાં વેરતા જાય છે કે એક વાચ્યમાં આખા દૃશ્ય કે પ્રસંગ કે તે રખનના મવેદનનો તાદરશ અનુભવ તે કરાવી દે છે અપૂર્વ મૌલિકતાથી આકર્ષક ભાગતા એમના આવા અલંકારપ્રયોગોની એક મજાની યાદી કરી શકાય એ જ રીતે સાદી ગાતને સીધા શુષ્ક કથનને બદલે આપ્તલાદક રસાળ લખાવટથી વર્ણવવા એમના નાકોની પણ અભ્યાસીઓ એમના લખાણોમાંથી વીણીને યાદી બનાવે તો કહેના કહેનામાં ને લખના લખનામાં માણસે માણસે ને લેખકે લેખકે પ્રતિભાના પોત ને પ્રમાણ પ્રમાણે કેવો તો દેર પડતો હોય છે, અને પ્રતિભાશાળી લેખકની પ્રતિભા કેવી રીતે ક્ષણમાં બધાથી ન્યારી દેખાઈ ધ્યાન ખેંચના મઠી જતી હોય છે તે, અને લખાણને સાહિત્ય તત્વથી કેમ રસી, સભરી કે મહેકાવી શકાય, તેનો વસ્તુષાઠ શિખાઉ લેખકોને તેમણી મળે તેમ છે. બધા જે બોલે ને લખે તે સાહિત્ય કક્ષાનું

નથી હોતું. કાકાસાહેબ જે ખોલે કે લખે છે તે મોટા પ્રમાણમાં 'સાહિત્ય' હોય છે તે આ કારણે. સાહિત્યિક છટાઓના અને શૈલીના શોખીન કાકાસાહેબ જ્યારે ગદ્યમાં દ્રવિ, અને હાસ્યકાર નથી હોતા, તેમ ભિમ્ભીનાથ નથી બનતા હોતા અને સીધા સંદેશવાહક વિચાર-પ્રચારક હોય છે ત્યારે પણ વિચારોને તેજસ્વી છટાદાર અને લાઘવવાળી વાણીમાં તેઓ એવી સિદ્ધિથી મૂર્ત કરે છે કે તેમનાં લખાણો સુંદર અર્થાન્તર-ન્યાસી સૂક્તિઓની મંખ્યા પણ મોટી દેખાડે છે. 'સલામતી એ જીવનનો સડો છે', 'જીવનમાં શું કે કળામાં શું, અતુકરણ એટલે મરણ', 'ગરીબાઈ એ વીરનો ખોરાક છે', 'મરણ કરતાં રમણ જીવવાન છે', 'એશઆરામ એ જીવનનો કાટ છે'—આવાં તો હેટલાંય અર્થગર્ભ સુલભ સૂત્રકાવ્યો તેમનાં લખાણોમાંથી તારવી શકાય. કાકાસાહેબની શૈલી અને એમનું ગદ્ય ગુજરાતી વાક્યમયને એમનું એવું તો વિશિષ્ટ અર્પણ છે કે નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, બલવંતરાય, આનંદશંકર, ગાંધીજી, મુનશી ને મેઘાણી જેવા ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ગદ્યકારોમાં કાકાસાહેબનું મહત્વનું સ્થાન છે, અને આજે કાઠિને પોતાની ભાષા ધડવા—ખીલવવા અને સારું ગદ્ય લખવાની હથોટી કેળવવા નમૂનેદાર ગદ્ય વાંચવા સુચવવાનું હોય તો પહેલું કે બીજું નામ કાકાસાહેબના ગદ્યનું જ હોઈ આવે.

સત્યાગ્રહ આગ્રમ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કરેલી શિક્ષણસેવાથી, ગુજરાતમાં અનેક સલાઓ અને પરિપદોમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોથી તેમ લોકશિક્ષણાત્મક વિચારપ્રેરક લેખોથી પ્રજાની કરેલી સંસ્કારસેવાથી, અને આવા સત્તાદેય વાક્યમય પડે કરેલી ગુજરાતી ભાષાવાક્યમયની અમૂલ્ય સેવાથી કાકાસાહેબે જે હેતુસર પહેલવહેલા એ ગુજરાતમાં આવ્યા હતા તે હેતુ સંગોપાંગ સિદ્ધ કરી ગુજરાતને અપૂર્વ વળતર આપી ઝડપ ફેડી નાખ્યું છે એમ નથી, બિલકુલ ગુજરાતને ઝડપી બનાવ્યું છે. અકૃત્ય થયા સિવાય ગુજરાત એ કદી જૂલી શકશે નહિ.

‘હિમાલયનો પ્રવાસ અને ઉત્તરાખંડની યાત્રા’

રામનાનાયક વિ પાઠક

આ પૃથ્વીમા પ્રવાસનું સાહિત્ય વિરલ છે જે કાઈ છે તે પણ ઘણું બાગે પરમુલકના પ્રવાસનું સાહિત્ય છે પણ આપણા દેશનું સૌન્દર્ય તો આપણે સાહિત્ય દ્વારા પણ જોયું જ નથી હોતું આથી વિચારમા અને મુસાફરીમા બન્નેમા આપણે દેશ આપણને સૌથી વધારે છેડે પડે છે જૂગોળની એક ઘણી વખણાયેલી જૂની ચોપડીમા મુખપૃષ્ઠ પર નીચેની પંક્તિઓ હતી —

બેઠકે સહેવ મુ કોઈ મરના
ચલ તમાશા કિતાબમે દેખા
આપ ફૂના હોકર ભતમે મિલના
ચલ તમાશા કબાબમે દેખા
આપ મુખી ચોરક સિન્જત
ચલ તમાશા કબાબમે દેખા

આ પુસ્તક વિશે પણ કહી શકીએ કે ગાદી પર આરામથી બેઠા બેઠા આ પુસ્તકની મદદથી હિમાલયની અને ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરી શકાશે હિમાલયની લબ્યતા, પ્રુષ્ઠસ્થાનોની પવિત્રતા, સતનો સમાગમ, ધરમશાળાના અવતરવા અનુભવો સર્વનો આનંદ કરી શકાશે

હાલની ડેજનરેલીમા જેનું સૌથી વધારે દુર્લભ ચતુ હોય એવો વિષય આપણા દેશની જૂગોળ છે પગરસ્તે કરેલી યાત્રાની જૂની પદ્ધતિ પણ નના સાધનો ચતા નાબૂદ થઈ છે, અને તેથી આપણને આપણા દેશનું કેવળ અજ્ઞાન જ રહે છે દેશનું એકત્ર સમજવાને માટે આપણી પાસે પૂરો અનુભવ જ હોતો નથી આ પુસ્તકથી ડેજનરેલીની આ મોટામા મોટી ખોટ કેટલેક અંશે પૂરી પડે છે

• ‘હસ્તામલક એવું તેનું નામ સ્મરણમા છે

પ્રવાસના પુસ્તકમાં માન પ્રવાસના દેશોનો જ નહિ પણ પ્રવાસ કરનાર પ્રવાસીનો પણ પરિચય થાય છે. 'કાકા'નો પરિચય આપણને નવજીવનના તંત્રી તરીકેનો, મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક તરીકેનો અનેકથા થયો છે. પણ 'કાકા'નો માણસ તરીકેનો પરિચય આ પુસ્તકમાં જ થાય છે. પ્રવાસમાં માણસ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે એ સર્વનો અનુભવ હશે.

આ પુસ્તકમાં 'કાકા'નો કવિ, ફિલસૂફ, સમાજશાસ્ત્રી, વિચારક વગેરે અનેક રૂપે આપણને પરિચય થાય છે. પુસ્તકના વિષયમાં 'કાકા' એટલા તદાકાર થયા છે કે આ તે નિઃશિંગીની સૌન્દર્યસમૃદ્ધિ કે કાકાની કાવ્ય-સમૃદ્ધિ, હિન્દની મંત્રમુદ્ધિ કે કાકાની ફિલસૂફી, સમાજમંદયાઓનું ગુહ્ય કે કાકાનું સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, એ નક્કો કરી આપવું અમને મુશ્કેલ લાગે છે અને અમને માન બંનેના પરસ્પર ઔચિત્યની જ પ્રતીતિ થાય છે.

આખું પુસ્તક બહુ જ ઉન્માદપ્રેરક શૈલીમાં લખાયું છે. હિમાલયના સંગૃહમાં નહાવાથી લેખકને જેટલી તાજી મૃતિ થઈ હતી તેટલી આ પુસ્તક વાચવાથી થાય છે આપણા જીવન વર્ગનું સાદસ આવાં પુસ્તકોથી હિમાલયના જેવી અચલતા, ઉભવતા અને શુચિતા તરફ દોરાયે એમ આશા રાખીએ છીએ.

અપાઠ ૧૯૭૬

['સાહિત્યવિમર્શ', પૃ. ૨૧૯-૨૨૦]

દેવવર્ણી મ્હે છે: 'હું સત્તાની દાસી નથી, માથાની ડિંકી નથી, વિમાનની સખી નથી, કાળની પ્રતિદારી નથી, અર્ધરાત્રીની બાદી નથી. હું તો ધર્મનું પુનરાવનન છું મનુષ્યના હૃદય, જુદી તેમ જ વર્ગમાં કિંદ્રોની રૂપ મિત્રી છું. માનસગામ્ય ને સમાજગામ્ય એ બે મારા પત્થ છે જ્યાં અને દુનિયા મારા દાવ છે વિમાન મારું મસ્તક છે ધર્મ મારું હૃદય છે નિરીક્ષણ અને વક્ર મારી બે બાજો છે દલિદાસ મારા કાન છે સ્વાર્થગ્ય મારો શ્વસ છે ઉત્સાહ અને દલોચ મારા ફેફસા છે ધીરજ મારું વાન છે શ્રદ્ધા મારું સ્વપ્ન છે. અત્રી હું જન્મદેના છું, જન્મદારી છું મારી ઉપસના કરનાર બીજા દેહોનો બેરિયાલો નહિ રહે. એની સર્વ કામના મરી મારાને વૃદ્ધ થઈ રહે એમ ॥'

'સ્વનવિકાસ', પૃ. ૧

— કાકા કાલેલકર

‘કાલેલકરના લેખો’*

રામનારાયણુ વિ પાઠક

૧

અમા શ્રી કાલેલકરના ‘નનજીવન’મા અને બીજા માસિકો માટે લખેલા પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ લેખોનો મગ્ગ છે ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ જે આ પહેલા હમણા જ જુદો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે તેના લેખોનો આમા સમાવેશ કરનામા આવ્યો નથી

ગુજરાતીઓમા અનેક ખોડો-દોરો લસે હશે પણ તેમનામા એક ગુણુ છે તેની તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી અને તે ગુણુ બીજાઓને અપનાવી લેનાનો લસે આપણે પોતે આપણા સાહિત્ય તરફ ગમે તેવું દુર્લક્ષ રાખતા હઈશું, પણ આપણા સાહિત્યની સેવા કરવા આનરને આપણે પરાયું લાગના હતા નથી શ્રી કાલેલકર એના એક અપનાવેલ ગુજરાતી છે ‘કાકા’ના નામે તેઓ માન ગુજરાતી સાક્ષરામા જ નહિ, સમાજમા પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે

ગાંધીજીએ એક નાર પોતાના સહકારીઓ વિશે ખોલતા કહ્યું હતું કે તેમાના કેટલાએક તો સનાઈ ગુજરાતી છે આ પદ શ્રી કાલેલકરે અક્ષરશ ખરું કરી બતાવ્યું છે

કાકા એક સિદ્ધહસ્ત લેખક છે તેમણે પોતાને માટે એક શૈલી ઘડી લીધી છે, અને તે શુદ્ધ ગુજરાતી શૈલી છે લાવાની ગમે તેવી ખૂબી અને ગમે તેવો ધરગથ્થુ શબ્દ પણ તેમને અગાત નથી અને તે શૈલીમા તેઓ જરા પણ મહેનત વિના જ સરલ પ્રવાહથી લખી શકે છે આ સમયનો કોઈ પણ ગદ્યમગ્ગ એમના લેખ સિવાય પૂર્ણ નહિ ગણી શકાય એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી અને તેમના સાહિત્યપ્રવાહમા એક વરસનું જે

*અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરનો લેખસંગ્રહ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ ૭૪૭, કે ત્રણ રૂપિયા

લગાણુ તેમની કેટલી પડયુ તે દરમિયાન તેમના લેખોનો મગ્ગ નક્કીવને કર્યો તે ઉચિત કર્યું છે

પણ અમે માન તેમની શૈલીને લીધે તેમને સિદ્ધહસ્ત નથી મળતા તેમના વિચારની પરિપક્વતા માટે પણ કહીએ છીએ તેમનો હરખર્ષ લેખ નાયતા તરત સમજાય છે કે તેમને મન પોતાનું વક્તવ્ય જગા પણ આપુ કે અસ્પષ્ટ નથી જ પોતાને શું કહેવું છે તે તે પોતે બહુ જ સ્ફુટ સમજે છે અને માટે જ તેઓ એટલું સ્પષ્ટ લખી શકે છે તેમણે પોતાના વિચારો ઘણા વિષયો ઉપર સ્પષ્ટ અને સાકાર કરી નાખ્યા છે અને કરી નાખ્યા પણ છે હરખર્ષ વિષયનું તે પોતાના ચોક્કસ કરવા દૃષ્ટિબિન્દુથી દર્શન કરે છે અને જેવું પોતે કરે છે તેવું ખીજાઓને કરાવી શકે છે કાર્ત્તવ્ય લેખકમાં આ ગુણુ જેવો તેવો મળ્યાય નહિ પણ આ ગુણુથી ઘણી વાર લેખકની પોતાની પ્રગતિ આપણે કૃતિ અને મર્યાદિત થયેલી જોઈએ છીએ પણ આ પ્રમાણે 'કાકા' વિશે ઈર્ષ ટીંગાકાર કહે કે વિચારે તે પહેલા તેણે કાકાના લેખોનું વિષયવૈવિધ્ય અને તેમના જ્ઞાનની વિશાળતા અને જીકાર્ત્ત માપવા જોઈએ આપણા ઇતિહાસનું એમને વિશિષ્ટ દર્શન છે પ્રાચીન ઇતિહાસ નો અને તેનો અર્થ કરવાનો એમને રોષ છે જુગોળદર્શન નિરો તેમણે માન વાચ્યુ નથી પણ લગભગ આખો હિન્દુસ્તાન બાવાની પેઠે ફરીને જોયો છે હિન્દુસ્તાનના અનેક નમાજો, મનો, રિવાજો તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયા છે અધ્યશ્રદ્ધાનાગા મનાતા પુરાણો વાંચ્યા છે, અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી થતા તેની દીકાઓ પણ વાંચી છે બાગમાહિત્ય, લોકસાહિત્ય બધા વિશે તેમને કંઈક કહેવાનું છે આ સર્વ જ્ઞાન આ લેખોની નામાસની જોતા પણ માલુમ પડશે પણ 'કાકા' આ ઉપરથી માન પરચૂણુ જ્ઞાનરાજા છે એમ પણ નથી આ સર્વ વિષયોમાં એમણે તત્ત્વદૃષ્ટિથી રસ લીધો છે એને જો તબરપર્યાઈ અને તત્ત્વાભિનિવેદી દૃષ્ટિ હોય નહિ, તે આ નર્વ વિષયોમાં એક જ માણસ રસ પણ ન લઈ શકે એ દેખીતું છે

આપણા દેશની અને ખાસ કરીને હિન્દુધર્મની જૂની પરંપરા એવી છે કે અવ્યાતીવર્ત પોતાના જ્ઞાનને લોકોપયોગ્ય રૂપ આપીને તેને સામાન્ય જનસમાજમાં પ્રતગતી લોકોને કર્તવ્યોન્મુખ કરે આ પરંપરા અનેક કારણોથી સિધ્ધિય થઈ ગઈ હતી તેને હાલ ગંધીજીએ ફરી જાગૃત કરી છે આ ગ્રાધીજીની પરંપરાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં કોઈ પણ ચાહુ જામનો કે અસંવનો લાગ લેવો નહિ એવો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે લોક ન

સમજી શકે એવો સિદ્ધાન્ત કહેવો નહિ એટલું જ અહીં વધારેમા વધારે શક્ય છે, પણ લોકમાલ્ય કરના માટે સિદ્ધાન્તનો ભાગ યાગ (Compro-
mise) શમ્ય નથી શ્રી કાલેલકર આ નવી પદ્ધતિના લેખક છે તેથી જ તેમના લેખોમા પાડિત્ય કે અટપટી દલીલની પગપરાઓ નથી પણ વિચક્ષણ વાચનાર તેમની પાછાડે રહેલ ચિન્તન અને અનુભવ સ્પષ્ટ જોઈ શકશે

ગુજરાતી વાચકવર્ગ આ લેખોને પણ આનંદાર આપશે એની અમને શ્રદ્ધા છે

પોપ ૧૯૮૦

[‘સાહિત્યવિમર્શ’, ૫ ૨૨૦-૨૨૩]

૨

“ ગુજરાતને પોતાનું નિવાસસ્થાન પનારી રહેનાર કાકાસાહેબના નામથી આજ કોઈ ગુજરાતી અંગણુ નથી ઘોડા જ વખનમા નવજનન, વસન્ત અને ખીજ ગુજરાતી પત્રો દ્વાગ એમણે ગુજરાતની શિક્ષિત તેમ જ સામાન્ય પ્રજાનુ ઘણુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે એમના લેખો દરેક ઢેકાણે રસથી વચાતા અને આજે આ લેખો આમ પ્રસિદ્ધ થયેલા જોઈને અમને મતોપ થાય છે રા કાલેલકર પોતે જાતે જોડા અભ્યાસી છે, અને એમના જોડા અભ્યાસની છાપ એમના દરેક લેખમા આછે-તે અગે એમના બધાય લેખોમા પડે છે એમના વિશાળ વાચન, વિશુદ્ધ સરકાર, રસિકતા, પવિત્ર આચાર અને સ્વતંત્ર વિચારશ્રિણીની છાપ એમના લેખોમા એકદમ ઉપર તરી આવે છે એમના લેખોની ભાષા પણ હરેલ છતા સ્વાભાવિક અને લીસી છે એમના લેખો કેવળ ચોપડીના પાના ભરના માટે નથી પ્રજાની આગળ કંઈક સગીન વિચારરૂપે મૂકના માટે છે એમણે એટલા બધા વિવિધ વિષયો ઉપર લખ્યુ છે કે એમના લેખોના વિષયનાર ભાગના કરી વાચકને સરળતા કરી આપવાની જરૂર હતી જ પ્રકાશકોએ એટલા જ માટે એ લેખોને ચરિતકીર્તન, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, જીવન્ત ઇતિહાસ, કેળવણી, સમાજશાસ્ત્ર, સ્વદેશી, તત્ત્વચર્ચા, સાહિત્ય અને કળા, રાજકારણ-સિદ્ધાંતચર્ચા, રાજકારણ-પ્રમંગચર્ચા, ન્યાયનુ નાટક અને પરિશિષ્ટમા વહેચી નાખ્યા છે આમાના દેટલાક લેખો પ્રાસંગિક છે છતાંય આ મગ્ગનો મોટો ભાગ તેની શૈલી, મુદ્રાસર લખાણુ, ગાલીય અને જોડા વિચારોને લીધે સાહિત્યમા કાયમનુ સ્થાન લેશે સાહિત્યના જીજરતા ત્રયકારોની આ અભ્યાસપોથી બને તો નવાઈ નથી પુસ્તકની બાધણી અને છપામણી પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે ”

[સમાવેશ્યક પુ ૨૬, અક ૪, ૫ ૨૮૨]

‘ઓતરાતી દીવાલો’

૧

[નોંધ : આહિન્યના વિવેચનના પરભાષીને સ્થાન નથી એ વિચારથી હું જરા અચમ્બો, પણ હું ગુજરાતી ભાષા કાકાસાહેબના પુસ્તકો દ્વારા જ શીખ્યો એમ કહીએ તોયે ચાલે, અને જેમ શિષ્યની અધૂરી સિદ્ધિમાં શિક્ષકનો પ્રભાવ દેખાય છે તેમ મારી જેવી તેની ભાષામાં કાકાસાહેબને પરાક્ષ અગતિ મળશે વળી કાકાસાહેબ પોતે મૂળ પગભાષી ગયા ને !]

કુશાની દૃષ્ટિએ ‘ઓતરાતી દીવાલો’ એ કાકાસાહેબની શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણી શકાય એટલું જ નહીં પણ વિશ્વસાહિયમાં જ એનું ખરું સ્થાન છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

એ ચોપડી વિશે કાઈક લખવું પડ્યું છે એમ્મે ચાલો પ્રથમના સૂર છેડીએ - એ ખ્યાલથી મેં એવું લખ્યું નથી પણ મારો અનુભવ વ્યક્ત કરના ને સાથેસાથે મારું એક જૂનું નાથ ચૂકવવા મેં મારો નિવેકપૂર્વકનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે હવે મારા અભિપ્રાય સાથે એના કારણે પણ આપે તો જ મારું કામ પૂર્ણ ગણાય.

કાકાસાહેબે લખ્યું છે કે “ ઓતરાતી દીવાલોએ અનેક હૃદયોમાં મને પ્રવેશ આપ્યો છે ” એમાનું એક મારું છે હવે હૃદયની લાગણીને ટેમ આપવા છુદ્ધિની મજા માગીએ.

‘ ઓતરાતી દીવાલો ’ની શ્રેણીમાં પહેલું મરણ એનું સાત માતાવરણ, એનો અવિષ્ણ ભાન અથવા તો લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો એની પુરુષિમળ છે.

લેખક છે તો જોશમાં, અને લખે છે સા વિશે ૨ જેવમાં બીજા મહાન પુરુષોએ આત્મકથા લખી છે, સ્વાતંત્ર્યધ્વનના સ્મરણે લખ્યા છે કે ગીતાનું

ઉપર લાખો લખ્યાં છે. પરંતુ કાકાસાહેબ લખે છે...ખિસકોલીઓ ને કાઠીઓ ને વાંદરાઓ વિશે. બહાર તો લડાઈ ચાલે છે અને જેલના છવનમાં પણ એના પડઘાઓ પડ્યા વિના રહેતા નથી. પણ લેખકનો આત્મા જળકમળના ન્યાયે શાન્ત ને નિર્મળ રહે છે : “જેલમાં જ્યાં ગેરસમજ, ગેરધન્સાદ અને હેરાનગત જ હોય છે ત્યાં પણ મારી દુનિયા મને પ્રિય જ લાગી છે.” આ તે કોઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી, અને ‘ઓતરાતી દીવાલો’નાં બધાં જ પાનાંમાં એનું મૂક પણ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડે છે.

શાન્તિનો ઉપદેશ શબ્દોમાં નહીં પણ પોતાના આત્માનાં દર્શન કરાવવાથી જ આપી શકાય. તો અહીં કાકાસાહેબે પોતાના આત્માની ઝાંખી કરાવીને શાન્તિનો કલાત્મક સાક્ષાત્કાર આપણે માટે સુલભ બનાવ્યો છે.

*

‘ ઓતરાતી દીવાલો’નું ખીજું મહત્વનું લક્ષણ એ ‘ દીવાલપ્રવેશ ’ નામની એની ટૂંકી પ્રસ્તાવના છે. પ્રસ્તાવનામાં શું હોય ? ઘણાખરા વાચકોને તો એ છોડીને પહેલા પ્રકરણથી વાચન શરૂ કરવાની ટેવ (કે કુટેવ ?) હોય છે. અને તેમાં લાગ્યે જ અર્ધું પાનું ભરે એવા એ ‘દીવાલ-પ્રવેશ’માં શું મહત્ત્વ હોઈ શકે ?

મથિનું કદ નાનું, પણ એની કિંમત ભારે. એવી રીતે ‘ દીવાલ-પ્રવેશ’ની અગિયાર લીટીઓમાં કલાના નવે રસોનો રસ ભરચક ભરેલો છે. એ અહીં ટાંકીએ તો અરથાને ન લાગે. ખરેખર કાકાસાહેબના માનાર્થે રચેલા ગ્રંથમાં એ ‘ દીવાલપ્રવેશ ’નો સમાવેશ ન થાય તો જીજ્ઞાસુ લાગે. દરેક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને આ પ્રસ્તાવના મોઢે આવડવી જોઈ એ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી :

“ ગાંધીજીએ આશ્રમ માટે સ્થાન સરસ પસંદ કર્યું છે. ઉત્તર તરફ સાબરમતી જેલની દીવાલો દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણ તરફ દુધેશ્વરનું સ્મશાન છે. સામી બાજુ શાહીબાગથી માંડીને એલિસબિજ સુધી પથરાયેલાં અમદાવાદનાં બૂંગળાં દેખાય છે, જ્યારે પાછલી બાજુ વગડા સિવાય કશું જ નથી. આવે ઠેકાણે રહ્યા પછી ચારે તરફ કુતૂહલની નજર ગયા વગર શી રીતે રહે ? વખત મળે એટલે રખડીએ. આસપાસની બધી સીમ જોઈ, પણ પેલી ઓતરાતી દીવાલોની અંદર શું છે અને સ્મશાનની પેલી પાર શું છે એનો જવાબ મળવો સહેલ ન હતો. સરકારની કૃપાથી એક સવાલનો જવાબ મળ્યો. ખીખ સવાલનો જવાબ ઈશ્વરકૃપા થાય ત્યારે ! ”

મારા કોઈ મહેમાન અમદાવાદ આવે ને હું એને શહેરના દર્શન કરાવના કોઈ જાણે ત્યારે સાગરમતી આશ્રમની મુલાકાતે તો અચૂક જઈએ બધું જોયા પછી હું સાગરમતી જોઈને ઉલ્લેખ કરીને "દીનાલપ્રવેશ"ની વાત કરું છું બધા એ વાતથી પ્રભાવિત થાય છે અને પૂછે છે, 'એ પુસ્તક શા વિશે છે?' પણ આ વાત હવે પછી આપશે

કાર્યનો મગજ આરભ હોય તો જ કામ પાર પડે એની માન્યતા માનવહૃદયમાં ધર કરી બેઠી છે દક્ષિણના મંદિરો બાધનારાઓએ મંદિરના બીજા કોઈ ભાગ કરતાં એના પ્રવેશદ્વાર (ગોપુરમ્) ઉપર કલા ને સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કર્યું છે પહેલી છાપ સારી હોય તો બાકીના કામમાં વાધો ન આવે એવો વ્યવહારુ નિયમ જાણે તેઓએ પાળ્યો ન હોય! એવી જ રીતે 'ઓતરાતી દીવાલો'ના પ્રવેશ મુશ્કેલીભર્યા ને મગજમય છે ફેર એવો જ કે અહીં આરભની કક્ષા આખા પુસ્તકમાં અત્યંત સુધી જળવાય છે

*

મારા મહેમાનો જ્યારે મને પૂછે કે, "જેની વાત તમે કરી છો એ પુસ્તક શા વિશે છે?" ત્યારે હું જરા મૂઝવણમાં પડું છું જોઈના અનુભવો વિશે છે એમ કહું તો એમને ખોટો જ ખ્યાલ આવે, અને ખિસકોલીઓ, કબૂતરો ને કામડાઓ વિશે છે એમ પણ કેવી રીતે કહું?

પણ આ મારી મૂઝવણમાં એ ચોપડીના મહત્વનું બીજું એક કાગળ છુપાયેલું છે કોઈ નવવક્રમાં હોય તો આપણું ધ્યાન એના તરફ જાય છે સારો નિગ્રહ હોય તો એ આપણને નવા વિચારોની વાનગીઓ પીરમે છે પ્રવાસ વર્ષ નહોય તો એની પાસેથી આપણે કેઈકે નવું નવું મજાવાની - જોનાની આરામ રાખીએ છીએ પરંતુ 'ઓતરાતી દીવાલો'માં એવો કોઈ ઉદ્દેશ છે ખરો? એમાં નથી વસ્તુની તીખાઈ કે નથી વિચારોની મહત્વના કે નથી ભ્રમ દર્શોનું વર્ણન લેખક સ્પષ્ટ કરે છે કે "આ લખાણમાં ઉપદેશ નથી, પ્રચાર નથી, કડાપણ નથી, વિદ્યા નથી"

હા, આ પુસ્તક નાચવાથી કોઈ રોકે? કાપડો મગનો નથી પણ આનો અર્થ શું એ ન હોય કે તેથી જ એ 'કલાની ખાતર મલા'ના છંદા આદર્શોની પાને જ આપ્યું છે! જે માહિત્યની દુનિયામાં નિષ્કામ કર્મને રચાવ હોય તો એ આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે

પરંતુ એનો અર્થ એ પણ નથી કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એ તદ્દન

નિરુપયોગી છે. નિષ્કામ કર્મ કરવાથી જે રીતે શુભ પરિણામ આવે છે તે જ રીતે ‘ઝોતરાતી દીવાલો’માંથી સારાં ફળ પણ મળે છે.

ગ્રીક સ્થાપત્યકલાનો નિયમ હતો કે ઇમારતનો દરેક સ્થંભ ખરેખર ઉપયોગી હોવો જોઈએ, ખાલી શોભાની ખાતર વધારાના સ્થંભો મૂકવા એમાં ગ્રીક વિવેચકો દોષ જોતા. કામ સાથે કલાનું મિલન, સૌન્દર્ય સાથે ઉપયોગિતાનો યોગ, એ એમનો આદર્શ.

તો અહીં પણ આ બે વૃત્તિઓનો મેળ થાય છે. આખરે કાકાસાહેબ રહ્યા તો શિક્ષક, માટે ગમે તે બોલે કે લખે પણ સાથે સાથે બોધપાઠ આવવાનો જ. ‘ઝોતરાતી દીવાલો’ વાંચતી વખતે આપણને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે અનેક પાઠ શીખવા મળે છે. મંદોદરીઓની મૂર્ખાઈમાં આપણી આસક્તિ દેખાય છે; બહાદુર ખિસકોલી માતૃપ્રેમનો પદાર્થપાક આપે છે. ઇન્દ્રગોપની જીવનલીલા આપણી જ સ્વચ્છ ‘સુરતાનું’ ભાન કરાવે છે...

મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ ગ્રીકીને પરોક્ષ રીતે આપણા જ જીવનની ચર્ચા કરવી, માર્ગદર્શન આપવું; બોધ આપવો, એ ‘ઝોતરાતી દીવાલો’નું એક રહસ્યમય આકર્ષણ છે.

*

સાહિત્યની રચનાને સર્જન કહે છે. સર્જન અથવા સૃષ્ટિ એટલે શૂન્યમાંથી ટોર્ષ નવી સૃષ્ટિ પેદા કરવી તે. આ કામ તો પરમેશ્વરનું જ હોય. પણ જેમ માણસ તુચ્છ કારણમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં સફળ થાય તેમ એ પરમેશ્વરની પરમ સર્જકશક્તિની નજીક આવે છે.

અને આ કામ અનામાસે થાય તો જ એ સર્જનની ટાટિમાં આવી શકે. એક લગ્ન મંદિર બાંધવા હઝારો માણસો પરસેવો પાડીને ને કષ્ટ વેઠીને ભાગ લે છે. આ પથ્થર અહીં મૂકા કે પેલું લાકડું લાં ગોઠવો..., એમ હુકમ મળ્યા કરે છે અને એનો અમલ થતો જાય છે. આ તો સૃષ્ટિ નહીં પણ મજૂરી છે. પણ જે સ્થપતિએ સ્વયંજૂ પ્રેરણાથી, પોતાની કલ્પનાથી અદર કલાના આવેશમાં આખા મંદિરની રચના કરી છે, એ જ ખરો સર્જક. (એમ બે વિચાર કરીશું તો કેટલાયે સાહિત્યકરોની કૃતિઓમાં સૃષ્ટિ કરતા મજૂરીનો અંશ દેખાશે !)

‘ઝોતરાતી દીવાલો’ની રચના માટે લેખકને ‘તદ્વન નજીવો માલ મળ્યો હતો; નહીં જેવો કહીએ તોયે ચાલે. જેલના કંટાળાભરેલા જીવનના રોજિંદા પ્રમંગો. આ ‘શૂન્ય’ જેવા માલમાંથી એમણે કલાનો આવિર્ભાવ

કરાયો છે, અને એ પણ અનાયાસે જ ‘ઝોતગતી દીવાલો’ વાચતા શ્રમ પડતો નથી, કેમકે એ લખના પણ લેખકને શ્રમ પડ્યો ન હતો. સ્વાભાવિક રીતે, અરજીમાથી જળનો પ્રવાહ સહેતો થાય છે એવી રીતે, લેખના વિચારો ભાવાનુદય થતા આવે છે, અને આપણે એનો ધૂટો ભરતા નહિ એ છીએ.

નજીવ કાણુમાથી અનાયાસે જ ઉદ્દૃષ્ટ પરિણામ લાવતું એનું જ નામ સર્જન મારી દૃષ્ટિએ એ ‘ઝોતગતી દીવાલો’ નો મોટામાં મોટો ગુણ છે.

*

કૃત્તની પાખડીઓ વિખેરીને એનું પૃથક્કણ કરવા હું માનતો નથી. કૃષ્ણને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળવાથી ગો ગો આનંદ થશે એની ઘોડી સૂચના આપી છે એની ગોખા ને એની સુગંધનો લહાવો માણવા નાના મોઝા, ઊંઝાઓ તેમ જ સાક્ષરો, બધાને જ આમ નયું છે.

જીજ્ઞાસી સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં આ નાનકડું ફૂલ હંમેશને માટે મહેતુ રહેશે.

—કાલેલકર સી જી વાલેમ, એમ જે

૨

‘ઝોતગતી દીવાલો’ કામ કાલેલકરના એકાદ વર્ષના પ્રથમ જ્ઞેષ્ઠ અનુભવની નાનીની રમરણુયાત્રા છે. ગાંધીજીની હાકલને ઉપાડી લઈને દેશભ્રમ લેખકે જ્ઞેષ્ઠને જીવકાની દીધી તેમાં પ્રવિઝો અને લેખકો પણ હતા જ્ઞેષ્ઠના એ અનુભવોમાંથી જ્ઞેષ્ઠજીવનનું સાહિત્ય પીરસનાગ લેખકમાં મુખ્યત્વે ગાંધીજી, કાકા કાલેલકર, જીવેગચ્છદ મેઘાણી અને દાદા માવલ કરને ગણી શકાય આ પ્રકારના સાહિત્યમાં ‘ઝોતગતી દીવાલો’નું મથાન વિશિષ્ટ છે એમાં જ્ઞેષ્ઠજીવનની પ્રકૃતિ કે પ્રવૃત્તિ નથી, પ્રેમીઓ સાથેના અનુભવોનું પણ ખાસ વર્ણન નથી આ મનિરીક્ષણ પણ નહિ જેવું આખા પુસ્તકમાં લેખકના મનની પ્રસન્નતા વગ્તાય છે પ્રકૃતિના કુમળા તત્ત્વો તથા એમના સમભાવ અને એમની રમતોનું ચિત્ર છે કાકાસાહેબ પ્રતિભેશી છે સર્જના મહામાયમાં એમને જીવત રસ છે ‘વિશ્વશાંતિના પ્રતિનિધી વાણી—

વિશાળે જીવવિસ્તારે નથી એક જ માનવી
પણ છે, પખી છે પુષ્પો, વન્યોની છે વનસ્પતિ !

—લેખકના જીવનમાં વર્ણન થયેલી છે એટલે જ ‘ઝોતગતી દીવાલો’માં

માન માનવસૃષ્ટિની વાત નથી લેખકની સૃષ્ટિમાં વાદરા, ગિવાડી, કાગડા, સમડી, ખિચકોલી અને કળૂતરો ઉપગત કાડીમંકાડા અને વદાનો પથ્થુ સમાવેશ થાય છે એરડો, અરીઠો કે લીમડો પથ્થુ એમના હૃદયનું આકર્ષણ કરે છે સૃષ્ટિની કોઈ વસ્તુ લેખકને મન તુચ્છ કે અસુંદર નથી સૃષ્ટિના આ બધા રમકડા સાથે રમનામાં એ નાના બાળક જેવો ઉત્સાહ અને આનંદ અનુભવે છે એમનું કુતૂહલ પથ્થુ બાળકના જેવું જ સતેજ હોવાથી પ્રકૃતિના કુમળા નાજુક તરવેની કીડાપ્રવૃત્તિ જોવા મળ્યામાં તેમને ખૂબ રસ આવે છે કાડી અને મંકાડાની હાર નજરે પડના જ એ હાર કપાથી આની કપા જવાની, એમની પ્રવૃત્તિ શી વગેરે જાગતોની તપાસ માટે એમનું મન પ્રવૃત્ત થવાનું જ કાડીઓનું રમશાન પથ્થુ એ જોઈ આવવાના ખરા જ. ખિચકોલી એનું કંદન સાલળીને તરત જ પેલા કનિ વર્ડ્સવર્થની જેમ —

Will nobody tell me what she sings?

—એ કંદન શોકનું છે કે આનંદનું તેની જિજ્ઞાસા તેમના મનનો કમજો હોવાની જ માળામાંથી નીચે ગમડી પડેલા ખિચકોલીના બચ્ચાને માળામાં પાછા ગોઠવવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કરતી વેળા ખિચકોલી એમને પોતાના બચ્ચાના દુષ્ટ ધાતક સમજીને એની તિર્થગૃહાધારા કેની ગાળો દેતી હશે અને એના મનોભાવો કેના હશે તેની કલ્પના પથ્થુ તેમને અસ્થ થવાની ચદ્ર, તારા, પંખી વગેરેની બાળતમાં પથ્થુ એમની જિજ્ઞાસા જરાય ઓછી નહિ આ બાળસુલભ કુતૂહલવૃત્તિને કારણે પથ્થુ પુસ્તક રસિક અને સર્વલોચ્ય બની શક્યું છે એમના કુતૂહલની પાછળ નાના મોટા સહુ વાચકો એક સરખી રીતે ધસડાય છે

આ પુસ્તકમાં પ્રકૃતિના બીજા અંગોની સરખામણીમાં માનવજીવનનું ખાસ નિરૂપણ થયું દેખાતું નથી માનવપ્રકૃતિની અભયકાર્ષ, દુષ્ટતા કે નહોરતાથી નાસીને કનિ પ્રકૃતિના નિર્દોષ જીવોમાં રમવાનું થયા હશે ? પથ્થુ માનવજાત પ્રત્યે એમને નફરત છે અથવા પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનો અભાવ છે, એમ લાગતું નથી જીવદુઃ, માનવજાતના ભાગિ વિશે એમનો પ્રમળ આશાવાદ છે દુનિયાથી એ કટાળેલા નથી જગત પ્રત્યે પોતાની કૃતઘ્નતાનો ઉત્સેખ પથ્થુ પ્રસ્તાવનામાં એમણે કરેલો છે જ પ્રમળ આશાવાદ અને દુનિયા પ્રત્યેની દિલ્લચ્છીને કારણે જ આ પુસ્તકમાં પાને પાને એમનો ખુશમિજાજ દેખાય છે લેખકની કલમમાંથી મીઠો મર્મણો નિતોદ નીતરતો દેખાય છે તેનું મૂળ આ ‘ખુશમિજાજ’માં છે જેલજીવનની મુસીબતો લેખક હસતા હસતા જીવે છે અને એમાંથી પથ્થુ જીવનનો આનંદ લૂટે

છે સરકારે એમના શરીરને ભલે સજિયા પાછળ ગોધી ગાખ્યું હોય પણ એમનું કલ્પનારીક્ષ મન પાર વિનાના અદેશોમા ઉઠ્ઠ્યન કરીને ઉવનનું કાથુ ભરી લાવે છે જેલમા એમની નાનકડી ખોલીમા માકક, વદા અને ટેકગરો ણાના આક્રમણને તેઓ પોતાના સ્વાગતનુ ત્રિવિધ કાવ્ય ગણી લે છે, રાત્રે બહાર સૂતી વખતે શીતળ સ્પર્શથી દેહને પાવન કરનાર ટેકકાને લેખક ૧૮૧૮નો કાયદો લાગુ પાડે છે કાગડા અને ખિસોદનીનું યુદ્ધ રસપૂર્વક નિહાળતા એમને તે અગ્રજે અને આરથોના જેવું લાગે છે, કાગડા અને સ્ત્રમડીનું યુદ્ધ એમની ક પનાને ટ્રોગ્ગનયુદ્ધમા તાણી જાય છે ઇતિહાસ, પુરાણ, રાજકારણના અનેક પ્રમજો એમના મનમા તાજ તરતરતા જ હોય છે એટલે દાઈ એકાદ પ્રમગનુ વર્ણન કરતા એમનું મન પતંગિયાની જેમ વિવિધ ક્ષેત્રોમા ધૂમી વળે છે અને પોતાના વિષયને અનુરૂપ પરાગ લાવીને તેમા પાથરી દે છે દાખડે બાપા પાસે પૂછડીએ મયમપદા કરાનતી બિલાડીની વૃત્તિ જોઈને તરત જ લેખકને એ પ્રોત્સાહના સિંહનું સ્મરણ થાય છે કાશિયો કાગડાનો પીછો છોડતો જ નથી એ જોતા તેમને જાપાની સૈનિક યાદ આવી જાય છે વારવાર પાણીમા પડતા કબૂતરો તેમને કર્મકાંડી લાગે છે, વદાનો નાશ કરના માટે ખેડેલી જ્યેષ્ઠકમિની તેઓ વોરકાઉન્સિલ તરીકે વર્ણવે છે કાગડાનું બચ્ચુ મરી જતા ‘કાકા’ઓ તેની કાથુ કાઢના હોય તેવું લેખકને લાગે છે લેખકની વર્ણનશૈલીમા જે વિનોદ અને હળવી ટકા દેખાય છે તે તેમના ચિંતનોમા પણ સાવ ગેરહાજર નથી એમના શબ્દપ્રયોગો અને અલકારોમા પણ એ જ વિનોદ અને રમતિયાળ શૈલી નજરે ચડે છે હોજમા સ્નાન કરતી વખતે અનેક મ કોડાઓને પાણીમા લપસી પડતા દેખીને લેખક વારવાર તેમને બહાર કાઢે છે, છતા ફરીફરીને તેમને ત્યા હડી કાઢતા જોઈને તેમની બેચૂંકી પર ચીક ચડે છે પણ તરત જ ચિંતન સ્ફુરે છે કે માણસ જાત પણ એની જ બેચૂંક નથી ? નિષયમા પડીને ક્ષીણ થાય છે, મરી જાય છે છતા વિષય છોડતી નથી માણસ પરણે છે ને પસ્તાય છે, પરણે છે ને પસ્તાય છે છતા પરપ્યા વગર રહેતો નથી ત્યારે મ કોડાની જ આ આ મહત્વા જોઈને તેમને બેચૂંક શા માટે માનવા ?

દાખડે બાપાએ જેલમા હોળા પ્રગાવના અમિ કાથી કાઢ્યો અથવા બિલાડીને દૂધ ક્યાથી મગતું હતું તેનો ખુલાસો આપતા લેખક કહે છે એ તો જ્યેની ‘ખાનગી વ્યવસ્થા હતી કાડીઓની દિવસ્યાવનું નિરીક્ષણ કરતા કહે છે તેમાની ટેટલીક તો વ્યાજ ઉપર ઉવનાર રોડિયાની પેઠે અમરથી જ આમતેમ ફરનારી હતી લેખકની શૈલી ચિનાત્મક છે વર્ણનોની વિગત

આપીને, સુંદર અલંકારો યોજીને તેમ જ ઉચિત શબ્દઅયોગો દ્વારા લેખક ચિત્રો ખડાં કરી શકે છે.

લેખકનું હૃદય સૃષ્ટિના સહુ જીવો સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે. દરેક પ્રત્યે એમને સમભાવ, કરુણા અને પ્રેમ છે. પ્રકૃતિએ સર્જેલા તુચ્છ જંતુનું પણ જગતમાં સ્થાન છે એમ તે સમજે છે. ટૂંકમાં સહઅસ્તિત્વ - માત્ર માનવોનું જ નહિ પરંતુ પશુ, પંખી, જીવ, જંતુ, વનસ્પતિ તમામનું - એ લેખકનો આદર્શ દેખાય છે. માટે જ દયાળુજીભાઈના પગ તળે મંઠોડો કચકાઈ જતાં એમના પેટમાં કંઈ ને કંઈ થઈ જાય છે. કલાપીની જેમ તેમને પણ બૂલોની જ પરંપરા સમુ જગત લાસે છે. અકસ્માતનું જ સામાન્ય આ જગતમાં પ્રવર્તતું દેખાય છે. પણ લેખક નિરાશાવાદી નથી. તરત જ એમનો પ્રબળ આશાવાદ પુનઃ પ્રગટી નીકળે છે. મૃત્યુ એ દુર્ભાગ્ય નથી, જીવનમાંથી મુક્તિ અપાવનારું તત્ત્વ છે, એની પણ સિજ્જત છે એવી પ્રતીતિ થઈ ઈશ્વરી યોજનામાં એમનો વિશ્વાસ દઢ થાય છે. વિનાશ અને વિવાદ આ પુસ્તકમાં સાથે સાથે આલે છે. કળૂતરની હગારમાંથી વંદાની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો નિષ્કૃંપ લીધા પછી એક સવારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ લરી બંદૂકે આપીને કળૂતરોનો સંહાર શરૂ કરે છે લેખકનું હૃદય હાલી બેઠે છે ‘વંદાના ત્રાસમાંથી બચાવવા બદલ’ હું તેનો આભાર માનીશ એમ તેણે ધારેલું. મેં ઉદાસીન નજરે તેના તરફ જોયું. મારા મોઢામાંથી એક હાથ નીકળી ગઈ. સાહેબ બહાદુરને ભાન આવ્યું કે આ તો દયાધર્મો હિંદુ છે. કળૂતરોને ઘેર તે તે દિવસે હાહાકાર હતો અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ત્યાં ઉભાણી.’

એવી જ રીતે યુદ્ધના દિવસોમાં ખિસકોલી પેંઘી પડે અને કામળા કાતરી ખાય એ ખોટ જોઈ અમલદારથી સહન થતી નથી. ખિસકોલીને રોટલી નહિ ખવડાવવાની સૂચના કરી તેના મંહારની પણ ધમકા તે આપી જાય છે. યુદ્ધને કારણે ખિસકોલીનો રોટલો ટળે એવી કારણપરંપરા જોઈ લેખકને સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. આખાય પ્રમંગલ કરુણ વર્ણન લેખકે ચિત્રાત્મક શૈલીમાં કર્યું છે.

એક સવારે એક જુવાન કેદીને ફાંસીએ ચડેલો સાંભળીને માનવજાતની અવળગંડાઈ અને નદોરતા પ્રત્યે નફરત દર્શાવતો તેમનો પુણ્યપ્રકાપ બિછળે છે. એમને યાદ છે : ‘હિંસા એ શી વસ્તુ છે ! સ્તવગતીથી આપણે માકણ મારીએ છીએ, બિલાડી ખિસકોલીને મારી ખાય છે, અને ન્યાયદેવતા એક જુવાન યુનેયારનો બલિ લે છે ! આનો અર્થ શો ? શું સમાજને આ

જીવાનનો ખીજો કરો. આથી ચડિયાતો ઉપયોગ સૂઝતો નહિ ?.....
 એક જણે કાગળ વાંચી મંલળાવ્યો, ખીજાએ ઈશ્વરનું નામ લીધું, અને
 બધાએ મળીને ષષ્ઠાડિયે બાંધેલા એક અસહાય તરુણનું ખૂન કર્યું. જેલનો
 મોટો ઘંટ વાગ્યો અને દુનિયામાંથી એક માણસ ઓછો થયો. જેલના ઘંટે
 શું કહ્યું ? તેણે માણસની બુદ્ધિનું પોગળ જાહેર કર્યું. તેણે કહ્યું : ‘મનુષ્ય-
 જાતિએ બુદ્ધિનું દેવાણું કાઢ્યું છે. મરી જનાર માણસનું શું કરવું એ
 સમાજને સૂઝતું નહિ એટલા જ માટે લોકોએ ભેગા થઈને એક માણસને
 આ દુનિયામાંથી વિદાય આપી અને તેના સરજનહારને બેવકૂફ કરાવ્યો.’ ”

માનવસમાજની આવી બેવકૂફીઓથી ત્રાસેલું હૃદય પ્રકૃતિમાં જ પોતાના
 દુઃખનો દિલાસો શોધે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માનવપ્રવૃત્તિની અવળચંડાઈ
 સામે કદી કદી આવેા પુણ્યપ્રકોપ દેખાતો હોવા છતાં એકંદરે તો પુરતકમાં
 લેખકની પ્રસન્નતા મહેકી રહેવી દેખાય છે. વિવિધ યોનિની આ મનોહર
 રંગબેરંગી સૃષ્ટિ સાથે જેલમાં લેખકની એવી તો માયામમતા બાંધાય છે કે
 જેલના દરવાજા તેમને માટે ખૂલી જતાં સુખના આનંદના દિવસો હવે પૂરા
 થયા અને વળી પાછા વાસ્તવિક જગતમાં સુલામતરીકે માનભંજ અવસ્થામાં
 દિવસો વિતાવવાની વેળા આવી એ કલ્પનાથી એમને હૃદયેથી એક જાડો
 નિઃશ્વાસ સરી પડે છે :

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ !

મધુસૂદન પારેખ

‘રમરણુયાત્રા’

૧

શ્રી યુત કાલેલકરે શુજરાતી સાહિત્યમાં ધણો મોટો ફાળો આપેલ છે. તેમાં મોટો ભાગ પ્રામંજિક લેખો કે મતપ્રચારાર્થ લેખોનો છે. આવા લેખો સાહિત્ય ન હોઈ શકે એમ અમારું કહેવું નથી, એટલું જ નહિ એમાં શુજરાતીમાં મંમહાઈ રહે એવું ધણું સાહિત્ય છે એમ માનીએ છીએ. પણ લેખકની દૃષ્ટિનો ભેદ સમજાવવા અમે કહીશું કે ‘રમરણુયાત્રા’ એ એવા કોઈ દૃષ્ટિગિન્દુથી નથી લખાયું — શુદ્ધ લેખનના અથવા કહો કે રમરણુના આનંદની ખાતર લખાયું છે. એ રીતે આ પુસ્તક એમનાં ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘લોકમાતા’ વગેરેની પંક્તિનું છે. આપણા રસશાસ્ત્રીએ, આ કેવળ રમરણુમાં પણ રસ રહેલો છે એ જોઈને જ, રમરણુને રસના વ્યભિચારી ભાવમાં મૂકેલ છે.

પ્રયોજનમાં કતાં કહે છે કે સામાન્ય લોકોનાં પણ આત્મચરિત્રો હોઈ શકે. અલગત આ પુસ્તક એક સામાન્ય માણસનું આત્મચરિત્ર લખવાની દૃષ્ટિએ જ લખ્યું છે. પણ બાળપણનાં નાનાં નાનાં કૃત્યોનાં રમરણુ, તેના સંસ્કારો, તે સંસ્કારોની — અલગત અભારે — થયેલી સમજણ, તેનું પૃથક્કરણ, તેનો તલસ્પર્શ અને તેનું ભાષામાં નિરૂપણ એ કઈ સામાન્ય નહિ — અસામાન્ય શક્તિનું લક્ષણ છે. કઈ પણ દબાવ્યા વિના કે શુપ્ત રાખ્યા વિના શ્રી કાલેલકરે પોતાની કિશોરવય સુધીનું આત્મચરિત્ર અહીં આપેલ છે, અને તે કિશોરો તેમ જ કિશોરોનાં માળાપો, શિક્ષકો અને સામાન્ય રીતે જીવનમાં અને સાહિત્યમાં રસ લેનાર સર્વને વાંચનયોગ્ય છે.

વૈશાખ, ૧૯૯૧.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

[‘પ્રસ્થાન’, પૃ. ૨૦, અંક ૧, પૃ. ૯૩;]

[‘સાહિત્યવિમર્શ’ પૃ. ૩૩૪]

આ પછે ત્યાં સારું ચરિત્રવાક્યમય જાણું લખાયું જ નથી. વિશેષ કરીને મંરમરણોના સ્વરૂપનું વાક્યમય તો બહુ જ થોડું છે. શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેએ 'પોતાના જીવનમાંનાં મંરમરણો' પ્રથમ રજૂ કર્યાં. ત્યાર પછી લોકમાન્યનાં મંરમરણો પ્રસિદ્ધ કરીને શ્રી બાપટે મરાઠી લાખામાં દિરનો આ વિભાગ ઠીકઠીક સંયુગાયો. પણ પોતાનાં મંરમરણો પોતે જ લખીને, પોતાના જૂના થઈ ગયેલા અને વિસ્મૃતિમાં દટાઈ જતા બાલકાળના પ્રમંગે નવી દંષ્ટિએ જોઈને નવીન દુનિવા આગળ રજૂ કરવાનો શ્રી કાકાસાહેબનો દાખલો વખતે પહેલો જ ગ્રંથારો. મંરમરણાત્મક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં શુજરાતીની સ્થિતિ મરાઠી કરતાં ચડિયાતી હશે એમ નથી લાગતું. એટલે શ્રી કાલેલકરે પોતાનાં મંરમરણો શુજરાતીમાં લખીને તે લાખામાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો હોવો જોઈએ.

મંરમરણો કોને ગમતાં નથી ? તે હિ નો દિવસા ગતાઃ એમ કહીને ભૂતકાળમાં ભોગવેલાં સુખદુઃખોને ફરીથી વર્તમાનકાળમાં અનુભવી લેવાનો પ્રયત્ન માણસને નવો જ આનંદ મેળવી દે છે. સુખનાં મંરમરણો તો સુખપ્રદ હોય છે જ, પણ ભોગવેલું દુઃખ પણ ભૂતકાળના પડદા પાછળ ગયેલું હોવાથી તેનું દુઃખદામિત્વ લય પામ્યું હોય છે; અને તે પ્રમંગોની ઉદાત્તતા, ગંભીરતા, અને તે વાટે મનુષ્યસ્વભાવનો થયેલો પરિચય અથવા મિત્રોનો કે સંબંધીઓનો દેખાઈ આવતો પ્રેમ ક્રત્યાદિનાં મંરમરણો આનંદદાયક જ હોય છે. વિમનરક સીતાનું મનરંજન કરવાનો પ્રમંગ હોય, બાલકાળના ગોઠિયા મુદામાતું મન રીઝવવાનું હોય, અથવા 'વાર્તા કહોને' કહીને હક લઈ ખેસનાર બાળકાના કોડ પૂરવાનું કોઈ ડોસીમાને માથે આવી પડ્યું હોય, એવે પ્રમંગે 'અમારા નાનપણમાં આવું બન્યું' એમ શરૂઆત કરીને કહેલાં પોતાનાં બાલકાળનાં મંરમરણો ધણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. એવું કથન આપણને પોતાને આનંદ અને બીજાઓને લોકિક અનુલવ અને કહાપણનો લાભ આપે છે. આવાં મંરમરણો કહેનારો પક્ષા કે લેખક જો રસિક હોય, તેની વાણીમાં મીઠાશ હોય, વર્ણન કરવાનું એવું કૌશલ્ય આકર્ષક હોય, અને બીજાઓનાં હૃદયને સ્પર્શ કરીને સૂક્ષ્મ લાવતા અર્થ કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય તો એવાં મંરમરણો વધારે અસરકારક નીવડે છે, અને સાંભળનારને તો તે તહીન કરી નાખે છે.

શ્રી કાલેલકરની 'મંરમરણયાત્રા'માં કેવળ આટલું જ હોત, પોતાનાં

હૃદયરપર્શી સંસ્કૃતમાત્રાનું પોતાની સુંદર મીઠી વાણીમાં એમણે કેવળ રસમય વર્ણન જ કર્યું હોત, તોપણ તે ગ્રંથ પહેલી એણીમાં ગણાત. પણ બાહ્ય-કાળના પ્રસંગોનું વર્ણન કરતી વખતે જે નવી દૃષ્ટિ તેઓએ રજૂ કરી છે તે આ પુસ્તકની વિશેષતા છે, અને તેથી સાહિત્યના એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ તરીકે જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓને જીવનપ્રવાહમાંનાં વમળ દેખાડી દેનારા મિત્ર તરીકે અને મોટેરાંઓને બાહ્યજીવનની યથાર્થ કલ્પના કરાવી આપનાર ભોમિયા તરીકે પણ આ ગ્રંથની યોગ્યતા ઊંચા દરજ્જાની ગણાય.

સંસ્કૃતમાત્રા તો મોટા માણસોનાં જ લખાય એવી આજસુધીની માન્યતા હતી; તેનો ઉલ્લેખ કરી શ્રી કાલેલકર પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, “હું એક મોટા માણસ છું એવા ખ્યાલથી આ સંસ્કૃતમાત્રા લખાયાં નથી. સામાન્ય માણસ પોતાની સામાન્ય વાતોં કરી સામા માણસનો જીવનરસ જગાડી શકે છે.” આ વૃત્તિ આખર સુધી તેમણે દૃષ્ટિ-આડે થવા દીધી નથી. વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં અલૌકિક પ્રસંગો ઓછા જ છે. સામાન્ય માણસને જે કંઈ સારાનરસા અનુભવ આવે છે તે યથાર્થ રીતે અહીં ચિત્રિત કરેલા છે એટલું જ. પણ તે ચીતરવાની શૈલી, અને સાથેસાથે વાચકોને પણ થોડુંક આત્મનિરીક્ષણ કરાવનારું કોશલ્ય ખરેખર અસાધારણ છે. આ સંસ્કૃતમાત્રાના આધારરૂપે રહેલું જીવન એક મોટા પુરુષનું છે, એની વાચકોને થોડી વારમાં જ ખાતરી થઈ જાય છે. પણ તે કાંઈ આ સંસ્કૃતમાત્રાને લીધે નહિ અથવા તેમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોને લીધે પણ નહિ; પણ જે પદ્ધતિથી આ સંસ્કૃતમાત્રા લખાયાં છે અને જે હેતુ મનમાં રાખીને તેની યોજના કરવામાં આવી છે, તેને લીધે એ ખાતરી થાય છે. બાળકોની મનોરચનાની સુગંધ મનોવેદકતાનું વર્ણન કરવાનો હેતુ હોય, અથવા તો બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં વાલીઓથી થનારા દોષોની ચર્ચા કરવી હોય અને તે બધાના સ્પષ્ટીકરણને માટે આપ-વીતીનું એકાદ સંસ્કૃતમાત્રા દાખલા તરીકે આપ્યું હોય એવું જ આ પુસ્તકનું ખરું સ્વરૂપ છે. ફરક એટલો જ, કે પ્રથમ તત્ત્વચર્ચા અને પાછળથી દાખલાઓ એ હમેશનો રિવાજ કોરે મૂકીને દાખલા તરીકે કહેવાનાં સંસ્કૃતમાત્રાને જ આમાં મહત્ત્વ આપેલું છે. અને તેમાં સમાયેલાં મુખ્ય તત્ત્વોનું કેવળ સૂચન અથવા દિગ્દર્શન જ કરેલું છે.

એકાદ પ્રકરણ વાંચતી વખતે તેમાંનો મનોરંજક પ્રસંગ અને ભાવા-શૈલીનો આસ્વાદ લેવામાં વાચક તત્ક્લીન થઈ ગયેલો હોય તેવામાં વીજળાની બત્તીનું બટન દબાવ્યા પ્રમાણે એકાદ વાક્ય લખીને જ તેમાં સમાયેલા રહસ્ય પર એક નવો પ્રકાશ પાડવાની કાલેલકરની શૈલી સાચે જ વખાણવા જેવી છે.

બાળકોની સરલ મનોવૃત્તિ, તેમનો નિષ્પાપ સ્વભાવ અને કૃતિમતાના અભાવને લીધે જ તેમને વેડુ પડે છે. બાળકોના દાખલા તો કેટલાકે મળી આવે છે. પેંગ્મા નામ પડી કે એમ મીને રોન્ટ્જન જાણ માત્રના બિખરીને ધરત્તાર ઢાકી કાઢનારા 'દુનુ'ને કાઈ પણ નિર્દય કહેશે. પણ એક વખત એકાદી નાખેની આજ ફરીથી કેમ નગમી પડી એની તેના બાળ માનસને નમજીત કયાથી પડે? અને એ ન સમજાયાથી જ પેલો ડાહ્યા તેને 'ડુનુ' સાગો રોય અને તેને બહાર ઢાકી કાઢનારો તેણે પ્રવલ્ન કર્યો હોય તો તે આભારિક જ નથી કે?

પગલે કગવેલી દેવળ અર્ધવય ની પોખળપટ્ટીના પાંખામ કેવા આવે છે એ 'એત આપ ટી-નિ', 'રહજીને બમડે' એ સરખ બુમા જેવા સરન રીને બનાવેલા છે તેવા એકાદ શિક્ષણસામ્રાજ્ય ઉપના મધ્યમાં દશપાચ પાનાનું વિવેચન કરીને પણ કદાચ બનાવી સકાયા ન હોય વિદ્યાર્થીઓએ 'કોપી' કરવી નહિ, પ્રામાણિકપણે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા પસાર કરવી, એની સહિષ્ણતા જ વિદ્યાર્થીઓ પર જે અગતો પડેરા કેટલાક શિક્ષકો રાખે છે તેના પગિજામે શુરુશિખો વધારે નિકટ આવવાને બદલે દૂરદૂર જ જતા જાય છે, એમણું જ નહિ પણ સમરામજીમાં યુદ્ધની તૈયારીથી સામઝામા ઊભા રહેના વીરની જ વૃત્તિ બનેમા આની જાય છે, અને 'દુનુ' જેવો દોશિયાર હોકરો પણ શિક્ષકનો પરામવ કરવાની ઇચ્છાથી જ તેમને હેતરવા મઠી પડે છે. આ પ્રગળુમાનું નર્ણન એકાદ નવલકથામાં શોભી જોડે એનું સરસ લખાણ છે. શિક્ષકોને હેતરનામા દેખાઈ આવતી શ્રી કલેવકરની કલ્પનાશક્તિ જેટલી વાચકોને આત્મર્થ્યકિત કરી મૂકે છે તે કરતાં પણ તે પ્રસંગને લક્ષીને ઇચ્છાની ન્યાયી અને ક્ષમાવાન વૃત્તિનું તેમણે જે વિવેચન કર્યું છે તે તે વખત પૂરતું તો વાચકને ઉચ્ચ વાતાવરણમાં લઈ જાય છે જ, ઉપગત, આપણી બુલો તરફ નથી દૃષ્ટિએ જોતા પણ નીખવે છે, અને આત્મનિરીક્ષણનો એક નવો પાઠ આપે છે.

તરુણ વિદ્યાર્થીઓને આત્મનિરીક્ષણ કરાવે એવા અનુભવના અને દૂરદૃષ્ટિના અભાવને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મેહથી સારથ સહેલાની સૂચના આપનારા કેટલાક સ્થળો આ પુસ્તકમાં છે. 'અરેબિયન નાઈટ્સ' જેવા શ્રેષ્ઠ રિક્ત ને શરાખી વાચનના માધ્યમ પરિચ્યામ અને દુષ્ટ મિત્રોના સહનાસથી મળેલા મદદ વિચારો, તે વખતે તો જૂની ગયા જેવા દેખાય છે પણ મનના જીડાણુમાં મલમલું ધર કરીને કેવી રીતે રહે છે અને વિચારને કેવી રીતે મલિન કરે છે એની સ્વલુક્ષ્મને આધારે કરેલી ચર્ચા વાચનારને વીધી નાખે.

એવી છે કાનના માર્ગે મનમાં પેટેલી આ ગદ્યી કાઠી નાખની એ કેટલું અધરુ કામ છે ! એક વખત પેસી ગયેલા આ વિચારો મનમાં જડ ધાલીને બેસે છે અને હિંદુ રૂઢિમાના સરકારી શિક્ષકોના સહવાસમાં નીતિશિક્ષણ પામેલા ‘કાલેવકર’ જેવા છોકરાના શુદ્ધ સ્વચ્છ મનને પણ કહોળી નાખે છે ! અને અસ્પૃશ્ય આ ગદા મનોરાજ્યનો મનમતો રસ ચાખનાની સાથે જ બાહ્ય પ્રતિષ્ઠા અને વિવેક વધારવાને માણસ કેવો પ્રયત્ન કરે છે એનું ખુલ્લા અત્કરણથી કરેલું વર્ણન જે વાચકે તેના હૃદય ઉપર શ્રી કાલેવકરની નિખાવસ મનોવૃત્તિની છાંય કાઢ્યને માટે પ્રાતરાર્થી જશે સજ્જન છોકરોને બગાડનાના દુષ્ટ છોકરાના માર્ગે પણ કેના એકસરખા જ હોય છે ! ‘દત્ત’ને બગાડનાના હેતુથી ઘેરથી પૈસા લાવનાને એક ખરાબ છોકરાએ તેને કેની રીતે નીખ-ચું, બાવ રમ્યામમાં સ્નાનાત્મિક રહેતા અભિમાનને વશ થઈ ‘દત્ત’ એ “રૂઝાગીન” આખો દહાડો કેની રીતે ગાધુ, એ મધુ નર્ણન જેટલું મનોરંજક છે તેટલી જ તે ખરાબ સોનત છોડનામાં નિમિત્ત માન થયેલા વિશ્વનાથનો આઘ્રથી ઉલ્લેખ કરીને તેની સ્મૃતિને પ્રશ્નમાં કરનારા શ્રી કાલેવકરની હૃદયની કૃતઘાતા પણ આકર્ષક છે સાચે જ પરગુણ પરમાણૂન પર્વતીકૃત્ય નિત્ય નિગ્રહદિ વિકસન્ત સન્તિ સન્ત કિયન્ત ।

બાળકોનું તોશાન, તેને પરિણામે શિક્ષકોને હાથે મળનારો માર, અને બાળકોને વેડુ પડતુ દુખ અનાદિ અને અનંત છે એમ જ દેખાય છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી આ પ્રકાર ચાલ્યા જ કરે છે અને તેનો અંત આવનાના ચિહ્નો હજી સુધી તો દેખાતા નથી બધા જ છોકરાને, જન્મસિદ્ધ હકથી મળનારો આ ‘ખોરાક’ નાના ‘દત્ત’ને લાગે કંઈ એાછા પ્રમાણમાં આવેલો દેખાતો નથી બેસનાની જગ્યાએથી સોટી ચમચમાવનાનું ચાદવકક મારતગું હસ્તકૌશલ અને પગની આગળથી ચૂટીઓ ખાણનાનું ‘મોડકા’ મારતરનું પદકૌશલ ઇત્યાદિના સુદર હૃદયગમ નર્ણનોનો આસ્વાદ લેતી વખતે તે કૌશલને પરિણામે ધનારા બિચારા ‘દત્ત’ના બેહાલ તરફ વાચકનું ધ્યાન સરખુ જતુ નથી ! હાથમાં સોની લઈને બાળા દત્તની પાછળ પડ્યા છે અને ફરીફરીને પાછળ જોતોજોતો ‘દત્ત’ આગળ દોડે છે, એ મનોહર ચિત્રનું વર્ણન કરતી વખતે હરણની પાછળ પડેલા દુષ્યતની જે ઉપમા શ્રી કાલેવકરે આપેલી છે તે અનેક અર્થે અર્થવાહી છે

બાળકોના અટકચાળામાં રહેલું તેનું ગરલ સીધું તર્કશાસ્ત્ર અને વિચારોની નિર્દોષ પરપરા એનું વર્ણન કરીને વાલીઓને બાળકોની દૃષ્ટિએ જોતા શીખવવાનો શ્રી કાલેવકરનો પ્રયત્ન છે બાળાની બાટલીમાંથી શાહી

રેડી લઈ તેમા કોયલાનું પાણી લારી રાખનારા છોકરાઓના મનમા દુષ્ટબુદ્ધિ નહોતી, પણ પોતાનું અચાન અને મારની ખીક એ મિશ્ર લાગનાને લીધે તેઓએ તેમ કંઈ હતું, એ નાત મોટંગઓ ધ્યાનમા લેતા જ નથી ૭ વગસનો થોડો થયો તોય પોતાને હાથે ન જમનારો 'દુત્તુ' કાઈ બાધો હતો એમ કોઈ ન કહે ટપાવની પેગીમા કાકરો નાખતી વખતે પણ તેના અન કરણમા દુષ્ટબુદ્ધિ નહોતી, પણ વગર અપરાધે આખી દુનિયા આપણી સાથે નિર્દયતાથી વર્તે છે એ જોઈને ઉત્પત્ત થયેલા અસતોષનું તે એક સ્વાભાવિક પરિણામ હતું બાગેશના વર્તનની પાછળ રહસી તેમની મનો રચનાનો વિચાર માખાપો કરતા જ નથી અને તેથી દુનિયામાનો દુસ્સો બધો આનંદ તે ગુમાવી બેસે છે? પોતાનામા ચપ્પા રાખીને વિશ્વામયી કરેલી સ્તુતિના બેચાર શબ્દો પણ નાના દુત્તને કેટલા આનંદદાયક લાગ્યા એની કલ્પના પણ બાનાને ક્યા હતી? અને બાળા અને દુત્ત એ બંનેના મંબધ વધારે ને નધારે મીઠા અને માઠ થતા ગ્રયા અને આખરે તેનું રૂપાન્તર માઠી મૈત્રીમા થયું, એનું કારણ પણ કૈવળ ભોગનેગે કાને આવેલા આ સ્તુતિના શબ્દો જ હતા એ પણ તેમના ધ્યાનમા કયે દહાડે આ યુ હતું ?

કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનમા કાન્તિ ટેરી રીતે થઈ જાય છે, અમુક એક દિશામા નહેતી તેની નિચારપર પણ એકાએક જુદી જ દિશામા કેમ વહેના લાગે છે, એની પૂરેપૂરી કારણમીમાસા આપણે બધે ઢેકાણું કરી શકતા નથી તપાવીને લાવયોળ થયેલા લોઢા પર ધા પડતા જ તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે તેમ વ્યક્તિના જીવનમા પણ કોંકે પ્રબળોએ તીવ્ર આધાતથી તેના જીવનની દિશા એકદમ બદલાઈ જાય છે આ આધાત બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતા કદાચ તેટલા તીવ્ર દેખાશે નહિ તે વ્યક્તિની નિચારપર પણ ઉપર થનારા તેના પરિણામોની સંગતિ પણ કદાચ ખીજના ધ્યાનમા આવશે નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ તે વ્યક્તિને પોતાને માટે તે આધાત પૂરેપૂરા હોય છે આ પ્રસંગોના જોટલું જ તે વ્યક્તિની તપાવીને લાવયોળ કરેલા લોઢા જેની સરકારમહણ્ય કરનાને અનુકૂળ થયેલી મનોવૃત્તિને યજ્ઞ મહસ્ત્વ હોય છે આમથીના આડની ટોચે નીકર થઈને પાકી આ ની લઈ આનવાને આઈએ શ્રી કાલેલકરને ઉત્તેજન આપ્યું અને એની રીતે હિમતની દિશા આપી તેનું પરિણામ પોતાના જીવન પર હમેશને માટે થયાનું તેઓ લખે છે સાગથી સરથાનને માટે પ્રેમિસરી નોટા ખરીદવી હતી તેના વેપારમા થોડીક ચાલાકી બનાવનાથી પોતાને ફાયદો થઈ શકશે એ નિચાર શ્રી કાલેલકરની અંચળ બુદ્ધિમા સ્વાભાવિક રીતે જ આ યો અને પોતાની એ સૂચના પોતાના પિતાશ્રીને

તેમણે કહી આ પ્રસંગમાં લક્ષ્મીની ચચળતા અને જીવનનું ધ્યેય એ વિગે ને ઘોડા મર્મવેધક શબ્દો પિતાશીએ એમને કહ્યા તેનાથી જીવનના અંત સુધી પહોંચે એટલું શિશુ તેમને મળ્યું આના પ્રેમાળ, તેજસ્વી અને જીવનમાં ક્રાંતિ કરી નાખનારા તેમના માતાપિતાના આ મરમગ્નો વાચીને વાચકોને પણ ઘોઠક આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું મન થઈ આવે ને અને ‘આપણા જીવનમાં પણ કાર્ષ્ક શૂન્ય તો નથી થતી ને ?’ એમ જોઈ જઈને, શમ્ય હોય તો માર્ગ બદલવાની પણ ઇચ્છા ઉપજાય તથા ગગ રહેતી નથી.

મરમરણમાં સૂનમદ્દતા ન હોય એજ તો એની વિગેવના છે એ મરમરણ એક વ્યક્તિના જીવનમાં હોય છે એટલું એક જ માફ સૂત્ર તે તે બધા પ્રમગોમાં સમાન હોય છે લખનાગની ઉમર અને સ્વભાવ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું જાય છે, તેને લીધે બીજા પ્રકારની ચોપડીઓ કરતા મરમગ્નોના પુસ્તકોનું સ્વરૂપ તદ્દન નોખું હોય છે પણ બીજા બાજુથી જોતા આ સૂત્રના અભાવને લીધે, અને પ્રમગોની વિચિત્રતાને લીધે જ મરમરણ વધારે પ્રિય અને પરિણામકારક નીવડે છે વાચકોની અભિરુચિ પ્રમાણે જુદાજુદા ગ્ણાના આરનાદ તેમને મળી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રમગ પૂર્ણ હોવાથી ચોપડી ઝટક ઈર્ષ્યને પૂરી કરી નાખવાની અને આગળ શુ થયું તે જાણવાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા મનને ખેંચી શકતી નથી પરિણામે પ્રત્યેક પ્રમગ મન પર પૂરેપૂરો દસી જાય છે, અને તે વિગે ચિંતન મનન કરવાને જોઈતો અનકાશ સહેજે મળી શકે છે શ્રી કાલેવકરની ‘રમરણયાત્રા’માં તો આવા સ્થળે ઘણા જ વિધુલ છે પ્રેમાળ આકાંક્ષાના આનંદી અને મળતાનડો સ્વભાવ, પશુપંખીને માટે દ્રવ્ય તેનું હૃદય, તેના અકાલ મૃત્યુને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્વેગ અને પોતાના જીવનમાં આવેલી કાયમની રક્ષાના, એનું કરણ અને રમપૂર્ણ વર્ણન વાચતી વખતે ‘આગલે માણસ લાલત નાહી’ એ નયનની સ યના વિગે વાચકોની પણ ખાતરી થઈ જાય છે પરગામ જનારા મિત્રને પરાણે જાણી ખવડાવનારો પ્રેમાળ બાળિકા અને મિત્રવિરહથી અકળાયેલી તેની મૂર્તિ, એની વાચકના મન પર પડેલી છાપ સહેજમાં જુસારી જાય એવી નથી માલેકના (સાહેબના) હિતને માટે હમેશા તત્પર રહેનારો લાલુ અને માલેકના કુટુંબમાં આત્મીયતાનો હક અખત્યાર કરનાર નિહુ એ બન્ને નોકરોના મનમાં માલેકને માટે પ્રેમ અને આદર સરખા જ હોય છે છતાં તેમના આદર્શો કેવા લિન્ન હોય છે અને તેમની દષ્ટિ બિલ્લ હોવાથી માલેકનું હિન કગ્વા માટે બને જણ્ય ત પર હોવા છતાં પણ તેમનું આપસમાં કેમ બનતું નથી, ઇત્યાદિ પ્રમગો, અશિક્ષિત

લોકોની મનોરચના અને તેમનું આત્મિક જીવન, એના પર નવો જ પ્રકાર પાડે છે.

મનુષ્ય પાપ કરવા જેમ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને ધર્મથી ન હોવા છતાં પણ તેના હાથથી પાપ જેવી રીતે થઈ જાય છે એનું એક સુંદર ઉદાહરણ 'દેશાની ચોરી' એ પ્રકરણમાં જડી આવે છે.

એક દેશ તેની કલાની દૃષ્ટિએ જોવાનું મન થયું, પણ તે આતો હાનાથી પિતાશ્રીની ખીકને લીધું અથવા તેમની ગેરસમ દૂત થઈ જાય એવા માટે તેમના દેખના લેવો શક્ય નહોતું. પિતાશ્રીને ખગર પછા પગર તે દેશ કેવી રીતે જોવા લીધો, પાછો મૂંઝવાની તક મળી નહિ એટલા જ માટે તે પાસે કેમ ગયો. પછો, દેશ પાસે હોવાથી ચોરીને આરાધ આવશે એવા માટે તેનો નાશ કરવાનું કેમ સૂઝ્યું, અને એમણે કરીને જે આરોપથી તે ખીના હતા તે જ ચોરીનો આરોપ એક સુંદર એનાજે વખતે ઉપર કેવી રીતે મૂક્યો, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને માટે તે આરોપનો તદ્દન ધનકાર કરવો કેમ જરૂરનું થઈ પડ્યું, એનું વર્ણન એ તો એક નાનકડી નવલકથા જ. પર્વતના શિખર પર સિંહ ગદેના પથ્થરનો આધાર છૂટ્યો કે ત ત જ વચમાંના ખાડાખમણને નટાવીને અને આડખાખગતિ છૂટી નાખીને પણ તે દેક પર્વતની તળેલીએ પહોંચ્યા ત્રગ ગદેનો નથી તેવી રીતે પરેડું પગદું ભરવામાં બૂલ થઈ કે ય નમા સપાળેની આમગીની પેરે માણુમ વધારે ને વધારે નીચે કેવી રીતે જતગતો જાય છે એનું જે વર્ણન પમાતાપૂર્ણ ભાસામાં શ્રી કાલેન્કરે કરેલું છે તે ધણીની આખ ઉનાચા ત્રગ ગદેમાં નહિ.

જેથી દેશનો ઓમ્મલિનોદ્ધતો આખા પુરતકમાં છાપેલો છે જ, અને તેથી દેકદેક દેકાલે આવેલી તત્વચર્ચા વધારે દીપી દોડે જે શ્રી કાલેન્કરની સ્થપનાસમિતિ તેમના નાનપણના અનુકયાગમાં અને કુમાર વરચની માન્દમય સ્થપનાઓમાં આજના સ્ટેટી જ દેખાઈ આવે જે ધમ્મજાને માટે પાછાને પાસ ભજવવામાં, જાજની ઓગડીમાં જે ભોગ માળા કરવામાં અથવા પોતાના વિવરને અંગે આખી જન મધકલ ઉપર ફેરવાનું કાલ્પનિક ચિત્ર ચીત્રવામાં તેમની સ્થપનાસમિતિનું પ્રથમનું સ્થપ દેખાઈ આવે જે તેમના ના સ્વરૂપ ધર્મિક ભાસને એનો સિમ્બોલ પાંચાદે કેવી રીતે થયો તથા એનું ચિત્ર તે જરીમાં જે રચણ નીચું છે જાજ પાજના મુગ જમિના માદા ધર્મનિ, માન્દમે ને ને કિયતને પરિણામે જન પર થયેલા સરકાર વગે જે ભૂમિકા તેવાર થઈ હતી તેમાં ખરી ધર્મ

ભાવનાનું ખીજ સહેલાઈથી જડ ઘાલી શકાયું. સાકાર સચ્ચય ભક્તિ કરવાની વૃત્તિથી શરૂ કરીને નિર્ગુણ નિરાકાર ઝોંકારની પ્રયત્ન ઉપાસના કરવા મુધીની સર્વ અવસ્થાની ઘોડી ઘણી કલ્પના જુદાં જુદાં સંસ્મરણોમાં સહેજે જડી આવે છે.

શ્રી કાલેલકરનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, મર્મગ્રાહી વિવેચનપદ્ધતિ, અને મુંદર ભાષાશૈલી, એને લીધે કેવળ વાક્યમયની દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક આકર્ષક થયેલું છે. ગોકર્ણની યાત્રામાંથી પાછા આવતી વખતે થયેલા તોફાનનું જે કરુણકરાલ શબ્દચિત્ર તેમણે ચીતર્યું છે તેમાં, અથવા સરુના જંગલમાં રસતો ભૂલી જઈને ફરતી વખતનું જે વર્ણન કરેલું છે તેમાં આ બધા ગુણો સ્પષ્ટ દેખાય છે. કોઈ પણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તોયે આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મહત્વનો ઉમેરો કર્યો છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

ન. લ. આઠવલે

[‘પ્રસ્થાન,’ પૃ. ૧૯; અંક ૩ - પૃષ્ઠ ૧૯૯૧, પૃ. ૨૪૩ - ૨૪૮]

જીવન સંકુચિત હોય કે વ્યાપક હોય એ એકાગ્રી થઈ શકતું જ નથી. ફૂલ ન્યારે ખીલે છે ત્યારે એકેએક પાંદડી કરીને એ પૂરું નથી થતું પણ કળીના રૂપમાં બધી જ પાંદડીઓ લઈને એ જન્મે છે અને એક સામઠું ખીલે છે. જીવનનું પણ એમ જ છે. આગ્રહી ધર્મ કોઈકેકોઈકે વાર જીવનપુષ્પની અમુક જ પાંખડીઓ વિકસાવવા માટે છે અને ફેટલીક પાંખડીઓ કઠોરપણે તોડી પણ નાખે છે. સંસ્કૃતિનું એવું નથી. જીવનધર્મને વફાદાર રહીને જ એ જીવનશુદ્ધિ અને જીવન-સમૃદ્ધિ કરવા મથે છે માટે જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ એમ કહી શકાય. ‘જીવનસંસ્કૃતિ’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫

—કાલેલકર

‘ગીતાધર્મ’નું પરિશીલન

પંડિત મુખલાલજી સંઘવી

જે ધર્મે દરેક પ્રતિષ્ઠિત ધર્મપરંપરાના આનંદશુભ અંગ છે અને જેનું જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે તે ધર્મોના સામાન્ય રીતે નિર્દેશ કરી તેના ઉપર સમાજની દૃષ્ટિએ વિવેચન કે નિરૂપણ ન કરતા, કાકા કાસેવકરે તે ધર્મોને, ગીતાનો આશ્રય લઈ, ‘ગીતાધર્મ’ તરીકે નિર્દેશી તેના ઉપર સમાજશાસ્ત્ર લખ્યું. અથવા સામાજિક દૃષ્ટિએ તે ધર્મોની ઉપયોગિતાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું શું કારણ? આ પ્રશ્ન સહજ જ જોડે છે ગીતાનું અનન્ય સાધારણ આકર્ષકપણું એ જ આ પ્રશ્નનો સીધોસાદો ઉત્તર છે ગીતાના એ જ મૌલિક આકર્ષકપણાએ હજારો વધારે વર્ષ થયા અનેક નિદાનો અને સતોને પોતા વિશે ચિંતન કરવા, લખવા અને જીવન ધડવા પ્રેર્યા છે એવી વિશિષ્ટતા કાકા જેવા બહુશ્રુત, સ્વતંત્રદ્રષ્ટા અને પ્રયોગવીર ગીતાનો આશ્રય લઈ તેમાં પ્રતિપાદિત દૈવીસત્ત્વ તરીકે મણવાયેલ ઇન્વીસ ધર્મો કે સદૃશ્યો. ઉપર વિવેચન કરે તો એ જરાયે અસ્થાને નથી પણ અહીં એ સવાલ તો જોડો થાય જ છે કે અનેક ધર્મોમાં એક અથવા બીજી રીતે આકર્ષક તો છે જ, તેમાં ગીતાનું જે અનન્યસાધારણ આકર્ષક પણું છે તે શા કારણે?

એના એવા આકર્ષકપણાના મુખ્ય અંગો અને પોતાને નીચે પ્રમાણે જણાય છે

(૧) પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ બૌદ્ધ પિટકો, જૈન આગમો કે અન્ય કોઈ પણ ધર્મત્રય જેઈએ તો તેમાં મુખ્યપણે પ્રશ્નોત્તરરૂપે જ ચર્ચા થયેલી દેખાય છે, સનાદશીની એ ચર્ચાની સ્પષ્ટતાનું આવશ્યક અંગ બની મંઈ છે પણ અન્ય ત્રણ ધોની સવાદશૈલી અને ત્રીતાની સવાદશૈલી વચ્ચે મહત્ત્વ અનર છે, એ જ એના આકર્ષકપણાનું એક પ્રાથમિક અંગ છે અન્ય ધર્મત્રયોમાં કોઈ

જિજ્ઞાસુ સીધી રીતે ચુરુને પ્રશ્ન કરે છે અને ચુરુ પણ સીધી રીતે જ જવાબ આપે છે, જ્યારે ગીતામા તેમ નથી એમા પ્રશ્નોત્તરની માણી એની ઉધનદાર, એની કુતૂહલવર્ધક ઘર્ષ છે કે તેને લીધે શ્રોતા અને વાચકની જિજ્ઞાસા ખુદ ધૂનગાધૂર કન્તા પણ અનેકગણી તીવ્ર બની જાય છે ગીતાકોરે સામસામે શસ્ત્ર દેકના કેડ બાધી જીભા ગહેવા બન્ને પ્રતિરૂપર્ધી સંન્યે વચ્ચે જ અર્જુનને મોઢે ધર્મવિષયક પ્રશ્ન કરા થો છે, અને યુદ્ધના અતિમ નિર્ણયમા જેમનો અગત્યનો ફાળો હતો અને જે સારથિરૂપે દોરણી પણ આપના કબૂલ થયેલ એ શ્રીકૃષ્ણને મુખે જ એ પ્રશ્નનો વિસ્તૃત જવાબ અપાન્યો છે એક તો યુદ્ધવૃત્તિ જ લોકોને સહેજે ભાવતી વસ્તુ છે, એનો રસ જગ્યા પછી માણસ મરણપર્યંત પાછી પાની નથી કરતો ખીજુ એ કે જે યુદ્ધમા સીધુ જ ઝપલાવી ન શકે તેને પણ એ નજરે જોતુ મમે જ છે જ્યાં નજરે જોનાની શક્યતા ન હોય ત્યાં પણ યુદ્ધસ્વ વાર્તા રમ્યા એ ઉક્તિ તો કામ કરે છે તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર કરતા પણ તીવ્ર જિજ્ઞાસા આપણામા એ જાગે છે કે બધુ તો ઠીક, પણ કૃષ્ણના લાભા લાબા વ્યાખ્યાનોને અતે અર્જુને નિર્ણય મા કર્યો ? અને તેનુ પરિણામ શુ આ યુ ? સજ્ય દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રની જિજ્ઞાસા પૂર્ણપણે સતોષાર્ધ હશે કે નહિ એ તો તે જાણે, પણ આપણે જ્યારે કરિચ્ચે વચન તર એ ઉદ્દગાર અર્જુનના મુખમાથી સાલળીએ છીએ અને તેનો પાકો યુદ્ધનિર્ણય જાણીએ છીએ ત્યારે આપણને એટલી તો નિરાત નજે જ છે કે હવે યુદ્ધ બધ પડનાનુ નથી, અને બન્યુ પણ તેમ જ

નૈમિષારણ્યમા કે ખીજ તપોવનમા પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા ચાલતી હોય તોયે ભારતીય માનસ બધુ કામ છોડી એ તરફ વળે છે ત્યારે અહી તો યુદ્ધભૂમિ ઉપર જ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો ઝીણુનટથી ચર્ચાય છે અને તે પણ યુદ્ધની કાર્યાકાર્યતાને ઉદ્દેશીને જ, એન્લે રનાભાવિક રીતે જ ગીતાની આ શૈલી બહુ રોચક બની છે

(૨) ગીતાના આકર્ષકપણાનુ ખીજુ મુખ્ય અગ તે એમા ચર્ચાયેલા નિષ્ક્રયોની પમદગી અને તે પાછળ રહેલી ગીતાકારની દષ્ટિ પોતાના સમય સુધીમા જે ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક મુખ્ય મુખ્ય પરપરાઓએ ભારતીય માનસ ઉપર કમજો જમાવ્યો હતો, તે બધી પરપરાઓને સક્ષેપમા આવરી લઈ ગીતાકારે પોતાની દષ્ટિએ તેની મીમાસા કરી છે અને તેમાથી પોતાની એક સુનિશ્ચિત દષ્ટિ ફલિત કરી છે એ દષ્ટિ તે કર્મયોગની અર્થાત્ ફલે વજાત્યાગની ભારતીય માનસ ઉપર મોક્ષપુરુષાર્થની અને તેના અગ લેખે નિવૃત્તિમાર્ગની એવી જાડી છાપ પડી હતી કે જેને લીધે જીવનવ્યવસાયમા

પહેલ દરેક પ્રવૃત્તિચીલ માણસ મોક્ષ અને નિવૃત્તિની વાતોમાં જોટલો રમ લેતો, તેટલો સ્વીકારેલ પ્રવૃત્તિમાં લાગ્યે જ રસ લેતો એથી ન તો તેની જીવનક્ષેત્ર વિષયક પ્રવૃત્તિ યોગ્ય રીતે સવાતી અને ન મોક્ષની આમંત્રણ પૂરી પડતી એની પ્રજ્ઞ-ચાપી અસમજસ ગિચ્છિતમાં ગીતાકારે યુદ્ધને વિશે જીવનયુદ્ધને લગતી દષ્ટિ રૂપક કરી અનાતકિતપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાની આ દષ્ટિ નવી તો ન જ હતી, પણ ગીતાકારે જે-વ સંયોગમાં અને જેવી રીતે તેની ચોખ્ખવટ કરી છે તે બેશક અપૂર્વ હોઈ ભારે આકર્ષક બની છે.

(૨) આકર્ષકપણાનું ત્રીજું મહત્વનું અંગ તે ગીતાની પ્રતિપાદનકલા અને કવિતા ગીતાકારે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન, યોગમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, યદ્યપર પરા આદિ અનેક વિષયોને ઠીકઠીક વિસ્તારથી જણાવ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ તેણે દશમાં અર્ને અગિયારમાં અધ્યાયમાં અનુક્રમે નિમૂત્તિનિરૂપણ તેમ જ વિશ્વરૂપદર્શન દ્વારા જે કાવ્યકલા દર્શાવી છે તે બધું, મુખ્ય પ્રશ્નો દષ્ટિએ આડકથા જેવું લાગના છતાં પણ તેણે છેવટે એ બધા વિષયોને અને પોતાની કલાને પોતાના મુખ્ય પ્રતિપાદ વિષય - ક્ષેત્રજ્ઞાત્યાગ સાથે એની રીતે મુસવાદીપણે યોજેલ છે કે વચ્ચે વચ્ચે નાનામોટા ગમે તેવી અસંગતિઓ આપતી હોય તો તે પણ તેના મુસવાદી સૂરમાં સાવ સુખ જેવી ચર્ચા થાય છે.

ગીતાકાર કૃષ્ણના મુખે છેડતે ચચેલ્લમિ તથા કુરુ એમ કહેવાડાવે છે ત્યારે આપણને એવી પ્રતીતિ થાય છે કે કૃષ્ણે અર્જુનને જે કર્મયોગ ઉપદેશ્યો, જે ક્ષેત્રજ્ઞાત્યાગ નિરૂપ્યો તે તેણે પોતે જ અમલમાં મૂક્યો ચચેલ્લમિ તથા કુરુ એ વચન દ્વારા કૃષ્ણ અર્જુનને એટલું જ કહે છે કે તારા પ્રશ્નોના જવાબમાં જે કર્મ કહેવાનું હતું તે મેં તો કહ્યું, હવે હું પરિણામ નિરપેક્ષ છું, તને કાવે તેમ નિર્ણય કર.

ઉપર સૂચવેલ અને બીજા કેટલાક તત્ત્વોને લીધે ગીતાનું જે આકર્ષક સ્થાન સિદ્ધ થયેલું તેને જ લીધે શ્રી શકરાચાર્યની પહેલાના નિદાનો ગીતા ઉપર લખના પ્રેરાયેલા જેકે એ પ્રાચીન વ્યાખ્યાઓ આજે ઉપવબ્ધ નથી, તથાપિ શ્રી શકરાચાર્યથી માંડી આધુનિક મુગ સુધી શૈવ વૈષ્ણવ આદિ અનેક પરંપરાઓના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યોએ ગીતા ઉપર સંસ્કૃતમાં લખેલી ટીકા, અનુટીકાનું વિશાળ સાહિત્ય ઉપવબ્ધ છે ગીતાના મૌલિક આકર્ષક પણામાં, તેના ઉપરની નાનાનિધ સમ્રાજ્યોની વિવિધ દષ્ટિરાશી વ્યાખ્યાઓને લીધે, જોર ઉમેરો થયો છે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ભાષ્યો અને વૃત્તિઓ ઉપરાંત ગીતાના મૌલિક આર્પકપણામાં અતાધારણ ઉમેરો કરનાર એક બીજું પણ સાહિત્ય છે, અને તે લોકબાણમાં રચાયેલ ગીતા ઉપરની વ્યાખ્યાઓ.

તેરમા સૈકાના મુખ્યસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય સંત જ્ઞાનેશ્વર પહેલાં કોઈ પણ પ્રાંતીય વિદ્વાને કે સંતે ગીતા ઉપર કંઈ લખ્યું હોય તો તે અત્યાર લગી અગત છે. પણ મને પોતાને એવો સંભવ લાગે છે કે કોઈ ને કોઈ દ્રાવિડ આળવાર કે નાયનાર સંતે ગીતા ઉપર દ્રાવિડ ભાષામાં કંઈક અવસ્થ લખેલ હોવું જોઈએ. જો આ સંભવ ખોટો હોય તો લોકભાષામાં પ્રથમ લખવાનું માન જ્ઞાનેશ્વરને ફાળે જ જાય છે. અત્યાર લગીની મારી તપાસમાં જે માલુમ પડ્યું છે તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે ગીતા પર બંગાળી કે હિન્દી ભાષામાં કોઈએ આધુનિક યુગ પહેલાં લખ્યું નથી. ગુજરાતી ભાષામાં ગીતાના જે ટપા - અન્વયાર્થ પૂરતી વ્યાખ્યા મળે છે તે વિક્રમની ૧૭મી સદી પહેલાંના નથી. યુરોપીય વિદ્વાનોના હાથમાં ગીતા આવી ત્યારથી તેણે વિશ્વના સમગ્ર તત્ત્વગર્ભનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તિલક અને અરવિંદે ગીતા પર હાથ અજમાવ્યો ત્યારથી તો તે ભારતીય ધર્મગ્રન્થોનું એક બહુમુખ્ય રત્ન બની ગઈ છે. એમ તો આધુનિક યુગમાં દયારામ પક્ષી મણિલાલ નશુભાઈ વગેરેએ ગીતા પર ગુજરાતીમાં લખ્યું છે, પણ છેવટે જ્યારે એની તરફ ગાંધીજીની દષ્ટિ વળી અને પોતે યથાવત્ જીવેલ જીવનની પદ્ધતિ અને સાર્વજનિક પ્રયોગ કરી અજમાવેલ પોતાની વિચારસરણી ગીતાની વ્યાખ્યારૂપે તેમણે ઉપસ્થિત કરી ત્યારથી તો ગુજરાતી ભાષામાં અનેક રીતે ગીતા પર વિવેચન થવા લાગ્યા છે અને અન્ય ભાષામાંથી ગુજરાતી ભાષામાં સંક્રમણો પણ થયાં છે.

કાકાએ મૂળ તો ‘ગીતાધર્મ’ નું સમાજશાસ્ત્ર મરાઠી ભાષામાં લખેલું. તેનું જ ગુજરાતીમાં આ રૂપાંતર છે. એમ તો કાકાએ ગુજરાતીમાં પણ ગીતાનું વિવેચન કરેલું છે, પણ તે વિવેચન અને પ્રસ્તુત સમાજશાસ્ત્ર એ બન્નેનો પ્રકાર જુદો જુદો છે. પેલું વિવેચન સમગ્ર ગીતાને આવરે છે, જ્યારે પ્રસ્તુત સમાજશાસ્ત્ર સોળમા અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત દૈવીર્મપત્ પૂરતા ભાગને જ આવરે છે.

એક કાળે પ્રજામાં પારલૌકિક સ્વર્ગની ભાવના પ્રમળ હતી. એને સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ મોટા પાયા પર અને વિવિધ રીતે પ્રજાવ્યાપી થયો હતો. તેની સામે ખીજ મોક્ષની ભાવના સળંગપણે ઉપસ્થિત થઈ. તેને લીધે સ્વર્ગ ગમે તેવું સુખમય છતાં અતે વિનશ્વર છે એમ દરતું ગયું. મોક્ષ એ અવિનશ્વર-શાશ્વત સુખ છે એ ભાવના જેમ જેમ જળ પકડતી ગઈ તેમ તેમ સ્વર્ગની ભાવનાને લીધે જે શાસ્ત્રનિષ્ઠા, કાર્ય-કર્મવિભાગ અને સહકારવૃત્તિ આદિ સદ્ગુણો પ્રજામાં ખીલ્યા હતા તે સદ્ગુણો અતર્મુખ દષ્ટિથી વિશેષ વિચારના

અને વિકાસના વિષયો તો બન્યા જ, પણ પધારામાં ખીજ પથ કેટલાક નવા
 યમ, યોગ આદિ સદ્ગુણોને વિકાસની તક મળી આ બધું ચાલતું હતું
 ત્યારે જ એક નવો વિચાર ઉદયમાં આવી રહ્યો હતો તેનું વળણ એ હતું
 કે મોક્ષ ભલે શાશ્વત સુખની અવસ્થા હોય, છતાં તે પારલૌકિક મોક્ષ
 એટલે વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિક વિકાસની જ એક શૂંભિકા છે કોઈ વ્યક્તિ
 એવા વિકાસની પરાકાષ્ઠા સાધે તોયે તે તો એક અગત અને મર્યાદિત
 સિદ્ધિ છે પારલૌકિક મોક્ષને જીવનસર્વસ્વ માની જીકમાં જીડી સાધના
 કરનારના જીવનગત સદ્ગુણોનો વ્યાપક દૃષ્ટિએ સામાજિક ઉત્કર્ષમાં શો
 ઉપયોગ ? આ વિચારવલણે લોકમત્રહની અગર તો સામાજિક શ્રેયની પ્રમળ
 ભાવનાનું રૂપ ધારણ કર્યું સ્વર્ગની તેમ જ મોક્ષની ભાવનાના પ્રાધાન્ય વખતે
 જે જે ગુણોએ પ્રમળા હૃદયમાં ધર કર્યું હતું અને જે સદ્ગુણોના વિકાસને
 પૂરી તક હતી તે સદ્ગુણો પ્રત્યે લોકમત્રહવાદીઓની જરાયે ઉપેક્ષા નહોતી,
 બલકુ તેમનું કહેવું એ હતું કે જે સદ્ગુણો વિશે ગભીર ચિંતકો વિચાર કરે
 છે અને જેને સાધના પુરુષાર્થો મળે છે તે સદ્ગુણોના ઉપયોગની દિશા
 માત્ર બદલવાની છે આથી વૈષ્ણવિક મોક્ષ થતો અટકશે નહિ અને સામૂહિક
 કલ્યાણનો માર્ગ વધારે મજબૂત બનશે લોકમત્રહની આ ભાવનાના પ્રેરણાક
 ખીજે તો ઈરોપનિષદ અને મહાવાનની ભાવનામાં પણ જ હતી તે ખીજેને
 વધારે નિકસિતરૂપે ચર્ચવાનો પ્રશ્ન ગીતાકારે હાથમાં લીધા ગીતાની લોક
 મત્રહ વિષયક મુખ્ય દૃષ્ટિ સામ્રદાયિક આચાર્યોની વ્યાખ્યાઓમાં સાવ ગૌરવ
 બની ગઈ હતી તેનો પ્રકાશ અને તેનું ઉદ્ઘાટન તિલકે ગીતારહસ્યમાં કર્યા
 તિલકે કર્મયોગ દ્વારા જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે મુખ્ય વસ્તુનું મી
 અરવિંદે પૂર્ણયોગ દ્વારા પોતાની દબે નિરૂપણ કર્યું છે માધીજીએ એ જ
 કર્મયોગ કે અનાસક્તિયોગનું પોતાની સાવ અનેખી રીતે સમર્થન કર્યું છે
 આ રીતે ગીતાના લોકસંમતવિચારની ભાવના સ્પષ્ટપણે તેમ જ પ્રમળપણે
 સામાજિક સેવાની અને સામાજિક કલ્યાણની વિચારદિશામાં પરિવૃત્તી
 લોકકલ્યાણની વાતને આજે ગીતા દ્વારા એમણે બધું સમર્થન મળે છે કે
 હરકોઈ ચિંતક કર્મયોગીની નજર સૌથી પ્રથમ ગીતા પર પડે છે

કાકાએ એ જ લોકસમત્રહની વ્યવસ્થી ભાવનાથી પ્રેરણા ગીતાધર્મનું
 સમાજશાસ્ત્ર લખ્યું છે તેઓ પોતે જ નવેસર વ્યાખ્યા કરવા પાછળ પોતાની
 આ દૃષ્ટિ રહી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ‘ગીતાધર્મ’ના છેલ્લા પ્રકરણમાં, ‘ગીતા
 ધર્મનું જીવનપદ્ધતિ’ એ મથાળા નીચે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, નાનાવિષદ દાખલા
 દ્વારા, આધે, અસરકારક રીતે કરે છે તેમજ આ સ્પષ્ટીકરણ જેઓ પોત

પોતાના ધર્મગ્રંથની ‘મમી’ની પેઠે પૂજા કરે છે અને તેમા પૂર્ણપણાનો કે અંતિમપણાનો આરોપ કરી અતે તે ધર્મગ્રંથોને દેશકાળ-બાબ જોવા અવ્યવહારુ અને માત્ર શ્રદ્ધાસ્પદ બનાવી મૂકે છે તે સૌના વિચારચક્ષુના ઉન્મેષ અર્થે નેત્રાંજનની અચૂક ગરજ સારે તેનું છે એ આખું પ્રકરણ મનનપૂર્વક વાચના જેવું જ છે અહીં તો આપણે તેમાના કેટલાક ઉદ્દગારો જોઈએ : ‘જે ધર્મગ્રંથોની મૂળ પ્રેરણા જીવનમાની કેન્દ્રસ્થ નસ્તુઓમાથી મળેલી હોય છો તેના વિકાસનો સહેજે અટકાવ થઈ શકતો નથી મનુષ્યજાતિનું જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ ગીતાના વચનોનો અર્થ વ્યાપક, ગૂઢ અને સમૃદ્ધ થતો ગયો છે આવી સ્થિતિ અનતકાળ સુધી ટકશે એમ તો કોણ કહી શકશે ? પણ ગીતાગ્રંથને હજી ઘડપણ આવાના ચિહ્નો દેખાતા નથી એટલું તો જરૂર કહી શકાશે’ . ‘ગીતાના સેખકને જીવનધર્મનું જેટલું રહસ્ય સમજાયું હતું તેટલું જ ગીતાના શબ્દોમા છે એમ માની લેવામા ખૂબ છે ગીતાગ્રંથ એ એક જીવંત વ્યક્તિ છે તેનું જીવન ગીતાના સેખકથી અલગ, સ્વતંત્ર અને વર્ધમાન છે, એટલું સ્વીકાર્યા પછી ગીતાના મૂળ ઉપ દેશને વળગી રહીને નવી દૃષ્ટિથી નના અર્થો તેમા જોના એમા સહનો કોઈ દ્રોહ નથી, પણ બનેની કૃતાર્થતા જ છે’

‘ગીતાધર્મ’મા કુલે ૩૫ પ્રકરણો છે ગીતામા પ્રતિપાદેલા ૨૬ દૈવી ગુણો પૈકી યશ, દાન અને તપ એ ત્રણ ગુણોને એક જ પ્રકરણમા અર્થાં છે અને શમ-દમ એ બે ગુણ પણ એક જ પ્રકરણમા લીધા છે બાકીના દરેક ગુણ પર સ્વતંત્ર પ્રકરણ હોનાથી દૈવીસપતને લગતા ૨૩ પ્રકરણો થાય છે વધારાના ૧૨ પ્રકરણો ગીતા સમગ્રને સમજવામા સહાયક થઈ શકે એના કેટલાક મુદ્દાઓને સ્પર્શી તેમ જ દૈવી ગુણ સપતને આધારે રચાનાર સમા જના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરનાના ખ્યાલથી લખાયેલા છે તે પ્રકરણોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે ૧ ગીતાનું લોકશાસ્ત્ર, ૨ અભય, ૩ સત્ત્વમશુદ્ધિ, ૪ ધૃતિ, ૫ શમ દમ, ૬ તેજ, ૭ યશ, દાન અને તપ, ૮ ક્ષમા, ૯ માર્દવ, ૧૦ આર્જવ, ૧૧ અદ્રોહ, ૧૨ અપૈશુન, ૧૩ હ્રી, ૧૪ શૌચ, ૧૫ અસોનુપત્ત, ૧૬ અચાપવ, ૧૭ નાતિમાનિતા, ૧૮ અક્રોધ, ૧૯ યાન યોગ-વ્યવસ્થિતિ, ૨૦ સ્વાધ્યાય, ૨૧ દયા, ૨૨ અહિંસા, ૨૩ સત્ય, ૨૪ શાંતિ, ૨૫ ચાતુર્વર્ણ્ય, ૨૬ ગીતામા હિંસા કે અહિંસા ? ૨૭ બ્રહ્મ એટલે શું ? ૨૮ કર્મનાદની પૂર્વપીઠિકા, ૨૯ બ્રહ્મચર્ય, ૩૦ જીવનયોગ, ૩૧ શિષ્ટા પ્રમાણમ્, ૩૨ વર્મણ્યેનાધિકારસ્તે, ૩૩ આશ્રમ વ્યવસ્થા, ૩૪ ગીતામાનું રૂપકાત્મક મુદ્દ, ૩૫ ગીતાગ્રંથનું જીવંતપણું

સમાજને ધારણ કરનાર લેખે દૈવીસંપત્તિનું નિરૂપણ કરવા કાકા ઇચ્છે છે. તેથી તેમને સમાજની વ્યાખ્યા કરવાનું અને સાથે સાથે સમાજશાસ્ત્રની વિષયમર્યાદા નિરૂપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પ્રથમ પ્રકરણમાં તેમણે આ બધી બાબતો રૂપરૂપ કરી છે, અને ગીતાની દૃષ્ટિ તેમ જ આર્યપરંપરા ધ્યાનમાં રાખી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રને લોકશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવ્યું છે. આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓની સમાજશાસ્ત્રવિષયક કલ્પના અને વિષયમર્યાદા બહુ જ વ્યાપક છે અને તેથી જ તે લોકશાસ્ત્રનો પર્વાય બની રહે છે.

અલય એ મૂળે આધ્યાત્મિક શુણ્ઘ મનાતો આવ્યો છે. એનો આધાર અમરત્વની ભાવના છે. જિજ્ઞાસા શબ્દનો, વૈયક્તિક જીવનની તેમ જ હાર્દિક જીવનની ઇચ્છા પૂરતો, સંકુચિત અર્થ રૂઢ થયેલો હોવાથી અલયની પરંપરા જન્મે છે અને સ્મૃતિકારોએ તથા નીતિવિદોએ પણ રાજતંત્ર, વર્ણવ્યવસ્થા આદિ બધાં જ તંત્રોને સુસંગઠિત રાખવાના એક મલાજ તરીકે ભયનું સમર્થન કર્યું છે. જગના પ્રજામાનસને ધડવા, વિકસાવવા અને સુમંસ્કારી બનાવવાની જવાબદારી લેનાર કેળવણીકારો સુધ્ધાં ભયમૂલક તંત્રવ્યવસ્થાની હિમાયત કરતા આવ્યા છે તેથી સદ્જ જ પ્રશ્ન થાય છે કે અલયમૂલક સમાજ-વ્યવસ્થાની હિમાયત કરનાર કાકાએ પરંપરાગત અને શાસ્ત્રસમર્થિત ભયમૂલક વ્યવસ્થાનો કાંઈ વિચાર અથવા ખુલાસો કર્યો છે કે નહિ ? આનો ઉત્તર અલયની હિમાયત કરતાં બહુ સૂક્ષ્મ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વાળી સમાધાનકારક રીતે દાખલાદલીલ સાથે આપ્યો છે. એમાં એમના સ્મૃતિશાસ્ત્રવિષયક અભ્યાસ અને કેળવણી-કારની શુદ્ધ દૃષ્ટિ એ બંને જોવા મળે છે. તેમના કહેવાતો નિષ્કર્ષ એટલો જ હિ કે જે પોતે ભયભીત રહે તે સમાજ તો કદી ઉત્કર્ષ સાધી શકતો જ નથી, પણ જે બીજને ભયભીત રાખવાની પ્રયત્નમાં જ પડેલ હોય તે સુધ્ધાં પોતાનો સ્થાયી અને સ્પૃહણીય ઉત્કર્ષ સાધી શકતો નથી, કેમ કે તેના ઉત્કર્ષમાં ઉપયોગી થાય એવાં તેનાં શક્તિસાધનો ખોટી રીતે વપરાય અને ધસાય છે. આ દૃષ્ટિથી ન કરવા અને ન કરાવવાની અલયનીનિ જ સમાજના વ્યાપક ઉત્કર્ષ માટે આવશ્યક છે.

સત્યસંશુદ્ધિના પ્રકરણમાં સામાજિક સંજ્ઞાના સાચા આધાર લેખે સત્યસંશુદ્ધિનું જે નિર્વિધ દૃષ્ટિએ કાકાએ નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં સામાજિક વિદ્યાસનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જ આવી ગયો છે. હૃદયશુદ્ધિ એ જ સત્યસંશુદ્ધિ છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ સામાજિક સંજ્ઞાન ટકા રોકે છે એનું થય.ર્થ વિધાન કર્યા પછી પરશુરામ, વસિષ્ઠ, વિદ્યામિત્ર, રામચંદ્ર, શિવગીત આદિના પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક દાખલાઓ ટાંકી

કાકાએ ઠીક જ કહ્યું છે કે : ‘શિવાજીએ હિંદુ સંગઠન કર્યું તેથી આજે આપણે જો તેટલું જ કરવા નીકળીએ તો તે કાળાનુકૂળ નહિ થાય.’ વ્યક્તિ અને સમાજના અગર તો વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના હિતવિરોધો ટાળવા માટે છેલ્લાં બસો-ત્રણસો વર્ષોમાં સમાજશાસ્ત્રીઓએ જે જે ઉપાયો વિચાર્યા છે તે બધા કરતાં સત્વસંશુદ્ધિનો ઉપાય કેટલો કારગર નીવડી શકે એ મુદ્દો બહુ જ હૃદયગમ રીતે રજૂ કરાયો છે.

સત્વસંશુદ્ધિ દ્વારા કુટુંબસંસ્થાનો આંતરિક અને વ્યાપક સુધાર કરવા ઉપર ભાર આપવાને બદલે કુટુંબસંસ્થામાં તક પાડતી સંન્યાસ અને શ્રમજીવન સંસ્થાઓ મોટા પાયા ઉપર રચાઈ, તેને પરિણામે એ સંન્યાસ અને શ્રમજીવન સંસ્થાઓના અને મૂળભૂત કુટુંબસંસ્થાના શા હાલહવાલ થયા તેનું હૂબહૂ ઐતિહાસિક ચિત્ર કાકાએ આલેખ્યું છે. તેમણે મોક્ષની વ્યાખ્યા આપી છે તે શાસ્ત્રીય હોવા ઉપરાંત વિશેષ બુદ્ધિમાણ અને સર્વોપયોગી છે. તેઓ જણાવે છે કે : ‘ષ્ટરિપુના બંધનમાંથી કાયમનો છૂટકારો મેળવવો એ જ મોક્ષનો અર્થ છે. તદ્દન મટી જવું અને કોઈ રીતે શેષ ન રહેવું એવો મોક્ષનો અર્થ નથી. મોક્ષ પશુ એક સાધન જ છે, તેનું અંતિમ સાધ્ય કે વિશ્વાત્મકેય. એ જ લોકજીવનનો પરમ અને ચરમ આદર્શ છે.’

ધૃતિના પ્રકરણમાં વ્યવહારુ અને વૈજ્ઞાનિક દાખલા વડે બ્યારે કાકા ધૃતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે ત્યારે તે ગમે તેવા નબળાસબળાને સુધારી ધૃતિનો આશ્રય લેવાની બૂખ જગાડે છે. નાસભાગ કરતા સૈન્યમાં જો સેનાપતિ સાચી ધૃતિવાળો હોય તો તે તેમાં પાછી કાર્યકારી એકતા રચાવે છે. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ અને મનુષ્ય વચ્ચે જે મૌલિક અંતર છે તે દર્શાવવા સાથે માણસને નવા નવા પ્રયોગો કરવામાં ધૃતિ જ ટકાવી શકે એ વિધાન કરે છે ત્યારે કાકા માણસજાતિના વિકાસનું સહસ્ય સ્પષ્ટ કરે છે. એકલાં જ પુરુષાર્થ કરવો એટલે બીજાને હાથા બનાવી માત્ર પોતે જ આગેવાની લેવી એવી મધ્યકાલીન એકાંગી નીતિ અને સંઘની આગેવાની ન લેવી એવી બીજી એકાંગી નીતિ એ બંનેનું નિઃસારપણું તેમણે મનોરંજક રીતે દર્શાવ્યું છે. બીજી નીતિના નિઃસારપણા માટે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે આપેલો દાખલો તેમણે નોંધ્યો છે કે ગામના હિતાર્થે આગેવાન થઈ ફૂલો બાંધનાર ફાળો ઊધરાવવા નીકળ્યો ત્યારે તેને લોકો કહે છે, ફૂલાનું પુણ્ય તને, પેસા અમારા ?

શમ-દમના નિરૂપણમાં તેનું સામાજિક દષ્ટિએ જે સ્વરૂપ આલેખ્યું છે તે શાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યાનો આવશ્યક વિસ્તાર છે. તેમણે કહ્યું છે કે, ‘આપણા

દેહગત જીવનના કરતાં આપણું સામાજિક જીવન જ વ્યાપક, દીર્ઘકાલીન તેમ જ અર્થપૂર્ણ હોય છે અને તેથી આપણી દેહગત વાસનાઓને રોકાને આપણું સામાજિક જીવન શુદ્ધ અને નિષ્પાપ કરવું એ આવશ્યક હોય છે. દેહગત વાસનાઓને કાળમાં લઈ રોકવાને માટે જે આત્મિક શક્તિનો આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ તેને જ શમ-દમ નામ આપેલું છે. શમ અને દમ બંનેમાંથી પહેલાં શના ઉપર ભાર આપવો એનો ખુલાસો પણ સ્વાભાવિક જ છે : 'બાહ્ય ટેવો બદલવાથી સ્વભાવ આપોઆપ બદલાય છે એ સાચું', અને એ વાત પણ ખરી છે કે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવાથી ટેવોને નવું વલણ મળ્યા વિના રહેતું નથી. એટલે સાધકોએ અને સમાજના આગેવાનોએ જાને બાજુથી શરૂઆત કરવી જોઈએ.'

જૂના પ્રકરણમાં તેજની વિશદ ચર્ચા કર્યા પછી કાકાએ સાતમા પ્રકરણમાં યશ, દાન અને તપ એ ત્રણ શુભોની એકાસાથે મીમાંસા કરી છે. આપણે બધા જ તપનો રૂઢ અર્થ જાણીએ છીએ. ભારતમાં તપના જેટલા પ્રયોગો થયા છે અને જેટલા કાળથી તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો ખીલતાં ખીલતાં છેવટે તે બહુરૂપી બન્યું છે તેનો ઇતિહાસ ભારતીય વાસ્તવમાં અને ભારતીય બધી ધર્મપરંપરાઓમાં જીવિત છે. એક રીતે ભારતને તપોભૂમિ કહી શકાય. કાણમાં કાણ તપથી માંડી સહેલામાં સહેલા અને વધારેમાં વધારે સગવડકારક તપોની સૃષ્ટિ ભારતીય જીવનમાં વ્યાપેલી છે; તેમ જતાં અનેક બાબતોમાં ભારતીય સમાજની પામરતા જાણીતી છે. આનું મૂળ કારણ પકડી કાઢાએ તપનો અર્થ એવી રીતે વિસ્તાર્યો છે કે તે તેના બાહ્ય બહુરૂપીપણાને સંજ્ઞ બનાવી શકે. તપની વ્યાપક વ્યાખ્યા હરેકઈ વાયકના ધ્યાનમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકે તે માટે તેમણે પોતાના પૌરાણિક જ્ઞાનસંગ્રહમાંથી મંગાને હિમાલયથી નીચે આણનાર બહુતો દાખલો બહુ જ આકર્ષક રીતે ટાંક્યો છે અને બીજા પણ દાખલા સૂચવ્યા છે.

વિચારના વિકાસ સાથે જ આચારનો વિકાસ થાય છે. બંનેનો સંવાદી વિકાસ એ જ સામાજિક સંસ્કૃતિનો વિકાસ. જેમ જેમ સંસ્કૃતિ વિકસતી જાય તેમ તેમ પ્રાચીન શબ્દોમાં નવા અર્થના સ્તરો ઉમેરાતા જ જવાના. યશ શબ્દ પ્રાચીન ટંકશાળમાં તૈયાર થયો; ત્યાર બાદ કદ્દમી ન શકાય એટલા તેના અર્થો ખીલતા અને સમાજમાં રૂઢ પણ થતા ગયા છે. કાકાએ એના અર્થ-વિકાસનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી સામાજિક મોક્ષને સિદ્ધ કરી શકે એવો તેનો સિંધર અર્થ સરળ શબ્દોમાં કહ્યો છે. એ અર્થ સહેલાઈથી સમજી શકાય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં તેનો અમલ કરવાનું બળ મળે તે હેતુથી

તેમણે પોતાના ‘હિમાવન’ના પ્રાસંગિક સાર્વજનિક વાતણ માળવાના પરિણામ અને સૌચક્રિયા વખતે પ્રથમથી નહિ પણ પછી ઉપર માટી નાખવાના લાલ સૂચનાતે દાખવાઓ ટાક્યા છે આ દાખવા સામાન્ય જેના લાગવા છતાં તેનું ગ્રેગરજન અસાધારણ છે તપ અને યત્ન વચ્ચેનું તારતમ્ય પણ તેમણે એક સુદર દાખવાથી સમજાવ્યું છે ‘કુવામાનું પાણી હાથથી પપ ચલાવીને ઉપવા માળ ઉપગની ટાકીમાં લઈ જવું એ થયું તપ ઉપર આવેલી ટાકીની સગવડને લીધે ધરમાળ્યા જોઈએ ત્યાં અને જોઈએ તેમજ પાણી વાપરવું અને કુવારા ઉડાડવા એ ભોગ થયો આમ ઉપગથી નીચે આવેલા પાણીને ફરીથી શુદ્ધ કરી તેને પાણુ પપ વડે ટાકી સુધી ચઢાવવું અથવા પહોંચાડવું એ થયો યત્ન’ સામાન્ય રીતે દાન અને ત્યાગ એ બંને શબ્દો પર્યાય ગણાય છે, પણ એ બેમાં સૂક્ષ્મ અંતર શું છે તે કાકાએ દર્શાવ્યું છે અને બંનેની વેધક ચર્ચા કરી છે

અપૈશુનનું સામાજિક મૂલ્યાંકન કરતી વખતે કાકાએ પૈશુન્ય એટલે શું તેની ચર્ચા કરી છે તેમાં જે ચામડી વિનાના શરીર સાથે માણસોના આત્મિક આળા વૃત્તિવાળા મનની સરખામણી કરી છે તે કાકાનું ઉપમાકૌશલ દર્શાવના ઉપરાંત ભારે સૂચક છે પિશુન માણસને શાસ્ત્રમાં મર્માવિધૂ કહ્યો છે ‘મર્માવિધૂ’ શબ્દનો ખરો ભાવ આ ઉપમા દ્વારા વ્યક્ત થયો છે ગુરુ શિષ્યના સમઘની જે વિગતથી માહિતી આપી છે તે જાતઅનુભવી હોય તેવી અમદિગ્ધ છે કેળવણી શુભામો સર્જવા કે માણસ યત્ન નિર્માણ કરવા નથી એ તેમનું કથન કેળવણીશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ રહસ્ય છે અને તે સાચા કેળવણી કારના અનુભવમાંથી આપમેળે સરેશ્વ હોય તેવું છે અતેનાસી, જાન જેવા જે શબ્દો વિદ્યાર્થી માટે પ્રસિદ્ધ છે તે કયા વાતાવરણમાંથી, કઈ ભાવના માથી અને કયા હેતુથી યોજાયા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ ચર્ચામાં છે વધારેમાં વધારે જ્યાં નિકટનો સમઘ હોય ત્યાં જ શુભ કે દોષ જણવા પડકવાની તક હોય છે આવી તક ખીજ કોઈ પણ મળવું કરતા ગુરુ શિષ્યના સમઘમાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે એટલે ગુરુ પોતે શિષ્યને દોષાવારક અર્થમાં જાન સમજે અને કહે તો તે યુક્ત જ ગણાય આ વસ્તુ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં, જ્યાં ગુરુ વિદ્યાર્થીને સમાવર્તન વખતે શિક્ષા આપે છે ત્યાં, કહેનાઈ પણ છે ગુરુ કહે છે ‘અમારા સુચરિત્ર મહત્ત્વ કરજે, અન્ય નહિ’ આ કેવું નમ્ર સત્ય છે ! કોઈ નોકર માલિકને છોડી જાય કે ક-મને વિદાય લેતા હોય ત્યારે જો તે નોકર ખરેખર પરિચારક અને પારિવારિક હોય તો માલિક તેને વિદાય આપતી વખતે શું એવું જ ન કહે ?

એક કે બીજે કારણે બે મિત્રા વચ્ચે અનર લેણું થતા તેઓ પરસ્પર છૂટા પડે ત્યારે બંને એકબીજા પાસેથી શી આશા ગળે ?

સામાન્ય રીતે છવન-ચવહારના દરેક પ્રદેશમાં માધુત્તના મનમાં એવો ડર ગહે છે કે, રખે મારી વાત આ ભાઈ પ્રકટ કરી દે. ધણા માધુત્તોનું બળ કે પરાક્રમ એ જ હોય છે કે તેઓ સામાના દેહને પ્રગટ કરી દેવાની ધમકી આપ્યા કરે છે એટલે પૈશુનવૃત્તિ એ ખરી રીતે સમાજનો સડો છે.

દોષકથન એ જાતે દુષ્ટ નથી, પણ એની પાછળ કેવી વૃત્તિ રહેલી છે તે જ જોવાનું હોય છે. જો સદ્વૃત્તિભૂલક દોષકથન હોય તો તે પૈશુનમાં ન આવે. એની સ્થિતિમાં એ કથન પગલું સ્થિતિમાં થાય પણ નહિ. સુવર્ણ નિયમ એ છે કે જો મોઢે કહી શકાય તેથી જરા પણ વધારે પીઠ પાછળ ન કહેવાય તો સમજવું કે એમાં પૈશુન નથી - જો આ વખતે તેમાં આવેલ ન હોય તો.

બેશન, સમાજ-સુ ચવરથાને પાયો અપૈશુન છે. સ્ત્રીઓ કુધલીશન છે એમ કહેવાય છે, પણ કુધની તો એરી વ્યાપક છે કે તે સાધુ, વિદ્વાન, અધ્યાપક આદિ બધાને વળગી છે અને જો એ જ સ્ત્રીની વ્યાખ્યા હોય તો પછી પુરુષને શોવવાની જ મહેનત લેવી પડશે.

બૌદ્ધ અભિધર્મમાં 'હિરી' અને 'આતપ્પ' એ બેને શોભન ગુણોમાં ગણાવ્યા છે. કોઈ જુએ છે કે નહિ તેનો કોનો પણ વિચાર ક્યાં વિના આપમેળે જ અકૃત્ય વિચાર અને વર્તનથી દૂર રહેવાની સ્વયંસૂ વૃત્તિને જ 'હિરી' અને બીજાથી સમાર્પ અકૃત્ય કરતા અટકવું તેને 'આતપ્પ' કહેલ છે. અનરકોશમાં 'હી' અને 'અપત્રપા' શબ્દો છે તે જ પાસિમાં 'હિરી' અને 'આતપ્પ' છે. અમરકોશમાં પણ હી અને અપત્રપાનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ કરેલ છે. આચાર્ય જેવા પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથમાં 'લગ્નુ' શબ્દ છે, તે સ્વન. લગ્નનું અર્થમાં જ નિપરાયેલો છે. કાકાએ હીની ચર્ચા કરતાં સાજ, આગરુ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે અનુક્રમે હી અને અપત્રપાના ભાવમાં જ કરેલ છે.

સાજ, આગરને કાકાએ સમાજની આખરી મૂડી કહી છે તે તદ્દન યથાર્થ છે. જો સમાજ પાને આ આખરી મૂડી ન હોય કે ઓછી હોય તો તે સુચવસ્થિત રીતે છવન ગાળી જ ન શકે. જોકે સુચવસ્થાની દૃષ્ટિએ અપત્રપાના કરતાં હીનું સ્થાન ચડિયાતું છે, છતાં સામાજિક વ્યવહાર મોટે ભાગે અપત્રપાના આધારે જ નભે છે.

કાકાએ શૌચનો અનેક દૃષ્ટિએ ઊઠાપોઠ કર્યો છે. વ્યક્તિગત શૌચ એ એક વસ્તુ છે અને સામાજિક શૌચ એ બીજી વસ્તુ છે. એ બે વચ્ચેનું તારતમ્ય તેઓ ખૂબ દાખલાદલીલથી બતાવે છે; તેથી પણ આગળ વધી તેઓએ શારીરિક અને માનસિક શૌચનું સામાજિક જીવનમાં જે સ્થાન છે, અને જે હોવું જોઈએ તે બહુ જ વિગતથી સમજાવ્યું છે. મન ગમે ત્યાં ભમે તોયે શરીર કાબૂમાં હોય એટલે બસ છે એવું વલણ ધરાવનારને સચોટ જવાબ આપતાં કાકાએ ફીક જ કહ્યું છે કે : ‘એકાદ ઘરમાં ખૂબ ગંદકી છુપાવી રાખી હોય તે દોઢની નજરે ન પડ્યા દઈએ તોપણ તેમાંથી રોગનો ફેલાવો થયાનો જ. આ વાત જેટલી સાચી છે તેટલું જ એ પણ રોગનો ફેલાવો થયાનો જ. આ વાત જેટલી સાચી છે તેટલું જ એ પણ સમાજ પર તે પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યા વિના રહેશે નહિ. એથી ઊલટું, એકાદ જાણી શિષ્ટતા પવિત્ર, ઉદાત્ત અને આર્થ હશે તો તેની અસર પણ સમાજ પર પહોંચવાની જ.’ કાકાએ માનસિક શૌચનું પ્રધાનપણું બતાવતાં દેહાપત્ય અને વિચારાપત્ય એવા બે પ્રકારના અપત્યો વચ્ચેનું અંતર બતાવ્યું છે, તે તેમના વક્તવ્યને સચોટપણે રજૂ કરે છે. આમ તો શૌચ સર્વત્ર મંલગાય અને ગવાય છે, પણ એનું સામાજિક મૂલ્ય ફેટલું છે તેનો વિચાર વ્યાપકરૂપે હજી સાર્વત્રિક થયો નથી. તેથી ગીતાને આધારે થયેલો આ વિચાર બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે.

અસોલુપતાની ચર્ચામાં કાકાએ પ્રથમ અનુભવમાં આવતી અનેકવિધ સોલુપતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. અધિકાર કે સ્વાર્થસોલુપતા, સ્વાદસોલુપતા, કામસોલુપતા - એ બધી સોલુપતાઓ કેવી કેવી રીતે બાધક નીવડે છે એ સઘળું તેમણે સામાજિક વ્યવહાર, રાજકારણ અને આહારવિધિમાંથી દાખલાઓ ચૂંટી તદ્દન દીવા જેવું રપષ્ટ કર્યું છે. જે સોફા ઉન્માદક વાતાવરણ વચ્ચે રહીને અસોલુપતા સાધવાની હિમાયત કરે છે તેમને કાકાએ અકાટ્ય ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે છેવટે એવી હિમાયત વામાચાર લાણી જ વાળે. વળી, જેઓ નિર્મળતાના આદર્શની ખાતર સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખવાની અને પુરુષોએ પૂતળી સુધ્ધાં ન જોવાની હિમાયત કરે છે તેમનો એકાંત પણ પ્રહાયર્થના આદર્શ માટે પોત્રો જ છે એ પણ કાકાએ યથાર્થ રીતે દર્શાવ્યું છે, અને અસોલુપતા વૈયક્તિક કે સામાજિક આરોગ્યમાં કેવું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે તે સ્થાપિત કર્યું છે.

નાતિમાનિતાની ચર્ચામાં અમાનિત્યનો પણ વિચાર કર્યો છે. એનો

અર્થ માન ન કરવું એટલે જ સીધી રીતે થાય છે, બ્યારે નાતિમાનિતાને અર્થ અતિમાન નહિ પણ આવશ્યક માન રાખવું જ જોઈએ એવો થાય છે. એક બાજુથી માન ન રાખનાવું કહેવું અને બીજી બાજુથી આવશ્યક માનને સદૃશ્ય કહેવો એ બે વચ્ચે દેખાતો વિરોધ છે, પણ એનો ખુલાસો કાકાએ ઠીકઠીક કર્યો છે માન ન કરવું એટલે પોતે જ અપર્યુ હોય કે અજ્યુતો હોય તેને જ અપૂર્ણ માની બીજાના અનુભવને ન અવગણવો આવી અવગણના જ બધી તકરારનું મૂળ બને છે પણ આ ચર્ચા કરતા કાકાએ જે ઉપમા વાપરી છે તે તેમનામા રમતો કાલિદાસ અને હેમચન્દ્રનો આત્મા સૂચવે છે તદ્દન વ્યવહારુ જીવનમાથી દેવી સરસ ઉપમા પકડી છે, જે સાબળના જ ચિત્તને ચોટી જાય છે ' અનુભવની માટીમાથી જ્ઞાનની મૂર્તિ ઘડતી વખતે તે સુકાઈને તરત જ કડક ન બની જાય તેની ખમરદારી માથુંસે રાખવી જોઈએ અમાનિત્વનું પાણી વાગેવારે જાડીને ચીકણી માટીને જે નરમ રાખીએ તો જ જ્ઞાનની મૂર્તિનો ઘાટ સુધરતો રહે અને તેનું ઘડતર વધારે ને વધારે મર્માગ સુદર કરી શકાય '

નાતિમાનિતાના બે અર્થો ક્યાં છે, તે જીવનના અનુભવમાથી લીધા છે અને બરાબર સમાજદૃષ્ટિએ ઘટાવ્યા છે સૈનક સામાજિક કલ્યાણ અર્થે કાઈ પણ દરે ત્યારે એનકરૂપ હાથાએ એમ ન વિચારવું જોઈએ કે સૈન્યસમાજરૂપ ઘટીએ જ હાથાની આસપાસ, હાથાની મરજી મુજબ ફરવું ને હાથાએ પોતે રિથર રહેવું એમ સૈનક વિચારે તો એના ઉપર અતિમાનિતાનો બાર એટલે બધો વધે કે છેવટે સમાજની ઘટી ચાલે જ નહિ અને સેવા પણ થઈ ન શકે અહીં હાથો અને ઘટીનું દટાત દટણ સચોટ છે બીજા અર્થમા પરિગ્ધિતિ એ તેની પ્રતિકૂળ હોય, અર્થાત્ તેના ઉપર કાળુ જમાની શકાય એવું ન પણ હોય, ત્યારે પુરુષાર્થ નકામો હણી ન નાખવાની સૂચના છે સિદ્ધાંત કાયમ ગંખી પગિસ્થિતિ પ્રમાણે માડવાળ કરવાની વૃત્તિ એ જ નાતિમાનિતા છે સેવા કરતા જે કસે ને પગસે માનસિક આડખીલીઓ આવે છે ને મૂળ ધ્યેયને જ વણસાડે છે તે અનુભવમાથી આ અર્થો સ્ફુર્તા છે.

દયાનો મૂળ આધાર પ્રેમતત્ત્વ છે મનુષ્ય-મનુષ્યેતર દરેક પ્રાણીમા પ્રેમતત્ત્વ જ જીવન સાથે જોડાયેલ છે, અથવા એમ કહો કે પ્રેમ અને જીવન એ બંને શબ્દો પર્યાય માત્ર છે પ્રેમ કરવો અને ઝીલવો, તેને વિકસાવવો અને વિસ્તારવો એ જ જીવનની પ્રક્રિયા છે બીજા પ્રગે પ્રેમ દર્શાવ્યા સિવાય અગર તો બીજાનો પ્રેમ ઝીલ્યા સિવાય કોઈ પણ નાનું કે

મોટું પ્રાણી જીવી શકે નહિ. એ વિના એને જીવન કંટાળાસરેલું જ લાગે અને જીવન જલદી છોડી દેવું એવો ભાવ જ જન્મે. આ ઉપરાંત, દરેક જીવધારી પોતાના પ્રેમનો વિસ્તાર પણ કરવા મથે છે અને ખરી રીતે એના વિસ્તારમાં જ એનું આખું જીવન પૂરું થઈ જાય છે. જડ અને ચેતન એ બે વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવો હોય તો પ્રેમના નાસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વથી જ દર્શાવી શકાય. જો આમ છે, અને છે પણ એમ જ, તો હૃદય એમ કે ચેતનાનો વિસ્તાર કરવો એ જ પ્રેમ છે. ખીખ પ્રત્યે વહાલ દર્શાવવું અને ખીખનું વહાલ મેળવવું એ જ પ્રિય શબ્દ ઉપરથી બનેલ પ્રેમ શબ્દનો ફલિતાર્થ છે.

જો ચેતન તત્ત્વને જ બ્રહ્મ, ઈશ્વર કે આત્મા કહીએ તો હૃદય એમ કે પ્રેમ એ જ આત્મા છે અને એ પણ હૃદય કે આવો આત્મા સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં મોજૂદ છે. તો પછી એમ ન કહી શકાય કે આત્મા માત્ર મનુષ્યમાં વસે છે. આ જાતનો વિચાર કાકાએ મૂક્યો છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ તદ્દન બુદ્ધિગમ્ય છે.

જો પ્રેમ એ સહજ અને જીવનનું મૌલિક ઉપાદાન હોય તો એમ કેમ બને છે કે એક જણ ખીખ પ્રત્યે ઘણી વાર વમર કારણે પણ અણગમો દર્શાવે છે; એને પગવવા, શોપવા જેવી અપ્રિય પ્રવૃત્તિમાં રસ લે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને જીવનનાં જુદાંજુદાં પાસાં તપાસવા તેમ જ તેના બળાબળનું તોલન કરવા પ્રેરે છે. દરેક પ્રાણીમાં બુદ્ધિ અને સમજણનો વિકાસ એકસરખો નથી હોતો. અને એ જ કારણે રોય, દેવ, અદેખાઈ કે વધારે પડતું શોષણ કર્યા વિના જ પોતાનું જીવન કેમ ગોઠવી શકાય તે કળા સૌમાં એકસરખી સિદ્ધ થઈ નથી, એટલે પ્રેમ ચાહનાર અને પ્રેમ કરનાર માણસ જેવું વિકસિત પ્રાણી પણ પોતાના સમાજમાં અને માનવેતર જગતમાં પોતાનું નિરુપદ્રવી સ્થાન — જીવવું અને જીવવા દેવું — સિદ્ધ કરી શક્યો નથી. પણ સાથે સાથે આપણે જોઈએ છીએ કે માનવસમાજમાં કાળે કાળે એવી વ્યક્તિઓ પેદા થઈ છે અને થાય છે કે જે પોતાની સાચી સમજણ અને જીવનકળાની વિશિષ્ટ સાધના દ્વારા આખા જગત પ્રત્યે એકસરખો પ્રેમ વ્યક્ત કરી ગઈ છે અને વ્યક્ત કરતી અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુ વિરલ વ્યક્તિઓમાં દેખાય તે અન્યમાં ન જ સંભવે એવા દૃષ્ટિકોણથી જીવનવ્યવહાર ધડવો તે કરતાં એ વસ્તુ પ્રયત્નથી બધામાંય સાધ્ય થઈ શકે છે એવી સમજણને આધારે જીવનવ્યવહાર કેળવવો એ સૌને માટે કેટલું સારું છે!

વળી, એમ પણ નથી કે પ્રયત્નથી સમાજમાં ‘જીવવું અને જીવવા દેવું’ની ભાવના વધારે વિકસાવી કે સ્થિર કરી શકાતી નથી. જે વ્યક્તિ

એક વાર ઘણા પ્રયે ઉપદવકારી વ્યવહાર કરતી હોય છે તે જ વ્યક્તિ સાચી સમજણ પ્રગટતા તેથીયે વધારે પ્રતિ નિરુપદન જીવન-વ્યવહાર કેળવે છે તેવું આપણે આપણા જ જીવનમા જોઈએ છીએ

પ્રેમતત્ત્વના વિકાસ અને વિસ્તારમા બાધા નાખે એવી વૃત્તિઓ પણ જીવનમા પડેલી છે. સ્વાર્થ, દોષ આદિ ઘણી વાર પ્રેમતત્ત્વને વિકસવામા આડે આવે છે. પણ નારીકાથી જોઈશું તો એ લોભ અને દોષ જેવી વિરોધી વૃત્તિઓના મૂળમા પણ વસ્તુતઃ પ્રેમનો અંશ પડેલો હોય છે એક વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો એટલે તેને ત્રીસે પડતી ત્રણથી સિદ્ધ કરવાની ઉતાવળમા તેની આડે આવતા તરવે પ્રત્યે આપણે હેડાર્થ જઈએ છીએ આવે વખતે ધીંગલ અને સમજણ કેળવવામા આવે તો એક તરફ પ્રત્યે ચોટલ પ્રેમનો આવેગ વિરોધી દેખાતા તરવે પ્રત્યે દોષ કે આવેશનું રૂપ ધારણ ન કરતા પ્રેમરૂપમા કે સમત્વમા જ બલવાઈ જાય સપિઓએ અને માધકોએ આ કળા જીવનમા પણ દર્શાવેલી છે

વળા, ખીજી રીતે જોઈએ તો, પ્રેમતત્ત્વ એ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે જેની પૂરી કસોટી ન થાય, જેને મૂળથી જાખડી જવાનો - અસત્ય થઈ જવાનો - પ્રમગ ન આવે, જેમા વિદ્યુતિ યવાની વેગા ન આવે અને જેનું કહોળાણ કરનાર પ્રમગો જ ન આવે અને આ બધું આવે ત્યારે જે પોતાનું સત્ય, શિવ, સુંદર સ્વરૂપ પ્રગટ કરી ન શકે, સાચવી ન શકે, વધારી ન શકે તે વસ્તુ સત્ય, શિવ, સુંદર છે એમ કહી જ ન શકાય ગમે તેના ઝઝાવાત વચ્ચે પણ જે પોતાનું મૂળસ્વરૂપ અખડિત રાખી શકે, વિકાસની ને વિસ્તારની શકે તે જ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે આ દૃષ્ટિએ જોતા લોભ, દોષ જેવી વૃત્તિઓની સખત કમોગીમાથી ક્ષેમકર રીતે પસાર થવામા જ પ્રેમનું પ્રેમત્વ છે અને એમા જ સામાજિક જીવનની ચરમ સીમા છે

બુદ્ધ, મહાત્મા, કાર્મિક કે ગાંધીજી જેવાના મંવેદનો જોતા ચોખ્ખો અનુભવ થાય કે એમણે એવી આકરી કસોગીમાથી જ પોતાના પ્રેમતત્ત્વનો વિકાસ ને વિસ્તાર કર્યો છે

કાકાએ દયાની ચર્ચામા અનેક દૃષ્ટિર્નિદુષ્ટી મહત્ત્વનો વિચાર કર્યો છે બહુ વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે દયાના મૂલાધાર પ્રેમતત્ત્વમા જ બાકીના બધા સદ્ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે બીજા સદ્ગુણો એ પ્રેમખીજના અકૂરો, પલ્લવો અને પત્રો જેવા છે

અહિંસાની ચર્ચા એટલી બધી વ્યાપક અને તવોગીણુ તેમ જ હૃદય સ્પર્શ છે કે તેમા કાંઈ છોરેનું એ મિથ્યા કહાપણુ જેવું છે એને હૃદયગમ

કરવામાં જ એવું ખરું મૂલ્યાંકન છે. એમ તો આ ચર્ચામાંથી પ્રત્યેક વસ્તુ મનને પકડી લે છે, છતાં કેટલીક ઉપમાઓ અને દાખલા સામાન્ય છતાં અસાધારણ રીતે મનને જીતનારાં છે.

બ્રહ્મ એટલે આત્મા કે એવું કંઈ કૃતસ્થ અથવા અપરિણામી તત્ત્વ મનાય છે. એ તત્ત્વ મૂળમાં ગમે તેવું હોય છતાં એનો જીવનગત અને અનુભવસિદ્ધ અર્થ અહિંસા જ છે. હું સર્વત્ર અને સૌમાં છું અને સૌ મારામાં છે અગર તો બધાં સમાન છીએ એ ભાવના કે ધારણા વિના અહિંસા કદી યથાર્થ સિદ્ધ થતી જ નથી. એવી ભાવના વસ્તુતઃ જીવે છે કે મરવાને વાંકે જીવે છે, એની પરીક્ષા અહિંસાની કસોટીથી જ થઈ શકે છે. અહિંસાના આચાર વિનાનો બ્રહ્મવિચાર કે આત્મવિચાર એ માત્ર શુદ્ધવાદ છે. તેથી અહિંસા, બ્રહ્મ અને આત્મા એ બધા પર્યાય એટલે સમાનાર્થ શબ્દો છે. આથી આપણે જોઈએ છીએ કે આચારાંગમાં સમગ્રપણે અહિંસાની સાધના ઉપર ભાર દેવાયો છે અને તે જ સાધનાને બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે.

દયા અને અહિંસા બંનેનો મૂળ આધાર અગર પ્રેમ જ છે તો ગીતામાં એ બંનેને શુંજો જુદા કેમ નિર્દેશ્યા ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાકાએ જણાવે જ આપ્યો ન હોય એમ લાગે છે—એમ સમજીને કે એ વસ્તુ બહુ ચોખ્ખી છે. કોઈનું સુખ કે જીવન ન હરવું એ પ્રેમની નિષેધ બાજુ અહિંસા છે, જ્યારે દયા એ તેની ભાવાત્મક બાજુ છે. બીજાના દુઃખમાં ભાગીદાર થવું કે પોતાના સુખમાં બીજાને ભાગીદાર બનાવવા કાંઈ કરી છૂટવું એ દયા છે. એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુ છે. સાચી અહિંસામાં દયા અને સાચી દયામાં અહિંસા ન સમાય એમ બને જ નહિ; પણ વ્યવહારમાં ફેડ પાડવો જરૂરી હોવાથી ગીતાકારની પેઠે કાકાએ પ્રેમની તે બંને બાજુનું આચારપત્ર વિચાર દ્વારા સમાજદષ્ટિએ નોખું નોખું નિરૂપણ કર્યું છે.

કાકાએ ‘ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?’ એ મથાળા નીચે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખ્યું છે. તેમાં પોતે પ્રથમ હિંસાની તરફથી કરનારા હતા અને પછી ક્રમે ક્રમે અહિંસાના તરફદાર અને સમર્થક કેમ થયા એનો ૧૯૦૪ થી આગળનો પરિવર્તન-ક્રમ દર્શાવ્યો છે. તે કાંઈ સાધારણ મહત્ત્વનો નથી. ગીતામાં હિંસાનું વિધાન જ એવો સંસ્કાર મોટેભાગે આપણા બધામાં એક અથવા બીજી રીતે પડેલો છે; પણ એ સંસ્કારનું શ્રવણ-મનન દ્વારા સંશોધન કરવું અને એક ચોક્કસ નિર્ણય પર પહોંચવું એ કામ સૌને માટે સરળ નથી. કાંઈ નિર્ણય બાંધ્યો તોયે તે આચરણની કસોટીએ કસાયેલો જ હોય એવું તો ભાગ્યે જ હોય છે. કાકાનો નિર્ણય માત્ર દલીલમૂલક કે સુદિવાદ-

મૂલક નથી. એમણે આચરણનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં હિંસાવિરુદ્ધ અહિંસાવૃત્તિનો પ્રયોગ કરી અહિંસાશક્તિનો કાર્મિક પણ અનુભવ કર્યો છે અને તેથી જ એમની અહિંસાની સમર્થક તર્કશૈલીમાં વિશેષ તેજ પ્રતીત થાય છે.

સત્યની ચર્ચામાં યાતન્ય તો ઘણું જ છે, પણ એમાં ઉપમાકૌશલ લેખે બે ઉપમાઓ ધ્યાન દેવા જેવી છે. બાળક જન્મતાવેંત માનો મંજલ લઈ ને જ આવે છે. તે સંજલ તેના હાડપિંજરના બધારણ સાથે જ ઘડાયેલો છે, તેમ સત્ય એ જીવનના અસ્તિત્વ સાથે જ મંકલિત છે. જીવન પહેલું અને સન્ય પછી એમ નથી. તેથી સત્યની જૂમિકા ઉપર જ જીવનની ગતિવિધિ એ સ્વાભાવિક ગતિવિધિ છે એમ ઉપમાનો ભાવ છે. બાળક જન્મ્યા પછી મોટું થઈ ગમે ત્યાં ગમે તે રીતે વિચરે અને વિહરે છતાં માતા તરફથી મળેલ મુક્ત અને રચૂળ વારસાની જૂમિકા જો તે શમાવે તો તેનું અસ્તિત્વ જ ન રહે અથવા વિકૃત બને. દીવો એક જ જગાએ સ્થિર હોય તો તે માત્ર તે જ રથજમાં પ્રકાશ આપે અને નવા પ્રદેશો તમસાવૃત્ત જ રહે, પણ ચાલવા સાથે બતીને પણ ચાલવા દઈએ તો નવાં જીવનક્ષેત્રોમાં પણ તે પ્રકાશ આપે. પ્રકાશ અને જીવન તેમ જ પ્રકાશ અને વ્યવહાર છૂટાં જ ન પડે. તેમ જ સન્ય જો પ્રત્યેક જીવનવ્યવહારમાં સાથે હોય તો જીવનની તમસાવૃત્ત ગતીકૂચીઓમાં કે અધારી ગુફાઓમાં પણ તે રસતો બતાવે.

સત્યના તેર આકારો મહાભારતમાંથી દર્શાવ્યા છે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે મૂળમાં સત્ય હોય તો તે વ્યવહારમાં જુદે જુદે નામે પ્રસિદ્ધ થયેા અનેક ગુણોરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. બીજા ગુણો એ તેનાં નાનાવિધ રૂપો છે—જેમ એક ધાતુનાં અનેક રૂપો હોય તેમ ક્ષણો દોષ પણ એક સદ્-ગુણને બ્યારે એના મૂળ અર્થમાં વ્યાપક રીતે જોતા અને વર્ણવના ત્યારે બાકીના સદ્ગુણોને એના આકારો જ માનના. જેમ શિવને મુખ્ય દેવ માનનાર બાકીના દેવોને તેનાં જ રૂપો માનતો; વિષ્ણુને પરમ દેવ માનનાર પણ એ જ રીતે કલ્પના કરતો; તે રીતે જ સાધક જ સદ્ગુણને આશરે મુખ્યપણે વર્તતો તે બીજા ગુણોને તેના વર્ણવમાં તેના અંતર તરફ ઝેલવતો. દા.ત. અહિંસાની અનન્ય સાધના કરનાર હુદ કે મહાવીરે બીજા બધા ગુણોને અહિંસાના વ્યાપક વર્ણવમાં તેના અંતર લેખે ગણવ્યા છે; જેમ ગાંધીજીએ સન્યના વર્ણવમાં અન્ય સદ્ગુણોને ગણવ્યા છે તેમ. આ એક સાધનાની અનન્ય નિષ્ઠાનું સૂચનમાત્ર છે.

ઋગ્વેદમાં સન્ય અને ઋગ એ શબ્દો છે. તેમાં ઋગનો અર્થ સદગ નિયમ કરવામાં આવે છે. સૂર્યનો હિલ-અસ્ત અને ઋતુ-ચક્રનું ચમનાચમન

નિયમ પ્રમાણે જ થાય છે. આ રીતે નિયમ એ ઋત છે અને એ નિયમ ને સત્ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે તે સત્ય. પરંતુ બારીકાથી જોતાં ત્રિકા-લાબ્યાધિત નિયમ અને સત્ય એ બે જુદાં હોય તેમ સમજવું નથી. છતાં એટલું ખરું કે ઋત એટલે ગતિ - નિયમમુદ્ધ ગતિ, અને તેમાં ને મંવાદીપણું તે સત્ય. ચિત્રમાં ઝેખાઓ અને મંગીતમાં સ્વરો એ ઋત હોય તો તેનું સંવાદિત્વ એ સત્ય છે, કેમકે સંવાદિત્વ વિના રેખા અને સ્વરો માત્ર ખોખું છે અને એ ખોખા વિના સંવાદિત્વનો, મીકાશનો, રસનો, કળાનો આવિ ભાવ જ શક્ય નથી.

ઋતના સ્થાનમાં અવેસ્તામાં ‘અશ’ શબ્દ આવે છે. અર્થ એ જ છે. છેવટે ઋત અને અશ એ ધર્મ છે અને જૈનો, બૌદ્ધો, બ્રાહ્મણો બધા જ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહારે છે. આજે તો ધર્મ શબ્દ જ પ્રચલિત થઈ ગયો છે.

ચાતુર્વર્ણના મથાળા નીચે કાકાએ ને ચર્ચા કરી છે તે હિંદુઓની જ કહેવાતી એક સનાતન ચતુર્વર્ણ-વ્યવસ્થાને લગતી છે. ગીતામાં પણ તેનો નિર્દેશ છે જ. ચતુર્વર્ણનું ખોખું કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યું, ક્યારે આવ્યું ને ક્યાં ક્યાં બળોને લીધે ધડાણું એ વિશે હજારો વર્ષ થયા અનેક જાતના વિચારો પ્રવર્તે છે, અને તેના ઉદ્દેશો પણ હિંદુ સાહિત્યના મોટા ભાગને રોકે છે. ચાતુર્વર્ણના અર્થની કલ્પના વિશે અને તેનું સ્વરૂપ બદલાવા વિશે પણ જમાને જમાને અનેક જણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. કેટલાકને એમા ઘોડીધણી સફળતા મળી છે, છતાં હજી હિંદુ-સમાજના જીવનવ્યવહારનું નિખાણ જેવું ખોખું તે ચાતુર્વર્ણના રૂપમાં વર્તમાન છે.

કાકાએ પોતાની દૃષ્ટિથી વેદ, ઉપનિષદ અને મહાભારત આદિ ગ્રંથોના અમુક અમુક ઉત્તારાઓને આધારે ચાતુર્વર્ણનો વિકાસક્રમ ઘટાવ્યો છે, અને સાથે સાથે વર્ણ એટલે શું, તેની વ્યવસ્થા એટલે શું, એ પણ પોતાની પરિમાર્જિત સામાજિક દૃષ્ટિએ બતાવ્યું છે. તેમણે એક બાજુથી ચતુર્વર્ણ-વ્યવસ્થાનું ચાર પ્રકારના મમાજપોષક ધંધાના ચાર વર્ણરૂપે અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ તેની વ્યવસ્થારૂપે સમર્થન કર્યું છે; જ્યારે બીજી બાજુથી તેમનું સમર્થન એટલા બધા નવા દારો ખુલ્લા કરે છે કે તેને લીધે જૂના બદ્ધદાર ખોખામાં આજ મુધી દાખલ થતા અટકેલા આવશ્યક પ્રકાશ સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે છે. એટલે કાકા ચાતુર્વર્ણના નિખાણ જેવા સામાજિક ખોખામાં અત્યાર લગી લાભદાયક સિદ્ધ થયેલ સામાજિક તત્ત્વોના પ્રાણને મોકળાશ કરી આપે છે ઘણાને આ નિરૂપણ જૂની ખાટલીમાં નવો દારૂ ભરવા જેવું લાગે, પણ એમણે જે રીતે નવા પ્રાણનો નવો દારૂ

સરવાની સૂચના કરી છે તે રીત જ એવી છે કે છેવટે એ જૂની ખાટથી જ કોઈ અણુધારી રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી લાખે ગાળે સાવ નવા રૂપમાં ફેરવાઈ ગય. સૌથી ચડિયાતા ગણના અને પોતાને ચડિયાતા માનતા બ્રાહ્મણ વર્ણ અને સૌથી હિતરતા ગણાતા અને પોતાને હિતરતા માનતા શૂદ્ર વર્ણ વચ્ચે જો કાકાની દષ્ટિ પ્રમાણે ભેદ હતો તો તે કામકાજ અને ફરજ પૂરતો જ. એ ઉપરાંત તેમાં આજ લગી ને જિંદગી-પણાતું કે રૂપરૂપિણીની લાવનાતું એર એક જ થયું છે તે રહેવાનું જ નથી. શૂદ્ર અને વૈશ્ય પણ પોતાની ફરજ અદા કરે એટલે અમુક વર્ણની આજવી ગણાતી વેદ ઉપનિષદ આદિ સંપત્તિનો અધિકારી બની શકશે; જ્યારે બ્રાહ્મણ પણ પોતાની નિયત ફરજ બજાવવા સાથે શૂદ્રનાં ગણાય એવાં કામે કરવા છતાં પ્રતિષ્ઠિત લેખાશે.

આશ્રમવ્યવસ્થા વિશેનો લેખ બે દૃષ્ટિ અર્પે છે. પ્રથમ આશ્રમ-વ્યવસ્થા દેવી રીતે અરિતત્વમાં આવી, વિકસી અને તેનો શો ઉપયોગ હતો તે જોવાની આત્મ-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ. બીજી દૃષ્ટિ એટલે હવે એ આશ્રમ-વ્યવસ્થા કઈ રીતે વિકસાવવી, બદલાવેલા મંત્રોગામાં તેનો ફેરો ઉપયોગ કરવો એ બતાવવાની છે. આ દૃષ્ટિએ આકર્ષક અને ઉપયોગી રીતે ગૂઢ થઈ છે. એમાં બહુશ્રુતત્વ સાથે સ્વાનુભવ રસાયેલો હોવાથી આખો લેખ વિચારપૂર્ણ બન્યો છે.

શૂદ્રસ્થાશ્રમ હો કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, મંન્યાસ હો કે વાનપ્રસ્થ, એ બધામાં નિર્ભળ માટે જે સાવધાની રાખવાના અપવાદો રમૂતિમાં છે તે અપવાદો ઉત્સર્ગ બની જતા વસ્તુતઃ ચારે આશ્રમોનું બોધુ લક્ષણવિષ્ટ બની ગયું છે. બ્રહ્મચારી નવા પ્રયોગો ને સાહસો કરતાં જીવના જોખમથી કરે તો એના બ્રહ્મચર્યનો અર્થ શો ? નવ વિદ્યા અને નવ તત્ત્વ શોધાય કેવી રીતે ? શૂદ્રસ્થ પણ કુંડી કુંડીને પત્ર મારે તો બાપના કૂવામાં ડૂબી જ મરે ! કળિયુગ છે માટે અમુક અપવાદ જોઈએ જંગલમાં ધર્મરક્ષા કળિયુગમાં કેાણ કરે ? તેથી નમરો અને ઉપવનને જ જંગલ માની કળિયુગમાં નિવૃત્તિ સેવવાનો પ્રારંભ કરવો એ ચેતવણી છેવટે પુત્ર પૌત્રોના જંગલમાં જ વાન-પ્રસ્થ જીવન ગળવા સુધી પરિણમી. એ જ સ્થિતિ મંન્યાસીની થઈ. તે નિર્ભયતાની મૂર્તિ મટી લયધી રટણ માટે આશરો ગોધનાં ગોધનાં શૂદ્રસ્થનો સંગ લાઈ બની ગયો. આજે શ્રમણ, શિશુ કે વૈદિક મંન્યાસી દરેકની આ સ્થિતિ છે. તેથી જ ચારે આશ્રમમાં નિર્ભયતાનું તત્ત્વ દાખલ કરી તેનો આધુનિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કાકાએ સૂચવ્યો છે તે વેળાસરનું જ છે.

વસ્ત્રપાત્ર, ખાનપાન, ઔષધઆરામ આદિની બાબતમાં સર્વથા પરા-વલંબન ન રહે અને આત્માવલંબન વધવા સાથે આધ્યાત્મિક આત્મવિશ્વાસ વધે એ દૃષ્ટિથી બુદ્ધ, મહાવીર વગેરેએ ભિક્ષુકો માટે નિયમો ઘડ્યા છે. હવે એ નિયમો કળિયુગના કળણમાં પડી એટલા બધા સડી ગયા છે કે તે નિયમોનો પ્રાચ્ય સાલ્યો ગયો અને નિષ્પ્રાણ નિયમો પાળનાર ભિક્ષુઓ છેવટે ગૃહસ્થોના ગુલામ બની ગયા છે. તેથી નિર્ભયતાની સૂચના એ ઓછામાં ઓછું ભિક્ષુજીવન માટે તો પ્રાચ્યપોષક જ છે. જો એવી પ્રાચ્યનિરપેક્ષ નિર્ભયતા ન હોય તો બહેતર છે કે ભિક્ષુરૂપે ગુલામ ન બનવું.

કર્મ જીવનયોગ, શિષ્ટાઃ પ્રમાણમ્ અને ફલાનાસક્તિ તથા બ્રહ્મચર્ય જેવા માત્ર આધ્યાત્મિક અને વ્યક્તિગત જેવા દેખાતા વિષયોને સમષ્ટિની દૃષ્ટિએ જે રીતે ચર્ચ્યા છે તે રીત જ ખરી રીતે વ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે લાભદાયક છે. એટલે આ ચર્ચા સામાજિક ધર્મની નિરૂપક છે.

આધ્યાત્મિકતા એટલે વ્યક્તિગત જીવનમાં રહેલા દોષો, વાસનાઓ અને કુસંસ્કારોને નિવારવાં અને સામાજિક જીવનના પ્રવાહમાં તે આધ્યાત્મિકતાનો પડઘો પાડવો તે. જો વ્યક્તિ પોતાના અંતર જીવનની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં પડે અને સામાજિક જીવનના પ્રવાહની કસોટીએ પોતાના જીવનને ન કસે તો એણે કરેલી સાધના અને આદરેલી તપસ્યા નક્કર છે કે પોકળ છે એની ખાતરી શી રીતે થાય? જેમ બાળક, કુમાર કે તરુણ ભણે છે ત્યારે પોતાની અમુક જાતની તૈયારી કરે છે, પણ તે આગળ જતાં એ તૈયારીનો ઉપયોગ કૌટુંબિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે કરે છે ત્યારે જ તેનું ભણતર ફેલું છે એની ખાતરી તેને અને અન્યને થાય છે. તે જ રીતે આધ્યાત્મિકતાના સંસ્કારોની બાબતમાં પણ વિચારવું ઘટે. સામાજિક જીવનમાં ઉપયોગ કરાયો ન હોય તો થોડેબધે અંશે ફળવેલા ગુણો પણ તે માથુસને આત્મવિશ્વાસનું પૂણું બળ આપી નથી શકતા અને તેની વાણી તેટલે અંશે મક્કમ કે અસરકારક બનતી પણ નથી. તેથી જે મેળવવું કે જે ફળવવું તેનો ઉપયોગ વ્યાપક રીતે કરવામાં જ તેની કૃતાર્થતા છે.

કર્મ કરવું પણ ફળમાં આસક્તિ ન રાખવી, એ વિષય જ ગીતાનો મુખ્ય પ્રતિપાદ છે. આ વિષય ઉપસ્થિત કેવી રીતે થયો એ ખાસ વિચારણીય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગ જેમ બહુ જૂનો છે તેમ તે સર્વજન-સાધારણ છે અને જીવન માટે અનિવાર્ય પણ છે. હરકાઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે કાંઈ ને કાંઈ ફળેચ્છાથી જ કરે છે. સામાન્ય અનુભવ જ એવો છે કે જ્યારે પોતાની ઇચ્છામાં બાધા આવતી દેખાય ત્યારે તે બાધાકારી સામે ઝિડળી જાય છે, અધીરો બને છે

અને અધીરાઈમાંથી વિરેલ અને વૈરનું ખીજ રોપાય છે. અધીરો માણસ
જ્યારે અકળામણ અને મૂંઝવણનો ભાર સહી નથી શકતો ત્યારે તે શાંતિ
માટે ઝંખે છે અને છેવટે એને રથૂળ દૃષ્ટિએ એમ જ લાગે છે કે આ
પ્રવૃત્તિની ધૂંસરી, કામના બંધન અને જીવનની જવાબદારીથી છૂટું તો જ
શાંતિ મળે.

આ માનસિક વૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાર્ગ જન્મે. દેખીતા રીતે તો
નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિનો બોલો જોડો થવાથી શાંતિ એક રીતે જણાઈ,
પણ જીવનનો જોડો વિચાર ક્યાં વિના રથૂળ નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ વળનારનો
મોટો સંધ જોલો થતાં અને તે સંધ દ્વારા નિવૃત્તિજન્ય વિશેષતાના લાભો
સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત થતાં પ્રવૃત્તિમાં પડેલા લોકોના મનમાં નિવૃત્તિ પ્રત્યે
આદર પોષાયો અને નિવૃત્તિગામી સંઘોથી દેશ વ્યાપી ગયો, જિલ્લારાઈ ગયો.
ધીમે ધીમે એ નિવૃત્તિગામી મંઘો નવાવવા માટે પણ પ્રવૃત્તિશીલ લોકો ઉપર
એક જાતનો બોલો વધ્યો. સામાન્ય માણસ નિવૃત્તિને નકામી ગણી શકે નહિ
અને પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈ શકે નહિ એવી મંદિજ્ઞ સ્થિતિ આખા દેશમાં જામી
થઈ. આમાંથી સામસામે બે છાવણીઓ પશુ ઝાઠવાઈ. પ્રવૃત્તિમાર્ગી નિવૃત્તિ-
માર્ગીને અને નિવૃત્તિમાર્ગી પ્રવૃત્તિમાર્ગીને વચ્ચે એવું કલુષિત વાતાવરણ
જિજ્ઞંસુ અને કુટુંબના, સમાજના, રાજકારણના તેમ જ નીતિ અને અર્થને
લગતા બધા જ પ્રશ્નોને એ વાતાવરણે ગ્રસ્તું. આ સંઘર્ષ એટલે સુધી વધ્યો
કે કુટુંબી કુટુંબમાં જીવવા છતાં, સમાજમાં રહેવા છતાં, રાજ્યની હાયામાં
રહેવા છતાં તેની સાથે પોતાને વળગાડ નથી એમ માનતો થયો અને અકુ-
ટુંબી હોય તેઓ પણ કુટુંબીના વૈભવથી જરાય જીનરતા રહેવામાં નાનમ
માનતા થયા. આવી વસ્તુસ્થિતિમાંથી જ આખરે અનાસક્ત કર્મયોગનો વિચાર
જન્મે. અને તે ચર્ચાતો, રપટ થતો એટલી હદ સુધી વિકસ્યો કે ગીતાના
પ્રવેશમાં તે પૂર્ણપણે, સોળે કળાએ અવર્યો. આ વિચારે પ્રવૃત્તિ અને
નિવૃત્તિમાર્ગનો સંઘર્ષ ટાળ્યો. પ્રવૃત્તિનું એર અને નિવૃત્તિનું આલસ્ય બંને
આનાથી ટળે છે, એ જ એની વિશિષ્ટતા છે.

પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિ કરનાર મૂળ ધ્યેયથી દૂર દૂર ચાલ્યો જાય છે એવો
ભાવ ભારતના લોકોમાં જડાયેલો છે એ વાત સાચી છે. એ જ ભાવમાંથી
નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉદય થયો છે, એ માર્ગ વિકસ્યો પણ છે. પરંતુ એ નિવૃત્તિ
પોતાનો બોલો ખીજ ઉપર નાખવા પૂરતી સિદ્ધ થઈ છે. હવે નિવૃત્તિનો
અર્થ એથી જિલ્લો થવો જોઈએ. ખીજનો બોજ જિંદગી ખીજને આરામ
આપવો, રાહત આપવી; અને એમ ન થાય ત્યાં પોતાનો બોજ તો ખીજના

પર નાખવો જ નહિ, એ નિવૃત્તિ હોવી જોઈએ. એનાથી જ અનાસક્ત કર્મયોગનો પાયો નાખી શકાય.

નંદીસૂત્ર નામના જૈન આગમમાં ચાર પ્રકારની બુદ્ધિઓનું વર્ણન છે. કામ કરવાના અનુભવથી ધકાતી બુદ્ધિ કર્મજન; અનુભવવૃદ્ધની પરિચયા-સેવાથી નીપજનારી બુદ્ધિ વૈનયિકી, ઉંમરના પરિપાકને લીધે પરિપક્વ થનાર બુદ્ધિ પરિણામિકી અને અવનવી સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થતાંવેંત તેનો તત્કાલ ઉકેલ કરવા માટે પ્રકટ થતી સૂઝ તે ઔત્પત્તિકી કહેવાય છે. ગાંધીજીમાં આ ચાર બુદ્ધિઓનો વિરલ યોગ હતો એ તો સૌ જાણે છે, પણ તેમનો વારસો તેમના જ કેટલાક ગણધર શિષ્યોને મળ્યો છે. મારી દષ્ટિએ તેમાં કાકાનું અચૂક સ્થાન છે. આ વસ્તુની પ્રતીતિ તેમનાં અન્ય લખાણોની પેઠે ‘ગીતા-ધર્મ’ વાંચતાં જ વાચકને થઈ જાય છે. એમ તો શ્રદ્ધેય ધર્મગ્રંથ લેખે અનેક શ્રદ્ધાળુઓ ગીતાનો શબ્દપાઠ કરે જ છે અને કેટલાક વિશેષ જિજ્ઞાસુઓ અને સમજદાર તેના અર્થોનું અનેક રીતે ચિંતન-મનન પણ કરે છે; પણ મને લાગે છે કે ગુજરાતી સમજનારા વાચકો પ્રસ્તુત ગીતાધર્મનું થોડું થોડું પણ નિયમિત વાચન-ચિંતન કરે તો ગીતા સમગ્રના અધ્યયનનું ફળ તેમને મળવાનું જ અને વધારામાં ગીતાને સમજવાની અનેક ચાવીઓ પણ લાધવાની. આ નાનકડું પુસ્તક શ્રદ્ધાળુ અને સમાલોચક બન્નેને એકસરખું ઉપયોગી થાય એવું હોવાથી તે પાઠ્યધર્મગ્રંથનું સ્થાન લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

ગમે તેટલા વ્યાખ્યાનકારોએ ગીતાનો આશ્રય લઈ પોતાનાં વિવેચનોને પૂર્ણ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય, છતાં ગીતા એવો ચિંતન-ભાવનાપ્રેરક પૂર્ણગ્રંથ લાગે છે કે બધી પૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ છતાં તેની પૂર્ણતા કાયમ જ રહે છે. પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે એ ઔપનિષદ-વચન ગીતાની બાબતમાં પણ વધાર્થ છે.

[‘દર્શન અને ચિંતન’, પુસ્તક ૧, પૃ. ૧૧૫-૧૩૧].

ખિંદુમાં સિંધુ

૪૩૧ મુખલાલ

સં સ્કૃતિના અંકોમાં 'ધર્મોદય'—ધર્મનિભવની સ્મરણપાત્રા' એ મથાળા નીચે કાકાસાહેબનાં લખાણો ક્રમશઃ આવતાં તે જ વખતે તે લખાણો સાંભળી જતો. મને તે અનેક દૃષ્ટિએ જલ્દી મુગ્ધતા. શ્રી હિમાચંદ્રભાઈએ એ છપાયેલ લેખોનો ધણોખરો અમલ ક્યારેક મને આપેલો, એ દૃષ્ટિથી કે હું એને સજાઈ હરી સાંભળી જાઉં. મારી પથ તે વખતે કન્ધા હતી કે તે લખાણો સજાઈ સાંભળી કાંઈક વિચાર આવે તો નોંધું; પરંતુ હરી સજાઈ સાંભળી જવાનો અવસર ન મળ્યો. જ્યારે એ લેખો પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય છે ત્યારે ભાઈશ્રી જેઠાલાલ ત્રાંધીએ મને કહ્યું કે તમને એ લખાણો છપાવી વખતે જ મમેલાં, તો કાંઈક લખો. મેં 'એ આખો લેખસંગ્રહ હરી હમણાં જ અખડપણે સાંભળી લીધો. પ્રથમ વાચનનાં જાંખાં સ્મરણો ઉદ્ભવ્યાં, પણ આ વખતના વાચને તો અનેક નવા વિચારો જન્માવ્યા. એની સામાન્ય રીતે ટૂંકી ટૂંકી નોંધ કરી, પણ તે તો જુદી જ દૃષ્ટિએ. મને આ વખતના અવધ વખતે વિચાર એવો આવ્યો કે હું લખું' લલે મમે તો, પણ જે વિચારો આવતા જાય તે ટપકાવું તો ખરો જ; એ ટૂંકાં ટિપ્પણો પડ્યાં હશે તો ક્યારેક કામ આવશે, નહિ તો ટિપ્પણ પૂરતા વિચારો તો થકાશે જ.

હું એ ટપકાવણી આ સ્થળે કાંઈ લખીશ એમ મને નથી લાગતું, પણ કાકાસાહેબનાં એ લખાણો સાંભળવાથી તેમના વિગેનો પ્રથમ અનેક વાર કરેલો વિચાર આ વખતે જે નવના પામ્યો છે તેને જ દર્શાવવા પારું છું. તેમનાં લખાણોના આસ્વાદે કલ્પના અને જિજ્ઞાસાનાં વિવિધ અંગોમાં

જે ખુમારી પેદા કરી છે તેનો અનુભવ સ્વસ્વેચ્છ છે. તેમ છતાં મારા એ નવતા પામેલ વિચારના નિદર્શનથી અન્ય વાચકો પણ એવી ખુમારી અનુભવવા લક્ષ્યાંશો એ આશાએ ઘોડુંક લખું છું.

કાકાસાહેબનું નામ એટલું બહુ જાણીતું છે કે એ નામ સાંભળતાં જ કાકા કાલેલકર એમ સમજી જવાય છે. ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દી એ ત્રણ ભાષામાં તો તેઓ પહેલેથી આજ સુધી લખતા આવ્યા છે, જોકે તેઓ ભાષાઓ તો ઘણી જાણે છે. જેમ ખીજ કેટલા વિષયો તેઓ જાણે છે એ કહેવું અઘરું છે, તેમ તેઓની ભાષા-સંપત્તિ વિશે પણ છે, છતાં હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમનાં લખાણો તો ઉક્ત ત્રણ ભાષામાં વિપુલ પ્રમાણમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ ત્રણ ભાષાના જગતના વાચકો અને સાક્ષરો તો કાકા-સાહેબને જાણે પોતપોતાની માતૃભાષાના લેખક હોય એ રીતે જ ઓળખે છે. તેમની માતૃભાષા કે લક્ષ્યતરની ભાષા તો મરાઠી છે, પણ જેઓ તેમનાં ગુજરાતી અને હિન્દી લખાણો વાંચે છે તે બધા જ નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે કે કાકાની ભાષાશક્તિ અને લખાણની હથોટી અદ્ભુત છે, વિરલ છે.

એક કોઈ સિદ્ધહસ્ત લેખકની કૃતિઓના અનેક યોગ્ય હાથે અનુવાદ થાય છે. ઘણી વાર એ અનુવાદો મૂળ જેવા જ મનાય છે, તેમ છતાં લેખક અને અનુવાદક બન્નેનાં હૃદય સર્વથા એક તો નથી જ થઈ શકતાં. એક હૃદયમાંથી મૂળ જન્મે છે અને બીજામાંથી અનુવાદ. છેવટે એમાં બિચ્છ-પ્રતિબિચ્છનું સામ્ય હોય છે, પણ અભેદ તો નથી જ હોતો. તેથી જીલ્લું, જ્યારે કોઈ સિદ્ધહસ્ત લેખક પોતે જ અનેક ભાષાઓમાં લખે છે અને તે ઉપર તેનો પૂર્ણ કાબૂ હોય છે ત્યારે તે લેખકનું એક જ હૃદય એ વિવિધ ભાષાઓનાં લખાણોમાં ધબકતું હોય છે. અનુવાદ કરતાં મૂળ લેખકની વિવિધ ભાષાઓની કૃતિઓની ખુમારી ઓર હોય છે. ગાંધીજી ગુજરાતીમાં લખે, હિન્દીમાં લખે અને અંગ્રેજીમાં પણ; પરંતુ એ ત્રણેમાં ગાંધીજીનું જે હૃદય વ્યક્ત થાય તે તેમના કોઈ એક ભાષાના લખાણના બીજાએ કરેલ સિદ્ધહસ્ત અનુવાદમાં લાગ્યે જ જોઈ શકાય. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એવું વિધાન કરવાનું મન થઈ જાય છે કે અનેક ભાષામાં લખનાર સિદ્ધહસ્ત લેખક અને તદ્વરપર્શી વિચારક તે તે ભાષાના સાહિત્યને અને તે તે ભાષા-ભાષી જગતને, ઇતર ભાષાના સાહિત્યમાંથી અને ઇતર ભાષાભાષી જગત-માંથી, ઘણી કામતી અને ઉપયોગી ભેટો આપે છે. કાકાસાહેબને વિશે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે તેમણે ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં પોતાની માતૃભાષા અને ખીજ માતૃવત્ત કરેલી ભાષાઓની સમૃદ્ધિથી બહુ

મોટા વધારો કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાને અનેક નવા શબ્દો, નવી કહેવતો, નવા રૂઢપ્રયોગો આપ્યા છે. સાથે સાથે ગુજરાતી ભાષાના ગામડિયા ગથાતા, તળપદા મનાતા કેટલાય શબ્દો, કેટલીય કહેવતો વગેરેને પોતાના બહુમુતવના સંસ્કારથી સંસ્કારી સાક્ષરપ્રિય બનાવ્યાં છે. અને ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પણ જાતનું દારિદ્ર્ય નથી એવી શ્રદ્ધા અંગ્રેજીલક્ષ્યોમાં પ્રકટાવવામાં કાકાસાહેબનો પણ નાનોસૂનો ફાળો નથી. આ જ ન્યાયે કાકાસાહેબે મરાઠી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં પણ કીમતી ફાળો આપેલો હોવો જોઈએ. (હું ‘હોવો જોઈએ’ એટલા માટે લખું છું કે તેમનાં મરાઠી લખાણો મેં વિશેષ પ્રમાણમાં નથી સાંભળ્યાં.) તેઓનાં હિન્દી લખાણો હું પહેલેથી સાંભળતો આવ્યો છું અને જોતો આવ્યો છું કે તેમણે હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં કેટલો વધારો કર્યો છે. ‘સનકા’ બોલી’, ‘સર્વોદય’, ‘મંગલપ્રભાત’ જેવાં માસિકોમાં તો તેમનો પ્રાથ્મ ધનજી જ, પણ ખીજા અનેક પત્રપત્રિકાઓમાં અને પુસ્તકોમાં તેમનું હિન્દી લખાણ જે જોતા હશે, તેમ જ તેમનાં હિન્દી અને ગુજરાતીમાં પ્રવચનો સાંભળતા હશે તે કહી શકશે કે કાકાસાહેબ હિન્દી અને ગુજરાતી સાહિત્યને તેમ જ તે ભાષાઓને કેટલું તેજ અર્પી રહ્યા છે.

ભાષા અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિને એક અર્થે એ છે કે તેનું કલેવર એટલું બધું વિશાળ તેમ જ ઉભળ કરવું કે જ્યાં તેમાં અણખેડાયેલા વિચારો ખેડાવા લાગે, અર્ધાપર્ધા ખેડાયેલા વિચારો વધારે સારી રીતે ખેડાય અને એકંદરે વિષયોની વિવિધતા અને વિચારની સૂક્ષ્મતાનું ધોરણ જામે આવે. કાકાસાહેબે ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠી એ ત્રણે ભાષાની અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ આ દૃષ્ટિએ પણ વધારી છે. કાકાસાહેબે આ રીતે પણ સંકુચિત ભાષાવાદ અને પ્રાંતીયવાદને પોતાના વર્તન-વ્યવહારથી જ ફટકો માર્યો છે. તેમને હરકોઈ પોતાના પ્રાંતીય તરીકે જ ઓળખે છે. આ કોઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

ગોટલી કેટલી નાની અને તેમાંથી જીવતું, ફાલતું ફૂલતું આંગાનું આડ કેટલું મોટું ! આ બે વચ્ચેનું અંતર જોનાર જે રથૂળ દૃષ્ટિ હોય તો એ કવી રીતે સમજી શકે કે ગોટલીમાં જ એવડો મોટો અને વિશાળ આંબો છુપાયેલો હતો ? પણ રથૂળદૃષ્ટિને માટે જે વસ્તુ દુર્ગમ તે જ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિને માટે સુગમ હોય છે. ગોટલી ચોખ્ખી જમીનમાં કોઢી, હવા-પાણી પ્રકાશનું જળ પામી, ફણગા કાઢે છે. તેમાંથી મોટું થક અને શાખા, પ્રશાખા, પ્રતિશાખા, પત્ર, મંજરીનો મોટો ફાલ વિસ્તરે છે. એ જ ફાલમાંથી રસનાતર્પક અને નેત્ર-મોહક સધુર આમ્રજળ પાકે છે.

આ રોજની દૃશ્યમાન ભૌતિક અને વાનસ્પતિક પ્રક્રિયા કે સૃષ્ટિ છે, જેને સમજતા અને સમજવતાં બહુ મહેનત નથી પડતી. પણ આ જ દાખલાને અનુસરતી માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયા કે સૃષ્ટિને સમજના-સમજવવાનું કામ એટલું સહેલું નથી. તેમ છતાં, વિશ્વમા ઢેટલીક વિભૂતિઓ એવી મળી આવે છે કે જેના ઉદાહરણથી આવી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા પણ કાંઈક સહેલાઈથી સમજી શકાય અને લાગે છે, કાકા આવી એક વિભૂતિ છે અને એ વિભૂતિ તત્ત્વનું દર્શન તેમના બીજાં સેંકડો લખાણોમા થાય છે તે કરતા કાંઈક જુદી રીતે અને કાંઈક અકલ્પ્ય રીતે પ્રસ્તુત લખાણોમાં થાય છે.

*

એક શૈશવકાળમા બનેલી નાનીમોટી ઘટનાઓ કોને યાદ રહે છે ? પણ આપણે પ્રસ્તુત ધર્માનુભવનાં લખાણોમા જોઈએ છીએ કે કાકાના શિશુ-માનસ ઉપર તે વખતની ઘટનાઓની છાપ એવી સચોટપણે બેસી છે કે તે છાપ ઉપર આમલાં વર્ષોમા અને વિકસતી બુદ્ધિ તેમ જ પ્રાણના કાળમાં તેઓ બહુ મુક્તપણે વિચાર કરી શક્યા છે એક શૈશવકાળ કે બ્યારે તેઓ નિશાળે પણ એકા ન હતા ત્યારે અને પૂરું બોલતા પણ લાગ્યે જ બળજબી ત્યારે તેમણે જે જે જોયું, સાંભળ્યું અને તત્કાલીન શક્તિ પ્રમાણે જે કાલાવેલા તર્કો અને પ્રશ્નો કર્યા, અધૂરા કે સાચાબોટા જે અનુમાનો તારવ્યાં તે બધાની છાપો તેમના સ્મૃતિભંડારમા સધરાતી ગઈ અને ઉત્તરોત્તર તે જ છાપો ઉપર તેઓ પોતે જ મનમા ને મનમા વિચારનું નવું નવું લાખ્ય રચતા ગયા સામાન્ય હકીકતો જે આપણા સફૂના જીવનમા બને છે તેવી જ તેમણે પકડી છે. કુટુંબ, સમાજ, શાળા, શિક્ષક, પટાવાળો, પુરાણી, પૂજારી, મંદિર, મૂર્તિઓ, પૂજના ક્રિયાકાંડો ઇત્યાદિ બધું જ આપણું સફૂને નાની ઉંમરથી એક અથવા બીજી રીતે પ્રાપ્ત હોય છે. પણ એની ખાત્યકાલીન છાપો કેટલાનાં મનમા બેસે છે ? અને બેસતી હોય તો તે છાપોને યાદ કરી, તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેનું મૂળ આપણામાથી કોણુ શોધે છે ? અને એના મૂળને ગ્રાધી, અગત ગણાતા અનુભવમાથી સર્વોપયોગી અને સર્વકાલીન ધર્માનુભવ કોણુ તારવી શકે છે ? આ બધું તદ્દન વિરલ, છતાં આપણે કાકાના જીવનમા આ બધી પ્રક્રિયા ઘટતી જોઈએ છીએ. ‘સ્મરણયાત્રા’મા તેમણે અમુક વર્ષો સુધીના અનુભવો યાદ કર્યા છે, તેના ઉપર પ્રોદ ઉંમરની ટીકાઓ પણ કરી છે. પરંતુ આ ધર્માનુભવની યાત્રામાં તો સાવ શૈશવ અવસ્થાથી માંડી પોતાનાં સ્મરણોની યાત્રા કરી છે. બ્યારે તેઓ શિશુ

હશે, કિશોર હશે, કુમાર હશે, તરુણ હશે, પ્રૌઢ હશે અને અત્યારે પરિ-
પક્વ પ્રૌઢ છે ત્યારે પણ, તે તે સંસ્કારો પરત્વે તેમને અનેક જાતનાં તકો,
વિચારો અને અનુમાનો સૂઝ્યાં; શાસ્ત્રીય તુલનાઓ પણ તેમણે કરી અને
છેવટે એ સ્મૃતિખીજનો અત્યારલગીનો થયેલ વિકાસ એમણે આ યાત્રામાં
આલોખ્યો. જે એમની મનોભૂમિમાં પડેલ સ્મૃતિખીજનું આવું વિકસિત
વિચાર-વૃક્ષ જન્માવવાનું સામર્થ્ય ન હોત તો આ યાત્રા આપણને મુલતઃ ન થાત.

સ્મૃતિ, તક, કલ્પના, સમજણ અને જિજ્ઞાસા — એ બધાનાં ખીજ તેમને
જન્મસિદ્ધ કે વારસાગત છે, પણ તે નાનાવિધ સામગ્રી પામી યથાકાળે
ખૂબ ફાટ્યાં અને ફૂટ્યાં છે, જેની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત સંગ્રહ કરાવે છે અને
માનસિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસમાં પણ ભૌતિક સૃષ્ટિની પેઠે જ કાર્યકારણ-
લાવના પ્રવર્તતા નિયમનો ખુલાસો કરે છે.

કાકા પોતે 'જીવનપરમ્પરા' મધાળાવાળા લેખમાં પુનર્જન્મના સ્વરૂપ
વિશેની અનેક કલ્પનાઓ આપી અત્યારનું પોતાનું વલણ રજૂ કરે છે. એ
ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે, સત્ય છે કે માસતો વિષય
માઘા ! જે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું અઘાત અને સૂક્ષ્મ ખીજ અવશ્ય
હોય જ છે. જે પરતુ પ્રસ્તુત યાત્રામાં વિશાળ આકારે દેખા દે છે, તેનાં
ખીજ તેમનામાં જન્મસિદ્ધ હતાં, અને તેથી જ તે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ
પરિસ્થિતિમાં પણ વિકસ્યાં.

કાકા પોતે કવિ છે, કળાકાર છે, કર્મશિલ્પી છે, નિર્માણસ્થપતિ છે,
તત્ત્વજ્ઞ છે, વિવેચક છે. આ બધાં અસ્તિત્વો અને ત્યાગ, ભોગ, ગૃહસ્થપણું
અને સાધકપણું જેવા વિરોધાભાસી અનેક લાવેનાં ઈર્ષ્યામી જીવનપોષક
સામંજસ્યોની પ્રતીતિ એમનાં આ અને ખીજ લખાણોમાંથી મનમ્મર રીતે
થઈ આવે છે. પરંતુ આ યાત્રાની વિશેષતા મને લાગી છે તે તો એ કે
એમણે સાદા અને સાવ સાદા દેખાય તેવા પ્રસંગોમાંથી જીવનપરમ્પરા વ્યાપક
ધર્મસંસ્કાર તારવ્યો છે અને તે જે રીતે તારવ્યો, જે રીતે પચાવ્યો અને જે રીતે
અત્યારે જીવનમાં કામ કરી રહ્યો છે તેનું સુરેખ ચિત્ર આપ્યું છે. આ લખાણોમાં
કેટલાક વિષયો પર સામાન્ય નિબંધો પણ તેમણે સંઘર્ષા છે. એ નિબંધોનું
નવનીત જોકે જીવનજન ઘટનાઓના મંચનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, છતાં
તેમાં કોઈ ખાસ ખાસ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી તે ઘટના-નિરપેક્ષ
વિચાર ભાસે છે. દુનિયા કાકાની હિપ્પાઓ, લાપાવિહાર, નવ નવ કલ્પનાઓ,
વિચારનાં છંદાણો — એ બધું જોઈ હું ત્યારે એમને નવયુગીન વ્યાસ-વાત્મીક
તરીકે જ ઓળખાવવા લલચાઈ ગઈ છું.

કાકા 'દત્તાત્રેય' છે. તેમણે દત્તાત્રેયથી વધારે નહિ તો ઓછા શુરુઓ તો નહિ કર્યા હોય એવી મારી ધારણા છે. તે ગમે તેમ હો, પણ તેમના અંતિમ શુરુ કે ઉપાસ્ય ગાંધીજી છે. ગાંધીજી અને કાકા વચ્ચે ઘણી બાબતોમાં ઘણું અંતર છે, એ કહેવાની જરૂર ન હોય; પણ અસ્તુત 'ધર્માનુભવની રમરણયાત્રા' અને બીજી 'રમરણયાત્રા' તે એક રીતે કાકાસાહેબની આત્મકથા જ છે. ગાંધીજીએ આત્મકથા આપી જગતને મુગ્ધ કર્યું છે, કાકાસાહેબે આત્મકથા આપી આબાલઓજન ઉપરાંત વિદ્વાનોને, અને સાક્ષરોને પણ આકર્ષ્યા છે, તમ કર્યા છે. ગાંધીજી જે કહેવું હોય તે સીધેસીધું કહી દે. મૂર્તિ વિશે શું વિચારે છે અને શું વિચારતા, એવી ઘોઈ બાબત વિશે કહેવું હોય ત્યારે કાકાસાહેબ કાવ્યકલ્પના દ્વારા તે નાનકડી દેખાતી ઘટનાને ખૂબ કુલાવી, વિકસાવી અને મનોરમ તર્ક અને આસપાસના અનુભવોના રંગ પૂરી રજૂ કરે છે. એટલે ગાંધીજીનું એક વાક્ય તે કાકાસાહેબનો એક નાનકડો લેખ બને. વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને 'આત્મોડસ્ટિ' એ વાક્ય સંતોષ નથી આપતું; જ્યારે તે જ અર્થનું સહકારતર્કવિલસતિતરંગ પુરસ્તાત' એ વાક્ય આકર્ષે છે.

યાત્રા કરવી હોય ત્યારે એક નિયત સ્થાનથી બીજા અંતિમ નિયત સ્થાન સુધી પગપાળા જવાનું હોય છે; તેમાં પડાવો કરવા પડે છે; પ્રત્યેક પડાવે નવો નવો અનુભવ અને તાજગી મળતાં જાય છે; ખાસ કરી નદી, માનસસરોવર કે કૈલાસની યાત્રા કરવી હોય ત્યારે તો જીંચુ ને જીંચુ ચડવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ચડાણોમાં ક્ષિતિજપટ ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતો જાય છે. કાકાસાહેબે એવી યાત્રાનો આનંદ માણ્યો છે, એની ખૂબીઓ જાણી છે. તેથી જ કદાચ તેમણે પોતાના રમરણોને યાત્રાથી ઓળખાવ્યાં છે. આ પણ એક માનસિક અને આધ્યાત્મિક જિંદગી અને ચડાણનો પ્રવાસક્રમ હોવાથી યાત્રા જ છે. અધિકાર, સમજણ અને વિવેકના તારમ્ય પ્રમાણે ધર્મના અનેક અર્થો મનુષ્યજાતિએ કર્યા છે; શાસ્ત્રોમાં સંધરાયા પણ છે. એક જ પ્રસંગમાંથી અમુક કાળે ધર્મનો જે અર્થ ફલિત થાય તે જ પ્રસંગમાંથી કાળાંતરે સમજણ, વિવેક અને પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ સાથે ધર્મનાં ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મરૂપો તે જ વ્યક્તિ કલ્પે છે, અનુભવે છે. અને એ રીતે ધર્મના વિશાળ રૂપના અનુભવની યાત્રા જગત્ક વ્યક્તિ એક જ જીવનમાં કરે છે. અસ્તુત લખાણો કાકાસાહેબની એવી યાત્રાનાં સાક્ષી છે, તેની પ્રતીતિ હરકોઈ વાચક કરી શકશે.

સિન્ધુમાં જિન્દુ અને જિન્દુમાં સિન્ધુ એવી પ્રાચીન વાણી છે. પૂર્વાધનો

અર્થ સમજતાં વાર નથી લાગતી, ઉત્તરાર્ધ વિશે તેમ નથી. પણ ઉત્તરાર્ધના એ રૂપકથી નિરૂપિત કરવામાં આવતો ભાવ કે સૂચિત કરવામાં આવતો અર્થ જો આપણી નજર સમક્ષ હોય તો એ રૂપક સમજવું સાવ સહેલું છે. જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણન છે કે કોઈ વ્યક્તિમાં એવી પણ લબ્ધિ શક્તિ હોય છે કે તે એકાદ પદ, એકાદ વાસ્ય કે એકાદ સૂત્રને અવલંબી તેના ઉપર વિચાર કરે છે અને નિજ-પ્રજ્ઞાનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે એકાદ સૂત્ર તેને ચોદ વિદ્યા જેટલું વિશાળ જ્ઞાનસામર્થ્ય અર્પે છે. આ વર્ણન જટ જટ બધાને ગળે ન પણ જીતે, તોપણ એની એક નાની અને આધુનિક આવૃત્તિ 'કાકા સાહેબનાં આ લખાણો પૂરી પાડે છે. તેથી જ તો એના શૈશવકાલીન સાવ ઉપેક્ષ્ય ગણાય એવા નજવા સરકારગિન્દુમાંથી - વિચાર, પરીક્ષણ અને પરિપક્વ પ્રજ્ઞાનો સિન્ધુ જલકાય છે.

જેટલાક અધ્યાસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યના ધુરંધર લેખકો જેવા કે, નરસિંહરાવ, રમણલાલ આદિને કેન્દ્રમાં રાખી પીએચ. ડી.ની ડિગ્રી મેળવી છે; ખીજા જેટલાક અત્યારે પણ એવા લેખકોને કેન્દ્રમાં રાખી એવી ડિગ્રીની તૈયારી કરી રહ્યાનું જાણીએ છે. તેથી સૂચન કરવાનું મન થાય છે કે જો કોઈ અધ્યાસી કાકાસાહેબના ગુજરાતી સમગ્ર સાહિત્યને અથવા એકાદ કૃતિને અથવા તેમના અનેક વિષયો પૈકી એકાદ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી એવી ડિગ્રી માટે પ્રયત્ન કરશે તો, હું માનું છું કે, તે પોતાની યોગ્યતાને અનેકમુખી વિકસાવશે; એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતી સાહિત્યની સાચી ઉપાસના કરવા ઉપરાંત પરબ્રાન્તીય વ્યક્તિએ ગુજરાતી સાહિત્યને જેટલું ઉત્તમ કહ્યું છે એનો અગ્રેક દાખલો ઉપરિચિત કરશે.

['દર્શન અને ચિંતન' પુસ્તક-૨, પૃ. ૮૫૩. લેખકના સુધારા સાથે]

‘લોકજીવન’ પર દષ્ટિપાત

ધીરુભાઈ ઠાકર

‘લોકજીવન’ એટલે મહારાષ્ટ્ર-કર્ણાટકની લોકસ્થિતિ, ત્યાના સમાજ સંસ્કૃતિનું માનસ ને ત્યાના લોકજીવનને અનુલક્ષીને રચાયેલું, પણ પરત્વે સમગ્ર ભારતવર્ષની ગ્રામસંસ્કૃતિની શીમાસા કરતું પુસ્તક ‘૭૨ના જ્ઞાનિયાસ દરમિયાન સાથાઓ સાથે ગાંધી જીવનકાર્યની ચલાવેલી ચર્ચાના ફળરૂપે કાકાસાહેબે મૂળે મરાઠીમાં આ પુસ્તકમાના વિવિધ લેખો લખેલા, તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે અનુવાદક-શ્રી ઠાકોરભાઈ દેસાઈ-લેખકના વિચાર ને શૈલી સાથે ગાઢ પરિચય ધરાવે છે, એટલે કાકાસાહેબે જ જાણે કે પુસ્તક મૂળે ગુજરાતીમાં લખ્યું હોય એવી ઉત્કૃષ્ટતા, રસનતા ને તદ્દપતા એમાં આવી શકી છે, તેમ છતાં ગુજરાતી પ્રજા અને ભાષાસાહિત્ય ની સેવા કરીને ‘સનાઈ ગુજરાતી’નું બિરુદ પામેલ આ મહારાષ્ટ્રીય સાક્ષરના કોઈ મરાઠી ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાતર થાય તે કૌતુકનો નહિ, તેા નવીનતાનો વિષય તેા ગણાય જ

આજ સુધીમાં કાકાસાહેબે ગ્રામસ, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, કલા, ધર્મ, સમાજ, શિક્ષણ, સાહિત્ય ને સંસ્કૃતિવિષયક વિવિધ લેખોના અનેક સમૂહો આપ્યા છે એમાં, પ્રસંગોપાત્ત, તેમણે હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ અને તેના નિવારક ઉપાય તરીકે ગ્રામસેવાનો વિચાર કર્યો છે ધર્મ ને કેળવણીના દષ્ટિકોણથી પણ, દેશની આઝાદીના ઉત્તમ ઉપાય તરીકે ગાંધીજીએ સૂચવેલ આ જ સેવા ભાવનાનો સંદેશ, તેમણે અનેક સુંદર લેખોમાંથી વારંવાર ફલિત કરી બતાવ્યો છે પરંતુ ગ્રામજીવન ને ગ્રામસંસ્કૃતિ નિર્મૂકતપણે તેમના મનનો પ્રધાન વિષય બન્યા હોય તેા તે અહીં જ ખરું હિન્દુસ્તાન સાત લાખ ગ્રામડામાં વસે છે એટલે દેશના સામુદાયિક જીવનને સ્પર્શતો ઠરકોઈ પ્રશ્ન ગ્રામડાને કેન્દ્રમાં રાખીને હલ થાય તેા જ સાચું લોકકલ્યાણ સાધી શકાય

એમ સમજીને, લેખકે અહીં સ્વરાજ્યથી માંડીને સ્વચ્છતા પર્યતના પ્રમ-
જ્ઞનના સૌ દોષ નાના મોટા પ્રશ્નોને મામસમાજ ને સંસ્કૃતિના પુનર્વિધાનની
દૃષ્ટિએ ચર્ચ્યા છે. બોમ્બ શબ્દોમાં કહીએ તો, લેખકે આ પુસ્તકમાં ગાંધી-
જીએ મૂલ્યવેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમની જૂમિકા ઉપર, મામોદારને લગતી
પોતાની સેવાપ્રવૃત્તિના નિષ્કર્ષરૂપ, વ્યવહાર, જનાં ઉત્તન ને સ્વતંત્ર એવી
વિચારશ્રેણી રજૂ કરી છે. મામડાંમાંના આધુનિક લોકજીવનનાં સર્વ સારા-
નરસાં અત્રે ઉપાંગોનું ઝાંખવટખપું અવલોકન કરીને તેમણે એક મમર્થ સેવા-
ધર્મની ઢબે એની ચિંતિત્તા કરી છે. મામડાંની ત્રીમી અને દેવાદારપણું,
ધંધાઓ, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, મામપંચાયત અને આમજનતાનો આમા-
જિક વ્યવહાર એ એમની વિચારધુના મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. પોતાનો અનુભવ,
શાસ્ત્રના વિધિનિયેધો અને અદિસાની સર્વદિનવાદી દૃષ્ટિ - એ સાધનત્રયીના
ઉપયોગ વડે લેખકે આ પુસ્તકમાંના વિવિધ લેખોમાં ખેતી, સ્વાસ્થ્ય, સહકાર
ને સ્વરાજ્યની જૂમિકા ઉપર ભારતની પ્રજાને નિરામય સુખ ને સમૃદ્ધિ
અર્પે તેવી નવીન મામનોરૂતિની આછી રૂપરેખા દોરી બતાવી છે.
એમાં મામડાંની પ્રજામાં રદ થયેલ અજ્ઞાન, ઝગઝગાણ, વ્યસનો, દેવું, રૂદિ-
પ્રેમ, પક્ષાપક્ષી, અસ્પૃશ્યતા, યાનિશય હત્યાદિ અનિષ્ટોનું નિવારણ કરવાના
સાદા અને વ્યવહારુ ઉપાયો બતાવીને; અને આચાર્ય, જનાં, કંપક, વણિક,
ધુરીણ, રંજક ને જૂથ એમ કર્માનુસાર પાડેલા નવીન સમ વર્ણોની
કલ્પના મૂકીને કાકાસાહેબે ઉત્તમ સંસ્કારશિક્ષકનું કર્તવ્ય બાજબું છે.
સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ બાદ ગાંધીજીએ ક્યોલેલ 'સર્વોદય સમાજ'ની ધમારત તૈયાર
કરવામાં આ પુસ્તકમાંની વિચારસામગ્રી પુષ્કળ સાધનો પૂરાં પાડશે એમાં
શંકા નથી.

આજની સડી ગયેલી નમરસંસ્કૃતિને ઉખેડીને નક્કર મામસંસ્કૃતિની
સ્થાપના આપે પ્રવર્તમાન યુગનાં દ્રવ્યવિનિમયથી માંડીને ધર્માચરણ પર્યતનાં
સુધળાં જીવનમૂલ્યોમાં કેવો ધરમૂળથી ફેરફાર કરવો પડશે તેનો સચોટ ખ્યાલ, શ્રી
કિશોરલાલ મયરાવાળાનાં લખાણોની માફક, કાકા કાલેલકરના આ પ્રકા-
રના લેખો ઉપરથી આવે છે. કાકાસાહેબ ને કિશોરલાલભાઈ ગાંધીજીના
પ્રથમ પંક્તિના શિષ્યો છે, એટલે તેમની વિચારશ્રેણી ગાંધીજીનીને અનુસરે
તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, બેઉએ સ્વકીય પુરુષાર્થ વડે સ્વતંત્ર ને પ્રગલ્ભ
વિચારકતા કેળવી છે. ઉભયમાં મૌલિક ચિંતકની રસભરી પ્રમારી છે. આમ
જનાં, કાકાસાહેબની વૃત્તિ કલ્પનાથીલ હોઈ તેમનું વલણ સૌન્દર્ય ને કલા તરફ
વિશેષ, ત્યારે કિશોરલાલભાઈનો એક શુદ્ધ તર્કની જૂમિકા ઉપર ધર્મ-તત્વ-

નિર્ણય ને શોધન તરફ વધારે કાકાસાહેબ ધર્મ તત્ત્વ વિચારણામાં બહુધા પ્રાચીન આર્ષ ધર્મ ને મસ્કૃતિના સિદ્ધાંતોના અર્વાચીન દેશકાળને બધેબેસતા નવીન ભાવનાલક્ષી અર્થકરણોમાં રાચે છે, ત્યારે કિશોરલાલભાઈ ઘણી વાર હિંદુ ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના અમુક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની સત્યતાને પકકારે છે, ને તેને સ્થાને નવીન સિદ્ધાંતોનું પ્રસ્પષ્ટ કરના તત્પર બને છે. આમ, પ્રાચીન ધર્મ અને સસ્કૃતિનો વિચાર આ બેઉ આધીરાદી ચિંતકો નિરનિરાળા રીતે કરે છે.

ગાંધીજીના ગલીઝ ઉપદેશવચનોના દૂરગામી પરિણામો ને અલક્ષિત રહરથોત્તુ અર્થકરણ અહીં જોટલી સરળ ને રસભરી પદ્ધતિએ થયું છે તેટલું અન્ય કોઈ સ્થળ થયું નથી. કિશોરલાલભાઈની શૈલી તર્કાંતુસારી, વિષયનિષ્ઠ વિચારન્યનસ્થા ને ગલીઝ પર્યેષણમાં રાચે છે, ત્યાર કાકાસાહેબની શૈલી, અહીં તેમ જ અન્યન પ્રતીત ધાન છે તેમ, યદ્યપિહારી ને તેજસ્વી છે એમથી અર્થબોધ ને રસાસ્વાદ તત્કાળ થાય છે એમાં વિચારની સળગ-મૂનતા નથી પણ એની કલ્પકતા રત્ન સ્ફુરેલા પ્રગ્ભાસ્ફુલિગો વડે વાચકને આજી નાખે તેવી હોય છે. આમકટક, નનનીતર્કર્ષણ, પ્રકાશલેખન ઇત્યાદિ આ પુસ્તકમાં મળી આવતા અનેક નવીન શબ્દપ્રયોગો આ કલ્પકતાની જ ગૌણ નીપજ છે.

જેમ રનિશકર મહારાજે છેલ્લા ત્રણ દાયકાના એકધારા ઉચ્ચ સેવા કામ વડે ગાંધીયુગના અષ્ઠ આમસેવકનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે, તેમ કાકા કાલેશકર આદર્શ લોકજીવન ને સસ્કૃતિનું પુનરુજ્જીવન ઉદ્દ્યોધતા આ પ્રકારના લેખો લખીને નવીન ભારતની આમસસ્કૃતિના સ્મૃતિકાર મનુનું પદ પ્રાપ્ત કરે તો નનાઈ નહિ.

‘બાપુની ઝાંખી’

મધુસૂદન પારેખ

મો-૧/૧૧/૨૦૨૧ નવરાત્રી

એ શી-ખ્યાશી વર્ષના આયખામાં ગાંધીજીએ જે સેવાકાર્ય કર્યું તેનું માપ એકાદ વ્યક્તિથી લાગ્યે જ નીકળી શકે. સેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં તેમજ રાજકારણમાં તેમના વિશિષ્ટ પ્રયોગોને કારણે તેમને ભારતની તેમજ ભારત જહારની પણ અનેક વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં આવવું પડ્યું. એમાંથી કેટલાક તેમના નિકટના સાથી અને અતેવાસી પણ બની ગયા. ગાંધીજીનાં જીવન, પ્રયોગો તેમજ કાર્યપદ્ધતિને નિકટથી નીરખવાનો જે લાજ અતેવાસીઓને મળ્યો તે કેટલાકે પ્રભમાં વિવિધ પ્રકારે વહેંચી દીધો. કાકા કાસેલકર પણ ગાંધીજીના એક અતેવાસી હતા. અતેવાસ દરમિયાન એમને આ વિરાટ પુરુષની જે કાંઈ ઝાંખી થઈ તે તેમણે આ નાનકડા પુસ્તકમાં પોતાની વિશિષ્ટ રીતે પ્રગટ કરી છે. ગાંધીજી વિશે અન્ય પ્રદેશોના કાર્યકરોને જિજ્ઞાસા સવિશેષ. જેલમાં એ જિજ્ઞાસા સતોષવાના પ્રયત્નમાંથી આ પ્રસંગમાળા રચાઈ છે. એકસો આઠ પ્રસંગોની એક રમરણુમાળા રચવાનો સેખકનો સંકલ્પ, અમાનક પોતે જેલમુક્ત થવાને કારણે, અધૂરો રહી અને એકસો એક પ્રસંગો પ્રગટ થઈ શક્યા. કાકા કાસેલકર જે કાંઈ લખે તે ગુજરાતીમાં જ લખે એ નિયમનો આ પુસ્તક અપવાદ છે. આ પુસ્તક મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં પ્રગટ થયા પછી તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે.

ગાંધીજીએ સૂર્યની જેમ પોતાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ નાખ્યો છે. એમના જીવનનાં થોડાંક કિરણો ઝીલવાનો આ પુસ્તકમાં પ્રયાસ છે. મધમાખીના જેવું પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળનારા ગાંધીજી પાસેથી વ્યવહાર જગતનો લાગ્યે જ કોઈ વિષય વિચારણા પામ્યા વિના જટલો દશે. એમના જીવનના એવા થોડા પ્રસંગો અને એમની થોડી વિચારણાઓનું અહીં માત્ર આર્ષ દર્શન છે. દૂકમાં બાપુનો અહીં સાક્ષાત્કર નથી માત્ર તેમની ઝાંખી છે.

આ બધા પ્રસંગો એક રીતે જોઈએ તો જુદા જુદા એકબીજાથી લેવ યેલા ગાંધીજીના જીવનના સ્તોપશોટસ(છબીઓ) છે દરેકમાં કાર્મિક વિશિષ્ટ દર્શન છે એમાં ગાંધીજીનું નીકર પ્રામાણિક રાજકારણ છે, એમનો ઉત્કટ સ્વદેશપ્રેમ અને એમણે જ જીડો માનવપ્રેમ છે હિંમત આદર્શ તરફ આગળ વધવા માટે યોગીની કઠોર સાધના છે અને સાથે સાથે સસારના ઝીણા પ્રશ્નો ઉકેલવાની વ્યવહારપટુતા પણ છે શિસ્ત, નિમગ્નિતા અને સધમના આગ્રહી હોના છતાં એમના જીવનમાં આનન્દ અને હિલાસ ખરતામ છે એમના અતેવાસી થયું એ પરમ લાગ્ય હોના છતાં કેવું તકનારની ધાર પર ચાલવા જેવું કામ છે એ પણ આ પ્રસંગોમાંથી સમજાય છે સાથે સાથે એ અતેનાસીઓ પ્રત્યે એમનો પ્રેમ કેવો હૃદયકાય છે તે પણ જોના જેવું છે ગોખલે, ગુરુદેવ ટાગોર તેમ જ લોકમાન્ય જેવા મહાન પુરુષો સાથેના તેમના પ્રેમસંબંધોનું પણ સુંદર ચિત્ર આમાં છે લોકમાન્ય પ્રત્યે તેમનો આદર અનહદ છે તેમની સ્વગજનિષ્ઠા અંગે મોડી રાતે સાથીઓ સાથે વાત કરતા તે કહે છે ‘હિંદુસ્તાનના સ્વરાજ્યનું દિનગત ધ્યાન ધરનાર એ એક જ પુરુષ છે હું ચોક્કસ કહી શકું કે આ ક્ષણે લોક માન્ય જિંદી ગયા નહીં હોય તો કા તો સ્વરાજ્ય વિશે કંઈ ને કંઈ નિયાર કરતા હશે અથવા તેની ચર્ચા કરતા હશે તેમની સ્વગજનિષ્ઠા અદ્ભુત છે’

લોકમાન્યના મૃત્યુની રાતે દીવા પાસે જીડા ચિંતનમાં મોડી રાત સુધી તે ખેસી રહે છે મહાદેવભાઈને કહે છે, ‘આજ સુધી હું સ્વરાજ્યનું કાર્ય કરતો રહ્યો છું, પણ સ્વરાજ્ય નામ બનતા સુધી ટાળ્યું છે પણ હવે લોકમાન્યે ચતારાવેલો સ્વરાજ્યનો અખડ જપ આગળ ચલાવવો જોઈએ એ ભડવીરના હાથમાંથી સ્વરાજ્યનો ઝડો એક ક્ષણ માટે પણ નીચો ન નમવો જોઈએ’ (૫ ૪૪, ૪૫)

લોકમાન્યનું કાર્ય તરત જ પોતે ઉપાડી લે છે રાજકારણના ચિત્રમાં એમનો પ્રવેશ થતા જ પ્રજામાં નવી ચમક આવે છે ગુજરાતમાં ખેડામાં તેમ જ ગુજરાત બહાર ચપારણ જેવા ગ્રામપ્રદેશોમાં પણ અન્યાય સામે લડત ચલાવી પ્રજાને તે જાગૃત કરે છે રાજકીય પરિપોદાની ધરેડો તોડીને તેમાં નવા પ્રાણ પૂરે છે શહેનશાહ પ્રત્યેની વફાદારીના ઠરાવને ફાડી નાખે છે, વાઈસરોયને પદ લખતા દેશી શબ્દોમાં સહી કરે છે, મરણપથારીએ પડેલા હોવા છતાં રોલેટ એક્ટના સમાચાર જાણતા જ એમની જિજ્ઞાસા જાગે છે અને એ કાળા કાયદાનો વિરોધ કરવા તે મેદાને પડે છે હોસ્પિટલમાં તેમને વિદેશી કાપડ પહેરવું પડે છે, પણ તેમાંથી મુક્ત થતા તે જ ક્ષણે

જલે એ કાપડ વીછીની જેમ ડાખતું હોય તેવી વેદના અનુભવે છે. પોતાનાં ખાદીનાં કપડાં મળ્યાં તે પછી જ તેમને કષ્ટકે એનું પડે છે. અસ્પૃશ્યતા એ તેમને મન પ્રાપ્તપ્રથ છે. અસ્પૃશ્યતા પરિવેદ હરિજનવાસમાં ભરીને કાલિદાસને તે નવી દૃષ્ટિ આપે છે અને નવી હવા જમાવે છે. વિદ્યાપીઠમાં હરિજનોને દાખલ ન કરવાની ચરતે કેટલાક શ્રીમતો ઘોડાકે લાખ રૂપિયાની મદદ કરવા આદે છે તેમને એ રોકડું પરખાવે છે : 'વિદ્યાપીઠકેડની વાત તો બાજુએ રાખો; અસ્પૃશ્યતા કાપડ રાખવાની ચરતે મને કાલે કોઈ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય આપે તો તે સુધ્ધાં હું ન લઉં.'

ઔરિસના સોડાની દીનતા અને ત્રીગાર્ધથી પણ તેમનું હૃદય હાલી જોડે છે. એમની સેવા કરવાની બીજને પ્રેરણા મળે માટે પોતાનું મનુષ્ય પણ એ પ્રદેશમાં જ થાય એવી ઝંખના સેવે છે. એમની માનવતાનો હૃદયરપરથી પ્રસંગ તો બીજો જ છે. એક દુબસી દેદીને નેલમાં એમની દેખરેખ રાખવા મૂક્યો હોય છે. એને વીછી કરડે છે. એની વેદના જોઈને ત્રાંધીજી તરત જ એની આંતરણી પોતાના મોંઢામાં રાખી તેનું ઝેર ચૂસી લે છે અને તેને વેદના મુક્ર કરે છે. પેલો પિયારો તેમના પ્રેમનો કાપમનો સુધામ બની રહે છે.

અહિંસા તેમનો જીવનસિદ્ધાંત છે. તેમની અહિંસા ખૂબ મુદ્દમ હોવા છતાં તે જડ નથી. ગાડનાં બેચાર પાનને બદલે આખી ડાળખી તોડવામાં પણ હિંસા જોનાર આ મહાન પુરુષ ચોરોની સામે રક્ષણ માટે આશ્રમમાં પિરતોણની હિમાયત કરે છે. મરણને આરે ઊભેલા અને વેદનાથી રિગાતા વાહરડાને ઈન્કેશન દ્વારા જીવનમુક્ત કરે છે. હિંદુસમજ ખળભળી જોડે એવો આ પ્રયોગ છે. પરંતુ એમની અહિંસા વિગેની તાત્વિક દૃષ્ટિ આ પ્રમંજો ઉપરથી સમજાય છે. રાજકારણમાં પણ તેમણે અહિંસાના શસ્ત્રથી ખૂબ મોટા વિજયો હાંસલ કર્યાં છે એ તો હવે અણીતી વાત છે. એમની ગોરક્ષા પણ સમજવા જેવી છે. નહીં કરેલી કન્યાને પરણવાની ના પાડતા એક અનાડી કુવકને તેમની પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે. એની નાદનીલરી વાતો ખૂબ ધીરજથી તે સાંભળે છે. છેવટે કન્યા પક્ષના વડીલોને સમજાવી તે કુવાનને આ વિવાહના વચનમાંથી મુક્ત કરે છે. આવા અનાડી કુવાન પાસેથી એક મસરુ કન્યા બચી તેની કેવી રાહત તેમના મુખ ઉપર વસાય છે! કાકા-સાહેબને એ કહે છે : 'કાકા, આજે ગોરક્ષાનું કામ કર્યું, હું ગોરક્ષાની વાત કરું છું ત્યારે મારા મનમાં કેવળ ચોપગાં બનવરનો જ ખ્યાલ નથી.' સંસાર વ્યવહારમાં તેમની ળીજીવટનો ખ્યાલ પણ આવા પ્રસંગોમાંથી જ આવી શકે છે. એમની સ્મૃતિ અને અમરુકના યોગીજોના જેવી છે. અપા-

ગ્યુમા લડત ચલાવતા પણ આશ્રમમાં હવે ઋતુ બદલાઈ હશે તેથી પાંચ ખાનાની દિશા બદલવાની સૂચના લખી મોકલે છે સ્વામી આનંદે છ માસ માટે ‘નનજનન’નું સચાવન સલામનાનું વચન આપેલું હોય છે રાક્ષસની જેમ કામ કરતા છ માસ વીતી જાય છે તેની પણ સ્વામીને યાદ રહેતી નથી, પણ બહારગામથી તરત જ ગાંધીજીનું પત્ર આવીને પડે છે, અને સ્વામી તેમના કાયમના સેવક બની જાય છે આ ચોકસાઈ એમના જીવનની એકેએક બાબતમાં છે ભાષા અને સાહિત્યમાં પણ એમની સૂઝ ગજગતી છે અંગ્રેજી શબ્દ Death danceનું ગુજરાતી તે ‘પતંગત્ય’ સૂચવે છે એ એક જ દૃષ્ટાંત પૂરતું છે

આની ઝીણવટાળો માનવી કરકસગિયો હોય તેમાં શી નવાઈ? એમની પામે જીવનની એકેએક ક્ષણનો હિસાબ મળે તો શું આશ્ચર્ય? પ્રેમથી ભેટ મળેલી એક નાનકડી પેન્સિલ ખોરાતા તેમનો જીવ કેવો કપાઈ જાય છે? એની જ રીતે જ્યારે નાસના નકામાં હુકડાઓમાંથી કાકાસાહેબ ચમચી અને છરી જેના માધન બનાવે છે ત્યારે તેમનું હૃદય નાચી જાય છે જના હગલાય અને મીલાના આઝાદને તેની તે બે ધરે છે એમ જતા તેમની કરકસર ખોટી નથી કોઈ રનજન કે રનેલીની માદગી નખતે દશબાર રૂપિયાનો તાર ભરીને સૂચનાઓ મોકલતા તે આચર્યા ખાતા નથી માદા માણસને મહિનાઓ સુધી ફળતા વૈભવ પર રાખતા તેમને કરકસર સૂઝતી નથી

નિયમિતતા અને શિસ્તની બાબતમાં એમને ઈર્ષ ન પહોંચે એટલે જ એમના અતેનાસી થઈ એમના કાર્યકર બનતું એ કેટલું કપરી કસોટીનું કામ છે એ તો અનુભવે જ સમજાય સ્વામી આનંદ ‘નનજનન’નું સચાવન મલાળના મુકરર દિવસે આવી શકતા નથી તરત જ ગાંધીજી સખત ફેસફો સલજાની દે છે કે કા તો એ મરી ભા હરો અથવા તો માદા પડ્યા હશે ‘નનજનન’ કે યગજ્ઞડિયા નું પ્રકાશન એક કલાક પણ મોકલ ન થાય તેની ચોકસાઈ તેઓ રાખે છે એના સંલેગામાં કાકાસાહેબ ગાંધીજીની પાસે ગેરસપ્તનો ધાધ જોના જના માટે મહાદેવભાઈની માગણી કરે છે તરત જ ‘મહાદેવ નહિ આવે’ જ એનો ગેરમપ્પા ધુ એવો નિર્ણય તેઓ આપી દે છે આજીવન સેંકાને એના વૈભવ પાવવે નહિ એમ માને છે જતા કાકાસાહેબને પાછા પોતે જ આગ્રહ કરીને એ ધોધ જોના મોકલે છે કારણ કેળવણીકાર તરીકે તેમને માટે એ અનુભવ આનંદયક છે કાર્યકરો પાસે કઠોર નિયમપાલન કરાવનારા ગાંધીજીનો પ્રેમ પણ તેમને

પર પરસે છે. કાયેલકરની બીમારીમા ઝાકાસાહેબને તે ફૂલોની પ્રેમભેટ
યાદ રાખીને મોઢે છે મોડી રાત સુધી ટ્રેનમા લખી લખીને થાકી ગયેલા
મહાદેવભાઈ માટે પોતે જાતે વેઈટિંગ રૂમમા જઈ ચા અને ટોરટ
લાવી તૈયાર કરી મૂકે છે મહાદેવભાઈને ચા પિના ચાવતું નથી એ પણ
એમના ધ્યાન બહાર મૂકી

સાથીઓ પ્રત્યે તેમ જ મિત્રો અંગતો પ્રત્યે ઘણી બાબતોમા છૂટછાટ
મૂકવા છતાં જાત પ્રત્યે તેઓ ખૂબ કઠોરતાથી વર્તે છે એમની સાધના
ધોળીના જેવી છે અપરિચિત્ત તો એમનો જ એક વાગ ચાવવાનું પોતે કેમ
વધાર્યું તેનું કારણ આપના ઝાકાસાહેબને કહે છે ‘ માણસને આખો દિવસ
કામ કરવાને માટે રાજ સવારે જે શક્તિ આપવામા આવે છે તે તેણે
સૂનાના વખત પહેલાં ખરચી નાખવી જોઈએ આ અપરિચિત્તનું લક્ષણ છે
પૂરેપૂરી શક્તિ શ્રદ્ધાપૂર્વક ન વાપરી નાખે તો બાકી રહેલી શક્તિ નિકારતું
રૂપ લે છે ’ મત્તાગમા ગ્રહીને પણ અપરિચિત્ત કેવી હદ સુધી થઈ શકે છે
તેનું આ ઉત્તમ દર્શાવ છે

આના નિશ્ચય પુરુષના વ્યક્તિત્વના સુગંધથી દેશની મહાન વિશ્વ
તિઓ તેમની પાસે એચાઈ આવે તેમા શી નાઈ! લોકમાન્ય ટિળક જેવા
પ્રમુખ યોદ્ધાની પણ અજલિ તેમને મળે છે પોતાના સાથીને વાત કરતા
લોકમાન્ય કહે છે ‘ આ માણસ આપણો નથી એનો માર્ગ ભુલો છે, પણ
એ સોચે સો ટકા સાચો માણસ છે એને હાથે કદી હિન્દુસ્તાનનું અલિત
નહિ થાય ’ (પૃષ્ઠ ૮૮) સરદાર નલ્લભભાઈ એમના અધ અનુયાયી
ગણાવામા ગૌરવ અનુભવતા કહે છે, ‘ એમની આગેવાની સ્વીકારી ત્યારે
વિચાર કરી લીધેલો કે આ માણસની પાછળ ચાલવામા કોઈક દિવસ લોકો
મા પર થૂકનાના છે ને એ માટે પણ તૈયાર રહેવું ત્યારથી મારા મનમા
કોઈ પણ નખત વસનસો થયો જ નથી ’ (પૃ ૩૦)

એમના સુગંધથી એચાઈ આવેલા ક્રાંતિવીર કૃપાલાની પણ એમના
જીવન અને કાયને નિજાણીને ખુશખુશાલ અજલિ આવે છે ‘ આ છુટ્ટો
બહુ પહોંચેવ છે એમની વાત સાચી ન હોય તો એમના જેવો રતન
મિજાણ યગવળિયો (Agastya) અધ્યાપક એમની રસોઈ પકાવવાનું
અને ટપાલ લાવવા લઈ જવાનું કામ કર ખરો કે ? ગિયારા ગોરા અમલ
દારા આ બધું જોઈને ગૂંચનાય છે મોહનની મોહની એ લોકો શું સમજે ?
‘ બાપુની આખી ’ના બધા જ પ્રમતો પ્રેરક છે જોકે કેટલાક પ્રસંગો બીજે
સ્થળે વર્ણવ્યાં ચૂક્યા હોય એ જનરાજે છે આ અમારના પુરતકોમા એક

ભયરથાન એ હોય છે કે વિજૃંભિતનાં સ્મરણને બદલે તેમાં ‘હું’પણું પેસી જાય છે. ‘બાપુની ઝાંખી’ એમાંથી સર્વાંશે મુક્ત છે. લેખકે પોતાની સાથેના ગાંધીજીના ઘણા પ્રમંજો પણ વર્ણવ્યા છે. દેટલાક પ્રમંજોમાં બાપુએ એમની પીઠ યાજડી હોય એમ પણ બન્યું છે. છતાં પોતાના મનોભાવ નિખાલસ રીતે વ્યક્ત કરવાની સાથે અહંપણાથી તે મુક્ત રહી શક્યા છે તે જ લેખકની કળા છે. આ પુસ્તકમાં પ્રમંજોને વક્ષાદારીપૂર્વક વર્ણવવાનું બંધન હોવાથી લેખકની કલ્પનાને બીજા પુસ્તકોની જેમ ઝાઝો અવકાશ મળ્યો નથી. છતાં અલંકાર કે ચિંતનનું કંઈક વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યા વિના લેખકને ચાલ્યું નથી. ‘સ્વેતવણી’ દાઢી અને ભવ્ય પ્રતિભાવાળા રવીન્દ્રનાથ પાસે ટૂંકી પોતડી અને કાશ્મીરી ટાપી પહેરીને બેઠેલા બાપુને જોઈને લેખકને ‘સિંહની સામે ઉંદર બેઠો હોય’ તેવું લાગે છે. કન્યાકુમારીમાં પ્રકૃતિની ભવ્યતા નીરખતાં તેમને ગાંધીજીના જીવનની ભવ્યતાનું સ્મરણ થાય છે અને તરત જ ચિંતન સ્ફુરે છે કે પ્રકૃતિની ભવ્યતા કરતાં એ જીવનની ભવ્યતા જગત બિનરતી નથી. ગાંધીજી સાથે કાંઈકને મળવા જતાં મહાદેવભાઈ ગાંધીજી પાસે ખુરશીની નીચે બેસે છે. ગાંધીજી તેમને ઠપકો આપી જમાનાની રીતમાત શીખવાનું કહે છે. બિચારા મહાદેવભાઈ કહે છે, ‘હું શરમાતો શરમાતો બીઠી ખુરશી લઈને બેઠો.’ તરત જ કાકાસાહેબનો વિનોદ ઝળમળી જોડે છે અને પૂછે છે, ‘નવ વધૂની પેટે ને ?’

આમ આ પુસ્તકનું પઠન તેના પ્રુપ્તપ્રમંજોને લીધે જેવું પાવનકારી બન્યું છે તેવું જ લેખકની શૈલીને કારણે આહ્વાદક બન્યું છે.

પ્રેમ (સ્નેહ) અને પ્રણય વચ્ચેનો ભેદ સમજવો ભેદિયું. પ્રેમ અનંત છે, પ્રણય પરિમિત છે. પ્રેમની પરિણતિ આત્મોત્સર્ગ અને આત્મીયમયમાં છે; પ્રણયની પરિણતિ ઈદ્રિયતૃપ્તિ અને ગ્લાનિમાં છે. પ્રણયની પેટે પ્રેમ પુરુષાર્થને હણે નહિ, યશને મહિન કરે નહિ અને ‘આપણે બે’ની સંકુચિતતા ધારણ કરે નહિ. પ્રણયમાંથી જ મુક્ત થાય તે જ પ્રેમને બાળખી સહે છે. પ્રેમ ‘વચ્ચદિ કઠોર’ થઈ શકે છે અને ‘કુસુમાદિપિ મૃદુ’ પણ બની શકે છે. પ્રેમમાં નિત્ય ગીરવ છે પ્રણય મોહક છે, સ્વાભાવિક છે, બ્યાપક છે, પણ તારક કે પોષક તો નથી. પ્રણયને તેને પોતાને સ્થાને રહેવા દઈએ એમાં જ શ્રેય છે. પ્રણયના વિકાસને દષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ સંયમમાં જ તેનું પોષણ છે અને અનિયંત્રિત ન

“ હંમુ....હંમુ.... ”

રમણલાલ જોષી

અ પુસ્તકનું સ્વરૂપ પ્રકીર્ણ લેખનમંત્રણનું છે. એમાં સુરેખ સર્જક-નિબંધો, દૃષ્ટાન્તો-કૃત્યકાઓ, પત્રો, વિચાર-કષ્ટિકાઓ, બોધાત્મક મંવાદો, પ્રચારલક્ષી અને પ્રામંથ્રિક લખાણો છે. લેખકના વ્યક્તિત્વની સમસ્તાનો એમાં પહેપહે પરિચય થાય છે, વિશેષ તો થાય છે લેખકના વ્યક્તિત્વના સર્જક અંશનો પરિચય.

આ પ્રકીર્ણ રચનાઓમાં પ્રકારની દૃષ્ટિએ નિબંધ-પ્રકારની અને વિષયની દૃષ્ટિએ બાળક જેના કેન્દ્રમાં હોય એવી રચનાઓ ઠીક ઠીક છે. ‘ બારીમાંથી ડોકિયું ’, ‘ પખીગીન ’, ‘ પખીગીનો સંભવ ’, ‘ બાળ-સૃષ્ટિમાં ડોકિયું ’—કાવ્યનું લેખક લગાડીને જ સર્જનાત્મક સાહિત્યની પિછાન થઈ શકતી હોય તો કાકાસાહેબની સર્જક-પ્રતિભામાંથી મળેલે અચતરેલાં આ કાવ્યો છે, અને એમાં પ્રત્યેક રચને સર્જક બેઠેલો છે. ‘ પખીગીનો મંભવ ’ એ ‘ પખીગીન ’ કેમ પ્રસન્ન એ દર્શાવવા ઉપરાંત એ હકીકતને વિગતરૂપે રાખીને કહેલી જ્વનંત્ર રચના સુધી પહોંચે છે. એમાં લેખકના કારુણ્યનો હલ પરિચય થાય છે. આ કૃતિમાં વિષયકેન્દ્રે બાળક તે પોતાનો જ પુત્ર—ચિ. બોળા—છે, અને વાતસવ્યનિર્ઝરતા પિતા તે લેખક પોતે જ છે, પરંતુ દરેકોઈ મંદારી પિતા એમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકે અને દરેકોઈ પુત્રને એમાં પોતાની યાદ લાગે એ રીતે કૃતિનો ઘાટ બન્યો છે. લેખકના તે વખતના પંડાશી શ્રી મહાદેવભાઈ જે ચર્ચાને વિનોદમાં ‘ કાકા સાહેબને ત્યાં ઝઘડો ’ એમ કહી નવાજતા તે લેખક અને તેમનાં પત્ની વચ્ચેની ચર્ચા (‘ જે દ્વારા જીવનનત્વેની સરસ જીજ્ઞાસા થતી ’)—પ્રસ્તુત પ્રંગે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અંગેની—નું સ્વરૂપ નાનો પ્રેમાળ બાળ

• ‘ અવારનવાર ’ લે. કાકા કાલેલકર, પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, પૃ. ૨૩૬+૮, કિંમત ૨-૦૦.

કચાથી સમજે ? એને તો એમ જ થયું કે કાકાસાહેબ અને મા લડી રહ્યા છે દહાડે દહાડે તે લેવાતો ગયો કાકાસાહેબને કહે, 'કાકાસાહેબ, મલા કણુ ણુ ણુટાળા આલા આહે મી કાય કરુ ?' કાકાસાહેબે એ 'કટાળા' નો જે ઉપાય ક્યો તે જ 'પખીગીત' કાકાસાહેબની 'કલ્પનાશક્તિ' જીડી જીડીને ગીતો આજુના લાગી અને બાળની લેખિનીને નીરના લાગી, કટાળાના અશ્રુઓની જગ્યા આનંદાશ્રુએ લીધી અને મેજ પરના દીવાની પેઠે બાળનો ચહેરો પણ ચમકવા લાગ્યો આ કૃતિ પણ કટાળાના વાતા વરણુમાથી છૂગીને અતે પ્રસન્નતામાં પહોંચે છે સારે વાયકનો ચહેરો પણ ચમકના લાગે તો એમા શુ આશ્ચર્ય ? પખીગીતનું 'કારણ-સાયણ' બાળને અને અતે લેખકને નિદ્રાધીન કરે છે પણ 'પખીગીત' ના એ ચૌદ ભિંમિકોનું કાવ્યરસાયણ લાવકની નીંદ ઉઠાડી મૂકે છે જાણે તે કહે છે,

"હજી હજી"

'મારી ફજેતી' પણ ઉપરની રચનાઓની કક્ષામાં આવે લેખકને બાળમાનસનો કેવો માર્મિક પરિચય છે તે આ કૃતિઓમાં જોવા મળે છે 'મારુ પ્રિય પુસ્તક', 'હાથરમાલ', 'પુષ્પપૂજા' જેના સુરેખ કડારેલા લઘુનિબંધોમાં કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વનો એક અનેરો પરિચય થાય છે "ફૂલો જિજે છે તે જ ભગવાનની પૂજારૂપે ફૂલો આપો ઉધાડે છે તે ભગવાનના દર્શન માટે જ સુગંધ ફેલાવે છે ભગવાનની સેના અને પ્રસન્નતા માટે અને પોતે ખરી પડે તે પણ પૂજની સમાપ્તિ સૂચના માટે જ, એના એ ફૂલોને અકાળે, છોડથી નિખૂટા કરી, જાણે પોતાનો જ પુરુષાર્થ હોય તેમ મદિરમાં ચડાવે છે ત્યારે સહનશીલ ભગવાન તો એ સમજી શકે છે, પણ ફૂલોને શુ થતું હશે ?' ('પુષ્પપૂજા') અને છતાં પૂજા અર્થે પુષ્પો અનિનાયક હોય તો ખરી પડેલાનો ઉપયોગ કેમ ન કરવો, બ કે તેમનો ઉપયોગ કરવો જ એ વાત તેમણે શ્રી માર્મિકતાથી કહી છે !

"રામકૃષ્ણ પરમહંસે એક રીતે વિચાર કર્યો એક સસ્કારી બહેને આ પરિચિતિનો બીજી રીતે વિચાર કર્યો છે તેઓ સનારે જીવીને પડી ગયેલા ફૂલો વીણે છે. એમનું કામળ હૃદય કોઈ પણ છોડ કે વેલીને લૂટનાની કહોરતા કબૂલ કરતું નથી ખરી પડેલા ફૂલો શ્રીકૃષ્ણની જખી ઉપર ચડાવતા એમને સંકાય નથી, પણ જીવટો આનંદ થાય છે જ્યારે એમને પૂછવામાં આવ્યું કે પડી ગયેલા ફૂલો ભગવાનને ચડાવના તમને મંકાય નથી ? ત્યારે આશ્ચર્યથી જોઈ એમણે કહ્યું—'મંકાય ! હું તો ફૂલ ચડાવતી વખતે ભગવાનને કંદુ છું હે પતિતપાવન, આ "પતિત" ફૂલોનો ઉદ્ધાર

હું ન કરે તો ખીજ કોણ કરવાના હતા ? હું રોજ જોઉં છું કે લોકો કૃસો તોડીને લઈ આવે છે ત્યારે આ છપ્પીની આંખો ગમગીન દેખાય છે, બ્યારે મારાં પડેલાં કૃસોની વનમાળા જોતાંવેંત લગવાન પ્રસન્નતાનો આવકાર આપે છે. પૂજાવિધિના નિયમો હું તમારાં શાસ્ત્રો પાસેથી શા માટે લઉં ? લગવાન પોતે જ મને એ શાખવે છે.”

વ્યક્તિ કાકાસાહેબની ‘પતિત’ પ્રત્યેની હમદર્દીનો, સર્જક કાકાસાહેબે કેવો ઉપયોગ—ઓચિત્યપૂર્ણ ઉપયોગ—કર્ચો છે તે ઉપરની કાંકિકા પરથી સહેજે ધ્યાનમાં આવે છે. કાકાસાહેબને મન કુદરત એ કોઈ જીવંત વ્યક્તિરૂપ છે. પ્રકૃતિના આવા મહાન પ્રેમીનું પ્રિય પુસ્તક તે પ્રકૃતિ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સામાન્ય રીતે કાકાસાહેબની વિચારધારામાં માનવહિતચિંતકનું દષ્ટિબિંદુ રહ્યું હોય છે. આ પુસ્તકમાં પણ તે જોવા મળે છે. મોટરને જોઈ તે વિચારે છે :

“ મોટરના મોં આગળ પ્રકાશ ફેલાયો છે ખરો, પણ તેની પૂંઠ પછવાડે શું ! ધૂળ, ધુમાડા અને દુર્ગંધના ગોટા.

“ સાચે જ, આ મોટર આધુનિક સંસ્કૃતિની ખરેખરી પ્રતિનિધિ છે. વારુ, આટલું બહું કરીને, આટલી બધી દોડધામ કરીને, એને કરવું છે શું ? કહે છે કે કાળ બચાવવા માટે એ દોડે છે, હશે. પણ કાળથી બચવાનો ઉપાય એની પાસે છે શું ? આ તો કાળના જડબામાં જ દોડી જતી દેખાય છે. હે લગવાન ! એને બચાવજો, અને એનાથી જગતને બચાવજો.”

ગામડાંમાં ઉપદેશકને બદલે સહાનુભૂતક થઈને ફરવાનો ઉપદેશ તેમણે આપ્યો છે અને મઘપાનનિગ્રેષ અને અરપૃષ્ઠતાનિવારણ અંગે તેમણે પ્રમંગો-પાત કહ્યું છે, પણ અહીં મંત્રહાયેલા લેખોમાં સીધા ઉપદેશને બદલે એ કાર્ય તેમણે થયે અશે દર્શાવ્યું — પ્રમંગો આપીને—“ મિત્રમંમિતતયા.”—કર્તુ છે. ‘મુવ’, ‘પશુની માણસાઈ’, ‘રખડુની યાદદાસ્તમાંથી’ અને ‘ભવિષ્ય-પુરાણ’ જેવા લેખો બાળકો હોંશપૂર્વક વાંચસે. પત્રલેખનના તો કાકાસાહેબ અગ્રણી કળાકાર છે. ‘તાંબુ ગાય’ જેવા પત્રબાત્રો અત્યંત રસ્યક છે. ‘મૂમા एव सुताम्’ એ સત્યને અત્યંત સચોટતાપૂર્વક રજૂ કરે છે ‘રવેન્જાનું બંધન’. રવીન્દ્રનાથ ટાકુરનો માર્ક્સકર્મચોગ કે ધ્યાનોપાસનાનો તે એમના જ શબ્દોમાં સ્ફુટ કરે છે. ‘બે પ્રકારની સાધના’ તે “ સૌ બાજુથી કેન્દ્ર પર આવી જવું અને સાધોસાધ જ એ કેન્દ્રથી સૌ દિશાઓમાં ફેલાઈ જવું.”

‘ નવ રત્નનો હાર ’ તે નવવિધા લક્ષિમાંથી એક એક પ્રકાર લઈ, એ જાતની લક્ષિતનું જેમાં વર્ણન છે એવા શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોકોનો સંચય—‘લક્ષિ-રત્નાવલિ’-એ, લરમ ભાગતાં, સ્ફુટ થાય છે અને શ્રી વિષ્ણુપુરી એ હારને કંદરથ કરવાનું કહે છે તે ચોટદાર રીતે કરેવાયું છે. ‘ જનોઈનો અર્થ ’ તેમણે વિશાળ રીતે કર્યો છે, પૌરાણિક વસ્તુનું એની જ મદદથી અર્વાચીન દૃષ્ટિએ અર્થઘટન કેમ થઈ શકે એના નમૂનારૂપે છે. ‘ સતી કે કુલટા ? ’- એ લેખમાં સિધ્ધી લોકગીતોની ગ્રેમકથા તેમણે આપી છે, તો ‘ ત્રિયમ્ અપિ અમૃતાયતે ’માં ‘ મીરાં ’ નામની નૃત્યનાટિકા પરથી મીરાંના જીવન અંગેના પ્રચલિત પ્રમંગલુ રહસ્ય દર્શાવ્યું છે. ‘ પ્રાર્થનામય જીવન ’, ‘ બાળક : જન્મતો અતિથિ ’, ‘ એક જીવન ’ તો નવાં વિચારખંડોરૂપે છે.

આમ તો લખાયેલા પ્રત્યેક શબ્દ પાછળ એના લેખકનું વ્યક્તિત્વ રહેલું હોય છે, તેમ છતાં સર્જક-નિબંધ જેવા કલાપ્રકારમાં એના સર્જકનું વ્યક્તિત્વ આસ્વાદ્ય મળે એ બાબત મુખ્ય હોય છે. વળી ત્રીજી રીતે પણ આ સંગ્રહના કેટલાક લેખો નોંધપાત્ર છે, તે છે આત્મકથાત્મક શૈલીના લેખો. આમાં મુખ્યત્વે છે લેખકનાં વિદ્યાર્થીકાળનાં સંસ્મરણો અને સ્વભાવગત ખાસિયતોની રજૂઆત. કાકાસાહેબના સાહિત્યિક જીવન અંગે પણ કેટલીક બાબતો જાણવા મળે છે. દા.ત. તેમના કવિતા રચનાના પ્રયાસો, તેમણે ગુજરાતીમાં જ કેમ વિશેષ લખ્યું અને મરાઠીમાં નહીં તે, તેમની કાવ્યસ્વાદનની રીત, વગેરે. તેમણે ‘ કાવ્યોને આવકાર ’ આપતાં જે વાત કહી છે એમાનો એક મુદ્દો નોંધવાનું મન થાય છે : “ મારા મનમાં કવિઓ વિશે ઘણો આદર છે. ગેબી સંસ્થિના તેઓ રહીશ હોય છે. તેઓ ગદ્યસૃષ્ટિમાં આવીને ગદ્યલેખકોના આમુખની શા માટે ગરજ ધરાવે તે હું સમજી શકતો નથી. હું કવિ હોત તો બનાઈ શો કરતાં વધારે આત્મવિશ્વાસી અને જગન્નાથ પંડિત કરતા વધારે અભિમાની થઈ બેસત, અને વિજયરાયની પેઠે દરેકને ઇલકાળ આપવાનો ધંધો કરત. મને લાગે છે કે આવાં બધા સંકટોમાંથી અને બચાવવા માટે ઈશ્વરે મને કવિ ન બનાવ્યો, પણ સારા સારા કવિઓને મિત્ર તરીકે આપી એણે મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું. ”

આ લેખસંગ્રહમાં કેટલાંક લાપાંતરો છે, કયા લેખો લાપાંતરો છે તે કહી શકાયું નથી; પરંતુ આખું લખાણ લેખકની નજર તળેથી વાક્યેવાક્ય મળેલું છે. વાચકને પણ કયું લખાણ સીધું કાકાસાહેબે લખેલું નથી તે શોધવું મુશ્કેલ પડશે એવો શૈલીનો અભેદ પ્રવર્તે છે. કાકાસાહેબની ગદ્યશૈલીમાં

જે પ્રાસાદિકતા છે તે અમથી નાની કડિકાઓમા પશુ પ્રતીત થાય છે 'સાહિત્યિક કૃષ્ણાનો ધધો' તો રમતિયાળ ચૈથીમા લખાયું છે, એ સિવાય પશુ 'મગદાય રનભાગ', 'સિક્કર નમીત', 'મારું લેજુ નાનપણથી જ ઉપજાઉં', 'માગ કારખાનાના ચીજડા દરે વાહરડાના માથા પર બેસાડી દેરાનો પ્રયત્ન મે કદી કર્યો નથી', જેવી અલિપ્યક્તિઓ તો અવારનવાર આવ્યા જ કરે નદમણી બહેનોનું અધકા-અમરણ વર્ણનતા હોય ત્યારે એ બહેનોની મુખમુદા લેઈ કવિની જેમ બોલી જકે છે 'અરરે, જો એ નખતે મારી પાને કેમેગ હોત તો!'

"મારા લખાણોમાથી કોઈ પશુ ભાગ પાંચપુગ્નકમા લેતી વખતે પ્રકાશકે એને માટે મને ઓછીનતી રોયદગી આપે છે આમ મળતી ગયદગીને કોઈ ને કોઈ સારા કામમા ખચવાનો માગે સકત્ય છે મને ધર્મ કે અવારનવાર લખેલા આ લેખોમાથી કોઈ પશુ લેખ ગ્રન્થસાની પાંચપુગ્નકમા લેવામા આવે, તો એને માટે હું ગયદગી ન લઉં રિવાજ પ્રમાણે મારી રગ લેવાય એવે બન" — આ પ્રમાણે કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવનામા કહ્યું છે

['સ રહિતિ' વય ૧૧, બ. ૮ પૃ ૩૧૨-૩૧૪]

એટલું ખરું કે મગજો અને વાસરી જેજ સામાન્ય જનસમાજનું સાહિત્ય છે મારે મન એ જ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ સાહિત્ય છે જીનને મહેવા જેવું હોય તેજ આપણે કાગળમા લખીએ છીએ અને પોતાના જીવનમાથી જે નોંધવા જેવું એટલે કે આસિમત ધરાવણ હોય તેજ વાસરીને પાને ચ વાનુ આની કૃષ્ણ આજણી માથી ચળાયેલ લખાણ સાહિત્યનો દરજ્જો ભાગલે એમા આશ્ચર્ય શું? સાહિત્ય રો બધે મે કે નાટ્યવાન્તકવિત્વમ્, એમની વાતનો હું વિરોધ નહિ કરું બધી જાતની વિવિધતા અને આશ્ચર્યકતા નાટકોમા રવાબાવિક રીતે ભેગી થાય

■ હતા હું તો કહીશ કે વચ્ચમૂર્મ અને વાસરીમૂલ ચ સાહિત્યમ્ બનેમા વાસ્તવિકતાનો મોટામા મોટો આધાર હોય છે આજમાલના કૃત્રિમ યુગમા પડેા અને વાસરી બને કૃત્રિમ રીતે પણ લખાય છે તેનો વિચાર અહીં સા માટે કરું

■ દુનિયાની કઈ વસ્તુ વિકૃત થતી નથી? સજાપણ અને મનન એ જેમ કકટ વ્યાપાર ■ તેમ જ કાગળો અને વાસરી એ બનેનું લેખન ઉત્કટ વ્યાપાર છે

'જીવનશાસ્ત્રી', પ્રસ્તાવના, પૃ ૫

— કાકાસાહેબ કાલેલકર

‘જીવનપ્રદીપ’

રમણલાલ જોષી

ગીતા વિશેના પ્રકીર્ણ લેખો આ પુસ્તકમાં મમલાયા છે જુદા જુદા પ્રમત્તે ગીતાના કોઈ ને કોઈ અંશ વિશે લેખકે કરેલી વિચારણા આમાં મળે છે તેમ છતાં કોઈ પણ પ્રકરણમાં મત ક શાસ્ત્રચર્ચાના મત માધી સુલભ થતી વિચારણાની એકસૂત્રતા અને આયોજનાની સુમધિતતા અહીં અનાયાસે સિદ્ધ થતી જોવા મળે છે તે આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટતા છે ગીતા વિશેનું સીધું લાઘ્ય રચનાનો લેખકનો ઉપક્રમ નથી, પણ પોતાને ગીતામાંથી શું મળ્યું એના સ્વાતંત્ર્યની વાતો લેખકે આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે આ રજૂઆત આપણા અતઃગત સ્પર્શી જન્ય એની જનત શૈલીમાં થયેલી છે આ લેખો વાચતા લેખકના વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે, એક સર્જક એવનાનો પરિચય થાય છે, અને કશુંક ઉદાત્ત સ્પર્શી જન્ય અનુભવાય છે કાકાસાહેબની વિચારણાનું ચાલક તત્ત્વ આત્મખાજ હોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં આત્મલક્ષ્યા દૃષ્ટિબિંદુ પ્રધાનતા પામે છે ગદ્યશૈલીની દૃષ્ટિએ પણ લેખો તાજગીવાળા થયા છે તે આ કારણે

કાકાસાહેબ કહે છે, “માહાત્મ્યકારની ભાષામાં કહીએ તો ભારતીય જીવનનું તેલ મહાભારત છે અને એ તેલ લઈને સળગાવેલો જ્ઞાનપ્રદીપ તે ભગવદ્ગીતા છે ” પણ ગીતા એ તેમને મન માન ‘જ્ઞાનપ્રદીપ’ જ નથી, પણ ‘જીવનપ્રદીપ’ છે તે કહે છે, “આજે જ્યારે આખી જિંદગીનો વિચાર કરું છું ત્યારે મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતાએ જો મારી જિંદગીમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો જીવ્યો અને ન જીવ્યો એમાં કશો જ ફેર ન પડત કશી અતિશયોક્તિ કર્યા વગર આજે કહી શકું કે પહેલાં હું એક છુદ્ધ અને ભાગણીયાનું પ્રાણી હતો, ગીતાએ એ બંને ઉપર આપ ચડાવી મને

માણસ બનાવ્યો. ” ગીતા એ લેખકને મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે : “ ગીતા એ મારે મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે. તરૂંથ વ્યક્તિ પણ નથી પણ મારો કબજો લઈ મને દેરનાર, અને છતાં મને બધી રીતે રવનનું રાખનાર મંગલમૂર્તિ વ્યક્તિ છે. ”

ગીતા વિશેનો કાકાસાહેબનો પ્રેમ તેમણે કરેલાં એનાં જુદાં જુદાં વર્ણનોમાં દેખાય છે. કવચિત્ તે ગીતાને ‘ પરમ ક્રાંતિકારક ગ્રંથ ’ ગણે છે તો કોઈ વાર ‘ પ્રેરણારૂપ ગુરુગ્રંથ ’ તરીકે વર્ણવે છે, ગીતા તેમને ‘ ઉચ્ચ જોડિની કલાકૃતિ ’ લાગે છે તો એ એક ‘ વીરગીત ’, ‘ ગંગામગીત ’ કે ‘ વિજય-ગીત ’ છે એમ એ કહે છે. છેવટે તેઓ ગીતાને ‘ રાષ્ટ્રમાતા ’ રૂપે જુએ છે. આ ‘ રાષ્ટ્રમાતા ’ પાસેથી કાકાસાહેબે જીવનદીક્ષા લીધી છે. એ દીક્ષારતોત્ર એકાંગી નથી બલકે જીવનનાં સઘળાં પાસાંનું આકલન એમાં મળે છે : “ ગીતા જીવનગ્રંથ હોઈ એમાં જીવનનાં બધાં જ પાસાં પ્રતિબિંબિત થયાં છે. ન્યાં ગુરુશિષ્યનો મંવાદ છે ત્યાં શ્રદ્ધાલક્ષિત તો પ્રધાન હોય જ. મંવાદ એટલે જ જિજ્ઞાસાનુમિતો પ્રયત્ન. ત્યાં યાનનો જ બિહાપોહ હોય. જીવન એ વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર, કુરુક્ષેત્ર હોવાથી વુદ્ધ કર્માણિ એ જ એ મંવાદનો સાર હોઈ શકે. કર્મો જ કરવાં હોય તો એ કર્મોનું કૌશલ્ય કેળવવાનો યોગ તે રાજવિદ્યા કઈ રીતે કેળવાય એની યુક્તિ એ સંવાદમાં મુખ્યત્વે આવવી જ જોઈએ. ગીતામાં પ્રધાન એવું શું નથી ? ગીતાનો સંદેશ એકાંગી હોત તો ગીતાએ એકાદ વસ્તુને જ પ્રધાન્ય આપ્યું હોત. એટલે એમ સ્પષ્ટ થયું કે લક્ષિતનમ્ર અંતઃકરણથી યાન પાસેથી દિશા મેળવી અને સર્વ શક્તિઓ યથાયોગ્ય કેળવી અનાસક્તજીવિતાથી ઈશ્વરાર્પણયુક્તિથી વિહિત કર્મો કરવાં એ ગીતાનો ઉપદેશ છે. ” સઘળાં કર્મોમાં ઉત્તમ કર્મ કયું ? કાકાસાહેબના મતે ગીતામાં યુદ્ધ કર્મને જ મહત્ત્વનું ગણ્યું છે : “ સર્વ કર્મોની પરિસમાપ્તિ લલે યાનમાં હોય, પણ ગીતાના વિશ્વતોમુખ્ય ઉપદેશની પરિસમાપ્તિ કાર્ય કર્મ સમાચરમાં જ થાય છે. અને કર્મોમાં પણ ગીતાને પ્રિયતમ કર્મ તો યુદ્ધ જ છે. ” અને આ યુદ્ધ માણસે પોતાની જાત સામે લડવાનું છે, માનવીની અંદર રહેલા પશુલાગ સામે લડવાનું છે. — “ આત્મ-વ્યતિરિક્ત જે કઈ દેખાય છે તેની સામે નિર્દય યુદ્ધ કરવાનું છે, વિગતજીવર યુદ્ધ જ કરવાનું છે, આ જાતની શિખામણુ લગવાને અર્હુનને આપી છે; અને આ સનાતન યુદ્ધ કેમ લડાય, વિગતજીવર કેમ થવાય એનો માર્ગ બતાવ્યો છે. ” ગીતાનો ઉપદેશ મનોગત (સાઈકોલોજિકલ) છે એટલે જ સામાજિક (સોસાયોલોજિકલ) છે એમ લેખક કહે છે, અને મનોગત પરત્વે નિર્વેરપણુ, સંઘાનુમૂર્તિ, અલય, કરુણા,

અર્ધિસા, લોકસમ્રાટ, આદિ શુદ્ધોનો મહિમા ગીતાને આધારે સ્ફુટ કરનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ સામાજિક દૃષ્ટિએ ગીતાનું અર્થઘટન એ આ પુસ્તક નો મહત્વનો અંશ છે. લેખક એને ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર કહે છે તે કહે છે, “સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાએ દેવી સંપત્તિનો સ્વીકાર, સ્વધર્મપાલન, શ્રેષ્ઠોનું અનુસરણ, લોકસમ્રાટ, સર્વભૂતહિતસાધન, યશમય જીવન અને જ્ઞાનદાન એ વસ્તુને જ મહત્વ આપ્યું છે. ઉચ્ચનીય લાભને સ્થાન ન જ રહેતું જોઈએ, એ પણ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે.” તપ દાન અને યજ્ઞ એ મહાન સામાજિક કર્તવ્યોથી મનુષ્યસરૂતિ પ્રગતિ કરે છે, સર્વભૂતોના હિતની દૃષ્ટિએ આ પ્રવૃત્તિઓ કરનામાં આવે તો તે વ્યક્તિ અને બહુજનસમાજ ઉભયને ઉત્કર્ષકારક છે એમ લેખકે કહ્યું છે. જુદી જુદી મરૂતિઓની વિશેષતા બતાવતા તે કહે છે કે યજ્ઞ મરૂતિ કર્મકાંડપ્રધાન છે, ખ્રિસ્તી અને ધર્માત્મા મરૂતિ ઉપનાસપ્રધાન છે, ચીની મરૂતિ સદાચાર અને પરપરાપ્રધાન છે, ભારતીય મરૂતિ સર્વસમન્વયકારી હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રધાન છે. સમાજના એક ઘટક અથવા તરીકે વ્યક્તિએ સ્વધર્મપરાયણ રહેતું જોઈએ એ ગીતાનું દર્શન છે. “સમાજ એ સનાતન અને વ્યાપક વસ્તુ છે, મૂમા છે એની વ્યવસ્થા કાવરૂપી પરમાત્માના હાથમાં છે, માણસ કેવળ એના હાથમાં નિમિત્ત છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા સમજી તે પ્રમાણે માણસ વર્તે એટલો જ માણસનો ધર્મ છે અને ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વધર્મ મારફતે માણસ આગળ પ્રકટ થાય છે. દરેક વ્યક્તિના સાચા સ્વધર્મનો સરવાળો એ જ આ વિશ્વમર્યાદાનો પરમધર્મ અથવા સર્વધર્મ છે.” ગીતાનો ઉપદેશ ‘સામ્યવાદ નહીં પણ સામ્યયોગ’ અંગેનો છે એમ કાકાસાહેબ કહે છે. ‘મરૂતિનું સામ્ય સ્વપાતા પહેલાં હાર્દિક સામ્ય પ્રથમ સ્થાપવું જોઈએ. પ્રતિજ્ઞામાં તેમ જ બધી રીતે સ્ત્રી પુરુષ સમાન, બધી ન્યાયો સમાન, બધા નણે સમાન, બધા ધર્મો સમાન, બધા ધધાઓ સમાન, એ આદર્શો જો આજના યુરોપ અમલમાં આણી બતાવશે અને જૂના જમાના સામે, જૂની પ્રથા સામે, કેવળ મળાપા કાઢનાની નગણાઈ છોડી દેશે તો ભારતવર્ષ દુનિયા આગળ એવો તો સામ્યવાદ રજૂ કરશે કે રશિયન લોકો અહીંના યુરોપ પાસે શિષ્યલાવે દોડી આવશે.”

જુદા જુદા ધર્માચાર્યોએ અને વિદ્વાનોએ ગીતા વિશે જે લખ્યું છે તેનો નિકટનો પરિચય આ લેખોમાં પશ્ચાદ્દશમીકામાં રહ્યો છે. આ કે તે મતશાળાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કે અનુમોદન કરવું એવો આશય લેખકે રાખ્યો નથી, તેમનું વલણ આગ્રહો કે અતિમો ટાળીને સત્ય સારણી લેવાનું

છે માનવજીવનની ઉન્નતિ યાત્રામાં ગીતા કર્મ રીતે પથપ્રદર્શક થઈ શકે એ તેમણે બનાવ્યું છે. આવી નવી ધર્મશ્રદ્ધિએ, જીવનોપાસક સાધના દૃષ્ટિએ ગીતાના અર્થો ખોલવાનો અહીં પ્રયત્ન થયો છે. લેખકની આત્મ-સભગતા અને ત્રિશાળતા ગીતાના તાત્પર્યદર્શનને વ્યાપક સામાજિક પરિવેશમાં સ્ફુટ કરે છે. કોઈ વાર તે પોતાના પ્રવાસ-અનુભવમાં આપણને નહભાગી કરે છે, કોઈ વાર ધરાગુ દર્શાવે છે કે દુઃખકાળો આપે છે તો કોઈ વાર આપણને બતાવે છે કે લેખ કરીને ગીતાના શ્લોક કે શ્લોકપંક્તિનું વિવરણ કરે છે અને એમાં એક રીતની ટેવકતા પણ આવે છે. યદા યદા હિ ધર્મસ્ય વ્યયો શ્લોક સમજવતા ૧૯૩૮માં લખાયેલા લેખમાં કહે છે કે વિશ્વના રાષ્ટ્રો પાશવી શસ્ત્રની આગધનામાં દોટ મૂકી રહ્યા છે અને “મૃત્યુધી પણ વિશેષ ખૂડી એની સલાવિનની અપકીર્તિને સુપચાપ સ્વીકારી લઈને પણ ઇન્કબેડ મુક્યા બંધના માગે છે. પરંતુ વિશ્વઘટનાનો પ્રભાવ તેને ખેંચી રહ્યો છે.” સાસ્ત્રિક, ગૃહસ્તી અને તામસી એ ત્રણ પ્રકારના તપ સમજવતા તેઓ કહે છે કે, “કોંગોની ગરીબ પ્રજાને અમાનુષી રીતે રંજાડી દુનિયાને રંગર પૂરું પાડવું એ લલાચક ગૃહસ્તી તપ છે.” સ્વરામ્ય માટેની કેળવણી આપવાની તક પણ પ્રત્યેકપાત કાકાસાહેબે લે છે અને સમજાવે ગીતાનો સંદેશ વિરોધ સુગમ થયો છે.

પુસ્તકમાંના થોડાક લાગ ગીતાના કેટલાક શ્લોકોના વિવરણ છે. લેખક એક-એક કડિકાઓમાં તે તે શ્લોકનો મર્મ પ્રકટ કરે છે. અભિવ્યક્તિ પણ ક્યારેક તાજગીનાળી અને ચોટદાર બને છે, અને અર્થ મુરો ચિત્તમાં ઝટકે છે. ઉદા. તરીકે—“વિરયો તરક ખેંચી જનારી આપણી ઇદ્રિયો એ એક ભાગે નિયંત્રણ અને મપીલી નોક-શાહી છે. માણસનો પ્રયત્ન પુરોગમમાં ન હોય તો એની (માલેકની) નળાએ દયા ખાધા વગર એ નોક-શાહી આત્માનો પ્રતિનિધિ, વાઈસરોય જે મન તેને ખેંચીને પોતાનો કરી નાખે છે.” નિમ્નાંતરનું કારણ અને સ્વરૂપ સમજવતા તે કહે છે, “ન્યારે વિદ્યાર્થીમાં અનુભવની લીડ થઈ જાય છે ત્યારે પણ દાખલો ગણના ગણના જેમ રહેતો ભાઈ બધો છે ને આગળ ગજુવા માટે અરકાશ ન રહેતો નથી, તેવી રીતે થઈ જાય છે.” સ્વિચેલની પ્રત્યક્ષ બિંદુ તે કહે છે, “વિરયોની ન્યાય એવી તો મપીલી છે કે એકને આત્મા દીધો તો વગરનોતરે” બધા ન કાગળની પેટે આવી બેને છે અને એક વાગ માણસ એના સક-જમાં સુપકાયો એટલે ગીવની પેટે તેઓ એને જાણી વાજુથી ફાલી ખાય છે.” “હમને પુરો મર્મલોક વિશાન્તિ”—પૂણે. શીલુ થાઈ દેવાને સ્વર્ગમાંથી

પૃથ્વી ઉપર આનંદ પડે છે એ વિશે કાકાસાહેબ લખે છે, “ એ [૨૪૧]
 ઘોડું જ ધર છે? એ મોટી હોટેલ કહેવાય ગમવાના પૈસા ખૂટ્યા કે
 ત્યાથી હાકી કાઢે ” વગેરે વગેરે

અથસ્થ લેખોમા પુનરુન્નિ ટાળી નોંધતી હતી એમ કાકાસાહેબે
 પ્રસ્તાવનામા કહ્યું છે પણ આ પુસ્તકનું ૨૪૩૫ એનું ગ્રંથ છે કે એ પુનરુન્નિ
 કથયિત-અને સમજનામા અને નિરૂપણને આસ્વાદનામા સામાન્ય રીતે ઉપકારક
 થઈ છે અને આમેય તે ઝાઝી છે પણ નહિ

પુસ્તકને અતે જોડેલો ‘ ગીતાસાગર ’ અભ્યાસીઓને ખરેખર ઉપયોગી થશે
 [‘ સંસ્કૃતિ ’ વર્ષ ૧૪, અંક ૬, પૃ ૩૫૫-૩૫૭]

માણુએ બદ્ધ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી
 જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે વિકાસને માર્ગ તેને અવકાશ
 નથી મળતો. આ બધા બંધનોમાથી જે મુક્ત કરે તે જ સાચી કેળવણી સારીરને
 રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, બુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચારોમાથી મુક્ત
 કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને
 ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને કઠોરતાથી તેમ જ ખોટી
 લાગણીથી મુક્ત કરે આખા માણુસને—મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજિક,
 આર્થિક, રાજનૈય બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દાસ્યોમાથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિનાસ
 માથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદદમાથી મુક્ત કરે આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના
 પંજમાથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા—તે જ ‘ કેળવણી ’

અજ્ઞાનેનાશ્વૃત જ્ઞાન તેન મુચ્ચન્તિ જન્તવ એ વસ્તુસ્થિતિ છે એમાથી જે
 મુક્તિ આપે તે વિદ્યા

કાકાસાહેબના પત્રો

ઉમાશંકર જોશી

૧. 'શ્રી નેત્રમણિભાઈને'

સ્વ. હાજી મહામદના 'વીસમી સદી'ના એક સાથી, ગુજરાતી સાક્ષરજાતના એક સાક્ષી અને સુસ્ત વૈષ્ણવ શ્રી નેત્રમણિભાઈએ માંદગીમાં એક અવ્યવસ્થિત પત્ર શ્રી કાકાસાહેબને લખેલો તે એમના ચિરંજીવીએ એમને પહોંચતો કર્યો અને પછી બન્ને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. બન્ને પરસ્પર પરિચયમાં આવ્યા. શ્રી નેત્રમણિભાઈના મૃત્યુ સુધીના સાત વરસના આ મંત્રધર્મમાં શ્રી કાકાસાહેબે જે પત્રો લખ્યા તે 'અનાવશ્યક વિગતો હોય તેની કાટખાટ કરી,' પુસ્તકરૂપે એકત્રિત કર્યા છે. આ પુસ્તકથી આપણા પત્રસાહિત્યમાં એક આવકારપાત્ર ઉમેરો થાય છે.

પત્રો જો શ્વાભાવિકપણે ઝગજગતાથી અને સચ્ચાઈથી સંખ્યાયા હોય તો એનું વાચન નવલકથા જેવું જ રસપ્રદ નીવડે. પત્રસૃષ્ટિ તે ખરું જોતાં પાત્રસૃષ્ટિ હોય છે. આપણને વાક્યમે કરી આપેલી તરડમાંથી એ સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિપાત કરવા મળે છે. જીવન જેવું તો કશું રસદાયક નથી. પત્રોમાં આપણને સામેસાચાં માણસોની નિત્યની ઝીણીઅમથી વિગતોની વિશ્રંલકથા સાંભળવા મળે છે અને એ સાંભળતાં સાંભળતાં ક્યારેક જીવનના મંત્રોતની સરીગમ પણ હાથ લાગે છે.

આ પત્રોમાં જે પ્રોંદ માનુષોના પ્રેમવિનિમયનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. શ્રી નેત્રમણિભાઈ વૈષ્ણવી ભક્તિ ધરાવનાર — એટલા સુધી કે કાકાસાહેબની પૂજા મુખ્યાં કરવા ઈનગર, અને પ્રસાદ ખવડાવવામાં તો ભારે ઘરા. કાકાસાહેબ રજા સપ્તમેવી પરિણાજક. હમેશાં આ ત્રણે વસ્તુ નામે પોતાનો સખ્ત અજગમો એ ગ્રાયાં કરે છે અને આ બંધી મધુર ગૂંજગામય વચ્ચે પોતાની રીતે પ્રેમનો પ્રતિસાદ (response) આપે અય છે. ભરતખંડમાં

ગમે ત્યાં હોય, નેત્રમણિભાઈની માંદગીની પથારી ચામળ પ્રકૃતિપૂજનાં પુષ્પો, ખુશનુમા હાસ્યની લહરી, સદ્વિચારનાં રગ્મિઓ એ વેરતા જ રહે છે. નેત્રમણિભાઈ પણ કાકાસાહેબ કોલેરામાં સપડાય છે ત્યારે પોતાના એકના એક પુત્રને સારવાર માટે તત્કાલ મોકલી દેતાં કરો વિચાર કરતા નથી. કાકાસાહેબ સારાયે કુટુંબ સાથે મૂંઝાઈ જાય છે અને મુંબાઈમાં વરસાદ પડવાના સમાચાર જાણે છે, એટલે વર્ષા રથા રથા વિચારે છે કે ચિ. કીકીના 'બધા દાંત હવે અપારાભેર જિતશે...'

નેત્રમણિભાઈના મૃત્યુ પછી એમના પુત્રે આ કાગળો લેગા થયા હશે તે સોંધ્યા અને તે પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન જિભો થયો. નહિ તો તે તે ઘડીનો આનંદ વહી જનારી આ શબ્દહોડીઓ પોતાનો ધર્મ બજાવી કાળના મહાસાગરમાં વિલીન થઈ જત. સારા કાગળોની પ્રસિદ્ધિ એ અકસ્માત રૂપે જ થાય, લખતી વખતે લખનારને એની પ્રસિદ્ધિની ગંધ સરખીય હોય તો એ પત્રો ભાગ્યે જ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવા હશે.

આપણા આ યુગમાં થોડાક વિચારકો સુંદર પત્રલેખકો છે. એ બધા પત્રો તો હપાય ત્યારે. અત્યારે આ અણુધારી મળેલી ફસલ ખરે જ બહુ રુચિકર નીવડશે.

['સંસ્કૃતિ' વર્ષ ૧, અંક ૮, જાન્યુઆરી ૧૯૪૭, પૃ. ૩૧૦]

૨. 'ચિ. ચંદનને'

અમદાવાદ-૬

મિત્ર ભાઈ સતીશ,

સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૫૮.

હું તો તમને જ લખીશ. પછી લલેને 'આમુખ્ય' લખવા મને અ. સૌ. ચંદનબહેને કહ્યું હોય. તમને લખું એથી એમને મારું લાગવાનું છે એમ પણ નથી. આ બધા કાગળો વાંચતા, એમને મારું લગાડતાં કચારેય આવડ્યું હોય એવી એમની આબરૂ પણ દેખાતી નથી.

અને ખરું જોતાં, એક રીતે આ પત્રોનો મુખ્ય વિષય પણ તમે છો. સંપાદકને ઉમેરવી પડેલી નોંધો એ વાતની સાક્ષી ખૂર છે. પત્ની ઉપરના પત્રોમાં પત્નીના અર્ધાંગ બલકે અધઝાઝેરા અગ(બેટર હાવ)નું મહત્વ આવી વસે તો એમાં આશ્ચર્ય પણ શું ?

તમારા નામ અંગેના કેન્દ્રારથી માંડીને, પ્રત્યક્ષ વાનમીત કરતા પશુ કાગળમાં વધુ સહેલાઈથી ટપકી પડે એવી જીવસંબંધોની રહસ્ય-વાર્તાઓ આ પત્રસંપ્રદમાં સંચિત થઈ છે.

નામ પાડવાની કાકાસાહેબની શક્તિ (જેને તાજે દાખલો છે ભાગત-સરકારને એમણે જેટ આપેલું નામ 'અખરા') વિને મને એટલું બહુ માન છે કે મીનાના વિમૂર્તિયોગવાળા અધ્યાયમાં મને તક હોય તો 'પોરંઓમા હુ વારા છુ' એવો શ્લોકાર્થ (હા, શબ્દમાં લાગે છે પણ એ છે અનુધ્રુવની પંક્તિ) હું દાખલ કરી દઉં. તમારું નામ, પિતાની આજ્ઞાથી, એમણે જ પાડેલું, પણ તમે ગદ્યા જીવનસંગના આપદખી. નામનો 'સ્વપંચર' ક્યાં ત્યારે પણ કાકાસાહેબ જેવા નિષ્ણાતની મદદ, એ પિતા છે એટલા ધારણે, તમે મેના લો? તેમ છતાં તમાગ નામમાં તમારી પોતાની મૌલિકતા ભાગ્યે જ જણાય છે, એમ કહું તો ક્ષમા કરજો. ચંદનમહેનની છાયા નીચે આવ્યા પછી તમને 'સનીશ' (સની+ઈશ) સિરાય બીજું નામ સૂઝે પણ શી રીતે? (ભાઈ, આ પત્રોમાં કચાવ ભાડિ, શંકર, મનીશ, એ બધા તમાગ નામોની સાથે આપણા એલિફન્ટન ડૉલેજ-સમયના તમારા 'શંકરન' નામનો અણુમાગે પશુ કેમ મળતો નથી? સદૃશ સાક્ષર શ્રી નન્નિંદગવ દિવેટિયા એ મદ્રામીકગ્ધ ઉપર સહેજ ગિન્નાના તે બધાની જાણુમા હોત તો સૌ જરૂર જરીક ગણ પણ થાત.)

આ પત્રસંપ્રદમાં કાલેલકર કુટુંબના સૂક્ષ્મ સંમંધોની કથા પણ અના યામે વખાઈ છે, જીવનસંગીતના આગેદ-અવગેદ, તાન પલટા, આવાપ, મીંક, એ બધું કુટુંબકથામાં ફેરુ પ્રતીત થાય છે એ હમેશા એક મોરો ગસતો વિષય છે એક વાત નિસંશય છે. જીવનસંગીતનો સમ હમેશા પ્રેમ ઉપર આનીને પડે છે વચમા વચમા બીજા અનુભવો ભસે વરનાય અરે, દૈવીક વખત શૂન્યતાનો પણ અનુભવ થાય પણ તાલમાં 'તાલી'ના જેટલો જ 'ખાલી' જગ્યા હોય. આપે છે, 'ખાલી'ને સંગીતના નિષ્વલ્કપે ફાઈ જોતું નથી જીવનમા પ્રત્યક્ષ આત્મીયતા - વ્યવહારનો અભ્યવ ભાસતો હોય એવા સમયો આવે છે, પણ મવાદતુ વ્યાકરણ જેઓ અમને છે તે અણે છે કે એવી 'ખાલી' જીવનસંગીતના એક પોષક ભાગરૂપ ફાઈ થકે છે ક્યારેક 'તાલી' તો ક્યારેક 'ખાલી' - એ લીલા જેવા જેવી છે. અને એ બન્ને મળીને ગમે છે નાવમદતા.

જીવનને લાગ્યા પટ ઉપર જેવા ટેમ્પાઈ એ છીએ ત્યાં પ્રેમ ફેરી વિવિધ રીતે સાક્ષ્ય નામે છે એ જોવા મળના તાજગુણ ધર્મ જવાય છે પ્રેમ હોય

અને એને ફળવાની તક મળી ન હોય એવું બનવું અસંભવ છે પુત્રની કિશોર અને કુમાર અવસ્થામાં કોઈ પણ કારણે એને કાકાસાહેબનો પ્રેમ પહોંચ્યા આડે મુશ્કેલીઓ હોય એમ લાગે છે પણ પછીથી પુત્રને પિતા તરીકે નહિ તો એની પત્નીના સસરા તરીકે પ્રેમ પહોંચાડાતો એમને અવસર મળી જ જાય છે અને સૂર્યના કિરણો ચંદ્રની મારફત પહોંચતા સહેજે હૃદયગમ નીડે છે

આ સમગ્રના અર્ધાં જોટલા પત્રો તમારા ને ચંદનમહેનના સવનન સમયના છે કાકાસાહેબ, ચંદનમહેને તમારું હૃદય 'પોતાનું કર્યું તે માટે તારું અભિનંદન કરું કે તારી અદેખાઈ કરું ?'—એમ પૂછે છે તમારું સનન કરનામાં એ બનેની જાણે કે હરીફાઈ ચાલતી ન હોય ! અને કાકાસાહેબનું તમારે માટેનું સનન તો સમગ્ર પનનગ્રહમાં ચાલુ છે. કાકાસાહેબની કળા તે તમને દયાય 'મારો' કરવાને બદલે ચંદનમહેનને 'તારો સતીશ' 'તારો મતીશ' એમ દલાવવામાં રહેલી છે, કહો કે એ જ 'મારો' કરવાની એમની વેદાન્તી રીત છે પણ કોઈક વાર એમનામાંનો વેદાન્તી એસરી જાય છે, રહે છે નયો પિતા 'મને બે રાતથી જીંધ બરા બર નથી આવતી, કારણ સતીશનો કાગળ નથી એવું આશ્ચર્ય થાય છે '

પત્રો લખાય ઝમે તેને, એ પ્રગટ કરે છે લખનારને આ પત્રોમાં પહેલી જોડા મળે છે કાકાસાહેબની એકલાપણાની લાગણી 'વામરી (ડાયરી) એ જ એક પરમ મિત્ર બનાવી શકાય હું હાથે આંખે લખી નથી શકતો એટલે એ પણ મિત્ર મારે માટે નથી' (૧-૧-૩૯) આ વાચીને મને 'મરુતિ'ના મે ૧૯૫૭ના અકા પ્રકટ થયેલ જોન્સનરામની રૂપે બૂકમાંની એક એવી જ નોંધ યાદ આવી ' મારા દિલને આ કાગળો ઉપર રેડીને હું એને સગાર હળવું કરું છું મારે વાતો કરવા પૂરતોય કોઈ દોસ્ત હોય તો તે હું પોતે જ છું ' (૧૦-૭-૧૮૮૧) તમારા ખાસ કરીને નાનપણના, એકલાપણાને એ અનારનવાર બાદ કરે છે (૪ ૧૨૮), ત્યાં એમાં સાચા સમભાવનો રણકો હોય છે

બીજી આગળ તરી આવે છે કાકાસાહેબની તટસ્થ રહીને રંગવાની અથવા તો રંગવા છતાં તટસ્થ રહેવાની મયામણ પત્રગ્રહમાં કાકાસાહેબની નિવૃત્તિ માટેની ઝખનાનો તાર વાગ્યા કરે છે, અને છતાં પ્રવૃત્તિમાંથી છુટાવું નથી એ તો માત્ર આ બધા કાગળોને મયાળે નિદેશાયેલા સ્થળો પર નજર નાખતા પણ ખ્યાલમાં આવી જાય છે પ્રવૃત્તિ પરત્વેનો 'મારો રસ

ઓસરે એ શા કામને ?' એમ માધીજીના અવગન બાદ એ પ્રશ્ન પણ કો
 છે વાચન લેખન મારેલી જાણતા પણ ક્યાંક ક્યાં, જગડી જાય છે ચદન
 બદેનને અમેરિકા લખે છે 'તારે લખવાના વિદ્યો ખૂન મળના છે
 મન થાય છે કે તરી પાનેથી તારી બધી ચોપડીઓ મગાવી રાચી કાઢુ'
 ભાવિ પુનરૂત્થાને, તેઓ પેતાની ઓગડીની કાંઈક મચરીપૂર્વક 'second
 hand book stall' તરીકે એ જાળવવા આપે છે અને તમારા વિદ્યાવનથી
 પાછા આપ્યા પછી નાતેક વારે જતા માધીજીની 'હાલ પ્રમાણે' તમને
 વર્ધામાં હિન્દુઆનીનું અધ્યાપન મંદિર ખેલવાની પેગલા હતી તેની
 ત્રિન્નિપાલદિપની ઓફર, મસ્તિ બને રૂપિયા અને 'ધો ગદેરા આપશું'
 એમ હીને મોટે મોઝાગ પહોચાડે છે, તેની પાછળ પણ 'ધાર ધીરે મારું
 સ્થન નીચ લેશે એલે દુ નિગત મર્ધ લેખનનાર કંગીશ' એવી મહદ્
 આમશા પ્રાપ્ત થાય છે 'મારુ ગ્યાન નીચ લેન' - પાછળ પેતાને મારે ગર્ધ
 આશા હોય તે ક નાથ તમે દેશની સમૃદ્ધિ પ્રવૃત્તિમાં વડુ સક્રિય બાવે
 જોડાઓ એવો ભાવ વડુ છે તમારી પાસે ચદનગદેન 'creative મામ'
 કદાવે, તમે 'ગર્ધ જ્ઞાન વિવિધ પ્રવૃત્તિ' થાઓ, 'જીવનનું અને વિદ્યાનું
 જિંદગી' જાણી કાંઈક નક્કર આપો એ આમશા સતત ચુલ્લા કરે છે
 'ચિં સનીશ ગર્ધ ચોપડી લખવ તો છે ?' એમ એ ચદનગદેનને પૂછે છે
 અને એમને જણુ ટપારે છે 'તુ ને અમેરિકા વિશે લખવાનો નમ્બ
 જુદી જ મર્ધ હર્ધશ હવે મને લાગે છે કે તારો મન્ય ચિં શેલા જ
 પૂરો ક-ને '

કાકાલાહેબે ચદન દેનના મધન-સમયમાં એમના ચિનની જે માવ
 જત મરી છે તેમાં એનના તટ યાગ અને વતનન્ય એકી તાથે જોવા મળે
 છે 'પૂ જાણના મદવાડના કાગલોમાં એક મારણ ભાઈ પ્રકચ્છ પણ
 છે' (પૃ ૧૦) એવું મમનગદેન જેને વિગે માને હ તેને પોતે કહોળવા
 જેવું ક ના નથી 'આ જાગનમાં જેલુપે લખવાનું મન થાય છે પણ
 તટગ્યાન જગવાનો મારો નિશ્ચય દુ હોડવા નથી માગતો' તેમ જતા એ
 પ્રક ચ્છુ અન્યને જેને મનથી ખૂન જોસતું પડય તે ચદનગદેનની માનસ
 શુદ્ધતા કવચમાં પોતે પછી પછી જતા નથી (એ પ્ર જ વિગે આપણી
 એક પ્રમાદુરૂપ યક્ષિએ અન્યાય પદલા લખેલું છે, એલે આલે વરતે
 જના એનો નિર્દય એમ પ્રમાનનોધમાં થયો છે તા હો થયો કાંઈ વ્યક્તિ
 નજે કદ મોવવા જના ન્યાએતે અને એમના સિદ્ધાંતે ભવિષ્યમાં કાંઈક
 એવશ્યી મતે એમ ક્યાને જ આચય હવે તો હોય એ તપ છે)

ચંદનખહેન તમારી ગેરહાજરીમાં અહીં ખીમાર પડ્યાં ત્યારે કાકા-સાહેબમાં માતૃત્વ જિલરાતું જોઈ શકાય છે. શ્રી અમૃતલાલભાઈને એ શુશ્રૂષા માટે મોકલી આપે છે. સો ઉપર આ પત્રોમાં મંબોધન કાં 'ચિં ચંદન-ખહેન' કાં 'ચિં ચંદન' છે, 'ચિં વહાલી ચંદન'નું મોઢું મંબોધન તો બે વાર, મુકલકડી 'મળનૂન' - દશાને એ પામે છે ત્યારે એમને મળે છે. એ પત્રમાં કેવા વહાલથી ખીમાર દીકરીને એ સાક્ષાત્ કરે છે ! 'તારું મુકલ-કડી શરીર આજે નજર આગળ દેખાય છે અને એની સાથે તારી તેજસ્વી પણ હેતાળ આંખો પણ દેખાય છે. હવે જલદી સાજ થઈ જા.' આટલું કહી, ઓહદધને જે જાતની વિગતો પકડવાની ફાવટ હોય છે તેવી એક એ નોંધે છે, 'તારા આ કાગળમાં તારા અક્ષરો નળળા દેખાતા નથી એથી આનંદ થયો.' અક્ષરો જેવી નિગન દ્વારા સામાના મિન નમળાપધ્યાને વગતી જવું એ ઓહદધની આગવી સૂઝનું દષ્ટાંત છે પોતે જેમ હમેશાં ખીમને હાથે લખાવે છે તેમ કરવા ચંદનખહેનને એ સૂચવે છે : 'મારી પામેથી આટલું તો શીખશ કે નહિ, કે કાગળો તો ખીમને હાથે જ લખાવરા ?' માતૃહૃદયનો પરચો કાઢિયાવાડી પ્રયોગ 'શીખશ'મા રહેલા લાડલયાં ઠપકામાં છે.

કાકાસાહેબની હમેશની લાક્ષણિકતા - વિનોદ તે આ પત્રોમાં પણ લરપૂર મળે છે

'કેમલ' પેન કેમ ચાલે છે ? - જેવામા માત્ર શ્લેષ છે 'કુંગરા નજીકથી પણ રળિમામણા' એ કહેવતમા એકાદ શબ્દ બદલીને, તો 'આપ લલા તો અન્તે જગ લલા - અન્તે નહ તો અનન્તે, એ મારો વિશ્વાસ છે'માં ઉમેરણની રમત કરી છે 'મે' જે કાગળ તને લખ્યો તે ચિ. બાળે "સેવવા" માટે પોતાની પાસે જ રાખ્યો લાગે છે !' - મા અને 'અલિનન્દનનો "મુરખો" - મા શબ્દને નવીન મદર્ભમા યોજીને વિનોદ ઉપસાવ્યો છે. ચંદનખહેનને અમેરિકા લખેલા પત્રમા એ કાવકાશથી પૂછે છે : 'ત્યાનો દરિયો તો અહીંના દરિયા જેવો જ હશે મોજાંઓ પણ અહીંની પેઠે જ ઘૂંઘવતા હશે' ચંદનખહેને acculturation વિશે ત્યાં રહે કાર્થિક ચચાં ઉપાડી હશે, પણ એ શબ્દ એક્સક્રેડ કોશમા કે વિશ્વકોશમા ન મળતા સામેથી પુઝાવે છે અને પછી જવાબ મળતા લખે છે : 'Acculturationનો અર્થ સમજ્યો. સતીશનુ ગુજરાતી ચનુ એ જ એનો અર્થ છે ને ?' કેટલીક વાર દુઃખને એ વિનોદથી હસી નાખે . 'એક કાન ઉપર બનનેનો લાર પડ્યો એટલે એ હડતાલ પાડવા તૈયાર થયો પણ એ હડતાલ અર્થિક નથી. કાન કામ તો આપતો નથી અને છતાં સખતમાં સખત દુખે છે'

વિવાયતથી તમે તમાગ બે ફાટા એમને મોકલેલા ચદનબહેનને એ લખે છે 'માનુ હુ એક તારે માટે અને બીજો બાળ માટે છે' (પોતાનો પ્રશ્ન જ નથી) 'બે ફાટામાંથી કયો તારો તે જાણખી કાઢના જેટલી મારી આખો ચતુર નથી એટલે બન્ને ફાટા તને જ મોકલુ હુ પણ તું જ એમાંથી મનપસંદ બાળને મોકલજો' એટલે કે 'મનપસંદ' રાખીને બીજો મોકલી આપવામાં આવશે એવું સૂચવીને ભારી પુનઃધૂની જરીક મગક કરી લીધી છે અને કષ્ટાઠેક તમને બન્નેને બેમા લે છે 'મનીશ તે (ચદન બહેનનો) નિમંત્રણ વાચ્યો છે? એણે શું કહ્યું? એણે જો વખાણ કર્યાં તો એ નાવાયક છે એણે તો તારી આગળ એમાની ખામીઓની સહસ્રાંશની બતાવવી જોઈએ, અને બીજા આગળ એની અનહદ તારીફ કરી બાધા બનવું જોઈએ'

આ પુરાનવિમા મોઢા જીવનપાથેયરૂપ સામગ્રી પીરસાઈ હોય તો તે છે સ્ત્રીમતિના મહિમા અંગેનું અને સ્ત્રી પુરુષમધ્ય-દામ્પત્ય અંગેનું કાકા સાહેબનું દર્શન

સ્ત્રીમતિની અવદશા જોઈ એમનું હૃદય ચીસ પાડી ઊઠે છે

'સ્ત્રીની નખગાઈને મરણે સમાજે જે વડચું છે તેનો ખ્યાલ સમાજને આવે તો સ્ત્રીને મજબૂત અને નિઃશય બનાવવા માટે સમાજ અમે તે જોખમ ખેડે'

'પણ સ્ત્રીમતિની રિયલિટિ વિચારતા મારું હૃદય રડે છે જેમને પેટ જમ લઈએ છીએ, અથવા જેમના સહવાસમાં જીવનની સુવાસ વધે છે તે જ સ્ત્રીમતિ પ્રત્યે માણસ આટલો નજીકો અને અવ્યવસ્થિત કેમ રહેતો હશે?'

એક ઠેકાણે કાકાસાહેબ સ્ત્રીનું મહિમસ્તોત્ર ઉદ્ગારે છે

'અધતન (up to-date) સમાજશાસ્ત્ર સુપ્રબનિર્માણશાસ્ત્ર આરોગ્ય શાસ્ત્ર, આહારશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર નૃવંશશાસ્ત્ર (ethnology) અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર આદિ સુસંસ્કૃત જીવનના સાત્તોનો વિનિયોગ (application) જેમાં પાય છે એવી ગૃહસંસ્થા અને કુટુંબસંસ્થા ચલાવી બતાવે તે રાષ્ટ્રનિર્માત્રી (nation-builder) પણ છે અને સમાજની આધારસ્તંભ (pillar of society) પણ છે, સંસ્કૃતિરક્ષક (guardian of culture) તો તે છે જ રાજ્યસંસ્થા અથવા વવા કરતા કુટુંબસંસ્થા ચલાવવામાં વધાર મોટાઈ છે'

આદર્શ સ્ત્રી પુરુષ મજાવના - દામ્પત્યના પાયામાં પ્રેમ અને નિષ્ઠાને, એકપ્રેમ મયમણીને એ મૂકે છે

'માબાપોની એખીજા પ્રત્યે દંત્ર નિદા એ બાળકોનો birth-right છે તને એને વખતે pre-birth-right કહેવા'

‘વિવાહસ રથા સીપુરુષ બનેની હાજતમાથી ઉત્પન થઈ છે એની પવિત્રતા તો પ્રેમ અને નિષ્ઠાના ઝડાણ ઉપર આધાર રાખે છે’

‘એકખીજમા ઓતપ્રોત થતુ એનુ નામ લગ્ન સ ભોગજીવન (sex-life) અને પ્રેમજીવન (love life) એક જ દિશામા વહે અને પ્રેમજીવન (love-life) ના આદર્શને અનુસરીને જ સ ભોગજીવન (sex life) મર્યાદિત થાય એ જ લગ્નજીવનનુ સારસર્વસ્વ છે’

‘પતિપત્ની વચ્ચે સ્વરાજ્ય સ ભવતુ જ નથી એ તો પરસ્પરનુ પરસ્પર ઉપર આસતુ સામ્રાજ્ય જ હોય છે અને દરેક જણ તકરાર કરે છે કે મારે નમતુ આપણુ પડે છે બન્ને સાચા’

એક વાર કાગળમા ચદન-મહેને કદાચ તમારા તરફથી થયેલ ‘અપમાન અને અવગણના’ની વાત કરી હશે ત્યારે કાકાસાહેબની સાન્વનાવાણી કેવી પ્રગટે છે !—‘વાત એમ છે કે જ્યાં પ્રેમ છે (ચદન-સતીશ જેવા પ્રેમ છે) ત્યાં માન અપમાન કે ગણના-અવગણના પાસે આવી જ ન શકે પોતાની જાતને બૂલી જવુ એ પ્રેમનુ પ્રથમ લક્ષણ છે’

આવતી કાલે તમારા વિવાહ છે ને એ લખે છે ‘હવે પૂર્ણ અને દૃઢ શ્રદ્ધાથી એકખીજમા ઓતપ્રોત થાઓ આને માટે એકખીજના દોષ, અથવા સ્વભાવબેદ સહન કરનાની તો શુ પણ મીઠા માની લેનાની ટેવ પાડી લેના જોઈએ’ તમે સિવિવર્તેજ કયા ગાંધીજીની જેમ કાકાસાહેબ પણ ધાર્મિક વિધિના પક્ષપાતી પણ ધાર્મિકતાને એ શામા જુએ છે ? ‘તમે બન્ને એકખીજને ચાહો છો તેની અસાધારણ ઉત્કટતા હું જાણુ છુ એ જ તમારા વિવાહની પૂર્ણ ધાર્મિકતા છે’

એક તાજ કલમમા ટાગોરની ‘ધરેખાહિરે’ની નાવિકા અને ગ્યુઈથેની માર્ગરેટ ને હોમરની હેલનની મદદથી સ્ત્રીપુરુષ મનુષ્ય અંગે એમણે માર્મિક પ્રશ્નો છેકયા છે (પત્ર ૭), તો ક્યારેક બાળકોના ‘રેસિંગ’ જેવા વિષય ઉપર ગાંધીજીના અને પોતાના વિચારો પણ નિઃસંકોચ આપ્યા છે (પત્ર ૯૪)

સ્ત્રીપુરુષ મનુષ્ય અંગેના કાકાસાહેબના અહીંતહીં વેરાયેલા ચિંતનો સર્વ જનીત રસના છે અને આ પત્રમગ્રહનુ એ એક મુખ્ય અર્પણ બની રહેશે પત્રમગ્રહના અત તરફ જઈએ છીએ તેમ બાળકો ઉપર લખાયેલા પત્રો મળે છે મૂડી કરતા વ્યાજ વહાણું—એ ન્યાયે કાકાસાહેબનુ હૃદય પૌનપૌત્રી તરફ વળે છે પત્રમગ્રહ જણે કહે છે કાલેલકર કુટુંબમા પુત્રયુગ ગયો, પુત્રનૃયુગ ગયો, પૌત્રપૌત્રીયુગ શરૂ થયો !—જીવનની રફ તાર તો જુઓ !

આ કામગીરી છપાએ એવો એ લખનાર કે મેળનારને એ વખતે ખ્યાલ પહોં નહિ હોય એ રીતે લખાયેલા કામગીરીના નિર્વાહ રમણીયતા આવે છે ઉપરાંત, સામી વ્યક્તિને કામગીરીના એ સમ્બંધમાં પહોં ન પડે તો એ રીતે લખાયેલો પત્ર તે પત્ર નથી માત્રાકાદેય બહુશ્રદ્ધા વિચારક હોવા છતાં કોઈનું નામ આલમમાં લખી એને ખોળી બનાવી પત્રને ગહાને નિગમ લખવા કહી લવચાતા નથી વાર્તાલાપમાં - એનનો સમ્બંધ વાપરુ તો 'વા યત્' ચલાવવામાં - એમનો શી શીક વખત જતો હોય છે એમના પરોમાં પહોં એમનો વાર્તાલાપ જ ચાલ્યો હોય છે 'When I read your letter, I hear you talk' - એમ એમને વિશે કહી સમય

સૌથી મોની વાત તો, આ પરોમાં ચદન હેન તાલે બન્યું છે તેમ તેઓ જાણે કે સામી વ્યક્તિના સમન્સ જનીને પત્ર લખતા હોય છે સામાના વ્યક્તિત્વ માટે પૂર્વ આદરથી પૂરી સહ-અનુભૂતિથી એ પત્ર લખે છે બહુશ્રદ્ધા વગર પૂર્વે ડિમેન્ટ્રિયને fellow-feeling (philo-phronesis) - માનવમધુર્યો માટેના સમનાતને પત્રના પ્રાચર્ય મહુરવેલ, એનો આ પત્રમગ્ધમાં જ પૂર અનુભવ થાય છે

આપણે ત્યાં પત્રસાહિત્ય બહુ નથી આપણા શુભમાં વીન્દનાથ, શ્રી અગવિંદ અને ગાધીજીએ હમને - બધે લેખનાં પત્રો લખ્યા છે, પહોં હજી તે ધીમે ધીમે સુલભ થતા આવે છે શ્રી તત્ત્વમાં પ્રિયોત્સાહનાર્થ અને પ્રો દામે ના પત્રો એકત્રિત કરી પ્રગટ કરવા લેવા છે કાકાતાહેના પત્રો સમજાન, બહુશ્રદ્ધાપણ વિશેષરૂપે આદિ એમના વ્યક્તિત્વના વિવિધ સમૃદ્ધ પાસાનું મનમગ્ધ પ્રતિનિધિ પાડના છે વાચરી અને પત્રસાહિત્યને સ્વાભાવિક સાહિત્ય ગણવાનો એમનો નહ / પક્ષપાત સમજી સમય એવો છે

કાકાતાહેનું કુટુંબ બહોળું છે કાલેશ્વરની કુલવધૂએ પોતાને મળેલા પરો સાચવીને આજે વખે કાકાતાહેના એ વિશાળ કુટુંબ સુધી પહોં ચાડવા માટે પ્રગટ કર્યાં એ માટે નો એમના તરફી - હેતો

તમાગ પત્રની - અને ગાજકો - ઉપરના તમાગ પિતાના પરોની ચોપડીમાં તમારી ઉપર એ પહોં પત્ર ન હોય (પત્ર ૬૬માં મથાળે ચદનગહેન ભેગું તમારું નામ છે એવાથી ચાલે ?) એ તમાગ મિત્રને કેમ તમે ? અ નો ચદનગહેને આ પત્રમગ્ધ માટે 'આશુખ' માગીને, એવો એક પત્ર લુચાડી દેવાની મને તક આપી તે માટે એમનો ખૂબખૂબ આભાર

['ચિ. ચદનને' નો 'આશુખ', ૫ ૦ થી ૮ (ને)]

મૂલ્યાંકનો

૧

“એ” મની (સ્વ. મહાદેવ દેસાઈની) જેમ ગાંધી-દર્શનના સાચદિશ
 ને એકનિષ્ઠ અનુયાયી હોય, એ અદ્ભુત કર્મવીર દેશની મંરૂતિ
 માટે તથા સ્વભાષા માટે પ્રગટાવેલા સદ્ભિમાન વડે અનુપ્રાણિત હોય, તેવા
 ૧૯૨૦ - ૨૨ની આસપાસ લેખનપ્રવૃત્તિ આરંભી વત્તીઓછી એ ચાલુ રાખનાર
 ગુજરાતી છુદ્ધિપ્રવલોમાં જે નવદસ વિચારકો (કે મંશોધકો) છે તેમાં ‘સર્વાઈ
 ગુજરાતી’ કાકા કાલેલકર - બીજા ક્રેટલાંક પુસ્તકોના તેમ ‘પૂર્વરંગ’ના,
 ‘જીવન મંરૂતિ’ તથા ‘જીવનવિકાસ’, ‘જીવનનો આનન્દ’ તથા ‘જીવન-
 ભારતી’ના, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘લોકમાતા’ ને ‘સ્મરણયાત્રા’ના,
 ‘ઓતરાતી દીવાલો’ના - સહેજે સર્વાંગણી ગણાય. ગુજરાતી ભાષામાં
 લખનાર લેખકમાત્રમાં તે જેમ સૌથી અથાક પરિમાજક છે, તેમ એ દેશ-
 યાત્રાને, ભારતીય સમાજવર્ગોના પોતાના વૈવિધ્યભરપૂર અનુભવો તથા અવ-
 લોકનને, પ્રાસાદિક પ્રસન્નગંભીર ને લલિત શૈલીમાં, કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ
 મર્મવેદન કે મૃદુ કટાક્ષથી, વિપુલપણે અક્ષરસ્વરૂપ અર્પનાર પણ તે એકલા જ છે.
 રાજ્યપ્રકરણ ને ઇતિહાસ, સમાજવિકાસ ને એની પુનઃરચના, કેળવણી, કુદરત
 ને રાષ્ટ્રભાષા, કલા તથા સાહિત્ય - આ વિષયો પર, તેમણે વર્ષો ને વર્ષો
 લગી, ગાંધીદર્શનની(જોકે એ કારણે અમુક અંશે પરિમિત પણ ખરી) ને
 છતાં સ્વકીય, જિંડા જન્મશ્રમિવાત્સલ્યથી સદૈવન્યાયી દૃષ્ટિથી વિચારો કર્યા
 છે અને સંવેદનો અનુલન્યાં છે. એ વિચારો પરિપક્વ છે ને એ સંવેદનો ઊરના
 જિંડાણમાંથી આવેલા છે. આ બહુમુત અને સમૃદ્ધ માનવ્યયુક્ત વિદ્વાનનું માનસ
 અખંડ લોકસંપર્ક પણ સાધતું રહ્યું છે અને સૌજન્ય તેમનું નિત્યસાથી તેથી
 એમના લખાણમાંથી પ્રાણવત્તા અને આલિંગ્ય કદી લુપ્ત થતાં નથી. તે
 નિતાન્તપણે નિખાલસ છે, જીવંત નીતિના દઢામણી છે અને જીવનના

કલાકાર પણ તેમના આ સકલ ગુણોથી આકર્ષાઈ સર્વ ઉત્કર્ષવાણ મસ્કારી વાચકોએ તેમને પોતાના પરમ પ્રિય લેખકોમાના એકને સ્થાને હર્ષથી સ્થાપ્યા છે "

['ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા ' પૃ ૩૩૩-૩૩૪]

" ગુજરાતી મસ્કારિતાને મોઢામૂવા જ્ઞાનપ્રદાન કરનાર ચિન્તકોમાથી પણ ગાંધીજીને જગનમા અને આનંદશંકર તથા બળવતરાયને, કાલેવકર તથા મશરૂવાળાને હિંદોલરમા જિંદી પ્રતિષ્ઠા અપાવે તેવા ચિન્તનખડો જરૂર તેમના પુનઃકોમા છે કેશવલાલ કુવ ને નરસિંહગાના ડેટલાક અન્વેષણ પણ તેમને આવા માનના અધિકારી ઠરાવે છે એમ અત્યુક્તિ વિના કહેનાય "

['ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા ના 'ઉપસહાર મા]

વિજયરાય વેદ

૨

“પ્રવર્તમાન યુગનો સર્વોત્તમ અને આખા ગુજરાતી નિમ્નધસાહિત્યના ઉત્તમ લેખકોમાનો એક નિમ્નધકાર તે સ કાલેવકર નિમ્નધોની સખ્યા હોય, એના વિષયો અને પ્રકારોની વિવિધતા હોય, એની શૈલીની સુદૃઢતા હોય, એના વિચારોની સમૃદ્ધિ હોય, કે એની પાછળની જીવનદષ્ટિ અથવા ભાવનાની ઉદ્ઘાતતા હોય - નિમ્નધના આ સર્વ અંગો છૂગ હોય કે નામઠા સમુદાયમા હોય, પણ એ બધી બાબતોમા સ કાલેવકર આ યુગના તો ઉત્તમ નિમ્નધકાર છે જ, પણ એક મણિલાલ નસુભાઈને બાદ કરીએ તો આપણા સમગ્ર નિમ્નધસાહિત્યમા પણ એમની તોલે આવે એવો બીજો કોઈ નિમ્નધકાર નહિ મળે એમણે વર્ણન, કથન, વિચારણા એમ સર્વ પ્રકારના નિમ્નધો વખ્યા છે, અને એ સર્વ પ્રકારમા એમની સક્રિયતા પુ મહામા ખીલી રીકળી છે વર્ણનાત્મક નિમ્નધો એમના જોટલી સખ્યામા અને એમના જોટલી ગસજમાત્ર કરીને આપણે ત્યા બીજા કોઈ એ લખ્યા નથી કથનાત્મક નિમ્નધોમા પણ એમના ચરિત્રજીર્નન વિભાજના નિમ્નધો આપણા ઉત્તમ ધરિત્રનિમ્નધોના વર્ગમા દીપી ભેરે એવા છે અને એમના વિચારપગાયણ નિમ્નધોએ તો એમને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ચિન્તકોમા સ્થાન અપાન્યુ છે એમની આ અમાધાગ્ય સિદ્ધિની પાછળ અનેક તરવો રહેલા છે એમાનું પ્રથમ તત્ત્વ તે એમની અનેક વિદ્યાવિશારદના અથવા વિશારદના સધળે પ્રત્યે યથાર્થ શબ્દ ન લાગે તો નસિમતા, કુદત અને કલા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને પુરાણ, સાહિત્ય અને શાસ્ત્ર, જૂનો અને ખરોગ

એમ અનેક વિષયોમાં એમને જીવત રસ છે, અને એમાંના ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન એમને તેના પારગત ગણીએ એવું તો નહિ જતા ખરેખર વિશાળ છે એટલે વિષયની વિવિધતામાં આખા ગુજરાતી નિબંધસાહિત્યમાં કોઈ એમને પહોંચી શકે એમ નથી ખીજું તરત તે એમની સાહિત્યરસિકતા અને વિશેષ કરીને સસ્કૃત સાહિત્યનું તેમનું પરિશીલન એમના નિબંધો વાંચે એટલે તમને કેવળ શબ્દોમાં જ નહિ પણ અવકાશો, ઉદાહરણો, નિયારો, અનંતરણો એ સઘળામાં સસ્કૃત સાહિત્ય સાથેનો એમનો સદાય તાજે લાગે એવો ગાઢ સંપર્ક ડગલે ડગલે દેખાવા નગર નહિ રહે એમને યાદ પશુ વિષય અર્થવો હોય તો તરત જ હાજર હોય એવી સઘોપવબ્ધ વિચારસામગ્રી આપી તે જેમ એમની અનેક વિદ્યાવિશારદતાએ, તેમ એમને લાલિત્યભરી પ્રસન્ન મધુર શૈલી આપી તે એમની આ મસ્કૃત સાહિત્યની નિપુણતાએ એમના નિબંધોને આકર્ષક બનાવનારું ત્રીજું તરત તે એમની અનુભવ સમૃદ્ધિ રા કાલેલકર કેવળ પુસ્તકપડિત નથી, પણ હિન્દના અનેક ભાગોમાં સારી પેઠે રખડેલા જળરા પ્રવાસી છે, અને એમના એ બહોળા પ્રવાસે એમને અનુભવપડિત બનાવી એમની દૃષ્ટિને ખૂબ વિશાળ કરી છે એમના નિમંધો આપણને આકર્ષ છે તે જેમ એમની વિદ્વતાને લીધે તેમ સાથે સાથે એમના આ પ્રવાસસચિત વિશિષ્ટ અનુભવલક્ષરને પણ લીધે એમના નિમંધોનું ચોથું આકર્ષક તત્ત્વ તે એમની ચિન્તનશીલતા દરેક યુગને પોતપોતાના નવા નવા પ્રશ્નોના નિગકરણ કરવાના હોય છે, એટલે દરેક યુગને પોતપોતાનો રમૂતિકાર જોઈ એ છે રા કાલેલકર એને ‘જીવન કલાધર’, ‘જીવનશાસ્ત્રી’, ‘જીવનઋષિ’ ત્રેરે નામો આપે છે, અને એના જીવનકલાધર બનવું એ જ સાહિત્યકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એમ માને છે સાહિત્યકારના કર્તવ્યની એમણે બાધેની આ નર્પાદા બરાબર છે કે કેમ એ જુદી વાત, પણ સાહિત્યસેવામાં એમનો આદર્શ તો એ જ રહેલો છે એ ચોક્કસ છે એટલે એ વર્તમાન જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોનું ચિન્તન કરી એના પર પોતાની વિચારણાનો પ્રકાશ સતત રીતે ફેંક્યા કરે છે, અને તેથી જ એમના નિબંધો આપણા નાયકગર્ભમાં આપણા બધા આદરપાત્ર બન્યા છે આપણે ત્યાં વર્તમાન જીવનના મુખ્ય મુખ્ય સર્વ અંગોનો અભિનિવેશ પૂર્વક વિચાર કરનાર અને તેનો સૌધનપૂર્ણ નિમંધો દ્વારા પ્રચાર કરનાર આવો ખીજો યાદ લેખક મણિલાલ નાથુભાઈ પછી થયો નથી.

x

x

x

“ આ [નિમંધ] સાહિત્યને ખેડનારાઓમાં મણિલાલ, આનંદશંકર,

કાલેલકર જેવા કેટલાક નિબંધકારો તો જ્ઞાન આપવા જ નહિ પણ ઘાઈ પણ લાપાના નિબંધમાહિત્યમા પોતાની શક્તિઓથી નહીં લાત પાડીને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવા છે "

[' નિબંધમાળા ' - હપોદ્ધાત]

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

૩

For a Maharashtrian by birth and education, his command over the language is phenomenal. His style is flexible, direct, expressive, of fastidious workmanship, uniformly maintaining a high level of idiomatic charm. It indulges in Sanskritic graces without effort or pedantry. Its richness is due as much to the influence of Samskrta as to the imaginative element of the author's temperament. Often, it has the quiet manner of a teacher expounding his subject, sometimes, as in the '*Otarati-Dualo*', it is light and playful. It never yields to the temptation of being blunt or colloquial. On occasions it rises to an eloquence not often surpassed by the recognised masters of Gujarati Prose. Kaka recoils as much from the oppressive, concentrated directness of the Mahatma as from the floral extravagance of some of the romantic authors of the day.

Though his approach to problems had been moulded into definite shape long before he came under Mahatma Gandhi's influence, he accepts the two great canons of the latter's cult: first, that literary art must directly tend to moral or Social good, and secondly, that it must be based on facts. But Kaka's vivid imagination and love of romance flow together vigorously within the rocky banks of those two canons. He is a good story-teller, many of his essays narrate

a Puranic or a historic incident, or an incident from experience with vivid charm. His '*Himalayano Pravasa*', at some places, reads like a novel. He often invests realities with his imagination till they shine with the attractive hue of romance.

The author's imagination is richly infused with associations of ancient India. His memory is full of images which a life long study of saṁskṛta literature only can provide. Without any effort he can see in modern life traces of gorgeous Puranic tints, which he calls living history. It is only a romantic author's eyes which can see in the Himalayas all that the author has seen. His puritanic attitude in literature does not permit him to tread the path of pure imagination, but it is neither harsh nor unpleasing. He has the restless spirit of a literary vagabond who loves the open air, the great silent spaces, the lovely towering heights. He yearns for the life of the great sadhus who roam unrestricted over hill and valley seeking communion with nature. He loves nature, not as a lover, but as a philosopher. In the tree, in the river, in the forest, he seeks the hidden meaning, the message of ancient Rshies who people his imagination. Within the four walls of the jail, he can love the ant, the bird, the cat, the ancient tree awaiting death. He can establish friendly relations with them, he can shed a tear over their misery. With a classic quotation, he can narrate the cruel incident of the prisoner cutting grass in front of his cell. Aided by a quotation from '*Sakuntala*' he can examine the nest of a crow. '*Olati Divalo*' is one of the finest things in our literature, we see in it a

literary Jacques sucking wisdom out of the most insignificant incident of jail life "

['Gujarat and its Literature']

K M Munshi

૪

ગાંધીજીના ગ્રન્થકુ અને પરામ સમાગમમાં ગદીને જેમની કવચ ખીલી છે, તેના લેખકોમાં મહારાજા પછી કાકા કાલેલકર આવે કર્ણાટકના રહેવાસી, જન્મથી મરાઠીભાષી અને ગુજરાતમાં વસી ગુજરાતી ભાષાને આત્મગત કરી અપૂર્વ દક્ષતાથી પ્રયોજનાર કાકા આપણા ગદ્યસાહિત્યનું એક પરમ આશ્ચર્ય છે. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર તેમની જીભમાં પૂરેપૂરા નથી બેઠા, છતાં ગુજરાતી ભાષાની તગપદી ચક્રિ તેમણે સાહજિક દાનથી પોતામાં ઉતારી લીધી છે અને ગુજરાતી ભાષાને તેના આ દત્તપુત્રે તેના સગા પુત્રો કરતા પણ વધારે લોકોમાંથી અને સૌન્દર્યથી આગધી છે, અને તમ્મદ કરી છે ગાંધીજી અને મહારાજા કરતા તેમની કવચે જુદી જ રીતે પ્રવાણ કર્યું છે. અદેર જીવનની કેતવગૌધનની ઝડપી કે એમમ રીતે લખવાનું આ કેળવણીકારને ફગિયાત ન હોવાથી, અને વિશેરે તો તેમની કલ્પનાનીલ અને સૌન્દર્યગિત પ્રતિતિની સ્વાભાસિક ગતિથી તેમની કલમ વધારે આરામથી, વધાર કલાભિમુખતાથી અને રચાત્મકતાથી ખીલી છે.

કામની પહેલા આપણે ત્યાં વસ્તુપ્રધાન ગદ્યમાં હજારી અને કલ્પનાપ્રાણિત ગદ્યનાઓ શરૂ થઈ ચૂકે છે, છતાં પશ્ચિમમાં જે રીતે હજારો છતાં ગભીર, વાગવિક છતાં કલ્પનાપ્રાણિત અને વ્યક્તિના તમ્મદ વ્યક્તિત્વમાંથી જન્મને જે ઉચ્ચ કાળિને નિગધપ્રધાન ખીલો છે તેના જેવી જ ઉદ્દેશ્ય વાળી તમ્મદ નિગધરચનાઓ ગુજરાતીમાં કામને હાથે પહેલી વાર ગ્યાઈ છે. કાકાની કલમમાંથી પહેલી વાર નાચેનાય કલ્પનાપ્રાણિત નિગધનું સર્જન થાય છે નિગધ રુદ્ધને તેના ઉત્તમ અને સક્ષણિક અર્થમાં માકાની ગદ્યનાઓને જ લાગુ પાગી સમાવ છે. આર્થનૃતિની તેમની ભક્તિ, મરતન સાહિત્યને પરિચય અને પ્રતિ નક્કી તેમની અભિમુખતા, જીવનના નાના મોગ બધા તરવોમાં, પદાર્થોમાં અને પ્રાણોમાં જે કઈ વિલક્ષણ, નુદર, અને ગ્લારદ રહ્યું છે તેને ઝખવની કુદની દાર, અને એ બધી વિવિધ તમ્મદિને કલામક જટાથી કલ્પનામય હાલ દારા આલેખરની તેમની નાતન તેમના લેખનના ઘડક તરવો છે. કામ હમેશા કેઈક સર્જક

અને સૌન્દર્યદર્શી કલ્પનાથી પોતાના વિષયને ઝડે છે, અને તેમનામાં મંચિત રહેલી અનેકવિધ રસસામગ્રી ગમે તેવા ક્ષુદ્રઅક્ષુદ્ર પ્રમંગને કે વિષયને સુસમૃદ્ધ કરી મૂકે છે. તેઓ કદી વિષયજડ નથી થતા. પોતાના વિષયને તે માનવ-જીવનના જીવતા મંદર્ભમાં કુશળતાથી ગોઠવી આપે છે, એનામાં સૌન્દર્યની ઝલક રેલાવે છે. અદૃશ્ય અને અપરોક્ષ તત્ત્વોને દૂરદર્શી કલ્પકતાથી એક સ્થાનમાં ભેગાં કરે છે, પ્રમંગો, કહાણીઓ, દુયકા, લોકોક્તિઓ, અને નવીન સંદર્ભમાં જુદી જ અર્થચમત્કૃતિ આપતાં અવતરણો દ્વારા તે નિરૂપણને મોહક કરે છે, એ બધાંના સમન્વયવાળી તેમની રચનાઓ એક સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા બને છે. એમનું ગદ્ય કાવ્યની કોટિએ પહોંચે છે. ગાંધીજીના આ અનુયાયીમાં વાણીનો વિલાસ નથી પણ તેનો સમૃદ્ધ મંરકારી વિહાર છે. દિયારો અને ભાવનાઓની બાબતમાં તેઓ જ્યાં એકાંગી અને અત્યુક્ત બને છે ત્યાં તેમનો બોધ બહુ ભરોસાદાર નથી રહેતો. પરંતુ તેમણે કરેલાં પ્રકૃતિનાં આલેખનો, એક સૌન્દર્યયાત્રા જેવાં બની રહે છે. ગુજરાતને તેમણે જ પહેલી વાર હિમાલયની સમૃદ્ધિ બતાવી છે, ગંગા યમુના અને કૃષ્ણા કાવેરીમાં વાયક સદેહે પણ ન કરી શકે તેવાં અલૌકિક સૌન્દર્યગ્નાન કરાવ્યાં છે, આકાશના તારા અને બપોરના તડકાનો રસ ચખાડ્યો છે, નદીના કાદવની અને કાટાની વાડોની મીઠાશ દેખાડી છે, પખીઓની સોબત અને વૃક્ષોની મહેમાનગીરી મણાવી છે. અને તે બધું તેમણે કર્યું છે વાયકને પોતાની નિકટમાં નિકટ રાખીને, મોકળા મનથી પોતાના સૌન્દર્યાનુભવનો ખખનો ભ્રમંગભરે ઠાલવતા, પોતાના અનુભવોમાં, મનોવ્યાપારોમાં વાયકને સહભાગી કરીને, તેની કલ્પનાને ઉત્તેજતા, તેની ધન્દિયોની દર્શનશક્તિને વિકસાવતા સમલાવી નિખાલસ મિત્રની અદાથી.

[‘પ્રસ્થાન’માં ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ’ શીર્ષક તળે ક્રમે ક્રમે મગદ યથેલ લેખમાથી. પૃ. ૩૨૨-૩૨૩]

—ચુન્દરમ

૬૨૫ સંસ્કૃત

શ્રી કાકા કાલેલકરે યોગેશ્વર પયયિ।

[શ્રી માકાસાદેબ કાલેલકરે પોતાના ગુજરાતી લખાણોમાં યોગેશ્વર પયયિની ચાલી અધ્યાપક દે। રમણલાલ ને. ભેલીએ તૈયાર કરી, અનુમતિ માટે તેમને લેવા મેાપી ત્યારે શ્રી માકાસાદેબે ચાલીની જોડે ‘અપોરુષેય પ્રવૃત્તિ’- મલાળા નીચે એક નોંધ લખી મોકલી છે તે નીચે આપી છે. —સ.]

અપોરુષેય પ્રવૃત્તિ

“માણુન જાનનું જીવન છીજડું” થતુ જાય છે કે છીડું એ કહેવુ મુશ્કેલ છે પણ ચિંતનમાં તો માણસનુ જિંડાણુ વધતું જાય છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.

માણુને જીવન જીવતા અનેક અનુભવો થાય છે એને સાધનો ઉપ જીવવાં પડે છે. માણુન સાથે અને કુદ્દત સાથે એને પરિચય વધે છે અને એ બધુ જ્યારે લાપામાં વ્યક્ત કરનાનુ હોય છે ત્યારે એને નવા નવા શબ્દ પણ ધકવા પડે છે, સાથે સાથે જૂના શબ્દો ધમી ધસીને પાસાદાર પણ બનાવવા પડે છે માણુનું ચિંતન વધે, વિચાર વિનિમય જરૂરી જણાય, તેમ તેમ-લાપા-એડાતી જાય છે માથની જેમ સેવા કરીએ તેમ એવુ દૂધ વધે છે અને સકસ થાય છે તે જ રીતે લાપાનુ પણ છે દુધમીદાસ નેવો એક સમર્થ સાહિત્યવામી બાપાશક્તિને કચાથી કચા લઈ જાય છે।

દરેક લાપાની શબ્દસ પત્તિ ઉપગ્રથી એની સંસ્કારિતાનુ માપ કાઢી શકાય. જન્મલમા વનેયરોની બાજામાં માડ એક હજાર શબ્દો દોાય, પણ આપણે સામાન્યપણે એવવામાં પાંચ છ હજાર શબ્દો ચલાવીએ છીએ લેખદો બારેક હજાર શબ્દો વાપરે છે એમ મનાય છે. કેટલાક કવિઓ, નાટકકારો અને નવલકારો પચીસ-પચીસ કે, ત્રીસ ત્રીસ હજાર શબ્દો વાપરે છે. આપણી સરેરૂત લાપાનો શબ્દખંડા સમૃદ્ધ છે જ, પણ નવા નવા શબ્દો તૈયાર કરવાની સરેરૂતની શક્તિ ઓક, લેટિન, અગ્ની કે પરચિવન કરતા પણ ચડી જાય.

લોકવ્યવહારમાં કે લેખનપ્રવૃત્તિમાં આપણે જે શબ્દો વાપરીએ છીએ તે એટલા બધા પ્રચલિત છે કે આપણા ધ્યાનમાં આનું પણ નથી કે એમાંનો એક એક શબ્દ કેક માણસે કેઈ વખતે ખાસ બનાવેલો હતો અને સાલળનારને એ નવા શબ્દની નવલાઈ ચકિત કરી શકતી હતી

આજે એ બધા શબ્દોના જનક કોણ હતા એ ગોધવુ અશક્ય છે, અને તેમ કરવાની જરૂર પણ શી ? માણસ દુ ખી થાય એટલે રડી પડે છે, ખુશ થાય એટલે હસના માટે છે એ જેમ સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે તેમ જ ભીડ પેદા થાય એટલે માણસના મોઢામાંથી નના નના શબ્દો નીકળી પડે છે

અને માણસને નના નના શબ્દો તૈયાર કરવાની હોશ પણ હોય છે દરેક કોલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને લઘુત્વના કામ પણ સોંપનામાં આવે છે એનાને અંગ્રેજીમાં Fellow કહે છે વિદ્યાર્થી પણ ખરો અને અધ્યાપક પણ ખરો એટલે Fellow માટે આપણે શબ્દ કયો, એમ જ્યારે મને કેકે પૂછ્યું ત્યારે એકદમ ખોની જવાયુ ‘વિદ્યાપક’ પ્રથમ પ્રથમ એ શબ્દ વાપરતા અડતુ અડતુ લાગતું, આગળ જતા અમારા સલા પણમાં એ શબ્દ રૂઢ થયો

આશ્રમની શાળામાં અંગ્રેજી શબ્દો ન વાપરતા દેશી શબ્દો ચવાનનાનો ગાંધીજીનો આગ્રહ અમને બધાને નળગ્યો સાજે રમત મમતમાં Out શબ્દ ધણો વપરાતો મહારાષ્ટ્રમાં એને ઠેકાણે ‘માર્યો’, ‘ચરી મર્યો’ જેના શબ્દો ચાલતા, એ અમને ગમ્યા નહીં એટલે અમે ચવાવ્યા ‘ગાદ’ એ જાતની શબ્દયોજના બધાને ગમી પછી આવ્યો Tug of war રસ્સીખેચ -એ તરલુમિયો શબ્દ કેને ગમે ? બધાએ મારી પાસેથી એક મળનો શબ્દ માગ્યો મે કહ્યું કાલે કહીશ પછી વિદ્યાર્થીઓને મનેન્દ્ર મોક્ષની વાર્તા કહી મગરે હાથીનો પગ પકડ્યો હતો મગર ખેને પાણી લણી અને હાથી ખેચે નક્કર જમીન લણી મજો જ્ઞાકર્પેતે તીર મ્રાહજ્ઞાકર્પેતે જલ્મ્. મજ અને મ્રાહ વચ્ચે એક હજાર વરસ સુધી ખેચાતાણી ચાલી આમ વાર્તા કહેતા કહેતા મજમ્રાહ શબ્દ અનેક વાર વપરાયો અને લોકોને મોઢે ચઢ્યો આજે શુજરાતીમાં એ શબ્દ બધે ચાલે છે કોઈને ખમરે નહીં હોય કે આ શબ્દ પચાસ વરસ જેટલો પણ જૂનો નથી

પછી મારો આવ્યો High Jump, Long Jumpનો ભારતથી લકા સુધી લાખી ફલાગ મારી હતી હનુમાને, એટલે Long Jump માટે અમે શબ્દ ચવાવ્યો-‘હનુમાન ફૂંકો’ ત્યારે High Jump માટે પણ એવોજ એક શબ્દ હોવો જોઈએ

મે એ વાત જાણી ગયેલી ઉપર નિશ્ચય પામી, સીતાને હોડાની બધા નગ્નીરો અને વાનગ્નીરો અથોધ્યા પાછા આ-યા, ત્યાં જન્મ રાગ્યે એ બધા સૈનિકોને મેટ જમણુ આપ્યું વાનરજેનાને કાબૂમા રાખવાનું અહેતુ ન હોય જમણે બધા વાદગ્યોને લેવા કરી એક orientation course ચલાવ્યો, “જુઓ, રાનગ્લાઈઓ ! રામચંદ્ર જનક રાગના જમાઈ કહેવાય આપણે એમની માથે જવાના એટલે આપણે જમાઈ પક્ષના એટલે આપણે ચક્ર ચક્ર ચક્ર વાતો કરીએ તે ઠીક નહીં ભારેખમ મોઢું રાખી ખેસીએ વેવાઈઓ આપણને પીગમના જય અને આપણે ખાતા જઈએ એ રિવાજ અસ્તિત્વ છે બધાને પીરસી રહ્યા પછી હર હર મહાદેવ ખોલે ત્યારે બધા એક સાથે જમવાનું શરૂ કરે લક્ષ્મણનું પ્રવચન ખૂન ચાલ્યું ત્યારે એક જુદા વાદરો બોલ્યો “તમે પ્રથમ બો વા તે અમે જુદી બધા અને પાછળથી બોલ્યા તે નમજયુ નહીં એટલે વાદરાને ફાવે તેવો રગતો મોઢી કાઠો ” લક્ષ્મણે કહ્યું, “હું તમારી પશ્ચિમે મોખરે બેમીશ હું ઇશ્વારા મુને તે પ્રમાણે તમારે ચાલવું બધા વાદરાઓએ મતોય જાહેર કરી કહ્યું, “આ રગતો નારો સમજવાની કડાકૂટ નહીં, અનુકરણ સાથે કામ ”

બધા જમરા બેસા વાદરાઓ લક્ષ્મણનું મોઢું જુએ હાથના ઇશ્વાગની રાહ જુએ, ભાતદાગ ઉપર લોખું નિયોવવાનો ગિરાજ બધે છે દરેકની યાગીમા કે પતંગળા પર એક લોખુંનો આખો કકડો રાખેલો હોય છે લક્ષ્મણે પોતાની યાગીમાથી લોખુંનો કકડો લીધો એમા એક બે ગિયા હતા એણે કકડો હાલથી પકડી દેવાવ્યો કે જેથી ગિયા નીચે પડી જાય

તાને રસાગ લોખુંનો કકડો દેવાવના ખીજ ઉપર જીજીયું પાસે બેઠેલા વાદરાએ માન્યુ કે આપણને કૂદવા માટે આ ઇશ્વારો છે જના એના મનમા ખાતરી ન થઈ એટલે એ જગા સરખો દોને બેમી ત્રો એનો પોરણી નિશક હતો લક્ષ્મણે ખીજ હિંદુ અને સુમીય કૂદી પડ્યા, એટલે એ એથીય વધારે કૂદી જમ પછી પૂછવું ન ન ? આખા મડપમા વાદરાઓની કૂદમદ ચાલી જુવાન અર્થ એ બધા વાદરાઓનો એનાપતિ એની તાકાત ત્રીથી વિગત રાવજુને પણ એણે હગાવ્યો હતો અર્થ એવો તે નેરથી કૂદી કે મડપની જગ ફાગી તર્જ અને કૂચ આકાશમા ઠીક ઠીક જાયે જઈ પાછો આ-યો ત્યારે કદો High Jump માટે ‘અર્થ કૂદો’ બરાબર છે કે નહીં ? આમમના બાલકોને એ લીધો વચાડીને નહીં પરંતુ અર્થનું અનુકરણ શ્રી એ રમ્મને સ્વીકાર દર્શો

આમ શબ્દો નિર્માણ થતા લાગ્યા આશ્રમનું નિવાસદિર એટલે નવા નવા શબ્દોની ટકરાળ અને એ શબ્દોમા પૌરાણિક ખૂબીઓ તો મળવાની જ.

ત્યાર પછી ગાંધીજીએ ‘નનજનન’ અને ‘યત ઇંડિયા’ ચલાવ્યા ‘નનજનન’મા અગ્રેજી લેખોનું ગુજરાતી કરના અમે બધા બેસતા મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ, કિશોરલાલભાઈ, જીવતરામભાઈ, ચંદ્રશંકર શુક્લ, રામી આનંદ અમે સાંજે કાપરો જમાવીએ અને શબ્દોની ઝીણવટભરી ચર્ચા ચલાવીએ ધીરે ધીરે મારી ખ્યાતિ ફેલાઈ કે મારી ટકરાળ જોઈએ એના શબ્દો તૈયાર કરી આપે છે

એટલામા વિશ્વનાથ ભટ્ટે અગ્રેજી શબ્દોની યાદી મોકલી અને એને માટે દેશી શબ્દો માગ્યા મારી પાસે મરાઠી, થોડુંક હિંદી અને એથીયે થોડું બંગાળી એના પથ્થુ સોતો હતા સરકૃત તો બધાની માતા, એટલે મેં એમને ફેટલાયે શબ્દો મોકલ્યા હરિહરભાઈએ ગણિતની પરિભાષા તૈયાર કરવાનું માથે લીધું તેઓ મને પૂછે, “Reflex Angle માટે કયો શબ્દ ? બે કાટખૂણા કરતા જે મોટો ખૂણો તે Reflex Angle ” મેં તરત કહ્યું, “ એ તો ‘વિપરીત કોણ ! ’ ” એક લાકડી નધાર પડતી ફેરવીએ એટલે વિપરીત કોણ થઈ જાય છે Cross Multiplication માટે નજાબ્યાસ શબ્દ મેં હિપજવેલો નહોતો, પરંતુ ગણિતના જૂના ગ્રંથોમા જ મને જડ્યો હતો

આમ ફેટલાકે શબ્દો મેં હિપજાયા, ફેટલાકે જૂનાગ્રંથોના કબજામાં માધી જીવતા કર્યા, ફેટલાકે પડોસી ભાષામાંથી આપ્યા અને વાપર્યા આમાંથી આજે હું કહી ન શકું કે એમાના મારા ફાલા, અને ઉછીના લીધેલા ફેટલા પથ્થુ એની જરૂર પથ્થુ શી ? અમુક શબ્દો મેં રૂઢ કર્યા એટલું જ બહુ બહુ તો કહેનાય પણ એ કાઈ એકના પુરુષાર્થનું કામ નથી શબ્દ ત્યારે જ રૂઢ થાય જ્યારે દસ પચાસ લોકોને એ મમે અને બધા સંક્રાંતિથી એ વાપરના થાય હું તો એટલે સુધી કહીશ કે જ્યાં સુધી અમુક શબ્દ અમુક માણસે ચલાવેલો એવો ઇતિહાસ લોકો યાદ રાખે છે ત્યાં સુધી એ શબ્દ પૂરતો રૂઢ થયો જ નથી શબ્દ રૂઢ થયો ત્યારે જ કહેનાય જ્યારે લોકોને એમ જ લાગે કે આ શબ્દ આપણી ભાષામા પરાપૂર્ણથી ચાલતો આવેલો છે, જેનો કતાં જડ્યો તે પૌરુષેય થયો અને શબ્દ બ્રહ્મ તો અપૌરુષેય જ હોય

એટલે જ્યારે રમણલાલ જોષીએ મારા સાહિત્યમાંથી મારા વાપરેલા કે રૂઢ કરેલા અથવા હિપજવેલા શબ્દોની યાદી કરી મારા પર મોકલી ત્યારે ૨૧

દૃઢ મૂળવસ્તુમાં પડયો સુ શબ્દો પાછળ પણ કનૈયા હોય છે ? શબ્દ-સૃષ્ટિ સ્વયંભૂ હોય છે જેમ વેદમંત્રના ઋષિઓને મનના કહે છે એમ જ શબ્દોનું પણ હોવું જોઈએ શબ્દોનો ‘જનક’ એ જ અર્થમાં જે અર્થમાં જનક ગમ્ભીરતાના પિતા ગણાયા મીતામાના જનક રાજની યજ્ઞભૂમિમાં જડેલી અયોનિમંથવ શબ્દોનું પણ એમ જ છે, એમણે અહીં ગૂઢ થોડી યાદીના શબ્દો જોઈને, તપાસીને અને સુવારીને દૃઢ કહી શકીશ ‘દૃઢમ્ ન મમ’

૨

હમણા હમણા એક શબ્દ મને ઠીક ઠીક મૂળવસ્તુમાં નાખ્યો. અથવા એમ કહું કે એથી દુ શબ્દો.

માગમિત્ર સી લાડને કાગળે National Physical Laboratoryના અધ્યક્ષ ડૉ. કૃષ્ણન સાથે પરિચય થયો. પહેલી જ મુલાકાતે મેં જોયું કે મરુતના એ ગણિયા છે તત્ત્વજ્ઞાન અને કાન્ત જનનેમાં નરખો જ રસ ધરાવે છે પછી જ્યારે જ્યારે અમે મળતા ત્યારે ત્યાર અમારી વચ્ચે મરુતની જ વાતો આણે.

એક દિવસે એમનો ફોન આવ્યો (Phone ને અમ મુનખોલી કહીએ છીએ) એમણે મનુ, Atomic Research ટ્રોપેમાં એક પ્રયોગશાળા ખોલી છે એમાંના એક નવા યન માટે દેશી નામ મનાવવું છે, અને મારે એ તપ્ત ડો લાખા પાસે મોખ્યવું છે મેં એમને એ યતના સ્વરૂપ વિશે વિગતે પૂછ્યું એમણે કહ્યું કે એ યન પાણીમાં બટકતું હોય છે, અને એ સ્થિતિમાં જ ફરે છે ગંધી વિગતો જાણી લીધા પછી મેં કહ્યું કે જે યન પાણીમાં તરે છે, ફરે છે અને રુગે છે એને ‘અપ્સ’ કહી દો એમણે પૂછ્યું ડો કૃષ્ણન ખૂબ ગણ થયા મેં મનુ, હજીયે વિચાર કરી કાઢે એક બે નામો કહીશ. એમણે કહ્યું ‘એમણે વખત પણ નથી અને જરૂર પણ નથી. ‘અપ્સરા’ નામ સારું છે”

આમ આપણા સોડોએ ઉપમ્પત્તી મારેલા એક યન માટે એ સુદર શબ્દ ‘મુનખોલી’ હાથ જમાવ્યા.

આ પ્રમથ એમણે મળતો હતો કે મ એ જુવાન અર્ધ આરગ્ય એની વાત કરી એને પણ મજ પડી હોડા વખત પછી છાપામાં આવ્યું કે પશ્ચિમ જ્ઞાતિગણે ટ્રોપેમાં અપ્સરાન ઉદ્ધારન મ્યુ ડો લાખાએ કહ્યું કે, આપણા મરુતના ગણિયા પિતૃનગરો ડો કૃષ્ણને મુન નામ આપ્યું છે, અપ્સરા એટલે Water Nymph છાપામાં આવ્યું અને અમાના

જુવાન ભાઈ કહેવા લાગ્યા : ‘કાકાસાહેબ, તમારું શ્રેય ખીજ લઈ જાય એ અમે કેમ સહન કરીએ ?’ મેં કહ્યું, ‘યત્રનું વર્ણન ડૉ. કૃષ્ણને કર્યું. મેં એક ફંગોળિયા ધા તરીકે નામ સૂચવ્યું એ એમણે સ્વીકાર્યું, એટલે શ્રેય તો એમને જ છે. પણ એમાં શું ? એક સરસ નામ ચાલતું થયું એનો આપણને આનંદ થવો જોઈએ : કૃષ્ણાઃ શ્રેયહેતવઃ !’

ખીજે જ દિવસે ડૉ. કૃષ્ણનનો સુન-બોલ આવ્યો કે ‘એ શબ્દનું જનકત્વ મારું’ એમ તો મેં કહ્યું જ ન હતું. મેં શબ્દ મોકલ્યો અને ડૉ. લાલાએ માની લીધું કે એ મારી ઈજા છે.’

મેં એમને કહ્યું : ‘એ જ ખરાબર છે. એ તમારી જ ઈજા છે. તમે સંસ્કૃત કોશનાં પાનાં ફેરવી એક શબ્દ પસંદ કર્યો તેથી એ શબ્દનું જનકત્વ એ શબ્દકોશનું ગણાય ? મેં તો તમારે માટે એક શબ્દકોશનું જ કામ કર્યું.’ આટલાથી ડોક્ટર સાહેબને સંતોષ ન થયો. થોડા જ દિવસોમાં સંસ્કૃતના બે સ્તોત્ર ગ્રંથ આપવાને બહાને મને મળવા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ‘હું મોરકો જવા બપટું છું.’ ફરી એમણે અપ્સરાની વાત છેડી અને એ શબ્દનું જનકત્વ પોતાનું ગણાયું એ માટે અફસોસ જાહેર કર્યો. મેં ફરી એમને કહ્યું કે, એ વાત જ ખરાબર છે.

પણ અમારા જુવાન ભાઈને શ્રેયની વાત ખટકતી જ રહી. એમણે ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના એડિટરને લખ્યું હશે. એમનો એક પ્રતિનિધિ મને મુંબઈ મળ્યો. અને એમણે અપ્સરાપુરાણ છેડ્યું. મેં મારી દૃષ્ટિ એમને સમજાવી અને કહ્યું કે, ‘આવી વસ્તુને કશું જ મહત્ત્વ નથી. દુનિયાના મોટા મોટા આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોની જેમણે શોધ કરી તેમનાં નામે આપણે જણતા નથી. એટલે એ વસ્તુ પડતી મૂકવામાં જ શ્રેય છે.’ પણ હાવાવાળાઓને રસ-પ્રદ જે મળે તે જોઈએ જ. એમણે મારી મૂંઝવણ અને મારી દૃષ્ટિ સાથે એ આખી વસ્તુ હાપે ચઢાવી. નામ માટેની ટેટલી બધી આ છીછરી ઘેસછા !

મેં યોજેલા શબ્દોની યાદી લલે હાવાય. એ બહાને એ શબ્દો તરફ લેખકોનું અને વાચકોનું ધ્યાન જશે, પણ આ શ્રેયની વાત કાઢી જ નાખવી જોઈએ. અલણ લેખકોમાં શબ્દ ઘડવાની શક્તિ વિદ્વાનો કરતાં વધારે હોય છે, તેથી જ તો wireless માટે ‘બેતાર ઘર’ જેવો શબ્દ ચાલ્યો. સખત ખૂટમાં પગ ઉતારવા માટે જે પિત્તળનો કે શીંગડાનો કકડો વાપરવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં Shoe Horn કહેવામાં આવે છે. એક નાના બાળકે તેને ‘ખૂટનો ચમચો’ કહ્યો. કેવો ચોટદૂક શબ્દ ! શબ્દો બને છે એ જ વાત સાચી. ઈર્ષ માને કે હું બનાવું છું તો તે મિથ્યાભિમાન છે. ”

શબ્દોની યાદી

- Aborigine—આદિમનિવાસી, પૂર્વીસા લોકો
 Absentminded—અન્યમનસ્ક .
 Absentmindedness—અન્યમનસ્કતા .
 Academic aloofness—વિદ્યોચિત તાદરસ્ય
 Academy—વિદ્યાપ્રેમ, શુરુક્રમ, વિદ્વદ્ સંસ્થા .
 Accent—આર .
 Acid-fast—તેજાળ ખમ
 Affirmation—વિધાન .
 Agenda—કાર્યસૂચિ, કાર્યાનુક્રમ, કાર્યાવલી .
 Agitation—ઉત્તેજના, હિંસાચાલ, ચળવળ
 Agitators—ચળવળિયા
 Album—ચિત્રમળુખા
 Altitude—ક્ષિતિજથી ઊંચાઈ
 Anthropology—માનવવંશશાસ્ત્ર, નૃવંશવિદ્યા
 Anthropomorphism—પુરુષભાવારોપ, માનવીભાવારોપ .
 Antiquated—કાલઘસ્ટ, અતઃકાલિક .
 Anxiety Complex—ચિંતાખર્ષતા
 Apathy—ઓદાસીય, તાદરસ્ય .
 Appeal—હૃદયસ્પર્શ .
 Appetizer—પચાશ્રુત
 Approach—પ્રસ્થાન
 A Priori—રૂપત, સ્વરૂપત .
 Aquarium—જળચરી
 Archeology—પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, પ્રાગવિદ્યા .
 Archeologist—પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રી, પુરાવિદ્ .
 Archaic—આર્થ .
 Aristocratic Simplicity—અમીરી સદાચી

Art for art's sake—કેવળ કલા

Art as an escape from life—જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી છુટકારા તરીકે કલા

Art as an escape into life—નીરસ બ્યવહારમાંથી છટકી જઈ જીવનનાં દર્શન પ્રવેશ કરવાના સાધન તરીકે કલા

Art for self-realization—આત્માનુભૂતિનાં સાધન તરીકે કલા

Art for Joy—નિરતિરાય સમાધાન માટે કલા

Autocracy—જોડકમી, અહંસતાવાદ

Autocrat—સુલતાન, અહંસતાવાદી

Auto-erotism—‘આત્મસેવિ’ ~

Autograph—સ્વાક્ષરી

Automatic—પ્રવાહમાત્ર, સ્વભાવમાત્ર, સ્વયંચાલિત ~

Autonomy—સ્વયંસાસન .

Background—પરતી, પીઠભૂમિકા .

Balanced—પ્રમાણયુક્ત, સમભાર, સંયમયુક્ત, સ્વાયમંભાર, સંતુલિત .

Balance of power—પક્ષસમ્ય, તુલ્ય-બલ .

Barometer—વાતરિપ્રતિમાપક, હવામાનદર્શક .

Barrister—વ્યાધિનિપુણ .

Bibliography—તદ્ધિવધવિધી

Biological—પ્રાણીસહજ

Bird-wittedness—બુદ્ધિનું આચલ્ય, મતિ-આચલ્ય, વિહંગ મતિ

Bolshevism—મજરગાહી, રંકવાદ, ધનમત્સર .

Born-healthy—ગર્ભ-નીરોગી

Botanical garden—વાનસ્પત્યમૃ

? Boy-scout—બાળવીર

Boffoonery—વિદ્વપકવૃત્તિ .

Buffet-dinner—સ્વેચ્છાજન્ય, સ્વેચ્છાભોજન, આપણા હાથ જગજ્ઞાય

Bureau—દફતરી ટેબલ, આગ, દફતર .

Bust—અરુણચિત્ર, અરુણમૂર્તિ .

By-products—ઉપપ્રાપ્તિ

Cabinet—(૧) ચોકડું, (૨) મંત્રીમંડળ, મતસલતમંડળ, અંતરંગસભા

Cadence—રણકાર .

Camera-obscura—અંધારી કોટડી, બંધિયાર કમરો

Cannibal—કંબાદ, કોણપ .

Cant—ફીડવાણું

- Capitalism—વેસ્થપ્રકોપ, વિટપ્રકોપ •
- Capsule—ડબ્બી ગોળી
- Captive light—બંદી પ્રકાશ
- Caricature—વિકૃત ચિત્ર, વિકૃતચિત્ર •
- Cartoon—વિગ્રહ છબી, વિટબન ચિત્ર, ટેન્ડી ચિત્ર •
- Casting Vote—તુલસીપત્ર •
- Casuietry—ધર્મવિચિન્તિતા, ધર્મનિણય •
- Catastrophe—મહત્ત્વ સંઘટ, સર્વનાશ, મહત્તી વિનશિ •
- Categorical proposition—શુદ્ધ વિધાન •
- Centrifugal—કેન્દ્રોત્સર્ગી •
- Centripetal—કેન્દ્રાનુષાતી •
- Characteristic—ભૂતમુદ્ધતિ, સ્વલક્ષણ •
- Chorus—૩૬ ગાયન ૩૬ સંગીત •
- Cipher Code—કૃતલિપિ •
- Civil War—ગાદિવારુયુદ્ધ •
- Classes—વિદ્યાર્જન, શ્રેણી
- Classic, -sical—અભિજાત, સિદ્ધમાન્ય •
- Classicisim—સંસ્કૃત પ્રયોગ •
- Clen, Clue—પગેરુ, સમક •
- Club—મંડળ, સમાજ
- Cohesion—આકર્ષણ, રેનેહ, ધૃતિ
- Comedy—આનંદપર્વવસાધી, હાસ્યપર્વવસાધી, નાટક, સુખાન્તિકા, મહાસન
- Communalism—જાતિસત્તાવાદ, સામદાયિકતા, ન્યાતસાધી, ન્યાતિનિકા
- Communism—સામ્યવાદ, સમદ્વિસત્તાવાદ
- Complementary—પૂરક (૨) આદ્યાર્થ, ભેદતરીકે, મગસાર્થ •
- Complex Civilization—બહુવિન્ધી સંસ્કૃતિ, જટિલ સંસ્કૃતિ
- Compositor—ખીલાનવીસ
- Concentration Camp—જામી મારવાસ
- Concentric Method-plan—કેન્દ્રીય પદ્ધતિ •
- Concrete—સ્પષ્ટ, પારિવ •
- Connotation—અર્થસાક્ષિ, બાવકલાપ, શુભકલાપ, વિદ્યાર્થ •
- Conscience—ધર્મબુદ્ધિ, સદ્ગતિ
- Conservative—પ્રગતિવેરાધી, રૂઢિવાદ, આચારવિધિકર, વતરનુવતિક
- Conservatism—પુરાણમિથતા, ધર્મશાસ્ત્ર •
- Constitution—મુદ્ધતિ
- Contents—વસ્તુ

Contributor—ભાગગ્રાહી •

Conversationalist—સંભાષણપટ્ટ, સંવાદચતુર •

Co-option—સંમેલિત

Co opted member—સંમેલિત સદસ્ય

Copyright—અધિકારસ્વામિત્વ, કૃતિ-સ્વામિત્વ •

Corollary—ફલિત સિદ્ધાન્ત •

Cosmogony—સર્ગભીમાસા, જગત્પતિભીમાસા સર્ગ-વ્યવસ્થા •

Cosmology—સર્ગભીમાસા, સૃષ્ટિસ્થનાવિદ્યા •

Court-martial—જાગી અદાલત, ફોજ અદાલત •

Courtship—મિત્રારાધન, અનુનય •

Creed—(૧) છવનમ્ (૨) વ્રત (૩) કુવરીતિ, કુવ્રત (૪) પક્ષાધાર (૫) નમસ્ત્ર

Criterion—માપ, ગજ, ગમક •

• Culture—(૧) સંસ્કારિતા, સંસ્કૃતિ (૨) કેળવણી

Cumulative—(૧) પિડિત, (૨) સમુચ્ચિત •

Custodian—ન્યાસરક્ષક, પાલક •

Cyclone—સાગરાવર્ત •

Cynic—નિસારવાદી, અનાસ્થાવાદી, 'તત કિમ્'વાદી •

Cynicism—તત કિવાદ •

Decentralization—સત્તાવિભાગ, સત્તાવિકેન્દ્રીકરણ •

Dedicatory fervour—સ્વાત્માર્પણ, સ્વાત્માર્પણની ખુમારી,
સ્વાત્માર્પણનો ભેશ

Defensive war—આત્મરક્ષાયુદ્ધ, માનયુદ્ધ •

Demagogue—લોકજાણીવર્તી, લોકભક્ષા, લોકરજક •

• Democracy—મનશાસન, લોકશાસન, જનશાસન

Demonstration—મયોગસિદ્ધિ •

Demonstrator (of a College)—મયોગવિદ્, તત્ત્વવિદ્ •

Dentology—કર્તવ્યશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર

Departmental Stores—સમસ્ત વસ્તુભંડાર, સમસ્ત ભંડાર

Design—બંધ (સંસ્કૃત ઉપરથી) હા ત ગોમુત્રિકા બંધ

Design Symmetrical, Geometrical—બદાકૃતિ

Destiny—નિયતિ

Detective—ચર, ચિત્રગુપ્ત, ચાર

Diacritical marks—અક્ષરોના પૂછડા

Diary—વાસરી, વાસરિકા

Dichotomy—તદ્વત્વ વિભાગ •

Dictator—ગણજન

Didactic—દાદોશી [તે જગદરામ દવેએ બનાવેલો]

Dilemma—કેમયતો આપણે, અથાપણે .

Directory—નિર્દેશિકા

Disarmament—શસ્ત્રસંન્યાસ

Discipline—(૧) વ્યગ્રનિષ્ઠા (૨) સાધનામણી (૩) તાબેદારી શિસ્ત

Disintegration—જાત્રપાત, વિસ્ખવન .

Dissipation—ભોગશીલુતા

Distinction—(૧) ભેદ, (૨) નાવીશ્ય .

Dogma—વિધિરૂપ શાબ્દ .

Drain—સાવ

Drainage—પરીવાહ પરિવાહ .

Dramatic form—નાટ્યામર

Dramatic Thrill—દેશમધ્યક્ષ

Dreamy—સ્વપ્નિય

Dull Season—નદીની મોસમ

Eclecticism—મુખરીવૃત્તિ ૨૧૧-૨૧૨/૧૧૬

Economic holding—નફા કરનાર, શેસાહ

Ego—આત્મા, અવાત્મા, અહંકાર

Energy—ચેતન્ય, વીર્ય

Entity—વસ્તુ, સત્ય .

Epic—વીરકાવ્ય, જય .

Epicureanism—તૃપ્તિવાદ, રસલોહિપતા રસાસ્વાદપરાયણતા .

Epigram—સૂત્ર સુમારિત ચારત્રત મોકિતક

Epoch making—(૧) સુખમવત્ (૨) સામ્રાટી (૩) મનુરૂપ .

Esoteric—ઔપનિષદ .

Essential—સાતતમ .

Ethnology—જાતિભીમાસા, વસવિદ્યા .

Exploitation—નવનીતકષણ શોષણ

Extremist—દીવવાદી, આત્યંતિક .

False—નકલી

Farfetched—દૂરત્તિવત્ .

Fatalism—દેવવાદ .

Feminine Grace—જનાની નાજુમદનુ શાન્તકૃષ્ણ

Feudalism—Feudal system—સરભમી પદ્ધતિ [ખસાદી ઉપરથી] .

Fielder—ફેત્રપાલ

Flabiness—વિધિનતા

- Foot ball—પવનફૂટ
- Formula—સૂત્ર, દિન્દીમાં ગુરુ
- Game Game—નિત નિત, છત છત
- Glacier—હિમનદ, હિમનદી —
- Goal—લક્ષ્યવેધ
- Goal-keeper—લક્ષ્યપાલ, લક્ષ્યગ્ર
- Globe-trotter—પૃથ્વીપર્ચક, ગુરુગયાત્રી
- Good morning—સુખભાતમ્
- Good night—સુનિરામ
- Goodwill-mission—સૌહાર્દ મંડળ
- Gramophone—ગ્રામોફોન ધ ડી
- Grandeur—ભવ્યતા, વૈભવ
- Guerilla—છાપામાર
- Guerilla Warfare—જંગલયુદ્ધ
- Halo—મુલા, મુલામંડળ
- Harmonious—સુસંગત
- Harmony—સુસંગતિ, સ્વરમેળ, સામંજસ્ય
- Heliograph—સંદેશવાહક રશ્મિયંત્ર
- Herd-consciousness—ટોળાજ્ઞતિ
- Hierarchy—સામાજિક વર્ગોની સારીગમ
- Hieroglyphics—ચિત્રલિપિ
- High-Jump } —અંગદ કૂદકો
- (Long-Jump) } લઘુમાન કૂદકો
- Honorarium—પુરસ્કાર
- Horse power—અશ્વત્યામા
- Hospital—રોગ્યાલય
- Humour (Sense of)—વેનોહસાવ, નમ રસિકતા
- Idealist—આદર્શદર્શી (મરાઠી)
- Impassioned—ભાવપૂર્ણ, ઉત્કટ
- Impression—છાપ
- Impulse—ઊર્મિ
- Inactive—અકર્મણ્ય
- Individual Conscience—વ્યક્તિગત ધર્મજીવિ
- ? Industrialism—વિદ્યુતકેન્દ્ર
- Inferiority Complex—હીનભાવ, હીનત્વભાવની ગાઠ
- Information Officer—વૃત્તાન્તમંત્રી

Instinctive—મૃત્તિસિદ્ધ, સહજ સિદ્ધ .

Insular—દ્વીપી

Insured—વીમારક્ષિત

- Introspection—આત્મપરીક્ષણ, અંતરદર્શિ, હૃદયપરીક્ષણ, હૃદયશુદ્ધિ,
દૃઢ્ય-સોધન, આત્મનિરીક્ષણ

Intuition—અત સૂતિ .

Intuitionist—સૂતિવાદી .

Isolation (Splendid)—પ્રતિષ્ઠિત અસ્પૃશ્યતા, એકાકિતા .

Journalism—વૃત્તવિવેચન

Journalist—વૃત્તવિવેચક

Jurisprudence—સમૃતિમીમાંસા .

Knight—ધુરંધર

Lampoon—વિડંબના, વિડંબિકા .

Latent—સુપ્ત .

Lawn—હરિયાળી

Ladies-Beach—યુવતી-તટ

Lady of the Lake—સરોવિહારિણી

Lecturer—અધ્યેતા, ઉપાધ્યાય .

Liberal education—સંસ્કારાર્થી કેળવણી, સંસ્કાર-સિક્ષા .

Librarian—ગ્રંથપાલ

Light Literature—મોહનસાહિત્ય .

Literature—મંથરાસિ .

Logical—તર્કશૂર, તર્ક-કર્તા .

Loyalty to one's own clan—જમાદનિષ્ઠા, મેત્રનિષ્ઠા

Magnifying glass—વિપુલકારી કાચ

Manual training—હાથકામનું પ્રગિક્ષણ .

Masculine Strength—મરદાની બળસ .

Mass—મતંગન, ઇતરેજન .

Mast—સદ કાઠી

Mathematics (Pure)—પવન ગણિત .

Memory—મેધા, સમૃતિ .

Microcosm—તિપડ .

Microphone—શ્રવણવિસ્તારક

- Middle class—મધ્યમવર્ગ, ઉચ્ચનિચાત વર્ગ .

Militarism—સાત્રમકેષ, સત્ર મકેષ .

Misanthrope—માણસ દેવી .

- Mission—દીક્ષા, જીવનકાર્ય, ધર્મપ્રચાર, મિશન •
- Missionary—મચારપરાયણ, ધર્મપ્રચારક, ધર્મજીવી, ધર્મશીલ, દીક્ષિત •
- Moderate—સૌમ્યમાર્ગી •
- Moody child—ધૂની બાળક, સનકી બચ્ચા
- Moral Cowardice—હૃદયદોષદય બીકલુવૃત્તિ, સમાજબીરતા, પરિણામ-બીરતા
- Morbid—ભાવનાહત •
- Morbidity—રોગિષ્ઠ મનોવૃત્તિ, મનોવૃત્તિનું માદલાપણું ?
- Motto—બિરહવાક્ય
- Municipality—નગરવ્યવસ્થાપનકુળ, નગરપાલિકા •
- Muse—કાવ્યદેવી સારદા, સરસ્વતી • ?
- Museum—અભયબવર •
- Mutual aid—અન્યોન્ય સાહાય્ય
- Mutual adjustment—સમજૂતી
- Mysticism—અતિવાદ, ગૂઢવાદ • ?
- Myth—પુરાણનાર્તી, કેવળ કલ્પના •
- Naked dignity—અકૃત્રિમતાનું ગૌરવ, સહજ પ્રીતી
- Narrative poem-poetry—વર્ણનાત્મક કવિતા, કાહિની કાવ્ય •
- Nationalism—રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ, રાષ્ટ્રવાદ •
- Natural Selection—પ્રકૃતિની વરણી
- Nobleſse oblige—ખાનદાનીનો ધમ
- Nominalism—નામવાદ, નામાત્મકતા •
- No changer—નાફેરવાળી ?
- Non-Combatant—અયુધ્ધમાન
- Numismatics—નિષ્કવિદ્યા •
- Oasis—રજોધાન, રણદ્વીપ
- Objective—વસ્તુગત, ધરત્તેયદી
- Obsolete—રદ, શિદિબાદ, અવનશ્ય, કાલગરત - બદલે ?
- Ode—રેતોડ
- Oligarchy—ગોત્રપતિશાસન •
- Original—મૌલિક
- Organisation—આયોજના, સંગઠન ?
- Out out—બાદ બાદ
- Over-earnest—અતિ પારમાર્થિક
- Overtime—(દોડ) કામ
- Panorama—સંપૂર્ણ દ્રશ્ય, વિસ્તૃત દ્રશ્ય, દ્રશ્યપટ, વિતત દ્રશ્ય •
- Pantheism—સર્વાત્મ

- Paragraph—કંડિકા .
 Parody—વિનોદવિપ્રતિ, વિપ્રતિ-વિનોદ, વિકરણ
 Parole—કાચી મુક્તિ
 Passivity—અનામદિતા
 Pastime—કાલરૂપમ
 Patriarch—પ્રેત્રપતિ, મનુ, બીઆચાર્ય .
 Pedantic—પાડિત્યસૂચક, પંડિતાઈ ?
 Perception—મહણ
 Personality—સ્વભાવ, અધ્યાત્મ (ખીતામાંથી સ્વમાત્રોડધ્યાત્મ ઉચ્ચતે)
 Phenomenon—નામરૂપ -
 Picket-fence—ભાલા-વાડ
 Picturesque—ચિચિત્ર, ચિત્તાકર્ષક, ચિત્રાકર્ષક -
 Pioneer—અમરત્વજ્ઞાતિના લોકો ?
 Plenary session—વિરાટ બેઠક, વિરાટ સંમેલન, અધિવેશન
 Polished—નાગર
 Political Economy—અર્થનીતિ .
 Practice—દેવવણી
 Primitive Stage—આદિમ અવસ્થા
 Problematic—વિવાદાર્પક, અનિર્ણીત .
 Pro-changer—ફેરવારી, પરિવર્તનવારી, સંત્તેજવાની .
 Progressive—ક્રમધર્મી, ક્રમિક સુધારક ?
 Providence—વિશ્વંશર .
 Provincialism—પ્રાંતાલિમાન, પ્રાંત નિષ્ઠા, પ્રાદેશિકતા
 Prude—સંતીમન્યા .
 Prudery—સુચિતાઈબ .
 Psychology of music—સંગીતની ભાવસૂત્રિ
 Psychological truth—આધ્યાત્મિક સત્ય, મનોમત સત્ય
 Pump—પોષક
 Puritan—(૧) સંયમધર્મી, (૨) ચાખલિયો
 Quarantine—સૂતક ઘેર, નીરખ સૂતક
 Quorum—અવરસંખ્યા (સરખાવો : ' દશાવર પરીષદ ')
 Races—વંશો
 Range—માળો
 Recognition—સ્વીકૃતિ
 Reaction—વિ પરિણામ
 Receptivity—મહણશક્તિ —

- Recreation—વિનોદ •
 Reformatory—ચારિત્ર્યાલય •
 Refrigerator—ઠંડા પેદી
 Rescue-work—ઉદ્ધાર-કાર્ય
 Research Institute—શોધસંસ્થા, શોધપીઠ •
 Residency—ઠાણાલય
 Response—પ્રતિભૂતિ
 Retentivity—ધારણશક્તિ
 Rhythm—તાલ, વીચિત્રચાલુષ •
 Rhythmical—વીચિત્ર, તાલબદ્ધ -
 Rift—ફાટ
 Rigidity—ઠારકંથ
 Royalty—અરજી, સ્વામ્યત્વ (સંસ્કૃત ઉપરથી)
 Sanction—પીઠબળ
 Sandguard—રેતીરક્ષક, રેતી નિવારક
 Scepticism—સંશયશીલતા •
 Scholar—વિદ્યોપાસક • ?
 Scholarship—(૧) વિદ્યાશક્તિ, (૨) છાત્રશક્તિ ?
 School—મંથન, પક્ષ, મત •
 Science of river training—સગીરચવિદ્યા
 Scientific Imagination—કલ્પના-ચિત્ર શક્તિ, જ્ઞાનોપાસક કલ્પનાશક્તિ
 Self-evident—સ્વતઃસિદ્ધ •
 Self-government—સ્વયંશાસન, સ્વતંત્ર
 Self-love—અહ પ્રેમ, સ્વયંદારુણ, અહ કામના, આત્મશક્તિ •
 Senior Wrangler—ગણિત પારંગત •
 Sensation—વિષયગ્રહણ •
 Sense of proportion—તારતમ્યભાવ, ઓચિત્ય
 Serf—અર્ધગુલામ, દૂબળા
 Serious—પરમાર્થી
 Sex appetite—રોગિક ભૂખ, જાતીય કુધા, લૈંગિક તૃષ્ણા
 Shaft—વિવર
 Shaking hands—નમસ્કાર, હસ્તાદોલન, •
 Short-hand—દૃઢલેખન, શોર્ટહાન્ડિંગ •
 Short Story—કથાપ્રસંગ ?
 Silhouette—તિમિર ચિત્રો, કૃષ્ણકૃતિ, છાયાકૃતિ

Sincerity—આસ્થા, વતપરાયણતા, પારમાર્થિકતા

[સરખાવો ' પરમાયન ન નૃહતા વચ '—કાલિદાસ]

Siren—દુતારી

Ski-ing—દાપસણ

Slang—આશ્વમાયા

Slave-mentality—પરપ્રત્યયનેય બુદ્ધિ (કાલિદાસ), દાસભાવ

Sleeping berths—પયારીઓ

Snapshot—ફ્લેશચિત્ર

Sober—સ્વસ્થ

Social Conscience—સમાજબુદ્ધિ, સમાજ ન્યાયનિષ્ઠા

Socialism—સમાજ સત્તાવાદ

Socialist—સમાજસત્તાવાદી

Sophist—જ્ઞાની, ગ્યાની, તાર્કિક

Sorites—અનુમાનશુ ખલા

Sounding-board—તારપેટી

Source-book—આધારગ્રંથ

Specialization—શ્રેણીમાર્ગ

Speculative—કાલ્પનિક, કલ્પનામધાન

Spirit—(૧) નિઃ (૨) ભાવ (૩) Mettle—તેજ

Sportsmanship—ખડાદુરી, ઓદાર્ય, આયુર્વિત

Star-cities—તારાનગરો

Static—સ્થાયી

Steam-launch—પાર (મેકેટી)

Steering-wheel—સ્થિરક

Stoic—ચિરંત માર્ગી

Stool—ખાજક

Stretched evenly—સમ વત

Subconscious mind—સુપ્ત મન

Subjective—આત્મનેપટી

Sublimity—દૃઢાનતા, ભવ્યતા

Submarine—આંધ્ર, જલચર નૌકા

Subsidiary System—ખટિયા પદ્ધતિ

Superman—વ્યાપકકથ, નરવર

Survival of the fittest—સમસ્તેવ દિ નિસ્તાર, યોગ્યનમ્ને નિસ્તાર

Swimming-beach, Swimming-bath—તરામણ

- Syllable—માત્રકા, માત્રોચ્ચાર
 Syllogism—અનુમાનપ્રપચ
 Symphony—સંવાદિત્ય
 Synthesis—સમન્વય
 Tannary—ચર્મશાળા, ચર્મલય
 Taste—અભિરુચિ
 Technical—વિશિષ્ટ, તદ્દગત, તાત્વિક
 Technique—હથેલી
 The law of one's own being—સ્વધર્મ
 The Three R's—અક્ષરિચિવિદ્યા
 The God of Totality—સર્વલોકમહેશ્વર
 Theocracy—ધર્મિશ્વરાસન
 Theology—દેવતાભીમાસા
 Theory—ઉપપત્તિ
 Thrill—રોમાચ
 Time-server—પ્રસંગસેવી
 Toleration—સહષ્ટતા, સહવાદિતા
 Torch—કરીય
 Trade-secret—ગુપ્તકેન્દ્ર ?
 Translucent—અસ્પષ્ટ પારદર્શક
 Trans-valuation—મૂલ્યપરિવર્તન
 Tribes—જમાતો
 Tubewell—પાતાળકૂવા
 Tug of war—ગજગ્રાહ ?
 Tunnel—વિશર
 Type-Writing—મુદ્રાલેખન
 Unkind Cuts—મર્મના વચનો, મર્મછેદી વાક્યાણ, મર્માન્તિક મહેલુ
 Unsophisticated—અગ્રજ્ઞ
 Up-Keep—નિર્વાહ
 Up-to-date—અદ્યતન
 Utilitarian—અર્થાધી, લાભપરાયણ ઉપયોગવાદી ઉપયુક્તતાવાદી
 Valley—ઉપતલ
 Values—મૂલ્યો
 Vegetarianism—નિરામિષ ભોજન
 Verbosity—શબ્દબાહુલ્ય

View—નિષ્ઠા

Vitality—જીવંત

Voucher—અદાચિટ્ટી

Vulgar—અશ્લીલ, અરિષ્ટ, હીન, પામર, હલકટ

Well-done—સાબારા, સાધુ સાધુ

Wisdom of race—સંસ્કૃતિનો આદર્શ, ગુરુશુદ્ધિ

Wit—નિપુણવાક્ય

Working faith—આચારસૂત્ર, આચાર-પરાયણ

Worshipper of form—રૂપલોભ

તારા-નક્ષત્રોનાં નામોના ગુજરાતી રૂપાંચો

Achernar—અમુના

Alcor અથવા Saidak—અરુંધતી

Aldeberon—રેહિણી યોગદારા

Alfard—એકાશી

Altair—અવણુ

Andromeda—સમિષ્ઠા

Antares—અંયેષ્ઠા (યોગદારા)

Arcturus—રેવાતિ

Betelgeuse—આદ્રૈ

Canopus—અમરિત

Capella—બ્રહ્મહૃદય

Cassiopeia—દેવયાની

Castor and Pollox—પુનર્વસુ

Coma Berenices—વરેણકેશા

Corvus—હરેત

Musca—મરણી

Orion—મૃગ

Pegasus—ભાદ્રપદા

Pleiades—કૃતિકા

Pole Star—ધ્રુવ

Procyon—પ્રશ્ન

Regulus—મધાનેા યોગતારા

Rigel—બાહુરજ

Sirius—શ્યામ

Spica—ચિત્રા

Tuban—દ્વાપર ધ્રુવ

Zenith [માથા પરનું બિંદુ]—ખરેખરિતક

View—નિષ્ઠા

Vitality—જીવંત

Voucher—અટ્ટાચિટ્ટી

Vulgar—અશ્લીલ, અશિષ્ટ, હીન, પામર, હલકટ

Well-done—સાબારા, સાધુ સાધુ

Wisdom of race—સંસ્કૃતિનો આદર્શ, ગુરુબુદ્ધિ

Wit—નિપુણવાક્ય

Working faith—આચારસૂત્ર, આચાર-પરાયણ ?

Worshipper of form—રૂપલોભ

તારા-નક્ષત્રોનાં નામેના ગુજરાતી પર્યાયો

Achernar—અધુના

Alcor અથવા Saidak—અરુંધતી

Aldeberon—રોહિણી યોગતારા

Alfard—એકાધી

Altair—શ્રવણ

Andromeda—શર્મિષ્ઠા

Antares—જ્યેષ્ઠા (યોગતારા)

Arcturus—રવાતિ

Betelgeuse—આર્દ્રા

Canopus—અગસ્તિ

Capella—ઝઘલુદય

Cassiopeia—દેવયાની

Castor and Pollox—પુનર્વસુ

Coma Berenices—વરેણ્યકેશા

Corvus—હસ્ત

Cygnus—હંસ

Deneb—હંસપુત્ર

Denebola—ક્રાંત્યુની યોગતારા

False Cross—દેવના

Fomalhaut—પામમત્સ્ય

Great Bear—સમર્ષિ

Hamul (Aries યેષ)—અશ્વિની

Leo—સિંહની છાતી—મધા

Little Bear—ધ્રુવમત્સ્ય

Mizar—વસિષ્ઠ

ખાંડ : ૨

જીવનવિષયક

ખાંડ : ૨

જીવનવિષયક

૧. કાકાનો ગગનવિહાર*

કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

એક વાર એક પ્રસિદ્ધ નેતા જેમણે શિક્ષણના વિષયમાં પુષ્કળ વિચાર કર્યો છે તે અમારા શિક્ષકમંડળમાં બેઠા હતા. શિક્ષણનું ધ્યેય

• ‘નવજીવન’ના તા. ૪-૩-૧૯૨૩ના અંક ૨૭માનો વધારો ‘કાકા અંક’ (પુસ્તક-૪, ખાસ અંક ૧૨, તા. ૧લી માર્ચ ૧૯૨૩) તરીકે પ્રગટ થયો હતો. અહીં ‘નવજીવન’ના પ્રસ્તુત ‘કાકા અંક’ના (શ્રી કાકાસાહેબનો ‘વીરધર્મ’ લેખ સિવાયના) બધા જ - નવે નવ - લેખ, તે જ ક્રમમાં આપવામાં આવ્યા છે.

તે અંકના પૃ. ૧ ઉપર શ્રી કાકાસાહેબનો ફોટોગ્રાફ છે અને ફોટાની બાજુએ શ્રી કાકાસાહેબનો પોલ રિશાર ઉપરનો પત્ર ‘પ્રેમ-શુભલાની સ્વાતંત્ર્ય ભેટ’ એ શીર્ષક તળે આપવામાં આવ્યો છે, તે અને પોલ રિશારનો પત્ર નીચે આપ્યા છે. —સં.

પ્રેમશુભલાની સ્વાતંત્ર્ય-ભેટ

[મહાશય પોલ રિશારે આ અંકને માટે કાકાસાહેબનો તેમના પરનો નીચેનો પત્ર મોકલવાની કૃપા કરી છે.]

(ફોટા નીચેનું લખાણ) “ધર્મનો લોપ થાય છે. અસુરવૃત્તિનો વિજય થાય છે. દેવોને મદદ કરવા કટિબદ્ધ થાઓ. અવિધ્ય શિક્ષકોના હાથમાં છે.”

“સ્વરાજ્ય મિષ્ટ તો છે, પણ સ્વરાજ્યસાધના એ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કરતાયે વધારે સ્વાદિષ્ટ છે. સ્વરાજ્યદેવતાને અર્પણ થયેલા આપણે સ્વરાજ્ય વગર બીજા શાનો વિચાર કરીએ ?”

“ગરીબાઈ એ વીરનો જોરાક છે, ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે અને ધર્મનો આધાર છે. આવા ગરીબો ન્યારે દેશમાં વધશે ત્યારે જ દેશની ગરીબાઈ દૂર થશે, ભૂખ-મરો ટળશે, લોકોમાં હિંમત આવશે અને આજે અરાક્ય જણાતી વસ્તુ રાક્ય અને સહેલી થઈ પડશે.”

અને શિશુઓના વિષયો ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી હતી. સ્વાભાવિક રીતે જ કાકા એ ચર્ચામાં મુખ્ય ભાગ લેતા હતા. કાકાસાહેબના અને એ મહાગ્ગનના દૃષ્ટિબિંદુમાં ઘણો ભેદ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. અરધાપોણા કલાકની ચર્ચાને પરિણામે એ કાકાના મતના થઈ જાય એવી આશા કેમ રાખી શકાય ? અને તેથી તેમણે કાકા ઉપર ટીકા કરી તે એ કે : “તમે બધા ગગનવિહારી છો, અમે તો સત્ય હકીકતોને જ બેવાવાળા છીએ. તમારુંયે કામ તો છે જ; કેટલાક ગગનવિહારી હોય ત્યારે જ ખીજને ઉત્સાહ આવે છે. પણ સત્યજગત તરફ વળવું હોય તો તમારાં સ્વપ્નાં બાજુએ મૂકવાં જોઈએ.”

કાકાસાહેબ અને અમારા શિક્ષકમંડળ વિશે આવો મત ધરાવનારા એ સમજાવવા પડેલા નથી. આ ટીકાનો હિતર આપવાનું મને તે વખતે મન થયું હતું, કિન્તુ એમના પ્રતિના આદરભાવથી હું બોલ્યો નહિ. મારે કહેવું હતું તે એ કે, “ઇતિહાસને જોઈ રહેનારા અને તેને જ અનુસરનારા હકીકતી લોદા ગણાય છે; જે કાળ આવવાનો છે તેને વિશે વિચાર કરનારા ગગનવિહારી ગણાય છે પણ ઇતિહાસ એટલે જે થઈ ગયું તે; જે ભૂત-કાળમાં હોય થઈ ગયું, જે કેવળ સ્મરણમાત્ર રહ્યું તે. જે કેવળ સ્મૃતિમાં રહ્યું છે તેને સ્વપ્નવત્ થઈ ગયું કહેવામાં હરકત નથી. પણ ભવિષ્યકાળ તો ખરો છે, એ આવવાવાળો છે; એને ભૂતકાળ પ્રભાવે ઘડવો કે ખીજી રીતે ઘડવો એ આપણા હાથની વાત છે. માટે જે આદર્શોને - ભવિષ્યકાળમાં લાવવાની સ્થિતિને - જોઈ રહે છે તે સ્વપ્ન જોનારા નથી; તે જનનારી

(પોંદ્ર વિશારનો પત્ર)

લાવનચર, ૨૫-૨-૨૩

‘નવજીવન’ના વંદીય જોત્ર—

શાંતિ,

તમારા વારના જવાબમાં તમારા ખાસ અંકને માટે હું કૃત સાધેનો પત્ર જ મોકલું છું. આ પત્ર આપણા કાકાએ પોતાના મુકદ્દમા પહેલાં મને લખ્યો હતો.

તેમના હૃદય દેખારો વાચીને મેં મારી નોંધવહીમાં એક નીચેના વિચાર દેખાવી રાખ્યો હતો :

“આ દુનિયામાં સમજાવવા મળ્યોના કરતાં દુર્લભ મળ્યોના જ લેલથી બરી જવાનો વધારે સંભવ છે.”

પ્રેમશુભલાએ જકડાયેલા આ હાથની આટલી સ્વાર્થ-અ-સ્વીકાર્યો.

આપનો સદાનો

પોંદ્ર વિશાલ

હકીકતોને જોવાવાળા છે. ભૂતકાળની હકીકતો એ જ સ્વપ્નાં છે અને ભવિષ્યકાળનાં સ્વપ્નાં એ જ હકીકતો છે.”

આ ઉત્તરમાં કાકાસાહેબના બૌદ્ધિક શરીરનો બાંધો ફટલેક અંશે વર્તાર્થ આવશે. ‘ફટલેક અંશે’ એમ અણીને કહું છું, કારણ કે કાકાસાહેબ ઇતિહાસના અને ખાસ કરીને પ્રાચીન ઇતિહાસના ભારે અભ્યાસી છે એ તો અનન્ય નથી જ. જે વસ્તુ વધારે પ્રાચીન તેને શોધવા માટે કાકાસાહેબનો ઉત્સાહ વધારે તીવ્ર હોય છે. પણ કાકા પુરાતત્ત્વના શોધક છે તેના કરતાં એ સૌન્દર્યના ઉપાસક વધારે છે. પુરાતત્ત્વનાં મહાને કાકા પૂજતા નથી; એમાં રહેલું ‘સૌન્દર્ય’ - નિત્યનૂતન તત્ત્વ જ - ખોખા કરવું, એવી એમની સહજ પ્રકૃતિ છે. સૌન્દર્યના નિત્ય નવીન રહેતા તત્ત્વના ઉપાસકને જ સામાન્ય રીતે લોકો ગગનવિહારી કહે છે, અને આ રીતે કાકા ભવિષ્યકાળને જોનારા છે.

આદર્શ કરતાં જે કંઈ જીતરતું છે તેને તો બધા જાણે છે. મનુષ્યની સ્વભાવની નિર્બળતા - ખામીઓ એ કંઈ અનણી નથી. એને સહન કરવી એ એક વાત છે; પણ એને ઘોઠો લગાડવો જ ન જોઈ એ એમ કહેવું એ તો જુદી વાત થઈ. એ ખામીઓને પોખ્યા જ કરવી હોય તો ઘોઠ પ્રકારની સુધારાની ચળવળ કરવાની જરૂર જ નથી. એ ખામીઓ હઠાવવા માટે જ સુધારકો ચળવળ કરે છે. અને કયો સુધારક એવો છે કે થોડેધણે અંશે પણ ગગનવિહારી ન હોય ? દુઃખરહિત જગતનું સ્વપ્ન જોનાર છુદ્ધ, ધર્મ-રાજ્યનું સ્વપ્ન જોનાર ઇશુ, મૂર્તિ વિનાના જગતનું સ્વપ્ન જોનાર મહમ્મદ, ગુલામીને નાબૂદ કરાવવા મથનાર વિલ્હેમ પીટર, થોરો, લિંકન ઇત્યાદિ, ધનસંચયનો વિરોધ કરનાર લેનિન; સર્વે જુદા જુદા પ્રકારના ગગનવિહારી હતા જ; અને રેડિયામાં સ્વરાજ્ય જોનારા પૂજ્ય ગાંધીજી પણ કયાં ગગનવિહારીમાં નથી ખમ્યા ? જેનો ગગનવિહાર વધારે ઉત્કટ તેની એક કાળે જમતે ખૂબ હાંસી કરી છે, પણ પાછળથી પૂજ્ય પણ તેની જ વધારે થઈ છે.

કાકા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રના ગગનવિહારી છે. એમના એક શિક્ષક મને કહ્યું હતું કે નવ દશ વર્ષની ઉંમરે શાળામાં પણ કાકા શિક્ષણ અને ધર્મ વિશે વર્ગના છોકરાઓ આગળ વ્યાખ્યાન આપતા. સરકારથી સ્વતંત્ર પણે શિક્ષણ આપનારી સંસ્થામાં જ રહીને જીવન ગાળવું એવો નિશ્ચય કોલેજમાંથી બહાર પડ્યા ત્યારે અગાઉ તેમણે કરી રાખેલો, અને એ રીતે જ એમણે જીવન વિતાર્યું છે. બાલશિક્ષણ, સ્ત્રીશિક્ષણ, પ્રજાસમૂહનું શિક્ષણ

પ્રાથમિક-માધ્યમિક-ઉચ્ચ શિક્ષણ, અક્ષરજ્ઞાન, ધંધાજ્ઞાન તથા કળાજ્ઞાન વગેરે શિક્ષણના કોઈ પણ વિષય ઉપર આપણે એમને પ્રથમ પૂછીએ, તો જેમ ભારે શબ્દકોષમાંથી શબ્દનો અર્થ જાણી આવે તેમ એમના મગજમાંથી નિશ્ચયપૂર્વક વિચારો જાણી આવે છે.

પણ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કાકાની વ્યાવહારિક કૌતુહલો ભારે નહિ ઠહેલાય એની ટીકા કરવી સ્વાભાવિક છે. એનો ઉત્તર આજે શું આપી શકાય ? પોતાના સ્વપ્નને પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરવા માટે હજી કાકાને માટે બીજા પ્રકારની તપશ્ચર્યાની જરૂર હોય એમ મંતવે છે. આના ઉપર શિયાળામાં મોર પણ દેખાતો નથી તેથી ઉનાળામાં કેરી નહિ આવે એમ માનવું જૂલ ભર્યું-ગણાય. હજી કાકાનો શિયાળો પૂરો ન થયો હોય તો નવાઈ શું ? જેમ મોર આવ્યા પહેલાં આડના રસમાં ફળની તૈયારીઓ થતી જ હોય છે, તેમ કાળના ઉદરમાં કાકાના મંકપો સિદ્ધ થવાની તૈયારી કરી રહ્યા હશે એમ મને લાગે છે. એમની છાત્રામાં પ્રગળેલો સમભાવ અને દરેક પૂરે એટલી એ મંકપોની સિદ્ધિ વિશેષ શીઘ્ર થાય છે.

સાહિત્યની ઉત્તમ તૈયારી સાહિત્યવિવેચનમાંથી નહિ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યના હેંડા અભ્યાસથી થઈ શકે છે. સાહિત્યવિવેચન યોગ્ય પ્રમાણમાં અને બહુ મોડું આવવું જોઈએ. નહિ તો અભિપ્રાયો અને અભિરુચિ આકાળે પરિપક્વ થાય છે.

અને સાહિત્યનું સર્જન તો વિવેચનમાંથી ન જ નીકળતું જોઈએ. સાહિત્ય માટે જળરહસ્ય સિસૃક્ષા અને બીજા સાથે લગેલ વિચારવિનિમય કરવાની આતુરતા એ જ મુખ્ય પ્રેરણા હોઈ શકે છે. માતાનો પોતાના બાળક પ્રત્યેના પ્રેમ, પતિપત્નીનો એકબીજા પ્રત્યેના અનુસંગ અને ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના અભિવાસકથ, એ બાવનાઓ જેટલી હલકા હોય છે તેટલી જ સાહિત્ય સિસૃક્ષા પણ હલકા અને અદમ્ય વૃત્તિ છે. એ સિસૃક્ષા એ શુભ પરિણામો ન હોય તો એને દરકવાની જ ઉપમા અપાય. સાહિત્ય આજે જેટલું સોપું થયું છે અને વચર વિચારો બગાડ્યામાં આવ્યું છે તેટલું એ ન બગાડવામાં આવવ તો સાહિત્યે બારેમા બારે પરિણામ બતાવ્યા હોત. શુભંકર સાહિત્ય એ આત્માની અમૃતકળા છે કેમકે એ ચેતન્યની પ્રેરણા છે.

૨. જૂના દોસ્ત છવતરામ કૃપાલાની

જગતમા સૌ એમ જ માનતા હશે કે અહીં સગવળની સ્થાપના કરના માટે અમને બધાને હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાંથી પકડી પકેડીને ગાંધીજીએ જ ભેગા કર્યા છે. પણ હું બધા ગુજરાતીઓને ખબર આપવા હમ્મણુ છું કે મહાત્માજી આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ અજમાવીને માતૃભૂમિને તેનો સ્નાહ ચખાડના અહીં આ-આ તે પહેલાના અમે બધા જૂના ભેગીઓ છીએ ગુજરાતીઓને એમ લાગતું હશે કે ગાંધીજી જેલ જતા જતા મને બનાવસના એક ખૂણામાંથી પકડીને અહીં એક અજાણ્યા પ્રાન્તમાં અને અજાણ્યા સાથીઓની ભેડે કામ કરના ફેકતા ગયા, પણ હું ગુજરાતીઓને જણાવના હમ્મણુ છું કે મારા આ બધા ભેડીદારોને હું જેટલો પિછાણુ છું તેટલા તમારામાંથી કોઈ પિછાણુ નહિ હોય. આ બધા મારા સાથીઓ આજે તો મોટા મોટા મહાપુરુષો થઈને બેઠા છે, કોઈ આચાર્ય થઈ બેઠા છે, તો કોઈ અધિપતિ થઈ બેઠા છે. પણ તે જૂના જમાનામાં, જે વખતે સ્વામી આનંદ કે મહાદેવ કે ત્રિદનાણી કોઈને પૂછડા કે શીંગડા કંઈ વળગેલા નહોતા તે વખતે મે તેમની સાથે ખૂબ આનંદ કરેલો તે વખતના અમારા આનંદવિનોદની વાતો કહું તો તમને સૌને ખુશ ખુશ કરી દઉં.

વહાલા મિત્રો સાથેના જૂના પ્રમોદના સમારણા કરના એના જેવો આનંદનો નિયમ માણસને બીજો કયો હોય ? કાકા એ મારા એક જૂનામાં જૂના મિત્ર છે વર્ષો ઉપર ફરગ્યુસન કોલેજને અને મધ્યે ત્યારે ત્યાં મને કાકા મળ્યા. નાતનાતમાં મારે ફરગ્યુસન કોલેજનો આ સ્થળે આભાર માની લેવો જોઈએ કરાચી, મુબઈ તેમ જ વડોદરાની કોલેજોના ગોરા પ્રિન્સિપાલ સાહેબોને હું અતિથય લખણુ તો જણાયો એટલે પોતાની કોલે

જમાં મને ન ખેસવા દીધો, પણ તે વખતે એક ફરગ્યુસન કોલેજે મને આશરો આપેલો.

પ્રેમથી ગાંડાબેલા થઈ જતું એ કાકાએ જાણતા નથી કે હું શીખ્યો નથી. 'તું તો મારો પ્રાણ છે, તું તો મારો આત્મા છે' એવું મેં તેમને કોઈ દિવસ કહ્યું નથી કે તેમણે મને કહ્યું નથી. પણ મહારાષ્ટ્રના એ લૂખાસકા પહોડામાં અમે બંનેએ સાથે સાથે એક એવી જવાળા અમારા દિલમાં ચેતાવી - માતાની સ્વનંતતાની એવી જવાળા પ્રગટાવી કે તેના તાપથી અમે બળુબળુ થઈ રહ્યા હતા.

તે દુઃખના દિવસો મને હજી યાદ આવે છે. અમારા હૃદય ચેતનથી ઘનઘનાટ કરી રહ્યાં હતાં, પણ તેને શુ કરીને શાન્ત પાડી શકાએ એ સૂઝતું નહોતું કે કોઈ સુઝાડનારુ'એ નહોતું. એ અમારા જમાનાના દિવસો યાદ કરે છું ત્યારે અમારા અત્યારના વિદ્યાર્થીગન્ધુઓની મને ઈર્ષ્યા આવે છે. આજે વિદ્યાર્થીઓ માનભેર રહી શકે છે, તેમને માટે માનસર્થો ચોક્કસ કાર્યક્રમ પણ તૈયાર પડેલો છે, માણસનું જિયામાં જિ'યું' ઝવેરાત પારખી કાઢે એવો તેમને માટે કાર્યક્રમ તૈયાર છે, તે કરતાં કરતાં માનભર્યા મોતને બેઠવાની તક પણ તેમને માટે મોજૂદ છે.

અમારા જમાનામાં મારે નસીબે પ્રોફેસર થવાનું સરખયું હતું અને કાકા સંન્યાસી થઈને ચાલી નીકળ્યા. તેમને હિમાલયનાં હિમાચલદિત શિખરોની આંગળીઓએ બોલાવી લીધાં, ને આમંત્રણ સ્વીકારીને કાકા ધરતો ને દારાનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. કાકામાં જ વિશાળ જ્ઞાનનો ધોધ વહેતો નેઈ એ છીએ તેનું મૂળ આ હિમાલયમાં જ પડેલું છે. એ પ્રવાસમાં કાકાએ એકેએક તીર્થનું ધામ જોયું, એકેએક જ્ઞાનનું ધામ જોયું, એકેએક સૌન્દર્યનું સ્થાન જોયું, અને દરેક સ્થાનનો સંદેશો એમના એ અદ્ભુત મગજમાં સંધરી લીધો. આનંદ પણ તેમની સાથે જ હતા, અને હું પણ રમ્યોના વખતમાં તેમની જોડે શામેલ થતો.

અમારી ટોળી લારે ગમતી હતી. આનંદ અમારો ધોખી. અને હું ખાતરી આપું છું કે તે વખતે પ્રવાસમાં પણ જેવાં ચોખ્ખાં કપડાં મને પહેરવા મળતાં તેવાં ઘેર બેઠાં પણ કદી મને મળ્યાં નથી. કાકાનું કામ સામાનના વીંટા બાંધવાનું. મને કોઈ કાઠી ને કામગીરી વહુ મળે તોયે એટલી ટાપટીપટી મુસાફરી કરી શકું એમ હું ધારતો નથી. મારું પોતાનું કામ તો

થોડા દિવસ પર કાકાએ પોતે કહ્યું હતું તેમ જ્યાં ત્યાં લોકોની સાથે
ઝગડા કરતા હરનાનું !

કાકાને તું મારે ગામ પશુ લઈ ગયેલો હૈદરાબાદમાં મારા બહાનુયા
શ્રમમાં અમારા માનનતા મહેમાન થઈને તે રહ્યા હતા

દત્તાત્રેય બહાનુયારીજના આના આવા જૂના સલારણા આજે મીઠા તો
બહુ જ લાગે છે, પણ તે લખાવ્યે જવાની વૃત્તિને મારે તાણી આવવી
જોઈએ આજે તો ગિદ્દાણીજીએ હમણાં કહેલું તેમ આ દત્તાત્રેયજી આ
જમાનાના ગુજરાતના એક ઘડનાર છે

કાકાના કેટલાયે કાર્યો આજે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ છે-તેમનું આશ્ર
મનું કાર્ય, તેમનું 'નવજીવન'નું કાર્ય અને તેમનું વિદ્યાપીઠનું કાર્ય અને અહીં
આ-આને હજી થોડો જ વખત થયો છે, તોપણ મારા વિદ્યાર્થીઓને કાકા
ઉપર જેટલો પ્રેમ છે તે હું બરાબર જોઈ શક્યો છું સરકારે કોઈ અઝકની
જેમ ઝડપ મારીને આવું ઉપયોગી જીવન એક વરસને માટે ગાંધી દીધું એનો
મને અફસોસ થાય છે એમ કરવામાં સરકારનો ગા હેતુ હશે તે તેનેયે
ખમર નહિ હોય એમ મને લાગે છે કાકા સ્વમાન સમજનારા છે, અને
લાખા વખતના અભ્યાસથી તેમનો સ્વમાન જ માની થયો છે, એટલે આવી
પહેલું મંકટ તેમણે હસતે મોઝે સ્વીકારી લીધું છે, અને તે તો તેનો સારામાં
સારો ઉપયોગ પણ ઘટાવી લેશે જ

હવે વાચક, તમારું ને અમારું કર્તવ્ય એટલું જ રહ્યું છે કે ધર્મયુદ્ધનો
જે સંદેશો કાકા આપણને અઠવાડિયે અઠવાડિયે 'નવજીવન'ની કટારોમાં
સલગાવતા તે સંદેશને ઝીલવો અને શાન્ત પણ અડગ ડઝલે આ ધર્મયુદ્ધને
પાર ઉતારવું

૩. કાકા કેળવણીકાર

ઝિવિભાસાંકર ભગવાનજી બધેકા

કાકાસાહેબને સૌ જુદી જુદી રીતે ઝાળખે છે. જેઓ તેમને એક સમયે કેળવણીકાર તરીકે પિછાણે છે તેઓમાંના હું એક છું. આજે જે થોડા વિચારકોને કેળવણીની નિર્મળ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયેલી છે અને જેમનો કેળવણી-વિષયક આદર્શ જગતના ઉદારનો છે તેઓમાંના એક કાકા છે.

કાકા રાષ્ટ્રીય વિદ્યામન્દિરના આચાર્ય હતા તેથી કે મહાવિદ્યાલયમાં તેઓ અર્થશાસ્ત્ર કે અગ્રેજી લખાવતા હતા તેથી તેઓ કેળવણીકાર હતા એમ કહેવાની મનલગ્ન નથી. તેઓ જૂગોળના વિષયમાં નિખ્યાત છે કે તેમણે અગ્રેજી શીખવવાની સ્વયંરક્ષિતિની પદ્ધતિ શોધી કાઢી છે તેથી તેઓ ઉચ્ચ કોલેજના શિક્ષક છે એમ કહેવાનો આશય નથી. તેમ જ તેઓએ ઇતિહાસનું પુરતક લખ્યું છે અને આર્થવિદ્યા મન્દિરમાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં તેથી તેમની નજર કેળવણીના વિષયોમાં જોડી છે એમ કહેવાનું કારણ નથી. તેઓ ભણે મુંદર વાર્તા કહી શકતા હોય અને વિદ્યાર્થીઓનું મન હલાવી શકતા હોય, તેઓ ભણે લોકસાહિત્યનું સ્થાન અને ભાષા, કેળવણી પરત્વે નક્કી કરી શકતા હોય, પણ તેથી જ તેઓ કેળવણીશાસ્ત્રી છે એમ કહેવાય નહિ. તેઓ કેળવણીશાસ્ત્રી છે તેનાં ખીજાં જ કારણો છે. તેઓ કેળવણી-શાસ્ત્રી તે એટલા જ કારણે નહિ કે તેમણે કેળવણીના ઉચ્ચ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો છે, કેળવણીની સિનલિન સંસ્થાઓમાં ચિદ્વિજ્ઞ તરીકે કામ કર્યું છે, અને અનેક નાનીમોટી કેળવણીની સંસ્થાઓનું દર્શન કર્યું છે. આ બધાં તો પરિણામો છે. કાકા ભણે રાજદારી પુરુષ લેખાતા હોય, કાકા ભણે સાહિત્યમાં વધારે રુચિ ધરાવતા હોય, કાકા ભણે ધર્મગ્રંથોથી મુપરિચિત હોય, કાકાએ ભણે ખાદી અને સ્વયંસેવકો વિશે બહુ જ્ઞેસપૂર્વક લખ્યું હોય, છતાં કાકા નથી એકલા રાજદારી પુરુષ, નથી એકલા સાહિત્યકાર,

નથી એકલા ધર્મચણી પુરુષ, કે નથી એકલા ખાદીના ઉપાસક કાકા મૂળે અને એકલા શુદ્ધ કેળવણીકાર છે

રનરાજ તે માગે છે, તે માટે તે જેલ જતુ તો ઠીક પણ માથુ આપવાયે તૈયાર છે, પણ તે કેળવણીકાર તરીકે સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત કરવાના દિવસોમા કાકાને બાપુએ પૂછેલું “કાકા, તમે સડી કરો? કે કેળવણીનું કામ કર્યું કરો?” કાકાએ કહેલું “અત્યારે તો કેળવણીનું કામ કરીશ, પણ જો સરકારનો કોઈ પણ કાયદો કેળવણીના કામને જ અશક્ય કરશે ત્યારે તો એ કામને પણ છોડીને લડતમા પડીશ જ” એક વાર અમે વાતો કરતા હતા કે કુલનાયક ડોણુ થાય કાકા કહે “કુલનાયક તો ઠીક, પણ કોઈ ન હોય તો કુલપતિ થવાની પણ હું ધૃષ્ટતા કરું, પણ રનરાજ્યના કામમા ખસેલ ન આનના દઉ, પણ મારાથી સારો માણસ મળતા જગા કરી આપુ ને પાછો શિક્ષણના કામમા પડી જઉ”

‘નવજીવન’માંથી મુક્ત થઈ કાકા પાછા રાષ્ટ્રીય શાળાનો જ નિયાર કરી રહ્યા હતા, પણ એટલામા તો સરકારનું આમ નથુ આવ્યું ૧૯મી તારીખે જ્યારે મુદત પડી ને કાકા આશ્રમ લણી જતા હતા ત્યારે “હવે બે દિવસ મળશે તેમા નિઘાર્થીઓને થોડું શિક્ષણ આપવાનો લાલ લઈ લઉ” એ કાકાના શબ્દો તેમની પાસે જિલેયા તેમના મિત્રોએ સાલ જેલા જ હશે

હું કહું તો એમ જ કહું કે કાકા સમર્થ કેળવણીકાર છે આજે પોતે જે કંઈ લખે છે, બોલે છે, કરે છે તે શુદ્ધ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ પોતે સમજે છે કે કેળવણીકાર પ્રજના માતૃસ્થાને છે, પ્રજના નેતૃસ્થાને છે અને એ ધર્મ સમજીને જ તેઓ પ્રજને દોરના, શીખવના, સમજાવવા વારવાર આગળ આવે છે પોતે પુરાતત્વગોધક છે, તત્ત્વચિંતક છે, સમાજશાસ્ત્રી છે એ બધું છે જ, એમા કશી અતિશયોક્તિ પણ નથી, પણ વસ્તુતઃ તેઓ કેળવણીકાર જ છે તેઓએ એક વાર કહેલું ને લખેલું પણ ખરું કે “રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ખોજ કરવી અને આત્માની ખોજ કરવી એ બન્ને સરખા છે” દુનિયાના આજના સમર્થ કેળવણીકારોના નિયારો અને કાકાસાહેબના વિચારોમા જે અદ્ભુત સામ્ય છે તેની ખબર તો એ જ્ઞેનના જીવોને જ છે કેળવણીના વિચારોમા તો પર્ટ્રાન્ડ રસેલ, ડો મોન્ટેસોરી, બર્ગસન, બર્નાડ્ શો અને એડમન્ડ હોમ્સ, જેઓ કેળવણીમા બડખોરો છે, તેમના જ વડાણુમા કાકા સફર કરે છે, એમા બહુતલ માણસને શક નથી જ

ખરો ડેળવણીકાર તે જ છે કે જે સમાજને અને તેના જીવનની સર્વ દિશાઓને નવા તેજથી ભરી દે છે, જે સમાજને નવી દૃષ્ટિ આપે છે, જે સમાજને નવો વિવેક આપે છે કાકાનો લેખેલેખ જોઈ વળે તેમણે એમા આ નવી દૃષ્ટિ આપવાનું જ કામ કરેલું છે 'સ્વદેશીધર્મ' ભલે અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રંથ કે તત્ત્વશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લેખાય, પરંતુ તત્ત્વનું એ ગ્રંથ ડેળવણીનો ખરીતો છે એમા જૂજોળ અને ઇતિહાસ શીખવવાની નવીન પદ્ધતિનું નિર્માણ થયું છે એમા ખરા અર્થશાસ્ત્રી અને ખોટા અર્થશાસ્ત્રીને પારખવાનું યત્ર ગોઠવાયું છે એમાથી ડેળવણીકાર જોઈ શકે છે કે કાકાએ ડેળવણીના નાવનું સુકાન નવી દિશામાં ફેરવવાની પેરવી કરી છે અરવિંદ ઘોષ અને સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર રાષ્ટ્રીય ડેળવણીમા કાકાના પૂર્વજો જે વધારે પડતું અત્યારે કહેનારો જ, પણ આખરે ગુજરાત જાણુરો જ કે ઉપરની અતિ મહાનુભાવ વ્યક્તિઓની સાથે ખેસનાર કાકા બહુ મોડા મોડા પણ ડેળવણીકાર તરીકે ઓળખાશે જ

જેલમા જતા જતા પણ તેમણે એક શિક્ષકને કહેલું કે "ધ્યાનમા રાખજો, વાસ્તીકિ, વ્યાસ, મનુ, સત્યકામ જનાલ અને નચિકેતા આપણા સમર્થ ડેળવણીકારો છે એમને એ જ રીતે ખરાખર આલેખજો" તેમણે એક મિત્રના પત્રમા લખ્યું છે કે, "હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર ડેળવણીમા જ છે એ ગ્રંથ તમે કોઈ કાળે હોડજો જ નહિ"

જ્યારે બલમૂર્તિએ 'રસ એક જ છે અને તે મૂળ છે, એ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે,' એવો સિદ્ધાન્ત બાપ્પો ત્યારે એણે મૂળ શબ્દને કળા જેટલો વ્યાપક બનાવ્યો છે હૃદય કામળ થાય દીનત થાય, સુખવેદી થાય, કે હિંદાત થાય તમા કાકણથી હટા બાવવાની જ કાકણથી સમભાવના કે સમવેદના સાર્વભોમ છે, એમાથી વિશ્વાત્મેય સુધી આપણે પહોંની રાકીએ છીએ મૂળ રસ ખરેખર રસસમ્રાટ છે પણ એ કમળ રસમા શોકનો ભાવ હોવો જ જોઈએ એમ નથી બાકી બધા રસો જઈ જઈને ખતે સાગરમા નદીઓ સમાઈ જાય તેમ, આ રસમા વિનીત થાય છે ખરું જોતા બધા રંગોની પરિણતિ યોગમા જ છે યોગ એટલે સમાધિ—સમાધાન—સામ્યાવસ્થા—સર્વાત્મી યજ્ઞાવ કલામાથી અતે એ જ વસ્તુ નીચજવાની કલાનું સાધ્ય અને સાધન એ યોગ જ છે

૪. પ્રાણપૂજક કાકાસાહેબ

અન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરમાં સરકારી કોલેજ છોડ્યા પછી એક વાર અમે ત્રણયાર વિદ્યાર્થીઓ કાકાસાહેબને મળવા ગયેલા. મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના વિશે વાત ચાલતી હતી. મેં પૂછ્યું, “મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે કોને લાવવાના છે?” કાકાસાહેબ કહે, “આપણે વિદ્વાન કરતાં પ્રાણુવાન માણસની વધારે જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનમાં ડૉ. મળેન્દ્રનાથ સીલ સૌથી મોટા વિદ્વાન છે, પણ એમને આપણે આપણા મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય ઓછા જ બનાવવાના હતા? પ્રાણુ વિનાની વિદ્વાનને શું કરીએ? તારામાં પ્રાણુ દેખીએ તો તને પણ આચાર્ય બનાવી દઈએ.”

કાકાસાહેબની પ્રાણપૂજકતાનો આ મારો પ્રથમ પરિચય. આ પ્રાણુની પ્રેરણાથી અને આ પ્રાણુ નિર્માણ કરવાને માટે જ કાકાસાહેબ મહાવિદ્યાલયમાં આવ્યા. મહાવિદ્યાલયમાં સંપત્તિશાસ્ત્ર શીખવતા હોય કે રવીન્દ્રનાથના ‘રાષ્ટ્ર-પૂજધર્મ’ નું વાર્તિક કરતા હોય, આર્યાવર્તના ઇતિહાસનું રહસ્ય ઉઠેલતા હોય કે મનુસ્મૃતિમાં રહેલા આર્યાવર્તના સામાજિક બંધારણની મીમાંસા કરતા હોય, પ્રાર્થનામંદિરમાં પ્રવચન કરતા હોય કે વર્ગ બહાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતચીત કરતા હોય, તોપણ સર્વત્ર તેમના મુખમાંથી પ્રાણુસાધનાના મન્ત્રનો જ શ્વનિ નીકળ્યા કરતો.

આ પ્રાણુની પૂજા અને પ્રાણુની સાધના એ કાકાસાહેબના તત્ત્વજ્ઞાનનું કેન્દ્ર છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પ્રાણુનિર્માણ એ તેમનું જીવનકાર્ય છે. સંપત્તિશાસ્ત્ર હો કે શિક્ષણશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ હો કે સમાજશાસ્ત્ર, સર્વને તેઓ નવી દિશા આપવા માગે છે. છતાં તેઓ જૂનાના નિન્દક નથી. જૂનાને ફેંકી દેવા કરતાં તેમાં નવો પ્રાણુ રેડી તેનું રૂપાન્તર કે દેહાન્તર કરવું તેમને વધારે પ્રિય છે; અને તેથી જ પ્રાચીન તત્ત્વોમાં રહેલું સૌન્દર્ય તેઓ ઝટ

પારખી રહે છે, અને જેને વિગે ઘણાને નિરાશા બિપજી હોય તેમા પણ નવો પ્રાણ પૂરી તેમાથી ભારે પરિણામ લાવવાની આશા રાખે છે વર્ણવ્યવસ્થાથી કંટાળી તેને નિર્મૂળ કરવાની હિમાયત કગનાની સખ્યા ઓછી નથી, પણ કાકાસાહેબે વર્ણવ્યવસ્થાના શુભદોષ જ ને નિહાળી વર્ણવ્યવસ્થાના પુનરુજ્જનની એક વિસ્તૃત યોજના ઘડી રાખી છે, તે યથાકાળ પ્રકટ થને લાવિયુગના શિક્ષણની યોજના પણ તેમના મગજમા ઘડાઈને તૈયાર પડી છે. અને પ્રાચીન ગ્રન્થો ચાળી ચાળીને તેના પૃથ્વી નવુ ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર રચનાની યોજના તો તેઓ જોલમા લેતા ત્યાં છે પ્રાચીન મંસ્કૃતિ પર પડેલી રાખ ખેરવી નાખી તેના પાયા પર નવી પ્રાણુવાન મંસ્કૃતિ ઉભી કરવી એ હિન્દુ સ્તાનતા પુનરુત્થાનનો અર્થ છે એમ કહેનાર શ્રદ્ધાવાન લોકોમાના કાકાસાહેબ એક છે. પ્રાણુનો મન એમણે એટલી સતનતાથી અને જોરથી કૂક્યો છે કે ‘પ્રાણુ’ એ કાકાસાહેબનો લગભગ પર્યાય શબ્દ થઈ ગયો છે અને કોઈ કોઈ વાર જુદા જુદા લેખકોના ખાસ શબ્દોની નોંધ કરીએ છીએ ત્યારે કાકાસાહેબને નામે ‘પ્રાણુ’, ‘નિર્માણુ’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ એ ત્રણ શબ્દો પહેલા આવી બેસે છે

અને એ પ્રાણુવાન સંસ્કૃતિ નિર્માણુ કરવા માટે પ્રથમ પ્રાણુવાન પ્રજા તૈયાર કરવાની જરૂર છે એમ જોઈને જ કાકાસાહેબે વહવાતના ચિંતારને તિલાંજલિ આપી, પત્રકાર થનાનું છોડી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને જીવન સમર્પિયું છે પ્રાણુપૂજક કાકાસાહેબ અને અધ્યાપક કાકાસાહેબ બે એક જ વ્યક્તિના જુદા જુદા પાસા છે. પહેલાને કારણે ખીજી છે, ખીજાને લીધે પહેલું પોષાઈ રહ્યું છે

કાકાસાહેબ એક આદર્શ અધ્યાપક ■ એની જાણ એમના વિદ્યાર્થીઓને છે તેટલી ખીજા કોઈને નહિ હોય કાકાસાહેબ આદર્શ અધ્યાપક શા માટે ■ એ પ્રશ્નનો જવાબ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામા નહિ આપી શકે એનો પુરાવો તો વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમા રહેલો કાકાસાહેબ ગ્રન્થોનો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ જ છે ‘માગ કાકા, મારા કાકા’ કરીને કાકાસાહેબના પોતાપણા નિશે હુંસાવુસી કરતા નાના તેમ જ મોટા વિદ્યાર્થીઓ કાકાસાહેબની ગોદમા ભરાય છે ત્યારે કાકાસાહેબ આદર્શ શિક્ષક કેમ એનો પ્રત્યક્ષ જવાબ મળી રહે છે નાના જાળકાની જોડે ‘મ્માઉ—મ્માઈ’ કરી ખિવાડી ખેલાવના, ટૂંક ટૂંક કરી કોયલ ખેલાવના, તેમને નવી નવી વાર્તાઓ કહેતા, હસતા ગમત કગતા બાળશિક્ષક, અને મોટા વિદ્યાર્થીઓ જોડે ધૂણું ગલીરતાથી જીવનના અનેક પ્રશ્નોનો ઉકલ કરતા, મધરાત મંદરાત સુધી જુનાનોની

મુખદુ ખની ગોડડી સામળતા, તેમને સાન્વન દેતા અને ૩ સાહ ચકાવતા, મિત્રથી અધિક છતા અધ્યાપક કાકાસાહેબને જોયા હોય તેમને, કાકાસાહેબ નાના મોગ અનેક વિદ્યાર્થીઓના હૃદયરથ વીર કેમ છે એની ખીજ સાબિતી આપનાની જરૂર રહે એમ નથી

વિદ્યાર્થીઓ કાકાસાહેબને પૂજે છે તો કાકાસાહેબ પણ તેમના શિષ્યોથી જિનરે એરા નથી એમના જેવા અનન્ય વિદ્યાર્થીપૂજક વિરલા હશે તેમના હૃદયમન્દિરમા વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિમા સ્થાપિત કરેની છે અને એ પ્રતિમાની નિરન્તર પૂજ થાય છે વિદ્યાર્થીઓની આશા અને આકાંક્ષા સાથે કાકાસાહેબને સંપૂર્ણ સમભાવ છે, તેથી તેમને ત્યાથી ઉત્સાહ અને સલાહ અને વખત આવ્યે ટોકાર પણ મળે છે વિદ્યાર્થીઓ માને છે કે કામસાહેબની પાસે તેમને માટે સન્દેશો છે અને તેથી તેઓ એ સન્દેશો જીવવા તેમની આસ પાસ વીંગળાઈ વળે છે

વિદ્યાર્થીઓ માટે કાકાસાહેબ પાસે સન્દેશો જરૂર છે જ્યારે જ્યારે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને મળ્યા છે ત્યારે ત્યારે તેમને સયમનો, ત્યાગનો અને તેજસ્વિતાનો જ મ ન સુણા થો છે ગુજરાતમા વિદ્વતા વધે અને તાહિત્યનો સુદર ફાય જિતરે એ જોના કામસાહેબ જરૂર આવુ છે, પણ એ વિદ્વતા પ્રાણને - તેજસ્વિતાને ભોગે ઢેળનાય એ નથી હિંચતા ગુજરાતને માટે એમણે ધનના ત્યાગ પર વધારે ભાર મૂક્યો છે, પણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે એ કેવળ ધનના ત્યાગની અપેક્ષા નથી રાખતા, પણ દેશને ખાતર જરૂર પડે જીવિત ત્યાગની પણ અપેક્ષા રાખે છે

જુનાનોના જીવિત ત્યાગની વાત કરતા એક પ્રતગ યાદ આવે છે મયા ડિસેમ્બરમા જેલની તૈયારીઓ ચાલતી હતી ત્યારે મે પૂછ્યું, "અમારો વારો મ્યારે આનશે ? કાકાસાહેબે અત્યંત ગભીરતાથી જવાબ દીધો, "તમારે ફક્ત જેલ જ નાથી જ સતોષ માનવાની વૃત્તિ ન રાખની જોઈ એ તમારે તો શળાએ ચકાની જ હોશ ગખવી તમારા જેવા અનેક નનસોહિયા જુવાનો હાથમા ભગમદ્ગીતા લઈને હસતે મોઢે શળાએ ચડશે ત્યારે જ હિંદુસ્તાનને રતરાબ્ય મગરો અને હિન્દુસ્તાનનો સાચો ઉદ્ધાર થશે "

આટલી વીરતાવાળા ગુરને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની નબળાઈ જોઈ ભારે દુખ થતું જેલ જતે તેઓ મહાવિદ્યાવધના વિદ્યાર્થીઓને મળ્યા ત્યારે તેમના આગળ એ અ તરની વ્યથા તેમણે પ્રકટ કરેલી

"આજે જેલ જવામા મને આન દ કે હર્ષ નથી હું વિજયી વીર તરીકે જેલમા નથી જતો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરના ગઈ છું 'અધકામણ'

વાળો લેખ લખ્યો તે ક્ષણ મને બરાબર યાદ છે એ લખવામાં ઉદામ વૃત્તિ નહોતી પણ શરમતી વૃત્તિ હતી તમારામાના દરેક નૌજવાનનું ચિત્ર મારી આમે હતું આમ કહેવામાં તમને અનિવેક જણાશે, પણ શું કરું ? તમે સગકારી કોલેજે છોડી એમાં કંઈ લાભ નથી કર્યું રાષ્ટ્રીય ફેળવણીનો ખીન્ને અર્થ જ ન હોઈ શકે જેથી સ્વરાજ્ય વહેવામાં વહેલું મળી શકે એ જ રાષ્ટ્રીય ફેળવણી ટેનિસન વાચવા કરતા પિટિંગ કરો, પોલિટિક્સ ના વ્યાખ્યાનો નાસળના કરતા પોલિટિક્સમાં ભાગ લેજો, આર્થિક વિદ્યા મન્દિરના વ્યાખ્યાનો સાસળવા કરતા આર્થિક ધારણ કરો એ વધારે મુન્દર ફેળવણી છે સ્વરાજ્ય પાસે ન કંઈ જાય એ ફેળવણી નથી વિદ્યાર્થીઓમાં તે ઉત્સાહ જીવળતો હોવો જોઈએ તમે ઉત્સાહમાં આગળ ધસો અને અનુભવવાળા અધ્યાપકો તમને પાછા ખેંચી ને એ મુન્દર સ્થિતિ છે અમાગ વખતમાં એમ જ હતું અમે આગળ ધસના અને અમારા અધ્યાપકો અમને ખેંચી ગમવાનો પ્રયત્ન કરતા આજે જીવટી ગિચ્છિત છે, અને એ સ્થિતિ મને નિરાશાજનક લાગી છે આજે અહીં વિદ્યાર્થીઓ ધરડા માથુનોની જેમ પાછા પડ્યા છે અને અધ્યાપકોને વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્સાહ રેડવાનું કામ કરવું પડ્યું છે "

જના ગુજરાતના સુરકો મિત્રે કાકાસાહેબે આશા છોડી નથી તેમણે લખ્યું છે ' જે તેજ જગમગના નૌજવાનો જતાની શક્યા તે ગુજરાતના નૌજવાનો ન જતાવી શકે એમ કહેતું એ હિન્દુસ્તાન નિર્વૈર્ય થઈ ગયું છે એમ કહેવા સમાન છે શું ગુજરાતના નૌજવાનોને ધરતી હૂંફ એવી બધી વહાલી થઈ પડી છે કે તેઓ પોતાની જાતિનું કલ્લક અને અપમાન ધોઈ કાઢવા સ્વાર્થસાગ નહિ કરે ? "

કાકાસાહેબના એકેએક વિદ્યાર્થીએ કાર્યપ્રવૃત્ત થઈ ગુજરાતના સુવા નોની શરમને ધોઈ નાખવી ઘટે છે કાકાસાહેબનું ઋણ એ સધિનું ઋણ છે સધિનું ઋણ ફેડવાનો માર્ગ ઋષિએ આપેની મરુતિને નફાદાં રહી પોતની અને વધારવી એ છે પ્રાણવાન કાકાસાહેબનું ઋણ પ્રાણવાન અને પ્રાણપૂજક થઈ તેમણે શરૂ કરેલી પરંપરા ચાલુ રાખવાથી જ ફીટે એમ છે કાકાસાહેબનો દ્વો મૂગ દેવ ચત્ત એ સિદ્ધાન્ત છે વીર થવું એમાં જ વીર કાકાસાહેબના પૂજનની લાયકાત છે

૫. કાકાસાહેબની ચિન્તા

મણુલાલ હમનલાલ ગાંધી

“એ ક દિવસ પૂનમ હતી. આખું જગત જીંધતું હતું અને જિજ્ઞાસાંદની ચોમેર વરસી રહી હતી, -- જ્યાં જ્યાં ઝાડો ઉપર અને ઘાસનાં લીલાંછમ મેદાનો ઉપર, પાક ઉપર આવેલાં સોનેરી એતરો ઉપર અને આસપાસના નાના નાના નિર્મળ રૂપેરી જળમાર્ગો ઉપર અમે ખેચાર જણા ગતના મોડે સુધી અગાસીમાં બેઠા બેઠા એ ચાંદનીનો ઉપભોગ કરતા હતા. પણ અમારાથી તે તેનો કેટલો ઉપભોગ થાય ? ચાંદની તો લખલૂટ હતી. મને બહુ દુઃખ થયું. મારી ચિન્તાનો પાર ન રહ્યો. આટલી બધી ચાંદની વરસ્યે જાય છે, એનો ઉપભોગ કરનાર કોઈ નથી ! બધી નુકામી જ જવાની !”

એ ગીતાજીના સોળમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી અપરિમેય ચિન્તાનો પોતાનો અનુભવ કાકાસાહેબે ઉપર પ્રમાણે કેટલીયે વાર કહ્યો હશે.

કાકાસાહેબનો એ સ્વભાવ જ છે એક તો અમૃતનાં સરોવરો અને સોનાની ખાણો શોધતા ફરતું, એક મળી એટલે બીજી અને પછી ત્રીજી; એમ લડોળ વધાર્યે જ જાય અને પછી પાછા ચિન્તામાં પડે કે એનો ઉપભોગ કોણ કરશે ? અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ, શાસ્ત્રો બધું તેઓ ખોળી વળ્યા છે. જેટલા કરી શકાય તેટલા રત્નો એમણે ભેગાં કર્યા છે. બીજાં કેટલાયે રત્નો અને જવાહીરોની એમને લાગ છે, પણ કોઈ એમના હાથમાંનાં રત્નો પણ લઈ લે એવું તેમને નથી મળ્યું, તો બીજાં ક્યાંથી મળે એ ખતાવવાનો સુયોગ તો એમને ક્યારે મળે ?

પણ એ સુયોગ પ્રાપ્ત કરવાને એઓ રાત દિવસ તલસ્તયા કરતા અને ક્યારે વિદ્યાર્થીઓ મળશે અને આ બધી વિદ્યાનો અને કળાનો ઉપયોગ

કચારે થશે એ એક જ વાત એમના દિલમાં રમી રહેતી. કોઈ વાર કહે કે હવે ખૂબ મંશોધન કરી આપણે સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખવાની જરૂર છે, પણ પાશ્ચાત્ય લોકોની માફક આપણામાં સંશોધન કરવાનો પુરુષાર્થ જ ક્યાં છે ? કોઈ વાર કહે કે હવે નવું અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર રચવાની જરૂર છે, પણ હું એકલો કેટલુંક કરું ? જો વિદ્યાર્થીઓ પ્રયત્ન કરે તો હું એમને દિશા બતાવી દઉં. સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોષ સુધ્યાં નથી થયો. આપણે એની તો બહુ જ જરૂર છે. પછી ચિત્રકળા તો હજી ગુજરાતે ખીલવવાની જ છે. તમારામાંથી કોઈ જો થોડી તૈયારી કરે તો દેશી ચિત્રકળાની ખૂબીઓ હું તમને સમજાવું. તમને લોકોને ઇન્જનિયરિંગ વિશે કહેવા બેસું તો તમને એમ જ થઈ જાય કે આપણે પાકા ઇન્જનિયર જ થવું, બીજું બધું છોડી દેવું. એક દિવસ કહે કે 'આ કુલાર લોકોને કામ કરતે સૈદ્ધાંતો થઈ ગયાં પણ એમના આકમાં સુધારો ન થયો. એમાં થોડો સુધારો કર્યો હોય તો તે કેટલો સહેલાઈથી ફરે ?' વળી કોઈ વાર તેઓ પોતાને ખલાસી કહેવરાવે. એ કહેતા કે 'ખલાસીપણમાં જ ખરેખરી કેળવણી રહેલી છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જો ખલાસીઓ પાકે તો તે એક મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપી શકે. ભૂગોળ, એ તો મોટું જ કામ. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી હું કોઈ પ્રધાન કે કંઈ નથી થવાનો. ભૂગોળનો અધ્યાપક થઈને બેસી જવાનો.'

બસ, ચાંદની જેમ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પોતાનું અમી ઝરાવે છે તેમ કાકા પોતાના યાનનું અમી વિદ્યાર્થીઓની - છોકરાઓની વિસ્તૃત આલમમાં ઝરાવનારા છે. પણ એવડી મોટી આલમમાં જીવના ન હોય અને કાકાસાહેબ અને તેમના મિત્રાની માફક એ અમીનો ઉપભોગ કરતા હોય એવા કેટલા વિદ્યાર્થીઓ હશે ?

૬. કાકાનું જાહેરજીવન

જુગતરામ દવે

મારી પાસે લોકો કાકાના જાહેરજીવનની નહિ પણ તેમના ખાનગી જીવનની આશા રાખે, કારણ કે હું તેમના ઠીક સહવાસનું સહભાગ્ય પામ્યો કહેવાઉં. પણ મેં અણીજોઈને આ જ વિષય પર્મદ કર્યો.

કાકા અને જાહેરજીવન એ બે ખરી રીતે વિરોધી વચનો જ છે. જાહેરજીવન તો ખારો પાટ છે કાટા જેવા કઠણ છોડ જ તેમા માર્ગ કરી શકે કાકા તો રનેહીઓના રનેહની હૂંફમા જ જીભરી શકે તેના કુમળા છોડ છે. જાહેરજીવનમા મો છૂટું છોડુ જોઈએ; કાકાનું મો માત્ર વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ જીધડી શકે છે જાહેરજીવનમા કાણુ તેમના વિદ્યાર્થી મનનાને તૈયાર હોય ? ત્યાં જેટલું મો જીધડયું હશે તે કેવળ નહિ રહેવાયું હોય ત્યારે જ.

કાકા કેળવણીનો એક શાન્ત અખતરો કરવાની આશાએ ગુજરાતમાં આવીને ગાંધીજીની પાખમા ભરાયા, પણ જેમ આખા દેશનું તેમ ગુજરાતનું પણ જીવન એવું કુખ્ય બની ગયું કે તેનો કોઈ પણ ખૂણો શાન્ત રહી ન શક્યો. ‘મારી શાળા, મારી શાળા’ કરતા જ રહ્યા ને કાકા સ્વરાજ્યની લડતને અંગે સ્થપાયેલા વિદ્યાર્થીમાં તથાયા. તેમણે મન મનાવ્યું કે આ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ છે. ‘મારી શાળા, મારી શાળા’ કરતા રહ્યા ને કાકાને ‘નનજીવન’ના તંત્રીપદ ઉપર બેસવું પડયું. પાછું મન મનાવી લીધું કે આયે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ છે ‘મારી શાળા, મારી શાળા’ કરતા જ રહ્યા ને તેમને જેલમાં જઈને બેસવું પડયું છે. આ વખતેયે મન મનાવતા ગયા છે કે ભારતના સમાજનું પુનઃસંઘટન કરવાનું ચિન્તન કરીશું, ને એયે વિશાળ અર્થમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ છે.

કાકાના જાહેરજીવનમાં તેમની સાથે અચકામણુમા આવનારાઓ એક આટલું જ બો માની શકે કે જાહેરજીવનમા તો તે તથાઈને જ આવેલા,

તેને પરાણે પ્યારું કરવું પડેલું, બાકી તેમના હૃદયની ખરી અધિજાની તો તેમની સાળા જ હતી !

આ જાહેરજીવનમાયે તેમને જાહેર કારણો ઉપરાંત કેવા ખાનગી કારણોએ દોર્યા હશે એની પણ જાહેરને શી ખબર ? તેમના નિવાપીક સાથેના મનઃક્રમ "બાપુ"ની આજ્ઞાનું કેટલું પ્રાગત્ય હતું, "નનજીવન"ની સાથેના મનઃક્રમ તેમના સ્વામીના પ્રેમનું કેટલું પ્રાગત્ય હતું તે બીજા શું જાણે ?

અહો જાહેરજીવન, તને શું કહીએ ? તે અમારી સાળા કેમ હરી લીધી ? અમાગ કાકા કેમ લઈ લીધા ? પણ જાહેરજીવનને કાંઈ પણ કેમ કહેનાય ? તે તો અમારું જ જીવન અમાગ જાહેરજીવન, બાપુ, સર્વ પાક, સત્વર પાક, અને અમારી સાળાને અને અમારા કાકાને સોળે કળાએ ખીલવા દે

દેશ જોવાની દૃષ્ટિએ જ ક્યો હોઈ એવા પ્રસંગો ઓછા છે પણ સ્વરાજ-એવાના અનેક કાર્યોને નિમિત્તે દેશમાં ફરતુ પડ્યું તે દરમિયાન અનાયાસે જો જોવાયું તેટલાથી સતોષ માન્યો હતો પણ આમ સહેજસાજ કરતા કરતા એટલું બહુ જોવાયું અને ટેલુક તો એટની બધી વાર જોવાયું કે હવે 'હું અત્યુક્ત પ્રાન્તનો છું' એવી ભાવના જ મનમાં રહી નથી સિંધુથી માંડીને આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી જ્યાં જાઉં ત્યાં આત્મીય સંજ્ઞાનો વસે જ છે અને તેમની મારફતે તે તે સમાજની આલરિ-સ્થિતિ એવી ઝીણવટથી જાણવાની મળે છે કે દરેક ઢેકાણે એ લોકોમાનો જ હું એક છું એવું હમેશાં લાગ્યું છે એના પ્રમાણમાં બહુ ઓછું લખાયું છે બીજા અનેક વિષયો પર લખવાનું મન ધરિવાર થયું છે પણ એ બધું લખાયું નહીં એના રસવસો નથી પણ દેશ દર્શનનો આનંદ બ્યક્ત મગનો નહીં એનું કુખ અખંડ સેવક પડ્યું છે એનું કારણ એટલું જ છે કે દેશ દર્શન માર મન દેવદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે કેવલ કુટુંબની દૃષ્ટિથી કલાની સંસ્કૃતિથી અથવા વૈજ્ઞાનિક નિહાસાથી હું ક્યો નથી પણ એ કુટુંબ, એ સંસ્કૃતિ અને એ નિહાસા, ત્યજીને દૃતાર્થ કરે એવી ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને બારતવર્ષમાં બધે ક્યો છું

રખડવાનો આનંદ, પ્રસ્તાવના, પૃ ૩-૪

—કાકાસાહેબ કાલેવકર

૭. કાકા 'કાકા' કેમ બન્યા ?

કાકાને ઝોળખનાર

જીવનના નાચકોને કામના લખાણો એટલા મલા પગિયન છે કે તેમને કાકાનો પરિચય કરાવના નીકળતુ એ જરા નિચિન છે. ગુજરાતે કાકાને એટલા બધા અપનાવી લીધા છે કે ગુજરાતીઓ અત્યાર સુધીમાં જૂની પણ ગયા હશે કે કાકા દક્ષણી છે, દક્ષિણની પહાડી ભૂમિમાં દબ અને ચતુર દક્ષણીઓના જ સહનાસમાં જીવેલાં મોટા થયા છે, મહાત્માજીના ઉપદેશની અસર તેમના ઉપર થઈ અને તે સન્યાસહાસમના પ્રાણમચારક વાયુનું સેવન કરતા થયા તે તો છે ના સાત નસની જ વાત છે.

આ છેલ્લા થોડા નસોનું કામનું જીવન-તેમનું કાર્ય એ તેમની જિંદગીનો અતિ મહત્વનો ભાગ છે, પણ તે સૌને પગિચિત હોનાથી આ લેખમાં હું તેને સ્પર્શ કરવા નથી ઇચ્છતો. પણ કાકા આજે જેવા છે તેવો કેમ બન્યા તેનું સૂચન કરાવનાર તેમનું બચપણ અને તારવય-એના જ પ્રમગે આપવા ધારું છું. કાકા મહાત્માજીના આટલા લખા કેમ બન્યા, સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તના લાભકાર કેમ બન્યા, ગુજરાતી ભાષા આટલી બધી વશ કેમ કરી શક્યા લોકોને હોમે હોમે પી જના ગમે એવા લેખોના લેખક કેમ બન્યા એ બધાના અનુમાન કરવામાં મોજ છે એક કહેવત છે કે પુનના લક્ષણ પારણામાંથી વરતાય, કાકાના જીવનને એ કહેવત જરાનર લાગુ પડે છે.

કાકા તેમના ભાડુઓમાં સૌથી નાના પિતા તરકારી નોકર હોનાથી ઘરમાં ભાગ્યે જ હાજર હોય, અને પિતાની ગેરહાજરીમાં ઘરનો કારભાર મોટાભાઈના હાથમાં રહેતો. મોટાભાઈના જપનપ પૂર્ણપાત્રની અસર કાકા ઉપર ભારે પડી પિતાશ્રીની નારવાર જલ્દીઓ થતી તેમની પાછળ કાકાની નિશાળોની પણ જલ્દીઓ થયા કરતી. કોઈ નિશાળમાં કાકાએ એક આખું વર્ષ કાઢ્યું નહિ હોય. આથી તેમના જીવનમાં લગાટિયા ભાઈબિંધોની એક

તેને પગલે પ્યારું કરતું મળે, બાપા તેમના હૃદયની ખરી અધિગતી તો તેમની શાળા જ હતી !

આ જાહેરજીવનમાં તેમને જાહેર કારણો ઉપરાંત કેના ખાનગી કારણોએ દોર્યા હશે એની પણ અહેરને શી ખબર ? તેમના વિદ્યાપીઠ સાથેના મનઃક્રમ 'બાપુ'ની આજ્ઞાનું કેટલું પ્રાગત્ય હતું, 'નવજીવન'ની સાથેના મનઃક્રમ તેમના સ્વામીના પ્રેમનું કેટલું પ્રાગત્ય હતું તે બીજા શું જાણે ?

અહો જાહેરજીવન, તને શું કહીએ ? તે અમારી શાળા કેમ હતી લીધી ? અમારા કાકા કેમ લઈ લીધા ? પણ જાહેરજીવનને કાર્ડ પણ કેમ દહેવાય ? તે તો અમારું જ જીવન અમારું જાહેરજીવન, બાપુ, સન્યસ પાક, સન્યસ પાક, અને અમારી શાળાને અને અમારા કાકાને સોળે કળાએ ખીલવા દે

દેશ જોવાની રહિએ જ ક્યો હોઈ એવા પ્રસંગો બોલા છે પણ સ્વરાજ-સેવાના અનેક કાર્યોને નિમિત્તે દેશમાં ફરતુ પડતુ તે દરમિયાન અનાયાસે જો જોવાયું તેટલાથી સતોષ માન્યો હતો પણ આમ સહેજસાજ કરતા કરતા એટલું બડું જોવાયું અને કેટલુંક તો એટલી બધી વાર જોવાયું કે હવે 'હું અમુક પ્રાન્તનો છું' એની ભાવના જ મનમાં રહી નથી સિંધુથી માંડીને આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી જ્યાં જઈ ત્યાં આત્મીય સંજ્ઞાનો વર્ણ જ છે અને તેમની માન્યતા તે તે સમાજની આત્મિક સ્થિતિ એટલી ગ્રીહાવર થી જાણવાની મળી છે કે દરેક ઠેકાણે એ લોકોમાંનો જ હું એક છું એવું હંમેશાં લાગ્યું છે એના પ્રમાણમાં બહુ એણું લખાયું છે બીજા અનેક વિષયો પર લખવાનું મન ધાડીવાર થયું છે પણ એ બહુ લખાયું નહીં એના રસપસો નથી પણ દેગ દર્શનનો આનંદ બ્યક્ત કરાયો નહીં એનું દુઃખ અખંડ સેવતું પડ્યું છે એનું કારણ એટલું જ છે કે દેશ દર્શન માટે મન દેવદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે કેવલ કુટુંબની 'દિશી, કલાની સંસ્કૃતિથી અથવા વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી હું ક્યો નથી પણ એ કુટુંબ એ સંસ્કૃતિ અને એ જિજ્ઞાસા, જાણેને કૃતાર્થ કરે એની ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને ભારતવર્ષમાં બને ક્યો છું

ઘેર પિતાને ફોટોગ્રાફીનો શોખ હોવાથી કાકા તેના સિદ્ધાન્તો ઘોડા ઘોડા જાણતા. આ જ્ઞાનને લીધે તેમને શાળાનું દૂરનીન વાપરતાં આવડી ગયું. આને લીધે જ્યોતિષના રસમાં વધારો થયો.

કાકાને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય બહુ પ્રિય છે. કુદરતનાં દર્યોના તે ભોક્તા છે. નાનપણમાં તે કારવારમાં રહેતા ત્યારથી જ આ વસ્તુનાં ચિહ્ન જોવામાં આવતાં. કારવાર એ તેના સૃષ્ટિવૈભવથી પ્રવાસીઓને હંમેશાં આકર્ષે છે.

૧૯૦૪ થી ૧૯૦૭ સુધી કાકા પૂનાની ફરમ્યુસન કોલેજમાં હતા. ત્યાં તેમના ઉપર પ્રથમ છાપ પ્રિન્સિપાલ પરાંજપેની પડી અને મંસાર-સુધારા અને નાસ્તિકતાના કેશમાં તે ઘેરાયા. આ કેશના તાનમાં તેમણે ચોટક્ષી અને જનોઈને રમ આપી દીધી. મંદિરમાં દર્શને જવું એ મહાપાપ સમજવા લાગ્યા. ઇશ્વરના એક ભક્તમાંથી માણસ આવો નાસ્તિક જે મંજોગોમાં બની જાય તેનાથી સાવધાન થઈ જવા જેવું છે. કાકા જેવો તીવ્ર વિચારક અને સત્યશોધક વૃત્તિવાળો નૌજવાન આવી દશામાં લાંબો વખત ટકી ન જ શકે. છુદ્ધિવાદ (રેશનાલિઝમ)માં જ કંઈ ફિલસૂફી સમાઈ જતી નથી તેમ કો. પરાંજપે એકલા જ હિન્દુસ્તાનના છુદ્ધિશાળી નેતા નથી. કાકાના વાંચવામાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનાં અને ત્યાર પછી સ્વામી વિવેકાનન્દનાં લખાણો આવતાં તેમની આ મંથનમાની વૃત્તિ ઊડી ગઈ. વિવેકાનન્દે ધર્મ અને દેશશક્તિનો જે સુંદર મેળાપ કર્યો છે તેણે કાકાને ખૂબ આકર્ષ્યાં.

રાજદ્વારી વિષયોમાં કાકાના વિચારો જહાલ રહેતા, પણ પૂનાના મુત્સદ્દી સોહા સમાજસુધારાના શત્રુ હોવાથી તેમને એમની રીત ગમતી નહિ. બિપિનચંદ્ર પાલના લેખોમાં દેશશક્તિ અને સમાજસુધારો એ બેની સમુક્તિ એકતા કરેલી જોઈ તેમને સમાધાન થયું. આગળ જતાં અરવિંદ ઘોષ, વિવેકાનન્દ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેના ધાર્મિક અને સામાજિક વિચાર પણ તેમને ગમ્યા. દરેકના વિચારોમાં શો શો ભેદ છે એ પણ તેમને સમજવા લાગ્યો. આ રીતે કાકાના જાગૃત ધાર્મિક જીવનનો આરંભ થયો; અને એ જ તેમના જીવનની એક વિશેષતા છે.

હવે કાકાને શિક્ષણનું કાર્ય કેટલું પ્રિય છે તે વિશે એક શબ્દ. મંજોગોના બળથી તેમની અને વિદ્યાર્થીવર્ગની વચ્ચે અન્તર આવી ગયું છે, પણ વિદ્યાર્થીઓએ કાકાનું શિક્ષણ ગ્રામ્યું તેવું બીજી તરફથી પ્રશ્ન એ તે મેળવ્યું; અને આ મોટા વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં બાળકો કરતાં શિક્ષણની કાંઈ ઓછી જરૂર નથી હોતી. પણ શિક્ષણનું કાર્ય તેમને કેટલું પ્રિય છે ?

જામી ખામી રહી ગઈ. તેમના જીવન ઉપર પુસ્તકોના કરતાં પ્રવાસનું અને મિત્રોના કરતાં શિક્ષકોનું જ પરિણામ વિશેષ છે.

કારવારમાં એક હિન્દુ રફલ નામની શાળામાં કાકા જતા. તે શાળાના ચાલક વામન મંગેશ દુલાધી એ કાકાના સાચા શિક્ષક. તેમના નૈતિક ચારિત્ર્યની તેમ જ શિષ્યવ્રતસભ્યની અસર કાકા ઉપર ખૂબ થકી. તેમના વિચારો થોડા ધણા આર્થનાસમાજ જેવા હતા. તેઓ સુધારક ખરા, પણ સહેતો સહેતો સુધારો કરવાના મતના. નૈતિક જીવનની સ્પષ્ટ કલ્પના કાકાને એમની પાસેથી જ પ્રથમ મળી.

શ્રદ્ધાભક્તિ જે કાકામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે તે અત્યન્ત જન્યપણમાં માતા-પિતા પાસેથી તેમણે ગ્રાપ્ત ક્યાં છે. માતૃશ્રીની પરાપકારવૃત્તિ અને પિતાશ્રીની ઈશ્વરનિષ્ઠા ને પાપભીરતા.

કાકામાં જે ભક્તિભાવ જોઈ એ છીએ તેને એક પટાવાળાએ પોષ્યો છે. સાવંતવાડીમાં તે રહેતા ત્યારે એક વિદ્યલક્ષ્મી પટાવાળો તેમને ત્યાં હતો, તેણે કાકાને કહ્યું કે ભગવાન ચૌદ વર્ષ સુધીના જ અપરાધોની ક્ષમા કરે છે, એટલા માટે નાનપણમાં જ ભક્તિ શરૂ કરી દેવી જોઈ એ. ત્યારથી કાકાએ નામસ્મરણજપ શરૂ કરી દીધો. બે કલાક જપ અને ચાર કલાક 'ધૂળ કરે. તે ૧૮૯૫ની વાત હશે. કાકા તે વખતે ત્રીજી મરાઠી લખતા. કાકાને તે વખતે જોનાઈ પણ આપેલા નહોતી. ત્યાર પછી થોડે વખતે કાકાને પંડરપુરની જગ્યાએ જવાનું થયું. વાટમાં એક ગરીબ વૃદ્ધ વારકરી (પંડરપુરની વાગ્યાએ સતત જ-આવ કરનાર) દીઠો. તે ટાઢા રોટલાના ટુકડા પાણીમાં પલાળીને ખાતો હતો. ભક્તિના આવેશમાં આવી જઈ ને તે ડોસો છતી મોકળા મૂકીને રડતો હતો. ભક્તિનો અતિરેક પ્રથમ કાકાને આ ગરીબ અભણના ડોસાએ દેખાડ્યો.

આ શ્રદ્ધાભક્તિનો વિકાસ પાછળથી શાળાશિક્ષણે અટકાવ્યો, કારણ કે એકલા જૌદિક જ્ઞાનની જ ત્યાં વ્યવસ્થા હોય છે. જૌદિક વિષયોનો ધીમે ધીમે કાકાને રંગ લાગ્યો.

અંગ્રેજ દફતી ને હમીમાં પકાનાસરાવ ચંદાવરકર કરીને શિક્ષક હતા, તેમણે કાકાને ગણિતમાં સુંદર પ્રવેશ કરાવી આપ્યો. તેઓ ગણિતના ખરા ભોક્તા હતા. કાકાનું ગણિત સારું તો પડેલેથી જ, પણ ગણિતનાન્દ તેમને પડેલો આ શિક્ષકે જ ચખ્ખાડ્યો. આ જ અવસરમાં કાકાને ગણિત જ્યોતિષનો પણ રંગ લાગ્યો.

આપી કે સ્વદેશીની ચળવળમાં પડવાથી અભ્યાસમાં પાછળ પડી જશે અને શિષ્યવૃત્તિ મેળવવાની તક ગુમાવી બેસશે.

કોલેજ છોડ્યા પછી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેની સૂચનાથી કાકાએ બેળ-ગાંવનું ગણેશ વિદ્યાલય હાથમાં લીધું. પણ ત્યાંનું વાતાવરણ પમંદ ન પડવાથી કાકાએ એક વર્ષમાં તે છોડી દીધું. આ જ અરસામાં કાકાએ બેળગાંવના શ્રી ગુણાજીની સાથે રામતીર્થનો મરાઠી તરજુમો બહાર પાડ્યો, અને એ રીતે મરાઠીના એક લેખક તરીકે તેઓ બહાર આવ્યા.

ગણેશ વિદ્યાલય છોડ્યા પછી બીજું કંઈ કામ ન હોવાથી કાકાએ એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બીજી એલ.એલ.બી.ની બે ટર્મ્સ લરી હશે ત્યાં 'રાષ્ટ્રમતે' તેમને તેમના ખરા કાર્ય તરફ ખેંચી લીધા. 'રાષ્ટ્રમત' એ કેવળ છાત્રું જ ન હતું, પણ ૩૦-૩૫ રાષ્ટ્રભક્તોનું એક મંડળ હતું. મંડળના સરદાર ગંગાધરરાવ દેશપાંડે હતા. મંડળમાં કાકા કાલેલકર ઉપરાંત દત્તોપંત આપટે, વીર વામનરાવ જોશી, ઓગળે, સ્વામી આનંદાનંદ (જે તે વેળાએ એક ચપળ બાળક હતા) વગેરે હતા. પાછળથી આ દરેક જણે રાષ્ટ્રીય લડતમાં પોતપોતાનું અવેશત બતાવી આપ્યું છે.

આ અરસામાં કાકાને વડોદરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયની તરફથી આમંત્રણ આપ્યું, જે તેમણે સ્વીકારી લીધું. ત્યાંના તેમના અનુભવ અને તે બધું થતા તેઓ હિમાલયની યાત્રાએ ગયા ત્યાંના અનુભવ, ત્યાર પછી તેઓ પાછા મસારમાં આવ્યા ને મહાત્માજીનું નેતૃત્વ સ્વીકારીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં ને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાયા એ બધા પ્રમંજા તાજ તાજ છે, અને એવા મહત્વસર્યા છે કે તેમને અપાઠાનંધ ન્યાય આપવો મુશ્કેલ છે. કદાચ કાકા પોને જ તે પ્રમંજાને યોગ્ય ન્યાય આપનારે અધિકારી છે. પ્રસ્તુત લેખક તો અહીં જ વિરમે છે. વાચક આ માતૃશૂમિના અનન્ય ઉપાસકનું જીવન જાણે અને તે કેમ ધડાયું તેનું ચિન્તન કરે એ લેખકની ખ્વાહેશ છે. લેખકની પ્રાર્થના છે કે કાકા દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે અને જગન્નિયંતાની યોજનાઓમાં તેઓ તેનું મનઃમગ્નું સાધન બને.

અથવા શીખવવાની તેમની અદર ટેલી થયે છે તે વાત પર આવીએ તદ્દન નાનપણથી તેમને પોતાના વર્મના જોડીદારને શીખવવાની ટેવ હતી તે અરસામા રામી વિવેકાનન્દનો એક ખાનગી પત્ર તેમના વાચનામા આન્યો તેમા લખ્યું હતું કે દેશોદ્ધારનો મે અનેક વેળા અનેક રીતે વિચાર કરી જોયો છે, અને દરક નખતે શિશુજી એ એક જ જનામ મને મળેલો છે આ પત્રથી કાકાના નિચારને મજબૂતી મળી અને તે શિશુથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ દેહ ગાદ્યાય શિશુજીને અર્પણ છે

૧૮૯૭ની સાલમા ક ને પહેલા કાકાના સૌથી મોટા ભાઈ સ્વદેશી મત પાળના લાગ્યા કાકા અને તેમના બીજા ભાઈઓ એ નખતે તેમની ટેકડી કરતા, પણ ૧૯૦૫મા સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યચળનના શરૂ થતા બહુ બદલાઈ ગયું કાકાએ મોટા ભાઈની કઠેલી હાસીના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સ્વદેશી મત ગ્રહણ કર્યું ૬ વર્ષ સુધી તેમણે તાકર હોડી કપડા તેમ જ બીજા વસ્ત્રો બની શકે તેટલી સ્વદેશી જ વાપરી શરૂ કરી, પણ તે વખતના સ્વદેશીમા અને આજના સ્વદેશીમા ઘણું તફાવત છે તે વખતમા સ્વદેશી હોય એવી ફેશનેબલ ચીજો વાપરીને લોકો એમ માનતા કે આ રીતે આપણે સ્વદેશી જીવનરિવાજોને ઉત્તેજન આપીએ છીએ હવે એ વિચાર પલટાઈ ગયો છે આપણા શીલ્પુ મુખ્ય અમ્ર સાદાઈ બન્યું છે કાકા પણ તે વખતના સ્વદેશીમા પસાર થઈને આખરે આજના શુદ્ધ સ્વદેશીમા આન્યા હોય એમા નવાઈ જેવું કશું નથી પોતાના કોલેજકાળનો એક પ્રમંથ કાકા હજી પણ યાદ કરે છે પ્રો એક, જે પાછળથી સમર્થ વિદ્યા લયના આચાર્ય બન્યા હતા તેઓ તેમને તર્કશાસ્ત્ર શીખવતા તર્કશાસ્ત્રની પોતાની નોંધ કાકાએ પહેંકી કે પનીની 'ઇન્ડિયન એકસરસાર્થક છુક'મા લખી હતી પ્રો એક પાસે તે નોંધવહી જતા તેમણે તેમાના 'ઇન્ડિયન' શબ્દ ઉપર પ્રશ્નચિહ્ન કરીને નોંધ પાછી આપી બીજે દહાડે કાકા સ્વદેશી નોંધ લાગ્યા, તેમા બહુ ફરીથી લખી કાઢ્યું અને પ્રોફેસરને તે બતાવી તે હસ્યા, કાકા હસ્યા કાકાની આ સ્વદેશીની મૌન દીક્ષા પ્રો એક તે વખતે સ્વદેશી રેશમનો અણુડિયા રંગનો અબ્બો પહેરતા

કોલેજમા કાકાના વખતમા વિનાયક સાવરકર હતા તેમના પ્રભાવને છીધે કાકાને ક્રાન્તિકારક વિચારો પમંદ પડવા લાગ્યા કોલેજમા ગણિતને બદલે તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો લેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું, એ જોઈને પ્રિ પરાજપેને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું તેમણે કાકાને લાગણી સાથે ચેતવણી

નમૂનો તૈયાર કરવો હોય, હિંદુસ્તાનના સાધુમંપ્રદાયની, અન્નજનોની, ધર્મ-શાળાઓની ખામીઓ અને ખૂબીઓ જાણવી હોય કે એન્જનિયરિંગ કે ખગોળશાસ્ત્રનો રસ જોઈતો હોય તો તે બધું કાકા પાસે જ્યારે જઓ ત્યારે હાજર જ હોય.

*

સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી શું કરશો એ પ્રશ્નના જવાબમાં કાકા કહેતા કે હજુ એશિયા ખંડની યાત્રા કરવાની મનમાં લાલસા રહી ગઈ છે તે પાર પાડીશ; કોઈ વાર કહેતા કે સ્વરાજ્યમાં ભલે આપણા સત્તાપ્રિય ભાઈઓ મહાલે, આપણે તો શિક્ષક રહી પ્રજામાં પ્રાણ ફૂંકવાનું જ કામ કરવાનું છે.

સંસ્કૃત ભાષા ગમે તેટલી અધરી હોય, એનું વ્યાકરણ ગમે તેટલું અટપટું હોય તોયે એ આપણી ભાષા છે, આપણે બનાવેલી છે. એમાં આપણી પ્રભુતા સ્વભાવ અને એમનું માનસિક ઘડતર પ્રતિબિંબિત થયેલાં છે. એના પોષણ મારફતે જ આપણે સંસ્કૃતિપુષ્ટ થવાના છીએ. અંગ્રેજોને ગ્રીક કે લૅટિન જેમ પરાઈ ભાષા છે તેમ સંસ્કૃત આપણે માટે નથી. સંસ્કૃતનું પોષણ છોડીશું તો આપણે બધી રીતે ફીણ થઈશું. આપણી સાંસ્કૃતિક એકતા અને સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિમાં સંસ્કૃતનો ફાળો સૌથી મોટો છે. વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યનું મંથન કરી એમાના ચોદ નહિ પણ ચોદ હજાર રતનો આપણી દેશી ભાષામાં આપણે આણવા જોઈએ. અને એ વારસાની સુગંધ આપણાં તમામ લખાણોમાં મોકળી જોઈએ.

‘જીવનભારતી’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬-૭.

—કાકાસાહેબ કાલેલકર

૮. સાંભળેલી વાતો

છમનલાલ નથુભાઈ ભંશી

પિતાંજીની છાત્રા એવી હતી કે દુરુ બે બી.એ. પાસ થયા પછી પંચકોલાતની પદવી મેળવી લે તો બહુ સારું. પણ કાકાને મૂળથી વકોલાતનો તિરસ્કાર હતો. પણ પિતાને દુભવવા પડે તેનું તેમને પાસાવાર દુઃખ હતું. બી.એ.ની પરીક્ષા આપ્યા પછી પિતાજી પાસે રહેવા કાકા બેલગામ ગયા. પિતાનું ધોતિયું નોકરને ધાવા ન દેતાં પોતે જ ધુએ, દેવ-પૂજાની સર્વ સામગ્રી પોતે જ તૈયાર કરે, પિતાના બૂટ પોલીશ કરવાનું કામ પણ સિપાઈને ન કરવા દેતાં પોતે જ કરે. પિતાજીને બીજી બધી રીતે રીઝવીને વકોલ બનવાની તેમની એક આરાનો સવિનયભંગ કરવાની પાત્રતા તેમણે તે વખતે મેળવી હતી. પિતાજીને ખોટું તો લાગ્યું પણ કાકા પર શેષ કેમ કરી શકે ?

*

જ્યારે જ્યારે આજણુ મુવકે કાકા પાસે કાંઈ કામની દિશા બાંધવા જતા ત્યારે કાકા તેમને અન્યજસેવાનું કાર્ય બતાવતા. તેમનો નિશ્ચિત મત છે કે અન્યજનેની સેવા શુદ્ધમાં શુદ્ધ આજણોએ જ કરવી જોઈએ.

*

કાકાસાહેબ એટલે જીવતો બગતો સર્વસંગ્રહ. નાનુંથી મોટી બધી બાબતો વિશે તેમને કંઈક કહેવાનું હોય જ. તેના ઉપર તેમણે વિચારી રાખ્યું હોય જ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની રૂપરેખા દોરવાની હોય કે બાળકનું મન રંજન કરવાને એકાદ ચિત્રની રેખા દોરવી હોય, ગ્રામમુધારણાનો વિચાર કરવાનો હોય કે કુલકારના ચાકની મુધારણાનો વિચાર કરવાનો હોય, અન્યજ-આશ્રમની યોજના કરવી હોય કે સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ પાવખાનાનો

શીખવતા હોય ત્યાં જઈને જિભો રહેતો, અથવા કોઈક વાર તેમને ખરાબર ખાસેલા જોનાંની ખાતર દીવાલ પાછળ જિભો રહીને તેમને સાબળતો. તેમને ભૂગોળ શીખવતા સાબળીને મારા મનમાં એમ થઈ ગયેલું કે હુંયે બાળ જેવડો નાનો હોત અને એમની પાસે ભૂગોળ શીખત તો કેવું મારું પછી તો મને એ બાળની સાથે પણ દોસ્તી થઈ બાળની સાથે ગમતા, વિનોદ કરતા, તેને વાદળાઓની અનેક આકૃતિઓમાં નકશા લખાવતા, પ્રાણીઓની આકૃતિઓ બતાવતા, તારાઓની અનેક કથાઓ કહી ખગોળ શીખવતા, પાર વગગના શીખવા ભેગા કરી ભૂસ્તર શીખવતા, અને રાત્રે એક વાત સાબળ્યા પછી જ સૂનાર બાળનું દરરોજ નની નની કથાઓ કહી ઋષ્ટુ પૂડું કરતા કાકાની સાથે ગાઢ મૈત્રી થઈ કાકાની સાથે વધારે મૈત્રી થતા બાળને જરા ઈર્ષ્યા થતા લાગી કે કાકાની સાથે ગાતો કરનાર પોતાનો તેટલો વખત કાકાની પાસે લઈ લે છે આ બાળે પણ પોતાના ગાતો સાબળનાના શીખવે શ્રવણબંધની લડતના આ જમાનામાં કેવી રીતે ત્યાગ કર્યો તેની કથા હું એક વાર 'નવજીવન'માં આપી ચૂંકો છું કાકાના જેવા પિતા થનાને લાયક પુરુષો બહુ ઓછા જ મારા જોનામાં આવ્યા છે

૩

બહુ મોટા માણસની સ્ત્રી થવાનું જોના ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તેના ભાગ્યમાં બહુ સુખ લખેલું નથી હોતું, એમ ટોલ્સ્ટોય જોનાનો મૂઠમસાર જોઈ વારંવાર કહેવામાં આવે છે કાકી આ વાતને ખોટી પાડે છે ગુજરાતને આજી નાખનાર કાકા થયા તે પહેલાં કાકા-કાકીની વાતો, વિનોદો, વદનાડો મેં ઘણાં જોયાં છે એક વાર કાકીના દેખતા કાકા મને પોતાનું સમયપત્રક બતાવતા લાગ્યા તેમાં અમુક સમય - કલાકથી વધારે કાકીની સાથે માઢળ (વદનાડ) માટે નોંધેલો હતો ! કાકી તે વેળા તો ચિઠાયા, પણ પાછળથી તેના ગમમાં રહેલો વિનોદ સમજી ગયા એ ગુણ કાકા અને કાકીમાં સમાન છે, બંને લક્ષ્ય છે - કાકા અનેક વસ્તુના, કાકી કાકાના - પણ બંનેમાં પોતાનું પોતાપણું જળવવા જેટલી હઠીલાઈ પૂરતા પ્રમાણમાં છે ચોવીશે કલાક પોતાના ચિંતનમાં મગ્ન, અજળ એકાગ્રતાથી એક વિષયમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં સરી જતા, જીવતા જ્ઞાનચક્ર જેવા, અનેક મિત્રોના અનેક પ્રશ્નોના હિતર અને ખુલાસા આપતા કાકાને કોઈ સુપરવને દિનસે - દાખવા તરફકે બેસતા વર્ષને દિનસે - તેમના આરડામાં જઈને જુઓ તો તમે ચકિત થાઓ કાકી જે પ્રમાણે ક્રિયા કરવાનું કહે, નાના ઘોનાનું કહે, ખાવા પીવાનું કહે, તે જ પ્રમાણે પાસરા

૯. કાકા

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ગાંધીજીને વિશે લખના મને જેટલી મૂંઝવણ થાય તેટલી જ મૂંઝવણ કાકાને વિશે લખતાં મને થઈ રહી છે. કારણ કાકા પ્રત્યે મારી ભક્તિ એટલી બધી છે કે તે વ્યક્ત કરતાં કદાચ હું તેમને મૂંઝવી નાખું, અને તેમની પાછળ તો મારાથી તેમ ન જ થાય. એટલે હું મારી ભક્તિને થોડો વખત ખીસામાં મૂકી કાંઈક લખવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

૧

ગાંધીજીની સાથે હું ૧૯૧૬ના નવેમ્બરમાં જોડાયો ત્યારથી લગભગ ૧૯૧૯ સુધી કાકાને મેં ઝોળખ્યા જ ન હતા એમ કહું તો ચાલે કાકા આજે જેટલા આપ-ઓલા હતા તેટલા તે વેળા ન હતા. એક દિવસ તેમણે પોતાનો ‘સ્વદેશી ધર્મ’ ઉપરનો મરાઠી લેખ મને આપ્યો અને તેમનામાં કાંઈક અસ્વાભાવિક લાગતી, છતાં અઘાપિ પર્યન્ત તેમને વળગી રહેલી, નમ્રતા સાથે કહ્યું, ‘વાંચીને તમારો અભિપ્રાય આપો.’ હું લેખ વાંચી ગયો - અભિપ્રાય આપનારના ગાંભીર્યથી વાંચી ગયો. અને તેમને મોઢે ચડી ન મૂંઝવવા ખાતર તે જ લેખમાં એક કાગળની દાખલી મૂકી તેના ઉપર લખ્યું : ‘શિવ્યસ્તેઽહ ણામિ માં ત્વા પ્રજ્ઞમ્,’ ગાંધીજીને સ્વદેશી ઉપરનો નિગ્રધ મેં વાંચ્યો હતો, તે ઉત્કૃષ્ટ લાગેલો. પણ આ લેખમાં મને તે લેખના કરતાંય કાંઈક બધારે લાગ્યું. કાકા તરત જ મારી પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, ‘અભિપ્રાય આપ્યો હતો, આ નહિ’ થોડી વાર રહીને ખોટા, ‘બાપુનો લેખ વાંચ્યા પછી તેમાંનો કેટલોક ભાગ ખીલ્યો છે.’

આ મારી કાકાની પહેલી ઝોળખણ.

૨

પછી તો કાકાને ત્યાં હું જતો આવતો ગયો. તે બાળકોને લઈને



શ્રી કાકાસાહેબ કાયેલકર અને અ.સી. લક્ષ્મીનાર્થ કાયેલકર, ચિ. સતીશ
(ડાબી બાજુએ) અને ચિ. બાળ સાહે

કોર મર્દને ક્યે જતા કાકાને જોઈને કાકા અને કાકા - બંનેને પત્રે પડવાનું મન થઈ ગયું.

૪

કાકાની વફાઈ જેવી તિલક મહારાજ પ્રત્યે તેવી જ ગાંધીજી પ્રત્યે, જેવી કાકા પ્રત્યે તેવી જ તેમના મિત્રો પ્રત્યે છે. તેમના તરફ આકર્ષાતા અનેક મિત્રોને તેમના તેજથી અંજતા બચાવી લેવાનો તેમનામાં અસાધારણ શુભ છે. આના મૂળમાં એક ખાસ વાત રહેલી છે. તેઓ પોતાના જોડલા નિધુર પરીક્ષક છે તેટલા નિધુર પરીક્ષક તેઓ ખામના નથી, તેઓ પોતા પાસેથી જોડલી આશા રાખે છે તેટલી પોતાની આસપાસના માણસો પાસેથી નથી રાખતા. આમ પોતા પ્રત્યે નિધુરતા અને પર પ્રત્યે કરુણાનાં તાજવાં સમાન રાખનાર જોડલા વિરલા હોય છે !

જતાં મિત્રોને ચઢાવવાની ખાતર તેમના પ્રત્યે પણ નિધુર તેઓ થઈ શકે છે. જગતમાં એકે પ્રીતિનો સંગ્રહ અન્યોન્ય - ઉત્કર્ષકારક ન હોય તો વિશુદ્ધ નથી એ સિદ્ધાન્ત તેમણે જીવનમાં અપૂર્ણ રીતે ઉતારેલો છે. બેલગામમાં એક વાર હું તેમને ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે પોતાના એક પરમ મિત્ર રા. યાજ્ઞીએ કાકાની આગળ એક વાર પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે 'આ ન પીવી.' આ ન પીવામાં તો કાંઈ ભારે વાત ન હતી, છતાં એ પ્રતિજ્ઞા ટકાવી રાખવી હોય તો જ લેવી એવો આગ્રહ કરીને એમણે રા. યાજ્ઞીને કહેલું કે 'જો જો દો, હું સાક્ષી રહું છું. મને ફસાવશો નહિ.' બેલગામમાં હું હતો તે વારે એ મિત્ર એક દિવસ તેમને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા તૂટી છે, અને આ પીવાનું તો તેમણે ક્યારનુંયે શરૂ કરી દીધું છે. તરત જ તેમની આગળ કાકાએ વચનો ઉચ્ચાર્યા, 'આમ પ્રતિજ્ઞા તે તોડતી હશે ! મારી આગળ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તમે તોડી એટલે મારામાં એટલી નગજાઈ જ હશે. હું જ્ઞાન દિવસના ઉપવાસ કરીશ.' પોતાની શાળાના વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં એક વાર કાંઈક અશુદ્ધિ જોઈને, પોને લાંબો વખત તે વિશે અગ્રાનમાં રહ્યા તે ખાતર અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રાવશિત શીખવવા ખાતર તેમણે જોડલાક ઉપવાસ અને એક વર્ષ સુધી એક જ ભોજન લેવાની કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધેલી.

૫

અસહકાર પદેલાં યોડા વખત આગળ જ તેમનામાં ઈશ્વરે જગતનાથી ઓછા અળગા રહેવાની સુદ્ધિ આપી. તેમણે ઠાકઠાક વાર પોતાના લેખોના ચમકારા કરવા માંડ્યા. એક વાર શ્રીમત્કલકશ્યાપનાં ઘોઝે દિવસે મચાવે



શ્રી કામસાહેબ કેનેકર ને આસી લક્ષ્મીબઈ મહેલવાર ચિ સતીગ
(ડાબી બાજુએ) અને ચિ બાળ સ છે



અયેક હા સતીશ તથા પુત્રવધૂ વહનવરેન અને પોત્રી ગેવા સાથ



પિતાશ્રી



નાના પુત્ર હા બાળપણના પુત્રો ચિ
રીષ્ઠ તથા ચિ સિદ્ધાર્થ (બેવ) નાથે

ખાળા રનારીએ નીકળનાના ધર્તિગને તેમણે પોતાની બદ્ધની ગાળાના કરતા વધારે અસરકારક રૂપકો દ્વારા ઉઘાડુ પાડ્યું હતું તે જોઈને મને ડિડેરો યાદ આવેલો. પણ ડિડેરો અને તેમના ભાઈબિધોની અથ અશ્રદ્ધાથી કાકા ધર્તિગોની સામે થતા નથી તેમની શાસ્ત્રભક્તિ, તેમની શ્રદ્ધા અને તેમનું સાધુ બ્રાહ્મણત્વ 'નનજીનન'ના નાયકોને સમજાવનાની શા સારું બૃજતા કરું ?

ગાંધીજીના જ્વેલમા ગયા સુધી જાણે પોતાને કાઈ લેના દેના ન હોય તેમ બાલ જગતની સાથે તેમણે બહુ મળ્યું બાધ્યો ન હતો. કોઈકોઈ વાર લેખોથી ચમકતા નાગપુર મહાસલા વખતે કથાટકના પ્રતિનિધિઓના પ્રશ્નોના જવાબમાં લાગટ સાત કલાક બોલતા, અને સૌના મોં બધ કરતા મે તેમને જોયા છે પણ ગાંધીજી ગયા ત્યાં સુધી તેમની આ બોલનાની શક્તિનો પણ તેઓ સચય જ કરી રાખતા. ગાંધીજીના ગયા પછી, જાણે ન છૂટકે તેઓ બહાર આન્યા તે પછી વિચારોનો કોઈ જનાળામુખી ફાટ્યો છે એવી ગુજરાત ઉપર અસર થઈ એમ જ્યાં ગયો ત્યાં સાક્ષ્ય છે એ વિચારપ્રવાહ સાથે જ જનાળામુખી હતો એમ તો તેમની સાથે ચોવીશે કલાક તેમની બાંધા માફક રહેનારા ભાઈ ચદ્રશકર શુકલ ગુજરાતને કોઈ વાર બતાવશે રનામી આનંદ બહાર હતા ત્યારે તેમનો જ્યારે હુકમ થતો ત્યારે કાકા લેખ સાથે તૈયાર હોય જ રનામી કહેતા કે એક હુકમની કોદાળી મારી કે કાકાની ખાણુમાંથી રતન નીકળી પડે એ રતનો સ્વામીના કરતા ચદ્રશકરે ઘણા બોધા છે કાકાને પોતાના વિચારપ્રવાહનો ધોધ ચલાવનાને નથી જોઈતી કલમ કે નથી જોઈતી શાહી, નથી જોઈતા ટેબલ કે નથી જોઈતી ખુરશી તેમને માન કોઈ લખનાર જોઈએ તેમને મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો લખનાર, તેમની બધી વિદ્વતા અને વિચારના ઊંચા ઉડ્યનો ત્રીલનાર પોતાનો વિદ્યાર્થી ચદ્રશકર મળ્યો એટલે તો પછી પૂછવું જ શું ? ચદ્રશકર પાસે હોય તો કાકા તેને હિમાલયની શાન્તિમાયે લખાવી શકે, અને હજાર માણસની હોહામાય લખાવી શકે

૬

હું જ્વેલમાંથી નીકળીને આવ્યો ત્યારે મને કામ મુળઈમાં મળ્યા મને કહેના લાગ્યા, 'હું આજકાલ બહુ પોતાબોલો થઈ ગયો છું' મેં લખની છોકરું કે તરત મને 'નનજીનન'ની ફાઈલ મળે એવી સૂચના આપી હતી, એટલે ગયા વર્ષની ફાઈલ મેં જોયેલી હતી મેં જોયું કે કામના લેખોની દૃષ્ટિએ જોતા તેમનું વચન સાચું છે તેઓ લેખો દ્વારા જોટલા

પોતા વિગે બોલી રહ્યા છે તેટલા ચાર વર્ષ ઉપર નહોતા બોલતા પછી તો 'વસન્ત' જોયું, 'યુગધર્મ' જોયું, 'સાગરમતી', 'પુરાતત્ત્વ' જોયું, 'બાલમિત્ર' જોયું, - જ્યાં જોઉં ત્યાં કાકાના જ વસન્ત ફૂલીફૂલી રહ્યા છે એ જ કાળમાં પુસ્તકોનો ફાલ જોયો તો તેયે જાણે ન મળે ઉપ-નિષ્પાદનરહિત, આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ-જેવા ચિરંતન પુસ્તકો મને એમ થઈ ગયું કે મારા જેવા જેલમાં શા સારુ ગયા હશે ? કાકા જેવા ગયા હોત તો દેશને ફેટસો લાલ થાત ! અને જાણે મારી ઇચ્છા જ ફળી હોય તેમ થયું

પશુ આ ઉપગત કાકા લેખો દ્વારા જ નહિ પણ પોતાને વિશે ઉદ્દગારો દ્વારા આપબોલા ચલા છે એમ મેં જોયું 'તમે મારા આશ્રમે વિશે લેખ જોયો ?' 'તિલક મહારાજ ઉપરના મારા લેખો અને બીજા ફેટલાક તે ઉપગત લખીને એ પુસ્તકાલયમાં બહાર પાડનાનો ઇરાદો છે', 'રામાયણના નાના પાત્રો વિગે લખવાને " — " ને સૂચના આપી છે', 'મારે પુસ્તકાલયોકનની કળા પણ કેવી થાય તે બતાવું છે', 'દશેરા ઉપર લખ્યો છે એના જ આપણા પર્વો ઉપર લેખોનાળું એક પુસ્તક બહાર પાડવું છે' 'પુરાતત્ત્વ મંદિર હિન્દુસ્તાનમાં આદર્શ' મર્યાદા યાચ અને સ્થાન સ્થાનના નિબંધોનો આપણે ત્યાં ભેગા થાય એવું કરીએ' આ અને બીજા પોતાની પ્રતિષ્ઠા ભરી દેનારા અનેક નયનો એમના મુખમાંથી બ્યાર ત્યારે નીકળવા લાગ્યા આમ પોતા વિગે કહી ન બોલનાર કાકાને એકાએક કેમ વાણી પ્રગી હજ એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કારણ એ જ હોય કે અબોલાનો કાળ તેમનો સગર્ભાસ્થાનો કાળ હતો, અને તે અસ્થા કોઈ લાગળ સ્ત્રીની જેમ તેઓ સૌનાથી ઢાયા કરતા પ્રસૂતિ પછી આપોઆપ તેમની શરમ ભાગી, અને તેમના બાળકો જ્યાં ત્યાં દેખાના લાગ્યા તેમને વિશે બોલતા પોતે પણ મહાત્મ છોકરો અસાધારણ સગર્ભાસ્થા પછીનો એ અસાધારણ પ્રસૂતિકાળ હજી ચાલે છે, અને સતત ચાલતો રહેશે એ પ્રસૂતિ કાળના અનેક સાક્ષીઓ તેમના મતાનોના અનેક વર્ણન આપી શકે આ અકાળ જ એવું થોડું મળી જાય એની વ્યવસ્થા થઈ છે પણ તેમની સગર્ભાસ્થાનો કાળ, તેમનું તેજસ્વી વિદ્યાર્થીજીવન, તેમનો સ્વયંસેનક કાળ, તેમના તપો, મકટો, પુરસ્કારો, એ અર્ધમન્યાસ પછીનો પાછો સસારસંબંધ, અને અતે તેમનો નિષ્કામ, સક્રિય સન્યાસ-આ વિગે તો કોઈ બીજો કહે તેના કરતા તેઓ પોતે જ એક દિવસ કહેશે

૧૦. કાકાસાહેબ (રા. કાલેલંકર)

લીલાવતી યુનરસી

અંધારી રાતે ભરનિદ્રામાં જાગતાં દૃષ્ટિ કેં શોધ કરતી હોય તેમ આકાશ-
ના પટ પર ફરી વળે અને એક તેજસ્વી તારકમણિને ઝમકતો
લેઈ ત્યાં હરે, તેમ ગુજરાતના નાના મોટા ધણા વિચારકો ને શિક્ષણ-
શાસ્ત્રીઓમાં લમી વળતી દૃષ્ટિ કાકાસાહેબ ઉપર હરે છે હિન્દુસ્તાનની
ખાણના ધણા રત્નો મૂલ્યવાન બહુ હતા પણ એમનો ચમકાટ માત્ર એમની
ખાણને જ અજવાળતો. ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે પૂજ્ય પ્રાધીજીસમા રત્ન
પરીક્ષક એને મળ્યા, અને પરિણામે કે કે રત્નોને ઝાળખવાનું ભાગ્ય
ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયું; એમનું એક મહામૂલ્યવાન રત્ન તે કાકાસાહેબ

જ્ઞાનને સર્વ દિશાએથી અને જોટલી વિસ્તૃતતાથી જોવાય તેટલું જોવું
અને તેને પચાવવું, છુદ્ધિના મહાન લેદોને હેઠળના એ કાકાસાહેબનું જીવન
કાર્ય છે પણ તે એટલેથી જ સમાપ્ત નથી થતું. શિક્ષણશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ
એ જગત જુએ છે પણ એમની દૃષ્ટિ ત્યાં જ અટકતી નથી. છુદ્ધિ એમને
હોડતી નથી, પણ લાવના અને આદર્શો એમના ઉપર સત્તા ચલાવે છે.
ખાળકની કીલુક વૃત્તિ એમનામાં છે યુવાનનો વેગ અને વૃદ્ધનો સયમ છે
અને એ સર્વમાં એમનો મર્માંગો વિનોદ રસ પૂરે છે

છુદ્ધિમાન પુરુષોનું મૂલ્યજન ધણું ખરું બહુ શુધ્ધ હોય છે ઉપકાર
કરતા હોય કે દયા કરતા હોય તેમ તેઓ પોતાના અશિક્ષિત સ્વજનોને
નિભાવી લે છે, પણ કાકાસાહેબ વિદ્વાનોની સામાન્ય માટીથી ઘડાયેલા
નથી કાકાથી અસ્પર્શ છુદ્ધિની ટાંચો પર જિલા રજા છતાં કાકાની નાની
લાગતી વાતોને જરાયે કંટાળ્યા વિના અને કદાચ રસ લઈને એ સાંભળતા
હશે. એમના પુત્ર પ્રતિનો એમનો પ્રેમ એ એમના ત્રિશ્વપ્રેમનું કેન્દ્ર હશે

અને જગતના નાના તેમ જ મોટા બાળકો પ્રયેની તેમની ધીરજ અને રસ કે જોછા નથી

જગત એમણે ખૂબ જોયું છે અને અનુભવ્યું છે, અને તેથી દ્રષ્ટાના કોટુકલયા હાસ્યથી કે પ્રેક્ષકના અદ્વૈતારયથી નહીં પણ જગતમા જઈને તે જગતવાસી થઈને, અને તે છતાં પ્રેક્ષકસમુદ્ધરત્વ રાખીને

દેવ એ એમને માટે સર્જઈ નથી બધન પાળે છે છતાં એ બધનોતો બાધ એમને નથી નહતો એમના શિષ્યોના એ પ્રિય શુરુ છે મિત્રોના એ માર્ગદર્શક સખા છે, સાક્ષરોના એ સમોપડિયા સાથી સમા છે

સાગરના ભરતી ને જોઈ એમનામા નથી, પણ જીડા સરોવરના અક્ષોભ જલ એમનામા ભરેલા છે એ યક્ષને આકર્ષતા ચદ્રમા નથી, પણ હૃદયમાં છુપાઈ રહેતા શુક્રતારકનું એ અનેરું તેજ છે

જગતના એ મિત્ર છે, પણ જગતના દાનાહનથી એ દૂર વસે છે. આ માના એ ઉપાસક છે છતાં સ્વૂક્ષના એ ચિકિત્સક છે કર્મયોગ એમણે પચાવ્યો છે છતાં યોગીના વિરાગ એમને વધારે પ્રિય લાગે છે રાજયોગીના મનાપ કરતા તપસ્વીના તપ એમનામા વધારે છે

ધણાને મન નિર્જીવ લાગે એવી વસ્તુઓમા એ અદ્વૈતતા (romance) પરખે છે અને અર્પે છે જનોની બાલવૃત્તિ એમનામા સ્મિત સિવાય બીજી ભાવનાને ભાગ્યે જ આકર્ષે છે લુપ્તમા તત્વજ્ઞાનમા કલ્પનાના રમતી એ અજ્ઞાન મેળનાણી કરે છે

વિષયો સમજાવવામા દૃષ્ટિ એમના જેટલી સુંદર રીતે કોઈક જ મૂકી શકે મહારાણી હોવા છતાં શુજરાતી પરનો એમનો કાળૂ તો શુજરાતીનેયે શરમાવે તેવો છે કવાને એ બહુ ગીચવનથી પરખે છે

કોઈ મતપુરુષ કહી ગયો છે કે સ મગ કરામ તેટલો કરવો, પણ સ પુરોનો સમાગમ જીવનપથમા કેટલો વિગ્ન હોય છે ?

['દેખાવિત્રી અને બીજા લેખો ' માથી]

૧૧. હેળવી-કેળવીને આગળ કરનાર

મણુદાસ માંધી

ગુરુદેવના શાતિનિકેતન આશ્રમમા અમે બાપુજીના ફીનિક્સવાળાઓ મહેમાન હતા ખૂબ ખૂબ લણુનાની અમને શૂખ જગી હતી દક્ષિણ આફ્રિકામા સત્યાગ્રહની લડત અને જેલની આન-જાને લઈને અમારુ લણુનાનું વારેવારે ધોરનાઈ જતુ નળી ત્યા જીયા શિક્ષકોમા ખપે એવા વિદ્વાનોના દર્શન પણ દુર્લભ હતા બાપુજી પોતે લણુવાતા ત્યારે અનુભવ થતો કે અમારુ લણુતર સરસ ચાલી રહ્યુ છે બીજા ઘણાખરાઓનુ લણુ વલુ સાધારણ જણાતુ ચોપડીઓ વચાતી, લખવાનુ લખાતુ પણ બધુ કાચુ કાચુ થાય છે અને અધૂરુ રહી જાય છે એમ અમને લાગતું કોઈકે વધારે સરસ લણુનનાર મળે, લણુનાની ખરી મળ આવે, એની ઇચ્છા મનમા ઘોળાયા કરતી ક્યારે દેશ જઈશુ અને ક્યારે અમારુ પાકું લણુતર શરૂ થશે એવી અધીરાઈમા અમે રહેતા. ગોખસેજ, એન્ડ્રૂઝ સાહેબ અને પિયર્સન સાહેબ સમા બહુ જીયા શિક્ષકો ફીનિક્સ આશ્રમને આગણે બે પાચ દિવસ આવી ગયેલા એ ઉપરથી અમને આરથા બધાઈ હતી કે હિંદુસ્તાનમા જઈશુ ત્યારે ઘણા ચડિયાતા શિક્ષકો પાસે લણુવાનુ મળશે હિંદુસ્તાનની વાતો કહી મલળાવનારા મારા નાના કાકા જમનાદાસ માંધી અને ભાઈ કોતવાલ જ્યાઓ તો અમને મલળાવ્યે જ રાખતા કે “અહીં બાપુ છે એટલે ઠીક છે બાકી વિદ્વાન કહેનાય એવુ તો આપણી વચ્ચે કોઈ નથી હિંદુસ્તાનમા કેવા કેવા વિદ્વાનો પડ્યા છે એ તો ત્યા જઈને જોશે ત્યારે જ ખમર પડશે અહીં બેઠે તમને અટકળ આવી જ ન શકે કે આપણે ત્યાના વિદ્વાનો કેટલા બધા ધુરધર હોય છે અને એમની પાસે શીખવા માટે કેટલી બધી તીવ્ર છુદ્દિની જરૂર પડે છે” ફીનિક્સમા સાલજેલી આ વાતોના સરકાર એવા હતા કે હિંદુસ્તાનની ચુરુકુળ-કામડી અને શાતિનિકેતન જેવી મંરથામા અમે બહુ જ આતુરતાથી મહાન શિક્ષકોને ઓળખી કાઢવા મથતા

શાંતિનિકેતનના નાના-મોટા બધા શિક્ષકો પાસે અમે શ્રદ્ધાથી અને જિજ્ઞાસાથી બેસતા. તેઓ જે શીખવે એ બધું સમજી લઈ હૈયે ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરતા. અને અમારી કુમારોની ટોળા ધડીક વાર ટીખજમાં વખત ગાળવા બેસતી ત્યારે ભાગ્યે જ એકાદ શિક્ષક અમારી ચોવટમાંથી બચી જવા પામતા. વળી જે શિક્ષકની વિદ્વતા અને મહત્તાની છાપ અમારા ઉપર પડતી તેમની વધુ ને વધુ નજીક પહોંચવાનો અમારો પ્રયાસ વધ્યે જતો.

મગનકાકા ને મણિલાલ કાકા, રામદાસ કાકા ને દેવદાસ કાકા, મોટાઓ અને નાનાઓ સૌ સવારથી સાંજ સુધી બને એટલું નવું નવું શીખી લેવાની મહેનત કરતા. દર મંગળવારે કે શુક્રવારે એક કાચના બનેલા મંદિરમાં શાંતિનિકેતનના બધા લોકો ભેગા થઈ પ્રાર્થના કરતા અને ગુરુદેવ પોતાના મંથુર કંઠથી ઉપદેશ આપતા એ બહુ આકર્ષક લાગતું; પણ બંગાળી ભાષા હોઈ મને ભાગ્યે જ એમાંનું કશું સમજતું. એ ઉપરાંત ગુરુદેવ અવારનવાર ફરવા નીકળતા અને એમની આસપાસ ટોળું જમતું એવે કું આદેશી જોતો. પણ એમની નજીક પહોંચવાની મને કદી હિંમત ન થઈ. એટલા મોટા ગુરુદેવની પાસે કેમ જવાય, જેમની પાસે મોટેરાઓ પણ જતાં મંડાયાય છે એમ મનમાં યદા કરતું. પિયર્સન સાહેબ અને એન્ડ્રૂસ સાહેબની નિકટતા તેઓ દ્વિનિકેસ આવેલા ત્યારથી જ મારા મનમાં હતી પણ તેઓ અંગ્રેજ હતા. અને અંગ્રેજ ભાષા શીખવાનો મને ખાસ રસ ન હતો. જે કલાક દોઢ કલાક એમની પાસે મળતો એવા મંતોષ થઈ જતો. ક્ષિતિમોહન બાણુ અને બીજા પણ ત્યાં મોટા મોટા શિક્ષકો હતા. અને પાણીદાર વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજ, બંગાળી, ગણિત, મંગીત વગેરે અપાઠ્યાય શીખ્યે જતા હતા. હુંયે વર્ગમાં બેસતો, મહેનત કરતો પણ કોઈ શિક્ષક એવા ન દેખાયા, જેમની વધારે ને વધારે પાસે પહોંચવાનું મન થાય અથવા એમને વગગી પડવાની હિંમત યાલે. કદાચ એનું કારણ એ પણ હોય કે મોટા મોટા ગણાતા એકમ વિષયમાં હું આગળ પડતો ન હતો અને પોતાની અસક્તિ અનુભવીને-સમર્થ શિક્ષકોથી અંજાર્ઈ જઈ એમનાથી દૂર રહ્યા કરતો.

સૌ પહેલાં શ્રી ચિંતામણિ રાત્રીની તરફ હું ખેંચાયો. મારી સાથેના બીજા બાળકો પણ ખેંચાયા. તેઓનાં મીઠાં લગ્ન અને કામ કરતાં, હરતાં ફરતાં મંદરૂત શીખવી દેવાની કળા - બંને વાતની સરસ છાપ અમારા ઉપર પડી. મને થયું કે હવે સાચા શિક્ષક મળ્યા છે. આ રાત્રીજી પાસે શીખવાનું મળશે એટલે આપણે જાણેલા ગણાશું.

પણ ચિંતામણિ શાસ્ત્રીના જાદુમાં બેએક માત્ર તણાયા બાદ તેઓ ક્યારે મનમાથી ખસી ગયા અને કાકાસાહેબે ક્યારે મારા મનનો પૂરો કળજો લઈ લીધો એની મને ખબર પણ ન પડી કઈક એવું રમરણ છે કે કાકાસાહેબ શાંતિનિકેતન આનંદના હતા એના પાંચ સાત દિવસ પહેલાં શાસ્ત્રીજીએ રાત કરેલી કે અમારા એક મિત્ર આનંદના છે તેઓ ઘણી જગ્યાએ ફર્યા છે હિમાલય પણ જઈ આવ્યા છે તેઓ ભારે વિદ્વાન છે અને તેઓની નાતોમાં તમને મારી નાતો કરતાં વધારે મજા પડશે પણ મને શાસ્ત્રીજીની એ વાતનો બહુ નિશ્વાસ નહોતો બેઠો તેઓ વિનોદી હોઈ અનેક રમૂજ કરે છે અને ઘેરામાંથી છટકી જના સારુ તેઓ વારે વારે જાતજાતની થાપ આપે છે તેના જેવી આ પણ એક થાપ છે એમ મેં માન્યું હતું અમે આખો નખત પૂછપૂછ કરીને શાસ્ત્રીજીને પજવ્યા કગતા હતા અને તેઓ પણ પજવણીના જવાબમાં કઈક ને કઈક સુદર સરવૃત્ત શ્લોક મલળાવી દેતા.

ગભીર ઠાવકા ચહેરાવાળા, ભરાવદાર દાઢીનાળા, શાસ્ત્રીજી કરતા ઓછા ગોરા—કઈક ઘઉંવર્ણ—ઓછા વિનોદી અને ચપળતા તથા હોશિયારીમાં શાસ્ત્રીજીની સરખામણીમાં મૂકીએ ન શકાય એવા નવા મહેમાન અમારી વચ્ચે આવી પહોંચ્યા શાંતિનિકેતનમાં અમારો ગાંધીવાળાઓનો ઉતારો જુદો હતો મગનકાકાની દેખરેખમાં અમારું ખાનાપીના રાધના લણુના રમવાનું ચાલતું બાપુજીની શિખામણ મુજબ અસ્વાદવતના પ્રયોગો અમારા ચાવતા અને બગાળી મસાલાથી મધમધતી રસોઈથી અમે દૂર રહેતા એક દરે શાંતિનિકેતનના સમાજમાં અમારું નવી ભાતનું ટોણું હતું અમને જોના તથા અમારી વિચિત્ર રહેણીકરણી વિશે પૂછપરછ કરના અનેક જણ આવતા, બેપાચ નાતો કરી જતા અને ફરી પોતાને રસ્તે પડતા પણ આ નવા મહેમાન તો હજી અમારી ઓળખાણ પડે ન પડે ત્યાં તો અમારી ભેગા અમારા રહેણાણમાં જ રહેના લાગ્યા અમારી પ્રાર્થનામાં લળી ગયા એટલું જ નહીં અમે રસોઈ કરીએ એમાં સાથ આપે અને ખોદના જઈએ તો એમાં પણ કોદાળી લઈને અમારી સાથે પહોંચે અને અમારો વખત પૂરો થાય ત્યાં સુધી પૂરેપૂરી મહેનતથી કામ કરે

આ નવા મહેમાન ચિંતામણિ શાસ્ત્રીની જેમ વાતચાતમાં સરવૃત્ત નહોતા બોલતા અમ બાળકોની જોડે રમૂજ પણ ખાસ નહોતા કરતા બહુ વાતોયે નહોતા કરતા પણ અનાનવાર નાના મોટા સવાલો પૂછીપૂછીને અમને જવાબ આપવાનું અધરું પડી આવે એવું કરતા મેં જોયું કે મગનકાકા

એમના પ્રત્યે ધણો આદર બતાવી રહ્યા છે સાધારણ રીતે બહુ જ ઓછી વાતો કરતાગ મગનકામ આ નવા મહેમાનની જોડે પીરસતા, રસોઈ કરતા, કોઠાળી ચલાવતા અને સગર સાગની પ્રાર્થના પછી ને પ્રાર્થના પહેલા ચર્ચા કર્યા કરતા એમની વાતો ખૂટતી જ નહીં વળી મે એ પણ જોયું કે અમને દીનિકસનાસીઓને શાતિનિકેતનમાં જોના આનંદના મોટેલાજે અમારી રીતભાત અને ખાનપાનની ટીકા કરતા અને અલૂણા જેવા વ્રતો વડે કયો પુરુષાર્થ રધી જવાનો છે એની જાતની ચર્ચાઓ કરી અમારું ભોળ પણ મગાડવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાતા મગનકાકાની વાતોને તેઓ હસી કાઢવા જેવું કરતા પણ આ નવા મિત્ર ચિતામણિ શાસ્ત્રીજીના કરતાયે વધારે અમારો સાથ આપતા થઈ ગયા નિરોધી ચર્ચાઓને બદલે અમારી રીતભાત વધુ દીધે અને અમારી આવડતમાં વધારો થાય એ પ્રયત્નમાં તેઓ લાગી ગયા

મને કંઈક એવું રમરણ રહી ગયું છે કે શરદારના દસ પદર દિવસ સુધી એમનું સંબોધન અમારી વચ્ચે નહીં થયું ન હતું શાસ્ત્રીજીના મિત્ર, દક્ષિણના પડિતજી, હિમાલયનાળા ભાઈ, વગેરે નામો શરૂમાં અમે વાપર્યા એક દિવસ સાંજે ચારેક વાગ્યે ઘઉં નોખા વીણવાનું ઠામ ચાલતું હતું, ત્યાં કોઈએ જણાવ્યું કે આજે સાંજે પ્રાર્થના પછી નવા આવેલા પડિતજી આપણને એમની હિમાલયની અને કાશ્મીરની મુસાફરીની વાતો સભળાવશ એ ખગર જાણી મને આનંદ થયો અને ક્યારે સ્થળ પડે, ક્યારે પ્રાર્થના થાય અને ક્યારે હિમાલયની ને કાશ્મીરની મુસાફરીની વાતો સાલળવા મળે એ માટે હું અધીરો થઈ ગયો

સાધારણ રીતે અમારી પ્રાર્થનામાં એ રખતે સ્થિતપ્રજ્ઞતાવાળા શ્લોકો અને એકાદ ભજન રહેતું અને દસ પદર મિનિટમાં પ્રાર્થના પૂરી થઈ જતી તે વિનસે સાંજે મે મારી બેસવાની જગ્યા આ નવા પડિતજીની બરાબર સામે જમાવી અને પ્રાર્થના પૂરી થશે એમની મુસાફરીનું વર્ણન એ વખતે ઉત્તમ જણાતી હિંદીમાં સાલળના માંડવું શાતિનિકેતન જતા પહેલા અમે થોડો વખત ગુરુકુલ કામડીમાં શ્રદાનંદજીએ પસંદ કરેલા ગંગાતટના રમણીય જમણના આશ્રમમાં રહી આવ્યા હતા ત્યાંથી જિયા જિયા કાળા-લીલા-પૂરા શિખરો જેવા હતા સોનાની શિલા જેવા બરફના શિખરો પણ સધ્યાટાણે અને વાર જોવા હતા મુવજીના આખ્યાનની અસર પણ મારા મગજ ઉપર હતી અને હિમાલય પ્રત્યે મારા મનમાં અનેક આકર્ષણ હતાં એ હિમાલયની વાત કરનારા પડિતજીની વાણીને એક

એક શબ્દ બહુ જ એકાત્રતાથી મેં સાંભળ્યો અને જેમ જેમ સાંભળતો ગયો તેમ તેમ અદ્ભુત સૃષ્ટિનું તાદૃશ ચિત્ર મારી નજર સામે ઊભું થતું ગયું. આ દસ દિવસ આ વર્ષનું રોજની પ્રાર્થના પછી ચાલ્યું હતું જેમ જેમ હું એ વર્ષનું સાંભળતો ગયો તેમ તેમ એ વર્ષનું કરનાર પંડિતજી પ્રયે મારી શ્રદ્ધા દોઢી થતી ગઈ. સનાતની સાજ સુધીમા જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે હું એમની પાસે પહોંચી જતો. અને આજે સાંજે શી શી મગની વાત એમની પાસેથી સાંભળવા મળશે એની તપાસમાં ગહેતો જ્યારે એમણે સંભળાવ્યું કે કાશ્મીરમાં પહાડ પર જતા વરસાદના ઝાપટા પડે ત્યારે જમીન પક્ષણને ઢીલી થઈ જતી ને શિખર પરથી મોટા મોટા પથ્થરો ગમકતા અમારા રસ્તા ઉપર આવી પડતા અને એ જોખમ વચ્ચે અમારી મુસાફરી ચાલતી, ત્યારે એમની એ બહાદુરીની છાપ મારા ઉપર ભારે પડી અને તેઓ મને અસાધારણ સાહસએકું જણાયા.

મને એ વાતનો સદાયે પરતાવો રહ્યો છે કે કાશ્મીરની મુસાફરીના એ વર્ષનું મેં નોંધી ન લીધા એ પછી સાતેક વરસ બાદ કાકાસાહેબે ઉત્તરાખંડની ધાનાના કેટલાક પ્રકરણો સાગરમતી આશ્રમના 'મધપૂડે' માસિક માટે અમને લખાવ્યા અને હિમાલયના પ્રવાસનું એ પુસ્તક ફરી ફરી વાચતાં રસ ખૂટતો નથી છતાં શાતિનિઘેતનમાં એમને મોઢે સાંભળેલા વર્ષનું આગળ એ બહુ ફીકું લાગે છે વરસોના વરસો મુઠ્ઠી કાકાસાહેબની સાથે જ રહેવા છતાં પોતાના કામની એટલા ઉમળકાથી વાત કરતા મેં એમને કવચિત જ સાંભળ્યા છે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળ, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ અને સાહિત્ય પર કે ઉત્સવો અને સમાજની સરકાગિતા અમસ્કારિતા પર કાકાસાહેબને સતત બોલતા સાંભળ્યા છે પણ એ બધામાં ભરપૂર માહિતી હોવા છતાં એમના પોતાના વ્યક્તિગત વર્ષનું વાતો જવલ્લે જ સાંભળ્યા છે. પોતાને અળગા રાખીને એક તટસ્થ દર્શકરૂપે સ્વાનુભવના જ્ઞાનનો રસ પીરસવાની સરસ હોદ્દાટી એમની પાસે છે તેઓ જે મળળાવે એમાં એમની કહેલી વસ્તુનો મહિમા આપણી સમક્ષ પ્રગટ થાય છે એટલો મહિમા એમના પોતાના વ્યક્તિત્વનો નથી પ્રગટ થતો. પણ શાતિનિઘેતનમાં જે પ્રવાસ-વર્ષનું પાન એમના શ્રીમુખથી મેં કરેલું એમાં હિમાલયના માહાત્મ્યની મગજ પર જેવી છાપ પડી એવી જ જિંવી છાપ કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વની મારા ઉપર પડી ત્યારથી લઈને આજ લગી જ્યારે જ્યારે મનને થાક ચડ્યો છે અને નિરાશામાં ગોથા ખાવા પડ્યા છે ત્યાર ત્યારે મને એમનો પોષક આશરો મળ્યો છે, દુન્યવી ધાધલથી કંટાળીને હિમાલયમાં ફરવા જનારને જેમ થાતા મળે છે તેમ જ.

કાકાસાહેબની વાતોમાં અપનાદરૂપે મને જ રસ પડ્યો એમ ન હતું આ વ્યાખ્યાનમાં પણ પછી એમની પામેથી કંઈક ને કંઈક નવું નવું સાબળવાનો અમારો આમલ વધ્યો મગનકાકાએ એમને સત્તર-સાતની પ્રાર્થનાનું સચાલન સોંપી દીધું અને ફીનિશ્તવાળાઓ માનતા હતા કે અમારો ગીતાનો અભ્યાસ સરસ છે અને અમારા મૃદૂત ઉચ્ચારો સુદૃઢ છે પણ સાતની પ્રાર્થનાનાં એકેએક શ્લોકનાં લગભગ દરેકદરેક ચરણમાં આ નવા પડિતજીએ અમને અમારી ધ્વસ્વદીર્ઘના ઉચ્ચારની જૂલ સમજાવી અને બાગક તેમ જ છૂંદને રીતસર નવેસરથી એ શ્લોકો એમણે ગોખાવ્યા માકયા સત્તરની પ્રાર્થનામાં અમાર કલ્પો નિયમ જ ન હતો કાવ્યદોહનમાંથી નરસિંહ મહેતાના પ્રવાતિયા કે એવું બીજું એકાદ બાળન અમે લલકારી મતોષ વાળતા હજવે રહીને આ પડિતજીએ પ્રાતરમરણના શ્લોકો અને તે પછી લક્ષ્મી, સગવડી, ગણપતિ, વિષ્ણુ, શંકર, સાત નદીઓ, સાત નગરીઓ, અને એમ નીત આવીત શ્લોકો દ્વારા હિંદુધર્મનું સર્વોત્ક્રાંતિ અર્થપ અમને બતાવ્યું અમારી આખ લિધડી મર્ત કે ખરેખર આદિકામાં અમે શોધે “ધરમને નામે મોકું જ અખુતા હતા સાચ અધારામાં હતા આપણો ધર્મ કેસો બધા વિશાગ અને કેટલો મહાન છે !”

હવે આ નવા મહેમાન અમારા મહેમાન નહોતા રહ્યા અમારે ત્યાં આવી ચડેલા એક નવા પડિત કે અધ્યાપક નહોતા રહ્યા તેઓ અમારામાંના એક બની ગયા હતા જોતજોતામાં તેમણે અમારા ઉપર પોતાનો હામ પાડવાનું શરૂ કર્યું કોઈ બીજા નીચ સંબોધનથી એમને બોલાવે તો તરત કહે “તમારે મને ‘કાકા’ કહીને બોલાવવો અમારા મિત્રોની વચ્ચે હું કામ જ કહેવાડું છું” મગનકાકાએ પણ એમની માગણી સ્વીકારી અને અમે એમને ‘કાકા’ કહેવા લાગ્યા ત્યાં પછી અનેક વરસે તાબરમતીમાં તેઓએ અમને કહ્યું, “‘કાકા’ ‘કાકા’ કહો એ પૂરતું ન ગણાય ‘કાકા સાહેબ’ કહો” ત્યારથી તેઓ કાકાસાહેબ બન્યા, તે એવે લગી કે એમના લેખોની નીચે એમના નામની સહી વાગીએ ત્યારે જ સાબરે કે તેઓ દત્તાત્રેય બાવડું કાલેવકર છે છતાં એ નામ અપરિચિત અને “કાકાસાહેબ” ઘણું વધારે પરિચિત તથા મધુરુ લાગતું અને અમારા બધાના કાકા થયા એટલે પછી કાન તો પકડે જ ને ? અમે હિંદીમાં શાત કરવા જઈએ અને મોટા મોટા માણસોને ‘દુમ’ ‘દુમ’ કરીએ, એટલે કાકા કહે ‘દુમ ન કહેવાય’ હિંદીમાં આપ કહેવાય તમે મને આપ કહો વળી અમને રીનલાતનીયે ખમર ન હતી, હાલતા આવતા અમે પણ અચડાવી મારીએ હમરમાં મોટા

ખેડા હોય એમનેયે અમારો પગ અડતો હોય એની રીતે બેસીએ કાકાસાહેબને અઠવાડિયાઓના અનાડિયા સુધી અમારી આ કુટેન છોડાવવાની મહેનત કરવી પડી દરેક વખતે અચૂક કહે, ભુઓ પગ અડી ગયો, માફી માગો. અમે કાદાળા ઉપાડીએ, કાદાળાનો ઘા કરીએ, ઈંટો ઉપાડીએ, શાક સુધારવા બેસીએ, છો ઘોઈએ - એ દરેક વાતમા તેઓ કંઈક ને કંઈક નવી ઢબ બતાવ્યા વિના રહે જ નહોં અમે કંઈ નના શિખાઉ ન હતા ફીનિક્સથી વરસો થયા અમે બગીચાનું ને રસોડાનું કામ કરતા અને એ સારી રીતે કરતા એટલે સહેજે કાકા જેના નના આવેલાનું કહેતું અમારે ગળે ઊતરતું નહોં પણ પોતાની લાક્ષણિક રીતે અમારી ઢબ અને પોતાની ઢબ વચ્ચેનો ફરક તેઓ અમને દર્શાવી દેતા અને અનેક વાર એમની ઢબ વધુ સારી હોવાનું કબૂલ કયેં જ છૂટકો થતો. આટલી ચીવટથી અમારી ઝીણી ઝીણી વાત ઉપર દેખરેખ રાખનારા તો એક મગનકાકા જ હતા પણ મગનકાકા જાતે ઘણું ખર કરીને બતાવતા કોઈક જ વાર કહેતા કે “ ભુઓ હું કેમ કરું છું તે નિહાળો ’ નાના મોટા દરેકને આપમેળે સીખવતા જ રહેવાનો એમનો સ્વભાવ ન હતો ત્યારે આ ‘ કાકા ’ ને તો જે કોઈ પાસે બેઠું હોય એને કંઈક ને કંઈક નવું બતાવ્યા વિના એન જ પડતું ન હતું.

જ્યારથી અમે ફીનિક્સથી આવેલા ત્યારથી સનાર સાજની પ્રાર્થનામા, તેમ જ જગ્યા પછીની કુરસદમા બાપુજીની ગેરહાજરી અમને બહુ સાલતી અમે ફીનિક્સથી હિંદુસ્તાન આવી ગયા અને બાપુજી વિલાયતમા લાડાઈના કામમા ઘેરાઈ ગયા એનો ખેદ અમને થયા કરતો મગનકાકા માથે હતા એથી અમે અકળાતા ન હતા એમની ઓથે અમે અદારેક જણા આપો દિવસ આનંદમા અને કામમા વિતાવી દેતા છતા બાપુના ઊણપને લીધે કંઈક નિરાધારપણું લાગતું ખાસ કરીને સનાર સાજની પ્રાર્થનામા એમની જે હૂંફ મળતી તે વિના કાકા અમારા મડળમાના એક બની ગયા પછી એ ખામી કેટલેક અંશે પૂરી થઈ એમ મારો અનુભવ છે કાકાસાહેબના પ્રાર્થના પછીના પ્રવચનો અને હિંદુધર્મ બાબત એમણે અમને જે શિક્ષણ આપના માંડ્યું તેની જિંદી અસર અમારા ઉપર થઈ મારા ઉપર તો થઈ જ અને સનારથી સાજ સુધીનો વખત વેરાઈ ગયા જેવો લાગતો એ હવે લેખે લાગતો હોય એમ મનમા થયું.

મારા સ્વભાવમા જે માણસ મોટા ગણાય, વિદ્વાન કહેવાય એમનાથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ હતી કાકાસાહેબ સમોવડિયા હોય તેમ એમની પાસે ને પાસે હું લસતો ગયો જ્યારે પૂજ્ય બાપુજી વિલાયતથી આ-ત્યા, મુબઈ જિનયાં

અને શાંતિનિકેતન આનંદના હતા ત્યાર અમારી વચ્ચે ઉત્સાહ અને આનંદની જે છેલ્લો ઊછળા એમા કાકાસાહેબ પણ અમારી ભેગા હતા ગુરુદેવના શાંતિનિકેતનમા જળકુલ અને કદળી રત ભો [ગિજના ચડ]ની પકિત વડે બાપુના સ્વાગતની તૈયારીઓ થઈ એ કામમય દૃશ્ય અદ્ભુત હતું અને એ સૌ દર્શનું, નમ્રતાનું અને માધુર્યનું અમને પાન કરાવવામા કાકાસાહેબ મોખરે હતા બાળા બાળાને લીધે એમાનુ ઘણું મને સમજતું ન હતું, પણ આપણા ભારતની સંસ્કૃતિમા આ જ રોભે, આપણા મોવેના મહેમાનને માટે હેવાનો જીભરો આની રીતે જ પ્રગટ કરાય એ વસ્તુ અમને સમજવનારાઓમા મુખ્ય કાકા સાહેબ હતા બાપુ આનંદ એન્ડે કાકાસાહેબ ઉપર જ કેન્દ્રિત થતા લાગેલું મારું જ્ઞાન બાપુદેમા પરોનાયુ શાંતિનિકેતનથી અમારી ટોળી પાછી શુરુકુળ કામડી પહોંચી ત્યાર અમારી જોડે કાકાસાહેબ ન હતા તેઓ ક્યારે અમારાથી છૂટા પડ્યા એ માદ નથી આવતું

અનેક મહિનાઓ પછી કોચરમમા ફરી કાકાસાહેબનું દર્શન થયું તેઓ આવ્યા છે એવા ખબર મળતા હું દોડતો દોડતો પહોંચ્યો પણ હવે તેઓ શાંતિનિકેતનમા કાકાસાહેબ ન હતા એમની ભરાનદાર દાદી, સાદ થઈ ગઈ હતી તેઓ શાંતિનિકેતનમા જોવા સૌમ્ય, આનંદી અને અમારામા જળી જનારા દેખાતા હતા તેના હવે ન હતા, પહેલા કરતા વધુ જિંદા અને વધુ પાતળા દેખાવા લાગ્યા જે મારું સ્મગ્ધુ સાચું હોય તો એ વેળા મે કાકાસાહેબ સાથે ઝાઝી કશી વાત ન કરી 'તમે દાદી કેમ કઢાવી નાખી' તમે એટલા સારા હવે નથી લાગતા' એવી વાત જ એમને કરી અને તેઓએ મને દાદ ન દીધી, એટલે મે એમને વધુ ન પૂછ્યા આ વખતે કાકાસાહેબ અમ બાળક સાથે ઓઝુ બોલનારા, ઘણો વખત છાપા અને ખીજી વાચ વાચ કરનારા, મોટાઓની પાસે વધુ બેસનારા અને બહુ ચર્ચાખોર દેખાયા તેઓ બાળકના કાકાસાહેબ નહોતા રહ્યા એન્ડે દુરે જેમ બધા મોટાઓથી દૂર રહેનો તેમ એમનાથી આવે રહ્યો

એ પછી કેલેક મહિને આજુકાલે કે કાકાસાહેબ વડેદગ છે મારા પિતાશ્રી પણ ઘોડો વખત ત્યા રહેવા ગયેલા પણ વડોદરે જઈને પિતાશ્રી તેમ જ કાકાસાહેબને મળવાની તક મળે એ પહેલા જ મને બાપુજી સાથે ચંપાગળ જવાનો લઢાવો મળ્યો અને લામા ગાળા પછી ત્યારે દુ ફરી આશ્રમમા આવ્યો ત્યારે કોચરમનો આશ્રમ સાગરમનીનો આશ્રમ બની ગયો હતો અને ઘોડાક તણુઓમા બધાનો પ્રાણે હતો

અહીં રીતસર કાકાસાહેબ અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાના આચાર્ય હતા. કિશોરલાલભાઈ, નરહરિભાઈ, સાંકળચંદલાઈ, બળવંતરાયભાઈ, ફલચંદલાઈ, વાલજીભાઈ અને ઘોડા દિવસ પછી વિનોબા, જુગતરામભાઈ તથા અપ્પા સાહેબ પટવર્ધન જેવા ધુરંધર શિક્ષકો અમને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું દુગ્ધપાન કરાવી રહ્યા હતા. જ્યારે બાપુ સાહેબની મુસાફરીએથી આવી ઘોડા દિવસ રોકાય ત્યારે મહાદેવભાઈ પણ કેટલીક વાર અમારા વર્ગો લેતા અને મહેમાન દાખલ આફળાર દિવસ રહેવા આવે ત્યારે દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ અમને અરેબિયન નાઈટ્સની વાતો પોતાની શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં મેલળાવી એને શુદ્ધ રીતે લખવાનું શીખવતા. પણ એ સૌની વચ્ચે અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાનું સુકાન મુખ્યત્વે કાકાસાહેબના હાથમાં જ રહેતું. શાળાના શિક્ષકોની ઉપરાઉપરી સલાઓ ખેસતી, અનેક નિયમો ઘડાતા અને અધિકારીઓ નિમાતા. પણ છેવટે સૌથી વધારે કહું કાકાસાહેબનું જ થતું. શાળાના શિક્ષણમાં ઉમેરાતા નવા નવા રસોમાં મોટો ફાળો કાકાસાહેબનો હતો. એ બધી વાતો યાદ કરી જવાનું અને નોંધી જવાનું આ સ્થળ પણ નથી અને એટલી મારી હિંમતેય નથી. બે પાંચ એમનાં છૂટક છૂટક મેલારણ્યાં જે યાદ આવી રહ્યાં છે એ નોંધી એમની આ રમરણ્યાંજલિ પૂરી કરું.

ડગ્લે ને પગલે જ્ઞાન પીરસવાની એમની અદ્વિજુત કળા તથા વાતવાનમાં પોતાની તીક્ષ્ણ નિશ્ચિત દષ્ટિ, ઉત્સાહથી છલકાતી સૂઝ અને વધુ ને વધુ જીતી જીમિકા ઉપર લઈ જતા મુમંરકાર પોતાના વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં રાધે જ જવાના એમના નિલના વ્યવસાયની સહેજ ઝાંખી એ પ્રમંગોમાંથી સહેજ મળે એમ છે. બાકી એનો ખરો અનુભવ તો એને જ મળી શકે જેને એમના અત્રત સહવાસમાં થોડુંકેય રહેવાની તક સાંપડે. શબ્દોથી એમની એ અસાધારણ પ્રતિભા વર્ણવી શકાય એમ નથી; મારાથી તો નહીં જ.

x

x

x

મેં જોયું છે કે આપણા દેશની મોટી મોટી શિક્ષણ મંસ્થાઓમાં જઈ પહોંચીએ ત્યારે ત્યાના આચાર્યો અને અધ્યાપકોનો પરિચય કરાવતી વખતે એમના વિદ્યાર્થીઓ એમની મોટી મોટી ડિગ્રીઓનું વર્ણન બહુ જ આસ્થા-પૂર્વક સંલગ્નાવ્યે રાખે છે. (આ કબલ એમ.એ. છે, આ અમેરિકાના પીએચ. ડી. છે, આ 'એક્સકર્ડ' છે, આ 'વિદ્યાવાયરપતિ' છે, આ 'મહામહોપાધ્યાય' છે, ઇત્યાદિ.) અમારી સાખરમતીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં અમારી સામે એવી જીતી જીતી ડિગ્રીઓની દીવાદાંડી ધરવામાં નહોતી આવી એટલું જ નહીં, અમારા શિક્ષકો અને અધ્યાપકોની ઓળખાણ પણ એમની

ડિગ્રીઓ વડે કદી કોઈ આપતું નહીં દેટલીક વાર ટ્રાઈક પ્રસંગે કાકાસાહેબ
 જ્યારે કહેતા કે “એવ એવ ખી નુ ખીલુ વર્ષ મે” પૂરું ન કર્યું એ ખરેખર
 મારું સફલાગ્ય જ હતું, નહીં તો આજે હું ચુસણિયાઓ ભેગો એક વધુ ચુસ-
 ણિયો વફાઈ બની ગયો હોત ” અથવા વિનોબા કહેતા કે “ખી એ ની
 પરીક્ષા આપનાને નોંદરેથી મુખર્ષ જવા નીકળ્યો અને અધવચ સુરત
 પહોચતા નાતી છૂટ્યો, એ હું બારે જળમાથી જીમરી ગયો. નહીં તો કોઈક
 મોટા ટેમિરટની દશામા મારે પિતાની આસા મુજબ ફસાઈ ગહેવું પડત ”
 ત્યારે અમને જ્ઞાન આવતું કે અમાગ આ અધ્યાપકો મોટી મોટી અગ્રેજી
 કોલેજોમા પણ જઈ આવ્યા છે બાહ્ય અમારી એમને ઓળખવાની રીત
 ખીજ જ હતી ખાસ કરીને મારા મન ઉપર એ દેગેક અધ્યાપકની ખાસિ-
 યનનો આક ખીજ જ નસુથી પડ્યો હતો. કયા શિક્ષક ગીતાજીના કયા
 અધ્યાયવાળા છે એ અમને ખબર પડી જતી અને એ જ માટે મન એમનો
 પરિચય હતો. બાપુજી ત્રીજ અધ્યાયવાળા, વિનોબા ચોથા અને તેરમા
 અધ્યાયવાળા, મગનકાકા બીજ અધ્યાયવાળા, મહાદેવભાઈ અગિયારમા
 અધ્યાયવાળા, કિશોરવાવભાઈ પાંચમા ને છઠ્ઠા અધ્યાયવાળા, તથા કાકાસાહેબ
 સોળમા અધ્યાયવાળા—એમ મારા મન સાથે મે નક્કી કર્યું હતું અને મારે
 મન એ જ એ લોકોની ડિગ્રીઓ હતી તેમાયે બીજાઓનું જોર જુદા જુદા
 અધ્યાયો પર ઓછુ-નહુ ગહેવું, પણ કાકાસાહેબ તો નર્મ મોળમા અધ્યાયમા
 જ રચ્યાપચ્યા ગહેતા. અમે આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સોળમે
 અધ્યાય શીખી લઈ એ અને એને અનુસરીએ એ સારુ કાકાસાહેબ શાળાના
 પ્રાગલમા તનતેક મહેનત કરતા એવું મને જાણરે છે આગકાવ જ્યાં
 હૃદયકુજવાળું ચિત્રમરણીય મકાન જિલુ છે એની ઓતરાદી બાલુએ
 આશ્રમની શરૂઆતમા સારેક માણસ બેસી શકે એવો ઉધાડો શામિયાનો
 હતો. અમે બાળકો, આશ્રમની બહેનો તથા મોટાઓ પણ ત્યાં ભેગા મળી
 કલાક દોઢ કલાક ધડિયોખા વીણવાનું, શાક સુધાગવાનું ને એવા બીજા
 કામમા ગૂંચાતા એ પ્રાગલના દિવસમા બહુ કડકાઈ, મહુ શિસ્ત, બહુ રોક
 ટોક ન હતી જ્યાં બેમો ત્યાં મોયે તાળા વાસીને જ બેસો એવો લૂખો નિયમ
 ન હતો. કઈ કઈ વાતોના ચાપડાએ કામની સાથે ચાલતા કાકાસાહેબ
 વગર તોતયે એ વાતોમા ચુખિયા બની જતા ત્રીજ ગમે તે વાત ઉપાડે
 વાતોનું વહેણ કાકાસાહેબ પોતાની મનધારી રીતે વાળી લે અને વાતમા ને
 વાનમા ટ્રાઈક જિગી ટાકી ઉપર કે જિગી પેગી ઉપર આપમેજે ચડી બેસી
 કશુંક મગનું મગનું રસબર્ધુ વાચના દ્વારા જાય એ વાચનમા થોડોક લાભ

દેશપરદેશના છાપામા છપાયેલા સમાચારોનો રહેતો અને વધુ જોરદાર લાગ ગીતાના સોળમા અધ્યાયનો રહેતો.

સોળમા અધ્યાયની દેવી મંપત્તિ અને આસુરી મંપત્તિની વાતોમા બહુ રસ લઈ એ અને ઝીણવટભરી ચર્ચામા ઊતરીએ એના અમારા મરકાર કે કેળવણી ન હતા છતાં ધઉ માધી કાકરા વીણુનાની સાથે સાથે મનમાધી પણ કાકરા વીણી વીણીને બહાર કાઢી નાખનાને કાકાસાહેબ અમને લવચાવતા અને અમે ધીમે ધીમે નધુ ને વધુ ગલીગતાથી એમની નાતો સાલળતા એટલું મને યાદ છે મારા તેમ જ મારા સાથીદારોના કૃષ્ણ હૃદયો પર કાકાસાહેબના એ પ્રયત્નની કેટલી અસર રહી ગઈ અને એ કેટલી સફળ કે નિષ્ફળ નીચડી એનો આક આને કાણ કાઢી આપી શકે ?

કાકાસાહેબ પોતાને આદર્શ મિશનરી કહેનારાનામા મૌરવ લે છે આને બાપુજીની મડળીમા ગીતાજીની ઉપાસના રેટિયાની ઉપાસનાથીયે વધુ ઊંચે સ્થાને ગણાય છે બાપુજીએ 'ગીતાબોધ', વિનોબાએ 'ગીતાઈ' અને કિશોરલાલ ભાઈએ 'ગીતાધ્વનિ' વાટે ઓછામા ઓછું લખેલાઓને પણ ગીતારસમા નહાતા કરી મૂક્યા છે પણ જે સમયની હું વાત કરું છું તે સમયે તો ગીતાના ત્રીજા ચોથા અધ્યાયથી આગળ આશ્રમના મોટા મોટા માણસો પણ લાગ્યે જ જતા ગીતા ઉચ્ચારના માટે અને જોખના માટે વધુ હતી અને પ્રાર્થનાના સમય બહાર એની ચર્ચા લાગ્યે જ થતી મારા સાથીઓમાના, ઉંમરે મારાથી મોટા એના, કેટલાક ટીખળી સ્વભાવના ભાઈઓ કાકાસાહેબના આ વેદિયા પણ પર ટોળ પણ કરતા અને કહેતા, 'એમને તો ભાષણનો ભારે ચસકો છે' " જુઓને ગીતાનું હકાપણ ડાળ્યે જાય છે, જાણે કેમ એવી રીતે મોટા થઈ જવાનું હોય ' પણ કાકાસાહેબ એવી ટીકાને ઘોળીને પી જતા અમે કાચી છુદ્ધિના લોકો એમની વાત સમજી શકીએ એટલી અમારી છુદ્ધિ તેઓ પકડના મથતા હતા એમનો ઉપદેશ મોટપ મેળવના સારું ન હતો, અમારામા સાચા જ્ઞાનની જૂખ જગાડનાનો હતો હું માનું છું કે એ જ કારણે મારા મગજ પર કાકાસાહેબની પીઠ પાછળ થતી ટીકાઓની ઊવટી જ અસર થતી અને હું એમના પ્રત્યે વધુ આદરભાવથી ખેંચાતો આશ્રમના એ શરૂના જમાનાની મારા મન પર એવી છાપ રહી ગઈ છે કે જ્યાં સુધી વિનોબાએ મૌન જળવેલું અને ગીતા પર પ્રત્યનોનો વરસાદ વરસાવવો શરૂ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી કાકાસાહેબે આશ્રમના લખેલા અને અલખ્ય તેમ બાળા અને છુદ્ધ સૌને ગીતારસથી અને તેયે સોળમા અધ્યાયના વારસાથી વાકેફ કરનાને સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો

ઉનાળાની લૂની પેઠે શિયાળાની સવારે સાગરમળીને તીરે ટાગે પવન
 પપ્પ ખૂબ જ સુમવાટા માગતો અમારી શાળામાં લણવાના રખતમાં ઠાઈ
 આડુ અવગુ થતું, તો તે દરમિયાન થતું પણ મજૂરીનું કામ ચાલતું હોય
 ત્યારે એક બાળક પણ આડોઅરળો થાય કે આળસ કરે તો તરત જ એને
 જોતરવામાં આવતો. પણ વધુ સાચી વાત તો એ છે કે તોફાની કે જડમુ
 છોકરાનેયે મહેનત મજૂરીના કાર્યક્રમમાંથી છટકી જવાનું ખાસ મન નહોતું
 થતું વ્યવસ્થા જ એવી હતી કે અમને કામને ભાગ જણાતો નહોતો ઉત્સાહ
 ભર્યા અમે જ્યાં સુધી મામની છુપાનો ઘટ વાગે ત્યાં સુધી મડ્યા રહેતા
 અમારું એ વખતનું કામ સહેલું પણ ન હતું આજે જ્યાં પ્રમામનિલ
 છે, અને જ્યાં કામાભેન, મહાદેવભાઈ, કિશોરલાલભાઈ વગેરેના મૂળ નિવાસ
 ગૃહ બાધવામાં આવેલા છે એની વચ્ચેની જમીનના વિશાળ કદમાં એ
 વખતે ગીચગીચ બાવળની ઝાડી હતી વચ્ચે વચ્ચે બોરડીના આખરયે
 હતા એ આખો કચ્છો સાફ કરી ત્યાં રમતનું મેદાન બનાવવાનું યુવક શાળાના
 વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકએ એ કામ માથે લીધું પ્રયેશ શિક્ષકને કાળે બે
 બે ચાર ચાર વિદ્યાર્થીઓ આવના અને એક એક ટાળી મળી પોતાના
 ભાગનું કામ કરતી શિયાળાના સૂસવાના વાયરામાં સવારના નારતા પછી
 કાકાસાહેબ જોડે અમે બેતણું વિદ્યાર્થીઓ બાવળના એ એક ઝાંને
 મમૂળુ ઉમેડી નાખવા પાછળ કમર કસીને મડ્યા ગહેતા બાવળના મૂળિયા
 જમીનમાંથી સહેજે ખોદી કદાચ એવા ન હતા જોડે જોડે સુધી જમીન
 ખોદવી પડતી, કુહાડી ચલાવવી પડતી અને બાવળની લાખી લાખી શળાને
 પાર નહેતો અમે જ્યારે પગમાંથી મટા કાઢવા બેસતા ત્યારે ગણીગણીને
 આપ આપ કાગ એ એક જથ્થાના પત્રમાંથી મોય નડે કાઢવા પણ કામ
 કરતી વખતે કાગ વાગ્યાને કાગલે કામ અડક્યાનું અને માદ નથી આવતું
 એક ઘરો મેનાપતિની પેઠે કાકાસાહેબ બાથો ચડાવીને બૂંચના બે-અઢી
 કલાક સુધી એ મિનિટ પણ એમનું મામ અડકતું નહોતું એમની ચગો
 દિષ્ટ અને મજાની મુઝ દરક થડિયા અને મૂળિયાને જમીનના જિડાણમાંથી
 છુપા પાડવાની નવી નવી યુગ્મિઓ ગોધી કાઢતી અને અમે પણ તેમની
 સાથે સાથે અતથી એ જગની થડિયાનું એવાયુ ચલુ ત્યાં ન રહે એ માટે
 પૂરો પ્રયત્ન કરતા વાક્યશ્ચ કાકાસાહેબ આ કામ ચાલતું ત્યાં સુધી લાગ્યે જ
 એક-બે શબ્દો પણ ઉચ્ચારતા એમને મૂજે મોટે મામ પડતા જોઈ અમારા
 ઉપર જાદુઈ અસર થતી અને એ માગાગા વનને હતું ન હતું પગમાં અમે
 અમારો બધો ઉત્સાહ અને જોર દબવી દેતા મને એવું ધ્યાન છે કે બહુ જ

દૂંધી મુદતમાં એ આખા મેદાનમાંથી સાફ સિતેર જેટલા લીલા, મુકા અને નાનામોટા બાવળિયાનાં થડ ઉખેડી નાખવામાં અમે ફાવ્યા. બોરડીનાં આંખરાં પણ અમે સમૂળાં ઉખેડી નાખ્યાં એટલું જ નહીં કાકાસાહેબની શીખવેલી રીતે અમે ત્રિશળ જેવા કપરા ગોખરુના કાંટાથી ઊભરાતી એ જમીનમાંથી ગોખરુના કાંટા પણ નિર્મૂળ કરી નાખ્યા. બે કે ત્રણ મોસમ પસાર થઈ એટલા ગાળામાં એ આખો કટોક અમે એવો તો નિષ્કંટક કરી મૂક્યો કે પછી રોજ સાંજે કલાક દોઢ કલાક સુધી ઉઘાડે પગે અમે બધા ત્યાં ફડતત, જો જો, અગરપાટા અને ચાંદની સતે દાડિયારાસ રમતા. કાંટા વાગવાનો અકસ્માત લાગ્યે જ ડાઈને વેડવો પડતો. કાકાસાહેબના ગ્હે-ઠાણુને અડોઅડ એ મેદાન હતું એટલા જ કારણે નહીં, પણ કાકાસાહેબની વીરતા અને એમણે ટપકાવેલા પરસેવા વડે જ એ જંગલ મટી એવું સરસ મેદાન બન્યું હતું એ કારણે પણ એ સ્થળનું નામ 'કાકા કીડાતણુ' પડ્યું જોઈતું હતું. પરંતુ એ વખતે એમને મકાનોના, સ્થળોનાં નામ પાડવાની લપ નહોતી સ્વતંત્રી છતાં કામ પૂરતું અમે એને કાકાસાહેબ-વાળું મેદાન કહેતા.

x

x

x

આમ તો સાબરમતી નદી સદાય હસતી હસતી વદ્યા કરે તરતાં આવડતું હોય કે ન આવડતું હોય, નાનામોટા સૌ કથાયે ડર વિના એમાં નહાય, અને એને ઝોળગીયે જાય પાણી સદા નિર્ભળા, પણ ચોમાસામાં જ્યારે એ કાયા પલટે ત્યારે એની ધાક મહેરામણુને માદ કરાવે મખમલ સમી રેતીવાળો એનો આખો પહોળો પટ હસોહસ પાણીથી ભરાઈ જાય. અને પાણીનું ઊંડાણ જોતજોતામાં માથોડા બે માથોડા અને ચાર માથોડાં સમાણુ પહોંચે ખલાત તરફ પૂરપાટ દોડ્યા જતા એ વિરમયકારક પ્રવાહને અમે ટોળું વળી આશ્રમકાઠાની ભેખડે કલાકો સુધી ઊભા રહી નિહાળ્યા કરતા. પાણીના એ ભારે તાણુ સાથે તણાઈ આવના આંખરા, ડાળા, થડિયાં, કડબ વગેરે જેટલું બને એટલું ભેળું કરવા માટે કાકાસાહેબ પાણીમાં કે ગોઠણુલગ પાણીમાં કેટલાક માનવીઓ આજુબાજુ તથા સામે કાઠે દેખાતા; પણ એ કહોળા, ઊંડા અને ધૂમરી ખાતા વહેણુમાં જવાની હિંમત કોઈકે જ કરતું.

એક ચોમાસાની વાત છે હજુ સાબરમતી આશ્રમનાં બેચાર જ મકાન બન્યા હતાં. સાબરમતીમાં પૂર ઊભરાયે બેત્રણ દિવસ વીતી ગયા હતા. રેતીને અધ-અડોરે પટ ફરી પાણીમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો.

હતો. પણ નદીમાં પાણી ઠીક જિંદુ હતું અને વહેણ પણ આકરુ હતુ છતાં એ જળાશય એટલો આકર્ષક હતો કે સારી પેઠે તરી જાયનારાઓને એ પ્રવાહ તરવાને પડકારી રહ્યો હતો. સગરનો એતરમાં કામ કરવાનો વખત પૂરો થયે અમે બધા નહાના જીપડયા નદીમાં પૂર આનતું ત્યારે કાઠા પરને કૂવે અમે નહાતા. પણ તે દિવસે મેં જોયું કે કાકાસાહેબ નદી કાઠે કાઠે ઉત્તર તરફ જઈ રહ્યા હતા એમની સાથે બેલગામના યુવાનનેધ પુડળાકણ પણ હતા. મનેયે કૌતુક થયું અને હું પણ એમની પાછળ પાછળ જીપડયો આશર દોડસોએક પગલા ઉપગી તરફ ગયા પછી એક જગ્યા ભેખડ ઉપર બને જથ્થે થોડા ભેખડ નીચે ઘસડાઈને નદીનું પાણી વહેતું હતું ત્યારે તરફ નજર નાખી તપાસીને સૌ પહેલા પુડળાકણએ પાણીમાં બૂસમ માર્યો એવાર હાથ પુડળાકણ આગળ રખા તે પછી કાકાસાહેબે પણ ભેખડ ઉપરથી પાણીમાં ઝપલાવ્યું જ્યાં કાકાસાહેબ હોય ત્યાં મને એટલી બધી નિર્ભયતા લાગતી કે એમને પચસે જતા મને મુદ્દલ મકાચ ન થતો. હું પણ લગોટીબગ હતો અને ખાધ દુનાય હતો એ દુવાલ ધાસ પર નાખી કૂંધે એ જીકા પાણીના આકર તાણવાળા વહેણમાં ફૂદી પડ્યો કશીયે રાતનો નિષ્ક્રિય કરી એ કામ શરૂ કરનામાં સાધારણ રીતે મને ઠીક વાર લાગે પણ તે દિવસે સાગરમતીના પૂરમાં ફૂદી પડનામાં મેં એક ક્ષણ નીચે નાર ન લગાડી મારા મનમાં એટલી જ દલીલ જિગી હતી કે પાણી ગમે એટલું જિંદુ હોય, અને તાણ ગમે ત્યાં ઘસડી જાય, કાકાસાહેબ તો છે જ ને, અને એમની સાથે વળી પુડળાકણ પણ છે ખસ કોઈને જરા પણ સચેત કર્યા પિતા મેં એ પાણીમાં પડતું મુક્યું તરતા તો મને આવડતુ હતું એટલે ઠીક ઠીક ઝડપથી પાણી કાપતો હું કાકાસાહેબ તરફ આગળ વધ્યો. પણ પોતાની પાછળ મને પણ એ પાણીમાં ફૂદમ મારતો જોઈને એમણે હાથ જીએ કરી મને વાર્યો પણ એ પહેલાં હું પાણીની અદર પહોંચી ગયો હતો એ તાણમાં ત્યાથી ને ત્યાથી પાછા કાઠા ઉપર જવાય એમ જ ન હતું થોડે દૂર સુધી તો મને તરસની બહુ મજ પડી પણ પછી એ મજ સોસરવી નીકળવા બેઠી મારા શરીરમાં ઝાંઝુ બળ ન હતું એટલે હું થાક્યો, હાક્યા લાગ્યો અને ગબગાયો પાણીનું તાણ મને નીચાણમાં ખેંચી જતું હતું કાકાસાહેબ અને પુડળાકણ પણ એ તરફ જ આગળ વધી રહ્યા હતા પણ તેઓ ધીરજથી જતા હતા અને મેં તરફડિયા મારવા શરૂ કર્યા હતા બેતથ વાર પગ તળે જમીનનો તાગ લેવા મેં ફૂળડી પણ મારી જોઈ પચને જમીનનો તાગ મળે જ નહીં મારી એ હાલત જોઈ કાકા

સાહેબ અને પુડળીકજી બંને ચિતામાં પડી ગયા તેઓ માગથી સારી પેઠે નીચાણમાં હતા એટલે ઉપરને વહેણે આની મને જોય આપી શકે એમ ન હતું અને હું પછાડા મારીનેયે એમની પામે પહોંચી શકતો નહોતો નજીવાર મિનિટ આ પ્રમાણે વીતી એવામાં પુડળીકજીના પગ તળે એક નાનકડો ખેટ આવ્યો તેઓ જિભા થઈ ગયા એમની પછી કાકાસાહેબ પણ ત્યાં પહોંચ્યા અને ઘોબ્યા એમના ગળા સુધી પાણી હતું મને પણ આશા જિપજી અને મે પ્રયત્ન કર્યો એવે મારા પગ તળે પણ જમીન આવી છતાં હું તણાતો હતો કાકાસાહેબે મને હાથ આપીને ટેકવ્યો મને ખૂબ શ્વાસ ચડ્યો હતો મારાથી બોલાતું ન હતું કાકાસાહેબની જોયે જિભા રહી મે મારો થાક ઉતાર્યો અને મારામાં ફરી પાછી શક્તિ આવી એટલે ટૂંકામાં ટૂંકે રસ્તે મને તેઓ તરાવતા તરાવતા કાઠે લઈ ગયા કાઠે પહોંચી હું પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો કે કાકાસાહેબે ખૂબ જ ચિડાઈને જિએ સાહે મને ધમકાવી કાઠચો 'શુ જોઈને તું પાણીમાં ફૂંચો હતો ?' મને હજી સુધી એમની ચીકનું કારણ સમજાયું ન હતું મે હડે પેઠે જનામ આપ્યો "તમે બંને હતા, પછી મને શાનો કર ?" "અમે જે હોઈએ કે વીસ હોઈએ કોઈ દિવસ બીજાને ભરામે આના પાણીમાં તે ઝપલાનાય ? પોતાનું મનુ જોઈને જ જોડા પાણીમાં ફૂંડુ જોઈએ હું સમજ્યો અને મૂંઝો રહ્યો એ પછી કાકાસાહેબે મને સારી પેઠે દપકાર્યો મને પહેલી નાર અત્ર ભન થયો કે એમનો શુરસો ફેટલો બધા કપરો છે છતાં એ આકરા શુરસા પાછળ પણ મે એમનો જિભરાતો પ્રેમ અનુભવ્યો મારી નાદાની એવી હતી કે હું પોતે જ નહીં પણ કાકાસાહેબે મને પણ એ દિવસે જળસમાધિ ભેગા કરી દેવાની આણી પર જઈ પહોંચ્યો હતો પરંતુ કાકાસાહેબનો કપકો એમને મે જોખમમાં નાખ્યા એ બાબત મુદ્દત નહોતો મારા અવિચારીપણા ઉપર તેમનો એ શુરસો હતો નાહી કરીને અમે ઘર તરફ વળ્યા ત્યારે પણ કાકા સાહેબે ફરીફરીને મને સમજાવ્યું કે બીજાને ભરામે કદી આવું સાહસ ન કરવું જે સાહસ કરવું હોય એ પોતાના પડને ભરોસે જ કરવું જોઈએ એ પછી મને સુકિત પણ સુઝાડી કે બ્યારે તરતા તરતા થાક લાગે ત્યારે હાથપગ પછાડનાનું છોડી શાતપણે પાણી સાથે શરીરને વહેતું મૂકવું અને શ્વાસ જિતવે ફરી પાણી કાપવાની મહેનત કરવી એ પછી તો એવો પ્રભાવ આવેલો કે જૂહુંને દરિયાકાઠે ચડતા જીવાળના જિયા જિયા મોજાઓમાં કલાકો સુધી કાકાસાહેબ સાથે નહાનાનો અને તરનાનો મે આનંદ લીધેલો

ઇતિહાસ' સિવાય બીજું કોઈ પુસ્તક અમારા હાથમાં મૂક્યા જેવું એમને નહોતું મળ્યું. અને તેઓ અમને અંગ્રેજોનો નહીં, પણ આર્યોનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે શીખવવા માગતા હતા. એટલે આધાર તરીકે એમણે સિસ્ટર નિવેદિતા, હેવલ અને પ્રસિદ્ધ કળાવિવેચક આનંદ કુમારસ્વામીનાં પુસ્તકો લીધાં અને એ બધાનું વિશાળ અધ્યયન કરી વાર્તારૂપે રોજ એ બધાનો સાર અમને મંલ-જાવવા મોકલ્યો. એમનું બોલવું અમે પૂરું સમજીએ નહીં એટલે તેઓ પોતાની પડખે નરહરિભાઈને બેસાડતા અને કાકાસાહેબે ટપકાવેલા મુદ્દા મુજબ નરહરિભાઈ વિગતવાર અમને બધું સમજાવે. આખો વખત કાકાસાહેબ ઝીણવટથી અમારા ચહેરાઓ તપાસતા રહે કે અમને શું સમજાયું અને શું નથી સમજાયું. કઈ વાતમાં રસ આવ્યો અને કઈ વાતમાં રસ નથી આવ્યો. નરહરિભાઈ બોલી રહે પછી તેઓ અમારી સાથે થોડી ચર્ચા કરે અને કહે કે આજે જેટલી વાત થઈ એ કાલે તમે લખી લાવજો. અમે સુંદર અક્ષરે એ બધું લખી લાવતા. નરહરિભાઈ અમારું ગુજરાતી સુધારી જતા અને કાકાસાહેબ અમારી ગ્રાંથણી તથા વિષયોની શૂલ અથવા અધૂરાપણા પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચતા.

અને આ રીતે અમારી પાસે કરાવેલી નોંધપોથીમાંથી કાકાસાહેબ અને નરહરિભાઈએ 'પૂર્વરંગ'નું ગુજરાતી સાહિત્યને ઇતિહાસનું અમોઘ પુસ્તક આપ્યું. એ એક પુસ્તક વાટે કાકાસાહેબે મને લખાવ્યો એમ હું કહી શકું. કાકાસાહેબે રીતસર અને નિયમસર મને બીજું કશુંયે લખાવ્યું હોય એવું મને યાદ નથી આવતું. કાકાસાહેબને હું મારા મુખ્ય શિક્ષક ને આચાર્ય માનું છું અને મારું સદ્ગામ્ય છે કે તેઓ પણ મને પોતાના અનેક વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક વિદ્યાર્થી ગણે છે. પણ જો લઘુતરની વાત કરું તો કદાચ આ 'પૂર્વરંગ'નું એક જ પુસ્તક ગણી શકાય, જે કાકાસાહેબે મને લખાવ્યું છે અને આખું પૂરું કર્યું છે. બાકી તો એમણે છૂટક છૂટક મંરકારો દ્વારા જ મને કળવ્યો છે, પુસ્તકો દ્વારા નહીં, એમ કહું તો ચાલે. ગુજરાતના આજના મોટા મોટા કવિ, ચિત્રકાર, સંપાદક, ગ્રંથકાર, ગ્રામસેવક, અધ્યાપક, આચાર્ય વગેરે અનેક નવયુવકો જ્યારે એમને યરણે બેસી બ્રાહ્મમૂર્તિમાં અધ્યયન કરતા ત્યારે હું આંધે રહી કાકાસાહેબના ઉપદેશનાં બેયાર વચનો સાંભળી લેતા અને એ બધું શીખવાનું મારું ગળું નથી એમ વિચારી ખસી જતો. કાકાસાહેબે કદી પણ મને એવું કશું શીખવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, જે શીખવાની મેં એમની પાસે માગણી નથી કરી. છતાં કહી શકું કે તેઓ અનેક દિશામાં અમારી અંદર યાત્રાની શૂખ જમાડતા. તેઓનો ધંધો જ દરેક

રાષ્ટ્રીય શાળાની શરૂઆતના વરસોમાં કાકાસાહેબ ગુજરાતીમાં અમો જવાબો આપના પછી એમનું ગુજગતી કાચું હતું એકધારું તેઓ લાખો વખત ગુજરાતીમાં બોલી શકતા ન હતા સગવડથી સાજ સુધી એમની ચર્ચાઓ આલ્પા કરતી, એ મોટેલાએ મરાઠીમાં મામાસાહેબ ફડકે, રનામી આનંદ, કિશોરલાલભાઈ, અપ્પાસાહેબ, વિનોબા, પુડળીકજી અને બાળ, શકર તથા કાકી એ ઝોની સાથે કાકાસાહેબની ચર્ચા મરાઠીમાં જ ચાલતી મને મરાઠી આવડતું ન હતું મામાસાહેબે બેગણ વાર મને સૂચ-સૂચ કે મરાઠી સાહિત્યમાં ધણું ધણું ગળ્યું જોડું છે ગીતારહસ્ય જ નહીં, બીજા પછી વિદ્વાતભર્યા અનેક મંથો છે કાવ્યોનો તો પાર નથી, તું મરાઠી શીખી લે હું મામા સાહેબને જવાબ આપતો કે મારે મરાઠી નથી શીખવું ગુજરાતી અને મરફૂત એ બે ભાષા શીખનામાથી માથું જીંચુ આવે એમ ક્યા છે? અને કામચલાઉ હિંદી શીખી લીધું એટલે બસ અમારા આ સગવડજગતમાં કાકા સાહેબની રૂબરૂમાં થતા પછી કાકાસાહેબે મને ન કહ્યું કે ચાલ, લે આ મરાઠી ચોપડી, વચતા શીખ બહુ બહુ તો મામાસાહેબને તેઓ એટલું કહતા કે ભલે આ છોકરો મરાઠી ન શીખે, એ આપણી ચર્ચાઓ સાબળી સાબળીને મરાઠી સમજતો થઈ જવાનો છે આપણે એને મરાઠી શીખનાવું કહેવું જ નહીં અને હું પછી ઓઠો ચીકણો ન હતો મારા સહપાઠી ગિરિધારી કૃપા લાની અને નીચક ક મથરવાળા કાકાસાહેબ પાસે મરાઠીમાં ધણું ધણું શીખતા પછી હું એની એ વાત કાકાસાહેબને ફરી ગુજગતીમાં કહી મલળારનાવું કહેનો અને કાકાસાહેબ મુદ્દસ અકગાયા વિના મને જે મનાવણું ન સમજાવું હોય એ સમજાવના એ વખતે હું એમની ઉદાગ મનોદત્તિ કળા શક્યો નહોતો પણ આજે જોઈ છું કે પોતાના પ્રાત પ્રત્યે એમની અગાધ ભક્તિ અને પોતાની ભાષા પ્રત્યે અપાર રસ છતાં એમણે બીજા પ્રાતમાં આવી પોતાની ભારતી પ્રશ્નનાની જાપ અમારા મમજ ઉપર બેસાડવાને જલેચૂકેયે પ્રયત્ન ન કર્યો અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ભાવનાને જ પ્રેરત્યાહન આપ્યું એ એમની અમાધારણ દીર્ઘદર્શિતા અને મહિષ્વળા હતી

મારા જેવો વિદ્યાર્થી એમની ભાષા શીખે નહીં અને એમને અમારી ભાષામાં બોલવાની દૃષ્ટ નહીં એટલે ઇનિહાસ જેવા સાહિત્યિક વિષયો અમને શીખવવાની કાકાસાહેબે એક નવી જ યુક્તિ કાઢી ઇનિહાસના અમેજી પુસ્તકોની સગખામણીમાં તો શ, સમ ખાલા પૂરતાયે ઇનિહાસના પુસ્તકો એ જમાતામાં ગુજગતીમાં ન હતા અને જે હતા એમાં કાકાસાહેબને જોઈતી આર્થદૃષ્ટિ ન હતી ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ નવવરામભાઈના લખેલા ‘અગ્રજેનો

વાચનરસને બદલે કાંતણુરસની તરફ ધોકેલા. એ ચર્ચા અહીં પ્રાસંગિક નથી. અહીં કહેવાનું એટલું જ છે કે શિક્ષણના આખા પ્રવાહને નવું જ ક્ષેત્ર આપવાનો કાકાસાહેબનો મંકલ્પ દેટલો બિંચો હતો.

x x x

કાકાસાહેબનું જીવન, એમની હળવામળવાની રીત, અને એમનું વલણ એવું નથી કે જોનારને તેઓ કોઈ અસાધારણ વ્યક્તિ જણાય. સાધારણ શિક્ષક જેવા શિક્ષક અને ભણેલામણેલા અધ્યાપકસમા તેઓ જણાય છે. કલાકો સુધી એમની સાથે વાર્તાલાપ ચલાવનારાનેયે એમના અંતરમાં ભભૂકી પહેલી જવાળાઓની ખજર નથી પડતી. દેટલીયે વાર મેં એમને કહેતાં સાંભળ્યા છે : “ભાઈ તમે જીત્યા બસ, વિવાદ કરવા માટે વિવાદ કરવામાં મને રસ નથી. જીલાઓડી કરવામાં તમે સમજા છો એ હું કબૂલી લેવા તૈયાર છું.” કાર્યક્ષેત્રમાં પણ ખીજા કર્મચીર જોડે હોડમાં જીતી પહેલા નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતા કાકાસાહેબ દેખાતા નથી. બિલકુલ જ્યાં જામી હરીફાઈ બિમી થાય ત્યાંથી એક વેરાગીની જેમ સરળતાથી તેઓ ખસી જાય છે અને પોતાનું નવું કાર્યક્ષેત્ર શોધી લે છે. એ રીતે મંસારની દૃષ્ટિએ એમનું વ્યક્તિત્વ શિથિલ હોવાનું કહે છે. તેઓ કોઈ ખાસ તપ કરતા પણ ભાગ્યે જ નજરે ચડે છે છતાં અદરખાને તેઓ બહુ જ ચુસ્ત, અડગ, પાકા વિચારવાળા અને જીવનની હીલાઈને પળભર પણ સહી ન શકનારા છે. રસિકતા અને વિનોદથી છલકાતા હોવા છતાં એમનામાં પોતાના વિદ્યાર્થી ઉપર કડક બેસાડવાની અને પોતાની પાસે આવેલાનું મનોદૌર્બલ્ય ખાંચેરી નાખવાની કરામત છે. એ અંગે પ્રમંગો ટાંકવા કંઈ છે પણ એમનાં કેટલાંક વચનો તોથી જવાથી એમની અદર ઝળકતી પ્રતિભાની આછી અટકળ આવી શકશે.

x x x

‘તારે કમાણી કરવાને સારું કેળવણી લેવી છે? તો ચાલ હું તને નાટ્યાલિનય કરતાં અને નાચનાં શીખવું, મહિને હજાર રૂપિયા કમાઈ શકીશ.’

“છુદાપો આવ્યે પેન્શન ચાવવાની ફિકર આડે આખી જીવાની. વેડફી મારવી એ તો ભારેમાં ભારે કાયરતા છે. પેન્શન મેળવવા માટે નોકરી શોધવી એ આપણી સંસ્કૃતિને છાજતી વાત નથી. આપણી મંસ્કૃતિમાં એવી પંગુતાને ક્યાંય સ્થાન જ નથી. અરે ! છુદાપો આવ્યે ખાવાના સાંસા પડે તો માણસ ભૂખે રહી દેહ પાડે; પ્રાયોગ્રવેશ કરે. વીરતાપૂર્વક મોતને ભેટીએ એ જ આપણને શોભે.”

ધુરને એના ઉઠાડ અને જન પ્રમાણે આગ ને આગ ધોળવાને રહ્યા હોઈ છે

x

x

x

અમારી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં અમે મદદ આનંદથી બણી રહ્યા હતા, અમારા બધા સિદ્ધિદોષોનાં કસાદ ગાનદિવન અમારા ઉપર વડા સાચી ગયા હતા, એવામાં અપાંગો પિંધે પરિવર્તનો આગળવાળા ગોલે, એક્ટ્રા-આનો જલિયાનાલા આગ નીપળ્યો, અમદાવાદમાં રમખાણ થયા કાકા સાહેબ વિનોના, કિચા સાલભાઈ વગેરે માથુ મૂકી એ રમખાણો શમવા શહેરમાં દોડ્યા અને જોગીના સમાદ રમ્યે કામ થયું નિલમ મહાનગર સ્વર્ગે સિધાયા, અનકકારની લગના મડાણ થયા અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ—એ બધા પ્રસંગો આ એ લેખમાં સમાવવા શક્ય નથી અને યોગ્ય થયું નથી અમે જેમને અમારા સાધારણ સિદ્ધિદોષો ગણતા હતા એ બાપુજીને પગે પગે એમની સાથે નાથે જ વિરાગ માનવ ગતતા ત્રયા જે કાકાસાહેબે તે એનીમે કલાક અમે ઘેરી રાખતા હતા તેઓને અમારી સાથે અર્ધા કલાક પણ વાતચીત કરવાનો વખત નહોતો મળતો વિદ્યા પીઠના બધારણનો ખરડો તૈયાર થયો ત્યાર દસ દિવસ ને બાર બાગ કલાક નુધી એક આસને બેસીને કાકાસાહેબ કામ કરતા અને ગુજરાતી ભાષામાં રોજ નવા નવા શબ્દો બતાવે જતા અમે મનમુગ્ધ બની એ નવા નવા શબ્દો સાંભળતા અને સ્વરાગ પછી આપણે હા ફેટલી જિયે વિદ્યા આવવાની છે અને આપણે ભાગ્યે ફેટલું સરસ ભજુરાનું મળવાનું છે એ વિચારે ગયતા

એક દિવસ સાંજે કાકાસાહેબ વિદ્યાપીઠમાંથી થામ્યાપાડ્યા આવ્યા અને મને બોલાયો કે કહે કે તારો બોલો મેં લિપાડી લીધો છે આજે વિદ્યાપીઠની અમારી સભામાં હું ભાર દઈને લડ્યો છું કે અંગ્રેજી શીખ્યા વિના પણ જે જગ્યામાં જિયુ ઇતિહાસનું પુરાતત્ત્વનું ખીજું શાન લેવા માગે એને માટે વિદ્યાપીઠમાં પૂરી તક હોવી જોઈએ મારે એમ નથી કહેવરાવવા દેવું કે રાષ્ટ્રીય શાળાનો તારા જેવો વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી નથી ભણ્યો એટલે સાચા મેં જિયુ લખાવવાનો રહ્યો ત્રણે તારી લખાવવાની જેટલી જૂન હતી એ બધું અંગ્રેજી વિના પૂરું પાડવાનો વિદ્યાપીઠનો ધર્મ છે એમ મેં ત્યાં બધાને કહ્યું છે ' કાકાસાહેબે આપેલા આ સમાચારથી મારા ઉત્સાહને પાર ન રહ્યા કલ્પનામાં હું એ જ દાણે મળે હજારો યોધાનો મજબૂત બની ગયો પણ છેવટે આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓને બાપુજીએ

વાચનરસને બદલે કાતણુરસની તરફ ધોકેલા એ ચર્ચા અહીં પ્રાસંગિક નથી અહીં કહેનાનું એટલું જ છે કે શિક્ષણના આખા પ્રસાહને નવું જ ક્ષેત્ર આપવાનો કાકાસાહેબનો મકલ્પ કેટલો ભિન્નો હતો

x x x

કાકાસાહેબનું જીવન, એમની હળનામળનાની રીત, અને એમનું વલણ એવું નથી કે જ્ઞેનારને તેઓ કોઈ અસાધારણ વ્યક્તિ જણાય સાધારણ શિક્ષક જેવા શિક્ષક અને ભણેલાગણેલા અધ્યાપકસમા તેઓ જણાય છે કલાકો સુધી એમની સાથે વાર્તાલાપ ચવાનનાગનેયે એમના અતરમા ભભૂકી રહેલી જનાળાઓની ખમર નથી પડતી કેળીયે વાર મે એમને કહેતા સાંભળ્યા છે “ભાઈ તમે જીત્યા બસ, વિનાદ કરવા માટે વિનાદ કરવામા મને રસ નથી જીલાળેડી કરનામા તમે સમજા છો એ હું કબૂલી લેના તૈયાર છું” કાર્યક્ષેત્રમા પણ ખીખ કર્મવીર જોડે હોડમા જીતી પહેલા નીકળનાનો પ્રયત્ન કરતા કાકાસાહેબ દેખાતા નથી ભલટા જ્યાં ઝાઝી હરીફાઈ ભીલી થાય ત્યાંથી એક વૈરાગીની જેમ સરળતાથી તેઓ ખસી જાય અને પોતાનું નવું કાર્યક્ષેત્ર શોધી લે છે એ રીતે મસારની દૃષ્ટિએ એમનું વ્યક્તિત્વ સિધ્ધિ હોવાનું હરે છે તેઓ કોઈ ખાસ તપ કરતા પણ ભાગ્યે જ નજરે ચડે છે છતાં અદરખાને તેઓ બહુ જ સુરત, અડગ, પાકા વિચારવાળા અને જીનની હીલાઈને પળભર પણ સહી ન શકનારા છે રસિકતા અને વિનોદથી જીવકાતા હોવા છતાં એમનામા પોતાના વિદ્યાર્થી ઉપર કડપ બેસાડનાની અને પોતાની પાસે આવેલાનું મનોદૌર્બલ્ય ખ ખેરી નાખનાની કરામત છે એ અંગે પ્રમગે ટાકના કંઠે છે પણ એમના કેટલાક વચનો નોંધી જનાથી એમની અદર અજકતી પ્રતિભાની આછી અટકળ આવી શકશે

x x x

‘ તારે કમાણી કરનાને સારું કેળવણી લેની છે ? તો ચાલ હું તને નાટ્યાભિનય કરતા અને નાચના શીખવું, મહિને હજાર રૂપિયા કમાઈ શકીશ ’

“ જુદાપો આવ્યે ચેન્દન ચાવનાની ફિકર આડે આખી જીવાની વેડફી મારવી એ તો ભારેમા ભારે કાયરતા છે ચેન્દન મેળવના માટે નોકરી શોધવી એ આપણી મરકૃતિને છાજતી વાત નથી આપણી મરકૃતિમા એની પગુતાને કચાય સ્થાન જ નથી અરે ! જુદાપો આવ્યે ખાનાના સાસા પડે તો માણસ લૂખે રહી દેહ પાડે, પ્રાયોગ્રવેશ કરે વીરતાપૂર્વક મોતને ભેટીએ એ જ આપણને શોભે ”

“પરિમિત ઘટાડવા માટે મેં પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે. રોજ જીડીને એને સારુ કાપી સાથે પાર વિનાનો લડતો રહ્યો હતું. ધરેણીગાંઠાં, હુમકાલતાં, જમીન-પૈસો એ બધા પરિમિત ખંખેરી નાખવામાં હું ફાવ્યો હતું; પણ આ ચોપડી-એનો મારો પરિમિત નથી છૂટતો. વીણીવીણીને ચોપડીએ મંધરવામાં મારો જીવ લાગી જ રહે છે. પણ મનને સંતોષ વાળું હું કે આ ચોપડીએનો વિપયોગ વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ કરે. કદાચ ચોપડી બગાડે છે તો મારો જીવ કપાય છે.”

“અમેજીમાં જ્યાં કોઈને Well-Read કહે છે ત્યાં આપણે ત્યાં એને બહુશ્રુત કહે છે. ત્યાં ગ્રંથ વાંચવાની વાત છે તો આપણે ત્યાં જીવતા માણસના મોઢાથી સાંભળવાની વાત છે. માણસ માણસના મંપકથી મળેલું જ્ઞાન વધુ જીવતું ગણાય.”

“ઉપનિષદના ઋષિએ ગાયું છે સત્યં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ને ચ । શ્રુતં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ને ચ । જ્ઞાન અસીમ છે, જેટલું શીખીએ એટલું ઓછું છે. એટલે જો આપણે એ વિચારીએ કે બહુ શીખી લીધા પછી ખીજને શીખ-વીશું તો એ ભૂલ છે. જેટલું શીખતા જઈએ એટલું શીખવતા પણ જઈએ. સ્વાધ્યાય જેટલો જરૂરી છે એટલું જ જરૂરી પ્રવચન પણ છે. અમારી પાસેથી તમે વિદ્યાર્થીઓ જે કંઈ મેળવો એ ખેડૂતો, વણકરો, હરિજનો, દલિતોને આપો. અને એ રીતે જ્ઞાનનો તાંત્ર આગળ વધારો જ જઈએ.”

“મને કંઈ નોકરી મળશે, મને કોણુ કામ આપશે, મારે કયા ક્ષેત્રમાં કામ કરવું — એ બધો વલોપાન ઊડી દે. પોતાની યોગ્યતા વધારો, સુપાત્ર થાઓ, અધ્યયન જીંદું બનાવો અને સદાચાર કેળવો એટલે કામ તો તમને ખોળતું ખોળતું તમારી પાસે આવી પડશે. કાર્યક્ષેત્ર શોધવા જવાનાં ફાંફાં ન મારશો. જીયામાં જીયા કાર્યને યોગ્ય થવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેજો.”

“ઝટઝટ ત્યાગી બની જવાની ઉતાવળ ન કરશો. પણ જેટલું તમને એ ઉત્સાહથી તમજે અને એ ત્યાગ શૌભાવજે. ત્યાગ કરવા કરતાં ત્યાગને લાયક બનવું ધણું કઠણ છે.”

“જે માણસને મારી વાત સાંભળવામાં રસ નથી આવતો એને વાત કરવા બેસવાની મારી હિંમત નથી રાસતી. પહેલાં હું સામા માણસમાં રસ જગાડવામાં ફાવું તો જ આગળની વાત કહી શકું. હું આકાશના તારા ચોંધતો હોઉં અને એના કાવ્ય પર ચર્ચા કરતો હોઉં, ત્યારે જો કોઈ કુવક મને કહે કે ‘કાકાસાહેબ, તારાઓમાં તે વળી શું જોવાનું છે ? એ તો રોજ એકધારા

જીવવાના છે અને આયમવાના છે. એમાં વળી વખત શો બગાડવો !' તો હું એને ખગોળ બાબત એક શબ્દ પણ ન કહેવા બેસું. "

" એક વાતનું સતત ધ્યાન રાખવું, આપણે જે મંડળીમાં બેઠા હોઈએ એ મંડળીમાં ચાલતા હાસ્ય-વિનોદ, વાતચીતની ભૂમિકા આપણી હાજરી વડે જીએ ચડવી જોઈએ, એ નીચે ન જવી જોઈએ. આપણી કેળવણી અને સંસ્કારિતાનું એ ખાસ પ્રમાણ છે. "

" મારી ઉંમર લલે વધી ગઈ, પણ હું સદાયે નવજુવાનોની વચ્ચે તેમનો ખરાબરિયો થઈને રહેવાની ચીવટ રાખું છું. જે વાતે હું એમનાથી જુદો દેખાઉં એ મને રુચતી હોય તોપણ નથી કરતો. મને સીવેલાં કપડાં પહેરવામાં રસ નથી પણ હું પહેરણું ન પહેરું તો યુવકસમાજથી જુદો તરી આવું; એ જ કારણે આજકાલ મેં માયાના વાળ સાદા કપાવવાને બદલે બાબરિયા વાળ રાખવાનું શરૂ કર્યું છે. "

" પરણીશો તોપણ પસ્તાશો અને નહીં પરણો તોપણ પસ્તાશો - એ સ્લોકેટિસનું વચન સાચ સાચું છે. દંલ માટે ન પરણવું એટલે કે પોતાને મોટા કહેવડાવવા ન પરણવું એ સાર વિનાનું છે. વાસનાનું બંધન જળવી રાખી પરણવાના બંધનથી નાસતો ફરે એ માણસ કદી ફાવવાનો નથી. જે જીવન પરણવાનું માડી વાળી પોતાની આધ્યાત્મિકતા વધારવા મથશે એને હું મારો બનતો સાથ આપીશ. જે યુવક પરણવા નીકળશે એને આશીર્વાદ આપીશ અને વિવાહિત જીવન વાટે પણ સામાજિક ક્રાંતિ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપીશ. "

" પ્રાર્થના, પૂજા, શાસ્ત્રાધ્યયન અને જ્ઞાનચર્યા એ બધા વડે આપણે આત્મોન્મુખ બનીએ છીએ ખરા, પણ એ આપણું આત્મોન્મુખપણું મોટે ભાગે ચામડીની સપાટીની ઉપરનું જ હોય છે. સાચું અતર્મુખપણું બહુ વધારે પુરુષાર્થ અને ધણું વિશુદ્ધ તપ માગે છે. "

" મંરથાનું કામ હોય કે સમાજનું કામ હોય, જેને કર્મવીર બનવું છે એને 'કૂર્મોગાનીવ' બનતાં આવડવું ગઈએ. જ્યાં આસક્તિ વધી, ધર્મણ વધ્યું, ખોટી હરીફાઈ જમી કે આપણે કૂર્મોગાનીવ થઈને બેસી જવું. તો જ એ કર્મયોગ ફળવાનો. કૂર્મોગાનીવ થતા ન આવડે એ અનાસક્તિ-યોગ નથી જ સાધી શકવાનો. "

" જરસમજ કાદવની ડોડી સમી છે. એ જેટલી ધોવા બેસશે એટલી એ વધશે. મારે વિશે જરસમજ જીપજે, એટલે હું ખુલાસા આપવા નથી

મેસતો. છાનો રહું છું અને મારે રસતે ચાલું છું. સમય આવ્યે આપમેળે ગેરસમજ ઓગળી જશે. "

"બાપુજી પાસે આવ્યો અને મારો લવ બદલાઈ ગયો. ક્રાંતિકારી વિચારો બદલાયા અને અહિંસાનો મહિમા સગળ્યો; પણ એક પસ્તાવો મારા મનમાં રહી જ ગયો; હું બહુ મોડો બાપુ પાસે આવ્યો. જો જીગતી જુવાનીમાં આવ્યો હોત તો હુંયે મગનલાલસાઈની પેઠે કર્મચર તરીકે પંકાત. વાહચર તરીકે પંકાવું અને રુચતું નથી. "

✓ "માણસ ગમે એટલું લણે, ગમે એટલો કેળવાય પણ જેનામાં સૂઝ નથી, જેનામાં પ્રયુત્પન્નમતિ નથી એ માણસ કહેવડાવવાને લાયક નથી. આપણા જુવાનોમાં સૂઝતો સાવ જ અભાવ છે એ મને ખૂંચે છે. ઝાડૂ વાળો, વાસણ માંજો કે શાક કાપો - દરેકમાં સૂઝ વાપરવી જોઈ એ. જો આપણામાં સૂઝ હોત તો આજે કુંભારનો આકડો છે એવો ને એવો ન હોત અને આપણી બહેનોને રોજ ધુમડો ન ખાવો પડત. "

"જીવનની જરૂરિયાત એક વાર વધારી મૂકી એટલે પછી એ ઘટાડી ઘટતી જ નથી હાથીના દાંત બહાર આવે છે પછી એ પાછા અદર જઈ શકતા નથી. એટલે સગવડ હોય ત્યારે પણ આપણે ઓછામાં ઓછે ખરચે ચલાવવાની સદાચે કાળજી રાખવી. "

"સ્મૃતિચર્યા વિદ્વાનોને માટે હોય છે અને સ્મૃતિચર્યા સમાજને માટે. જમાને જમાને નવી સ્મૃતિ તૈયાર થાય છે. જિંડા તત્ત્વજ્ઞાન અને બહુ જિંદા આદર્શોમાં સાધકોને રસ પડે. સાધારણ સમાજને તો નાના નાના વિધિ-નિયેધ સમજતી દઈ એ નાનગતની મંકુચિત દષ્ટિ મટાડી એને ઉદાર મનોવૃત્તિ અર્પનારી નવી સ્મૃતિની આજે આવશ્યકતા છે. "

"જો ગૌરીશંકરનું શિખર એકલું એકલવાયું જાણું હોત તો એ આંખને ખૂંચત. સેંકડો નાનગોટાં શિખરો હજારો માર્છલ સુધી સળંગ જામા છે એની વચ્ચે જ ગૌરીશંકર અને ધવમગિરિ તેમ જ નંદાદેવી ને ત્રિશળ આદિનાં હિંગમ શિખરો લવ્ય રીતે શોભી રહ્યાં છે. એ જ પ્રભાણે દોઈ માણસ એકલો શરો બની પોતાનું જ જ્ઞાન વધાર્યે અથ અને મહાપંડિત બને એથી કંઈ દેશ એટલો સુશોભિત અને સમૃદ્ધ નથી બનવાતો, જેટલો ઘેર ઘેર ઘોડા ઘોડાયે યાનના ફેલાવાથી એ સમૃદ્ધ થવાનો છે. જ્યારે લાખો અને કરોડો લોકોમાં કેળવણી સર્વવ્યાપી બનશે ત્યારે એમાંથી જે ઘોડા મહાવિદ્વાન પાકશે એ ઘણી જિંદા પંક્તિના યાની હશે. "

અતે કાકાસાહેબનું ઉપદેશામૃત જે શ્લોકો વડે કાનમાં ગુજ્યા કરે છે એ શ્લોકો વડે આ રમરણુલેખની સમાપ્તિ કરીએ

અમય સત્ત્વસશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ ।
 દાન દમથ્થ યજ્ઞથ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જનમ્ ॥
 અદ્વિતા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
 દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વ માર્દવ હીરચાપલમ્ ॥
 તેજ ક્ષમા ધૃતિ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।
 ભવન્તિ સપદ દૈવીમભિજાતસ્ય પાઙ્ગ ॥

અને

ત્રિવિધ નરકસ્યેદ દ્વાર નાશનમાત્મન ।
 કામ ક્રોધસ્ત્યા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રય ત્યજેત્ ॥
 એતૈર્વિમુક્ત કૌન્તેય તમોદ્ધારૈભિર્નર ।
 આચરત્યાત્મન શ્રેય તત્તો યાતિ પરા ગતિમ્ ॥

[શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૧૬/૧-૩, ૨૧-૨૨]

એવું આચરણ કરીને તથા કરનાર શીખવીને તાપ્યા આચાર્ય બનેલા કાકાસાહેબનું જેટલું રમરણુ ને મનન કરીએ એ જીવનને જીએ ચડાવનારુ જ છે

જીવનની સફળતા શામાં રહેતી છે ? કેવું જીવન ગાળવાથી આપણે નિઃપ્રાણુ ન થઈએ હીન ન થઈએ વિનાશના યાત્રી ન થઈએ, એ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ અને પછી એવા મગન અને તેજસ્વી જીવનને અનુકૂળ એવી શુભ કળાઓ ખીનવવી જોઈએ ઇન્દ્રિયોત્તુ પોતપોતાના વિષયો તરફનું આકર્ષણ સ્વાભાવિક છે એ આકર્ષણને જ ને કોઈ કળાવૃત્તિ માની બેસે એને જ ને કોઈ સંસિકતા સમજે તે તો સમજવું કે તેણે આપઘાત કર્યો છે અને કળાનું અપમાન કર્યું છે કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગ્રાચર હોય જી ખરો પણ એનો કલાત્મક આનંદ વિષયાતીત હોવો જોઈએ

‘ જીવનનો આનંદ ’, પૃ ૨૨૬

— કાકા કાવેલકર

ખેસતો છાનો ગદ્દ છુ અને મારે ગતે ચાલું છુ સમય આવ્યે આપમેળે
ગેરસમજ ઓગળી વરો ”

“બાપુજી પાસે આવ્યો અને મારો હાન બદલાઈ ગયો કાલિકારી
રિચારો બદલાયા અને અહિંસાનો મહિમા સમજ્યો, પણ એક પરતાવો
મારા મનમાં ગહી જ ગયો, હું બહુ મોડો બાપુ પાસે આવ્યો જે જિત્તી
જીનાનીમાં આવ્યો હોત તો હુંયે મનવાલભાઈની પેઠે કર્મચૂર તરીકે પકાત
નાકરૂર તરીકે પકાવું અને રચવું નથી ”

“માણસ ગમે એમલુ લણે, ગમે એમલો કેળાય પણ જેનામાં સૂઝ
નથી, જેનામાં પ્રત્યુત્પન્નમતિ નથી એ માણસ કહેવડારવાને લાયક નથી
આપણા જીનાનોમાં સૂઝનો તાર જ અભાન છે એ મને ખૂબે જી આડૂ વાળો,
વાસણ માળે કે શાક કાપો - દરેકમાં સૂઝ વાપગની જોઈએ જે આપણામાં
સૂઝ હોત તો આજે કુલારનો ચાન્ડો છે એવો ને એવો ન હોત અને
આપણી બહનોને રાજ ધુમાડો ન આવે પડત ”

“જીનની જરૂરિયાત એક નાર વધારી મૂકી એમલે પછી એ ઘટાડી
ધરતી જ નથી હાથીના દાંત બહાર આવે છે પછી એ પાછા અંદર જઈ
શકતા નથી એમલે સગવડ હોય ત્યારે પણ આપણે ઓછામાં ઓછે ખરચે
ચલાવવાની સદાયે કાળજી રાખવી ”

“ત્રુતિયર્થા વિદ્વાનોને માટે હોય છે અને રમૂતિયર્થા સમાજને માટે
જમાને જમાને નથી રમૂતિ તૈયાર થાય છે જિડા તત્ત્વજ્ઞાન અને બહુ જીયા
આદર્શોમાં સાધોળે રસ પડે સાધાગણ્ય અમાજને તો નાના નાના નિધિ
નિરોધ સમજાવી દઈએ નાનગતની મકુચિત દદિ મટાડી એને ઉદાર મનો
વૃત્તિ અર્પનારી નથી રમૂતિની આજે આનંદકતા છે ”

“જે ગોરીશકગ્નુ શિખર એકલુ એકલયાયુ જિજી હોત તો એ
આખને ખૂચત સેકશે નાનામોગા શિખરો હાજરો માર્કસ સુધી સળગ
જિમાં છે એની વચ્ચે જ ગોરીશકર અને ધન્યત્રિગિ તેમ જ નદાદેવી ને નિશ્ચળ
આદિના ઉત્તુજ શિખરા ભવ્ય રીતે ચોલી રજા છે એ જ પ્રમાણે માર્ક
માણસ એકલો ધરો જની પોતાનું જ જ્ઞાન વધાર્યે જાય અને મહાપડિત
બને એથી કઈ દેશ એટલો સુગોલિત અને સમૃદ્ધ નથી બનવાનો, જેટલો
ઘેર ઘેર ઘોડા ઘોડાયે જ્ઞાનના ફેલાવાથી એ સમૃદ્ધ થવાનો છે જ્યારે લાખો
અને કરોડો સેદિમાં કેળવણી સર્વવ્યાપી મનશે ત્યારે એમાંથી જે ઘોડા
મહાવિદ્વાન પાકશે એ ઘણી જિંદગી પકિતના યાત્રી હશે ”

અચકાયા ન હતા. બીજી બાબુથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વાતસલ્ય પણ ઉત્તરોત્તર વધતું જ ચાલ્યું છે.

* * *

તેઓ ભૂગોળ શીખવતા. ભૂગોળ એટલે સ્થાનો કે વસ્તુની ગોખણપટ્ટી નહિ, પરંતુ કૌતુક અને નવીનતાનો ભંડાર એ પ્રતીતિ તેમણે કરાવી.

* * *

તેમનું અને અમારું ઘર જોડાજોડ હતાં. તેમનાં બંને ચિરંજીવીઓ—સતીશ, બાળ—અને હું સાથે રમતા. રમતમાં મતભેદ થતો ત્યારે કોઈકોઈ વાર અંગબળનો આશરો લઈ ન્યાય કરતા. પરંતુ કાકાસાહેબે કોઈ દિવસ એક પણ શબ્દ મને કહ્યો ન હતો.

* * *

એક વાર ‘લેઈટ ફી’ ચોડીને એક કવર કાકાસાહેબે મને આપ્યું અને કહ્યું કે “આજની ટપાલમાં તે જવું જ જોઈએ.” હું સાપકલ લઈને સાબરમતીની પોસ્ટ ઓફિસે જિપકચો. ટપાલપેટીમાંથી ટપાલ લેવાઈ ગઈ હતી. મેં પોસ્ટમાસ્ટરને આ એક કવર લઈ લેવા વિનવણી કરી જોઈ પણ તેણે તે કાનૂન બહાર ગણી ન લીધું. પાછા આવીને પરાજયના સમાચાર મેં કહ્યા. પૂજ્ય કાકાસાહેબે કહ્યું કે કોઈને પણ કદીય બહુ વિનવણી ન કરવી. એક કે બે વાર કહેવાથી માને તો ઠીક; નહિ તો પછી આગ્રહ જતો કરવો. થોડા વખત પછી સદ્બોધશતકમાં તેમણે યં યં પર્યાસિ તસ્ય તસ્ય પુરતો મા મૂહિ લીન વચઃ વાળો શ્લોક શીખવ્યો.

* * *

આશ્રમમાં એક સ્થળે એક ઓરડી બાંધવાની હતી. અમુક જ પ્રકારની ઓરડી હોવી જોઈએ એવી સ્પષ્ટ સૂચના તેમણે કંત્રાટીને આપેલી. પેલાએ પોતાની જ યોજના મુજબની ઓરડી બાંધી. કાકાસાહેબને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે કંત્રાટીને બિધડો લઈ નાખ્યો અને ઓરડી પડાવી ફરી ચણાવી. ઓરડી બહાર વપરાશની હતી એટલે તેમાં અમુક જ પ્રકારે ચથુતર થવું જોઈએ એ તેમનો દૃઢ આગ્રહ હતો.

* * *

હું નવો નવો વિદ્યાર્થી હતો. ભૂગોળની એક
હું ઠીકઠીક ગલરાયેલો. દરરોજ જે શરૂ

૧૦. આશ્રમમાં કાકાસાહેબ

તનમુખ ભટ્ટ

પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેવકરના આચાર્યપદે આવતી સત્યાગ્રહાશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળાનો હું બાળપણનો વિદ્યાર્થી હોઈને તે વખતના કેટલાક મરમરણે અહીં આલેખવાનો મારો ઇરાદો છે

ઈ સ ૧૮૧૮ કે ૧૮૨૦ ની સાલ હતી બહરાબાદમાં ચોથી શુભગતીનો અવધાસ કરતો હતો ત્યાંથી હું સત્યાગ્રહાશ્રમમાં ભણવા આ ચો આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાંનો એ જમાનો ! રાષ્ટ્રીય જીવનની દૃષ્ટિએ અધિકારમય કાઠિયાનાડમાંથી મને જ્યોતિર્મય સત્યાગ્રહાશ્રમના દર્શન થયા તેમાં નાની મોટી ટેટલીક સ્વયં પ્રકાશિત વિભૂતિઓમાં શ્રી વિનોબા ભાવે, શ્રી આપ્પા સાહેબ પટવર્ધન વગેરે હતા પૂજ્ય કાકાસાહેબ તેમાંની એક વિભૂતિ

*

*

*

મને યાદ છે કે શાળાની આર્યનામાં પૂ કાકા સૌથી ઊંછા આવના તેમના આ યા પછી જ આર્યના શરૂ થતી તેઓ જાતે જ શિક્ષકોની મધ્યમાં બેસી આર્યનાની શરૂઆત કરતા આર્યનામાં પવાડી વાળીને ટટાર બેસતા અને વિદ્યાર્થીઓને અનારનવાગ આખી આર્યના દુર્ગમિયાન ટટાર બેસવા નામ દઈને સૂચના આપતા મનો પછી તેમનું પ્રવચન ચાનુ થતું વિષયોની વિવિધતા અજબ હતી દેશના સમાચારો, ઉત્સવો, પ્રવાસવર્ણનો, પશુપક્ષીની ખાસિયત, મહાપુરોહના જીવન, મહારાષ્ટ્ર તેમજ ભારત, અન્ય પ્રાંતોની વિશેષતાઓ ઇત્યાદિ વિષયોની તેમને ખોટ ન હતી સ્વાધ્યાયવ્રતચનામ્નાં ન પ્રમાદિતવ્યમ્ સૂત્ર પ્રમાણે તેમણે કદી પ્રવચનનો પ્રમાદ ધ્યોઈ ન હતો આર્યનામાં શિસ્તપાલનના તેઓ અતિ આગ્રહી જણાતા શાળાની શિસ્ત અંગે પણ મને તેવા મોળા કે સાચવજવાળા વાલીના બાળકને યોગ્ય શિક્ષા કરના તેઓ

અચકાયા ન હતા. બીજી બાબુથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વાત્સલ્ય પણ ઉત્તરોત્તર વધતું જ ચાલ્યું છે.

*

*

*

તેઓ જૂગોળ શીખવતા. જૂગોળ એટલે સ્થાનો કે વસ્તુની ગોખણપટ્ટી નહિ, પરંતુ કીલ્લક અને નવીનતાનો લંડાર એ પ્રતીતિ તેમણે કરાવી.

*

*

*

તેમનું અને અમારું ઘર જોડાજોડ હતાં. તેમનાં જાંને ચિરંજીવીઓ—સતીશ, બાળ—અને હું સાથે રમતા. રમતમાં મતભેદ થતો ત્યારે ઢાઈઢાઈ વાર અંગબળનો આશરો લઈ ન્યાય કરતા. પરંતુ કાકાસાહેબે ઢાઈ દિવસ એક પણ શબ્દ મને કહ્યો ન હતો.

*

*

*

એક વાર ‘લેઈટ ફી’ ચોડીને એક કવર કાકાસાહેબે મને આપ્યું અને કહ્યું કે “આજની ટપાલમાં તે જવું જ જોઈએ.” હું સાયકલ લઈને સાબરમતીની પોસ્ટ ઓફિસે જિપડચો. ટપાલપેટીમાંથી ટપાલ લેવાઈ ગઈ હતી. મેં પોસ્ટમારતરને આ એક કવર લઈ લેવા વિનવણી કરી જોઈ પણ તેણે તે કાનૂન બહાર ગણી ન લીધું. પાછા આવીને પરાજયના સમાચાર મેં કહ્યા. પૂજ્ય કાકાસાહેબે કહ્યું કે ઢાઈને પણ કદીય બહુ વિનવણી ન કરવી. એક દે બે વાર કહેવાથી માને તો દીક; નહિ તો પછી આગ્રહ જતો કરવો. થોડા વખત પછી સદ્વ્યોપસતક્રમા તેમણે યં યં વદ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુરતો મા મૂહિ હીન વચઃ વાળો સ્લોક શીખવ્યો.

*

*

*

આશ્રમમાં એક સ્થળે એક ઝોરડી બાંધવાની હતી. અમુક જ પ્રકારની ઝોરડી હોવી જોઈએ એવી સ્પષ્ટ સૂચના તેમણે કંત્રાટીને આપેલી. પેલાએ પોતાની જ યોજના મુજબની ઝોરડી બાંધી. કાકાસાહેબને આ વાતની ખબર પડતા તેમણે કંત્રાટીને જિધડો લઈ નાખ્યો અને ઝોરડી પડાવી ફરી ચણાવી. ઝોરડી બહેર વપરાશની હતી એટલે તેમાં અમુક જ પ્રકારે ચણતર થતું જોઈએ એ તેમનો દબ આગ્રહ હતો.

*

*

*

હું નવો નવો વિદ્યાર્થી હતો. જૂગોળની એક પરીક્ષા આવી. પરીક્ષાથી હું ઠીકઠીક ગણાયેલો. દરરોજ જે શહેર કે નદી પવંતો બતાવતો તે પણ

પરંતુ તેમને શું શું થયું હશે એ તો તેઓ જ જાણે ! વિદ્યાર્થીનું જીવન સાહસમય અને હિંમતવાળું થવું જોઈએ એમ માનનાર સિવાય બીજા કોઈ આચાર્ય આવી રજા આપે ખરા ?

x

x

x

એક વાર કાકાના એક મિત્રે કાકાના જ અગત જીવન વિશે એક લેખ લખ્યો. તેમણે તે કાકાને જાતાવ્યો. તેમાં કેટલોક સ્થળે હકીકતોષ હતો, બીજો દોષ હોય એ પણ મંતવે. પરંતુ કાકાએ તો તે લેખ પ્રકટ કરવાની તેમને અનુમતિ આપી - એટલું જ નહિ પરંતુ પેલી તથ્યથી જુદી તરતી હકીકતોમાં ફેરફાર કરવાનું પણ ન સૂચવ્યું. પોતાને વિશે અમીરી મૌરત અને કુટીરી બેપરવાઈ રાખનાર વિના અન્ય કોણ આમ કરે ? આને નિશ્ચિન્તા કહેવી કે વૈરાગ્ય કહેવો કે મસ્તી કહેવી ?

આજની સમાજરચનામાં સુઠીસર લોકો લાખો ને કરોડો રૂપિયા કમાય છે અને પછી એ અસામાજિક, સ્વર્ચારી અને આધજો હિંદુ મનમાં ન સખતાં લાખો જ નહીં પણ કરોડો લોકોને સુઠી સુઠી અનાજ વધારે મળે અને તેમના હાડકા ને ચામડા વચ્ચે સુઠી સુઠી માસ વહે એ હિંદુશાથી સંપત્તિશાસ્ત્રે ઉપાય સૂચવવા જોઈએ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે શોધખોળ કરવી જોઈએ. સમાજ-સેવાનો આદર્શ એ જ હોઈ શકે.

આજે આવે છે તે દલે તો નાશ જ સર્જાયેલો છે. એ દળ ફેરવવી જ પડે. પાશ્ચાત્ય દલે વિજ્ઞાન, ‘વાર્તા’, સંપત્તિશાસ્ત્ર ને હિંદુ મનમાં ચલાવીશું તો ચક્ષિમતા પાકા ગુલામ બનીશું, મરીમાના ભક્ષક બનીશું અને અંતે ભરમાસુરની પેઠે માથે હાથ મૂકી ભરમ થઈ જઈશું.

‘જીવનવિકાસ’, પૃ. ૭૬

અચકાયા ન હતા. ખીજા બાબુથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વાતસલ્ય પણ ઉતરોતર વધતું જ ચાલ્યું છે.

તેઓ ભૂગોળ શીખવતા. ભૂગોળ એટલે સ્થાનો કે વસ્તુની ગોખણપદી નહિ, પરંતુ કૌતુક અને નવીનતાનો ભંડાર એ પ્રતીતિ તેમણે કરાવી.

તેમનું અને અમારું ઘર જોડાજોડ હતાં. તેમનાં બંને ચિરંજીવીઓ— સતીશ, બાળ—અને હું સાથે રમતા. રમતમાં મતભેદ થતો ત્યારે કોઈકોઈ વાર અંગબળનો આશરો લઈ ન્યાય કરતા. પરંતુ કાકાસાહેબે કોઈ દિવસ એક પણ શબ્દ મને કહ્યો ન હતો.

એક વાર ‘લેઈટ ફી’ યોડીને એક કવર કાકાસાહેબે મને આપ્યું અને કહ્યું કે “આજની ટપાલમાં તે જવું જ જોઈએ.” હું સાયકલ લઈને સાબરમતીની પોસ્ટ ઓફિસે જીપકચો. ટપાલપેટીમાંથી ટપાલ લેવાઈ ગઈ હતી. મેં પોસ્ટમારતરને આ એક કવર લઈ લેવા વિનવણી કરી જોઈ પણ તેણે તે કાનૂન બહાર ગણી ન લીધું. પાછા આવીને પરાજયના સમાચાર મેં કહ્યા. પૂજ્ય કાકાસાહેબે કહ્યું કે કોઈને પણ કદીય બહુ વિનવણી ન કરવી. એક કે બે વાર કહેવાથી માને તો હીક; નહિ તો પછી આગ્રહ જતો કરવો. થોડા વખત પછી સદ્વૌઘસાતકમા તેમણે યં યં પદ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુરતો મા મૂહિ લીનં વચ્ચઃ વાળો શ્લોક શીખવ્યો.

આશ્રમમાં એક સ્થળે એક ઓરડી બાંધવાની હતી. અમુક જ પ્રકારની ઓરડી હોવી જોઈએ એવી સ્પષ્ટ સૂચના તેમણે કંત્રાટીને આપેલી. પેલાએ પોતાની જ યોજના મુજબની ઓરડી બાંધી. કાકાસાહેબને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે કંત્રાટીને જીધડો લઈ નાખ્યો અને ઓરડી પડાવી ફરી ચણાવી. ઓરડી જાહેર વપરાશની હતી એટલે તેમાં અમુક જ પ્રકારે ચણતર થવું જોઈએ એ તેમનો દૃઢ આગ્રહ હતો.

હું નવો નવો વિદ્યાર્થી હતો. ભૂગોળની એક પરીક્ષા આવી. પરીક્ષાથી હું હીકડીક જમરાયેલો. દરરોજ જે શહેર કે નદી પવંતો જતાવતો તે પણ

ખતાવી ન શક્યો. કાકાસાહેબે જોયું કે આ વિદ્યાર્થીને પરીક્ષાક્ષોભ થયો છે એટલે તેમણે મને મરજી પડે તે રચણે ખતાવવા કહ્યું. મેં હરકોઈ રચણ ખતાવ્યું અને તેમણે મને બીજાની જેમ જ માનપૂર્વક પાસ થયેલો જાહેર કર્યો.

* * *

એક વાર છાત્રાલયના ત્રણેક વિદ્યાર્થીઓએ આશ્રમમાંથી સાબરમતી રેલવેને જઈને ચા-આંદિયાની વ્યવસ્થા કરી. આશ્રમના નિયમથી આ વિરુદ્ધ વર્તન હતું. કાકાસાહેબે સભા બોલાવી પેલા ત્રણે વિદ્યાર્થીને ડિસમિસ કર્યા. પરંતુ એ જ કડક કાકાસાહેબ, પોતાને ક્ષમ થયો હતો ત્યારે, કમર દુઃખતી ઠાવાથી ખેસી ન શકાવાથી, ઊભા ઊભા કાંતતા અને નિયમપાલન, શિસ્ત વગેરે પરોવદ્દેષો વાળિટલમ્ નથી એમ પોતાના આચરણથી બોધ આપતા. જે શિસ્ત અને નિયમપાલનનો આમહ આજના નેતાઓ માગે છે તે તેઓ પચીસ વર્ષ પહેલા માગતા.

હું બારેક વર્ષનો હોઈશ. એક વાર છાત્રાલયના ગરબા પરથી દીવાલની બહાર પડતી ઢોરે ઢોરે થઈને મધ્યમાં આવેલી તેમની એક્ઝિસિટની બારી આગળ આવ્યો. કાકાસાહેબને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે મેં એકદમ બારીમાંથી જૂમ પાડી, "કાકાસાહેબ ! " મેં જે કદરદાની અને અભિનંદનની આશા રાખેલી તે જ મને મળ્યાં. "ઓ હો, શાગાશ," એમ એમણે આનંદિત વદને કહ્યું. પહેલાં મારું પુષ્કળ ગીરવ કરીને પછી કહ્યું, "એમ કરતાં પડે તો કાનાં ઠાડકાં ભાંગે ફેરવી આમ કરવું હોય તો રમ લઈને કરવું જોઈએ."

x x x

હું ચોદેક વરસનો હોઈશ. શરીરબળ, બુદ્ધિશક્તિ અને સ્વતંત્રની ભાવના વિકાસ કરવા લાગી. અત્યાર સુધી જે દેટલાક "દાદા"ઓની દાદાગીરી સહન કરતો હતો તેમાંથી એકની સાથે મારે "ઠેરી ગઈ." મારો વાંક એ હતો કે રમતમાં મેં તે "દાદા"ને નમતું નહોતું આપ્યું અને તેના નિર્ણય સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. પેલાએ મારી ગરદન આજુબાજુ ધોતિયું વીટલું હતું તે લઈને આમળ્યું અને મને ગૂંગળાવવાની ધમકી સક્રિય રીતે આપી. મારા મિત્રો તો મારા કરતાં શરીરે નબળા હતા. પેલો ન તો મને ગૂંગળાવી શક્યો કે ન છતી શક્યો મેં પણ અહિંસક વાગ્યાણોનું એકમાત્ર હથિયાર વાપર્યું. પેલો ચાકીને છેવટે ચાલતો થયો.

આ કુરુક્ષેત્ર કાકાસાહેબના ખડની નીચે જ લડાયું અને કાકાસાહેબ બારીમાથી તે બધું જોતા હતા તેની અમને કોઈને ખબર નહિ તેમણે ઉપ રથી કહ્યું, “તનમુખ !” અત્યાર સુધી ડર નહોતો તે હવે એકાએક મારામા પ્રવેશ્યો તેમણે કહ્યું કે “તમાગ જયેની તકરાર હું જોતા હતા તમે ડરના માર્યા નમતુ ન આપ્યું તે મને ખૂબ ગમ્યું છે ન્યાય તમારે પક્ષે હતો તે હું જાણતો હતો પેવાની શુકાગીરીને કદી શણે થતા નહિ ” આટલી પ્રેરણા બસ હતી શાળાના આચાર્યશ્રી જાતે અભિનંદનના શબ્દો કહે તેથી અમે ધન્યતા અનુભવતા લાગ્યા

x

x

x

વિદ્યાર્થીઓના શરીર માથકાગવા જોઈને તેમને અપાર દુઃખ થતું સારગપુરમા નવજનન મુદ્રણાલય હતું ત્યારે વ્યવસ્થાપક તરીકે કાકાસાહેબે ત્યાના વ્યાયામ મંદિરને બને તેવી સગવડ આપેલી આશ્રમની શાળામા પણ વિદ્યાર્થીઓએ સનારે કસરત અને સાંજે રમત માટે એકએક કલાક કાઢવો જ જોઈએ એ તેમને આગ્રહ કસરતમાથી તો મુક્તિ મળે પરંતુ રમત માથી કોઈને મુક્તિ મળતી નહિ જ જો કોઈ વિદ્યાર્થી સાંજે રમતમા ન જાય તો બીજે દિવસે તેનું લજ્જાનું બધ કરામા આનંદ અને ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ પણ એવા વિચિત્ર કે આમ સહેજે મળેલી રમથી આનંદ પામનાને બદલે દુઃખી થતા તેથી રમતમા આનંદનું ચૂકતા નહિ

x

x

x

એક નાગ સાબરમતીમા પૂર આવ્યું સ્વામીનારાયણના મંદિરનો હાથી પાણી પીવા આવેલો તે તો આ અચાનક જળક્રીડાની તક જોઈને નાઠો અને પૂરમા મહાનવા લાગ્યો આના મજેગામા અમે ટેલાક વિદ્યાર્થીઓએ પૂરમા નહાના જનાની રજા માગી અમારી ઉંમર પણ ત્યારે સોજેક વર્ષથી વધુ નહોતી કાકાસાહેબે જાતજાતના સલાહો કર્યા કોને તરતા આનંદ છે, અગાઉ પૂરમા કોણ કોણ પડ્યું છે, કોણ કસરતમા આગળ પડતા જણાય છે અને એવા પ્રશ્નો પૂછીને અમને કટાણે આપ્યો પરંતુ રજા ન આપી અમે ખૂબ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા ત્યારે માન અમુક વિદ્યાર્થીઓને પડવાની રજા મળી અમે તો હરખબેર તરીને પાછા આવ્યા, (સામે પાર નહિ !- એક ઘાટથી બીજા કોઈ ઘાટ સુધી, એક જ કિનારે) અમે તેમને મનમા ધન્યવાદ આપ્યા

પરંતુ તેમને શું શું થયું હશે એ તો તેઓ જ જાણે ! વિદ્યાર્થીનું જીવન સાઉસમય અને હિંમતવાળું થવું જોઈએ એમ માનનાર સિવાય બીજા કોઈ આચાર્ય આવી રજા આપે ખરા ?

x

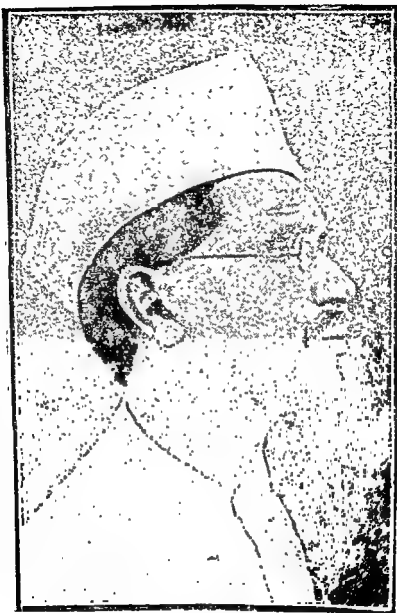
x

x

એક વાર કાકાના એક મિત્રે કાકાના જ અંગત જીવન વિશે એક લેખ લખ્યો. તેમણે તે કાકાને જતાવ્યો. તેમાં કેટલેક સ્થળે હકીકતદોષ હતો. બીજો દોષ દોષ એ પણ મંડવે. પરંતુ કાકાએ તો તે લેખ પ્રકટ કરવાની તેમને અનુમતિ આપી - એટલું જ નહિ પરંતુ પેલી તથ્યથી જુદી તરતી હકીકતોમાં ફેરફાર કરવાનું પણ ન સુચવ્યું. પોતાને વિશે અમીરી ગૌરવ અને હકીકતો એપરવાઈ રાખનાર વિના અન્ય કોણ આમ કરે ? આને નિરાશિમાનિતા કહેવી કે વેરાગ્ય કહેવો કે મસ્તી કહેવી ?

આજની સમાજસ્થિતિમાં મુઠીભર લોકો લાખો ને કરોડો રૂપિયા કમાય છે. હવે પછી એ અસામાનિક, સ્વાર્થી અને આંધળો ઉદ્દેશ મનમાં ન રાખતાં લાખો જ નહીં પણ કરોડો લોકોને મુઠી મુઠી અનાજ વધારે મળે અને તેમનાં હાડકાં ને ચામડાં વચ્ચે મુઠી મુઠી માંસ વધે એ ઉદ્દેશથી સંપત્તિશાસ્ત્રે હિંમત સૂચવવા જોઈએ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે શોધખોળ કરવી જોઈએ. સમાજ-સેવાનો આદર્શ એ જ હોઈ રાહે.

આજે માટે ■ તે દલે તો નારા જ સર્જાયેલા છે. એ દળ ફેરવવી જ પડશે. પાશ્ચાત્ય દલે વિજ્ઞાન, ‘વાર્તા’, સંપત્તિશાસ્ત્ર ને લલોચ ચમત્કારીશું તો પશ્ચિમના પાકા ગુલામ બનીશું, ગરીબોના બક્ષક બનીશું અને અંતે બરમાસુરની પેઠે માથે હાથ મૂકી બરમ થઈ જઈશું.



કાકાસાહેબ (૧૯૨૨)

પરંતુ તેમને શું શું થયું હશે એ તો તેઓ જ જાણે ! વિદ્યાર્થીનું જીવન સાહસમય અને હિંમતવાળું થવું જોઈએ એમ માનનાર સિવાય બીજા કોઈ આચાર્ય આવી રજા આપે ખરા ?

x

x

x

એક વાર કાકાના એક મિત્રે કાકાના જ અંગત જીવન વિશે એક લેખ લખ્યો. તેમણે તે કાકાને જતાવ્યો. તેમાં કેટલેક સ્થળે હકીકતદોષ હતો. બીજો દોષ દોષ એ પણ મેલવે. પરંતુ કાકાએ તો તે લેખ પ્રકટ કરવાની તેમને અનુમતિ આપી — એટલું જ નહિ પરંતુ પેટી તપ્પથી જુદી તરતી હકીકતોમાં ફેરફાર કરવાનું પણ ન સૂચવ્યું. પોતાને વિશે અમીરી ગૌરવ અને ફકીરી બેપરવાઈ રાખનાર વિના અન્ય કોણ આમ કરે ? આને નિરાશિમાનિતા કહેવી કે વૈરાગ્ય કહેવો કે મસ્તી કહેવી ?

આજની સમાજરચનામાં મુઠીબર લોકો લાખો ને કરોડો શ્વેતિકા કમાય છે. હવે પણ એ અસામાજિક, સ્વાર્થી અને આંધળો ઉદ્દેશ મનમાં ન રાખતાં લાખો જ નહીં પણ કરોડો લોકોને મુઠી મુઠી અનાજ વધારે મળે અને તેમનાં હાડકાં ને ચામડાં વચ્ચે મુઠી મુઠી માંસ વધે એ ઉદ્દેશથી સંપત્તિશાસ્ત્રે હિંમત સૂચવવા જોઈએ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે સોધખોળ કરવી જોઈએ. સમાજ-સેવાનો આદર્શ એ જ હોઈ રાકે.

આજે ચાલે છે તે દલે તો નારા જ સંબંધિયો છે. એ દળ ફેરવવી જ પડશે. પાશ્ચાત્ય દલે વિજ્ઞાન, ‘વાર્તા’, સંપત્તિશાસ્ત્ર ને હલોત ચલાવીશું તો પશ્ચિમના પાકા ગુલામ બનીશું, મરીબોના બદ્દક બનીશું અને અંતે બસ્માતુરની પેટે માથે હાથ સૂળી ભસ્મ મઈ જઈશું.

૧૩. 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકાસાહેબ

[ઘોડાંક સ્મરણ]

સુન્દરમ

ભૂતકાળ હમેશાં સુવર્ણયુગ જેવો લાગે છે. ૧૯૨૪માં હું વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયો ત્યારે એને સ્થપાયેલાં ચારેક વરસ જ થયાં હતાં. તેટલામાં ઘણા અધ્યાપકોની ત્યાં આવનજવન થઈ ગઈ હતી. અમે એ જૂતકાળની વાતો સાંભળતા અને અમને થતું કે અમે ઘણી ઉત્તમ સીનેથી વંચિત રહી ગયા. અમારો યુગ અમને સુવર્ણયુગ નહોતો લાગતો. પણ કેટલીક વસ્તુઓ બહુ સ્વસ્થ રીતે વાંછેલી હોય છે તોપણ તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે તેમ કાકાસાહેબ વિશે મારે અન્યું.

પ્રથમાના વર્ગમાં મંરૂત વિષય લેતાં ઉપનિષદ્ગ્રંથાવલિના અધ્યયનની સાથે કાકાસાહેબનો પ્રથમ વાર પરોક્ષ સમાગમ થયો. એ પુસ્તકના મંપાદકોમાં તેઓ પણ હતા એવું સ્મરણ છે. સત્ય વદ, ધર્મ ચર । આચાર્ય દેવો મવ । યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાન્યેવ ત્વયોપાસિતવ્યાનિ, નો ઇતરાણિ, નો ઇતરાણિ । યદ્ ભૂમા તત્સુલમ્, નાલ્પે સુલમસ્તિ । ઉપનિષદ્ગ્રંથાં આ મહાવાક્યોનો જીવનના એ મુગ્ધકાળમાં પ્રથમ વાર પરિચય થયો. આવાં પરમ ગહન સત્યો જેમાં હશે તે ઉપનિષદ્ ગ્રંથો કેવા હશે, એ ગ્રંથોમાંથી અમારે મારે તારવણી કરી પાઠાવલિ રચનારની વિદ્વતા કેવી હશે, એમની પ્રકૃતિ કેવી હશે એવા એવા વિચારો મને આવતા. અને કાકા વિશે કંઈક વધારે જાણવાની ઈતિજરી થવા લાગી.

પણ તે વખતે કાકા વિદ્યાપીઠમાં ન હતા. 'સાજરમતી' દ્વિમાસિકની ફાઈ લો નેતાં નેતાં એમાં વિદ્યાપીઠના કેટલાક જૂના અધ્યાપકોની જગ્યાઓ જોવા મળી. એમાં કાકાની જગ્યા હતી કે નહિ તે યાદ નથી. કાકાની જે પહેલી જોયેલી જગ્યાનું સ્મરણ છે તે છે દિમાલયના પ્રવાસી, લરાઉ દાદીવાળા કાકા-સાહેબની જગ્યા. હું ધારું છું એ એમના 'દિમાલયના પ્રવાસ'માં જ મૂકેલી



आसाढेन (१९२८)

અમને પહેલો પાઠ સ્વતંત્રતા અને અતંત્રતા વચ્ચેના ભેદનો આપ્યો. વિદ્યાપીઠના તત્રમાં વધારે સ્વચ્છતા, વધારે સુવ્યવસ્થા અને વધારે કર્મશીલતા લાવવાની નવા તત્રની નેમ હતી એમ મારી છાપ છે.

નવા વિધિઓ અને નવા નિષેધો આપના લાવ્યા. અમે છાનાલયના વિદ્યાર્થીઓ અમારો કચરો, દાંતણુની ચીરીઓ, કાગળના ડૂંચા એ હુ પાણી વગેરે ચોરડીની બારીમાંથી પાછળ યથેચ્છ નાખતા. કાકાએ આવીને કચરા પેટીઓ મુકાવી અને અમને તેમાં કચરો નાખવાનું ઉપદેશ્યુ એ પ્રસંગે એમણે બારીમાંથી બહાર કચરો ફેંકવાની ક્રિયા માટે ‘ઓકવુ’ શબ્દ વાપરેલો. તે મારા ચિત્તમાં ખાસ ચોટી ગયેલો. પણ અમે કંઈ તરત જિતાર્ધ જઈએ તેના થોડા હતા. કાકાના વિધિનિષેધોને ઉમગથી અપનાવી લેનારા વિદ્યાર્થીઓમાં એક અમૃતલાલ નાથાવટી હતા. અમારા આ દુરાચર સામે નાથાવટી સક્રિય સદાગ્રહ કરતા. કાકાના સદ્બોધ પછી પણ સનાતના પહેરમાં અમે દાંતણુની ચીરીઓ બારીમાંથી નાખતા. હોઈએ ત્યારે એક ટોપલી લઈ નાથાવટી તે વીજુનાનીકગતા. મને લાગે છે કે એ પાઠ પછી અમે શીખેલાં તે ખરા જ.

છાનાલયના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કપડા ગમે ત્યાં સૂકવતા અને મહા વિદ્યાલય ચાલતું હોય ત્યારે એ લટકતા ધોતિયાનો દેખાવ બહુ સારો ન લાગતો. કાકાએ અમને ચોરડામાં કપડા સૂકવતાં ક્યાં અને તે માટે ચોરડાની જમીન છતમાં ખાસ લાકડીઓ નાખાવી આપી. કાકાના આના પછી પેશાગ ખાના અને જાજરની સ્થિતિ સુધરી એ મને બહુ ગમ્યું. પેશાગ કરવો અને જાજર જરુ એ પણ હવે આનંદદાયક પ્રસંગો લાગના મડયા. પાંચખાનામાં દરેક ઉપયોગ પછી માગી નાખવા માટે વ્યવસ્થા થઈ, એકને બદલે બે ડોલો મુકાના લાગી, પાણીની ડોલ એક નાના કાણાનાળા ઢાંકણાથી ઢકાના લાગી, અને બીજી ડોલ માગીથી ઢકાયેલી રહેના લાગી. રસોડું પણ સુધર્યું તેનો ખરચ ઓછો થયો.

કાકાએ આવીને અભ્યાસક્રમમાં ઉઘોગો દાખલ કર્યા અને કાનનાનું નિયમિત અને દુરજિયાત કર્યું. આ માટે એમને ઠીકરીક જહેમત લેવી પડેલી એમ લાગે છે. પણ સરનાળે ઉઘોગો અમને – ખાસ કરીને મને તો બહુ ગમી ગયેલા. સુધારી કામ અને વણાટ માટે નવા શિક્ષકો આન્યા. ઓઝર પકડાને મારા હાથ નાનપણથી ટેરાયેલા હતા, પણ મારા બીજા મિત્રોને જીવનમાં પહેલી વાર હથિયાર પકડવાના હતા. પ્રારંભમાં એમના હાથની કંઠગી ક્રિયાઓ જોના સમૂજ પડતી. કાકાસાહેબ પોતે પણ ઓઝરો

હતી ઉપનિષદોની પામે મારું પ્રથમ ઉપનિષદન કરાવનાર આ લેખક, તે વળી હિમાવનનો યાત્રી અને તેમાં તેની આવી લગ્ન દાદીવાળી મુદા, કાકા મારે માગ માનની માના ઘણી વવના લાગી એ દાદીનાળી રૂબી જ્યારે મેં જોયેલી ત્યાર એ દાદીને કે મને ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવી શકે તેમ હતું કે અમાગ બેનો સમાગમ કોઈ રોમાચક રીતે અથવા હકીકતની રીતે કહેવું હોય તો રોમો પાગક રીતે થવાનો હતો. પણ એ મહામનોહર કથા પથાકમે આરો

કાકાસાહેબ અમાગ ત્રીજા આચાર્ય હતા ત્રિદનાની પછી કૃપાવાની આચાર્ય તરીકે આન્યા ત્યારે એ ગભ્યપલટો સૌમ્ય શાંતિપૂર્વક થયેલો. કૃપાલાની પછી કાકાસાહેબ આચાર્ય તરીકે આન્યા ત્યારે એ મુગ્ધાન્તિ જગ જુદી રીતે જનેની કૃપાલાની જતા જતા બહુ સોકપ્રિય થયેલા. ગુજરાત કોલેજની હડનાવને સફળ કરનામાં તેમના નેતૃત્વે ઘણા ફાળા આપેલો આખા અમદાવાદના મુનકર્ગને તેમણે મુખ્ય કરલો તેમનો વિદાયસમાગ લ વિદ્યાપીઠમાં અક પ્ય ન પનાથી જિજ્ઞાસેલો. ઉ સાહ અને વિદ્યાદના તીવ્ર આરોહઅરોહની એવી ભૂમિમાં ઉપર કાકાસાહેબને વિદ્યાપીઠમાં આસ્વાનુ થયું

કૃપાવાની કરના કાકાનું વ્યક્તિત્વ ધણ જુદું વિદ્યાર્થીઓને તેમનો પરિચય નામ પૂરતો જ રળી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીની નરી યોગનાઓ પણ તેમણે અમલમાં મૂકનાની હતી જૂના વાતાવરણ ઉપર નવા વાતાવરણનું સર્જન કરવું એ જરા અઘરું કામ હતું, પણ કાકાસાહેબે તે કરી આપ્યું

ફરફતી સોનેરી બામરીનાળા, ચમકદાર આંખોવાળા અને મોઢક વાફપાટવવાળા કૃપાલાનીને સ્થાને આચાર્યના બાજુ ઉપર કાકાની ચરમાનાળી અને મુક્તિ માયાવાળી આતૃતિનું દર્શન બહુ જીતી લેનારું ન હતું કાકા પણ કૃપાવાનીની પેઠે ખેમ ઓદના હતા પણ એ બેમની છતાંમાં ઘણું દેર હતો વળી કાકા એમના મહારાષ્ટ્રી ઢબના ઉચ્ચારોથી ગુજરાતી બોલતા હતા એમના પહેલા વ્યાખ્યાન વખતે હું તેમની નજીકની જ પાટલીઓ પાસે બેઠો હતો અને તેમણે ‘નાજુ’ ને બદલે ‘નાજો’ સદ્ગ્રયોગ કર્યો એ જૂલ પ્ર પે મે તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું - કહો કે ખેચાર્ધ ગયું કાકાસાહેબ મીઠું હસ્યા અને આગળ બોલ્યે ત્રણ મને એક ન સમજાય તેવો જ્ઞાનદ થયો પહેલાના આચાર્યો જેવા એ દુર્ધર્ષ નથી, એમના કરતા મારામાં પણ કંઈક વધારે જ્ઞાન છે, ગુજરાતી ભાષા પૂરતું પણ, એ વિચારો એ જ્ઞાનદના કારણરૂપ દોઈ શકે અમારા આચાર્ય અને વિદ્યાર્થી તરીકેનો એ પહેલો પ્રયત્ન

પછી મુગ્ધપલટો થયા લાગ્યો અને પલ્લગ્યો, તે નારા દા કે નગના, પણ એકદમ જો ઉત્તરવા કાજુ દાવ છે કાકાએ તંત્ર દાવઅં લીધા પછી

કાર્યની દૃષ્ટાંતનીએ નજી રીતે ગ્રહણ કરેલી—આશ્રમ, વિદ્યાપીઠ અને સરદારની મ્યુનિસિપાલિટી આશ્રમ એ કઠોર તપોભૂમિ હતી, સરદાર ગાંધીજીના કાર્યને નક્કર વ્યવહારમાં મૂર્ત કરવાનું કામ કરતા હતા વિદ્યા પીઠમાં મસાર અને તપોવન બંનેનો સમન્વય હતો અને ઉપરાંત બુદ્ધિસ્તાત્ત્વની વિશાળ પીઠિકા ઉપર શુદ્ધ મસ્કાગની ઉપાસના હતી કાકાના આનંદા ગળે વિદ્યાપીઠ પર આશ્રમનું આક્રમણ થતું દેખાયું ઉદ્યોગની હિમાયત થતા બુદ્ધિનો આક્રમણે ઝોછો જોખાના લાગ્યો જોકે એ સાન સાચું નહોતું પણ બુદ્ધિસ્તાત્ત્વ ઉપર તો અકુશ આવેલો દેખાયો જ વિદ્યાપીઠનું દૈર્ઘ્યસિક ‘સામરમતી’ તથા હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક ‘પચત ન’—બંને ઉપર સેન્સરશિપ બેઠી વિદ્યાર્થીઓની મના આચાર્યના મુક આધિપત્યમાં આવી પુસ્તકાલયમાંથી હેનરોક એલિસના પુસ્તકોને ઉપાડીને અદેવ નિલાગમ મૂકનામાં આવ્યા અને મેકફેડનના ‘ફિઝિકલ કલચર’ને મગાવવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું ।

આ બધી નવી વ્યવસ્થાને જેમ ગણવી હોય તેમ ગણો કાળે કરીને માણસ બધાથી ટેનાઈ જાય છે અને વિપરીત દેખાતી પરિસ્થિતિ પણ વિકાસની પેષક નીચે છે સેન્સરશિપ હેઠળ આવેલા ‘સામરમતી’નો હું પહેલો તત્ત્વી હતો અને મારા મગજમાં હજી સ્તત્ત્વતાની ધૂન હતી માસિકનું લખાણ બતાવ્યું હોય તોય શું કે ન બતાવ્યું હોય તોય શું એવી શિથિલ મનોવૃત્તિથી મે થોડું લખાણ સેન્સરને બતાવ્યા વિના છપાવી દીધું અને જેઈ લો મઝા ! કાકાસાહેબની મુકાઈનો મને પહેલો અનુલવ થયો છપાઈ ગયેલા લેખોમાંથી એકમાં અહિંસાની નિરુદ્ધ જાય એવું કંઈક લખાણ હતું અને તે લેખકની કલમભૂલ જ હતી મે કાકાને કહ્યું, શુદ્ધ પત્રકમાં ભૂલ મુદ્રારી લઈએ યા તો તેના પર શાહી છપાવી દઈએ તેમ ન કરવા દેનાનો કાકાનો રદિયો મને ચમત્કારી લાગ્યો તેમણે કહ્યું, ગમે તેમ કરો, પણ વાયકન પ્લાન બેચાનાનું અને કંઈક અનિષ્ટની આશંકા તેને રહેવાની હું સાચેસાચ જિતાયો એમની આજ્ઞાથી મે એ પાનું આખું ફરીને છપાવ્યું એ પછી હવે મારા પત્રોમાં હું અક્ષરો બિલકુલ દેખાય નહિ એની રીતે કદી છેકછાક નથી કરતો કા તો નજી પૈસાનો ભોગ આપીને નવું પત્ર લખુ છું અથવા વાચનારો સ્પષ્ટ રીતે વાચી શકે તેની રીતે માત્ર સૂચક એરો કરું છું મારા બદલાયેલા લખાણમાંથી લલે એ પણ શીખે !

કાકાસાહેબે જે વિધિનિરોધો ચોળ્યા તે ધીરે ધીરે ઢાઢે પડી ગયા અમે બધા હોશથી કાતતા, ઉદ્યોગના સમયમાં લાકડા છેલતા, વસ્તુઓ

પડડના, પણ તેમનો હાથ પણ પેલાઓ કરતા કોઈ ખામ કોશવર્થી આવતો ન હતો અને કાકાસાહેબ ઉપર એક બીજી જાગૃતતા પણ મારી સરસાર્ધ જોઈ મને આનંદ થયો ।

વિદ્યાપીઠમાં રોજ પ્રાર્થના થતી અને પછી વર્ગો શરૂ થતા કાકા આવ્યા પછી પ્રાર્થનાના મગીનમાં તેમના પ્રવચનો ઉમેરાયા, અને થોડા વખત પછી દરેકે કાલેલા તાગની નોંધણી કરનારું દાખલ થયું પ્રાર્થનાના વાતાવરણની દૃષ્ટિએ આ બધી ક્રિયાઓ મને પૂરતી મજાદી લાગતી નહોતી વિદ્યાપીઠની પ્રાર્થનામાં હું પહેલી વાર ગયેતો ત્યારે એક ઘણી ગભીર મધુર છાપ મારા પર પડેલી પ્રાર્થનાખડમાં હું દાખલ થયો ત્યારે તબીબનું સ્વસ્થ ગભીર રજૂઆત આખા ખડને ભરી દેતું હતું સો પાનના ધૂપથી ભરેલો ખડ ઇન્દ્રિયોને કોઈ અકળ રીતે શાત કરતો હતો પ્રાર્થનાનું ગીત ગવાયા પછી પાંચ પોતે કોઈ ગમ ગાતા અથવા સનાર સયોલિન કે વીણાનું વાદન કરતા પ્રાર્થના પૂરી થતી અને એ સંગીતમાં તરબોળ બની સૌ અવધાન મારે જતા મગીનની એ શબ્દાતીત સ્વરમૃદ્ધિમાં સ્થિત થયા પછી મનુષ્યનો સ્થૂલ વિચારપ્રધાન અવાજ સામળવાનું બહુ રુચિર ન નીડતું સૂનવડના ફળરૂપે જન્મેલા તાગની નોંધણી એ એથી પણ વધારે વરવી ક્રિયા હતી એથી કાનવાની ક્રિયા અંગે ભાવના કે માધુર્ય કશું ઉત્પન્ન થઈ શકતું નહોતું કામ અમને ગમે તેટલું સમજાવવા મથતા છતાં રેટિયાનું યાનિક ચુલન કે તેને અંગેની હલેક ગાણિતિક ક્રિયા અને પાંચની વાયોલિન નું ચુલન એ મને સરખા ગાંઠની મધુર કે પવિત્ર ક્રિયાઓ ધણાને ન લાગતી પરિણામે, તાર નોંધવાનું શરૂ થાય ત્યારે જસાણી છાપ કાઢી વાંચના માડતો અને એ ક્રિયા અશિષ્ટ છે તે સમજાવવા મારે પાછી કાકાસાહેબને મહેનત લેવી પડતી ।

પણ કાલેલાની જાગૃતતા નવા તનને આગ્રહ અવિરોધ્ય હતો અને ઘણાને લાગતું, પણ તેઓ તેને સ્પષ્ટ રૂપમાં વિચારી કે કહી નહોતા શકતા, કે આ ગિયતિ—

The old order changeth yielding place to new
થી સાવ નિપરીત હતી એમાં તો—

The new order changeth yielding place to old—
જેની સ્થિતિ હતી કૃપાલાની તેમની વિદાય વખતે વિદ્યાપીઠનું વિશિષ્ટ કાર્ય શું છે તે નિશ્ચે પોતાની સ્વપના રૂઢ કરી ગયેલા અને કાકાના આ-વા પછી એ કંપનાનું ખડન થતું ઘણી વાર દેખાતું અમદાવાદમાં માધીજના

કાર્યની રૂપાવાનીએ નણુ રીતે નર્મણી કરેલી—આશ્રમ, વિદ્યાપીઠ અને સરદારની મ્યુનિસિપાલિટી આશ્રમ એ કરોર તપોભૂમિ હતી, સગદાર ગાંધીજીના કાર્યને નક્કર વ્યવહારમા મૂર્ત કરવાનું કામ કરતા હતા વિદ્યા પીઠમા મસાર અને તપોવન બનેતો સમન્વય હતો અને ઉપરાત છુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની વિશાળ પીઠિકા ઉપર શુદ્ધ મરકાગની ઉપાસના હતી કાકાના આનતા જાણે વિદ્યાપીઠ પર આશ્રમનું આક્રમણ થતું દેખાયું ઉદ્યોગોની હિમાયત થતા છુદ્ધિનો આક્રમણે જોઈ જોખાના લાગ્યો જોકે એ સાન સાચું નહોતું પણ છુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર તો અકુશ આવેલો દેખાયો જ વિદ્યાપીઠનું દ્વિમાસિક ‘સામરમતી’ તથા હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક ‘પચતન’—બંને ઉપર સેન્સરશિપ બેઠી વિદ્યાર્થીઓની સલા આચાર્યના કડક આધિપત્યમા આવી પુરતકાલયમાથી હેનરોએ એલિસના પુસ્તકોને ઉપાડીને અદેય વિભાગમ મૂકનામા આવ્યા અને મેંકેડેડનના ‘ફિઝિકલ કલચર’ને મગાવવાનું બંધ કરવામા આવ્યું !

આ બધી નવી વ્યવસ્થાને જેમ ગણુવી હોય તેમ મલો કાળે કરીને માણુસ બધાથી ટેનાઈ જાય છે અને નિપરીત દેખાતી પરિસ્થિતિ પણ વિકાસની પોષક નીતે છે સેન્સરશિપ હેઠળ આવેલા ‘સામરમતી’નો હું પહેલો તત્તી હતો અને મારા મગજમા હજી સ્વતંત્રતાની ધૂન હતી માસિકનું લખાણ બતાવું હોય તોય શું કે ન બતાવું હોય તોય શું એવી શિથિલ મનોવૃત્તિથી મેં થોડું લખાણ સેન્સરને બતાવ્યા વિના છપાવી દીધું અને જોઈ લો મગા ! કાકાસાહેબની કડકાઈનો મને પહેલો અનુભવ થયો છપાઈ ગયેલા લેખોમાથી એકમા અહિંસાની નિરુદ્ધ જાય એવું કંઈક લખાણ હતું અને તે લેખકની કલમખૂબ જ હતી મેં કાકાને કહ્યું, શુદ્ધિ પત્રકમા જૂલ સુધારી લઈએ યા તો તેના પર શાહી છપાવી દઈએ તેમ ન કરવા દેવાનો કાકાનો રદિયો મને ચમત્કારી લાગ્યો તેમણે કહ્યું, અમે તેમ કરો, પણ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવાનું અને કંઈક અનિષ્ટની આશંકા તેને રહેવાની હું સાચેસાચ જિતાયો એમની આસાથી મેં એ પાનું આખું ફરીને છપાવું એ પછી હવે મારા પત્રોમા હું અક્ષરો બિલકુલ દેખાય નહિ એવી રીતે કદી છેકછાક નથી કરતો કા તો ત્રણ પૈસાનો ભોગ આપીને નવું પત્ર લખું છું અથવા વાચનાગે સ્પષ્ટ રીતે વાચી શકે તેવી રીતે માત્ર સ્વચ્છ ચેરો કરું છું મારા બદલાયેલા લખાણમાથી લાલે એ પણ શીખે !

કાકાસાહેબે જે વિધિનિરોધો ચોળ્યા તે ધીરે ધીરે ઢાંકે પડી ગયા અમે બધા હોશથી કાતતા, ઉદ્યોગના સમયમા લાકડા છેલતા, વસ્તુઓ

ળનાયતા, પ્રાર્થનાના સંગીત પછી એમના પ્રવચનો સાલળતા અને તાર પશુ નોધાયતા કળા ઉપર નીતિનો, નવા આચારોનો એ વિજ્ય જ કહેનાય ને ? કાકાસાહેબના અગુજરાતી હિચ્ચારો હવે ખાસ અતડા નહોતા લાગતા પાચેક મિનિટના પ્રવચનમા તેઓ એકાદ વિચારખિન્દુનો અચ્છી રીતે વિસ્તાર કરતા એમના ટૂંકા નિમ્નધોની શૈલીમા, નવી વ્યવસ્થામા છુદ્ધિરનાત અ અને સરકારિતાને ગ્રીણુત્વ માયુ છે એ લાગણીને દૂર કરના કાકાએ ધીરે ધીરે પશુ મજબૂત પ્રયત્ન કરવા માડયો અમારા અવ્યાસક્રમની બહાર એમણે કેટલાક ખાસ વર્ગો લેવા માડયા કૃપાલાની પશુ એમ કરતા હતા એવી રીતે તેમની પાસેથી અમે ‘ઈન મેમોરિયમ’ તથા રામકૃષ્ણના વચનામૃતો શીખેલા રામકૃષ્ણના વચનો કરતાય કૃપાનાનીના રામકૃષ્ણ પ્રત્યેના લક્તિ લાવે મારા મન ઉપર તે નખતે વધારે અસર કરેલી કાકાએ રાધાકૃષ્ણનુ ‘ધ હિન્દુ વ્યુ ઓફ લાઈફ’, ‘મોડર્ન સિમ્પોઝિયમ’, ‘લેગ્સ ઓફ જ્ઞેન યાઈનામેન’ વગેરે પુસ્તકો અમારી સાથે વાચ્યા કળા વિશે પશુ એમણે કેટલાક વ્યાખ્યાનો આપેલા એ બધામાથી મને કેટલીક વસ્તુઓ ખરેખર નવી જણુના મળેલી પશુ એ વ્યાખ્યાનોમાથી મળેલી માહિતી કરતા તેને અતે હું જે વૃત્તિવિકાસ અનુલનતો તે મને આજે વધારે કીમતી લાગે છે કાકાસાહેબમા પશુ વિદ્વતા છે એ વસ્તુ તેમના વ્યાખ્યાનોમાથી જ્ઞેના મળી અને તેમના પ્રત્યે તથા જ્ઞેમના પુસ્તકો તેઓ બહુમાનથી વાચતા તે લેખકો પ્રત્યે મારો આદર વધના વાગ્યો

પશુ મને લાગે છે કે હું કાકાના કુશિષ્યોમનો એક હતો અને છેવટ સુધી તો નહિ પશુ લાખો કાગ તેવો ગ્લો વાત એમ હતી કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ખરેખર કાકા ગમતા ન હતા અને તેઓ પોતાને મન ફાવે તેમ વર્તતા હતા અમારા મનનભાઈ લક્ષ્મને અખાડે રાજ જતા અને રાત્રે મોડા આની વિદ્યાપીડના નિશાળ મકાનના ચોકમા પડેલી પાટો પર બેસી મોટા ઘાટા કાઢી વાતો કરતા અને કાકાની જિંધમા ખસેવ પહોચાડતા હું મોટે લાગે કલમખાજમા જ મારો વિરોધ વ્યક્ત કરતો પશુ મનનભાઈના ઘોઘાટ કરતા એ કલમે કાકાને વધારે વ્યગ્ર કરેલા અમારા તોફાનો એક કે બીજી રીતે ચાતુ રહેતા જ હોય અને એવા તોફાનમાથી અજાણ્યે પશુ હું કેટલીક કીમતી વસ્તુઓ શીખ્યો

જાત્રાલયમા એક પ્રદર્શનપ્રવૃત્તિ જિપડેલી કેઈ વિદ્યાર્થી કૂચ પર નહાવા ગયો હોય, પાલખાને ગયો હોય કે જમવા ગયો હોય એટલામા પેલા પ્રદર્શનકારો એના ચોરડામા એ જ વિદ્યાર્થીની લાક્ષણિકતાઓની મરકરી કરે

તેની યોજનાવાળું પ્રદર્શન જોઈવી દેતા પેલા ભાઈ આવે ત્યાં તો તેના ખારણા પાસે ટાળુ બેસુ થઈ ગયું હોય પછી એ પ્રદર્શનની ઉદ્ધાગ્ન ક્રિયા થાય અને ભારે ગમ્મત આવે એમ બધી લાક્ષણિક નિમૂંતિઓના ઓરડામાં પ્રદર્શનો જોરજોરે ભરાના લાગ્યા એક સ્વારે પડતા સાદા નિવાર્થીના ઓરડા માંથી બધો સમાન હટાવી લઈ તેના ખાલી ઓરડાનું જ પ્રદર્શન યોગ્ય ઢું સ્વયં પાક કરતો હતો. દુ જમીને આવીને જોઈ છુ તો મારે ત્યાં જ પ્રદર્શન ! આખા છાનાલયમાં જેટલી લોઢાની ચીજો હતી તે બધી ભેગી કરેલી ઓરડામાં પાચ સાત સ્તન એકી સાથે ધમધમ કરતા સળગી રહ્યા હતા લાકડા ભેખનાનો મોટો કાટો પણ ત્યાં આવી ગયો હતો ! કાકા બેશક આ નિર્દોષ વિનોદપ્રવૃત્તિ નિશે જણુતા હશે જ પણ તે ખાસ કંઈ કહેતા નહોતા એનામાં એક નાર હદ થઈ પ્રદર્શન તો રાખેતા મુજબનું જ હતું હાસ્યવિનોદ પણ રાખેતા મુજબના હતા ઓરડાની આસપાસ અમે પ્રદર્શનનો લાલ લેતા હતા તેનામાં કાકાસાહેબ ખૂબ ગભીર બનીને ઉપરથી ઊતરી આવ્યા અમે બધા શાંત થઈ ગયા તેમણે અકલ્પ્ય મયમથી અને ગાલીયંથી એકાદ વાક્ય જ કહ્યું 'આજે રમણુભાઈનું મૃત્યુ થયું છે તમને આવો વિનોદ આજે ન શોભે ! અને સ્વારથી એ પ્રવૃત્તિ હંમેશને માટે બંધ થઈ મારા મન પર એ પ્રમગે કાકાના વ્યક્તિત્વની ખૂબ ગભીર છાપ પડી ગુજરાતના એ નિદાન માટે કાકાની સમાનવૃત્તિ તેમના પ્રત્યે પણ મમાન પ્રેરે તેની મહાન હતી રમણુભાઈના મૃત્યુની તારીખ મને યાદ નથી રહી પણ એ દિનસ આમ અણુધારી રીતે મારા મનમાં પૂરેપૂરો અકિત થઈ ગયો છે

નિવાર્થીઓનું બક કહેવાય તેવો એક બીજો નાનકડો પ્રમગ હતો અને ત્યારે કાકાસાહેબે જે દક્ષિનાથી કામ લીધેલું તે મને બરાબર યાદ રહ્યું છે ખારડોનીતો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો નિવાર્થીના કેન્દ્રાક નિવાર્થીઓ પણ તેમાં ભાગ લેના ગયેલા શહેરમાં ખારડોલી દિન મનાનાતો હતો અને બધ હડતાળ હતી અમે પણ રજા પાડના માગણી કરી કદાચ એવી હડતાલની માગણી વિદ્યાપીઠમાં પહેલી નાર જ હતી ત્યારે કાકાસાહેબે તેમના પ્રત્યનમાં સમગ્રવ્યુ કે બીજી શાળાના નિવાર્થીઓ અને વિદ્યાપીઠના નિવાર્થીઓ સળી કક્ષાના નથી સરકાર અને રાષ્ટ્ર વચ્ચે જે ગજમાહ ચાલી રહ્યો છે તેમાં સરકારની બાજુએ જોભેલા પોતાની પકડ ઢીલી કરી ચકે સરકારી કેળવણી લેનારા હડતાળ પાડે એ જરૂરી છે આપણે તો સરકારની નિરુદ્ધમાં છીએ આપણાથી પકડ ઢીલી ન કરાય, પણ વધારે જોરથી આપણે તો ખેચુ જોઈએ અને અમે રજાની માગણી બંધ રાખેની તે પછી ખારડોલીને અભિનંદન આપતું એક કાવ્ય

લખીને હું કાકા પાસે લઈ ગયો. એમા 'લડચે જા, ખૂઝચે જા' એવી એક પંક્તિ હતી. કાકાએ તે સાલળી ટોકાર કરી, 'હા એને કહો કે તું લડ, ખતમ થઈ જા, અને અમે અહીં બેઠા બેઠા તારી કવિતા પ્રીતુ એમ ને?' મને એમની વાત સમજઈ હું હત્યો 'ના, ના એવો તો ખ્યાલ પણ આપણને ન હોય' અને આપણે સૌ સાથે 'લડીશુ ખૂઝીશુ' એવી રીતની મેં પંક્તિ કરી.

આમ છતાં હું કુશિષ્ય પૂરેપૂરો મગ્યો ન હતો. ખીજે વર્ષે હું અમારી વિદ્યાર્થીપંચાયતનો મહામંત્રી ચૂંટાયો અને મહામંત્રી તરીકે મારે કાકાસાહેબ સાથે વવારે નજીકમા આવવાનું બન્યું. કાકાસાહેબ સામે મારે એક મોટી ફરિયાદ હતી કે તેમણે હું તની હતો ત્યારે 'સામગ્રમતી'મા મારે જોઈએ તેવા લેખ નહિ આપેલા અને અનેક વાર લખના બોલાવેલો અને ખાલી હાથે પાછો કાઢેલો. એનું રહસ્ય મારી એમના તરફની વિમુખતા પણ હોય. ધણી વખત પછી તેમણે એક વાર વાતવાતમા કહેલું કે મારી પાસે જે લખનાર હોય છે તેના ઉપર લેખનો ધણે આધાર રહે છે. મારે એ જોવું હતું કે બોલીને કેવી રીતે લેખ લખાવી શકાય. કાકાસાહેબે એ જોવાની તક મને હજી લગી નથી જ આપી.

પણ મને લાગે છે મારે કાકાસાહેબ સામે હતી તે કરતા નધારે ફરિયાદ તેમને મારા તામે હશે. કદાચ આ હકીકતરૂપે સાચુ ન હોય તોપણ એ બાબતની કપનામાથી વિનોદ તો જન્મે જ છે એમ માની એ લખુ છું. વિદ્યાર્થીઓનો વિમસ કરવા ખાતર કાકાએ અવ્યાસક્રમ સિંચાણની જે પ્રવૃત્તિઓ થોજેલી તેમા હું ખાસ રસ નહોતો લેતો. નાણાવગી જેવા તેમને જે ગુરુભાવથી જોવા તેવો ગુરુભાવ પણ મને થતો નહોતો. અમાગ ઉપનિષદના વર્ગો ગાપાળદાસ લેતા એક વાગ કાકાસાહેબ તે વર્ગ લેવાના હતા ત્યારે ગોપાળદાસ અમારી સાથે નીચે બેઠા. કાકાસાહેબ વર્ગમા દાખલ થયા કે તરત તેજીમા થઈ ગયા અને મને કમને અમે પણ જિમા થયા. અધ્યાપક વર્ગમા દાખલ થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી જિમા થાય એ ખતાવ મેં વિદ્યાર્થીકમા પડેલી વાર બનતો જોયો અને માગથી બોલાઈ જતાયુ, 'આમ જિમા થવામા નરી તકલીફ છે! મને લાગે છે બક્તિ પ્રદર્શનની એ ક્રિયાનું મારું આ વ્યાકરણ કાકાને જિલકુલ ગુચ્છુ નહિ દોષ. અધ્યાપક જીદરીને ન્યારે વિદાય આપવામા આવેલી ત્યારે તેમણે જતા જતા પણ કહેલું, 'મૈં ગુરુક્રમને માનનેચાહા નહોં દૂ' ત્યારે મને ધણે આનંદ થયેલો. ધણાઓની લાગણીને તેમણે એ શબ્દમા વ્યક્ત કરેલી અને

કાકાસાહેબ ગુરુ ગણાનાનો પ્રયત્ન કરે છે એ ખ્યાલ પણ મને ત્યારે આવ્યો હતો. એમ હતી કે નહિ, તે ન કહી શકું. મારી સાથેના કાકાના નર્તન માં મેં એવું કદી અનુભવ્યું નથી. છતાં કેલાક નિઘર્ષિઓએ કે કાકાના પ્રશસકોએ પણ કાકાની આસપાસ ગુરુપદની હવા ઊભી કરના પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે અમભવિત નથી.

હું આમ નઠોર કહેનાય તેવો નિઘર્ષિ હતો. હું કોઈ વસ્તુનો વિરોધ કરી શકું તેમ છું એવું લાન તો મને બહુ મોડે જન્મ્યું છે. મને મારી પોતાની જાત ધણી પોચી, મુનાળી અને અનાકમણ્ણી લાગી છે. આના નઠોરોને છતાં, કહો કે તેમને અને બધા નિઘર્ષિઓને વિશ્વાસના કાકા સાહેબે ધણી પ્રવૃત્તિઓ ઊભી કરી. તેમણે રાત્રે તારાદર્શન કરાવવા માંડ્યું. એ મને ખૂબ ગમ્યું. શિવાળીની નીતરેલી રાતે અમે અગાસીમાં જતા કાકાસાહેબ ઠંઠ પગ સુધી પહોંચતો. ગરમ ઓનરકોટ પહેરીને આવતા અને તારા ઓળખાવતા. મેં તારાઓને પહેલી નાર ઓળખ્યા અને સાથેસાથે કાકાસાહેબને ઓનરકોટ પહેરના જેટલા અનાચીન જોઈને મળ્યું પણ અતુલની તેમણે સનારે સાડાપાંચે પ્રાર્થના શરૂ કરી અને ત્યારે ગીતા ઉપર કંઈક બોલનાવું રાખ્યું. પણ એ કાર્યક્રમમાં લાગ લેવો કે રસ લેવો મારે માટે મુશ્કેલ હતું. સાડાપાંચે જાગના જેટલું નિકટ કાર્ય કરવું મારે અતિ દુધટ હતું. જગત ના બધા રસો કરતા એ સનારની ઊંઘનો રસ ત્યારે નધારે સધન અને મૂર્ત હતો.

ખબર નથી કે એ કેવી રીતે મન્ય પણ કાકાસાહેબ સાથે મેં ટાંગોરનું સાધના વાચના માંડ્યું. અમે માન બે જણ જ બેસતા અને કાકાના સાન્નિધ્યનો એ મારે માટે ઉત્તમ પ્રસંગ હતો. હું એમની પાસેથી જેટલું ધારું તેટલું લૂટી શકું તેમ હતો. પણ હું અત્યારે જોઈ શકું છું કે હું ત્યારે ઘણો નિષ્કામ મનુષ્ય હતો. હું પુસ્તક નાચતો, બહુ ઓછા પ્રશ્નો કરતો, કાકાસાહેબ તેનું નિરસન કરતા અને નીચે જઈ એ બધું તરત જ ભૂલી જતો. બેશક, ‘સાધના માયા સૌ દર્શ’ નિશેના, જગતના શાશ્વત સ્વત વિશેના કેલાક ચિત્રા અને દૃષ્ટાન્તો મને સારા એના આકર્ષક લાગેલા, પણ ટાંગોરની એ ‘સાધના’ કે કાકાસાહેબની એ સાધના મારી પ્રવૃત્તિને બહુ અનુકૂળ ન હતી. અમારા ગોંઠા શાકર અદ્વૈતનો અભ્યાસ કરતા બ્રહ્મનું જે રચય હું સમજેલો તેટલા પરથી મેં ઈશ્વર વિશે લગભગ હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા. અતિમ વાસ્તવિકતા જે નિર્ગુણ નિરાકાર હોય તો તેની સાથેનો મળાઈ મને કશી જૂતાઈતા જન્માવે તેવો લાગતો ન હતો. કાકા

બ્રહ્મ વિગે જે કઈ બળુના હોય કે અનુભવતા હોય પણ તેમને ઈશ્વર ઉપર આસ્તિક્ય તો હતુ જ નાતનાતમા એક વાર મે ઈશ્વરની કલ્પનાને મારી અનાક્રમક મદ રીતે ઇનકાગેલી અને કાકાસાહેબ તન્મયી તેનો જે પ્રતિભાવ થયેલો તે બહુ ડુચ્ચિત્ર નહોતો. આમ અમારી 'સાધના' પૂરી થઈ પણ એમાથી હું એક વસ્તુ જાણેલો તે હજી યાદ છે હું વાચતો ત્યારે કાકાસાહેબ મારા અગ્રેજી ઉચ્ચારો સુધારતા અને એમા 'taught'નો ઉચ્ચાર લઘુસ્વરનો છે એ હું ભૂલ્યો.

જે વસ્તુ 'સાધના'થી ન સધાઈ તે અનાયાસે સિદ્ધ થઈ ગઈ કાકા નાહેમ આમ કલાલક્ષ્મી હતા છતાં તે મયમપ્રધાન શુદ્ધ રસરૂતિના છે એવી ધાપ મારા પર નહેલી એક વાર અમે બેનસુ વિદ્યાર્થી તેમની પાસે બેઠા હતા અમારામાથી એક જણે મહુ ચપસીયપસીને માથાના વાળ હોળેના કાકાએ હસીને તેને કહ્યું કે આ વાળને આમ કેદ કર્યા છે તે બહુ સારું નથી તેમને જરા મુખા રીતે રાખો પોતે નાળ રાખતા ન હતા છતાં વાળ રાખ્યા પ્રત્યે તેમને વાધા નથી, જ કે નાળ કેવી રીતે સારા લાગે તે પણ તેઓ સમજાવે છે એ હકીકતથી મને આનંદ થયેલો.

કઈકે આ પ્રમગમાથી મૂચન મળેલું હોય અને કઈકે અમારી સાહ સિક શોવકે વૃત્તિએ પણ વિચારી કાઢ્યું હોય, મે અને અમૃતલાલ પડયાએ મળી છાનાલપમા એક હેરકટિંગ સલૂન શરૂ કરવાનો નિચાર કયો પડયા એમા હાંધતા લાગીદાર બન્યા અને હું જમતો શહેરમા સલૂનમા વાળદનો હાથ કઈ રીતે ચાલે છે તેનું હું વધારે વીગતમા અવલોકન કરી આવ્યો અમે બંને જણુ જઈ વાળ કાપવાનો ઝીણા દાતનો ગયો અને કાતર લઈ આવ્યા અમારી કપનીને અધ્યાપક લગ્નનીએ કપનો રઝર બેટ આપ્યો સાથુ અને બ્રશ પાનાના અને હાથ મારા એમ બધો સગળમ બેગો થયો અમારા આ નવા સાહસના પ્રથમ પેટ્રોનોની અમે લાસતી કરી લીધેલી વાળ કપાવવા માટે મે માથા ઉઘગવી રાખેલા, જેમાથી અમારું કામ શરૂ થતાં ૯૦ ટકા ખરી ગયેલા કાકાસાહેબ પણ એ પેટ્રોનોમાના એક હતા એમણે એમની દાઢી અમને આફર કરેલી બેચક, એ હિમાલયમા ઉગાડેલી તે તો નહોતી જ તેઓ હવે દાઢી કરતા હતા અને તો જ અમારા પેટ્રોન થઈ શકે ને ?

અમારી એ પ્રવૃત્તિ અજૂતપૂર્વ હતી હાસ્ય અને કરુણના મિશ્રણ વચ્ચે અમારું કામ ચાલવા લાગ્યું સીધી પહેલા મે નાણાવગીના વાળમા મંગો મૂક્યો પણ મંગો વાગ કાપેય નહિ કે વાળને છોડેય નહિ ખૂબ

રસાકસીને અતે મારે સચાનો રહૂ જોધી નાખવો પડ્યો. પુરાતત્વ મંદિરનો પટાવાળો કચરો વાળુંદ હતો તેણે મને રીતસરની દીક્ષા આપી. દિનકર મહેતાના વાળ કાપતા માથા પાસે કાન હોય છે તે મને ખ્યાલમા ન રહ્યું. અને ધારદાર કાતરે દિનકરના વાળ સાથે કાનની ચામડી પણ કાપી લીધી. પણ પછી હું સિદ્ધહસ્ત થયો થોડા દિવસો પછી મેં જોયું કે કાકાસાહેબે મેં મશીન વસાવ્યા હતા અને જેને વાળ કાપવા હોય તેને તે આપતા હતા. મને થયું આ તો અમારો ધણો તોડી પાડવાની વાત થાય છે ! પણ પછી લોકોના વાળમા હાથ નાખવાથી હું કંટાળ્યો અને એ પ્રવૃત્તિ માત્ર કાકાના ક્ષૌર પૂરતી આણુ રહી

કાકાની દાઢી હઝમત કરના મેં હાથમા લીધી ત્યારે મને શું થયું તે કહેવું મુશ્કેલ છે મને થાય છે કે એ ક્ષણેમા કાકાના એ વિશાળ ચહેરાનો માત્ર દાઢીવાળો ભાગ એ જ માત્ર મારે માટે જગતમા અસ્તિત્વ ધરાવતો પદાર્થ હતો તેમની દાઢી ઘણી પીઠ હતી. વેપારી ભાષામા કહીએ તો વરસોની સ્ટેન્ડિંગવાળી હતી અને હું હતો તેટલો જ તદ્દન શિખાઉ આદમી. કાકા એ જણ્યતા હતા અને પરસ્પરના જ્ઞાનની એ ભૂમિકા ઉપર અમે કામ શરૂ કર્યું

વાળ જેવા પદાર્થને નિર્મૂળ કરવાનું કામ કેવું કઠણ હોય છે તે ત્યારે મેં અનુભવ્યું કદાચ કાકા પોતાની દાઢીથી કંટાળ્યા હશે એટલે જ મારા જેવા અણુધડના હાથમા પણ તેને સોપવાને તૈયાર થયા હોય હું પહેલેથી અત્તો બગમગ ધસી કરીને જતો પ્રાથમિક ક્રિયાઓ તો બરાબર પાર પડતી. કાન પાસેનો ભાગ પણ બહુ સરળતાથી સાફ થઈ જતો પણ પછી જેમ જેમ હડપચીના ભાગ ભણી અત્તો વધતો ગય તેમ તેમ કાર્યક્ષેત્રની મુશ્કેલીઓ વિકટ થઈ જતી કાકાના ગીતાના પ્રચનો જે મેં સાંભળ્યા હોત તો ક્ષેત્રક્ષેત્રનો યોગ વધારે સરળ થાત ગાલ પરથી નીચે જીતરતા વાળની ગીચતા અને કડકતા વધવા લાગતી અને હડપચીનો ભાગ તો દુર્ધર્ષ દુર્ગ જેવો બની જતો વાળ ગીચ અને કડક આવે, સાણુ લગાડેલી ચામડી પર મારા આગળા બળાત્કારે પકડ મેળવી શકે, અત્તો ઘડીઘડીમા સ્થાનબદ્ધ થઈ જાય, અને એ અસહાયતામા ધાર્યું પરિણામ લાન્ના મારો હાથ જરાક જોરથી અત્તોને દબાવે, ચામડીમા અત્તોની ધાર જરાક ખૂચે અને કાકાનો ચહેરા ખેંચાય. હું કમકમી જિડતો ! પણ ‘પ્રારબ્ધસ્ય અતગમન’ના આદેશે હું મંડ્યો રહેતો હડપચીના ભાગમા પહેલ્યા પછી માર બધી દિશાએથી તેના પર આક્રમણ કરવાનું રહે તમુએ તમુ જમીન પર, ના ના, અણુએ અણુ જમીન

પગ અસ્થાને મલાળીને દદતાથી અને નાજુક કઠોન્તાથી પગાર કપાનો રહે પછી એમ છેડે ઉઝમન થતી તો ખરી કાક વાર લોહી નીકળતું. કાકા હસના 'આ તો રક્તપાત થયો !' હું ગુપ્તગુપ્ત માલળી લેતો કદીક ગભગતો અને મનમા કહેતો, 'હા, થયો તો ખરા !' એક વાર કાકા કહે, 'આપણે સેફ્ટીથી કામ ચલાવીએ ' અને કાકાએ એમનો સેફ્ટીરેન્જ કાઢ્યો મારા માનો કારીગર શરમાયો, ઘસાયો તો તો પછી મારે ઉઝમત કરવાની જરૂર ક્યા ગ્હે ? મેં કહ્યું, ' નહિ, કાકાસાહેબ ! કામ કરવું તો પછી આનાથી જ કમવું ' અને મેં જ્વેનજ્વેતામા જરૂરી કોશન મેગવી લીધું

આમ અમે કેશહેનની જૂમિકા ઉપર મળવા લાગ્યા ઉનાળાની રમઝો પડી છાનાવધ સૂવું થયું હું રાત્રિશાળામા શિક્ષક હતો એટલે રમઝોમા ઘેર નહોતો જતો એ શાત દિવસોમા હું મારા અસ્ત્રો લઈ ઉપર જતો મળેતા મુજબ અમારું કામ શરૂ થાય અને કાકા સાથે અનેક વાતો નીકળે એવા વિશ્રમથી અમે પછી લાગ્યે જ મળ્યા છીએ શસ્ત્રપાણિનો નિશ્ચાન ન કરવો એમ શાસ્ત્રે કહ્યું છે અસ્ત્રા જેવું કાનિલ હથિયાર ધાગણ કરનાર અને તેના હાથમા પોતાનું ઉત્તમાગ આપનાર, વિશ્રમનું ચિત્ત કરવું હોય તો આ બે પાત્રો બસ છે

એક દિવસ અસ્થાની ગોળ અણી ખડિત થઈ ગઈ અને એ તીક્ષ્ણ અગ્રનાળુ શસ્ત્ર થઈ હું કાકા પાસે ગયો મહેજ મફલન થાય તો ચામડીમા અણી બેમી બધ એવી સ્થિતિ હતી કાકાએ અસ્ત્રો જોયો અને કહ્યું. 'કુરોપમા જે ઉત્તમ કારીગરો છે તે અસ્થાની અણી આવી જ રાખે છે ' કાકા દુનિયાના અસ્ત્રાઓના છે વા નિકામ વિરો પછી જાણે છે એથી મને જરા માનહાનિ થઈ એ ત્રિપલ તો મારા કહેનાય ' પછી કાકાના એ શબ્દોએ મને ધણે નિશ્ચિત કરી મૂક્યો હવે મારે પણ ઉત્તમ કારીગર મનવું રહ્યું. તેમની વાત ખરી પણ હતી એની અણી વડે મને તે ભાગમાથી એક વાગને પણ ચોક્કસ રીતે દૂર કરી શકાય તેમ હતું મેં અસ્ત્રો ઠીક કરાવ્યો ત્યારે પણ અણી તો તેવી જ રાખી

ગરમી નધતી જતી હતી અમે વરડામા ભેતતા અને કાકા વાતો કરતા 'મધ્યાહન કાન્ય'નો એમનો જે એક યગ્મ રમણીય નિમિષ છે તેનો મતાલેય તે દિવસોમા એમણે ભેગો કરી લીધો હોય તો નયાર્થ નથી મહાવિદ્યાલયના એ વિશાળ મકાનનું ચોપસ આગણ મેડા ઉપરથી એક સિરાટ હોજ જેવું લાગે છે વેશાખ જેઠના બપોરે એ ચૂનાથી ધોળેલી લીંતોની વચ્ચે ધમવ્રતો રૂપેરી તડકો ક્યાર્મિથી જીભસતા દૂધ જેવો લાગતો કાકા કહેતા, ' કેટલું

સરસ છે ! આ દૃશ્યમાંથી ગરમીનું સંવેદન જો દૂર કરી શકાય તો પછી આ રંગોનો કેવો આનંદ અવશિષ્ટ રહે !' એમની વાત મને ગમી. આપણી અનુભૂતિઓમાં જે પ્રતિકૂળ અંશ હોય છે તેટલાને દૂર રાખીને બાકીના અંશનો આસ્વાદ લેવાની શક્તિ મેળવી શકાય તો કેવું સારું ! વળી કાકા મધ્યાહ્નનાં કાવ્યો યાદ કરતા; ઋતુસંહારના શ્લોકો, હરીન્દ્રનું કાવ્ય અને વેદના મંત્રો વગેરેનો સારભાગ કહેતા. કંઈ વાતો કરવાની ન હોય ત્યારે અમે મૂંગામૂંગા કામ કર્યો જતા. અને આસપાસની એ ગ્રીષ્મની રુદ્ર છટાને અમારામાં પ્રવેશ કરવા દેતા.

એમ કરતાં કરતાં વિદ્યાપીઠનો મારો અભ્યાસ પૂરો થયો. મારે જવાનું આવ્યું. હું કાકાસાહેબને મળવા ગયો. મારે જવાનું થયું એટલે કાકાએ પાછું સ્વયંવપન શરૂ કરી દીધું હતું. મેં કરેલાં ક્ષીરના બિલ પેટે એમણે પાંચની નોટ મને આપી. મને ત્યારે જ વિચાર આવ્યો કે કાકાની હજમત કરતાં મેં પૈસાનો તો વિચાર કર્યો જ નહોતો. હજમતોનો હિસાબ પણ કદી નહોતો રાખ્યો. મેં એ નોટ એવી ને એવી કાકાસાહેબને પાછી આપી. કંઈક કહેવા ખાતર મેં કહ્યું કે 'પછી હિસાબ કરીને જણાવીશ.' પણ મનમાં તો એ જ દાનત હતી કે કાકાના પૈસા લેવા નથી. હું ત્યારે લગભગ નિષ્કિંચન હતો. એટલા પૈસા જતા કરવા એ ઘણું ઉદાર કર્મ કહેવાય. પણ મારા કામને આમ પૈસામાં જોખાતું જોવામાં મને મોટી દુર્લગતા લાગી. પૈસા કરતાંય કાકાસાહેબે મને ઘણું આપ્યું હતું. અને મેંય એક હજમ કરતાં ઘણું મોટું કામ કર્યું હતું ! એવો મુંબઈ દ્રવ્યથી ઉપરની નિર્બંધ ભૂમિમાં રહે એ જ ઠીક હતું. કંઈ નહિ તો, હું કાકાને મારા કામથી દેવાદાર તો રાખું જ છું. આવી ગાંડીધેલી સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ માનસિક ગડમથલમાં મેં કાકા પાસેથી વિદાય લીધી.

આમ વિદ્યાપીઠમાં ચાર વરસ પૂરાં કરી હું વતન ગયો. હવે સનાતન વેકેશન જાણે શરૂ થતી હતી. લવિષ્યમાં શું કરવું એનો સહેજસાજ વિચાર આવીને અટકી જતો હતો. હિનાજાના એક બપોરે ફૂવા ઉપર હું નહાતો ધોતો હતો ત્યાં મારો નાનો ભાઈ એક કાગળ લઈને આવ્યો. એ કાકાસાહેબ તરફથી હતો. તેમણે મને સોનગઢ ગુરુકુળને સોંપ્યો હતો. તેના અધ્યાપક તરીકે મારી નિમણૂક થઈ હતી. અને મારે શામળભાઈ સાથે જવાનું હતું. મને ખૂબ પ્રસન્નતા થઈ. કાકાએ મને હેવર્ટ ટેકાણે પણ પાડી આપ્યો ત્યારે ! એમને બીજા માણસો ઉપર આપ્તભાવે વર્તતા જોઈ મને ઈર્ષા રહેતી. એ હવે ગઈ. કાકા મારા ઉપર કેવા આમભાવથી જોતા હશે તેની મને શી ખબર પડે ?

મોનગઢમા મે એક વગ્સ ગાળ્યું હું નવોસવો શિક્ષક મને બહુ મુશ્કેલીઓ પડે કાકા એ મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ સૂચવતા ૧૯૦૦ના સત્યાગ્રહમા મે જ છુસર તાલુકામા કામ કરીને માંગે ફાળો આપ્યો. ગાંધી અર્પિત કરાર થતા હવે મારે શું કરવું એ પ્રશ્ન હતો. શાંતિનિકેતનમા થોડો વખત જઈ આવું એવો મને થોડો ભાન હતો. અમદાવાદ જવાનું થયું ત્યારે કાકાસાહેબને મળ્યો. એમનો કામરો હમેશા બરચક રહે છે, પણ તે વખતે કાકા પાસે બહુ માણસો નહોતા. મે નાતનાતમા મારા ભાવિ કાર્યક્રમનું સૂચન કર્યું એકાદ ક્ષણ થોભીને તેઓ આંધ્રુ હસ્યા અને બોલ્યા, ‘હું નથી ધારતો કે તમારે ત્યાં જવાની જરૂર હોય. રિઘાપીઠે તમને શું આંધ્રુ આપ્યું છે?’ મે કહી કહ્યેસો નહિ એવો એ જવાબ હતો. પણ કાકાના એટલા એક જ વાક્યથી શાંતિ નિકેતન જનાની મારી વૃત્તિ પલટાઈ ગઈ અપૂર્ણતાનું ભાન એાસરી જઈને એક સહર તુમિ મે અનુભવી મારા જીવનમા જે મોટા વિચારપલટા, કે વૃત્તિવિમાસ થયા છે તે આત્મજન પામેથી આવેલા એકાદ નાના વાક્ય માથી, એકાદ સૂચક ટોકારમાથી એવા પવન પછી તેને સાધી આપનાર માણસ પ્રયે મે નિ સીમ આત્મતા અનુભવી છે, એવું પણ બન્યું છે કાકાના અનેક પ્રવચનોમાથી જે નથી મળ્યું તે તેમના એકાદ વાક્યમાથી મે ઘણી વાર મેળવ્યું છે.

અમે હસતા હસતા છૂટા પડ્યા. મને યાદ છે ત્યાં સુધી કાકાને હું બ્યારે બ્યારે મળ્યો છું ત્યારે ત્યારે તેમણે પ્રસન્ન વદને મારો મત્કાગ કરેસો છે અને વિદાય પણ એવા પ્રસન્ન ભાવે જ આપેલી છે. ઉપનિવૃત્તિપાત્રવિધી શરૂ થયેસો મારો પરોક્ષ પરિચય આવી રીતે સધન પ્રત્યક્ષનામા પરિચય્યો. કાકાની આસપાસ એ ઉપનિવૃત્તિજાનું અને એથીયે રિનેષ મસ્તૂત યુગનું દૃષ્ટિ અર્વાચીનનાથી મિશ્રિત એકું મધુર વાતાવરણ ગ્રેવું પોતાના આચાર્યત્વથી કાકા હમેશા સમર રહેતા. તેમણે ઘણા દીક્ષાન્ત પ્રવચનો કર્યા હશે પરંતુ તેમણે મને ઉપર પ્રમાણે ગ્વાયત્ત પરિપૂર્ણતાની જે દીક્ષા આપી દીધી તે કેવલી મહાન હતી તેનો ખ્યાલ તો તેમને પણ કદાચ નહિ હોય. પણ, નહિ જ હોય એમ પણ હું કઈ રીતે કહી શકું ?

એઓ પોતાને કેળવણીના કળાકાગ કહેલાવે છે કેઈ પણ તત્ત્વનું ઉત્તમ રીતે મંકમણ ત્યારે જને છે કે બ્યારે તેનો લેનાર અને દેનાર પોતાના અના પરિન અન કરજીને સર્વભાવે ઉન્નુખ કરીને એમ્પીઅ તર્ક અભિમુખ ધાય છે ત્યાર એકાદ વાક્ય, એમદ શબ્દ કે એકાદ દૃષ્ટિપાત્ર પણ મનના કામ કરી આપે છે. કાકાની પાસે એ મારી ખરેખર ઉપનિવૃત્તિ હતી.

૧૪. અમ કાકાવાળાઓ

ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

એક ભાઈ અંબાલાલ પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરની રમૂજ સેવામાં એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયા અને એ સેવાને દાવે કાકાના મધપૂડા આસપાસ ગચ્છુગચ્છુતા મારા જેવા નર મધમાખોને એવી દયાની આંખે જોવા લાગ્યા કે અતે મારે તેને ‘કાકાવાળા’નું નામ આપવું પડ્યું. પછી તો કાકાની પેઢીના વારસ તરીકે પોરસ કરનાર દરેકને એ બિરુદ વળગવા લાગ્યું. અમાલાલના જેવા સેવાભાવી સહુ વિદ્યાર્થીઓ અને તેઓની અદેખાઈના કારણે ઠેકડી કરનારા બધા છાત્રો પણ ‘કાકાવાળાઓ’ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા.

પોતાના અતેવાસમાં આવવા માટે સામે પક્ષે પડાપડી કરાવવાનું આકર્ષણ કાકાસાહેબમાં છે. જૂનાં યુરુકુળોના યુરુઓની યાદ આપવા માટે કાકાની આ એક જ શક્તિ પૂરતી છે. મહાનુભાવની નજીકમાં બેસવાની ઝંખનાને ‘ઉપનિષદ’ જેવા પ્રભાવશાળી શબ્દે પણ જકડી છે. કોઈ મોટા માણસના સાન્નિધ્યમાં આવવાથી પોતાના જીવન ઉપર આપોઆપ કોઈ જાદુઈ અસર થાય છે તેવી માન્યતા હિન્દુત્વની એક ખાસિયત છે. પણ આ માન્યતા માટે જેમ સાધકો જોઈએ, તેમ સાધુ પણ જોઈએ. અમ કાકાવાળાઓને મન કાકાસાહેબ આવા એક સાધુ છે.

એવે કાકાસાહેબ અમ કાકાવાળાઓના યુરુ. યુરુને પણ યુરુ છે એ જાણીને અમારો તેમને માટેનો આદર ઘટતો નહિ, પણ વધતો. જેનો અંતે-વાસ સેવવા માટે ઝંખના હતી, તેમને જ કોઈ ખીજના અતેવાસની તાલાવેલી હતી એ અમે જોઈ શકતા હતા અને તેથી જ અતેવાસના જદૂ ઉપર મોહી શકતા હતા. બાપુના સાન્નિધ્યના અગ્નિમાં પકેલા કાકા માટીના લંબચોરસોને લાલંલાલ ઈટા બનાવી શકશે એવી અમારી શ્રદ્ધા હતી.

આવા નિચારે, કોઈ પણ કામે, કોઈ પણ જાહાને, કાકાની પાસે રહેવામાં પોતાના જીવનને ધન્ય ધન્ય માનનાગઓનું મડગ હમેશા તૈયાર આ મડગમાંથી ફેટલાક સમયો ખસે અને ખસેડાયેલામાંથી ફેટલાક સમયો જગ જીતે નવા સમયો ઉમેરાય અને વર્તુળ ચાલુ રહે કોઈ એમના ધોતિયા ધુએ, કોઈ એમના પ્રકસ વાગે, કોઈ એમની વાગ્ધાગને પાનાઓ ઉપર ટપકાવ્યા કરે કોઈ કામનું, તો કોઈ નકામનું, પણ કાકામડળી તો ચાલુ જ ચાલુ વહેતા કાવ્યના દુરપદ જેવા એક બેએ તો વરોં સુધી કાકા પાસે ભક્તોની જેમ પોતાની કાયાને કામના પડછાયા કરી કોઈ સખામાં, કોઈ નવે ગામે, કોઈ નવે કામે, કાકાને એકલા આરતા કોઈએ દેખ્યા છે ? એ એકલનાયા અલગારી નથી, જો તો મડળીના મોવડી છે

ભાનિક હિન્દુઓના જીવનમાં સત્સગને બહુ જ મોટું સ્થાન છે તેઓ માન કાશીની જગ્યાએ નથી જતા, આરતા અને જતા અને મગાકાંઠે જે સત્સગ મળે તેની પણ ગાંધમા હોય છે જેઓની પાસે જતા આવો સત્સગ મળે તેઓ યાત્રક જેવા અમ કાકાવાળાઓને મન કાકા સ સગદાયક છે, એક તીર્થધામ જેના છે કલાકો સુધી એમની આંધે વાતો કરવામાં અમને એમ થાય છે કે અમે કાંઈક સિદ્ધ કરી રહ્યા છીએ અમારામાંના ફેટલાકને મન કાકા સગડી જેના પણ હોય એકલા થયરના કરતા એમના તાપે હાથ પગ અને કદાચ હૈયા બિના કરનાનું પણ બનતું હોય

આવી ભાવિકતા પેદા કરનારાઓને ક્યારેક ક્યારેક 'પ્રભુ રમતા'નું મન થાય તે સ્વાભાવિક છે તે તેમના સ્વભાવમાં જ હોતું જોઈએ, નહિ તો આવી ભાવિકતા તેઓ પેદા ન કરી શકે ગાંધીજી ખૂબ ખૂબ 'પ્રભુ રમતા', ફેટલાયના જીવનના ફેટલાય પાસા ગોળ કંતા કે ખરબચડા કરતા નાને પાસે કાકાએ પણ આલુ ક્યારેક ક્યારેક કર્યું છે આ પ્રકૃતિને કાગળે ફેટલાક એલાઓ અકળાઈને ભાગે, તો ફેટલાકને તેના દ્વારા જ સિદ્ધિ મળે કાકાની હૃદ માટે, કાકાના 'સમય' માટે, માહોમાહે હરી કોઈ પણ ચાય અને ઈર્ષ્યા જન્મે ભક્તોની હરીફાઈમાંથી નાના નાના નાટકો પણ ચાય આના પ્રસંગોને લીધે કાકા અને કાકાનાઓની નિંદા પણ થઈ છે પણ કાકાપદ ચાલુ જ છે

સુધારી, લુહારી, ખેતીનું, માતવાનું એવું શારીરિક કામ ઉપાડનાર શિષ્યો કાકાના પહેલા ખોળાના દીકરા હોય તેમ જજાય માન બૌદ્ધિક કામ કરનારને હપકો પણ મળ્યા કરે અતિ દરિયો અને ચિત્કારો અને અવ્યા સીઓ કાકાનો નથ કે 'અપત' ખાઈ ગય, અને શરીરસેવાના દિમાયતીઓ

પોતે રહી ગયાની લાગણી અનુભવે આ ચિત્ર હૂબહૂ છે, અને તેની મારી પાસે એક ફૂંચી પણ છે—જોકે મને લાય છે કાકાસાહેબ એને સહમત નહિ થાય મૂળે કાકાસાહેબ સર્જક છે, લેખક છે અને તેઓ લેખકો અને સર્જકોના સપર્કમાં વધારે રાગે છે પણ માન્યતા એવી કે સીધાદિર લોકસેવા સાહિત્યથી વધુ ઉચ્ચ, જીવનને વધુ ઉન્નત કરનારી એટલે પોતાની જ એક અનુપ શક્તિ ઉપર એમને આછેરી ઘૂણા એ સહજ પ્રભાને ઢાંકનાના પ્રયત્નોથી અને નવી પ્રભા કેળવવાના ઉદ્દેશમાં, ક્યારેક ક્યારેક મજેદાર પ્રહસન એમના અતેવાસીઓ વચ્ચે લજવાય છે

ઉપર કાકાને થાનક કહ્યા, તે એક અર્ધું સત્ય છે કાકાવાળાઓ એમની આસપાસ શ્રદ્ધાયુક્ત ગોથા ખાધ ત્યારે તેઓ મૂર્તિની જેમ અલિપ્ત રહે છે, પણ પોતે આરાધ્ય નથી તેમ પોતે તો ખરાખર જાણે છે અને તેથી પોતાની મજકરી પણ કરી શકે છે—થાનકને હમેશા ભારેખમ રહેતું પડે છે ગાધીજીથી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એમનો બહોળો, છતાં ગાધીજીથી ઓછી એમને શાસ્ત્રોમાં અધશ્રદ્ધા ક્યારેક ક્યારેક ગાધીજી મરોના જાદુમાં માનતા, પણ કાકા કહેતા કે લોકોને જીવે રસ્તે આકર્ષવા માટે શાસ્ત્રકારોએ મનમાં જ જાદુ છે એવું કહેલું એક રીતે જોતા જીનનાણી આર્ય મરકૃતિના પ્રતીક જેવા લાગતા કાકા સ્તબ્ધ કરી નાખે એના સ્વેરવિહારી છે અમેરિકાથી પાછા ફર્યા પછી હું કાકા પાસે જતા અચકાતો, કેમ કે બીક હતી કે એમના પૂર્વાસાપ અને મારા પશ્ચિમ પ્રભાત વચ્ચે મેળ નહિ જામે પણ ધીરે ધીરે સમજણ પડી કે સમૂળ ચિંતન કરવાની ટેવે એમને એક મોટા બડખોર બનાવ્યા છે પ્રશ્નાલિકાઓ સામેનું એમનું બડ શોભે પણ છે, કેમ કે એમણે પ્રશ્નાલિકાઓને પચાવી છે

જીવનની સૌરભ પાછળ મૂકી જવાના રસ્તાઓ બહુ ઝાઝા નથી આવા જૂજ કામિયાઓમાં આવતી પેઢીને તૈયાર કરનાની શક્તિ સૌથી નિગેષ લાવણ્યમય છે ભારતમાં, અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, શિષ્યોમાં, ભક્તોમાં અને મિત્રોમાં જીવનપલટો કરાવનાર લખ્યપ્રતિષ્ઠ વ્યક્તિવિશેષોમાંના કાકાસાહેબ એક છે ગણ્યા ગણ્યા નહિ અને વીણ્યા વિણ્યા નહિ એના એમના અનેક પાઠોથી અમ સર્વ કાકાવાળાઓ ઓછેવત્તે પ્રભાણે સમૃદ્ધ બન્યા છીએ

માર્ચ ૧, ૧૯૫૭

૧૫. કાકાસાહેબ

દિલ્હી ખ. દીવાનજી

કાકાસાહેબના સત્સંતોષે યત્કિંચિત્ પણ લાભ જોમને મળ્યો છે તેઓ એમનામાં રહેલી પ્રેમાળ મંડકારિતાથી અંજન્યા વિના રહેતા નથી. સ્વભાવે જ શિક્ષક દોવાથી એમની આસપાસ જિજ્ઞાસુ તેમ જ મુમુક્ષુ વિદ્યાર્થીઓ વીંટળાતા જ રહે છે. પ્રચલિત શાળા-મહાશાળાના એ અધ્યાપક નથી એ આપણું સદ્ભાવ્ય છે; નહિ તો એમની આસપાસ વીંટળાતા વિદ્યાર્થીઓ એમનામાં રહેલી અસાધારણ વિદ્વતાનો કેવળ પુરવઠિયા લાભ મેળવીને પુસ્તકાલયમાંથી જ જીવનની સમૃદ્ધિની ખોજ કરવા આત્મા ભૂત. કાકાસાહેબ કેળવણીકાર છે, અધ્યાપક છે, શિક્ષક છે—પરંતુ જીવનની વિદ્યાપીઠના અને અનુભવના મહાવિદ્યાલયના જીવતાગતતા મંડકારોમાં જ જોમને તરખોળ થવું છે એમને જ એમનામાં રહેલી અલૌકિક શક્તિનો લાભ મળતો રહે છે. આપણે એમની પાસે બેસીએ છીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જીવન અને સમાજના જીવતાગતતા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે જ આપણે એમનું માર્ગદર્શન મેળવવા આતુર થઈએ છીએ. વિશાળ વાચન અને અભ્યાસ-માંથી મેળવેલી દૃષ્ટિથી કંઈ એ આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી કરતા. જ્યારે આપણી સાથે એઓ વાત કરે છે ત્યારે અનુભવપ્રદેશમાં તિરંતર વિચરી-રહેલા વિદ્વાન સાધકની વેધક દૃષ્ટિથી આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ એઓ શોધે છે. આથી જ એમની વાણીમાં અને એમનાં વાક્યોમાં અનુભવનું સત્ય મિતા-ક્ષરી લાષામાં ઝલકતું રહે છે

૧૯૨૫માં સાગરમતી આશ્રમમાં એમને હું અમારી મુખર્ષિ રાષ્ટ્રીય શાળા અંગે મળવા ગયો હતો બીજા કેટલાક લાઈઓ પણ એમની પાસે બેઠા હતા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વાતો નીકળી અને વિનયમંદિરોની ઉપયોગિતા વિશે ચર્ચા ચાલી. એમણે તરત જ જણાવ્યું કે આજના સમયમાં વિનયમંદિર તે જ સાચું નીવડે જે વિદ્યાર્થીઓને એમના અભ્યાસમાં

પ્રચલિત રાજ્યતંત્ર સામે રાજદ્રોહ ખુલ્લી રીતે શીખવશે. કાકાસાહેબને તે વખતે કેળવણીનું આખું શાસ્ત્ર જાણે રાજદ્રોહી થવામાં જ સમાઈ જાય છે એવું સ્પષ્ટ દર્શન થયું. અને એ કેટલું અદ્ભુત સત્ય હતું !

કૌટુંબિક જીવનના અંગત પ્રશ્નોના હિંદુમાં પણ કાકાસાહેબનું માર્ગ-દર્શન બહુ તત્ત્વનિષ્ઠ છતાં વ્યવહારુ નીવડતું રહે છે. કાકાસાહેબ જીવન-શિક્ષણના જ આચાર્ય રહ્યા છે એટલે વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્રધર્મમાં એમને સૌથી વધારે રસ રહે છે. આજની પ્રચલિત કેળવણીમાં તો ભૂગોળ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન કે સાહિત્યના વિષયોની જ એકમાત્ર ચિંતા આપણા આચાર્ય અધ્યાપકો કરતા રહે છે. વિદ્યાર્થીઓની સાથેના એમના સંબંધો પુસ્તકો અને વ્યાખ્યાનોથી સદા ઘેરાયેલા રહે છે. એવા સંબંધોમાં વિદ્યાર્થી એક જીવંત વ્યક્તિત્વથી વીંટળાયેલા ચૈતન્યપૂર્ણ આત્મા છે એનો નહિ જોવો જ ખ્યાલ આજની કેળવણી કે આજના અભ્યાસક્રમને કે આજના અધ્યાપક શિક્ષકોને રહે છે. કાકાસાહેબ તો એવા જડ વાતાવરણને વીંધીને એમની પ્રેમાળ વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીજીવનના વ્યક્તિત્વને સ્પર્શ કરી એના અંગત જીવનના ભીતરમાં પહોંચી જાય છે. વિદ્યાર્થી પોતાના જીવન-વ્યવહારોમાં જીવનની મંસ્કૃતિનું કંઈ રીતે તેજ પ્રગટાવે છે એની એઓ નિરંતર કાળજી રાખે છે. વિદ્યાર્થીઓ આથી જ કાકાસાહેબને પોતાના પિતા અને વડીલ ગણે છે અને પોતાના અંગત જીવનની બધીયે વાતો કરવામાં સંકાય અનુભવતા નથી. આપણા જીવનમાં જે શિથિલતા અને જે સડો દાખલ થતાં રહ્યાં છે તે વિશે જ એમને વધારે ચિંતા અને કાળજી રહે છે. એમનામાં રહેલી અધ્યાપક શક્તિનો સદુપયોગ કરવામાં એમને પુસ્તકો કે માહિતી-વિષયોના શિક્ષણની લાગ્યે જ જરૂર રહે છે. એમનાં પ્રવચનોમાં કે એમની વાતોમાં આપણા જીવનની મંસ્કારિતા રોજરોજના વ્યવહારોમાં કેમ ખીસતી રહે એનાં જ અનુભવ સત્યો રજૂ થતાં રહે છે. દુઃખ તો એટલું જ રહે છે કે આજની પુસ્તકિયા કેળવણીના જડ પડદા પાછળ જ ઘેરાઈ ગયેલા આપણા વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધિશાળી કાકાસાહેબની આ શક્તિને ઓળખી શકતા નથી, તો એનો લાભ તો ક્યાંથી જ ઉઠાવી શકે ! આજના વિદ્યાર્થી વર્ગનો બહુ મોટો સમુદાય પેલી પુસ્તકિયા કેળવણીની ઉપાધિપૂર્ણ ખટપટમાં જ પડેલો છે એટલે કાકાસાહેબ જેવા પ્રતિભાશાળી - જીવનસંસ્કૃતિના આચાર્યનો બહુ ઓછો લાભ એમને મળે છે. પરંતુ જે બહુ જ થોડા વિદ્યાર્થીઓ કાકાસાહેબના સત્સંગ અને સહવાસમાં આવીને પોતાના જીવનધર્મમાં એમનું માર્ગદર્શન મેળવતા રહે છે તેમને માટે તો એઓ

પ્રેરણા અને મંડૂતિના નિવ્યંનની પ્રાબુદાયક આચાર્ય જ નીવડતા રહ્યા છે. કાકાસાહેબની આ અદ્વૈત શક્તિનો વિચાર કરતા અને માગે જોયો તો એમ થયા કરે છે કે ૧૯૩૪-૩૫ થી જીવનશિક્ષણના આચાર્ય તરીકે અમે એમને શુભાવી બેઠા છીએ પરિપૂર્તિ મનમાન અમારે તરફે સાહિત્યકારોએ એની મીઠી ટીકા કરેલી કે કાકાસાહેબ જેવા પ્રખર અને મૌલિક સાહિત્યરચામી જાણના રાજકારણમાં પડી ગયા એટલે સાહિત્યની દુનિયા એમને શુભાવી બેગી અને પરિણામે સાહિત્યસમૃદ્ધિ એટલી લીધી થતી મર્ધ આ મીઠી ટીકાનો જવાબ આપતા કાકાસાહેબે જણાવેલું કે જાણના રંગે પોતે રંગાયા તેટલા પ્રમાણમાં જ પોતાની સાહિત્યસેવામાં તેજ આ મુ છે એટલે જાણની પ્રવૃત્તિમાં પોતે પડ્યા એટલે જ આટલી સાહિત્યશક્તિ ખીલી

કાકાસાહેબ કેળવણીકાર તો હતા જ અને જાણની વિચારસરણીમાં એઓ રંગાયા એટલે તો એમની આચાર્યશક્તિમાં અદ્વૈત તેજ પ્રગટના માણ્ય ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય થઈને એમણે વિદ્યાર્થી વર્ગને ખૂબ જ આકર્ષ્યો અને એમના પ્રભાવમાં તરબોળ થતી વિદ્યાર્થી ૧૯૩૮માં પોતાની જ્વલન કારકિર્દી પર સુવર્ણકળશ ચઢાવ્યો. પરંતુ ૧૯૩૫ પછી કાકાસાહેબની કેળવણીકારની પ્રવૃત્તિ ઓછી થઈ અને હિન્દુસ્તાની પ્રચારનું કાર્ય એમણે મલાળી લીધું આખા દેશની રાષ્ટ્રીય એકતા માટે અને કોમી એખલાસ માટે એમની આ પ્રવૃત્તિ બહુ જ મહત્વની અને પ્રભાવશીલ નીવડી છે પરંતુ મારા જેવાને તો એમ લાગે છે કે ૧૯૩૫ પછી કાકાસાહેબનો લાલ વિદ્યાર્થીઆમને બહુ જ ઓછો મળવા માણ્યો અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ઓસરતા જતા વાતાવરણમાં એમના જેવા આચાર્યને શુભાવી આપણે ધણું ધણું ખોયું છે પૂ વિનોમાણ કરાડી આવેલા ત્યારે નર્મ તાલીમ વિશે બહુ મૂળગામી ચર્ચા થઈ હતી એ નર્મ તાલીમ હજી વેગીલી નથી બનતી અમરા એના સ્પષ્ટ દર્શન, કોઈ નર્મ તાલીમ પ્રયોગ મંસ્થામાં નથી થતા એનું મુખ્ય કારણ એમણે એ જણાવ્યું છે કે નર્મ તાલીમના માતા હજી એ પ્રયોગમાં સીધી રીતે પડ્યા નથી - પડતા નથી આથી જ કાકાસાહેબ જેવા સમર્થ કેળવણીકાર અને નર્મ તાલીમના તેજસ્વી આચાર્યનો લાભ આપણને આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની મંસ્થામાં નથી મળતો એ બહુ જ દુઃખદ હકીકત છે આચાર્ય કાકાસાહેબ પ્રચારક તો થયા પરંતુ નર્મ તાલીમના પ્રચારને તો એથી લારે ખોળ જ લાગતી રહી છે

પરંતુ ૧ ખોળ હજીની લાગે એડું એક તેજસ્વી તત્ત્વ કાકાસાહેબમાં

રહેલું છે. કાકાસાહેબ કેળવણીકાર છે, નર્મ તાલીમના આચાર્ય છે, મૌલિક સાહિત્યસ્વામી પણ છે. પરંતુ એથીયે વિશેષ તો કાકાસાહેબ બાપુના અતેવાસી છે અને એમાં જ એઓ જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એમના જેવી સમર્થ વિભૂતિનો આપણને સૌથી વધારે લાભ પણ એમાં જ મળતો રહે છે. બાપુએ સાબરમતીમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપીને દેશના અનેક ખૂણાઓમાં પડેલાં અનેક લાઈબ્રેરીઓને લોહચુંબકની માફક પોતાની પાસે ખેંચી લીધાં. બાપુ તો અહિંસાના ઋષિ હતા. અહિંસા તો એવી જીવન-જ્યોતિ છે જે માનવજીવનના ભીતરમાં પણ ઝળકારા નાખી જે શ્રેય છે, જે કલ્યાણકારી છે તેનાં વીખરાયેલાં તત્ત્વોને ઓળખી લે છે. બાપુએ એનાં વીખરાયેલાં તત્ત્વોને પોતાની તરફ પોતાની પ્રેમાળ તપસ્યાથી ખેંચી લીધાં અને કાકાસાહેબ, કિશોરલાલભાઈ, વિનોબાજી, જુગતરામભાઈ, નરહરિભાઈ, સ્વામી આનંદ વગેરે શરૂઆતથી જ બાપુના ભક્ત બની ગયા અને પ્રત્યેકની વિશેષતાને બાપુનો સ્પર્શ થતા તેમાં અજબ તેજ પ્રગટી ભડક્યું. બાપુના ગયા પછી આજે એમના એ અતેવાસીઓ જ એમની અલૌકિક સંસ્કૃતિના કેવળ વારસદારો જ નહિ પરંતુ દર્શકો (Interpreters) થઈ શકે એવું જીવનધડતર કરી રહ્યા છે. કિશોરલાલભાઈ બહુ તેજસ્વી ચિંતક અને વિચારક છે. એમની શરીર-પ્રકૃતિ પ્રતિકૂળ હતા એમણે જીવનમાં બાપુનાં સત્ય અહિંસાને એટલાં બધાં ઓતપ્રોત કર્યાં છે કે એમના જીવનની એ વિશેષતાને કારણે જ બાપુની આખીયે વિચારશ્રેણી અને મંસ્કૃતિનો ચિંતનમય પરિચય એઓ આપણને કરાવતા રહે છે. વિનોબાજી ઋષિ જેવા ચિંતક તપસ્વી અને આચાર્ય છે એટલે એમના જીવન અને એમના આશ્રમની પ્રયોગશૂભિમાં આજે એઓ બાપુની મસ્કૃતિના અનેક તત્ત્વોને જીવન વ્યવહારમાં પ્રયોગસિદ્ધ કરી બતાવે છે. જુગતરામભાઈની વિશિષ્ટતા એ છે કે બાપુના વિચારો પરંતુ ચિંતન વધારે નિરાતે અને અમલી રીતે કરવા માટે એઓ વર્ગોથી ગામડાની ગરીબ, તરછોડાયેલી પ્રજામાં જઈને બેસી ગયા છે અને તદ્દન અજ્ઞાન ગણાતી આમજનતામાં બાપુનો અને એમની જવલંત સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવવામાં જ તન્મય થઈ ગયા છે. નરહરિભાઈમાં રહેલી વ્યવહારદક્ષતાને કારણે એમણે બાપુનાં કાર્યને અમલી સ્વરૂપ આપનારી અનેક સંસ્થાઓનું ગંચાલન કરવામાં અને બાપુને જ માર્ગે એ સંસ્થાઓના વ્યવહારો રહે એના કડક યોગદાતા રહેવામાં એમની ઘણી શક્તિનો સદુપયોગ કર્યો છે. સ્વામી આનંદ તો શરૂથી જ બંડખોર છે એટલે બાપુના જીવનમાં જે બંડ-ખોર ક્રાંતિકારીની અલૌકિક શક્તિ છે તેનો પરિચય આપવામાં જ એમને

જીવનનો સર્વોત્તમ આનંદ મળ્યો છે. અજ્ઞાન જણાતી - રૂઢિઓમાં દબાયેલી અને પછાત ગણાતી પ્રજામાં ચિનગારી પ્રગટાવી એમનામાં રહેલી મંરકારિતામાં આત્મવિશ્વાસ જાગ્રત કરવાનું ધર્મ્યું કાર્ય એમણે કર્યું છે કેટલીયે વ્યક્તિઓમાં, કેટલાયે કુટુંબોમાં અને કેટલીયે સંસ્થાઓમાં સ્વર્ગીજનો એ સહવાસ કાયમ માટે કલ્યાણકારી નીડરો છે કાકાસાહેબની વિરોધના એ છે કે એમણે બાપુને અને બાપુની મસ્કૃતિને કેળવણીના પ્રદેશમાં વહેતા કર્યા છે કેળવણીને એમણે અતિ વ્યાપક સ્વરૂપમાં સમજેલી છે એટલે એમના અને જગનના પધારે પ્રશ્નોને બાપુની દૃષ્ટિથી એઓ તિયારી શકે છે કેળવણીકાર અને પ્રેમાળ અધ્યાપક રહ્યા એટલે વિદ્યાર્થીઆવમમાં એઓ ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડે છે અને વિદ્યાર્થીઓના જીવનના ઘડતરમાં એમની પ્રેરણા અને એમનું માર્ગ-દર્શન બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે બાપુને માર્ગે પોતાના જીવનનું ઘડતર કરવા જેઓ મથી રહ્યા છે એઓને કાકાસાહેબની દૃઢ નિરતર મળતી રહે છે.

કાકાસાહેબની સાહિત્યસેના વિશે તો સાહિત્યકાગે ઘણું ઘણું લખી રહ્યા છે મારા જેવા સામાન્ય કાર્યકર્તાને એ વિશે વિવેચન કરવાનો અધિકાર પણ ન હોય હું તો એટલું જ ત્રમળું છું કે પુસ્તકોના વાચન અને અભ્યાસમાંથી જેમને જીવનનું પાઘેય મેળવી લેવું હોય તેમને માટે કાકા સાહેબે પ્રગટ કરેલું સાહિત્ય ખૂબ જ પ્રેરણાદાયક અને જ્ઞાનસિંચન કરનારું નીરડું છે પુસ્તકોના કેળવણીના અભ્યાસ ત્રીં માટે કે યુનિવર્સિટીના પાશ્વ પુસ્તકો માટે એ નિર્માણ નથી થયું જીવન વિદ્યાપીઠના જીવનસ્પર્શી પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે એનો અભ્યાસ પ્રાચુદાત્ક નીરડું છે એમના પુસ્તકો નાચનાથી માન માહિતી જ મળતી નથી - જોકે એ પણ બહુ વ્યાપક પ્રમાણમાં મળે જ છે, પણ આપણા જીવનમાં જે શિક્ષિતતા રહેલી છે, આપણા રોજના જીવનમાં જે વ્યવહારો આપણને મૂઝવતા રહે છે તેમાં એમના લેખોનું અધ્યયન કેટલું બધું ચિંતન્ય રહે છે એ તો અનુભવીઓ જ સમજી શકે છે આથી જ એમનું સાહિત્ય ચિરજીવ નીરડું એમાં નવાઈ નથી

૧-૩-૧૯૪૬

જે માણસ પોતાને જ 'હુનિયાનું' મધ્યબિન્દુ કહે છે તેના બાગે હંમેશા દુઃખ જ હોય છે પૃથ્વીને જ વિશ્વનું મધ્ય કે યતુ જ્યોતિષશાસ્ત્ર જેમ ખોટું છે તેમ પોતાને મધ્ય રાષ્ટ્રોને બાધેલી જીવન વિશેની કલ્પના પણ ખોટી હોય છે આવે ખોટું નકરો જે ચાહે એને તો કહીએ કે પૃથ્વી અધ્યાવાનું જ હોય.

‘રમરણવાત્રા’, પૃ ૧૨૫

—કાકા કાલેલકર

૧૬. આસ્તિક આચાર્ય

ઝવેરભાઈ પટેલ

કાકાસાહેબ જાણે કે એક માતારૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેઓ ગાંધીજીના વિચારોના આત્માની પ્રેરણા ઝીલે છે અને માતા ગ્લૉન પચાવીને દૂધ આપે છે તેમ તે પ્રેરણાને પચાવીને પરિસ્થિતિનો મેળ એસે એવી રીતે પીરસે છે. એ પ્રસાદી રુચિકર પથ્થુ થઈ પડે છે અને પથ્થકર પથ્થુ. એમાં ગાંધીજીના વિચારો તરફ પથ્થુ વફાદારી હોય છે અને વ્યક્તિઓ તરફ પથ્થુ. એ પ્રસાદીમાંથી વ્યક્તિઓ પોષણ મેળવે છે ને પ્રસન્નતા તથા સ્વસ્થતા અનુભવે છે.

માતાની માફક કાકાસાહેબ સહૃદયી યજમાન છે. તેમની પાસે જાઓ એટલે સહેજે તમારું મોં મલકાવાનું જ. કાકાસાહેબ પોતે થઈ ને ઘણાને મળવા નથી જતા પથ્થુ તેમને મળવા આવનારાઓનું સ્વાગત કરવામાં તેઓ ખુશ થાય છે. એવા હેતુ અને ઉમંગથી તેઓ મળવા આવનારને વધાવે છે કે તેમને મળવા જવાનો વારેઘડીએ માણસને ઉમંગકો જ થયા કરે.

કેટલાક મુરખીઓ અરસિક હોય છે. એમની જીવનદષ્ટિ એટલી એકાંગી, અનુભવ એટલો મર્યાદિત અને મંસ્કાર-રસિકતાનો એટલો અભાવ હોય છે કે તેમની હાજરીમાં સામા માણસને અકળામણુ ગૂંગળામણુ જેવું જ લાગ્યા કરે. તેઓ સામા માણસની લાવના સાથે, તેના રસો કે આકાંક્ષાઓ સાથે એકરસ થઈ શકતા નથી, તેમની કદર કરી શકતા નથી અને આદિથી અંત સુધી સંકુચિત અને લૂપ્તા જ લાગ્યા કરે છે. આવા મુરખીઓ સામે જ મુરખીપણાનો અનુભવ કરાવનાર હોય છે. તેમની પાસે અદ્યથી જ વર્તાય, હળવે હૃદયે વાત થાય જ નહિ. એમની હાજરીમાંથી યથાશીઘ છટકાની જ માણસમાં વૃત્તિ થઈ જાય.

વળી કેટલાક મુરખીઓ નાસ્તિક ઓડિટરની સંકાપ્તદિથી આવનાર

માણસ સાથે કામ લે છે જીવદું પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી સામા માણસના શુભ હેતુઓ વિશે તેઓ શકાશીલ જ રહે છે કોઈ પણ દરખાસ્ત તેમની પાસે રજૂ કરવામાં આવે તો તેને મદદ કરીને જતાવવામાં તેઓ કુશળ હોય છે તેમની મુખ્ય દષ્ટિ માણસનો કસ કાઢવાની અને તેની નમણા બાબતો બોળી કાઢી તે રજૂ કરી જતાવવાની હોય છે આના મુરખ્ખીઓ દેશસેવાનો, શુભ હેતુઓનો, દૈહિક દુર્જલતામાંથી મુક્તિનો ઇતરો લઈને ફરતા હોય છે રાત્રિએ જેમ સૂર્યકમળ બંધ થઈ જાય છે તેમ આ એકાકીર મહાશયોને જોઈને નવયુગોના હૃદયકમળ ફોલના માર્યા સંકાય પામી જાય છે તેમની લાવનાઓને ધક્કો પહોંચે છે ને તેમનો આત્મા કધાર્થ જાય છે એકાકીરોને એમાં જ પોતાની સાર્થકતા જણાય ॥ 'એક' કરવાની પોતાની ફરજ અદા કર્યાને તેઓ મતોષ અનુભવે છે

આ જૂમિકા પર કાકાસાહેબ રસિક મુરખ્ખી અને આસ્તિક આચાર્ય તરીકે જીભા રહે છે તેમના સહનસમાં તમને સયમ રસના ઘૂટકા પીવાના મળે તેમની પાસેથી જીકવાનું મન જ ન થાય દરેકને લાગે કે કાકાસાહેબ તેની સાથે એકરસ થયા ॥ યુવાનોના હૃદયકમળો તેમની પાસે આપો આપ જ ખુલ્લા થઈ જાય છે

આસ્તિક આચાર્ય તરીકે તો કાકાસાહેબનું સ્થાન અનેરું જ રહેશે વ્યક્તિગત દોરો પડેલી પ્રજાનો પરિપાક છે, તેથી ધીરજ ખોઈ ન બેસતા ધીરે ધીરે નના ગુણો જાગતા જવું અને માણસ ગમે તેવી કુટેવો કે દુર્ગુણો વાળો હોય, છેવટે તે વસ્તુઓથી એ છૂટવા ઇચ્છે છે, યોગ્ય તક મળતા સહગુણોને વળગના ઇચ્છે છે એની માણસ વિશે મંચલ શ્રદ્ધા હોવી એનું નામ જ આસ્તિકતા પણ માણસમાં સનાતન રીતે દેવી અને આસુરી સંપત્તિનું મિશ્રણ રહેલું જ હોય છે પ્રવલ્ન દ્વારા બેમાથી એક સંપત્તિનો તે વિકાસ કરી શકે છે તેથી આસ્તિક માણસનું કામ કોઈની આમુરી સંપત્તિ તરફ નુકતેચીની કરવાનું કે તેને નકામો માણસ ગણી કાઢી નાખવાનું નથી પણ તેની દેવી સંપત્તિની મૂડીમાં વધારો કર્યા કરવાનું છે આટલી તૈયારીથી અને આટલા લાભાથી સરખાત કરીને આચાર્ય માણસો ઘડવા નીકળે છે

સ્વભાવની વિશેષતાઓ, સરકારની કે રુચિની લિખતા તથા માનવ સહજ મહત્વાકાંક્ષાઓ અને ખીલ દુર્જળતાઓને સમલાવથી સમજી, આ બધા અંગોની શુભ બાબત જોઈ, તેના પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તેને ઉત્તમન આપવું અને નમણી બાબતો તરફ ઉપેક્ષા કે દુર્લક્ષ કરવું અને એ

રીતે તેમને કમજોર અને ક્ષીણ કરી મૂકવી એ વ્યક્તિઓના સ્વધર્મને સમજનાર, વ્યક્તિઓ વિકાસની જે ભૂમિકા પર ઊભી હોય તે ભૂમિકાનો સ્વીકાર કરી તેમને ત્યાંથી જાંચે ચઢાવવાની રૂઠિ રાખનાર, બહારનાં પરિણામો વિશે ઉતાવળા ન થતાં આચાર્યની મૌલિકતા વડે, પિતાના વાતસલ્ય વડે અને એક કુશળ કારીગરની આવડત વડે વ્યક્તિઓનું ધડતર કરનાર કાકાસાહેબની મોટી વિશેષતા છે.

કાકાસાહેબ પાસેથી તપશ્ચર્યાની દીક્ષા લેલે ન મળે પણ પ્રાણજનને તેમનામાં રહેલી જીવનની ઉદાત્તતા અને પ્રયોગવીરતા, ભાવનાની પવિત્રતા, શુદ્ધિની તેજસ્વિતા, સ્વભાવનું સૌજન્ય, ઉદારતા અને પ્રેમજાતા, મંરકારની રસિકતા, દૃષ્ટિની અતર્ક્યતા, દર્શનની સુદૃઢતા, કલ્પનાની ચમત્કારિક નવીનતા ને લવ્યતા, વિચારની મૌલિકતા, શ્રદ્ધાની મંમલતા, અનુભવની વિપુલતા અને ઉત્સાહની અખંડિતતાનો પરિચય થયા વગર રહે જ નહિ.

આસ્તિક દૃષ્ટિને કારણે કાકાસાહેબ વિશ્વાસપૂર્વક યુવકો પાસે ઉચ્ચ આદર્શો કે ભાવનાની વાતો રજૂ કરી શકે છે ને તેનો અનુકૂળ પ્રતિધ્વનિ મેળવે છે. આસ્તિક દૃષ્ટિના એમના સૂચનો (suggestions) ચેપી નીચડે છે.

વ્યક્તિઓનાં જીવનના ધડતર દ્વારા રાજીનું ધડતર કરવું એ કાકાસાહેબે પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું છે તેથી જે રીતે વ્યક્તિનું જીવન ધકાય, તેનો વિકાસ થાય એ જ રીતે અને એ જ હેતુથી તેઓ વ્યક્તિ પાસેથી કામ લે છે. સેવકો પાસેથી રોજિન્દું નિશ્ચિત કામ કઢાવી લેવાની, તેમને વિકાસ થાય છે કે નહિ તે તરફ ઉપેક્ષા કરવાની દિલસૂદીમા કાકાસાહેબ માનતા નથી વ્યક્તિના ધડતર અને રાજીના ધડતર વચ્ચે તેઓ મજબૂત અને માળાનો ન્યાય લુએ છે.

કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ અદ્યતન કે પુરાતન કહેવા કરતા જીવનનિષ્ઠ ઠઠી શકાય એમનું આખું અધ્યયન તેજસ્વી જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલું હોય છે. આપણા જૂના સાહિત્યના સમુદ્રમાં તેઓ એક કુશળ અને ભોમિયા તારાની માફક ફૂળકી મારી અમૂલ્ય મૌકિતકો સાથે પાછા ફરે છે અને તેમને અદ્યતન ઓપ આપી જૂના નવા જન્મેને ચકિત કરે છે. જીવનનિષ્ઠ દૃષ્ટિને કારણે કાકાસાહેબ સદાય તાઝ અને જાગૃત લાગ્યા કરે છે અને તેથી યુવાનોને તેમનું માર્ગદર્શન બહુ આકર્ષક લાગે છે.

૧૭. કાકાસાહેબ અને ગામડું

બબલભાઈ મહેતા

કાકાસાહેબ અને ગામડું એ સિપયમા મારે બહુ ટૂંકમાં કહેવું હોય તો હું એટલું જ કહું કે છેલ્લા ૫ દર વર્ષથી હું શહેર છોડીને ગામડામાં એઠો છું એ એમનો પ્રતાપ છે

ગામડાની પુનર્ધટનાથી જ હિંદુસ્તાનમાં સાચું સ્વરાજ્ય સ્થપાશે એ વિચાર તો પૂ ગાંધીજીએ ‘હિંદ સ્વરાજ્ય’ લખ્યું ત્યારથી પ્રજા સમક્ષ મુકાતો આવ્યો છે, પણ ગાંધીજીના વિચારોને પ્રજા પાસે રજૂ કરનામાં કાકાસાહેબનો ફાળો અનેરો છે એમની શૈલી જ અનોખી છે. ગાંધીવિચારને એ પીને પચાવી ગયા છે, ગાંધીજીના અનન્ય ભક્ત બન્યા છે અને એમના તારફથી મળેલી દીક્ષા પ્રમાણે જીવન જીવનારો એમનો અનિરત પ્રયાસ છે એથી જ એક સ્વતંત્ર વિચારક હોવા છતાં મોટે ભાગે એ ગાંધીજીના વિચારોને જ પ્રજા સમક્ષ મૂકે છે પણ એમાં એમનું કાન્ય ભળી ગય છે, રાષ્ટ્ર માટે દના થનાની તમજા ઝળકી જોડે છે અને એમના બહોળા રાચન અને જીડા ચિંતન માંથી તેમ જ એમના અવિશ્રાન્ત પર્યટન અને સૂક્ષ્મ અવલોકનમાંથી તારવેલા અનુભવોની ઝાનગત વહેવા લાગે છે એને પીતા ધરવ જ થતો નથી એટલે ગાંધીજીનો જ વિચાર એમની પાસેથી નવા લેખાસમાં, નવા સ્વરૂપે અને બહુ આકર્ષક ઢબે આપણી સામે ખડો થાય છે

હું કોલેજમાં લખતો હતો ત્યારે પણ લખી જિતયાં પછી માત્ર ‘સ્વ’નો જ વિચાર ન કરવો એવી ભાવના તો સેવતો હતો. દેશ માટે કાર્ષિક કરી છૂટવું ભ્રેષ્ઠ એ એવા સ્વપ્નો પણ સેવતો હતો, પણ ‘કાલેલકરના લેખો’એ મારા માથામાં ઘટ વગાડી મૂક્યો. આપણા ગામડા, એમની દુર્દશા અને એ દુર્દશા કરવામાં આપણા ભણેવાચણેલાઓનો હિસ્સો એ બધું મારી નગર સામે તરવરવા લાગ્યું તે દિવસથી ગામડાનો વિચાર મારા મનમાં પેઠો છે પેઠો જ એ રોજ ને રોજ જીડો જ જિતરતો ગયો એ વિચારે મને જપવા

ન દીધો એ વિચાર જ મને ઘર છોડાનીને કાકાસાહેબ પાસે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભેગી ગયો.

૧૯૨૯ની સાલની વિદ્યાપીઠ ૧૯૨૧-૨૨ જેની સેકડો વિદ્યાર્થીઓથી ગાજતી અને હજારો વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી વિદ્યાપીઠ નહોતી રહી વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફથી વળીને પાછો સરકારી શાળા કોલેજને તરફ વળી ચૂક્યો હતો. આચાર્ય ત્રિદનાણીજી કે આચાર્ય કૃપાનાનીજી જેવી જાણીતી વ્યક્તિઓ પણ હવે ત્યાં નહોતી રહી પણ આ ઓળના કાળમાં પણ એક વ્યક્તિ અડીખમ જેવી ત્યાં બેઠી હતી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની બધી પ્રવૃત્તિઓને એ દોરતી હતી એણે જ નહિ પણ એના જૂના યર્થ ગયેલા ચીલામાંથી વિદ્યાપીઠને બહાર કાઢના એ મથની હતી ગુજરાતના તેમ જ પ્રાતપ્રાતના ભાનનાશીલ અને જીનનમ કાર્ષક કરી છૂટવાની ઇચ્છાનાગા નવ જુનાન એમની આજુગાજુ ટોળે વળના હતા એ વ્યક્તિ હતી કાકા કાસેવકર આવે એટલે સમયે રાષ્ટ્રધડતરની પૂરણીમાં પુરાઈ જાય એના જુનાનિયાઓને એ શોધી રહ્યા હતા અને એવા જુનાનિયાઓ એમની પાસે આવતા પણ ખરા માણસ એક વખત એમના મસર્ગમાં આવ્યો પછી એ છૂટી શકતો નથી એવા એમના હૃદયમાં પ્રેમનો એક અખડ ઝરો વહે છે.

હું પણ એમના ખેચાણથી ખેચાતો ખેચાતો કરાચીથી અમદાવાદ આવી પશ્ચો પણ અમદાવાદમાં રહેના માટે નહિ “જેટલી શક્તિ હોય એટલી લઈને ગામડામાં ચાલ્યો જ ત્યાં કોઈ છે જ નહિ” એ ખીજ તો હું કરાચી હતો ત્યારથી જ એમણે મારામાં દાબી દીધું હતું વિદ્યાપીઠમાં તો હું ગામડામાં જવાની તૈયારી માટે આવ્યો હતો અને ખરેખર કાકાસાહેબે એને વિદ્યાપીઠે મને ગામડા માટેની તૈયારી કરાવી આપી.

૧૯૩૦માં તો પૂર્ણ સ્વાત યની લડત આવી એમાં આખી વિદ્યાપીઠે અપલાવ્યું એમાંથી હું શી રીતે બચી જવાનો હતો? પણ એલા વખતમાં તો કાકાસાહેબના અનેક પ્રવચનોએ, વાર્તાલાપોએ અને માર્ગદર્શનોએ મને ગામડાને રસ્તે પાડી દીધો હતો, ગાંધી નિયારવેલો કરી મૂક્યો હતો અને સ્વાતત્ર્ય માટે જરૂર પડે જન કુરબાન કરવાને તૈયાર કરી મૂક્યો હતો એમ કહું તોખણ ખોટું નથી.

વિદ્યાપીઠમાં એક વર્ષ સુધી લીધેલું રસાયણ વિદ્યાપીઠમાંથી બહાર નીકળ્યો એમ વધારે કામ કરના લાગ્યું દિનસે દિનસે એ જોર પકડતું ગયું કાકાસાહેબે વિદ્યાપીઠમાં શુ ફક્ત વાતો કરીને જ આવું અમૂલ્ય રસાયણ પાઈ

દીધું હશે? ના, એવું નથી. વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા પછી પરેલા ત્રણ દિવસ સુધી એમણે મને એક ખૂરપી આપીને ત્યાંના વિશાળ મેદાનનું જિંચું વધી ગયેલું ધાસ કાઢી નાખવા બેસાડી દીધો, પછી આખું પુસ્તકાલયના ચોપડા ઉથામવાનું કામ અને ત્યાર પછી આપી આઠ કલાકની પીંજણ. આમ આજ સુધી શાળા કોલેજમાં વાતો કરીને વડાં કરતો હતો એની જગ્યાએ એમણે મને સાચેસાચાં વડાં બનાવતો કરી દીધો.

એમની પાસે અનેક સોફો આવના. કોઈ એમની લેખનકળાથી આકર્ષાઈને આવતું, કોઈ એમની આકાશદર્શનની વિદ્યાથી ખેંચાઈને આવતું, કોઈ આપણી મંરૂતિ અને ધર્મ વિશેના તેમ જ બીજા મંરૂતિઓ અને ધર્મો સાથેના એમના વૃક્ષનાત્મક અભ્યાસથી હેરાત પામીને આવતું, કોઈ શિક્ષણ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સમજવા આવતું, કોઈ કલા અને કારીગરીની કદર કરાવવા આવતું, કોઈ એમના અદ્ભુત રાષ્ટ્રપ્રેમથી લીંઝાઈને પ્રેરણા મેળવવા આવતું, તો કોઈ એમની પાસે જીવનનું દર્શન મેળવવા આવતું. આમ એમના તરફના આકર્ષણના વિષયો અનેક હતા, પણ આ રીતે આવેલી દરેક વ્યક્તિને એ એમની વાતથી, વર્તનથી કે ભાવથી થોડીક પણ ગ્રામાભિમુખ તો કરી મૂકતા જ. ઉદ્યોગ, સાદાર્થ, મંથમ અને ખડતલતાનો એમનો મંદિરો આ રીતે આવેલ દરેક માટે સર્વસામાન્ય હતો.

વિદ્યાપીઠને એ પહેલાં કરતાં પણ વધુ વિશાળ અને વ્યાપક બનાવવા માગના હતા; પણ એમની વિશાળતા અને વ્યાપકતાની કલ્પના જુદી હતી. પૂજ્ય ગાંધીજીએ ૧૯૩૪માં વિદ્યાપીઠને જન્મ બનાવવાની કલ્પના આપી અને કહ્યું કે “મૂળથી જ હું એમ માનતો અને કહેતો આવ્યો છું કે વિદ્યાપીઠનું ખરું કામ ગામડામાં છે, પણ અત્યાર સુધી એ કામ મધ્યવર્તી સંસ્થા દ્વારા જ ચલાવી શકાય એમ કલ્પના કરીને આપણે આધ્યા. હવે હું એક પગલું આગળ વધવા કહું છું અને તે એ કે આપણી વિદ્યાપીઠ હવે ગામડામાં જઈને વસે, આ રીતે વિદ્યાપીઠનો દરેક સેવક, જેણે વિદ્યાપીઠના આદર્શો ઝીલ્યા છે, એની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને ‘સા જિવા યા વિમુક્તયે’ નું રહસ્ય એના ઓળમાં ઓળા અર્થથી માંડીને જિંડામાં જિંડા અર્થ સુધી બરાબર સમજ્યો છે, તે ચોતે જ જન્મ વિદ્યાલય બનીને ગામડામાં આવ્યો જશે. એ વિદ્યાપીઠના આદર્શોનું પાલન કરશે અને સોફોને તે સમજાવવા ઉપાયો લેશે.” પણ કાકાસાહેબે તો આનાં પગરણ એ અગાઉથી શરૂ કરી દીધા હતાં. ૧૯૨૯માં એમણે વિદ્યાપીઠમાં એક ગ્રામસેવક વિદ્યાલય શરૂ કર્યું હતું એ ગામડામાં જવાની જ તૈયારી હતી. આજે પણ એકા ગિલ્લામાં

વલ્લભ નિઘાન્ય નામનું ગ્રામસેવક તૈયાર કરનારુ એક નાનું નિઘાન્ય ચાલે છે એનું ઉત્તમસ્થાન રોધવા જઈએ તો કાકાસાહેબની પ્રેરણામાં જડશે એમની કલ્પના તો ગુજ્જાતમાં જિલ્લે જિલ્લે ગ્રામજનતા માટે સુલભ થઈ પડે એવા નાના નિઘાન્યો કાઢવાની અને ગ્રામજનતાની સેવા કરીને એને નવી દૃષ્ટિ આપવાની હતી આજે એ જ કલ્પનાને પૂ બાપુજીની પ્રેરણાથી વધારે વેગ મળ્યો છે

ગાંધીજીએ ઘણું લખ્યું છે એમ છતાં એમના ડેટલાક સૂત્રોના કાકા સાહેબે એમની વિશિષ્ટ શૈલીમાં અને કાન્યમય ભાષામાં ડેટલાક લખ્યો ગયા છે ગાંધીજીની ભાષા બહુ સહેલી અને હૃદયસોસરી જિતરી અથ એવી હોય છે, પણ રુચિભેદ પ્રમાણે ડેટલાકને એ જ વાત કાકાસાહેબની કલમમાંથી નીકળ્યા પછી નવો રસ આપે છે, નરી જ પ્રેરણા પાપ છે

કાકાસાહેબ ગામડામાં બહુ રહ્યા છે એમ ન કહેવાય, કેમ કે એ એક પ્રવાસી પંખી છે પણ તેઓ કહે છે એ પ્રમાણે “ડેટલાક માણસો પીછા ઉપરથી પંખીને પારખી શકે છે” એ ઉક્તિ એમને બહુ અશે લાગુ પડે છે જેમ એ થોડા પાના ઉપલાનીને પુસ્તક વાચી શકે છે એમ ગામડા ની દશાનું એક ચિહ્ન જોઈને એ આખી ક પના એમના મનમાં ખડી કરી શકે છે એમણે તારવેલા ડેટલાક મત-ચો વીસ વીસ વર્ષે પણ આજે આપણને સાચા પડતા જણાય છે, એથી જ ડેટલાક એમને દ્રષ્ટા કહેવા લાયક છે એમનો સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ લલલલાને છક કરી દે છે ગામડા વિશે એમણે ખૂબ વિચાર્યું છે ૧૯૩૪ના ‘હરિજનબંધુ’માં ‘ગ્રામ સેવકની કાર્યપદ્ધતિ’ નામનો એમણે જે લેખ લખ્યો છે એમાં ગ્રામ પ્રશ્નોનો એમણે ડેટલી ઝીણવટથી અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો છે એનો આજે પણ આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે ગ્રામજનતા માટે, ગામડાના ઉદ્યોગી વર્ગ માટે એમના દિવમાં ડેટલો પ્રેમ લયો છે એનો પરિચય તો એમણે શરૂ કરેલી ‘નવજીવનની પૂર્તિ’ એ જ કરાવી આપ્યો હતો ‘લોકજીવન’માં એમણે ગામડા વિશે એમની ડેટલીક રમ્ય અને મૂળ ગત કલ્પનાઓ આપી છે પણ ગ્રામજીવનના કાર્યમાં એમનો સૌથી વિશેષ ફાળો તો કાર્યકર્તાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ સાથેના એમના બહોળા પત્રવ્યવહાર દ્વારા એમને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવું એ છે જેની સાથે એમનો પત્ર-વ્યવહાર શરૂ થયો એના જીવનમાં થોડેઘણે અંશે પરિવર્તન આવવાનું જ આજ સુધી ઘસાતો હશે એના કરતાં સમાજ માટે એ વિશેષ ઘસાતા

શીખવાનો, આજ સુધી ધરાવતો હશે એના કરતા દેશ પ્રત્યે એ વધારે પ્રેમ ધરાવતો થવાનો અને આજ સુધી જોઈું હશે એના કરતા જુદી જ રીતે એ ગામડાને જોતો થવાનો એમની આ જાતની સેવા બહુ ગુપ્ત છે પણ બહુ મોટી છે કેમ કે એક તો એ અખંડ પ્રવાસી છે એટલે એમના પરિચિતો બહુ હોય છે. ખીજું, એ બહુશ્રુત છે એટલે અનેકરંગી લોકો એમના મનમર્મા આવે છે ત્રીજું, એ એક માયા શિક્ષક છે એટલે જેમના સખધર્માં આવે છે એમના જીવનમાં એ જિંડા જિતરી બધ છે

આજે એ ગુજરાત બહાર વસે છે પણ ગુજરાતની અને ગુજરાતી સાહિત્યની એમની સેવા અનન્ય છે ગુજરાતની જનતા એમના ઝણુને કદી ફેડી શકે એમ નથી. ગુજરાતી પ્રજાને પણ એમના માટે આદર છે, પ્રેમ છે અને વિશેષભાવ પણ છે, પણ ગુજરાતી પ્રજા એમના પ્રત્યેનો લાવ, એમણે રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતો, યોજનાઓ કે વિચારો અમલમાં મૂકીને જ વ્યક્ત કરી શકે

એમને ગામડાનું કામ દેટલું પ્રિય છે એનો એક દાખલો આપીને આ લેખ પૂરો કરીશ. '૩૨માં ગાંધી ઇર્વિન કરાર થયા અને અમે બધા ભેલ માધી બહાર આ-યા પછી કાકાસાહેબે પૂછ્યું કે "તું હવે શું કરવાનો છે ?" મેં કહ્યું કે હજી થોડો વખત હું તમારી સાથે રહેવાનો; પછી ગામડામાં જઈશ એમણે મને લમચાવ્યો કે "તું કાયમ મારી સાથે જ રહે ને ! મારે તારી જરૂર છે" કાકાસાહેબ સાથે ગહેવાનું કોને ન ગમે ? આવી સુદર તક મળેથી જોઈને મારા મોઢામાં પાણી છટ્યું. પણ હવે એવું બન્યું હતું કે ગામડું મારા મળેથી છટે એવું ન હતું મેં વિચાર કરીને કહ્યું કે કહો તો બે વર્ષ વધારે તમારી સાથે રહું પણ પછી તો ગામડામાં જ. આ સાંભળીને એમને દેટલો આનંદ થયો ! એમણે કહ્યું કે, "હું તો આ જ સાંભળજા માત્રનો હતો તારા માટે તો ગામડું જ શાંદ જુએ છે" અને ખરેખર મારા માટે ગામડું ગદ બોનું જ હતું ને ?

કાકાસાહેબ સાહિબ, ગંગીન અને દલાના આજન્મ ઉપાસક અને કદરવાન છે જ્યનણી, તત્ત્વજ્ઞાન અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના એમનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે પણ એમના એ બધા ગોખ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ મામ-જનતાનું દિન મચાવ અને મવાય એ રીતે જ એમને પોતાય છે. હિંદુ-સ્તાની ગાંધીસાથે શું કે લિપિનો પ્રશ્ન શું, પ્રવાન શું કે પર્વતન શું, નેલમાં શું કે બહાર શું - એ બધું છેવટે હિંદુઆનની મામજનતાનો ઉદાર ચી રીતે થાય, ત્યા જ એમને લઈ જાય છે :

કામચે દુઃખતાનાં પ્રાણિનામાર્તિનાશનમ્ । એ એમના જીવનનું પ્રવપદ બની ગયું છે. એમના નામમાત્રથી આપણું મસ્તક નમી પડે છે.

૫. બાપુજીએ અનેક જાદુ કર્યા છે એમાં કાકાસાહેબ જેવા એક ક્રાન્તિકારી દિલસૂક્ષ્ણ, કવિહૃદય અને કલારસિક કલાકારને, બહુમુત અને વિદ્વાન શિક્ષણાર્થને અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં મહાલનાર અવધૂતને ગામડાંના હિતને જ કેન્દ્રમાં રાખીને બધી પ્રવૃત્તિઓ કરનાર ગ્રામસેવાના આચાર્ય બનાવી મૂક્યા એ પણ એમનું એક ધન્ય જાદુ છે અને એમાં જ કાકાસાહેબનો ધન્ય સમર્પણભાવ છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જીવનની ખરી કિંમત જીવન જીવવાની પદ્ધતિમાં રહેલી છે. જીવતા ભેગી કરેલી સંપત્તિમાં નથી. તેથી ગીતાએ માણસને કહ્યું છે કે તારા જીવનનો મહત્વનો ભાગ તારું કર્મ છે. સાચું પરાક્રમ, સાચો પુરુષાર્થ, સાચું આર્યત્વ તારા કર્મમાં છે. કર્મમાંથી પેદા થતા કૃણેને એ મહત્વ ન અપાય. રસ્તા પરથી ગાડું નય જ ત્યારે તેની વાટથી જેમ પાછળ ચીંચો પડે છે, તેમ કર્મની પાછળ તેનું કૃણ ચાલવું આવે છે. તે કૃણની તે કિંમત કેટલી ! એ કૃણનો લોભ કરનારા લોકોને સાચે જ પામર કહેવા જોઈએ. કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ।

૧૮. પ્રથમ શિષ્ય મલાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

કાકાસાહેબ વર્ધાની પાસેના એક નાના ગામડામાં જઈને વસ્યા છે. એક લલા સળંગને એમનું વાડીમાનું ઘર કાકાસાહેબને રહેવાને આપ્યું છે, ને ત્યાં રહીને તેઓ લિપિ સમિતિનું ને હિન્દી પ્રચારનું કામ ચલાવે છે કુરસદના વખતમાં તેઓ ગામડાના લોકો જોડે લગવાનો પ્રયત્ન કરે છે ગામડાનાં બાળકોને ભેગા કરે છે, તેમને વાર્તાઓ કહે છે, કેટલીક વાર મોટા લોકોને પણ સમજાવીને સાજની પ્રાર્થનામાં બોલાવે છે. એક માણસ પૂછતો હતો તેને એમણે કહ્યું, ‘હું તમારા ગામડામાં કંઈ મોટું કાર્યક્રમ લઈને નથી આવ્યો. હું અને તો તમારું ગામડું સ્વચ્છ રાખવામાં તમને જરા મદદ કરું, ને બાળકોને તકલી ફેરવતા શીખવું. બાળકો લાલે લાલે, નિશાળે લાલે જાય. હું તો એમને એટલું જ કરું કે તમે મંદિરમાં આવીને તકલી ચલાવતાં શીખો ને પછી રોજ એના પર સૂતર કાઢો.’

પેલા માણસે અવિશ્વાસલભાં કટાક્ષથી કહ્યું, ‘વાત તો બહુ સીધી ને સાદી દેખાય છે ! જે આવે છે તેની પાસે પહેલાં તો સાદો જ કાર્યક્રમ હોય છે !’

પણ વાડીમાં એમનો સત્કાર મારો થયો. જે વાડીમાં તેઓ રહ્યા છે ત્યાં પડોશી એક હરિજન છે. તેણે ઘોડાંક નારંગીના ઝાડ રાખ્યાં છે ને ખૂંપડી બાંધીને ત્યાં રહ્યો છે. પહેલે જ દિવસે કાકાસાહેબે એની પાસે ડાલ માંગી કે એનાં માણસોને વાડીના ફૂવામાંથી પાણી જરી આપવાનું કહ્યું. પેલા લોકો તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા એક બાહ્ય હરિજન પાગેથી ડાલ માત્રે ને હરિજનને ફૂવામાંથી પાણી જરી આપવાનું કહે એ એમને મન મઢા આશ્ચર્યની વાત હતી. કાકાસાહેબે હસીને એમને કહ્યું, ‘હું પણ હરિજન જેવો છું, હરિજનની ને મારી વચ્ચે હું કંઈ બેઠ જોતો નથી.’ પેલા માણસને એમણે પોતાના ઘરમાં બોલાવ્યો. પેલા જીવાનને તો આથી



ओझी ओझी करी
 २२-५-७७
H. G. G. R.

साक्षात्क्षण (१९७७), स्तंभ : ३. ३. ७७

ભારે સાનદામય થયું, કેમકે આવી સારી રીતે બોલનાર ને આમ વર્તનાર એને હજુ સુધી કોઈ મળ્યું નહોતું, જોકે એ પોતે એવો સ્વચ્છ છે કે એ સર્વભોજી જરાયે જુદો તરી ન આવે એવું કાકાસાહેબનું આમત્રણ સ્વીકાર્યું અને રોજ સાંજે પ્રાર્થના માટે આવવા માડ્યું પછી એક દિવસ તે સતાર લઈને આ-ચો ને ઉત્સાહભરે વૃકારામના ટેન્સાક અલગો ગાયા એવું પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા, ને જોયું કે એની જિજ્ઞાસા વૃદ્ધ કરનાર કાકા સાહેબ જેના શિક્ષક એને જિંદગીમાં કોઈ મળ્યા નહોતા એ જરાક લણેલો છે ને એની જાતના ખીજ લોકો કરતા કંઈક સુખી છે તેથી એ ખીજ હરિજનોને ઉપદેશ આપે છે પણ હવે કાકાસાહેબ એને મળ્યા છે એટલે એ કહે છે કે ‘હવે હું થોડો વખત તો ઉપદેશ આપનારું બંધ કરીને પોતે જ લણીશ’ એક દિવસ એ કાકાસાહેબને કહેના લાગ્યો, ‘નાગપુર પાસે મારું ગામકું છે ત્યાં મારી જાતના લોકોએ છોકરાઓ માટે જાનાલય કાઢ્યું છે, ને બહારના ખીજ કોઈની મદદ વિના એ ચલાવનારો નિશ્ચય કર્યો છે જાનાલય કેમ ચલાવાય એ મને કહો એમલે હું ત્યાં જઈશ ને થોડા દિવસ છોકરાઓ જોડે રહીશ’ એને સહેજસાજ મસ્કૃત આનંદ હશે, એટલે એવું કાકાસાહેબને પૂછ્યું, ‘મને મસ્કૃત ન શીખવો?’ કાકાસાહેબ તો જન્મસિદ્ધ શિક્ષક રહ્યા, એમલે મરણપથારીએ પડ્યા હોય તોયે આવી વિનંતીનો અસ્વીકાર ન કરે એમલે અનેક કામો છતાં વખત કાઢીને આ નવા શિષ્યને મસ્કૃત શીખવના માડ્યું છે ને એમની પાસે જે જ્ઞાનનો ભંડાર પડેલો છે એમાથી પેવાને વાતો કહે છે થોડા દિવસ પર એ જુનાન મને મળ્યો ત્યારે આનંદથી કુલાતો મને કહેના લાગ્યો, ‘મેં આગલા ભરમાં અનેક પુણ્ય કર્યા હશે એટલે મને કાકાસાહેબ જેવાનો સંસર્ગ મળ્યો છે’

[‘હરિજનબંધુ’, ૧૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૬]

જીવનનો અર્થ જ છે હૃદયનો વિકાસ, જ્ઞાનનો વિસ્તાર અને કૌશલ્યની પરિસીમાં જે આ ત્રણે બાજોમાં આપણી ઉત્કૃષ્ટતા વધે તો આપણે આગળ વધ્યા છીએ નહીંતર આપણે વેપાર નકામો ગયો

આપણે કેટલા હૃદયોમાં પ્રવેશી શક્યા અને કેટલી વ્યક્તિઓની સાથે આત્મિક અથવા અલેહ સ્થાપી શક્યા એ જ ખરું જોવાનું છે

‘જીવનપ્રદીપ’, પૃ ૧૯

— કાકા કાલેવકર

૧૯. કાકા કાલેલકર

[જ્વેષ્ઠા યયેદો પરિચય]

લક્ષ્મણમિત્ર ચૌહાન

ઈ. ૧૯૪૭ની વાત છે. અમે લખણપુરની જ્વેષ્ઠા બધ હતા બધ એટલા માટે પણ કહુ છું કે આ વખતે તો બકાગુ ૫૫૫ પણ અડધી રૂપિયા નહોતું આવી હાલમાં નવાગતુકની નાટ અમે લોખિ ખૂન ઉત્સુકતાથી લેતા હતા ખજ પડી કે કાકાસાહેબ આવી જ્યાં ક્યા કાકા ? જ્યાં કાકા ? ક્યાતા મકા ? અને કાકા સા માટે ? . ઝાઈએ કહ્યું, ‘અજ લાર્ડ, મહા મા ગાંધીના આશ્રમના છે મરી ગયા’ મહા મા ગાંધીના આશ્રમના ચોડાએ નમૂના અમે લેઈ ચૂના હતા અમારા ઉત્સાહ પર એન્દમ પાણી ફરી વળ્યું

આખરે કાકાસાહેબ અદર પદાર્થ મદ મદ હસતો એક છુટો, છિયો છિયો, દૂધના પાનળો, પણ ઝૂકીને ચાલવાવાળા નહિ અમે થોડા જણ એમની પાસે પહોંચી ગયા, વાતો શરૂ થઈ એ એમનો સામાન જાણવા મડી પડ્યા, કંઈક ભોજનની ફિકરમાં પણ પડ્યા મનમાં ધાર્યું કે છુટો ખાંડવરો, હાજે છે વિચાર્યું કે ઘડપણમાં ભોજનની તૃષ્ણા વધે જ છે હવે એમને સામાન આવવો શરૂ થયો. હજવાનધ ચોપડીઓ ચાલી આવે છે, એક મોટી સાવચેરી જ ઊંની થઈ ગઈ અરે, આમને તો જાનની પણ તૃષ્ણા છે ! અમે ભોજનની વાત બૂલી ગયા એ તો ભ્રમ હતો, કાકાસાહેબ સ્વત્પાહારી નીકળ્યા, અને અગ્રાધ હતું એમનું જાનનામું ભોજનમ્ ! વરસો પછી - જ્વેષ્ઠા અમે લગભગ ત્રણ વર્ષ સાથે રહ્યા - મે એમને કહ્યું હતું, ‘કાકાનાહેમ, આપને આજુ બહુ વાચના લેઈને એક મરફત કવિની ઉક્તિ ચિંતાર્થ થની લેઉ છું અજરામરવત પ્રાણો વિશાખ્યે ચ ચિન્તયન્ કુક જો દોષ તો એલો જ કે અહીં ચિંતન છે વિદ્યાનુ અને વિદ્યાના અર્થનું, નહિ કે ધનનું

સવારે ચાર-પાચ વાગે ઊઠીને જોયું તો કાકાસાહેબનું ફાનસ બળી રહ્યું છે શું કરી રહ્યા છે? વાચી રહ્યા છે! રાત્રે નન વાગે, તો વાચી રહ્યા છે! આ ક્રમ એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, લાગવાગટ તથા વરસ જોયો. આ સિવાય બીજો કયાય મે કાકાસાહેબને વધુ વખત સુધી જોયા જ નથી વાચનનો આ ક્રમ, ખમર નથી ક્યારે શરૂ થયો અને ખમર નથી ક્યારે ખતમ થશે કદાચ બીજા જન્મમાં પણ ચાલુ રહેશે.

કાકાસાહેબ કેવળ વિદ્યાર્થી જ નહિ, આચાર્ય પણ છે, બહુ મોટા આચાર્ય એ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદે રહી ચૂક્યા છે હું એમનું જીવનચરિત્ર લખના નથી બેઠો, નહિ તો એ શું શું રહી ચૂક્યા છે એ પણ અહીં ગણાવના લાગી જત હું તો માન એટલું જ લખના બેઠો છું કે મે કાકાસાહેબને જોલમાં કેના રૂપમાં જોયા કાકાસાહેબને નિરતર વાચના જોઈને એમની પાસે જનામાં મોકાય થતો શા માટે એમના વાચનમાં વિદ્ય નાખવું? પણ તમે પહોંચ્યા નહિ કે પુસ્તક બંધ અને વાતો શરૂ જ્ઞાનનું આગમ બંધ થયું અને નિર્ગમનો પ્રારંભ થયો તમે કરતા કરતા ગયા હતા, એક મિનિટનું કરીને રોકાયા હતા, ક્ષમા માગતા માગતા પહોંચ્યા હતા, પરંતુ એમણે તમને બોલાવી લીધા, રોકા લીધા, બેસાડી લીધા, અટકાવી લીધા તમે ગયા હતા કોઈ વિષયની એક નાની શી વાત પૂછના, પણ કાકા સાહેબ તો આચાર્ય રહ્યા, નાની વાત તો ત્યાં હોય જ નહિ એ નાની શી વાતને આધારે એ વિષય પર એક ખારસુ એવું પ્રત્યય જ ઊમટી પડે દરેક પાસાથી એ નાની વાતનું વિવેચન શરૂ થાય - અતનો પત્તો નહિ એ ભૂલી જાય પોતાને, અને પોતાના કાર્યક્રમને જ્યારે એમને સંતોષ થાય કે તમને સંતોષ થયો છે, ત્યારે જ એ જ્ઞાનનાર્તાનો અંત આવે મે જોયું કે એમને વાચવા કરના શીખનામાં વધુ મજા આવે છે એવા પ્રેમથી બતાવે, જાણે કોઈ મા પોતાના બાળકને શીખવતી ન હોય.

વળા, એમ નહિ કે કાકાસાહેબ કોઈ એક જ વિષયના આચાર્ય હોય, અને એમ પણ નહિ કે Jack of all trades and master of none જેમ એમની પાસે કેવળ ઉપવક્રિયુ જ્ઞાન હોય અમે જોયું કે એમની વિદ્યા આમૂલપલ્લ-આહિણી છે કોઈ પણ વિષય પર વાત કરો, જાણે કઈમાં સરસ્વતી વિરાજમાન હોય આકાશના તારાથી માડીને ભૂગર્ભ સુધી અને કણાદથી માડીને એટલે જોગ્ય સુધીનું Up-to-date - અદ્યતન જ્ઞાન કાકાસાહેબ પાસે મોજૂદ છે, અને એટલું નિગતનાર કે એમની રમરણશક્તિ પર અચરજ થાય એમને પૂછશો કે પ્રશાન્ત મહાસાગર કેટલો

જિંદો છે, તો એકદમ દશક સુધીના ફૂટ બરાબર બતાવી દેશે; હિમાલયના ગૌરીશંકરની જિયાર્ધ પણ ફૂટ અને ઈંચ સુધી બતાવશે. આ ઉપહાસ કે અત્યુક્તિ નથી; આની સત્યતાની ખાતરી એમની સાથે વાત કરવાથી જ થાય.

આ બધું હોવા છતાં કાકાસાહેબનો એક નિયત્તમ પણ છે એલામ કાગાવીને ઉપ કાળમાં ઊઠવું, અધારામાં જ - કડકડતી ટાંઢમાં પણ - નહાવું, પોતાના કપડાં જતે જ ધોઈ લેવા, સવારસાંજ નિયત સમયે આર્યના કરવી, નિયત સમયે દરરોજ રેટિયા પર કાંતવું, નિયત સમયે બોજન કરવું, નિયત સમયે સૂવું એમને જોઈને જ મેં 'અવધુ' કે સમયપત્રક બતાવીને કામ કરવાથી માણસ કેટલું વધારે કામ કરી શકે છે. પરંતુ મેં માત્ર 'અવધુ' જ, થી ખ્યો નહિ.

વળી કાકાસાહેબ લેખક પણ છે લેખક જ નહિ, કહેવું જોઈએ, ભારે જબરા લેખક છે ક'ઈ અદાજ છે કાકાસાહેબે કેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે ? મને તો ખ્યાલ નથી.

પુસ્તકોને મૂકી, કાકાસાહેબનો કેટલી સંસ્થાઓથી સંબંધ છે ? અગણિત અને કેટલા માણસોથી ? અગણિત. અને એ રોજ કેટલા પત્રો લખે છે ? અગણિત અને એમની પાસે કયા કયાથી અને કેટકેટલા પત્રો આવે છે ? ક'ઈ અદાજ નથી.

આ બધી વ્યવસ્થામાં મેં કાકાસાહેબમાં એક વિશેષતા જોઈ. વિશેષતા એ કે એ દરેક કામ રુચિપૂર્વક કરે છે.

લેખ ખૂબ લાખો થઈ ગયો છે પણ એ તમે એટલો લાખો થઈ બધ, કાકાસાહેબથી લાખો થઈ શકે એમ નથી. કાકાસાહેબની જિયાર્ધ છ ફૂટ તો હશે જ જિયાર્ધની વાત નીકળતા એક વાત યાદ આવી ગઈ. સિનની જેલમાં જ્યાં અમે રહેતા હતા, ત્યાં એક બગીચો પણ હતો. કાકાસાહેબના નિવાસ પાસે કહલિયા (Dahlia) અથવા કોણે બહુ કયા ફૂલનો એક છોક પોતાના ખીજ સાથીઓ કરતા ખૂબ જિયો થઈ ગયો હતો. મેં પૂછ્યું, 'કાકાસાહેબ, આ છોક આટલો જિયો કેમ ?' કાકાસાહેબ સમજી ગયા હેતીને બોલ્યા, 'એના ઉપર કાકાની જાપ પડી છે !'

એક પ્રશ્ન હતો - કાકા સાહેબનું 'ખરું' નામ શું ? ખબર નથી હવે તો એમનું નામ કાકાસાહેબ જ છે મહાત્મા ગાંધીને કાકાસાહેબ બાપુ કહે છે અને ખુદ મહાત્મા ગાંધી કાકાસાહેબને કાકા કહે છે.

વાતો તો ખૂબ જ છે, પણ મુખ્ય વાત એ છે કે કાકાસાહેબ બહુ મજેદાર આદમી છે. છુટ્ટા પણ છે અને જાળક પણ છે, મહાન પણ છે અને સરળ પણ છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર : વ્યક્તિ અને કાર્ય

શ્રીનિવાસ નારાયણ ખનડટી

અથ ચાતુર્ય સિદ્ધાંતે જ્ઞાતે । પ્રેમ રુચીસિ આલે ।

આણિ સૌમામ્ય પોસલે । મુગ્યાવે અથ ॥ - શાનેશ્વર.

ચાતુર્ય પોતે અહીં કાલુ બન્યું; પ્રેમ પરિપક્વ અને રુચિવાળો બન્યો. અને અહીં સુખ પોતે સૌભાગ્યમંડળ થયું. પૂજ્ય શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની ૬૦મી વરસગાંઠને પ્રમગે તેમને શ્રદ્ધાળસિ અર્પણ કરવી તે મારા જેવાને માટે ખૂબ આનંદનું યજ્ઞ તેટલું જ મુશ્કેલ કામ છે. શ્રદ્ધાના પુષ્પો ખીસે તે માટે તેટલા દરજ્જાની શ્રદ્ધા અર્પ કરવામાં જિજ્ઞાસી હોવી જોઈએ. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં સુંદર અને સુગંધી પુષ્પો પાર વગરના ખીસે છે. ભગવાનની મૂર્તિને ચઢાવવા આપણને કદી કૂસોની તાણ પડતી નથી. માથાસે પોતાનું મન ઈશ્વરની સૃષ્ટિના જેટલું જ વિશુદ્ધ ને નિર્દોષ રાખ્યું હોત તો તેના મનમાં સદ્વૃત્તિઓની સુગંધ ફેલાવનારા ભાગ્યુષ્પો સહેજે ખીલી જીભાં હોત. હવે શુવામ, મોગરો, જઈ જેવા કૂસો ન મળે તોય કરેણ, ગવગોટા જેવાં ફૂલ તો જરૂર ચઢાવી શકાય. કયા ભક્તની શક્તિ ને પહોંચ કયા સુધી છે તેની ભગવાનને ખબર નથી એવું થોડું જ છે !

*

*

*

ગાંધીજીની આસપાસના મંડળમાં રહીને કાર્ય કરનારા મહાન પુરુષોમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન ક્યા કેટલામું છે, તે તપાસવાની પાત્રતા અસ્તુત લેખકમાં નથી. ૨૪૫૧ વર પ્રમગે ભેગા થયેલા રાજઓમાં સહસ્રવાત્મા વ્યવહરિક— ‘રાજલક્ષ્મીનું તેજ હાર ઠેકાણે વહેંચાઈ જઈને સોલવા લાગ્યું’ એવું કાલિદાસે જે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે ગાંધીજીનું આત્મિક તેજ તેમની આસપાસના અનેક મહાન પુરુષોમાં વહેંચાયેલું જણાય છે. કાલિદાસે આથી આગળ વધીને, ‘તે સિંહાસન પર બેઠેલા રાજઓમાં રરાજ ધામ્ના રણસુરેવ ।’ એમ કહ્યું છે. ખરું પછ તે તો તે મહામનની આગે પડેલાનાં નેત્રોમાંથી

હતાં તેથી તેવી વિવાહોત્સુક વધુ અમારી પાસે નથી. ને અમારી શ્રદ્ધાને જો વધુ માનીએ તો તે બધાને સરખા જ લાવથી લગ્નના તૈયાર છે.

*

*

*

કાકાસાહેબ કાલેલકર, આચાર્ય વિનોબા, કિશોરલાલ મશરવાળા, કિસનદાસ જગજી વગેરે જેવા સમર્થ મહાત્માના વ્યક્તિઓની એકબીજાની સાથે વૃદ્ધતા કરવાની કલ્પના જ અનુચિત લાગે છે. એમ કરવા જતાં ચિકિત્સક વૃત્તિનું અસ્થાને પ્રદર્શન કરવાની તે એક નકામી બૌદ્ધિક કસરત જ થાય. તેજોમય સવિનાની પ્રહમાણામાં ધરતીમાતાની જેમ કાકા મને ખૂબ જ નજીકના લાગે છે. વાર્તાલાપરૂપે થોડું જોદકામ કરવાથી રત્નગર્ભા ભગવતી પૃથ્વીની જેમ તેમની પાસેથી જોઈએ તેટલાં વિચારરત્નો મને મળી રહે છે; સર્વ સહા અવનિની માફક મારા સર્વ દોષો તેઓ પેટમાં રાખે છે; અને વિશ્વભરા રસા(પૃથ્વી)ની જેમ તેમની પાસેથી મળનારા પ્રેમરસથી મારા મનનું પોષણ થાય છે, એટલું મારે માટે પૂરતું છે. વધારે પંચાનમાં હું શા માટે પડું ?

વૃદ્ધતા કરીને શ્રેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતા કલ્પવી તેનો કશો અર્થ નથી. તેમ છતાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે પ્રકૃતિભેદ તો હોવાનો જ. ગ્રાંધીજીનો રાજકારણી આત્મા વલ્લભભાઈમાં મેકાન્ત થયો છે એવું માનીએ તો ગ્રાંધીજીની કલાત્મક અને સાહિત્યાત્મક પ્રકૃતિ કાલેલકર મારફતે વ્યક્ત થયેલી છે, એવું કહેવું યોગ્ય ગણાશે. વિનોબા યોગી છે, મશરવાળા મનનશીલ મુનિ છે, તો જગજી કર્મવીર છે. આનો એવો અર્થ હરગિજ નથી કે તે તે વિશેષ શુશ્રૂષીઓમાં સમૂળગો નથી. વિનોબાને યોગી કલા—

યોગી યુગીત સતતપ્રાપ્તાનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

આ વર્ણન તેમને જરાજર લાગુ પડે છે. પણ તેથી તે કર્મવીર નથી, મનન-શીલ નથી, સાહિત્યના મર્મગ્ર નથી, એમ કોઈ કહી શકે ? શબ્દે શબ્દે અંતઃકરણના ઊંડાણ મુઘી સોંસરી પડેંગી જનારી નિતાન્ત મધુર એવી વિનોબાના જેવી મરાઠી ભાષા અત્યાર મુઘી ફેટલાએ લખી છે ? યાનેયર, વૃકારામ અને ફેટલેક અંગે વિપ્લુશાસ્ત્રી ચિપ્લૂજીકર જ આ બ્યાનતમાં તેમની સાથે હાથ રહી શકે. જગજીને કર્મવીર કલા છે; એ વાત, બ્યારે જઈએ ત્યારે ચાલુ કામોની દેખરેખ અને નિત નવાં કામોની યોજના કરવામાં મમ રહેલી, વિનયમધુર વાણીથી આપણી સાથે વાતચીત કરીને બે મિનિટમાં યોગ્ય જવાબ આપીને આપણને વિદાય આપનારી તેમની મૂનિ જોઈએ એટલે

હરકોઈને મળે જિતરે તેવી છે પરંતુ આટલા બધા કામોની દેખરેખ રાખના માટે શુ ઝોછી યોગયુક્તતાની જરૂર પડે છે? આટલી સમતા, આટલી કુશળતા જેણે સાધી છે તે જો યોગી ન કહેવાય તો બીજા કોને કહી શકાય?

આ જ વાત વર્ષા અને સેરાગ્રામમાં કાર્ય કરતા બધા જ નરરત્નોને લાગુ પડે છે તેમનું જે પાસુ આપણને દેખાયુ તે મનમાં દરરુ, એટલું જ ને કાલેલકરની બાળતમા પણ જરાજર આવું જ છે! તેમના વ્યક્તિત્વના બધા પાસા હું જોઈ શક્યો છું એવી ખાતરી તો હું ન જ આપી શકું તે કેટલા ઉચ્ચકોટિના કલારસિક છે, શ્રી કનુ દેસાઈ જેના શ્રેષ્ઠ કલાકાર તેમને વિશે કેવો લાન ધરાવે એ મને જોના મળ્યું હોય તોપણ તેમણે પોતાની યુવાનીમાં હિમાલયમાં જઈને ત્યાં કેટલી દુર્દાન્ત યોગસાધના કરી છે તેની તેમના લેખો પરથી જ કંઈ આખી કંપના કરી શકાય, તે સિવાય નહીં માહિતી મને ક્યા છે? ભરતખંડની નિધિવિધ જાતિઓના ને સમાજોના જીવનનો અનુભવ લઈને તેઓ માર્મિક સમાજશાસ્ત્રજ બન્યા છે તે વાત હું તેમની સાથેના નાતાલાપો અને લખાણો પરથી જાણું છું તેમ જતા પોતાની યુવાનીમાં તેમણે કરેલા અધ્યાપન કાર્યનું અને શિક્ષણવિષયક પ્રયોગોનું જ્ઞાન મને ક્યા છે?

*

*

*

કાકાસાહેબ જીવનભાગે પરના અખંડ પ્રવાસી છે, કંપના અને વિચારોની આપ લે કરનારા બાહ્યશ અને સફળ વેપારી છે પ્રવાસી અને વેપારી વૃત્તિના સોકોમાં એક જાતની વ્યાપક દષ્ટિ અને નિરાગ્રહ છુદ્ધિ કુદરતી રીતે જ કેળવાય છે તો પછી યોગયુક્ત અવસ્થામાં રહીને બધા કર્મો કરનારા કાકાસાહેબમાં આ ગુણો ઉત્કટ રચનામાં દેખાય તેમાં શી નવાઈ? બધી બાબતો વિશે કાકાસાહેબને આસ્થા છે, પ્રેમ છે, પરંતુ આસક્તિ કોઈ પણ બાબત અંગે નથી પ્રનાસમાં હોય ત્યારે એક નાનકડી ચીદરડી પણ તેઓ ક્યાય બૂલશે નહીં, સાથેનો પરિચારક કોર્ડ વસ્તુ બૂલી જાય, તો તેઓ પોતે જ તેને તેની યાદ કરાવી આપશે, પણ આટલી સામ્યેતી રાખ્યા છતાં કોઈ પરંતુ ક્યાંક રહી જાય, તો તેને અંગે ચટપટી લાગીને તેમની મન સમાધિનો કદી ભગ યનાનો નહીં એટલી જ આનંદી વૃત્તિ રાખીને તેઓ આગળનો માર્ગ માપવા માડશે અપરિગ્રહવૃત્તિથી રહેતા હોવા છતાં કાકાસાહેબે પોતાની આસપાસ લારે પરિગ્રહ ભેગો કર્યો છે આ પરિગ્રહ એટલે વ્યક્તિઓનો ને પુસ્તકોનો અનેક માણસો તેમની પાસે આવ્યા, રહ્યા અને તેમને છોડીને જતા પણ રહ્યા કાકાસાહેબની સમાહિતવૃત્તિ

કોઈના આગમનના આનંદથી તેમ જ કોઈના ગમનના દુઃખથી વિચલિત થઈ નથી, નાના આદ્યસે, પાકુરંગ શુરકે, પાકુરંગ દાળકે જેના તેમની પાસેના નરગતો દારુણ વિધિધટનાને પરિણામે એક ક્ષણાર્ધમા મરણ પામ્યા. તેમની યાદ આનંદા અમારુ હૈયુ હજુ અસ્વસ્થ થાય છે, તો પછી ખુદ કાકાસાહેબને શુ થતું હશે ? પરંતુ જાણે તે વ્યક્તિઓના આત્માઓ કાકા સાહેબના આત્મામાં નિહીન થઈ ને કાકાસાહેબને અદરથી પોતાના સહવાસનું સુખ ન આપતા હોય એટલી કાકાની સમાહિતવૃત્તિ આપણને દેખાય

*

*

*

પુસ્તકોની માખતમાં પૂછવું જ શુ ? પુસ્તકો કાકાને ખૂબ ગમે છે, એમ ખાસ કહીએ તો ગાડપણમાં જ ખરે કોઈ પણ નવી ચોપડી આવે એટલે તેમની કલાલિચ દષ્ટિ તેના બહિરગતુ નિરીક્ષણ કરે છે ચોપડીની બાધણી, તેનો કાગળ, ટાઈપની ચોજના, તેના નામના અક્ષરોનો મરોડ ઇત્યાદિ બધી બાબતો તરફ તેમનું ધ્યાન જવાનું, ને પાસે બેઠેલાને પણ તેનું ખાસ સૌંદર્ય બતાવી દેવાના થોડા જ દિવસ પર હું તેમની પાસે બેઠો હતો ત્યારે શ્રી કરસનદાસ માણેકનું ‘કલ્યાણચારી’ કાન્યનુ પુસ્તક તેમની પાસે આવ્યું તે જોના જ તેઓ બોલ્યા, “આ ચોપડીના નામના અક્ષરોનો મરોડ જોડો સુદર છે, નહીં ?” ચોપડીઓનો આટલો બધો શોખ હોના છતાં તેમને નિશ્ચે અનાસક્તિ પણ તેટલી જ । આ ‘કલ્યાણચારી’ની જ એક નકલ મેં મોઝી મેં કહ્યું, “તમારી પાસે આ સિરાય જે એકાદ નકલ સિવક રહેતી હોય તો આ હું લઈ જાઉં ” કાકા બોલ્યા, “મારી પાસે કુલ નથ નકલો આવેલી તે પૈકી એક (નામ યાદ નથી)ને આપી, બીજી મામાને આપી, હવે આ એક જ રહી છે, તે તમે ખુશીથી લઈ જાઓ મારી પાસે એક નહીં રહેતોય વાધા નથી વધુ નકલો મમાવી શકારો ” કોઈ પણ પ્રાતમાથી કાકાસાહેબ પ્રવાસ કરીને આવ્યા હોય અને તેમને મળવા જઈએ ત્યારે તેમની આગળ ત્યાંથી આવેલી ચોપડીઓનો ઢગલો પડેલો જ હોનાનો આમ જુદા જુદા વિષયોની, જુદી જુદી ભાષાની ચોપડીઓનો મગહ તેમની પાસે બેઝો થયો છે વર્ધાના તેમના ઘરની અદરનો બધો ભાગ ચોપડીઓથી ભરેલો છે તેઓ વિનોદમાં કહે જ છે, “આ ઘરના ખરા રહેવાસીઓ અને ધરધણી આ પુસ્તકો છે ઘરના મુખ્ય ભાગમાં તેઓ રહે છે, હું તો માત્ર મહેમાન છુ, બહાર વરડામાં રહીને વખત પસાર કરુ છુ ”

પરંતુ પુસ્તકો બેસા કરવાનો જોડો લોખ, તેટલી જ અનાસક્તિ વૃત્તિ

માગે તેને પુસ્તકો આપી દેવામાં પ્રગટ થાય છે Basic Englishનો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી થતાં મેં તે અંગેના પુસ્તકો તેમની પાસે માગ્યાં. પહેલાં તો તેમણે, “ પુસ્તકો છે, કાઢી આપીશ ” એમ કહ્યું પરંતુ ફેટલાઈક દિવસ પછી તેટલી જ પ્રસન્નતાથી તેમની પાસેથી સંદેશો મળ્યો કે “ તે પુસ્તકો મારી પાસેથી ફલાયુલાઈલ્ડ લઈ ગયા તે પાછા આવ્યા નથી તમે ખીજેથી મેળવી લેજો ” આનાથી બિલકુલ અમારા જોનાઓનું એકાદ પુસ્તક કોઈ લઈ જાય, શ્યાક ખોનાઈ જાય, એટલે જેટલી બધી ચટપટી થયા કરે છે ! જાણે પોતાનું માથુંસ શુભ થયું હોય ને ! માથુંસ કેવળ પૈસાના લોભથી જકડાયેલો હોય છે એમ નથી, ઇન્દ્રિયોપભોગની દૃષ્ટિથી નકામા ને નિરુપદ્રવી એના વિષયોમાં પણ તેની વાસના ચોટી રહે છે ખરે. આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે આવી જિયા સ્તગ પગની વાસનાઓથી પણ અલિપ્ત થતું પડે છે

* * *

જેવું માથુંસો ને પુસ્તકોની બાબતમાં, તેવું જ મરથાઓની બાબતમાં મરથા કાઠનાની જેટલી હોશ, ને ચવાનનાની જેટલી આસ્થા, તેટલી જ નિરામલ-વૃત્તિથી સરથાનું વિસર્જન કરના કે તેની બહાર નીકળી જવાની તૈયારી ખરી નજર કામ પર, બંધારણ, મડળો, સમિતિઓ ઇલાદિ આડબર પર કદી નહીં એમ જુઓ તો મહારાષ્ટ્રમાં — ને ખીજે પણ — જાતજાતના ઝઘડાઓ, રાગદ્વેષ, મતસર, આદિ કાર્યધાતકવૃત્તિઓ શુ ઓછી નજરે પડે છે ? પરંતુ આના કશાની ગંધ આનના માંડે કે કાકાએ ત્યાંથી દોટ કાઢી જ છે આવી બાબતોમાં તેમની દ્રાણેન્દ્રિય સારી પેટે તીક્ષ્ણ છે ! આવી કોઈ લાજગડો ન હોય તોપણ સરથા જો નિષ્ક્રિય થના માંડે તો તેઓ તેનું ચૂપચાપ વિસર્જન કરતા અચકાતા નથી આનો સારામાં સારો દાખલો ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની હકીકતમાં કોઈ નેય જોના મળશે આ પરિષદની સ્થાપના ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે ભારે ઠાઠથી નાગપુર વિદ્યાપીઠના સભાગૃહમાં કરનામાં આવી ! કાકાસાહેબ સ્વાગતામ્યક્ષ હતા મૌલિક ને વ્યાપક દૃષ્ટિવાળું સુંદર લાષણ તેમણે કર્યું ગાંધીજી પણ પ્રમુખ તરીકે બોલ્યા આ જ પરિષદની સ્થાપના વખતે પુષ્કળ ચર્ચા પછી ગાંધીજીની સૂચના મુજબ પરિષદના વ્યવહારની ભાષા હિન્દી ચાને હિન્દુસ્તાની નક્કી કરવામાં આવી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને કાકાસાહેબ કાલેલકરને પરિષદના મંત્રીઓ નીમવામાં આવ્યા પરિષદની પૂર્વતૈયારીની બધી કડકૂટ જોકે મુનશીએ કરી હતી, છતાં તેઓ રાજકારણમાં પરોવાયેલા હોવાથી

પરિવહના સંચાલનની મોટાભાગની જવાબદારી કાકાસાહેબ પર પડી ‘હસ’ માસિક પરિવહ તરફથી ચલાવવાનું ને તે દિલ્લીથી પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તે માટે દિલ્લીના કમિશ્નરની પરવાનગી માગવામાં આવી તે નકારવામાં આવી એટલે ‘ભારતીય સાહિત્ય’ એ નવા નામથી માસિક કાઢવાનું ઠગવીને તેની પરવાનગી માગવામાં આવી તે પણ નકારવામાં આવી - એટલે કે તેને માટે જામીન માગવામાં આવ્યા હારે તે પ્રયત્ન પણ છોડી દેવામાં આવ્યો. પછી કાકાસાહેબે પરિવહ તરફથી નાની નાની પુસ્તિકાઓ કાઢવાનું શરૂ કર્યું દૈનિક પુસ્તિકાઓમાં કાકાસાહેબના ને મુન શીજીના સ્વતંત્ર લેખો અથવા લાવણોના હિતારા આપવામાં આયા, દૈનિકમાં કાકાસાહેબે જુદા જુદા પ્રતિના પોતાના પ્રવાસની ને પ્રચારની હકીકત વર્ણવી, તો દૈનિકમાં અને લાગે છે કાકાના જૂના લેખોના લાપાતર આપવામાં આવ્યા મહાગદ્ય માટે પંચિકની સ્વતંત્ર શાખા સ્થાપીને તેના તરફથી ‘વિહગમ’ માસિક પ્રસ્તુત લેખોને વર્ષ ચલાવ્યું હતું પરંતુ મૂળ સ્ત્રી જ દિવસે દિવસે સુકાર્ષ જવા લાગ્યો કાકાસાહેબે રાજીભાષા પ્રચારની જવાબદારી ને કામ માથે લીધા હતા તેમાં તેમનો મોટા ભાગનો સમય જતો બાકીનો વખત લિપિસુધારણા, નિર્ધારિત યોજના વગેરેમાં જતો મુનશીજી રાજ્યરણ તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાતા ગયા ને આખરે મુખર્ષિ પ્રાંતના ગૃહમંત્રી થયા ભારતીય સાહિત્ય પરિવહન કાર્ય ધીમે ધીમે મકુચિન થતા છેવટે શૂન્યમાં પરિણમ્યું ને કાકાસાહેબે એ બધું નિરાતે થવા દીધું મર્યાદાભિમાનથી દોગદારી ને સમિતિઓ, સલાહો, કાર્યાલયો નગેરેનું નિર્ણય હાકપિજર કાયમ રાખીને કામનો આવાસ ચાલુ રાખવાનો જરા સરખો પ્રયત્ન મ્યોં નહોં દુ કાકાને હમેશા કહેતો, “ કાકાસાહેબ, પરિવહન કાર્ય જરા પણ ચાલતું નથી, આ કેવું કહેવાય ? આટલું ઉપયોગી કામ શરૂ થઈને આટલામાં જ બંધ પડ્યા જેવું થયું તેને આગળ ચલાવવું જોઈએ ” એટલે તે જવાબ આપતા, “ મને પણ તમારા જેવું જ લાગે છે પણ હું પોતે શું કરી શકું ? મારે અનેક કામો રહ્યા તેમાં વળી મારો પગ એક ઠેકાણે રિયર નહોં તમે મને કાર્ષ કામ કરનાર લાવી આપો જે કાર્ષ કામ કરવા તૈયાર થઈને મારો ઉપયોગ કરી શકે તેના હું છું ” આ સાંભળી હું ચૂપ થઈ જતો આપણા દેશમાં કામ કરવા માણસો કયા છે ?

જ્યાં પોતાને બીજાઓની સાથે મનબેદ થતો હોય ત્યાં પોતાની જગ્યાએ ચોટી રહીને બળેડો કર્યા કરના કરતા તેમાંથી એકદમ છૂગ કેમ થઈ જવું, તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો હિંદી સાહિત્ય સમેલન અને તેના જ એક અગ્ર સભી

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિમાંથી રાજીનામું આપીને તેમણે હમણાં જ પૂરો પાબો છે.

આ સાહિત્યવિષયક નિરલિપ્તનિવૃત્તિ મારામાં દૃઢભૂજ થઈ છે એમ કહેવા માગતો નથી; પણ એક ગૂંચવણમાંથી કાકાએ મને કેવી રીતે બચાવ્યો છે, તે હકીકત કાકાની કાર્યપદ્ધતિના એક નમૂના તરીકે અહીં રજૂ કરવામાં વાંધો નથી. સન ૧૯૩૬ના નવેમ્બરમાં જળગામમાં સાહિત્યમંમેલન ભરાયું હતું. પરિષદપક્ષ અને સંમેલનપક્ષ — અથવા કહો કે સ્થિતિપક્ષ ને ગતિપક્ષ વચ્ચેનો ઝઘડો બહુ જ ઊગ્ર બન્યો હતો. ગતિપક્ષની પ્રમુખ વ્યક્તિઓમાં પ્રસ્તુત લેખક હતો. સ્થિતિપક્ષની બાજુમાં અનેક ધુરંધર મુત્સદ્દીઓ અને સલાજેતા મહારથીઓ હતા. ગતિપક્ષનો, એટલે કે અમારો પરાલવ તો થયો જ, પરંતુ ખીજ પણ અનેક એવી ઘટનાઓ ત્યાં બની જેને લીધે અમારું કેટલાક મિત્રોનું અંતઃકરણ હિંમત બન્યું. પરિષદથી સ્વતંત્ર એવી સાહિત્યસંમેલનની નોખી સંસ્થા કાઢવી કે કેમ એ અગ્રે અમારામાં ગંભીર-પણે વિચારણા થઈ. મેં એકલાએ જઈને કાકાસાહેબની સલાહ લીધી. તેમણે મને જે બોધ આપ્યો, તેની માત્રા ખૂબ સૌમ્ય હોય તોપણ મારા સંસ્થા-લિપ્તિમાંથી તાવ પર તે બરાબર લાગુ પડી. અલગ સંસ્થા કાઢવાની કલ્પના ઓગળી ગઈ; એટલું જ નહીં પણ સંસ્થાના બધારણવિષયક ગૂંચવાડમાં ન પડતાં તટસ્થ રહીને પરિષદના કામમાં, પોતાના સિદ્ધાન્તોને બાધ ન આવે એવી રીતે, શક્ય તેટલો સહકાર કરવાનું નક્કી કર્યું. આ ધારણાને પરિણામે પરિષદના અનેક કાર્યકર્તાઓ સાથે હું રહેલો સંબંધ બાંધી શક્યો. તેમને મારા સહકારથી જે ફાયદો થયો હોય તે ખરો, પણ હું તો પરિષદની કચેરીનો, તેના કાર્યસ્થળનો તેમ જ તેના નામનો અનેક પ્રસંગોએ લાલ લઈને કેટલાંક સાહિત્યવિષયક કામો આગળ ધપાવી શક્યો. ને તે પણ તેમની સંપૂર્ણ રાજીખુશીથી ને સંમતિથી ! આ અદ્ભુત પરિવર્તનની પાછળ કાકાસાહેબની યક્ષિણીની સળા હતી તેની કેટલાંક બખર છે ?

*

*

*

આવી યોગયુક્ત અવસ્થામાં રહીને તથા આવી અપરિચલિતિથી કાકાનું કામ ચાલ્યા કરે છે. જેમ દરિયાની સપાટી પર તરતા હિમખંડ (iceberg) નો નવ દશાંશ લાગ પાણીની નીચે ઢંકાયેલો ને એક દશાંશ લાગ તેની સપાટી પર દેખાય છે, તેવી જ રીતે કાકાના કાર્યનું પણ છે. પ્રેરણાદાન, વિચારદાન, સ્ફૂર્તિનિર્માણ — આ તેમનાં કામો સતત ચાલુ જ હોય છે, પણ તેમની ક્યાંય નોંધ થતી નથી કે જહેરાત થતી નથી, આ

સરસ્વતી સુખ રીતે અખડ વણા જ કરતી હોય છે અહો રીતે ધનારા
ભાવણે, લેખો ને પ્રચારના કગતા આ ચૂપચાપ ચાલતું કામ ખૂબ વધારે
મહેત્વનું ને રાષ્ટ્રોત્થાનતિનું સાધક હોય છે ને તેમા કાકા ખૂબ નિષ્ણાત પણ છે
લોકત્ર્યહનો, વસ્તુત્ર્યહનો, દુસ્તકત્ર્યહનો, અનુભવકલ્પના-વિચાર-
મત્રહનો તેમને ભારે ગોખ છે

પરિ પ્રસુ હિ સમ્પદી સકલ વસ્તુલ ઠેવિતી ।

ગુણ ન મ્હળતા રણા અધિક આનરે સેવિતી ॥

આ ઉક્તિ તેમને ગગમગ લાગુ પડે છે પરંતુ આ વધાનો સમ્રહ વ્યગ્નિ
જીવન તેમ જ સમાજજીવનને વધારે ઉદાર અને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવા માટે
હોય છે સમૃદ્ધીન વસ્તુ, વ્યક્તિ અથવા સરથા કોઈને વિશે આસક્તિ
નહી સમ્રહ કરતી વખતે આત્માની જોટલી પ્રસન્નતા તેમની જ પ્રસન્નતા
ત્યાગને વખતે તે ત્યાગ જો કોઈ ખાત ઉપયોગી કામ પાર પાડવા માટે
થઈ ગયો છે એમ લાગે, તો તે પ્રસન્નતા દ્વિગુણિત થાય છે

જાનો મમાય મિશદ પ્રકામમ્

પ્રત્યર્પિતન્યાસ જ્વાન્ટરામા ।

યોગ્ય કારણનર યોગ્ય વસ્તુ યોગ્ય ઠેકાણે અર્પણ કર્યાનું સમાધાન તેમના
અંતર માને મળતુ રહે છે

*

*

*

કાકાનો આવી વૃત્તિમાથી જ તેમનું કાર્ય પેદા થયું છે ને આવી
વૃત્તિને લીધે જ તે વિસ્તાર પામ્યું છે તેમના કાર્યવિસ્તારને અગ્રકાવ કથાય
નથી કારણ એ કે મૂળ તેમના મનમા મ્હાનોય અટકાવ ગયો નથી
માણસના મનમા જનજનની ગ્રથિઓ બધાયા કર છે તેને લીધે તેની પટોચ
અને સમગ્ર ધરાની સમિત મર્યાદિત થાય છે આખી સૃષ્ટિની સાથે, એટલે
કે પરબ્રહ્મની સાથે, નદામગ થયેલા માણસની સ્થિતિ —

મિચતે હૃદયમગ્નિચિયતે સવસગચા ।

— એ ગીતે શ્રુતિએ વર્ણવી છે પૂ જાણજીને બાદ કરીએ તો જેના અંત
કમ્બમાની આટલી બધી ગઠિા છૂટી છે તેવો મકાનપ્રદેશ જેવો બીજાને માણસ
અમારા જેવામ નથી સામાન્ય સુસિદ્ધિન માણસના મનમા ભાવાગ્રથિ એ
કઈ જોડી પીડાદાય નથી હોતી. મકારાદ્રીય માણસ સુખરાગીના સાથે
અથવા કોઈ સુખગાનો બચાળીની સાથે બનેને સમગ્રજ તેવી અચેષ્ટ કે
દિનદુસ્તાનીમા બેસે, તોપણ પાગકાપડાની, જુદાઈની ભાવના અને સક્રમ
પ્રમાણુમા પડ્ય જ નેના મનમા દોષ છે તો ખરી મગી બોલનારા બે જાણના

અત કરણ જેમ એકબીજા સાથે એકરૂપ થાય છે તેમ મહારાષ્ટ્રીય ને ગુજરાતી અથવા હિંદી ને બંગાળી અત કરણ એકબીજા સાથે ભળી જતા નથી ભલે ઝીણો પણ એક પડદો બને વચ્ચે રહે જ છે પણ કાકાસાહેબની બાબતમાં એવો કશો આતરો રહ્યો નથી હિન્દુસ્તાની, ગુજરાતી કે મરાઠી કોઈ પણ ભાષામાં તે બોલવા માટે કે બીજાના હૃદયનો કમળો લે છે ભાષાની ત્રિયિ તેમના મનમાં મુદ્દલ રહી નથી અને "ભાષા તો માત્ર એક સાધન છે કોઈ પણ ભાષાનું મારા મનમાં અભિમાન નથી, બધી ભાષાઓ પ્રત્યે સરખો જ પ્રેમ છે" એમ તેઓ હમેશા કહે છે મહારાષ્ટ્રના લોકો તેમને આવું કહેતા સાલજે એટલે તેમને થતું હશે, 'મરાઠી એમની માતૃભાષા હોના છતાં તેનું અભિમાન પણ તેમને ન હોય એ કેવું! ગુજરાતી ભાષાને આટલી બધી અપનાવી હોના છતાં ગુજરાતીનું તેમને અભિમાન ન હોય, તે વાત ગુજરાતીઓના મનમાં જરૂર ખટકતી હશે પણ કાકા ભાષાભિમાનને વટાવી ગયેલા છે અને તેથી જ તેમણે ગુજરાતીને - ને હવે હિન્દુસ્તાનીને - માતૃભાષાના જેટલી જ પોતાની કરી લીધી છે, ને છતાં 'માતા મરો ને માસી જીવો' એ કહેનાત મુજબ પોતાની ગુજરાતી-હિન્દુસ્તાની પ્રત્યેની ભક્તિને મરાઠીના માર્ગમાં અતરાયરૂપ થવા ન દેતા ગુજરાતી અને હિન્દુસ્તાની એ બે માસીઓની સાથે મરાઠીરૂપી માતાનું સ્થાન પોતાના હૃદયમાં કાયમ રાખ્યું છે બીજી ભાષા ઓના પરિચયની મદદથી તેમણે પોતાની મરાઠી શૈલી વધુ સમૃદ્ધ બનાવી છે કાકા મરાઠીમાં ગુજરાતીમાં તેમ જ હિન્દુસ્તાનીમાં એક સરખી સંદર્ભથી, સહજસુદર રીતે બોલી અને લખી શકે છે આજે સાઠ વરસની હિમરે પહોંચ્યા છતાં નવી નવી ભાષાઓ સહેલાઈથી શીખી શકે છે ભાષાવિષયક ત્રિયિ હૃદયમાંથી ઓગળી ગયાનું આ પરિણામ છે જ્યારે અમને પરિભાષા શીખવાનું ભારે સકટ જેવું લાગે છે અને જો એક વાર પરભાષામાં જઈ પડ્યા, તો અમે પોતાની માતૃભાષાને જ ભૂલી જઈને પરાયા બની જઈએ છીએ! વિલાયત જઈ આ-આ પછી પોતાની માતૃભાષા સારી રીતે બોલતા લખતા નથી આવડતી એમ કહીને ફરિયાદ કરનારા - અથવા તેની મેખાં મારનારા શું થોડા લોકો હોય છે? આના લોકોના મનોમદિરમાં એક વાર જો કોઈ ભાષાએ ઘર કર્યું તો બીજી ભાષાઓ લા આત્મીયતાથી હરીફરી શકતી નથી તો તો મહેમાનના જેવો જ નહેના બની જાય છે ભાષાવિષયક ત્રિયિ કે ત્રાઠ જેને દું કદું છુ તે આ જ આ ત્રિયિ કાકાસાહેબમાં નથી એ બતાવતું એક સુંદર ઉદાહરણ હમણા જ બન્યું છે ગોમતક(ગોવા) 'મરાઠી' સાહિત્ય સમેલનના અધ્યક્ષપદેથી કાકાએ ટોકણીનો જોરદાર પુરસ્કાર

કર્થો ! સરકાર-દરગારમાં ને કેળવણીમાં પણ કોંકણીને મહત્વનું સ્થાન આપવું જોઈએ એમ કહીને તેમણે મરાઠીવાળાઓને સારી પેઢે હચમચાવી દીધા. ‘મરાઠીવાળાઓએ કોંકણીની મદદે દોડી જવું જોઈએ’ એવી હાકલ તેમણે કરી. ગોવાના લોકો પોતે મરાઠીના અભિમાની ને પુરસ્કર્તાઓ, જ્યારે ઠાકા કોંકણીના પુરસ્કર્તા — આતું વિરોધાત્મક દૃશ્ય ત્યાં જોવા મળ્યું. જીવન-કલહના સ્પર્ધાવાદી તત્ત્વજ્ઞાનને જ પ્રાણપણે, વળગી રહેનારાઓને કોંકણીના પુરસ્કારથી જ ગોવામાં મરાઠીની પ્રગતિ થઈ શકશે, એ વાત કેવી રીતે ગળે જીતશે ? ભાષાઓના પરસ્પર અંગધો પણ સ્પર્ધાના સ્વરૂપના જ દેખાવા લાગે, એ જીવનકલહનું તત્ત્વજ્ઞાન હાડમાં જીવરી ગયાનું પરિણામ છે. એ રોગની દવા ઠાકાસાહેબ જોવા અધિભેદક ધન્વંતરિ જ આપી શકે.

અને તેથી જ ઠાકાસાહેબ રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીના પ્રચારના તથા ભાષા-સમન્વયના રાજકારણના સુયોગ્ય નેના પુરવાર થયા છે. ગુજરાતીની સાથે ખૂબ નિકટનો સંબંધ બાંધાયા પછી મગફળી સાથેની આત્મીયતા ઓછી કરનારા અથવા હિન્દુસ્તાનીના વિશાળ ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા પછી મરાઠી અને ગુજરાતી બંને વિશેની આસ્થા ઓછી કરનારા જે ઠાકાસાહેબ હોત, તે તેમને હાથે રાષ્ટ્રભાષા-હિન્દુસ્તાનીના પ્રચારનું કામ આટલું પ્રભાવશાળી રીતે કદાપિ ન થાત. ‘આ માણસ રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરે છે ખરો, પરંતુ તે આપણી માતૃભાષાનો પણ નાશ કરે છે’ એવો વિશ્વાસ જે તે જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનારાઓના મનમાં પેદા ન કરી શક્યા હોત તે તેમના રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારે આટલું જોરદાર મૂળ પકકડું ન હોત.

રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીના પ્રચાર માટે ઠાકાસાહેબની યોજના કરવામાં ગ્રાંધીજીની અચૂક પ્રતિભા દેખાઈ આવે છે એવું કહેવાનું મન થાય છે તે આ જ કારણે. જે પોતાની માતૃભાષા મરાઠીના જેટલી જ ગુજરાતીને પણ આત્મસાત્ કરી શકે છે તેના મનમાંથી ભાષાત્રંદ સમૂળ નાશ પામ્યો જ હશે એ વાત ગ્રાંધીજી જોઈ ત્રણ હોવા જોઈએ. અને તેથી જ આવા માણસને પોતાના ભાષાવિષયક રાજકારણનું કામ સોંપીને અખિલ ભારતમાં તે ભાષાની જય બોલાવવા તેમણે તેને નિમ્ણૂકા કર્યો.

*

*

*

ઠાકાસાહેબની ભાષાવિષયક પ્રવૃત્તિ જેમ છટી ગઈ છે, તે જ પ્રમાણે તેમનું પ્રાંતાભિમાન પણ — અગાઉ કહી તે હોય તે — ઓગળી ગયું છે. આગતો યુગ પ્રાંતાભિમાનનો યુગ છે. આપણે મરાઠાઓ એક જાણ ‘મદારાષ્ટ્ર સંસ્કૃતિ’ની ઘોષણા કરીએ છીએ; બીજા જાણ ગુજરાતીઓની ‘અરિમતા’ અશ્વત થઈ

છે; કાનડી લોકો ક્યુટકના દિવ્ય ભૂતકાળને યાદ કરી કરીને પ્રાંતાલિમાનનું પોષણ કરી રહ્યા છે ! દરેક ઠેકાણે પ્રાંતિક સંગઠન ચાલી રહ્યું છે. પ્રાંતાલિમાન, ધર્માલિમ ન, અત્યલિમાન - આવી આવી કેટલીક અલિમાનપ્રથિઓથી આપણું હૃદય ગાંઠવાળું બની ગયું છે. આ બધી ગાંઠો વિશાળ ભારતના આત્માને કેટલી બધી ખૂંચતી હશે ! એક તરફ અખંડ ભારતનો પોકાર કરવો ને બીજી બાજુથી પ્રાંતાલિમાનની મંકુચિત મનોવ્રત્તિને પોષ્યા કરવાની અમ ભારતીયોની પૂર્વપરંપરા પ્રાંતાલિમાનથી સાવ અપરિચિત હતી. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો જમાનો છોડી દઈએ, તે કાળે જુદા જુદા ભાષાઓને કારણે ઓળખાતા જુદા જુદા પ્રાંતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા જ ન હતા. પરંતુ આજની ભાષાઓ પ્રચારમાં આવી તે પછીનો કાળ લઈએ તોપણ પ્રાંતાલિમાનની ભાવના આપણા સાહિત્યોમાં ક્યાંય દેખાતી નથી. સાધુમંત્રોએ પોતાનું સાહિત્ય દેશી ભાષાઓમાં લખ્યું ને ક્યારેક પ્રામંગિક રાહે પોતાનો સાર્વિક ભાષાપ્રેમ પ્રગટ કરનારા ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે. પરંતુ પ્રાંતીય ભાવનાનો તેમને જરાય સ્પર્શ થયેલો દેખાતો નથી. આપણું ધાર્મિક વાક્યમય, આપણી કથાઓ અને પુરાણો, આપણા સામાજિક મંસ્કારો, પ્રાંતીયતા અને જાતીયતાની સંકુચિત ને મલિન ભાવનાઓથી તદ્દન અલિપ્ત હતા.

આવી આ એકાત્મ ભારતીય સંસ્કૃતિના અને સાહિત્યના કાકાસાહેબ સાચા પ્રતિનિધિ છે. નામને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો કાકાસાહેબ એ વ્યક્તિનું 'અંદર-બહારથી નિરીક્ષણ કરતાં તેઓ કયા પ્રાંતના છે, કઈ જાતિના છે, એ શોધી કાઢવું અશક્ય છે. તેમના પહેરવેશ પરથી તેમને બંગાળી કેમ ન કહેવા, બેલવાચાલવા પરથી ગુજરાતી કેમ ન કહેવા, ખાનપાન પરથી ઉત્તર-હિન્દુસ્તાની કેમ ન કહેવા, એ કહેવું કઠણ છે. તેમનો મિત્રસમુદાય તો આસેતુહિમાચલ ફેલાયેલો છે. તેઓ કોઈ પણ એક પ્રાંતના રહ્યા નથી. તેમનો આત્મા અખિલ ભારતમાં વિસ્તરેલો છે.

અખિલ ભારતની એકતાના અધિષ્ઠાન પર ઊભા રહીને ભારતીય ભાષાઓના ને સાહિત્યના સમન્વયનું કામ કાકાસાહેબ જ કરી શકે છે. તેમનાં પોતાનાં લખાણોમાં પ્રાંતીયતા અને જાતીયતાની દૂરથી જરા સરખી ગંધ નથી આવતી. પ્રેમમયતા ને આધ્યાત્મિકતા એ ભારતીય સાહિત્યના જે વિશેષ ગુણો છે તેનાથી તે સંપન્ન છે. આ ગુણોને લીધે તેમનું લખાણ ભારતીય સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શ તરીકે શોભે તેવું છે. અને એવા આદર્શ તરીકે તેને માન્યતા પણ મળવા લાગી છે. એટલે જ સાહિત્યના વિનિમયનું ને ભાષાઓના સમન્વયનું કાર્ય તેમણે જ સ્વીકારવા

જેવું છે તે તેમને જ હાથે સફળ થવાનો સલાવ છે એવો પ્રયત્ન ‘ભારતીય સાહિત્ય પર્ગિષદ’ સ્થાપીને લગભગ ૧૦ વર્ષ પર તેમણે કર્યો પણ હતો તે યત્ન સરથાના સ્વરૂપમાં આગળ ચાલ્યો નથી, તોપણ તેમનું પોતાનું લખવું, બોલવું, ફરવું એ બધું તે કાર્ય માટે યર્થ ગણ્યું છે, એમ કહી શકાય બાપા સમન્વયની ઈર્ષક વિશેષ સ્વરૂપના યોજના તેમના મનમાં છેને તે અમલમાં આવે તેના પ્રયત્નમાં હાલ તેઓ છે

*

*

*

ભારતીય સાહિત્યને માટે સત્યનો, શુચિતાનો, પ્રેમનો ને સહકારનો આદર્શ તેમણે સ્વીકાર્યો છે એ કહેવાની જાગ્યે જ જરૂર છે હતા તેમણે તે શુદ્ધિની પણ પોતાના હૃદયમાં મૂકી આજના દીધી નથી સત્યના આગ્રહને જીવનવિધાત મુધી અને શુચિતાના આગ્રહને જીવનને સહરાનું વેરાન રજુ બનાવવા મુધી તેઓ લઈ ગયા નથી સાહિત્ય એ કેવળ વીનરાગ તપસ્વીઓનું આરણ્યક નથી ! શ્રમારને ભસે રસોનો રાગ કહ્યો, તેને તે સ્થાન પૂરું નીચે ઉતારવો જ જોઈએ, પરંતુ તેને હાફી કાદવાના પ્રાન ધાય તો કેવળ બહારમાં મુડન થઈને નરી દુકાના જ બાકી રહેવાની અને પેશ બિસ્મુલિમુશ્મી ઓના ‘વિહાર’ જોશબેર આપવાના તેમાં કાકા પોતે એક શ્રેષ્ઠ વૈગમી હોવા છતાંય તેમણે સાહિત્યમાં વાહિયાત એકાન્તિકતાનો આગ્રહ ગણ્યો નથી તેઓ કહે છે “ સી પુરુષોએ લગ્ન ન કરવા, દાપ વસ્ત્રખનો અનુભવ ન લેવો, અપત્યવા મલને રુખસદ આપની, એમ તો કોણે કહે છે ? જોહામાં જોહુ આ યુગમાં તો તમારો કામુકતાનો સૂર જોરથી કાઢ્યો નહોતો એટલી જ વિનતી છે ” કાકાની આ વિનતી જેને માન્ય નહોતો થાય એમ્હો રુચિ બ્રહ્મ કોણે હશે ?

કાકાસાહેબો આત્મા કમાકાગનો છે, સૌદર્યોપાસકનો છે તેમનો સાહિત્યનો આદર્શ સૌદર્યહીન હોઈ જ ન શકે પરંતુ કેટલાક લોકોમાં સૌદર્યદષ્ટિની પણ એ પ્રથિ બનીને તે એકાગ્રી થવા લાગે છે આમ થતા તે શુચિતા અને વીરતાનો નિરસ્કાર કરવા માટે છે સૌદર્યલાપસાની જેના અન કરણમાં આવી પ્રથિ બની નથી, તેને સૌદર્યમાં શુચિતા દેખાય છે, શુચિતામાં વીરતાનું દર્શન થાય છે ને વીરતામાં સુદગ્તા આવિર્જીત થયેલી જણાય છે આગળના યુગનું ભારતીય સાહિત્ય આ નિપદા ગાયત્રી પર અધિષ્ઠિત થયેલું હોવું જોઈએ જેમણે પોતાની હૃદય પ્રથિઓનો ઉદ્દ કર્યો છે એવા કાકાસાહેબના જેવા પ્રજાઓના મુખમાંથી આ ગાયત્રીનો આવિષ્કાર થઈ રહ્યો

છે તે આપણને પ્રત્યક્ષ સાબળના મળે છે, તે આપણુ અહોભાગ્ય જ છે ભાગ્યવત્તા કહ્યું છે -

આત્મારામાય મુનયો નિર્ઘન્યા અપ્યુરુક્તમે । /

કુર્વન્ત્યદૈતુર્વી મક્ષિમિત્યમૃતગુણો હરિ ॥

આ શ્લોકમા કહેલો 'હરિ' એ 'ભારતીય જનતારૂપી હરિ' છે એવી કલ્પના કરીએ તો તે શ્લોક કાકાસાહેબને સમર્પક રીતે લાગુ પડે જેમની હૃદય પ્રથિઓનો નિરાસ થયો છે ને જેઓ આત્માનદનો અનુભવ લઈ રહ્યા છે એવા કાકાસાહેબ જેવા મુનિઓ મહાન ક્રાંતિ કરના તૈયાર થયેના જનતા જનાઈનની નિહોંતુકે ભક્તિ કરે છે તેમના મહાન આદર્શોનો પ્રસાર થાઓ અને ક્રાંતિનો માર્ગ સુલભ થાઓ

આદર્શ જીવન પ્રાર્થનામય થયું જોઈએ સત્યવાદી માણસ જેમ અખંડ સત્યપરાયણ હોય છે, પ્રેમી જેમ પ્રેમમય હોય છે અને એના પ્રેમની ધારા અખંડ વહ્યા જ કરે છે તેમ મનુષ્યજી જીવન ઈશ્વરની સન્નિધિ અનુભવવું અને તેથી સતત પ્રાર્થનાના વાતાવરણમા ચાલવું હોય જોઈએ સેવક જેમ સેવાભાવ લઈને જ વર્તે છે, મિત્ર જેમ સ્નેહશક્તિ અખંડ દમવીને સ્થળ ધ બાધતો રહે છે તેમ જ ઈશ્વરનો અને પોતાનો સ્થળ ધ જેવો ક પેલો હોય તે પ્રમાણે ઈશ્વરની સન્નિધિમા ભગવદ્ગુણે જીવતા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો એ છે પ્રાર્થનામય જીવન

શ્વાસ ચાલે છે, નાદી ચાલે છે, હૃદયાના ધબકારા ચાલે છે તેમ જ અખંડ પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે જ જીવન ઉન્નત થયું એમ સમજી શકાય

‘અવારનવાર’, પૃ ૧૯૦

—કાકા કાલેલકર

૨૧. કાકાસાહેબ

મનમુખવાલ કવેરી

આ દેક વડ પહેલાની વાન છે દુ મટુમામા રહેતો હતો, અને એક દિવસ, જે મધનમા દુ રહેતો હતો તે મકાનના માલિકના મહેમાન તરીકે કાકાસાહેબ આવ્યા ઉમાશકર તે વખતે મુનર્ધમા હતા, તેમની નાથે દુ કાકાસાહેબને મળવા ગયો પગિયવિધિ થયા ગાદ કાકા સાહેબે મને કહ્યું, “તમા” એક લકા મને જોલમા મળ્યો હતો” માર વળી બમ્મ ? અને તે પણ જોલમા ? મને નચાઈ તો લાગી, પણ એ પણ ગાજદારી ટ્રી જ હતો, એટલે શમાવા જેલુ કઈ નહોતું

કાકાસાહેબ સાથેનો એ માત્ર પ્રથમ પગિય એ પછી બીજી વાર કાકાસાહેબને દુ મળ્યો ગયે વ સે, એમણે મગકારમડળના ઉપક્રમે વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે.

આથી વિશેષ પગિયનો દાવો દુ કરી શકુ તેમ નથી એમના અન્તેવાસી બનવાનું નહિલાઅ મને સાપડયુ નથી કે પચીસ પચામ વગ્ગના એમના પગિયનો લહાવો પણ મને મળ્યો નથી એ રીતે કહીએ તો કાકા સાહેબના મુદ્દ પગિયમા દુ આન્યો નથી એમ કહું તોપણ ચાલે કાન્યુ કે ઉમાશકરે કાવેલો પગિય ઔપચારિક હતો, મરકામડળના વ્યાખ્યાન વખતે ઘણેટો પગિય દ્વિધિક અને નૈમિત્તિક હતો

અને હતા, તાલુ મું ? કાકાસાહેબ મને કદી અજરવા કે અપરિચિત લાગ્યા નથી એમનો અક્ષરદેહ જોના, એ તો જણે મારા મુતપ્રમાનરના આમન દોષ તેવો જ લાગ મને થયા કયો છે એમની વાણીમા મને આપણા પૂર્વજો અને પિતામહોની વર્ણનો -જુમ નહિજાયે છે, એમણે આલેખેલી સાવનાસૃષ્ટિમા મને ભાગનર્વનું દનાતન દેહાવારી આપતવ અકિન થયેલુ દેખાયુ કે એમણે પ્રોધેલા ત્યાગ અને નિવિદ્યા, સમભાવ

અને આલિંગ્ય, તાટસ્થ અને તાદાત્મ્ય, તેજસ્વિતા, પરાક્રમ અને પુરુષાર્થના તત્ત્વો નિત્યનવીન હોવા છતાં પુરાણપ્રાચીન છે અને તેથી જ કાકા સાહેબ મને હમેશા આઘ ઋષિઓના વર્ણના લાગ્યા છે, લૌકિક સાધુઓના નહિ અને તેથી જ કાકાસાહેબ, ક્ષરદેહે અપરિચિત કે અલ્પપરિચિત હોના છતાં, અક્ષરદેહે મને ચિરપરિચિત લાગ્યાં કર્યાં છે

કાકાસાહેબ જન્મે મહારાષ્ટ્રી છે, છતાં ગુજરાતી લખે છે એ વસ્તુ, મને લાગે છે તે પ્રમાણે હવે આશ્ચર્યનો કે દિગ્મૂલતાનો વિષય બનતી અટકી જવી જોઈએ એ વસ્તુ વિરલ છે એની ના નહિ, અસંભવિત કે અશક્ય નથી એમ તો આપણી ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ એક દક્ષિણી ગૃહસ્થે લખ્યું હતું આપણા રામી આનન્દે મરાઠીમાં લખ્યું છે અને ગિરિધર શર્માએ અને જીવાનોમાથી કોઈનું નામ આપતું હોય તો—હન્દ વસાનકાએ હિન્દીમાં લખ્યું છે એટલે આટલી એક વસ્તુ પરથી જ આપણે અમોઈ જોઈએ એ યોગ્ય નથી

કાકાસાહેબનું આજે આપણે જે ગૌરવ કરી રહ્યા છીએ, મુળધર્મી માનનીય શિક્ષાપીઠો એમનું જે સન્માન કરી રહી છે તે એમની સાહિત્ય સેનાની સરસીલતા માટે કરી રહી છે

કેવળ ધ્યતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ કાકાસાહેબે ઘણું લખ્યું છે સાહિત્ય, મગીત, કલા, શિક્ષણ, ધર્મ અને રાજકારણ, પ્રનાસ અને આત્મ કથા—અનેક વિષયો પર કાકાસાહેબે લખ્યું છે, અને પુષ્કળ લખ્યું છે

પણ ધ્યતા જેટલી જ—કદાચ વધારે—મહત્ત્વની વસ્તુ હોય તો તે તેમના લખાણોની ગુણવત્તા છે એ લખાણોમાં એમણે જીવનનો પરિહાસ કરે અથવા તેનો હાસ કરે એવું કશું જ લખ્યું નથી એમણે એક પણ વાક્ય એવું નથી લખ્યું કે એક પણ શબ્દ એવો નથી લખ્યો, જે જીવનને પોષક કે બલપ્રદ ન હોય અધમતાને તેમણે કદી આકર્ષક બતાવી નથી, જીવનને એમણે ગંભીર દૃષ્ટિથી નિહાળ્યું છે એ જીવન મપૂર્ણ રીતે રસસ્થ, બલવાન, તેજસ્વી અને સર્વાંગગોળન હોવું જોઈએ અને જીવનને એવું બતાવનાનો મનુષ્યનો પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ સાહિત્ય, મગીત આદિ લલિત કલાઓ એ જીવનનો ઓપ છે અને સાચી નિશાળભાવી રાષ્ટ્રીયતા એ જીવનની સુવાસ છે એ એમનું દર્શન છે આ રીતે કેવળ જીવનલક્ષી દૃષ્ટિમિન્દુથી જ ચિરચિત્ત અને સમગ્રતાથી મનનપર્યેષણ કરનાર કાકાસાહેબના પુરોગામી સાક્ષરોમાં—જીવધર્મરામને બાદ કરીએ તો—માન એ જ સાક્ષરો આપણને

યાદ આવે છે : મણિલાલ નજીભાઈ અને આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ. છતાં મણિલાલ અને આનંદશંકરનું જીવનવલ્લિન પણ કાકાસાહેબના જોટા બાપક નહોતું જ.

પોતાના આ આર્થ અને અલિખત દર્શનને કાકાસાહેબે જે વૈવિધ્યમય અને પ્રસાદમનોહર ગદ્યશૈલીમાં મઢ્યું છે એ તો સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનું વિજયચિહ્ન છે એ ગદ્યમાં મંથન કે મસ્તી નથી, પ્રસન્નતા અને પમરાટ છે. મેઘની ગર્જના નથી, સરસ્વતીની વીણાનો કર્ણમનોહર રસ છે, ગરુડની વીંઝાની પાખનો દકકાટ નથી, છુલછુલનું નિતાન્ત રમણીય ગાન છે. કેવળ કલાના વાદનો એ વિરોધ કરતા હોય છતાં એમનું ગદ્ય કુશળ કલાકારનું ગદ્ય છે — એવા કલાકારનું ગદ્ય છે, જેને પોતાના સાધનોની ખમર છે તે મર્યાદાઓ પણ જેની જાણ પહોંચ નથી.

ભાગ્યવર્થ આઝાદ ઘણે — અને એ દિવસ હવે ક્યા દૂર છે — અને આઝાદની સાથે જ આગળે જીવનને ગરકારોણન, સ્વસ્થ અને પરાક્રમી બનાવવાની તાતીમ કાકાસાહેબના કેટલાક પ્રામગિક લખાણો એ વખતે કૃતાર્થ થયા હશે ત્યાર પછી પણ એમની અલિખત જીવનદષ્ટિ, વેદાભ્યાસ અને રસિકતાનો એમનો મુખ્ય સમન્વય, એમનું મૌલિક માર્મિક ચિંતન, એમની ઉચ્ચ વિનોદવૃત્તિ અને એમની અપ્રતિમ ગદ્યશૈલી આ તરવે તો આપણા સાહિત્યના ઘણા લાભ વખત સુધી ગૌરવવિષય બનવાના.

આપણા એ સાહિત્યસ્વામીને આજે સન્માનીને મુળદીની શિક્ષાપીઠે પોતાની જાતને સન્માની રહી છે એવો વિરલ પ્રભંચ આપણા માટે આપણે અનંત વિશ્વોના પરમ કલાધરનો આભાર માનીએ.

જે માણસ પોતાને જ દુનિયાનું મધ્યબિન્દુ કહે છે તેને જાગે હમેશા દુઃખ જ દોષ છે. ખરીતે જ વિશ્વનું મધ્ય કદાપિ જ નથી તથાસ એમ ખેડું છું તેમ પોતાને મધ્ય કદાપિ બાવેલી જીવન વિશેની કલ્પના પણ ખેડી દોષ છે. આવે ખેડ નહોતો જો આવે એને તો કહેવું કે ખમણે અજાણ્યું જ દોષ.

૨૨. કાકાસાહેબ-દ્વરથી, નજીકથી

ભોગીલાલ જ સાહેબરા

કાકાસાહેબ કાલેવકરનું નામ પાટણ હાઈસ્કૂલના ત્રીજા ધોરણમાં હતું. લખ્યો હતો એ અરસામાં પહેલવહેલું સાલણેલું કે વાંચેલું એવું રમણુ છે ૧૯૨૯નું એ વર્ષ હતું. અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા એ સમયે સાહિત્યની પરીક્ષાઓ લેતી હતી. ઉમેદવારોને એમના ધરના સરનામે ટપાલમાં પ્રશ્નપત્રો મોકલવામાં આવતા અને તેઓ ઉત્તરપત્રો લખીને ચોવીસ કલાકમાં સાહિત્ય સભા ઉપર રવાના કરી દે એવો નિયમ હતો. પ્રશ્નો, સાલણના પ્રમાણે, એ પ્રકારના આવતા કે ઉમેદવારો પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરે એમાં કશો નાધો નહિ એની એક પરીક્ષામાં વયમાં મારાથી મોટા એવા એક મિત્ર બેસવાના હતા. કાકાસાહેબના પ્રથમ જ્ઞેષ્ઠજનના અનુભવોનું રસિક કાવ્યમય બયાન કરતું પુસ્તક ‘ઓતરાતી દીનાલો’ એ પરીક્ષા માટેના પાઠ્યપુસ્તકોમાંનું એક હતું. એ પુસ્તક જોયું અને બહુ રસથી વાંચ્યું. પાટણમાં મારે ઘેરથી હાઈસ્કૂલે જવાના રસ્તા ઉપર જેલ આવે ત્યાં સુધી લગભગ રોજ અમે રમવા પણ જતા. ત્યારે કાકાસાહેબે નર્થવેલા પ્રમગો કંપનાથી એ જ્ઞેષ્ઠના મકાનમાં ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હું કરતો. કાકાસાહેબે ૨૧ નરહરિ પરીખના સહકારમાં લખેલું ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પાઠ્યપુસ્તક ‘પૂર્વગ’ એ પછી થોડા સમયે હાથમાં આવ્યું. આ પાઠ્યપુસ્તકનો રંગ કંઈ નવો હતો એમ અમારી નિશાળમાં ચાલતા ઇતિહાસના પુસ્તકોની તુલનાએ લાગેલું. કાકાસાહેબે પેતે જ આવેલેથી ‘હિન્દી ઇતિહાસની યોજના’ (જુઓ ‘જીવનવિકાસ’, પૃ ૩૮૬-૪૦૪) ‘પૂર્વગ’માં અમુક અંશે સાકાર થઈ છે એમ આજે લાગે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અગ્રણી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના ત્રિમાસિક મુખપત્ર ‘પુરાતત્ત્વ’ના પ્રથમ અકનો પ્રથમ લેખ અમારા ઇતિહાસવિદ્ શિક્ષક ૨૧. રામલાલ ચૂનીલાલ મોદીએ એક વાર વાતવાતમાં બતાવ્યો હતો. એ લેખ હતો શ્રી કાકાસાહેબનો ‘ઇતિહાસની પ્રેરણા’.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ એ તેમાં બતાવ્યું છે, ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વ-અગોધનનો એક રાષ્ટ્રીય મર્યાદાની અમલ તેમજ ગુજરાતના પુરપાથથી થયેલી ગોધખોળના પગિણામ પગલાવાના તાળામાં પુગાયેલા ન રહે એ જોવાની જરૂર એમાં દર્શાવેલી છે. આડરીસ વર્ષ પહેલા, ૧૯૨૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલો આ સેખ 'જીવનવિકાસ' (૫ ૩૬૭ ૩૭૦)માં મળેલી થયેલો છે, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના મર્યાદનની અનેક યોજનાઓ દેશમાં વિવિધ મંસ્થાઓ દ્વારા થઈ રહેલી છે અને તેમાં પ્રજાના નાણાંનો ઠીક વ્યય થાય છે ત્યારે ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પુરાતત્ત્વ-મંદિરના આરભકાળ લખાયેલો કાકાસાહેબનો આ લઘુ સેખ એ ક્ષેત્રના કાર્યકરો અને તનનાહકોએ તાજે કરના જોવો છે.

અમારી પાડોશના એક પુસ્તકાલયમાંથી 'કાલેન્ડરના સેખો'નું ફળદાર પુસ્તક હાથમાં આવ્યું, અને એના પાના સમજ્યે-ગર સમજ્યે ફેરવી ગયો, પણ એક મૌલિક શિક્ષક અને ચિન્તકનો કંઈક સમગ્ર થયો હોય એવી છાપ મુગ્ધ મન ઉપર રહી ગઈ.

પણ કાકાસાહેબનું પ્રયક્ષ દર્શન કેવળ વર્ષ પછી થયું ૧૯૩૬માં ગાંધીજીના પ્રમુખપદે અમદાવાદમાં બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય મંમેલન મળ્યું ત્યારે કાકાસાહેબ કળા વિભાગના પ્રમુખ હતા એ વખતે અમદાવાદમાં 'ગુજરાત સમાચાર' અને 'પ્રજામધુ'ના ત્રી વિભાગમાં નું જોડાયેલો હતો. કાકાસાહેબને ત્યારે પહેલી વાર માનવ્યા અને જોયા વિભાગીય પ્રમુખ તરીકેનું એમનું વ્યાખ્યાન 'કળા-એક જીવનદર્શન' એકે છપાયેલું હતું, પણ તેઓ મોટેથી જ બોલેલા એ વ્યાખ્યાન કોઈ રૂઢ અર્થમાં કલામીમાસકનું નહિ, પણ જીવન કલામીમાસકનું હતું બારમું સાહિત્ય મંમેલન એ પહેલાના અને પછીના ટેટલાક સાહિત્ય મંમેલનોની તુલનાએ એ રીતે વિશિષ્ટ હતું કે એમાં જુદા જુદા વિભાગોની બેઠકો અને એમાંના નિધિવાચન પદ્ધતિઓ થયા હતા, કલાવિભાગમાં પ્રયેક નિગ્રંધ વચ્ચે પછી કાકાસાહેબનો એ વિગેનો મૌલિક સમારોપ સામગ્રીએ એ પણ એ- લઘાવો હતો.

એ પછી ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના એક વિદ્યાર્થી તરીકે કાકાસાહેબના અંશરોદના ઉત્તરોત્તર વયના પરિચયમાં આવવાનું બન્યું પણ એની વાત અહીં નહિ કરું. ૧૯૬૩માં એમએ થયા પછી ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક અને સંગ્રામન વિભાગમાં એ- કાર્યકર તરીકે નું જોગાયો ત્યાંના વાનાવર ન, નિન અને કાર્યપદ્ધતિ દર્શકલીન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના હતા એમ અને હાજર છે સરદારના અખંદ શ્રી સ્મિકલાલ હા. પી.બી. શ્રી ગમનારાયણ પાઠક, ૫ મુખલાલજી અને મોહન અનુગર નહીં, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અને પુરાતત્વ મંદિરના ભૂતપૂર્વ અધ્યાપકો શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી નગીનદાસ પારેખ અને શ્રી જેઠાલાલ ગાધી - એ ત્રણેય નિદાપીકના નિદાથીઓ તેમજ કાકાસાહેબના યુનાન મિનો સર્વ કાર્યકરો વચ્ચેના સળંગ તદ્દન અનૌપચારિક, પ્રમત્રોપાત્ત અનેકવિધ વાતો થાય અને સરથાના કામો કરતા મૈનાની ગાઢ મવાય ત્યાં મિત્રોની માતોમાથી કાકાસાહેબનો એ પ્રકારનો પરિચય થયો, જે પરોક્ષ હોના છતાં કંઈક પ્રત્યક્ષ જેવો ગણાય.

એ વર્ષોમાં કાકાસાહેબને કોઈક વાર સાલત્યા હશે, પણ મારા ચિત્ત ઉપર આજદિન સુધી રહલી સ્પષ્ટ અને નાદશ છાપ એ તો ગુજરાત નિદાસભાના શતાબ્દી મહોત્સવ વ્યાખ્યાનમાળા નિમિત્તે એપ્રિલ ૧૮૪૬માં પ્રેમાભાઈ હોલમાં તેમણે આપેલા 'જીવનસમન્વય અને કેળવણીનું ભાવી' એ વ્યાખ્યાનની છે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જીવનસમન્વયની દૃષ્ટિએ ભૂતકાળ તપાસવો જોઈએ અને ભવિષ્યને માટે આપણી મુખ્યનીતિ નક્કી કરવી જોઈએ, એવો એ વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય સૂર હતો. એ વ્યાખ્યાન તેમણે મોઢેથી આપ્યું હતું અને તેની કોઈએ લીધેલી નોંધ 'શતાબ્દી વ્યાખ્યાન'માં છપાઈ છે. કાકાસાહેબને કદાચ 'વક્તા' શબ્દના ૩૬ અર્થોમાં નક્કા ન કહેનાય પણ તાજ સ્વતંત્ર થયેલા ભારતના ભાવીના સન્દર્ભમાં પોતાના પરમપ્રિય વિષયનું નિરૂપણ કરતા આ વ્યાખ્યાનમાં એમના વિચાર, વાણી અને વાગ્મિતાનો અદ્ભુત સુમેળ સધાયો હતો અને એક સક્રિય, ત્યાગી, વિદ્વાન દેશભક્તને મુખે આ ધારાનાહી વ્યાખ્યાન સાંભળવું એ એક રોમાંચક અનુભવ હતો. મેં મારા આ અનુભવ વિશે શ્રી ઉમાશંકરને કહ્યું હતું, અને તેમણે કાકાસાહેબને પણ વાત કરેલી.

પરન્તુ કાકાસાહેબને પ્રત્યક્ષ મળનાનું તો એ પછીયે ટ્રેલેક સમયે, ૧૮૫૩ના એપ્રિલમાં પૂનામાં થયું. પૂના યુનિવર્સિટીએ હિંદી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પ્રાદેશિક ભાષા મરાઠીનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને એ સળંગમાં વિચાર વિનિમય અને અજમાયશી નિષ્ફળો કરના માટે રાજ્ય સરકારો, યુનિવર્સિટીઓ અને અન્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવી હતી. એ પછી તરત જ ડેક્કન કોલેજમાં પહેલી ભાષાવૈજ્ઞાનિક પરિષદ મળી હતી. વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમાં હું ગયો હતો. કાકાસાહેબને અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરના ત્યાં સાંભળ્યા. ત્રણી તેમણે લાખી દાઢી ઉમાડેલી હતી, તે સ્વરૂપ પહેલી વાર જોયું સ્વ પાઠક સાહેબની જેમ કાકાસાહેબની પધુ ચહેરાઓ યાદ રાખનાની શક્તિ બહુ મર્યાદિત, પરન્તુ રમૂતિ અસાધારણ પરિચિત વ્યક્તિના નામ ઉપરથી તેની બધી વશાવળી ઉઘે. અમે પણ એ રીતે મળ્યા અને

ટીક ટીક વાતો કરી. આ પરિપદના દિવસોમાં કાકાસાહેબે બીજા ડેટલાકને મારે વિશે કહેલું, જે મેં પાછળથી જાણ્યું.

એ પછી વળી ડેટલાક વર્ષ વીતી ગયાં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો નવો અવતાર થયો, એના વીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ ચૂંટાયા, અને પરિષદની કારોબારી સમિતિના એક સભ્ય તરીકે મને એમની સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું. તા. ૨૩, ૨૪, ૨૫ ઓક્ટોબર ૧૯૫૬ના દિવસોમાં અમદાવાદમાં પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન પૂરું થયા પછી, તા. ૨૬મીએ નવી કારોબારીની બેઠક હતી. એ સમાપ્ત થયા પછી, શ્રી ઉમાશંકર જોશીને ત્યાં કાકાસાહેબ સાથે બેઝેક કલાક માળવાના થયા. ચોમાસુયોગે ત્યારે અમે બેજ બેજ સાથે હતા. કાકાસાહેબના રસના વિષયોને તો ઘર્ષ સીમા જ નહિ. એમનાં પુસ્તકોમાંથી ઇન્ટર આર્ટ્સમાં અમે 'હિમાલયનો પ્રવાસ', બી.એ. માં 'જીવનનો આનંદ' અને એમ.એ. માં 'જીવન ભારતી' થીએલા. 'હિમાલયનો પ્રવાસ'માં 'ખાખી ખાવા' પ્રકરણમાં બહેલા સાધુઓની ટીકા કરતાં ખાખી ખાવા કહે છે, "સાસે સુસરે લેકચર-બાજી કરતે હૈં!.....ખાધી દ્રાન્સલેયન કરતે હૈં!" આમાં 'દ્રાન્સલેયન' એ થયું અંગ્રેજી 'દ્રાન્સલેશન'નું સંસ્કૃતીકરણ! લોકભાષાનાં અનેક તરવે અને લક્ષણોને અપનાવી લેતાં સંસ્કૃતનાં પ્રાદેશિક સ્વરૂપો ભારતના પ્રાન્તે પ્રાન્તે વિકસ્યાં હતાં એની વાતો તેમાંથી નીકળી. વડોદરા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગની અને પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિરની સંશોધન યોજનાઓ, ભારતની બીજી ડેટલીક સંસ્થાઓએ હાથ ધરેલી યોજનાઓ, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ કલ્ચરલ રિલેશન્સનાં કામો, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય, મરાઠી અને હિન્દી સાહિત્ય, ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર આદિ અનેકાનેક વિષયોની વાતો નીકળી. વાતનો વિષય કે મુદ્દો અમે તે હો, કાકાસાહેબની જીવનલક્ષી વિચારણા કંઈક મૌલિક વસ્તુ કહેવાની જ. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેમ,

યાસ્તેષાં સ્વૈરવ્યાસ્તા એવ મવન્તિ શાસ્ત્રાણિ ।

એ પછી ચોડાક માસમાં, વડોદરામાં માર્ચ '૬૦ની એક સાંજે, નૈરોબીનિવાસી શ્રી સર્વકાન્ત પટેલને ત્યાં કાકાસાહેબને ફરી મળવાનું થયું. શ્રી સર્વકાન્ત સુર્વ આફ્રિકામાં એમનાં વજનજાન હતા. રાત્રે હતો જોગન્ન-સમારંભ, ખથ્થુ એક નાનકડું મિત્રવર્ત્ત્ત્વ કાકાસાહેબને મળવા થોડા કલાક પહેલું પહોંચ્યું હતું. પુસ્તકાલયો અને પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ વિશે તથા અનેક વિષયોના વિકસતા વાક્યમય સાથે શિક્ષિત મનુષ્ય કેવી રીતે મંપકમાં રહી શકે તે વિશે વાતો થઈ. ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ કલ્ચરલ રિલેશન્સનાં કાર્યો

નિમિત્તે કાકાસાહેબે કરેલા મોરિશિયસ, ફ્રીજ અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝના પ્રવાસના અનુભવો વિશે અમે પૂછ્યું અને તેમણે અમારા પ્રશ્નોના રસપૂર્વક ઉત્તરો આપ્યા મારા નાનાભાઈ ચિ ઉપેન્દ્રે કરેલા 'મહાભારત'ના સુદીર્ઘ અધ્યયન તથા તે વિશે કરેલા લેખનની વાર્તા થઈ. (ઉપેન્દ્ર સાથે કાકાસાહેબની 'મહાભારત'વિષયક ચર્ચા ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં ચાલુ રહી હતી એ મેં પછીથી જાણ્યું) વડોદરા યુનિવર્સિટીની એન્થ્રોપોલોજી ડિપાર્ટમેન્ટના અમેરિકાથી આવેલા વિઝિટિંગ પ્રોફેસર ડૉ લિક થોડી વાર પછી આવ્યા એ ભાઈ સમાજશાસ્ત્રી હોઈ પ્રાચીન ભારતીય સમાજશાસ્ત્રને (જે ધર્મશાસ્ત્રો આદિમાં મળે છે) પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં સમજવા - સમજાવવાની જરૂરિયાત વિશેના કાકાસાહેબના વિચારો જાણ્યા મળ્યા અને એ વિશે ચર્ચાઓ થઈ

પૂર્વ આફ્રિકામાં કંપાલાની મેકરેરે કોલેજના પ્રો. સાઉથ હોલે સામાન્ય શિક્ષિત માણસ વાચીને સમજી શકે એવા જૈન ધર્મ વિશેના અગ્રેજી પુસ્તકોની યાદી કાકાસાહેબ પાસે માગી હતી કાકાસાહેબે આ કામ મને સોંપ્યું સદ્ભાગ્યે મારી પાસે એની યાદી તૈયાર હતી. ઓક્ટોબર ૧૯૬૦માં જીનનેશ્વરની ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં પ્રાકૃત અને જૈન ધર્મ વિભાગના પ્રમુખપદેથી અપાયેલું મારું વ્યાખ્યાન કોઈ સ્થળે જોઈને ન્યૂયૉર્કની એક વેપારી પેઢીમાં કામ કરતા હોરેન્સ પિયર્સન નામે સંજ્ઞાને આવી એક યાદી મારી પાસે માગેલી અને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરતા હોઈ છેલ્લા છ વર્ષથી એને નિરામિષાહારી છે એમ જણાવેલું એમને માટે તૈયાર કરાવેલી યાદીની નકલ પ્રો. સાઉથ હોલને મોકલવા માટે મેં કાકા સાહેબને સુપરત કરી

'જીનનેશ્વરની'માં કાકાસાહેબનો એક લેખ 'ગણેશપિંચા' વિશે છે વ્યાસના મુખે બોલાયેલું 'મહાભારત' લખનાર 'ગણેશ' એટલે આદર્શ લાહિયો કાકાસાહેબના લખાણો એમના સ્વહસ્તાક્ષરે નહિ, પણ અનેક ગણેશોના હસ્તે લખાયેલા છે પરંતુ લખાનનારની ધારણાશક્તિ એની કે અધૂરે વાક્યે ઝોડુ આવી ગયું હોય તો જગીને જરામત ત્યાં જ શરૂઆત કરે અમારી વડોદરાની યાનચર્ચાનું પણ એનું કંઈક થયું દિલ્હી ગયા પછી કાકાસાહેબે તા ૨-૪-૬૦ને રોજ એક પત્ર લખ્યો એમાં કેટલીક પ્રામત્રિક બાબતો ઉપરાંત અમારી અગાઉની ચર્ચાઓના અનુસંધાનમાં લખ્યું—

“મને લાગે કે આપણા જે અનેકાનેક સુભાષિતસ મહો એમાંથી અને તમામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નીતિ અને સદાચારના વચનો એકત્ર કર્યા હોય તો The Ethical Thought of the Aryans એ વિષય પરવેનો મસાલો

હીક હીક વાતો કરી આ પરિષદના દિવસોમા કાકાસાહેબે ખીજ કેટલાકને મારે વિશે કહેલું, જે મેં પાછળથી બપ્પું

એ પછી વળી કેટલાક વર્ષ વીતી ગયા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો નવો અવતાર થયો, એના વીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ ચૂંટાયા, અને પરિષદની કારોબારી સમિતિના એક સભ્ય તરીકે મને એમની સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાપડ્યુ તા ૨૩, ૨૪, ૨૫ આક્ટોબર ૧૯૫૯ના દિવસોમા અમદાવાદમા પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન પૂરું થયા પછી, તા ૨૬મીએ નવી કારોબારીની બેઠક હતી એ સમાપ્ત થયા પછી, શ્રી ઉમાશંકર જોશીને ત્યાં કાકાસાહેબ સાથે બેઝેક કલાક માળનાના થયા યોગાનુયોગે ત્યારે અમે બે જ જણ સાથે હતા કાકાસાહેબના રસના વિષયોને તો ઘેર સીમા જ નહિ એમના પુસ્તકોમાથી ઇન્ટર આદ્સમા અમે ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ખી એ મા ‘જીવનનો આનંદ’ અને એમ એ મા ‘જીવન ભારતી’ શીખેલા ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’મા ‘ખાખી બાવા’ પ્રકરણમા ભણેલા સાધુઓની ટીકા કરતા ખાખી બાવા કહે છે, “સાહેબુસરે લેક્યર બાજી કરતે હૈ !” ખાલી ટ્રાન્સલેશન કરતે હૈ !” આમા ‘ટ્રાન્સલેશન’ એ થયું અથ્રેજી ‘ટ્રાન્સલેશન’નું સંસ્કૃતીકરણ ! લોકભાષાના અનેક તત્ત્વો અને લક્ષણોને અપનાવી લેના સંસ્કૃતના પ્રાદેશિક સ્વરૂપો ભારતના પ્રાન્તે પ્રાન્તે વિકસ્યા હતા એની વાતો તેમાથી નીકળી વડોદરા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગની અને પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની સંશોધન યોજનાઓ, ભારતની ખીજ કેટલીક સંસ્થાઓએ હાથ ધરેલી યોજનાઓ, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ કલ્ચરલ રિસેશન્સના કાર્યો, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય, મરાઠી અને હિન્દી સાહિત્ય, ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર આદિ અનેકાનેક વિષયોની વાતો નીકળી વાતનો વિષય કે મુદ્દો મને તે હો, કાકાસાહેબની જીવનવૃત્તી વિચારણા કેઈકે મૌલિક વસ્તુ કહેવાની જ બર્ત્ત્તરિએ કહ્યું છે તેમ,

यास्तेषां स्वरक्यास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ।

એ પછી થોડાક માસમા, વડોદરામા માર્ચ ‘૬૦ની એક સાળે, નૈરોખીનિવાસી શ્રી સુર્યકાન્ત પટેલને ત્યાં કાકાસાહેબને ફરી મળવાનું થયું શ્રી સુર્યકાન્ત પૂર્વ આફ્રિકામા એમના યજમાન હતા રાત્રે હતો યોજન સમાર લ, ખણ એક નાનકડું મિત્તવર્ણ કાકાસાહેબને મળવા થોડા કલાક વહેલું પહેાન્યુ હતું પુસ્તકાલયો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિશે તથા અનેક વિષયોના વિકસતા વાકમય સાથે સિદ્ધિ મનુષ્ય કેવી રીતે મપકમા રહી શકે તે વિશે વાતો થઈ ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ કલ્ચરલ રિસેશન્સના કાર્યો

નિમિત્તે કાકાસાહેબે કરેલા મોરિશિયસ, ફ્રીજ અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝના પ્રવાસના અનુભવો વિશે અમે પૂછ્યું અને તેમણે અમારા પ્રશ્નોના રસપૂર્વક ઉત્તરો આપ્યા. મારા નાનાભાઈ ચિ ઉપેન્દ્રે કરેલા 'મહાભારત'ના મુદ્દોર્ધ અધ્યયન તથા તે વિશે કરેલા લેખનની વાર્તા થઈ (ઉપેન્દ્ર સાથે કાકાસાહેબની 'મહાભારત'વિષયક ચર્ચા ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં ચાલુ રહી હતી એ મે પછીથી જાણ્યું) વડોદરા યુનિવર્સિટીની એજ્યુકેશન ફેકલ્ટીના અમેરિકાથી આવેલા વિઝિટિંગ પ્રોફેસર ડૉ. લિક થોડી વાર પછી આવ્યા એ ભાઈ સમાજશાસ્ત્રી હોઈ પ્રાચીન ભારતીય સમાજશાસ્ત્રને (જે ધર્મશાસ્ત્રો આદિમાં મળે છે) પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં સમજવા - સમજાવવાની જરૂરિયાત વિશેના કાકાસાહેબના વિચારો જાણ્યા મળ્યા અને એ વિશે ચર્ચાઓ થઈ

પૂર્વ આફ્રિકામાં ૬ પાલાની મેકરેરે કોલેજના પ્રો. સાઉથ હોલે સામાન્ય શિક્ષિત માણસ વાચીને સમજી શકે એવા જૈન ધર્મ નિશેના અગ્રેજી પુસ્તકોની યાદી કાકાસાહેબ પાસે માગી હતી. કાકાસાહેબે આ કામ મને સોંપ્યું. સદ્ભાગ્યે મારી પાસે એવી યાદી તૈયાર હતી ઓક્ટોબર ૧૯૬૦માં છુત્તેશ્વરની ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સ-સમા પ્રાકૃત અને જૈન ધર્મ વિભાગના પ્રમુખપદેથી અપાયેલું મારુ વ્યાખ્યાન કોઈ સ્થળે જોઈને ન્યૂયોર્કની એક વેપારી પેઢીમાં કામ કરતા હારેન્સ પિથર્સન નામે સજ્જન આવે એક યાદી મારી પાસે માગેલી અને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરતા હોઈ છેલ્લા ૭ વર્ષથી પોતે નિરામિષાહારી છે એમ જણાવેલું એમને માટે તૈયાર કરાવેલી યાદીની નકલ પ્રો. સાઉથ હોલને મોકલવા માટે મે કાકા સાહેબને સુપરત કરી

‘જીવનભારતી’માં કાકાસાહેબનો એક લેખ ‘ગણેશવિદ્યા’ વિશે છે. વ્યાસના મુખે બોલાયેલું ‘મહાભારત’ લખનાર ‘ગણેશ’ એટલે આદર્શ લાલિયો. કાકાસાહેબના લખાણો એમના સ્વહસ્તાક્ષરે નહિ, પણ અનેક ગણેશોના હસ્તે લખાયેલા છે. પરંતુ લખાનનારની ધારણાશક્તિ એવી કે અધૂરે વાક્યે ઝોક આવે ગયું હોય તો અગીને જરાગર લાચી જ શરૂઆત કરે અમારી વડોદરાની જ્ઞાનચર્યાનું પણ એવું કંઈક થયું દિલ્હી ગયા પછી કાકાસાહેબે તા. ૨-૪-૬૦ને રોજ એક પત્ર લખ્યો. એમાં કેટલીક પ્રાસંગિક બાબતો ઉપરાંત અમારી અગાઉની ચર્ચાઓના અનુસંધાનમાં લખ્યું—

“ મને લાગે છે કે આપણા જે અનેકાનેક મુશાધિતસ ગ્રંથો છે એમાંથી અને તમામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નીતિ અને સંદર્ભારના વચનો એકત્ર કર્યા હોય તો The Ethical Thought of the Aryans એ વિષય પરલેવો મસાલો

એકત્ર થઈ નય એ કામ હવે થતુ જોઈએ એમા રાજનીતિ, વ્યવહારનીતિ, ધર્મ-નીતિ અને ચાતુર્યનીતિ એ બધુ જ વર્ગીકૃત આવી રાકે

સંસ્કૃત સાહિત્યમાથી-ખાસ કરીને સ્મૃતિઓમાથી અને ભારતની હબરો જાતિના રિવાજોમાથી ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર વાંચી મહેવાતુ તો હજી કોઈને સંજય નથી. આ દિશામા જૂજ પ્રયાનો થયા છે તે વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા સમજવીને સંતોષ માને છે હું માનુ છું કે વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિવ્યવસ્થા એકબીજાથી ભિન્ન અને કાઈક અશે એકબીજાથી વિરોધી એવી સંસ્થાઓ છે વર્ણવ્યવસ્થા એક જ સમાજના સાંસ્કૃતિક વિભાગ (Cultural divisions) પાડે છે, જ્યારે જાતિઓ મોટે ભાગે tribal કે clanish હોઈ એક સામાન્ય દષ્ટિ રચીકારનારે સ્વતંત્ર સમાજો છે. આટલા બધા સ્વતંત્ર અને સ્વયં શાસિત સમાજોને એક સામાન્ય રચના તથા આસવાતુ કામ આપણા પૂર્વજોએ ક્યું એ એક ભાગેમા ભાગે સામાજિક વિક્રમ છે એને આધારે આપણુ સમાજશાસ્ત્ર તૈયાર થતુ જોઈએ

તે દિવસે મેં કહ્યું હતું તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમા જાડી જાવતા આપણા ઘોડાના શુભારત્ર ઠીક ઠીક અધ્યયન થતુ જોઈએ એને માટેના તમામ મૂળ ગ્રન્થો (Source-books) એકત્ર હાથા હોય તો આ અધ્યયનની સુગમતા માય અમેરિકી ઘોડો તો આ કામ કરશે જ આપણે પ્રથમ શ્રીએ તો શોએ

એર, તે દિવસે વડોદરામા થોડી વાતો થઈ એના અનુસંધાનમા જ આ કાજળ લખ્યો ■"

પોતાના સુદીર્ઘ પ્રવૃત્તિકાળમા કાકાસાહેબે ભાગ્યમા શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની નિરસ સેના જાળવી છે એમનુ જીવનમીમાસક વ્યક્તિત્વ આશ્ચર્યજનક રીતે વૈવિધ્યપૂર્ણ છે તેઓ આ ત્ર પરિમાજક તેમ જ પ્રવાસી તથા પ્રવાસના અનુભવોનુ હથ આલેખન કરનાર, અંગ્રેક કુદરતપ્રેમી ('મને અત્યંત પ્રિય પુસ્તક તો કુદરત છે' - 'અનુગત્યાર', પૃ ૧૧૮), વિશિષ્ટ કલાકોવિદ, સાહિત્યમર્મજ્ઞ અને વિવેચક, હિતમ યેનીકાર અને ગદ્ય કવિ, સમાજશાસ્ત્રી અને સંસ્કૃતિમીમાસક, જીવનપ્રદીપક ધર્મચિન્તક, ઇતિહાસવિદ-પ્રાચીન સાહિત્યના સહૃદય સમીક્ષક બહુભાષાવિદ શબ્દશાસ્ત્રી અને સિપિમુધારક તથા રાષ્ટ્રનાયાપ્રયાગક હોવા સાથે પ્રાચીન ભાષાઓના મહાન પુરસ્કારક છે યન્નુ તેમનો આ મા દેગવણીકાર અને અધ્યાપનો છે તેઓ લખે છે "એ રીતે કહી શકું કે મારુ બીજુ લખાણુ વિનોદરૂપે લખાયેલુ છે, જ્યારે જગવણી સિંગનુ લખાણુ જીવનનુ એક મિશન તમજીને અને સામાજિક જીવનની મીમાસાના એ મહત્વના અગતરીકે લખાયેલુ કે શુભાતની પ્રજા અને જુલે નહિ ત્યાં સુધી અને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓગળે

પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે ('જીવન-પ્રદીપ', પ્રતાવના, પૃ. ૧૭).'' મને લાગે છે કે કાકાસાહેબ, આથી, એમના પ્રત્યેક લખાણમાં લોકશિક્ષક છે. સાચો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીના 'સેવક' પર ઊતરીને તેને શિક્ષણ આપે છે. કાકાસાહેબના દરેક પણ લખાણમાં, વ્યાખ્યાનમાં કે વાર્તાલાપમાં વિષય ગમે તે હો, અથવા પ્રસંગ ગમે તે હો, વિષયનું નિરૂપણ કે કથન એવી સ્વાભાવિક સરળતા અને પ્રસન્નતાથી અને એવા ઉચિત દૃષ્ટાન્તપૂર્વક થાય છે કે એમાંની વાત હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ બને છે અને વાચક - શ્રોતાના વિચારો વિસદ અને પરિમાર્જિત થાય છે. મને તો એમ પણ લાગે છે કે કાકાસાહેબના સેવો તથા તેમનાં વ્યાખ્યાનો - વાર્તા-લાપો જાણે કે એક જ છે. બન્નેની શૈલી કહો કે ધાટી - હથોટી તે એક છે. આથી જ્યારે જ્યારે તેમનાં લખાણો હું વાંચું છું ત્યારે એમનો પ્રસન્ન ગંભીર સાદ જાણે કે કાને સંભળાય છે અને એકાદ નાના-મોટા વર્તુળની વચ્ચે વાર્તાલાપ કરતા શ્વેત જટાધારી ઋષિ કલ્પનાચક્રને પ્રત્યક્ષ થાય છે.

કાકાસાહેબ સાંસ્કૃતિક ભારતની એક વિશ્વતિ છે. ઈશ્વર તેમને આરોગ્યમય દીર્ઘાયુ આપો.

૧૧-૧૦-'૧૦.

ધીરોદાત્ત જીવન અથવા ઉલટ ચિંતન સિવાય ભાવોલક્ટ સાહિત્ય નિર્માણ યદ્ય જ ન રહે. પુરુષાર્થ સર્વે આપણે પોતાનો હોય કે બીજાનો હોય, આંતરિક જીવનમાં હોય કે બાહ્ય ઘટનાઓમાં હોય, વ્યક્તિગત હોય કે સમાજગત હોય, પુરુષાર્થ જ સાહિત્યને ખરી પ્રેરણા આપનારો છે. જીવનની વ્યાકુળ વેદનામાંથી પણ સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે એની ના નથી. પણ ખરું જોતાં તે વેદના પણ પુરુષાર્થની જ પ્રસવવેદના હોય છે અને એટલા માટે જ એ સાહિત્યને પ્રેરક થાય છે. જે સાહિત્ય પુરુષાર્થથી વચિત થયું તે પોતે તો ક્ષીણ બને જ છે પણ જે સમાજમાં તે પ્રસરે છે તે સમાજને પણ અલ્પ સંતોષી, અદ્વૈતદષ્ટિ અને ક્ષીણ-સત્ત્વ બનાવે છે.

મરાઠી સાહિત્ય સંગ્રહન, કલ્યાણ.]

—કાકા કાલેલકર

૨૩ કાકાસાહેબ સાથેની એક મુલાકાત

રમણલાલ બેળી

[૧૯૫૪માં સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ દરમિયાન આમિલિયાપીઠ-સણોસરાના શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રમુખપદે થયેના ઉદ્ઘાટન સમારંભ પ્રસંગે હાજર રહેવાની મેં તક લીધી ત્યારે કાકાસાહેબની દ્વંદ્વી મુલાકાતનો લાભ મળ્યો હતો. એ પ્રવાસ અંગેના મારા લેખ ‘પાંચ પ્રવાસપત્રો’ (સંસ્કૃતિ વર્ષ ૮, અંક ૭ અને ૯)માંથી પ્રસ્તુત ભાગ નીચે આપ્યો છે — લેખક]

“કાકાસાહેબ વગેરે ડાકગઝલે આરામ કરતા હતા. અમે ડાકબગલે ગયા. કામના ઓરડામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે કેળવણીપ્રધાન શ્રી મોદી તેમની સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હતા. કાકા કહે તમે અત્યારે આવ્યા ? હું હા, આ સમારંભમાં હાજરી આપવાની ઇચ્છાથી જ નીકળેલા, પણ વાહનને લઈને મોડા પડ્યા, એટલે ચાલતા આવ્યા.

કાકા આ જરૂરીયાતો! તમે સમારંભમાં હાજરી આપી જ છો. જ્યારે સમારંભ ચાલુ હતો ત્યાર તમે મનથી તો અહીં જ હતા અને આ રીતે આવ્યા તેમ તપશ્ચર્યા તો ખરી જ ને! પણ હવે જરૂરીયાતો નહીં જતા.

(તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો કેવો મુયોગ !)

વચ્ચે બીજી કેટલીક વાતચીત થયા બાદ મેં ફરિયાદ કરી હવે તમે ‘જીવનનો આનંદ’ નેવા લેખો કેમ નથી લખતા ? આ અમારી ફરિયાદ છે ! આમાં હું એકલો નથી, આખો ખર્ષ છે ! કાકા હરવા સ્તુતીલાભેન પણ હરવા કાકાએ કહ્યું ‘હા, પણ આનંદ ખૂબો નથી એટલો જ છે મૂંઝવણ તપાસતા પણ એવો જ આનંદ આવે છે પણ મુખ્ય વાત સમય નથી એ છે સમય મળે તો એવું ઘણું બધું લખવું છે.

એ પછી એમના દિલ્હીના નિવાસની, ‘ચત્રવત્રીમાળ’ની, પુસ્તક-પ્રકાશનોની અનેક વાતો થઈ, પછી અધ્યાપનની થાત નીકળવા કહે ‘અસ્તુ નીચળજ્ઞાન મળે છે ત્યારે કાર્ષ્ણિક પોતપોતાં જાતે છે રક્ષણ મળ્યા જાયે !

મારું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અત્યંત છે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના વાચનથી તાજગી અનુભવાય છે મારો હાકરો ખીજો વ્યવસાય કરે છે પણ રોજ થોડું સંસ્કૃત વાંચે છે અને આનંદ લૂટે છે સંસ્કૃતના અનુવાદ કરી ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની તમારી ફરજ છે

શાન્તિભાઈએ [મારા સાથીદાર મિત્રે] કહ્યું આમ હોવા છતાં જૂનાવાણીમાં અને ખાસ કરીને એસ એસ સી ના અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃતને એવું સ્થાન અપાયું છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ તે સહેલાઈથી જાણ કરી શકે આ વિદ્યાપીઠમાં પણ અગ્રેજી અથવા મરઠ્ઠા અથવા હિંદી છે

કાકા હિંદી સરકાર સંસ્કૃતને હાથ છે એ કરતા વિશેષ મહત્વ નહિ આપી શકે કારણ કે ઘણા નિષ્ઠા શીખવવાના હોય છે સંસ્કૃત શિક્ષકે સંસ્કૃત વ્યાકરણની આઠીધૂટીનો અભ્યાસ ઓછો કરાવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રહેલી ઉચ્ચ ભાવના, સરકારિતા નગેરે પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કરવા

શાન્તિભાઈ હા, દાખલા તરીકે ખીજા ગણના કઠિન અને નહીં વપરાશમાં આવતા ધાતુઓનો અભ્યાસ ન કરાવવો કારણ કે કાલિદાસ જેવા કવિએ પણ માત્ર અકારાન્ત ધાતુઓનો જ ઉપયોગ તેના પુસ્તકોમાં વિશેષ કર્યો છે

કાકા એ બધું ભટ્ટીને સોંપી દેવું !

ત્યારબાદ કટલીક વાતો કરી, એમના આશીર્વાદ લઈ, રનેહાદ્રે હૃદયે અમે તેમની વિદાય લીધી "

આજની દુનિયા બે જ વૃત્તિ જાણે છે સવાર થયું અથવા ખીજની સવારી કબૂલ રાખવી કા તો કરીને ખીજ તરફ ઊંચું જોવું અથવા અમલદાર બની ખીજ તરફ તુલ્યતાથી નીચે જોવું સમાન ભાવે સીધું સામે જોવું અને પોતાની મર્યાદા જાણવી રાખવી એ કળા થોડા જ લોકોમાં હું જોઉં છું, જ્યાં મને ત્યાં ગેરલાભ દેવો અને જ્યાં ન ચાલે ત્યાં નરમ થઈ ખીજને તાણે થયું એ જ સાધારણ નિયમ દેખાય છે

૨૪. કાકાસાહેબ કાલેલકરની જીવનરેખા

પાંકુરંજ ગ. દેસાઈ

આસ્તાવિઠ

ઈ. સ. ૧૯૧૯-૨૦ના અસહકાર પહેલાંના દિવસો હતા. હું છટર આટ્સના વર્ગમાં ગુજરાત કોલેજમાં ભણતો હતો. એક દિવસ કોલેજના અંગ્રેજના એક સિધી લેકચરર શ્રી અજવાનીએ પ્રેમાભાઈ હોલમાં 'સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર અને તેમની કવિતા' એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું અને સ્વીન્ડનાથને વર્ણવ્યું, શેલી વગેરે સાથે સરખાવી તેમની કાઠીમાં મૂક્યા. 'કેસન્ટ મૂન', 'ગાર્ડનર', 'ગીતાંજલિ' વગેરે સ્વીન્ડનાથના પ્રયોગોમાંથી તેમણે ટાંકેલાં અનેક અવતરણો સાંભળીને શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની ગયા હતા. કારણ સ્વીન્ડનાથના સાહિત્યનો પરિચય તે વખતે બહુ જ થોડા લોકોને હતો.

ખીજે દિવસે, જેમને માટે અમને ત્યારે પણ બહુ માન હતું અને આજે જેમની પ્રતિષ્ઠા કેવળ કોલેજની દીવાલોની અંદર જ મર્યાદિત રહી નથી એવા અમારા અંગ્રેજના પ્રોફેસરે શ્રી અજવાનીના ઉપસા વિધાનને એક ધૃષ્ટતા તરીકે વર્ણવ્યું, તેમાં ઉલ્લેખના લખ્યપ્રતિષ્ઠ કવિઓને તેમણે ભારે અન્યાય કર્યો છે એમ કહ્યું, અને જાહેરસભામાં બોલવા જીઆ થતાં સમાજોજને લીધે મારા ટાંટિયા મૂજતા ન હોત તો હું ત્યાં ને ત્યાં જ શ્રી. અજવાનીને રદિયો આપન, એમ જણાવ્યું.

સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરનાં કાવ્યો વિશે અમારા મનમાં જિજ્ઞાસા તો પેદા થયેલી જ હતી અને અમારા વર્ગના પ્રોફેસરની ટીકાથી તે એક રીતે વધારે ઉત્તેજિત થઈ. એટલે ખીજે જ દિવસે હું સ્વીન્ડનાથનાં પુસ્તકો જોવા કોલેજની સિડનહૅમ લાઇબ્રેરીમાં ગયો. પણ અફસોસની વાત કે, ૧૯૧૩માં જેમને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ આપતું નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું હતું, જેમને સરકાર તરફથી 'સર'નો ખિતાબ પણ મળી ચૂક્યો હતો, અને જેમના પ્રયોગ મકમિલન કંપની જેવી સરકારની ખાસ કૃપાપાત્ર પ્રકાશન સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ

કર્તા હતા, તે રવીન્દ્રનાથના પ્રયોગો સિડનહૅમ લાઇબ્રેરીમાં હજી પ્રવેશ મળ્યો ન હતો, અથવા મળ્યો હોય તોયે તે પ્રયોગ ક્યાંક એવે ખૂણેખાચરે પડ્યા હશે કે અંધપાલ તે અમને જતાવી ન શક્યા. [પણ આમાં કશી નવાઈ નથી પડિત જવાહરલાલ નેહરુની આત્મકથા પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ જ કોલેજના ઇતિહાસના એક પ્રોફેસરે કોલેજ લાઇબ્રેરીમાં એ પુસ્તકને પ્રવેશ મળી શક્યો નથી એમ કહીને મારી પાસે તે નાચવા માગી હતી અને જ્યારે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયા પછી એમ એની પરીક્ષા માટે જીવનચરિત્રના નમૂના તરીકે મુખર્ષિ યુનિવર્સિટી તરફથી તેની ભલામણ કરવામાં આવી ત્યારે જ તેને એ લાઇબ્રેરીમાં પ્રવેશ મળ્યો એ ઇતિહાસ છે.]

ઉપરનો રવીન્દ્રનાથવાળો પ્રસંગ જન્યા પછી થોડા જ દિનસમાં અમ દાનાદમાં એથી ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તની ખેંટક થઈ, તેમાં એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ નિર્માઈ અને તેમાંથી જ આગળ જતા ગુજરાત નિઘાપીઠની સ્થાપના થઈ ગાંધીજીની અસહકારની હાંકવ પડી, અમે મરકારી શાળા કોલેજોનો ત્યાગ કર્યો, નિઘાપીઠની સ્થાપના થતા તેમાં દાખલ થયા, વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો સાથે સપર્કમાં આવ્યા, નિઘાપીઠનું ઝપાટાભેર વિકસતું પ્રયાસ્ય જોયું, નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને જૂના તથા નવા વાતાવરણ વચ્ચે જમીન આસમાનનો તફાવત અમારી નજરે પડ્યો સરકારી કોલેજોમાં જે લેખકોના કે તેમના પ્રયોગોના નામ અમે પૂર્વે લાગ્યે જ સાલળ્યા હશે, તેમના પ્રયોગો સંગ્રહો - આખા સેટ - અમને અહીં જોવા મળ્યા, રવીન્દ્રનાથનું 'નેશનેલિઝમ' અને પોલ રિશારનું 'દુધ નેશનલિઝમ' વગેરે જોવા પુસ્તકો પર અમારા અધ્યાપકોના પ્રવચનો અમે રસથી સાલળવા લાગ્યા, દેશના ઇતિહાસ, ભૂગોળ સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, કળા, સંગીત વગેરે જે વિષયો વિશે અમે સાવ અધારમાં હતા તેમનો એક નવા જ અને રસપ્રદ સ્વરૂપે અમને પરિચય થવા લાગ્યો. દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની, તેના ગૌરવની ને વારસાની ઝાખી થવા લાગી, દેશની પ્રાચીન ભાષા-ભાષિનીઓની સાથે પરિચય કેળવવાના લાગ્યો, યુરોપના સાહિત્ય સંગ્રહો તેમ જ વિચારકોના સપર્કમાં - અર્થાત્ તેમના પ્રયોગો દ્વારા જ - આવવા લાગ્યા, અમારી આખી દુનિયા જ નવી અને વિશાળ બની ગઈ.

આ અદ્ભુત પરિવર્તન કે ક્રાન્તિની પાછળ જે મહાન વિઘ્ન કામ કરતી હતી તેના પ્રભાવગળમાં જે કેટલીક વ્યક્તિઓ હતી તેમાં કેળવણીની - કેવળ શાળા કોલેજની કેળવણીની જ નહિ, રાષ્ટ્રીય જીવનના ધડનરની કેળવણીની - દૃષ્ટિથી સૌથી આગળ પડતો ભાગ દાઈ એ ભાગ્યો હોય, તો તે

શ્રી દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ઉર્ફે કાકાસાહેબ કાલેલકરે લખ્યો હતો, કારણ આ મહાન કાવ ને માટે જે પૂર્વપીઠિકાની, જે પૂર્વતૈયારીની, જે તપસ્યા, અનુભવ અને સિદ્ધિની જરૂર હતી તે ખીજ કાઈમા, તે વખતે તો, તેમના જેટલી નહોતી એમ લાગે છે એ બધી સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ લઈને કાકા સાહેબ ગુજરાતમા આવ્યા અને ગાંધીજી દ્વારા જ તેનો દેશને માટે ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ થયો એ શ્રદ્ધાથી તે તેમણે ગાંધીજીને ચરણે ધરી

નાનપણના દિવસો

શ્રી કાકાસાહેબનો જન્મ આપણી અખિવ ભાગતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ તે વરસે, એટલે કે ઈ સ ૧૮૮૫મા ડિસેમ્બર મહિનાની ૧લી તારીખે મહારાષ્ટ્રની રાજધાની સાતારા મુકામે થયો તેમનું કુટુંબ મૂળ સાવત વાડી તરફનું ત્યાના માણુગાવ કસમા નજીક આવેલા તેમના વતન કાલેલી ગામ થઈ તેમની મૂળ અટક રાજધ્યક્ષ મનીને કાલેલકર પડી હતી સાવત વાડી તરફ બહારનટિયાઓનો નાસ વધી પડયથી, તેમ જ કચારક રાજ્યના સરકારી અમલદારોનો નાસ તેથીયે વધારે અસહ્ય થયથી, કાલેલકર કુટુંબ સાવતવાડી છોડીને બેવગામ પામેના એક ગામમા આવીને વરધુ અને કુટુંબના વડા શ્રી જીરાજી (શ્રી કાકાસાહેબના દાદા) કાઈ શાકુકારને ત્યાં નોકરીએ રહ્યા શેઠના હિત સાથે પૂરેપૂરું તાદાત્મ્ય રાખવાથી તેમને જે કાઈ કમાણું કે બચત થતી તે તેઓ શેઠની પામે જ રાખતા આથી શેઠ ગુજરી જતા તેઓ પોતાની બધી મિલખત ગુમાવી બેઠા આથી કાકાસાહેબના પિતા શ્રી બાલકૃષ્ણ જીરાજી કાલેલકરને બહુ જ મરીખીમા દિવસ ગુજરવા પડ્યા તેમણે જેમ તેમ કરીને થોડુંક અગ્રેજીનું યાન મેળવ્યું અને નાની ઉંમરે લશ્કરી ખાતામા નોકરી લીધી સદ્લાગ્યે ફાજના ઝોરા વડાએ વિભાગત જતી વખતે મુનકા ખાતામા તેમની લક્ષમણુ કરી વિભાગપુરના દુકાળ વખતે સરકાર તરફથી આલતા દુકાળ રાહતના કામમા તેમણે ખૂબ મહેનત લીધી તેની કદરમા તેમને વધારે જગ્યાદારીવાળા જમ્યા મળી કાકાસાહેબનો જન્મ થયો તે વખતે તેઓ સાતારા જિલ્લાના કલેક્ટરના મુખ્ય હિસાબનીસ(હેડ એકાઉન્ટન્ટ)ના હોદ્દા પર હતા અને તેમની ઉંમર પચાસ વરસની હતી

કાકાસાહેબના પિતા ખૂબ પ્રેમાળ, ધર્મનિષ્ઠ, જમત ન્યાયબુદ્ધિવાળા અને ઈશ્વરથી ડરીને ચાલનારા હતા, ગતિકાની ને વિવાસિતાની ભડકવાળા હતા ગૃહજીવનમા વ્યવસ્થિતપણે દેખરેખ રાખીને છોશઓની ડેગણી તરફ તેઓ જમરકપણે લાગ્યે જ ધ્યાન આપતા તેમનો એકમાત્ર ગોખ કે વિનાદ





કાકાસાહેબ આફ્રિકામાં (૧૯૫૨)



કાકાસાહેબ અને વિનોબાજી

(હોખી) ફોટોગ્રાફીનો હતો. રાજકીય દૃષ્ટિથી મોટા ભાગનાં સારસ્વત કુટુંબોની જેમ અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીની ભાવનાવાળા કે શુભનિષ્ઠાવાળા તેઓ હોય એમ દેખાય છે. કાકાસાહેબની માતા રાધાબાઈ (પૂર્વાશ્રમનાં ગોદાવરીબાઈ) શાહપુરના ભિસે કુટુંબમાં જન્મ્યાં હતાં. તેમનામાં ખાનદાનની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ વિશેષ હતો; પણ તેની સાથે જ તેમનામાં સદાચાર, પરાપકાર, મંપીલાપણું વગેરે સદૃશ્યો તરફ દૃઢ વલણ હતું. માતાપિતા બન્ને રૂઢ ધર્મમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ધરાવનારાં અને વ્રત, ઉદાપન, ઉત્સવ, તીર્થયાત્રા વગેરે આચારો બહુ જ ચીવટથી પાળનારાં હતાં.

પિતાને નોકરીને અંગે વારંવાર સ્થળાંતર કરવું પડતું હોવાથી કાકા-સાહેબના મોટા ભાઈઓને કેળવણી માટે પૂનામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. કાકા-સાહેબના બાળપણનાં પહેલાં છ વરસ મોટે ભાગે સાતારામાં સ્થિરપણે પસાર થયાં. પણ તેઓ નિશાળે જતા થયા એ અરસામાં જ તેમના પિતાની, ઍકમિનિ-સ્ટ્રેશન હેઠળનાં દક્ષિણનાં દેશી રાજ્યોના સરકાર તરફના ઍડિટર તરીકે નિમણૂક થઈ. એટલે આજે સાવંતવાડી તો થોડા દિવસ પછી મિરજ, સાંથી જતા અને વળી રામદુર્ગ કે કારવાર કે ધારવાડ, મુધોળ, જમખંડી, સાવનૂર, બેલગામ, એમ તેમને સતત ફરતા રહેવાનું આવ્યું. આથી કાકાસાહેબનું પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાનું લાણતર કોઈ એક ઠેકાણે ઠરીકામ રહીને થઈ શક્યું નહિ. આ કુમાર અને કિશોર અવસ્થાના કેટલાક બહુ જ રમૂજી અનુભવો કાકાસાહેબે પોતાની ‘સ્મરણયાત્રા’માં મનોહર રીતે વર્ણવ્યા છે. તે વાંચતાં કોઈ પણ વાચકના મનમાં અવનવા ભાવો જાગ્રત થઈને તેને પોતાનો બાલ્યકાળ ફરી નજર આગળ ખડો થયા વિના રહેતો નથી. તેની વર્ણનશૈલી એટલી હળવી હતી આબાદ અસર ઉપજાવનારી છે કે એક એક પ્રકરણ આપણી નજર આગળ એક એક જીવંતજીવંત ચિત્ર જ રજૂ કરે છે. માથુસનું પ્રધાન લક્ષણ મનન છે એ જોકે તત્ત્વતઃ સાચું છે, છતાં કાકાસાહેબ માટે તે વિશેષે સાચું લાગે છે. તેઓ મુખ્યત્વે મનોમુખ - ‘સામકોલોજિકલ ટાર્પિ’ની વ્યક્તિ છે એ ‘સ્મરણયાત્રા’ પરથી પ્રતીત થાય છે.

જ ભાઈઓ અને એક બહેન એમ સાત ભાંડુઓમાં કાકાસાહેબ સૌથી નાના હતા. તેમના બાલ્યકાળને કંઈક અંશે, અને જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મહત્વને અંશે, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બાલ્યકાળ સાથે સરખાવી શકાય. ધર-માંથી એકલા બહાર ન જવાય તે માટે વિશેષ સાવચેતી રખાતી, એટલે સોડામાં લળતાં તેમને આવડે નહિ. ધરમાં મોટા ભાઈઓનું દગાણુ આ અત્યંત

ભાઈને સહેવું પડતું જ્યાં મોટા ભાઈઓ ગમને દેહાણે ને પોતે તેમની એકનિષ્કપણે સેવા કરનાર લક્ષમણ છે એવી લાગના જણવાયેવી, અહીં, તેમના મોટા ભાઈઓએ તે તેમના મન પર જરાગર દગ્ગની હતી આ દગ્ગાણને કારણે પોતાનું માનસ સ્વપ્નતાથી વ્યક્ત કરવાની હિંમત અને આગત તેમનામા ન આવે એ જ્ઞાનાત્મિક હતું આને લીધે તેમની વર્તનની સ્વાભાવિકતા જ કઈક અને અટકી મઈ એમ કહીએ તોયે ચાલે (આજે પણ પરોક્ષશ્રિયા દિ વે દેવા એ તેમના પ્રિય સૂત્રને આધારે દેવાનું અનુકરણ કરીને કોઈને કઈ સીધેસીડું કહેવાની જરૂર હોય ત્યારે પણ આડકતરી રીતે અથવા ગર્ભિત ભાષામા કહેવાની રેવ તેમને પડેલી દેખાય છે આચાર્ય કૃપાલાની જેવા ટેલકાક હોંકા ગમે તેવું કડવું સત્ય તાજ સહજપણે તમને મંજગારી શકે છે, જ્યારે કાકાસાહેબને તેમ કરવા માટે મરજિયા થવું પડે પણ માનસશાસ્ત્રની આ ચર્ચા અહીં જ પડતી મૂકીએ) એટલે એમનું મન ખીણ દિશામા વચ્ચે તેઓ મનોરથો દોષાગના થયા, કંઈનાત્મ જો પર સવાર થઈને હિંસોળા ખાના લાગ્યા, અને આમ તેમનો જનનવિહાર વધ્યો. કુદરત, પશુપત્રી, ઓ સામે પડેલા હતા, એમલે તેમની પ્રત્યે એમનું અત્ક પંથુ વધુ આકાશ, વાદળા, તારાઓ, દનિયો, નદીઓ, જગત્ત કેન્દ્ર ધરવાદિ કુદરતી ઘટનાઓ જોઈને તેમના મનમા નવા નવા લાલો જાગતા, તેમનામા એક પ્રનારની મસ્તી ચડતી, અને તેમના કવિ આત્માને ખોગક મજનો તેમના ગદ્ય-ચોનો આ જ પાયો ગચ્છાય કાકાસાહેબે પચકાવ્યો નિર્માણ ન કયાં હોય તો તેનું કાગળ એમનું માનનિ આગસ જ હશે

નાનપણમા પિતાશ્રીની સાથે મળદયાડીમા કરતી મુનાફરીએને પરિણામે તેમ જ તીર્થધામોના યાત્રા પ્રયત્નોને લીધે કાકાસાહેબને પ્રવાસનો ભારે શોખ આવ્યો અને તે એમનો જીવનગ્રાથી બનકે જીવન જ બન્યો છે તેથી 'ચરતિ ચરતો મ્હા' એ તેમનું જીવનસૂત્ર બન્યું હોય તો તેમા શી નવાઈ?

કુટુંબમા વસ્તતા બધા પર્વો અને ઉત્સવો બહુ જ ચીવટથી અને શ્રદ્ધા ને ભક્તિપૂર્વક પળાતા હોવાથી હિન્દુ ધાર્મિક જીવનનું કાન્ય કાકા સાહેબમા દંઢ થયું તીર્થયાત્રાના પ્રયત્નો પણ અવાગનવાગ આવ્યા કરતા ચૈત્રમામનુ જોરીપૂજન, ગણેશચતુર્થી, ગોકુળ અષ્ટમી કે જન્માષ્ટમી વગેરે પ્રયત્નોએ દેવની નામગ સુગત સમવટ કરવા, માટીનું ગોકુળ કે ગણપતિની મૂર્તિ તૈયાર કરવી વગેરેમા તેમને ખૂબ રસ પડતો આને કારણે તેમની કળાની દષ્ટિ દેગવાઈ એમ અણુવા મળ છે કે, તેમના પોતાના લગ્નને પ્રયત્ને વચ મડપ સુગોખિત કરવામા પણ પોતાની કલાત્મક દષ્ટિનો તેમ જ સ્વરો

અને સરકારને માથે તેમણે કરેલું દોષારોપણ તેમને યથાગોચ્ય લાગેલું. રાણાઓનું બહારવટું તો ગોરામાં લોકકાવ્યોનો એક વિષય બની ગયો હતો. ૧૮૯૭માં રાણી વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલીના સમારંભને દિવસે પૂનાના પ્લેગ અમલદાર તરીકે ફેર વર્તાવનાર મિ. રેન્ડનું ખૂન અને તે પછીની ખૂનપરંપરા એ ત્યાર પછીનો મહત્વનો બનાવ ગણાય. આ બનાવને અંગે લખેલા લેખને કારણે લોકમાન્યને દોઢ વરસની કેદની સજા થઈ ત્યારે આખા મહારાષ્ટ્રની સહાનુભૂતિ તેમની તરફ વળે એ સ્વાભાવિક હતું. તેઓ પોતાની સજા પૂરી કરીને બહાર આવ્યા પછી કાલેલકર બાઈઓએ એક ગ્રંથ મંડળ સ્થાપ્યું. એક કટાયેલી તલવાર કચાંકથી મળી તે ફેરવવાની તાલીમ તેઓ લેવા લાગ્યા. પણ હથિયાર-બંધીનો કાયદો હોવાથી રાજનિષ્ઠ પિતાશ્રીને તલવારની જાણ થતાં તેમણે તેના કટકા કરાવ્યા અને આ મંડળનો અંત આવ્યો.

૧૯૦૨માં, એટલે કે ૧૭ વર્ષની વયે કાકાસાહેબ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં લાણુતા હતા તે વખતે તેમનાં લગ્ન શિરોડકર કુટુંબનાં લક્ષ્મીબાઈ સાથે થયાં, ૧૯૦૩માં કાકાસાહેબે મેટ્રિકની તેમ જ ગ્રુહ દાર્શનિકની એમ બન્ને પરીક્ષાઓ આપી અને પસાર કરી. આ જ વરસે પિતાશ્રી સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા અને સાંગલી રાજ્યમાં તિજોરી કામદારના હોદ્દા પર નિમાયા. કાકા-સાહેબના મોટા બાઈઓને અભ્યાસ માટે પૂને રાખી તેમણે ખાસ ખર્ચ કર્યું હતું, પણ તેમાંથી કોઈએ આગ્રી પ્રગતિ કરી ન હતી અને જીલટું મોટે ભાગે નાસ્તિકતા જ ધરમાં આણી હતી. તેથી પોતાના નાના પુત્ર દત્તને પૂને મોકલવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. પણ દત્તએ કોલેજમાં જવાની હા પકડી અને બહુ જ ચતુરાઈથી પિતાશ્રીની મંમતિ પણ મેળવી લીધી. દત્તનો ઇંગ્લેન્ડ મઈ પેસાદાર થવાનો મનસૂબો હતો. તેને એમ લાગતું કે, ચોરી ન કરાય, હજો ન દેવાય, ઇત્યાદિ નીતિનાં સૂત્રો જીવનમાં બીજે બધે લેવા પડતાં હોય, અને પાળવાં પણ જોઈએ; પણ વિદેશી સરકાર સાથેના મેળાપમાં તે બધાં પાળવાની થી જરૂર ? તેથી મોટાં મોટાં બાંધકામો કરતી વખતે કોન્ટ્રાક્ટરો પાસેથી લાંચ લઈએ તો તેનો ફટકો સરકારને વાજે તેમાં જોડું શું ? આ વિચાર સાથે દત્ત પૂને કોલેજમાં દાખલ થતા નીકળ્યો.

જે દિવસે દત્ત પૂને જ્યાં જીપકચો તે જ દિવસે તેના પિતાશ્રીને સરકારી કામ અંગે પૂને જવાનું થયું પિનાપુત્રનો મોટો મિત્રજ રોજને થયો. રાજ્ય માટે સરકારી પ્રોમિસરી મોટો ખરીદવા પિતા પૂને જતા હતા. એ નોટોની ખરીદીમાંથી થોડીક દલાલી કાઢવાની સૂચના દત્તએ પિતાશ્રીની પાસે ધીમે રીતે રજૂ કરી. પિતાશ્રીએ શાંતિથી તેને એટલું જ કહ્યું કે, ‘દલે તારે

પૂને જવાની બિલકુલ જરૂર નથી ! આવા જ પચાસ રાખીને તું આગળ લજુત્રા જવા માગતો હોય તો આપણે અહીંથી પાછા ફરીએ', એ સાંભળી દુહોનો પેલો ઇજનેર ચર્ધને ધનાઢ્ય થવાનો મનસૂબો સાવ ધોવાઈ ગયો અને પિતાશ્રી પાસેથી મળેલું આ જીવનપાથેય લઈને તે આગળ વધ્યો.

કાલેજના દિવસો

૧૯૦૩માં કાકાસાહેબ પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં દાખલ થયા. તે વખતે દેશમાં રાજકીય બાબતોમાં ત્રણ વિચારધારાઓ ચાલતી હતી તે પૈકી એકના અનુયાયીઓ હિન્દના બ્રિટિશ રાજ્યને પરમેશ્વરની બક્ષિસ માનીને તેની છત્રછાયા હેઠળ રહી વફાદાર પ્રજાજનો તરીકે પોતાની ઉત્તતિ કે સુધારણા કરવાની આશા સેવતા હતા. બીજીના અનુયાયીઓ એ પરદેશી સામ્રાજ્યનું અહીં હોવું એ દેશ પર હંડહડતો અત્યાચાર છે, તેથી તેને અફધાનિસ્તાન, નેપાળ વગેરે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો જોડે દોસ્તી બાંધીને, દેશી રાજાઓની મદદથી અથવા કાળા લશ્કર પાસે બંડ કરાવીને ઉથલાવી પાડીને સ્વરાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ એમ માનતા. જનતાની સહાનુભૂતિ અને મૂક અનુમતિ ખીજ સંપ્રદાયને હતી. પણ એ વિચારધારા સેવનારા લોકો રાજકારણમાં સાવ બાળક જેવા હતા. પોતાના તેમ જ સામાના બલાબલનું તેમને જ્ઞાન ન હતું. આ જોઈને, કાકાસાહેબ જણાવે છે કે, મને નવાઈ લાગતી. ફલજ્યોતિષ, લોક-વાયકા, આકસ્મિક ઘટનાઓ ઇત્યાદિ વિશેની ભોળી ગ્રંથ જોઈને દયા આવે એવું હતું. વાસુદેવ બળવંત ફડકેના બળવાની સ્મૃતિ હજી લોકોમાં તાજી હતી અને ફડકેના પ્રયત્નની પુનરુક્તિ કરાય એવી લોકોમાં આશા હતી. વિક્ટોરિયા રાણીની જ્યુબિલીને વખતે જ રૅડ-આયર્સનાં ખૂન થયાં હતાં તે વખતનું આખું વાતાવરણ હજી થાળે પડ્યું ન હતું.

આ બંનેથી જુદો તરી આવતો લોકમાન્ય ટિળકનો ત્રીજો પક્ષ કહી શકાય. તેમને પહેલા પક્ષ માટે પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હતો, પરંતુ ખીજનું માંડ-પણુ આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યના નાવને ગમે ત્યારે દગો દેશે એમ તેમને લાગતું. તેની સાથે દેશના જીવાનોના ઉત્સાહનો પૂરેપૂરો લાભ દેશને મળે એ વિશે તેઓ બહુ ભગરૂક હતા. આમ જનતાની માન્યતા તો એવી હતી કે, આ બંધી ખુનામરકીની પ્રવૃત્તિ પાછળ ટિળકનો જ હાથ છે; અને વિદ્યાર્થી ઓલમમાં લોકમાન્યની પ્રતિજ્ઞા તેમના ત્યાગ ને તપને લીધે ખૂબ વધી હતી. તેઓ અવારનવાર લોકમાન્યને મળતા, લોકમાન્ય પણ તેમની સાથે બહુ સંભાનપૂર્વક વર્તતા ને તેમને પ્રેરણા અને દોરવણી આપતા. જીવાન કાકા-સાહેબને આવી જ એક મુલાકાત વખતે તેમણે કહેલું કે, “ તમારું લખ્યુંતરં

હોડી દો એમ અમે કહેતા નથી; પણ ભખ્તનરની સાથે સાથે દેશની સેવા પણ કરો; અને તેમ કરતાં ફર્ટ્ સ્લાસમાં આવનાર વિદ્યાર્થીને સેકન્ડ સ્લાસમાં અથવા પાસ સ્લાસમાં આવવું પડે તો એટલો ત્યાગ તેણે દેશને માટે કરવો જોઈએ."

એટલામાં બંગલોમાં દિવસો આવ્યા, અને આખા દેશમાં વીજળાવેગે નવચેતનનું મોઝું ફરી વળ્યું. મદારાદ્રોનો છૂપો યુક્તિવાદ કે કાવતરાવાદ અને બંગાળનો ત્રાસવાદ એ બેનો મંત્રમ થયો. પંજમ તરફથી સાક્ષાત્તે રાષ્ટ્રીયતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો. અને સાક્ષ, બાલ ને પાલની ત્રિપુટીનું નામ સર્વત્ર પોકારાવા લાગ્યું. પૂનામાં સાવરકર, બાપટ વગેરેનાં કાવતરાં શરૂ થયાં. તેઓ કાકાસાહેબના સમકાલીન પણ ઘોડાક આગળના વિદ્યાર્થીઓ હતા. કાકાસાહેબ તેમના બહુ બન્યા. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, દારૂનિષેધ વગેરે ચળવળોમાં તે તેઓ હતા જ. ૧૯૦૫ના ઓક્ટોબરમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં વિલાપતી કપડાંની પહેલી દોળી બ્યારે લોકમાન્ય ટિળકના પ્રમુખપણા નીચે સાવરકરે સળગાવી, ત્યારે તેમના મંડળમાં કાકાસાહેબ જરૂર હશે એમ માની શકાય. સ્વદેશીની દીક્ષા તે તેમને તેમની કોલેજના તર્કશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રી નાના ઓક પાસેથી કેવી રીતે મળી હતી તે જાણવા જોઈએ છે. એક દિવસ તર્ક-શાસ્ત્રની પોતાની નોંધ કાકાસાહેબે બ્લેક્ટો એન્ડ સન્સ કંપનીની ફિલિયલ એક્સર્ટાઈસ મુકામ લખીને અધ્યાપક ઓકને તપાસવા આપી. બ્લેક્ટો ફિલિયલ શબ્દ ઉપર પ્રશ્નચિહ્ન કરીને નોટ પાછી આપી. બીજે દિવસે કાકાસાહેબે સ્વદેશી નોટ લખીને તેમાં બહુ ફરીયા લખી કાઢ્યું અને તે પ્રો. ઓકને બતાવી. બંને જગ્યા હતી પડ્યા અને કાકાને સ્વદેશીની મોન દીક્ષા મળી. આ જ શ્રી ઓક પાછળથી શ્રી વિજયપુરકરે સ્થાપેલી સમર્થ વિદ્યાલય નામની તળેગામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-મંસ્થાના આચાર્ય બન્યા હતા.

કાકાસાહેબના સ્વદેશી વ્રતને અગે બીજે એક પ્રસંગ નોંધવા જોવો છે. સને ૧૮૯૭ની સાલથી જ કાકાના સૌથી મોટાભાઈ સ્વદેશીનું વ્રત પાળતા હતા. કાકા તેમ જ બીજા ભાઈઓ તે વખતે તેમની ઠેકડી કરતા. પણ ૧૯૦૫માં સ્વદેશી ને સ્વરાજ્યની ચળવળ શરૂ થતાં બહુ બદલાઈ ગયું. કાકાએ મોટા ભાઈની કરેલી સ્વદેશીના આચારિકાદ્ધરે સ્વદેશી વ્રત બદલ્યું કર્યું અને છ વરસ સુધી ખાંડ ન ખાવાનો નિયમ લીધો. કપડાં તેમ જ બીજી વસ્તુઓ પણ બની શકે તેટલી સ્વદેશી વાપરવાનું શરૂ કર્યું.

દારૂના પીકાના પિકેટિંગની તે વખતની પ્રદતિ પણ જાણવા જોવી છે. દારૂડિયાને પગે પડવાને બદલે તેના પગ સખત પકડી તેને પાડી નાખવામાં

આમતો અથવા તે પામેની ગતિમા જન્ય ત્યારે તેને સારી પેરે મેથાપાક આપીને તેનો નશો ઉતારી નાખનામા આમતો ! અને તે વખતે આ મધુ શાંતિમય પિકેટિંગને નામે ચાલતું ! પિકેટરો ક્યારેક દારૂના પીપમા પેશાબ પણ કરતા ! આથી મધુ તો એ અરાજક પ્રવૃત્તિના દિવસોનું બચાન કાકા સાહેબ પોતે કરશે ત્યાર જ આપણને જાણના મળશે તેમણે તેમ જ તેમના સહાધ્યાયી ને મિત્ર આચાર્ય કૃપાવાનીજીએ એ હિલચાલમા પ્રત્યક્ષ શો ભાગ ભજવ્યો હતો તે જાણનાનું અત્યારે આપણી પાસે ખીજી સાધન નથી કૃપાવાનીજીને કરાચી, મુમર્દ કે વડોદરાની કોલેજોમા ત્યાના ગોરા પ્રિન્સિપાલોએ ક્યાંયે જ પોતે રહેના દોષા નહિ, એટલે તે છેવટે પૂને આવ્યા હતા અને ત્યાની ફર્ગ્યુસન કોલેજે તેમને મંઘર્યા હતા મહારાષ્ટ્રીઓએ બહારના લોકો સાથે મપકમા આવતું જોઈએ, તેમની સાથે મિત્રના ઝગમગ જોઈએ, એવી કાકાની મૂળથી માન્યતા અને વૃત્તિ હતી એટલે કૃપાવાની સાથે તેમની ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ અને બન્ને જહાલ ક્રાન્તિકારી રાજકારણના અનુયાયી બન્યા.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એવું લાગવાનો મલર છે કે, કાકાસાહેબના કોલેજના વરસો દેવળ રાજકીય ગાતાનગણની ઉત્તેજનામા પસાર થયા હશે, પણ એ ખ્યાલ બરોબર નથી તેમનો નિવાસેમ અને અવધાસ પણ આ જ કાળમા ઘડાયો ફર્ગ્યુસન કોલેજમા દાખલ થયા પછી તેમના પર પ્રથમ છાપ પ્રિન્સિપાલ રેન્ગવર પરાજપેની પડી, અને તેમને નાદે ચડીને તેઓ મસારસુધારાના અને નાસ્તિકવાદના કેફમા ઘેરાયા આ કેફની તાણમા તેમણે ચોટલી અને જનોઈને રંગ આપી (આ નસ્ટુઓને હિન્દુ ધર્મની દૃષ્ટિથી તે કાળે ઠેટલું મહત્તર હતું તેની આજના યુનકનર્ગને લાગ્યે જ ક પના આવે "શિખાનજી" એટલે સનાતન ધર્મનો શત્રુ મુસલમાન જ !) મદિરમા દર્શને જવું એને મહાપાતક સમજના લાગ્યા પણ તેમની તમિ જિજ્ઞાસા અને સત્યશોધક વૃત્તિનું નર્વા જુહિનાદથી સમાધાન થાય તેમ ન હતું પ્રથમ ડો. ભાડારકર અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું સાહિત્ય વાંચીને તેઓ પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ટળ્યા એમાથી જ આગળ જતા વિવેકાનંદના લખાણો વાંચવામા આવતા તેઓ આગળ વેદાન્ત તરફ વળ્યા અને તેમની મશયાત્માની વૃત્તિ ઊડી ગઈ

પૂનાનું વાતાવરણ રાજકીય દૃષ્ટિથી ગમે તેટલું જહાલ હોય, તોપણ જીવનના ખીજા ક્ષેત્રોમા બહુ જ સક્રિયત દૃષ્ટિનાળું હતું સનાતનીઓનું રૂઢિચુસ્તપણ કાલે ને પગલે મઈનેયે ખટકે તેવું હતું સમાજસુધારાની કે ધાર્મિક સુધારાની બાગતમા પૂના બહુ અનુદાર હતું પૂનાના આવા

છોડી દે એમ અમે કહેતા નથી, પણ ભણતરની સાથે સાથે દેશની સેવા પણ કરો અને તેમ કરતા ફરજિયાતમાં આવનાર વિદ્યાર્થીને સેકન્ડ ક્લાસમાં અથવા પાસ મ્યાસમાં આવવું પડે તો એટલો ત્યાગ તેણે દેશને માટે કરવો જોઈએ ”

એવામાં બગમગના દિવસો આવ્યા, અને આખા દેશમાં વીજળાવેગે નવચેતનનું મોજી ફરી નીકળ્યું મહારાષ્ટ્રનો જીવો યુક્તિનાદ કે કાનતરાનાદ અને બગાળનો નાસનાદ એ બેનો મગમ થયો. પાશ્વર્ય તરફથી લાનાજીએ રાષ્ટ્રીયતાનો ઝડો ફેરકાવ્યો અને લાલ, બાલ ને પાવની ત્રિપુગીનું નામ સર્વત્ર પોકારના લાગ્યું પૂનામાં મારરકડ, બાપડ વગેરેના કાવતરા શરૂ થયા તેઓ કાકાસાહેબના સમકક્ષીન પણ થોડાક આગમના વિદ્યાર્થીઓ હતા કાકાસાહેબ તેમના ભક્ત બન્યા સ્વદેશી, બહિષ્કાર, દારૂનિષેધ વગેરે ચળવળોમાં તો તેઓ હતા જ ૧૯૦૫ના ઓક્ટોબરમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં વિલાયતી કપડાની પહેની હોળી જ્યારે લોકમાન્ય ટિળકના પ્રમુખપણા નીચે સાનરકરે સગમની, ત્યારે તેમના મડળમાં કાકાસાહેબ જરૂર હશે એમ માની શકાય સ્વદેશીની દીક્ષા તો તેમને તેમની કોલેજના તર્કશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રી નાના ઓમ પાસેથી કેવી રીતે મળી હતી તે જણના જેવું છે એક દિનસ તર્કશાસ્ત્રની પોતાની નોંધ કાકાસાહેબે બ્લકી એન્ડ સન્સ કંપનીની ફિઝિયન એક્સર્સાઈઝ બુકમાં લખીને અધ્યાપક ઓકને તપાસના આપી ઓકે ફિઝિયન શબ્દ ઉપર પ્રશ્નચિહ્ન કરીને નોટ પાછી આપી બીજો દિવસે કાકાસાહેબે સ્વદેશી નોંધ લખીને તેમાં બધું ફરીથી લખી કાઢ્યું અને તે પ્રે. ઓકને બતાવી બને જણા હસી પડ્યા અને કાકાને સ્વદેશીની ઝોન દીક્ષા મળી આ જ શ્રી ઓક પાછળથી શ્રી વિજયપુરકરે સ્થાપેલી સમર્થ વિદ્યાલય નામની તળગામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-અસ્થાના આચાર્ય બન્યા હતા

કાકાસાહેબના સ્વદેશી મતને અંગે બીજો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે સને ૧૮૮૭ની સાલથી જ કાકાના સૌથી મોટાભાઈ સ્વદેશીનું મન પાળતા હતા માકા તેમ જ બીજા ભાઈઓ તે વખતે તેમની ટેકડી કરતા પણ ૧૮૦૫માં સ્વદેશી ને સ્વરાજ્યની ચળવળ શરૂ થતા બધું બદલાઈ ગયું કાકાએ મોટા ભાઈની કરેલી મરકરીના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સ્વદેશી મત ગ્રહણ કર્યું અને ૭ વરસ સુધી ખાડ ન ખાવાનો નિયમ લીધો કપડા તેમ જ બીજા વસ્તુઓ પણ બની શકે તેટલી સ્વદેશી વાપરવાનું શરૂ કર્યું

દારૂના પીકાના પિષ્ટિગની તે વખતની પદ્ધતિ પણ જણના જેવી છે દારૂડિયાને પણ પકવાને બહાને તેના પગ સખત પકડી તેને પાડી નાખવામાં

આવતો અથવા તે પામેલી મનીમા નવ ત્યારે તેને સારી પેઠે મેથાપાક આપીને તેનો નશો ઉતારી નાખનામા આવતો ! અને તે વખતે આ મધુ શાંતિમય પિકેટિંગને નામે ચાલતું ! પિકેટિંગે ક્યારેક દારૂના પીપમા પેશાબ પણ કરતા ! આથી નધુ તો એ અરાજક પ્રવૃત્તિના દિવસોનું બધાન કાકા સાહેબ પોતે કરશે ત્યાર જ આપણને જાણના મળશે તેમણે તેમ જ તેમના સહાધ્યાયી ને મિત્ર આચાર્ય કૃપાવાનીજીએ એ હિલચાલમા પ્રયત્ન શો ભાગ ભજવ્યો હતો તે જાણનાનું અમારે આપણી પાસે ખીજી સાધન નથી કૃપાવાનીજીને કરાચી, મુબઈ કે વડોદરાની કોલેજોમા ત્યાના ગોરા પ્રિન્સિપાલોએ કચાથે જ પીને રહેના દીધા નહિ, એટલે તે છેવટે પૂને આવ્યા હતા અને ત્યાની ફર્ગ્યુસન કોલેજે તેમને મધર્યા હતા મહારાષ્ટ્રીઓએ બહારના લોકો સાથે મપકમા આવતું જોઈએ તેમની સાથે મિનતા કેળવવી જોઈએ, એવી કાકાની મૂળથી માન્યતા અને વૃત્તિ હતી એટલે કૃપાવાની સાથે તેમની ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ અને બન્ને જહાવ ક્રાન્તિકારી રાજકારણના અનુયાયી બન્યા.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એવું લાગનાનો મભવ છે કે, કાકાસાહેબના કોલેજના વરસો કેમજ રાજકીય વાતાવરણની ઉત્તેજનામા પસાર થયા હશે, પણ એ ખ્યાલ બરાબર નથી તેમનો નિઃશપ્ત અને અભ્યાસ પણ આ જ કાળમા ધડાયો. ફર્ગ્યુસન કોલેજમા દાખલ થયા પછી તેમના પર પ્રથમ છાપ પ્રિન્સિપાલ રેન્ગવર પરાજપેની પડી, અને તેમને વાઢે ચડીને તેઓ મસાજસુધારાના અને નારિતકવાદના કેફમા ઘેરાયા આ કેફની તાણુમા તેમણે એન્ટી અને જનોઈને રમ આપી (આ વસ્તુઓને હિન્દુ ધર્મની દૃષ્ટિથી તે કાળે કેટલું મહત્ત્વ હતું તેની આજના યુવક-યુવતીને લાગ્યે જ કલ્પના આવે ‘શિખાનજી’ એટલે સનાતન ધર્મનો શત્રુ મુસલમાન જ !) મદિરમા દર્શને જવું એને મહાપાતક સમજના લાગ્યા પણ તેમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા અને સત્યશોધક વૃત્તિનું નર્મ જીહ્વાદથી સમાધાન થાય તેમ ન હતું પ્રથમ ડો ભાડારકર અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું સાહિય વાચીને તેઓ પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ઢળ્યા એમાથી જ આગળ જતા વિવેકાનંદના લખાણો વાચવામા આવતા તેઓ આગળ વેદાન્ત તરફ ઢળ્યા અને તેમની મશયાત્માની વૃત્તિ ઊડી ગઈ.

પૂનાનું વાતાવરણ રાજકીય દૃષ્ટિથી ગમે તેટલું જહાલ હોય, તોપણ જીવનના ખીજા ક્ષેત્રોમા બહુ જ સક્રિયતા દૃષ્ટિનાળું હતું સનાતનીઓનું રૂઢિચુરતપણું કમ્પે ને પગલે કાઈનેયે ખટકે તેવું હતું સમાજસુધારાની કે ધાર્મિક સુધારાની બાગતમા પૂના બહુ અનુદાર હતું પૂનાના આવા

વાનાવરણમાં રહેતા હતા ત્યારે બિંધિનચંદ્ર પાસનાં લખાણોમાં દેશભક્તિ અને સમાજસુધારો એ બેની સમૃદ્ધિ એકવાક્યના થયેલી જોઈને કાકાસાહેબને સમાધાન થયું. વિવેકાનંદ ધર્મ અને દેશભક્તિનો જે મુંઝર મેળ કર્યો હતો તેથી તેઓ ખૂબ આકર્ષાયા. હિંદની સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ઇતિહાસ, કળા કલાદિ વિષયોને અંગ્રે પૂર્વે થયેલાં જે લખાણો જોવા મળતાં, તેમાં આ દેશની હરકોઈ વસ્તુને ઉતારી પાડવાનો એક હમેશ રહેતો. તેનો પ્રતિકાર તો હિન્દી વિદ્વાનો તરફથી ક્યારનોય શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો; પણ આ જ અર-
 ૧) સામાં એ પ્રતિકારપ્રવૃત્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. હરબિલાસ સારગાનું 'હિન્દુ સુપિગિયોરિટી' (ભારતની શ્રેષ્ઠતા), આર્યસમાજના પ્રવક્તા, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને અરવિંદ ઘોષ જેમાં અગ્રણી હતા તે બંગાળની 'નેશનલ કાઉન્સિલ એન્ડ એજ્યુકેશન', સાંની જ 'કોન સોસાયટી', એ બધાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના પ્રવક્તાના પ્રતિનિધિ સમાં હતાં. ધિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રવક્તા પણ આને મદદગાર હતા. વગ્ગી, બાલસમાજ, રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદની હિલચાલો ને તેમનું સાહિત્ય, સ્વામી રામતીર્થ, આનંદ કુમાર-સ્વામી, ભગિની નિવેદિતા, હંવેલ, જેના આચાર્ય અરવીન્દનાથ ઠાકુર હતા તે બંગાળનો નૂતન કળાસંપ્રદાય, વગેરે - આ નૂતન ભારતના આત્મ-પરિચયના આગેવાનો ગણાય. આ બધાં સાધનોની મદદથી કાકાસાહેબે ભારતીય જીવનદષ્ટિ સમજી લઈને તેને આત્મસાત્ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો. (આમાંના કેટલાકનાં લખાણો તો કાકાસાહેબે એટલી હદ સુધી પચાવ્યાં છે કે એક વખત નિવેદિતાના એક લેખને તે પોતાનો છે - એ જ્ઞાનથી પોતાના સંપ્રદયમાં તેનો સમાવેશ કરવાની પણ તેમણે મંજૂરી આપી હતી !)

ઉપનિષદો અને ગીતા આ કાળ દરમિયાન જ તેમની શ્રદ્ધાનો નક્કર પાયો બની ગયાં. આ ઉદાર દષ્ટિ આપનારાં બધા દ્વારા અને તેમને જ લીધે, ધર્મસંસ્કરણ અને સમાજસુધારાને અંગેના કાકાસાહેબના ધણાખરા વિચારો ધકાયેલા છે. અને તે તેમણે એટલી હદ સુધી પોતાના કર્યા છે કે, તેમને તે તદ્દન સહજતાથી પોતાની ઢબે રચૂ કરે છે.

કાકાસાહેબ કોલેજમાં ગયા ત્યારથી તેમણે ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એના એક પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે, “તે દિવસે વસ્તુ તત્ત્વતઃ શું છે તેના વિચાર કરતાં તેનાં રૂપ રંગાદિ શુદ્ધો, રૂઝગીનાં પડોની પેઠે એક પછી એક ખરતા ગયા અને હવે એ વસ્તુનું મૂળ વસ્તુપણું, ‘તત્તા’ - અણુ હાથમાં આવી ગઈ એવી સ્થિતિ સુધી પહોંચી ગયો હોઈ એમ મને લાગ્યું. એટલામાં એકાએક ધ્યાનનો અંત આવ્યો. પણ તે

વખતથી વૃત્તિ પારમાર્થિક જની અને અનેક માનસિક ક્રાન્તિઓ અને પ્રમાદો છતાં એ પારમાર્થિકતા સ્થિર રહી છે. ”

૧૯૦૬માં કાકાસાહેબ બી.એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા. પિતાની ઇચ્છા તો હતી કે દત્ત એલએલ. બી. થઈને વકીલ બને. પણ સ્વરાજ્ય-કારણની પ્રવૃત્તિ દેશસરમાં ચાલતી હોય ત્યારે દત્તને આ વિચાર કયાંથી રુચે ? તેના મનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કે લોકશિક્ષણના વિચારો જ આવતા. છેક નાનપણથી પોતાના વર્ગના જોડીદારોને ભણાવવાનો શોખ તો કાકાસાહેબને હતો જ. પૂનાના કોલેજના દિવસોમાં વિવેકાનંદનો એક ખાનગી પત્ર તેમના વાંચવામાં આવ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે, દેશાદારનો મેં અનેક વેળા અનેક રીતે વિચાર કરી જોયો છે, પણ દરેક વખતે શિક્ષણ એ જ તેનો માર્ગ છે એવો જવાબ મને મળ્યો છે. આ પત્રથી તેમ જ અરવિંદ બાણના ‘કર્મયોગિન’ પત્રના વાચનથી કાકાસાહેબનો વિચાર દઢ થયો અને જીવણી એ જ માર્ગ જીવનકાર્ય છે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને આ દેહ અર્પણ છે, એમ તેમણે નક્કી કર્યું.

‘રાષ્ટ્રમત’ના સંચાલનમાં

તેથી બી.એ થયા પછી કણાંટકના આગેવાન લોકસેવક શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાડેના સૂચનથી બેલગામમાં ‘ગણેશ વિદ્યાલય’ નામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલનનું કામ રૂપિયા આઠનું માસિક વેતન સ્વીકારીને તેમણે હાથમાં લીધું. પણ ત્યાંનું પ્રતિવિરોધી સનાતની વાતાવરણ પમંદ ન પડવાથી એક વરસની અંદર જ તેમણે એ કામ છોડી દીધું. આમ પોતાને અનુકૂળ આવે એવું કામ ન મળવાથી તેઓ વચગાળાના વખતમાં પિતાશ્રીના આગ્રહને વશ થઈને કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માટે મુંબઈ ગયા, અને ૧૯૦૮માં તેમણે પહેલી એલએલ.બી. ની પરીક્ષા આપી ને તેમાં પાસ થયા. એ જ અરસામાં તેમનાં માતા ગુજરી ગયાં, ઇંગ્લંડમાં કર્જન વાચલીનું ખૂન થયું અને લોકમાન્ય ટિળકને છ વરસની સખત કેદની સજા થઈ. કાકાસાહેબે બીજી એલએલ.બી.ની ટર્મ પણ લરી હતી. પણ રાજકીય વાતાવરણમાં ઉત્તેજના વધી. એ ઉત્તેજિત વાતાવરણને યોગ્ય દિશાદોરવણી આપવા માટે, તેમ જ સુરતની મહાસભા પછી રાષ્ટ્રીય વિચારોના પ્રચારને માટે મહારાષ્ટ્રમાં એક સ્વતંત્ર દૈનિકની જરૂર છે એમ સર્વને લાગતું હતું. તેથી તે જરૂર પૂરી પાડવા માટે ‘રાષ્ટ્રમત’ નામનું એક દૈનિક મુંબઈમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેમાં ગંગાધરરાવની સરદારી હેઠળ કાકાસાહેબ સંપાદક

મહાત્મા જોડાયા અને તેમણે લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું. ‘રાષ્ટ્રમત’ના પ્રેસની ગોળવણી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોકમાન્ય ટિળકને છ વર્સની સજા ફરમાવી તેમની જાહેશમાં સ્વામીજી મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય હિંમતવાળા આથી અસલ વગ્ન થઈ ગઈ એ રીતે બમણેલુ વાનાવરણ હેઠળે લાવવાનું કામ પણ ‘રાષ્ટ્રમત’ પર જ કરવાનું હતું. ‘રાષ્ટ્રમત’ ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું અને તેનો અચાર્જ કે મામડાઓ સુધી પહોંચી ગયા.

‘રાષ્ટ્રમત’ પ્રથમ નીકળ્યું ત્યારે થોડા જ વખતમાં અર્થના બોમ્બને લીધે તે દેવાળું કાગળે કે શુ, એમ લાગવા માડ્યું હતું પણ મગધગંગા દેશપડીએ આખા પ્રાતઃપાઠ દત્તોપત આપડે, વીર વામનગવ ગોપાળરાવ એગલે, હરિભાઈ કાગ્ડ વગેરે મહાગણને પાછળથી સુપરિચિત થયેલા સુનદા માણસોને ગ્રંથ સેવક તરીકે બોલાવ્યા અને તેમની મદદથી હાલુ બહુ જ સગસ રીતે ચલાયું ત્યાંનું વાતાવરણ એટલું અરુ હતું કે લોકો તેને ‘રાષ્ટ્રમત’ને બદલે ‘રાષ્ટ્રમત’ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા બધા જ ગ્રંથ સેવકો એ ધાર્મિક મઠની લાવનાથી રહેતા હતા ત્યાં જ ૧૭-૧૮ વર્ષના જુવાન સ્વામી આનંદ એ દિવસ દેશસેવાનું કામ કરવા માટે આવી ચલા ‘રાષ્ટ્રમત’ની ગુજરાતી આવૃત્તિ કાઢવાનો નિયત હતો અને તે કામને માટે તેમને બોલાવનારા આવ્યા હતા મરાઠી અને ગુજરાતી બંને ભાષાઓ પર ગ્રંથો આગ કાળુ ધરાવે છે કાકાની સાથે તેમને સૌથી વધારે કાન્યુ અને કામ તેમના મોટા ભાઈ મન્યા.

જેસનના જૂનનો પ્રેસ બહુ લાભો આપ્યો અનેક વ્યક્તિઓ અને નરથાઓ વિશે મગ્ગાર વહેમાઈ હતી એમ્લે ‘રાષ્ટ્રમત’ પર તેની કીધની નજર પડે તેમા મની નવાઈ નહોતી એ પાને ‘રાજગ્રા’ થઈ — તે બધ પડ્યું

મહાગણના ક્રાન્તિકારી મહાત્મા સાથે મપર્ક બધાયો હતો તેની સાથે એક તરફ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડત ચલાવનાર કર્મવીર પ્રાધી તરફ અને બીજી તરફ ક્રાન્તિમાંથી નાસીપાસ થઈને ચેનમાર્ગ તરફ વળેલા અન્નિદ દોડ તરફ આ જ કાળમાં પોતાને ખાસ આકર્ષણ જન્મ્યાનું કામસાહેબ જણાવે છે તે ઉપરાંત આ જ અગ્રતામાં કામસાહેબ સ્વામી રામતીર્થના લખાણોનો અભ્યાસ કરતા હતા એટલે એમણે તથા તેમના

• નારિકના કલેક્ટર જેસનના જૂનના સમાચાર માર્ગ પણ જેને રટરાનથી ચાવીસ માઈલ દૂર આવેલા મારા ગામમાં ‘રાષ્ટ્રમત’ મારફતે જળ્યાનું મને મોકલ્યું થાદ — —પા

બેલગામના મિત્ર શ્રી ગુણાજીએ સ્વામી રામતીર્થનું ચરિત્ર અને તેમના લેખ-મંત્રહતો એક ભાગ મુંબઈના ' માસિક મનોરંજન ' મારફતે પ્રકાશિત કર્યો. આ જ કાકાસાહેબનું પહેલું પુસ્તક છે.

ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય

એ જ અરસામાં વડોદરાથી ત્યાના બેરિસ્ટર કેશવરાવ દેશપાંડેએ પોતે શરૂ કરેલા ' ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય ' માટે એક માણસની માગણી કરી. કાકાના એક મિત્રે ત્યાં જવાનું કબૂલ કર્યું હતું અને તેઓ ત્યાં જઈને રહ્યા પશુ ખરા. પશુ પાછળથી પોતાના ભાઈના કહેવાથી તેઓ ત્યાંથી ખસી ગયા, આ કાકાને રુચું નહોતું અને તેથી તેમણે પોતે જ વડોદરે જવાનું સ્વીકાર્યું. વડોદરા જવાની પાછળ એક બીજો વિચાર પણ તેમના મનમાં હતો મગાડાઓના ઇતિહાસ વિશે કાકાસાહેબને પૂરેપૂરું અભિમાન હતું અને છે. તેમના એક પૂર્વજે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ રામણા કિલ્લાની કિલ્લેદારી પણ કરી હતી તેમ છતાં મગાડાઓએ કરેલી જૂસો કે અન્યાયોની બાબતમાં તેઓ અધ ન હતા અને મગાડાઓએ ગુજરાતને વખતોવખત લૂંટીને જે રંજત અને અન્યાય કર્યા હતા તે તેમને હંમેશા ખટકતાં. ખાસ કરીને તો બંગલગંની ચળવળ પછી આખા હિંદમાં જે એક નવીન જીવન નિર્માણ થયું હતું તેને પૂરેપૂરું રાજીવ્યાપી બનાવવું હોય તો પ્રાત પ્રાતની વચ્ચેના દુઃખદ સ્મરણો ભુલાર્થે જાય અને તેમની વચ્ચે શુભ ભાગણી અને ભાઈ-ચારો કેળવાય એ જરૂરનું છે, એ ભાનથી તેમ જ પોતાના મિત્રે અણીને વખતે દગો દીધો તેથી પોતાની બેઠડી ફરજ સમજીને કાકાસાહેબે ગુજરાતમાં કામ કરવા જવાનું શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેનું આમંત્રણ ઊલટથી સ્વીકારી લીધું વર્ષ ૧૯૦૮માં કાકાસાહેબના માતા ગુજરી ગયા બાદ આ વરસે તેમના પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું. એટલે ધરતું આકર્ષણ પણ ઓછું થયું હોય તો નવાઈ નહિ.

આવી રીતે ગુજરાતને પોતાનું સેવાક્ષેત્ર બનાવી કાકાસાહેબ ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે માસિક રૂપિયા ચાલીસનું વેતન સ્વીકારી વડોદરે આવ્યા આ મંસ્થા પ્રથમ નર્મદા નદીને કિનારે ચાણોદ નજીક આવેલા ગંગનાથ પાસે હતી; ત્યાંથી પાછળથી વડોદરે લાવવામાં આવી હતી. સંસ્થાના મંચાલક દેશપાંડે સાહેબ (શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેને બધા ' સાહેબ ' કહીને બોલાવના) ગાંધીજીના સમકાલીન હતા. બન્ને વિદાયતમાં એકઠા થયેલા, ઉપરાંત શ્રી દેશપાંડે શ્રી અરવિંદના પણ સાથી હતા, અને

મંડળમાં જોડાયા અને તેમણે લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું. 'રાષ્ટ્રમત'ના પ્રેસની જોડવણી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોકમાન્ય ટિળકને ૭ વરસની સજા ફરમાવી તેમની બહારદેશમાં સ્થાનગી કરી. મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ આથી અરતવ્યસ્ત થઈ ગઈ. એ રીતે બગેરું વાતાવરણ ઠેકાણે લાવવાનું કામ પણ 'રાષ્ટ્રમત' પર જ કરવાનું હતું. 'રાષ્ટ્રમત' ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું અને તેનો અવાજ ઠેક ગામડાંઓ સુધી પહોંચી ગયો.*

'રાષ્ટ્રમત' પ્રથમ નીકળ્યું ત્યારે થોડા જ વખતમાં ખર્ચના બોમ્બને લીધે તે દેવાળું કાઢવું પડ્યું, એમ લાગવા માંડ્યું હતું. પણ ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ આખા પ્રાંતમાંથી દત્તોપત આપડે, વીર વામનગવ, જોષાણરાવ ઝોગલે, હરિભાઈ ફાટક વગેરે મહારાષ્ટ્રને પાછળથી સુપરિચિત થયેલા યુનંદા માણસોને સ્વયંસેવક તરીકે બોલાવ્યા અને તેમની મદદથી હાપું બહુ જ સરસ રીતે ચલાવ્યું. ત્યાંનું વાતાવરણ એટલું સારું હતું કે લોકો તેને 'રાષ્ટ્રમત'ને બદલે 'રાષ્ટ્રમત'ના નામથી ઝોળખવા લાગ્યા. બધા જ સ્વયંસેવકો એક ધાર્મિક મંથની લાવનાથી રહેતા હતા. ત્યાં જ ૧૭-૧૮ વર્ષના છુવાન સ્વામી આનંદ એક દિવસ દેશસેવાનું કામ કરવા માટે આવી ચઢ્યા. 'રાષ્ટ્રમત'ની શુજગતી આદર્શ કાલવાનો વિચાર હતો. અને તે કામને માટે તેમને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. મરાઠી અને શુજરાતી બન્ને ભાષાઓ પર સ્વામી સારો કાબૂ ધરાવે છે. કાકાની સાથે તેમને સૌથી વધારે ફાવ્યું અને કાકા તેમના મોટા ભાઈ બન્યા.

જેઠસનના ખૂનનો કેસ બહુ લાંબો ચાલ્યો. અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ વિશે સરકાર વહેમાઈ હતી. એટલે 'રાષ્ટ્રમત' પર તેની ક્રોધની નજર પડે તેમા કશી નવાઈ નહોતી. એ પત્રને 'રામચંદ' થઈ — તે બંધ પડ્યું.

મહારાષ્ટ્રનાં ક્રાન્તિકારી મંડળો સાથે મંથક બંધાયો હતો તેની સાથે એક તરફ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડત ચલાવનાર કર્મવીર ગાંધી તરફ અને બીજી તરફ ક્રાન્તિમાંથી નાસીપાસ થઈને યોગમાર્ગ તરફ વળેલા અરવિંદ ઘોષ તરફ આ જ કાળમાં પોતાને ખાસ આકર્ષણ જન્મ્યાનું કાકાસાહેબ જણાવે છે. તે હિંદુસ્તાન આ જ અરસામાં કાકાસાહેબ સ્વામી રામતીર્થનાં લખાણોનો અભ્યાસ કરતા હતા. એટલે એમણે તથા તેમના

* નારિકતા કલેક્ટર જેઠસનના ખૂનના સમાચાર કોઈ પણ રેલવે સ્ટેશનથી ચાલીસ માઈલ દૂર આવેલા મારા ગામમાં 'રાષ્ટ્રમત' મારફતે જલ્દયાનું મને ચોક્કસ માદ છે. —ખાં.

બેલગામના મિત્ર શ્રી ગુણાજીએ રામી રામતીર્થનું ચરિત્ર અને તેમના લેખ મગ્નહનો એક ભાગ મુખર્ષિના 'માસિક મનોરંજન' મારફતે પ્રકાશિત કર્યો આ જ કાકાસાહેબ પહેલું પુસ્તક છે

ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય

એ જ અરસામા વડોદરાથી લાના બેરિસ્ટર કેશનરાવ દેશપાંડેએ પોતે શરૂ કરેલા 'ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય' માટે એક માણસની માગણી કરી કાકાના એક મિત્રે ત્યાં જવાનું કબૂલ કર્યું હતું અને તેઓ ત્યાં જઈને રહ્યા પછી ખરા પછી પાછળથી પોતાના ભાઈના કહેવાથી તેઓ ત્યાંથી ખસી ગયા, આ કાકાને દુઝ્યું નહીં અને તેથી તેમણે પોતે જ વડોદરે જવાનું સ્વીકાર્યું વડોદરા જવાની પાછળ એક બીજો પ્રિયાર પછી તેમના મનમા હતો મગાધઓના ઇતિહાસ વિશે કાકાસાહેબને પૂરેપૂરું અભિમાન હતું અને છે તેમના એક પૂર્વજે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ રામણા કિલ્લાની કિલ્લેદારી પછી કરી હતી તેમ છતાં મરાઠાઓએ કરેલી ભૂલો કે અન્યાયોની બાબતમા તેઓ અંધ ન હતા અને મરાઠાઓએ ગુજરાતને રખતોરખત લૂટીને જે રત્નક અને અન્યાય કર્યા હતા તે તેમને હંમેશા ખુબ્બતા ખાસ કરીને તો બગમગની ચળવળ પછી આખા હિંદમા જે એક નવીન જીવન નિર્માણ થયું હતું તેને પૂરેપૂરું રાજીવ્યાપી બનાવવું હોય તો પ્રાત પ્રાતની રચ્ચેના દુખદ સ્મરણો ભુલાઈ જાય અને તેમની વચ્ચે શુભ લાગણી અને ભાઈ ચારો કેળનાય એ જરૂરનું છે, એ લાનથી તેમ જ પોતાના મિત્રે અણીને વખતે દગો દીધો તેથી પોતાની બેનડી ફરજ સમજીને કાકાસાહેબે ગુજરાતમા કામ કરવા જવાનું શ્રી કેશનરાવ દેશપાંડેનું આમંત્રણ ઊલટથી સ્વીકારી લીધું ૧૮૦૮મા કાકાસાહેબના માતા ગુજરી ગયા બાદ આ વરસે તેમના પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું એટલે ઘરનું આકર્ષણ પછી ઓછું થઈ હોય તો નનાઈ નહિ

આવી રીતે ગુજરાતને પોતાનું સેનાક્ષેત્ર બનાવી કાકાસાહેબ ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે માસિક રૂપિયા ચાલીસનું વેતન સ્વીકારી વડોદરે આવ્યા આ સંસ્થા પ્રથમ નર્મદા નદીને કિનારે ચાણોદ નજીક આવેલા ગંગનાથ પાસે હતી, ત્યાંથી પાછળથી વડોદરે લાવનામા આવી હતી મરથાના સચાવક દેશપાંડે સાહેબ (શ્રી કેશનરાવ દેશપાંડેને બધા 'સાહેબ' કહીને બોલાવતા) ગાંધીજીના સમકાલીન હતા બન્ને વિદ્યાવતમા એકઠા થયેલા, ઉપરાંત શ્રી દેશપાંડે શ્રી અરવિંદના પછી સાથી હતા, અને

તેમના જ યોગમાર્ગના અનુયાયી હતા. વડોદરા રાજ્યમાં એક લાંબા હોદ્દા પર તેઓ કામ કરતા હતા અને ગંગનાથ વિદ્યાલયની બધી આર્થિક જવાબદારી તેઓ જ સંભાળતા. મંસ્થાનું વાતાવરણ કુટુંબ જેવું કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન હતો. કાલેલકરને 'કાકા', ફડકેને 'મામા', હરિહર શર્માને 'અણ્ણા' વગેરે ઉપાધિઓ કીર્તુણિક વાતાવરણની નિદર્શક હતી. સૌ કોઈને દેશપાંડે પ્રત્યે અત્યંત આદરની લાગણી હતી.

વડોદરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકેની કારકિર્દી દરમિયાન હબસી નેતા બૂકર ટી. બોશિંગ્ટનની જે ચોપડીઓ 'અપ ફ્રોમ રસેવરી' (આત્મોદ્ધાર) અને 'માઈ લાઈફ એન્જ્યુકેશન' (મારી વ્યાપક ડેળવણી) કાકાસાહેબના વાંચવામાં આવી અને તેમની રાષ્ટ્રીય ડેળવણી વિશેની કલ્પના વધારે વિકસિત અને વ્યાપક થઈ, એ જે ચોપડીઓના લાપાંતરમાં મદદ કરવાની સાથે રાષ્ટ્રીય ડેળવણીના મૂળમૂલ સિદ્ધાન્તોનો મૂળમૂલ વિચાર અહીં જ થયો. ડેવળ દેશાભિમાન કે રાજકીય ક્રાન્તિની પૂર્વતેયારી એટલે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નથી. પણ ભારતીય મંડુકીના પાયા ઉપર વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું નવેસર અચૂતર કરવાનું છે; અને એમાં ડેવળ છુદ્ધિનો નહિ પણ કલાકૌશલ્ય તેમ જ ઉદ્યોગક્રમરતો વિકાસ કરવાનો હોય છે, એ વાતનું તેમને દર્શન થયું.

આ બેઉ પુસ્તકો કાકાસાહેબને એટલા બધાં ગમી ગયાં કે 'મારી વ્યાપક ડેળવણી'ના તેમના મિત્રે કરેલા મરાઠી અનુવાદને એક શરૂઆતની પ્રસ્તાવના ઉપરાંત પ્રકરણ દીઠ સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના લખીને લેખકનું હાઈ સ્પષ્ટ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

હિમાલયની યાત્રાએ

ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય ઉપર બ્રિટિશ સરકારની આમેય વકદહિ તો હતી જ. પણ બાહ્ય સંચાળના તેમને પોતાના રાજ્યમાં સહેજે દાખલગીરી કરવા દે એવા ન હતા. પણ ૧૯૧૧માં દિલ્હી દરબાર લરાયો તે વખતે બાદશાહ પંચમ જ્યોર્જને સલામ ભરતી વખતે તેઓ પૂરતા નમ્યા નહિ અને મહાજ્ઞ કરતી વખતે સમ્રાટને પીઠ જતાથી એ મોર અપરાધ માટે તેમના પર શહેનશાહની સરકારનો ખોફે જિતયો. એટલે ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય વિખેરવામાં આવ્યું, દેશપાંડે સાહેબને સૂખાની નોકરી પરથી નિવૃત્ત થવું પડ્યું, અને બધું વેરણુછેરણુ થઈ ગયું. સંસ્થાના શિક્ષકોએ સ્વતંત્રપણે સાળા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમને વિદ્યાર્થી જ મળ્યા નહિ.

“પૈસા કે સાધનો લીખ માગીને મેળવી શકાય. પણ વિદ્યાર્થીઓ થોડા જ એ રીતે મળે ?” એટલે કાકાસાહેબે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રને ઘેર પહોંચાડ્યાં, ગોવા તથા મહારાષ્ટ્રનું છેવટનું દર્શન કરી લીધું અને ૧૯૧૨ના એપ્રિલ માસમાં કાશીયાત્રાનું નામ દર્ધને તેઓ ઉત્તરના પ્રવાસે નીકળી પડ્યા. મુંબઈ, વડોદરા, જળણપુરને માર્ગે તે પ્રયાગ ગયા. ત્યાં ત્રિવેણી મંડપમાં પિતાનાં દૂલ પધરાવીને તેમણે શ્રાદ્ધ કર્યું. ત્યાંથી વારાણસી અને ગયા જઈને ત્રિશ્યળીની યાત્રા પણ તેમણે પૂરી કરી. તેમની સાથે રામદાસી સંપ્રદાયના ‘મરઢે’ મઠના અધિપતિ અનંતજીવા હતા. ત્રિશ્યળીની યાત્રા પૂરી કરીને કાકાસાહેબ પોતાને જીવનની પ્રેરણા આપનાર રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદના ખેલૂક મઠ ગયા; જંકિમ, અરવિંદ, રવીન્દ્રનાથની જંગમૂર્તિનાં તેમણે દર્શન કર્યાં. અનંતજીવા જે સંપ્રદાયના હતા તેનો મુખ્ય મઠ અયોધ્યામાં હોવાથી તેમની સાથે પોતે ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી સ્વામી આનંદને હિમાલયના પ્રવાસે સાથે લેવા માટે આલમોડા ગયા. અહીંથી એ ત્રણનો રીતસરનો પ્રવાસ શરૂ થયો. હિમાલયમાં બે અઢી વરસ ગાળી લગભગ અઢી હજાર માર્ઈલની તેમણે પગપાળા મુસાફરી કરી. ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદારનાથ, બદરીનાથ વગેરે તીર્થધામોની તેમણે મુલાકાત લીધી, નિરાંતે ચિંતનનિરીક્ષણ કર્યું અને ૧૯૧૩માં બદરીનાથની યાત્રા પૂરી કરી તેઓ જ્યાં આલમોડાથી પ્રવાસની શરૂઆત કરી હતી ત્યાં પાછા આવ્યા અને ત્યાં શ્રી સ્વામીની વિદાય લઈને નીચે જિતયાં. આ પ્રવાસ દરમિયાન શ્રી જીવતરામ કૃપાલાની પણ રત્નઓના દિવસોમાં તેમની સાથે જોડાતા. પરંતુ ‘હિમાલયના પ્રવાસ’નો સાર અહીં આપવાનો ઉદ્દેશ નથી. વાચકે તે પુસ્તક જતે જ વાંચી લેવું ઘટે. તેમાં આપણી સંસ્કૃતિનાં અમર ધામોનાં બહુ જ સુંદર ચિત્રો તેને જોવાનાં મળશે.

એ જ વરસે (૧૯૧૩ માં) કાકાસાહેબે કૃપાલાની, સ્વામી આનંદ, યોગાનંદ વગેરેની સાથે નેપાળની યાત્રા કરી અને રવીન્દ્રનાથના શાંતિ-નિકેતનની પણ મુલાકાત લીધી. અહીં પણ મારે અમુક વખત ગાળવો જોઈએ એમ તેમણે તે વખતે પોતાના મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું.

હિમાલયનો પ્રવાસ કર્યા પછી એક-બે ઠેકાણે ફરીકામ બેસી ધ્યાન સાધનાનો પણ કાકાસાહેબે અનુભવ લીધો.

આમ હિમાલયમાં ચિંતન, મનન, ધ્યાન, સાધના, નિરીક્ષણ વગેરેથી સમૃદ્ધ થયા પછી કાકાસાહેબે જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓ, તેમ જ હિંદની સંસ્કૃતિનાં આધુનિક ધામોની મુલાકાત લીધી. પ્રથમ તેમણે હરદ્વાર પાસે આવેલા સનાતનીઓના ઋષિકુલના મુખ્ય અધિક્ષાતા તરીકે,

છએક મહિના કામ કર્યું, ત્યાર બાદ આર્થસમાજીઓનું કાગડી ચુરુકુવ, વૈષ્ણવોનું આચાર્યકુલ, સારતખત પ્રેમધર્મી રામ મહેન્દ્રપ્રતાપનું પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વશ્રદ્ધ પ્રતિનિધિ કલાધર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું શાંતિનિકેતન, જીવતરામ કૃપાલાની, ચોધરિરામ ગિદવાની, નારાયણ મલકાની જેવા મિત્રોએ ચલાવેલો સિંધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ વગેરે સ્થાનો તેઓ જોઈ આન્યા, અને એમની કેટલીકનો આતરણાલ્પ અનુભવ મેળવના માટે ત્યાં તેમણે કેટલોક વખત જનામદારીનું કામ પણ કર્યું.

સિંધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના અધિષ્ઠાતા ચોધરિરામ ગિદવાની હતા તે મૂળે અચાર્ય કૃપાલાનીના શિષ્ય કૃપાલાની ગિદારની મુઝફ્ફરપુરની કોલેજમાં અધ્યાપક હતા મલકાની પણ તેમની સાથે હતા મલકાની મારફતે કૃપાલાની ચોધરિરામને આશ્રમની પ્રવૃત્તિ ચલાવના માટે પૈસા મોકલાવતા કાકાસાહેબ હાજમગ્ર છ મહિના આ આશ્રમમાં રહ્યા ત્યાંથી તેઓ શાંતિનિકેતનનો અનુભવ લેવા માટે બીજી વાર ત્યાં ગયા અને છએક મહિના ત્યાં તેમણે ‘દત્તાત્રેયમાધુ’ નામથી શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું કૃપાલાનીજીના લાનીમ ગિરધારી તેમની સાથે હતા શાંતિનિકેતનમાં છ માસ ગાળ્યા પછી કૃપાલાનીજી તથા ગિરધારી સાથે કાકાસાહેબે બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ કર્યો ત્યાંના રગૂન પેટ, માંડલે વગેરે મોટા મોટા સ્થળો જોયા અને બ્રહ્મદેશના લોકજીવનનું પણ નિરીક્ષણ કર્યું તેનો અહેવાલ ‘બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ’ નામના નાનકડા પુસ્તકમાં તેમણે આપ્યો છે.

એ જ અરસામાં પડિત મદનમોહન માવનીય હિંદુ યુનિવર્સિટીનો પાથો નાખતા હતા તેમની સાથે એક અચાત સાધુના વેશમાં કાકાસાહેબે ખૂબ વિચારવિનિમય કર્યો જે વિવેકાનંદના કેળવણી વિષયક સૂત્રથી તેમણે કોલેજ પછી જીવનની શરૂઆત કરી હતી એ જ સૂત્રની તેમને વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થઈ અને ‘રાષ્ટ્ર ઔપડીમાં નસે છે’ એ વિવેકાનંદના જ સૂત્રનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો.

ગાંધીજી સાથે મુલાકાત

કાકા શિક્ષક તરીકે શાંતિનિકેતનમાં કામ કરતા હતા તે દરમિયાન જ દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલી ગાંધીજીના આશ્રમની મઠળી સાથે તેમનો પરિચય થયો પાછળથી તેમને ગાંધીજીનો મેળાપ પણ ત્યાં જ (૧૯૧૫ના રૈલુઆરી માસમાં) થયો ગાંધીજીનું ‘હિંદ સ્વરાજ’ કાકાસાહેબે વાંચ્યું હતું અને તેની તેમના મન પર બહુ જીડી ઝાપ પડી હતી તેમાં જીવનનું સંપૂર્ણ દર્શન આવી ગયું છે એમ તેમણે જોયું હતું, અને તેના અધિષ્ઠાતા પર કેળવણીનું

એક સમગ્ર અને સ્વતંત્ર તંત્ર રચી ચકાશે એમ તેમને લાગ્યું હતું. ગાંધીજી સાથે કાકાસાહેબની ખૂબ છૂટથી વાતો થઈ તેમા સય અને અહિંસા કે સત્યાગ્રહ, મુખ્ય હોય તો તેમા નવાઈ શી? કાકાસાહેબે ગાંધીજીને ખૂબ ચકાસી જોયા, તેમની સારી પેઠે હઠક કાઢી તેમને અનેક અટપટા પ્રશ્નો તેમણે પૂછ્યા. પાયખાનાથી માંડીને પરમેશ્વર સુધીના બધા નિષયોની ગાંધીજી સાથે તેમણે ચર્ચા કરી આરોગ્યની ચર્ચા કરતા માણસને જોરાક જરોખર પડ્યો હોય તો તેનો નિર્દર્શક આડો કેવો હોય, એવા કાકાસાહેબના પ્રશ્નના જવાબમા તે બકરીની લીડી જેવો હોય છે એવો ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો હતો, એમ કાકાસાહેબ જણાવે છે બા અને બાપુની ખુલામા એકબીજાની લગભગ પધારીઓ પાથરેલી જોઈને તેમના નિખાવસ અને પરિન જીવનની કાકાસાહેબ પર સારી અસર થઈ 'There is a skeleton in every closet' એ કહેવત પ્રાકૃત માણસોને લાગુ પડતી હશે, પણ અહીં તો આ એક એવો પુરુષ છે કે જે પેરકલના કહેના પ્રમાણે કાચના ઘરમા રહેવાને તૈયાર છે અને તેમ રહેવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે છે, એવો કાકાસાહેબનો ગાંધીજીને વિશે અભિપ્રાય બધાયો હોય તો નવાઈ નહિ આ મુલાકાતને પરિણામે કાકા સાહેબની કાન્તિનાદી અગજકતામાંથી શ્રદ્ધા જોડી ગઈ ને તેઓ ગાંધીજી પ્રત્યે આકર્ષાયા. પોતાના ભાનિ નાયકના આવી રીતે હઠક કાઢવા પછી કાકાસાહેબે પોતાના મિત્ર કૃપાવાનોને કાગળ લખીને બાપુને મળવા બોલાવ્યા. હરિહર શર્મા, ચિતામણિ શાસ્ત્રી અને તે ગાંધીજી સાથેના શાંતિનિકેતનમા જ હતા એટલે વડોદરાના ગગનાથ ભારતી વિદ્યાલયના સાથીઓનો પણ તેમણે બાપુજી સાથે પરિચય કરાવ્યો. ગાંધીજી શાંતિનિકેતન આનીને રહ્યા પછી થોડા જ દિવસમા તેમના રાજકારણના ગુરુ ગોખલેનું મૃત્યુ થયું એટલે તેમને પૂતા દોડી જવું પડ્યું. ત્યાંથી તેઓ પાછા શાંતિનિકેતન આયા તો ત્યજતે તેમની પ્રેરણાથી શાંતિ નિકેતનમા આળીસ દિવસ સુધી સ્વાનવબનનો પ્રયોગ કરનામા આયો તેમા દીનમધુ એન્ડ્રૂઝના સાથી મરહૂમ પિયર્સને ખૂબ જ ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો. કવિશ્રીએ બહારગામથી આ-યા પછી એમા જ સ્વરાજ્યની ચાવી છે એમ કહી એ પ્રયોગને વધાવેલો. કાકાસાહેબે સ્વીન્ડનાથનું 'કાલ્ચુની' પણ એ જ ત્યજતે સાંભળ્યું. આમ સ્નાત્રથી ઉદ્યોગ અને મરકાગિતા — કેમરણીના બે ધ્રુવો એ બન્નેનો પરિચય તેમને તે ત્યજતે થયો.

ગાંધીજી સાથે મુલાકાત થઈ તે પહેલા કાકાસાહેબનું શાંતિનિકેતનમા રહેવાનું લગભગ નક્કી થયું હતું તેમને માટે નોખું ઘર બાંધવાની નાત પણ

થઈ ચૂકી હતી પરંતુ ગાંધીજીના સંપર્ક પછી તેમનો વિચાર બદલાયો ને શાંતિનિકેતન પોતાને નહિ ફાવે એમ તેમણે જોયું.

અરસપરસ વિરોધી દેખાતી બંધી વસ્તુઓની સાથે હું સમગ્રને મારામા આનરી લઈ છું I confused the whole, I contain the wholeની કવિ ઉચિત નિધા કાકામા પૂરા પ્રમાણુમા હતી એ વૃત્તિ કલ્પનાપ્રવાન કળા કાવ્ય વગેરેમા જ ચાલી શકે વ્યવહારમા તે પરિણામકારક રીતે કામ ન કરી શકે શાંતિનિકેતનના વસવાટ દરમિયાન આ વૃત્તિ જ કાકામા પુષ્ટ થઈ હતી. તેઓ રવીન્દ્રનાથની સરકૃતિ, સાહિત્ય, કવિતા, વગેરેના ઉપાસક બનેલા હતા પશ્ચુ હિન્દની સ્વતંત્રતાની અદ્ભુત ભાવના તેમના અંતરમા સગમતી હતી તેથી ગાંધીજીનો ભેટો થતા જ તેઓ તેમની પ્રત્યે આકર્ષાયા, ને આ જ આપણને પેલી પાર લઈ જવા સમર્થ છે એ અદ્ભુત તેમનામા પેદા થઈ આશ્રમમા આપ્યા પછી તેઓ કર્મયોગની પાર્થિવ ભૂમિકા પર કામ કરવા પ્રેરાયા, એ ભૂમિકા પર અસરકારકપણે કામ કરવા માટે અમુક વસ્તુઓનો સ્વીકાર અને ખીજનો ત્યાગ કરવાની આવડત જરૂરી હોય છે ગાંધીજી હકલકતા કર્મયોગી રહ્યા તેથી માનસિક ભૂમિકા પર ગમે તેટલો વિશાળ સમભાવ ધરાવતા હતા પાર્થિવ ભૂમિકા પર સ્વીકાર અને ત્યાગની નીતિ અખલ્સાર કરીને જ તેઓ ચાલે છે-ચાલી પશ્ચુ શકે એની રીતે અમુકનો સ્વીકાર અને અમુકનો ત્યાગ ગાંધીજીના દોરાયા કાકાને કરવો જ પડ્યો છે સાહિત્ય, કળા, સંસ્કારપ્રધાન ફેળવણી પરથી ત્યાગોદ્યોગપ્રધાન અને હિંદ મૂલો દ્યોગપ્રધાન ફેળવણી પર આનવામા આ જ રહસ્ય રહેલું દેખાય છે પશ્ચુ આપણે અહીં કાકાના જીવનના કેટલાક તબક્કા વટાવીને આગળ વધી ગયા છીએ એટલે ફરી પાછા વળીએ

*

૧૯૧૫ના ડિસેમ્બર મહિનામા મુખર્ષિમા રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઈ તે વખતે કાકાસાહેબને ગાંધીજીની ફરી મુલાકાત થઈ દરમિયાન એ જ વરસના મે મહિનામા અમદાવાદ નજીક કોચરળ પાસે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરીને અમદાવાદને પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવી દીધું હતું.

હિમાલયની યાત્રા શરૂ કરતા પહેલા સન્યાસ-દીક્ષા લઈને રામકૃષ્ણ મિશનમા જોડાવાનો કાકાસાહેબનો વિચાર હતો અને તેથી જ વડોદરા છોડ્યા પછી પત્ની તથા પુત્રને પોતાને ગામ મૂકીને કાચીયાનાનું બહાનું કાઢીને તેમણે સ્વદેશની - સ્વપ્રાન્તની વિદાય લીધી હતી પશ્ચુ એ વિચાર હવે બદ

લાઈ ગયો. તેમની પત્નીએ પણ સ્વામી આનંદની મદદથી કાકાસાહેબનો પત્તો મેળવ્યો હતો. એટલે તેઓ બેલગામ જઈને પત્ની તથા પુત્રોને લઈ આવ્યા અને તેમની સાથે ૧૯૧૬માં વડોદરા પાસે સયાજીપુરા નામના ગામડામાં ગ્રામસેવાનો સંકલ્પ કરીને વસ્યા. ત્યાં એક સહકારી ડેરી ચલાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, ‘આત્મોદ્ધાર’ નામનું માસિક ત્રણ વરસ સુધી ચલાવવામાં મદદ કરી; પણ ગામડાંના લોકોની ભાષાના જ્ઞાનને અભાવે તેમ જ તેમની સાથે ભળવાની અને તેમના વાતાવરણમાં જડ પડકરે એવી કેળવણી આપવાની આવડતને અભાવે કાકાસાહેબને એ કામમાં રસ પડ્યો નહિ અને સફળતા મળી નહિ. એટલે વડોદરામાં આવીને ત્યાંની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનો તેમણે ઠીકઠીક ઉપયોગ શરૂ કર્યો. એ જ અરસામાં સ્વામી આનંદે ભુગતરામભાઈને મુખ્યધી કાકાસાહેબ પાસે વડોદરા રવાના કર્યા. જે પ્રયોગમાં કાકાસાહેબ હાવતા ન હતા તેમાં ભુગતરામભાઈ ઠીકઠીક સફળ થવા લાગ્યા. તેમણે તો હનુમાનજીની વિધિ-પૂર્વક પૂજા, તુલસી રામાયણનું વાચન વગેરે કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો અને તેઓ ગ્રામજનોને આકર્ષવા લાગ્યા. પણ તેમની નિષ્ઠા કાકાસાહેબ અને સ્વામી પ્રત્યે હોવાથી તે બન્ને જ્યારે ગાંધીજીના આશ્રમમાં ગયા ત્યારે ભુગતરામભાઈ પણ આશ્રમની શાળામાં જોડાયા.

આશ્રમમાં પ્રવેશ

ગાંધીજીએ હિંદમાં આવ્યા પછી ૧૯૧૫ના મે મહિનામાં અમદાવાદ પાસે કોચરખા સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. હિંદમાં જીતયા પછી એક વરસ સુધી સમગ્ર દેશનું દર્શન કરવું, કોઈ બાબતમાં મત વ્યક્ત કરવો નહિ, એવો તેમને તેમના શુરુ ગોખલેએ આદેશ આપ્યો હતો, તે અનુસાર તેમણે એક વરસની એ સાધના પૂરી કરી. તે પછી દેશમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તેઓ અપાટાભેર ઉપાડવા લાગ્યા. આશ્રમના સભ્યોનાં બાળકો માટે મુખ્યત્વે કરીને, તેમ જ આસપાસના બાળકોને પણ ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી આશ્રમમાં એક રાષ્ટ્રીય શાળા સ્થાપવાનો વિચાર નક્કી થયો. એટલે તેમની નજર કાકાસાહેબ પર પડી અને તેમને રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવવા માટે તેમણે આમંત્રણ આપ્યું. તે અગાઉ ૧૯૧૬માં કાકાસાહેબ વડોદરાથી આવીને આશ્રમમાં એક મહિનો રહી ગયા હતા. ૧૯૧૭ના એપ્રિલમાં ગાંધીજી ચંપારણ જવા માટે વડોદરાથી પસાર થયા તે વખતે કાકાસાહેબે તેમની મુલાકાત લીધી અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું છેવટનું નક્કી કર્યું. તે પછી થોડા જ દિવસમાં કાકાસાહેબ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા, અને તેમને થયું કે ‘મને મારું ઘર મળી ગયું.’

આશ્રમ અને વિદ્યાપીઠમાં

કાકાસાહેબ આશ્રમમાં આવીને જોડાયા એ અરસામાં જ, એટલે કે ૧૯૧૭ના જૂન માસમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમને ડાયરેક્ટરી ખસેડી હાલની જગ્યાએ સાબરમતી લઈ જવામાં આવ્યો. આશ્રમની શાળાને ત્યાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. તેના સંચાલનનું કામ શિક્ષક-મંડળમાંથી વારા-ફરતી સોંપવામાં આવતું. તોપણ કાકાસાહેબની વિશિષ્ટ છાપ તેના પર પડ્યા વિના રહે તેમ નહોતું. ગામડાંની જનતાને ઉપયોગી થાય એવી ત્યાગોદ્યોગ-પ્રધાન ફેળવણી આપવાનો મૂળથી જ શાળાનો ઉદ્દેશ નક્કી કરવામાં આવ્યો એ જ વરસે ગાંધીજીના પ્રમુખપદ નીચે ભરૂચમાં ગુજરાતની ખીણ ફેળવણી પરિષદ ભરવામાં આવી અને તેમાં આશ્રમની શાળાની યોજના તથા અભ્યાસક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતાં. કાકાસાહેબે આ પરિષદમાં વાંચવા માટે રાષ્ટ્ર-ભાષા હિન્દી વિશે એક લેખ મરાઠીમાં લખી આપ્યો હતો. તેનું ગુજરાતી કિશોરલાલભાઈએ કંથ્યું હતું. ગુજરાતીમાં કદાચ તેમનો આ જ પહેલવહેલો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ લાગે છે. હિન્દી (હિન્દુસ્તાની) જ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઈએ; હિન્દી અને ઉર્દૂ એ તે ભાષાનાં બે સ્વરૂપો છે અને તે એકબીજાની નજીક આવવાં જોઈએ, એવી દલીલ તેમણે એ નિબંધમાં રજૂ કરી હતી. આશ્રમની શાળામાં તો હિન્દુસ્તાની ભાષાની નાગરી અને ઉર્દૂ બન્ને સિધ્ધિઓ શીખવવાનું આવશ્યક મનાતું. તે વખતની આશ્રમની શાળાના શિક્ષક-મંડળ જેવું શિક્ષકમંડળ લાગ્યે જ ઇતરત્ર જોવા મળે એવું હતું. કિશોરલાલભાઈ, નરહરિભાઈ, કાકાસાહેબ, ભુજતરામ દવે, વિનોબા, અપ્પાસાહેબ પંડવર્ધન તેમ જ મગનલાલભાઈ, એ બધામાંથી એક એક વ્યક્તિ એક એક સંસ્થાની ગરજ સારે એવી; તે ઉપરાંત ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરવણી તો હતી જ. એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયોગને માટે કાકાસાહેબને બહુ જ સારું હેતુ મળી ગયું. આમ તો સમગ્ર આશ્રમને જ વિશાળ અર્થમાં સમસ્ત પ્રજાના રાષ્ટ્રધડતર માટેની એક આદર્શ શાળા કહી શકાય. હિન્દની પ્રજાના વિકાસના ઇતિહાસમાં આશ્રમનું અનોખું સ્થાન રહેવાનું છે.

આ વરસે (૧૯૧૭) કાકાસાહેબે ગાંધીજી જોડે સિંધની મુસાફરી કરી, ઇન્દોરમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરખેલા હિન્દી સાહિત્ય મંચલનમાં હાજરી આપી, અને ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા મહાબુદ્ધમાં સામ્રાજ્યને મદદ કરવા માટે ભર ઉનાળામાં ગાંધીજીએ લશ્કર ભરતીની ચળવળ ઉઘાડી ત્યારે તેમાં પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ વગેરેએ પણ તેમની સાથે પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં હતાં ગાંધીજીએ લશ્કરભરતીનું કામ એટલા ઉત્સાહથી

ઉપાડ્યું હતું અને તેમાં તેઓ એટલા તન્મય થઈ ગયા હતા કે, એક વખત કોઈ પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગૃહસ્થ તેમને મળવા માગે છે એમ મહાદેવભાઈએ તેમની આગળ વાત કરતાં તેમણે બીજી બધી વાત કોરે મૂકીને એ ભાઈ લશ્કરમાં જોડાવા તૈયાર છે કે નહીં એવો પ્રશ્ન મહાદેવભાઈને પૂછીને તેમને ચકિત કરી દીધા હતા !

કાકાસાહેબને અનેક વિષયોમાં રસ હોવાથી અને 'જ્ઞાન માત્ર મારું ક્ષેત્ર છે' (એલ નોલેજ ઇઝ માર્ક પ્રોવિન્સ) એ તેમનું એક જીવનસૂત્ર હોવાથી વિવિધ વિષયો અંગેનું તેમનું જ્ઞાન સારુંસરખું છે. ઉપરાંત અનેક પ્રશ્નનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરીને તેને અંગે પોતાનો મૌલિક મત બાંધવાની ટેવ હોવાથી તે જે કંઈ બોલતા કે લખતા તે હંમેશ નવા જોવું અને મૌલિક લાગતું. (ધીમે ધીમે આ વૃત્તિ દુર્બળ બનીને 'વેદાન્તકૂલા સ્મૃતિઃ' એ ન્યાયે કાકાસાહેબમાં ગાંધીજીને અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ વધારે બળવાન બનતી દેખાય છે. એ વાત તેમનાં શરૂઆતનાં લાપણાં તથા લખાણો અને હાલનાં લાપણાં તથા લખાણોની તુલના કરતાં જણાઈ આવે તેવી છે. એના સમર્થનમાં કાકાસાહેબ ક્યારેક કહે છે કે, ગાંધીજીની શોધ કરવામાં તેમણે પોતાની મૌલિકતા કે સ્વતંત્ર છુદ્ધિ બધી વાપરી નાખી છે. પણ એ ચર્ચારપદ મુદ્દો આપણે બાબુએ રાખીએ.) આશ્રમમાં તેમણે હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ, ધર્મ ને રમૂતિ મંથો, હિન્દુનું રાજકારણ અને અર્થકારણ, ઉપનિષદો અને ખગોળ એ વિષયોમાં વિશેષ રસ લઈને તેનો ચેપ વિદ્યાર્થીઓને લગાડ્યો. સ્વદેશીની શરૂઆત તો મહારાષ્ટ્રમાં શ્રી ગણેશ વાસુદેવ જોષી ઉર્ફે સાર્વજનિક કાકાના વખતથી ઓગણીસમી સદીના આઠમા દાયકાથી થઈ હતી. તેનું સંવર્ધિત સ્વરૂપ બંગલગની ચળવળ વખતે લોકોને જોવા મળ્યું. પણ તેના વિશુદ્ધતર સ્વરૂપનું દર્શન ગાંધીજીએ જ દેશને કરાવ્યું. એ સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત આ જમાનાનો પ્રજોદ્ધારક ઈશ્વરી અવતાર છે, એવું પ્રતિપાદન કરતો એક મૌલિક નિબંધ કાકાસાહેબે ૧૯૧૯ માં લખ્યો. એના અંગ્રેજી ભાષાંતરના વાચન પરથી શ્રી રોમાં રોલાંએ કાકાસાહેબ પર સંકુચિત-પણુનો આરોપ કર્યો, જે તેમના (રોલાંના) ગાંધીજીના ચરિત્રમાં નોંધાયેલો છે. એને અંગે કાકાસાહેબ અને રોલાં વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને અંતે રોલાંએ બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક પોતાનો આક્ષેપ પાછો ખેંચી લઈ દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી કાકાસાહેબની માફી માગી. પરંતુ આવા મહાન પુરુષ પોતાની માફી માગે છે એનું પ્રદર્શન કરવું કાકાસાહેબની નમ્રતાને રુચ્યું નહિ, એટલે એ કાગળ આજે તેમના દફતરમાં જ કપાંક પડેલો છે એમ જાણવા મળે છે.

સ્વદેશીના સિદ્ધાન્તના પૂરતા આકલનને અભાવે અનેક પરદેશી વિચારોએ તેના હિમાયતીઓ પર મકુચિતપણાનો આરોપ કર્યો છે તેમા પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રજ્ઞ અને નગરગ્યનાનિષ્ણાત પેટ્રિક ગ્રેડીઝ પણ એક હતા. શ્રી હજનવાય ભેષી મારફતે કામસાહેબની તેમની માથે મુલાકાત થઈ તે વખતે તેમણે પોતાનો આવો અભિપ્રાય કામસાહેબ આગળ વ્યક્ત કર્યો પણ ભ્યાગે કામસાહેબે સ્વદેશીનું સહાય જણાવતા તેમને કહ્યું કે, અમારા સ્વદેશીના સિદ્ધાન્તમા તમને લાગે છે એવું એકદેશીપણું કે મંકુ ચિત્તપણું મુલ્ય નથી, પણ તેમા regionalism (મકુચિત એકદેશીપણું - જડતા) અને racialism (પ્રાણ વ્યાપકતા) બન્નેનો સુદૃઢ સમન્વય કરવામા આગે છે, ત્યારે ગ્રેડીઝે એવી જ નિષ્પાલસતતાથી તેમને જણાવ્યું કે, તો તો મારે તેની સામે કશું કહેવાપણું નથી, હું તેના પહેલા અર્થને ખ્યાલમા રાખીને જ તેને પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય ધરાવતો હતો.

આમ તો કાકાસાહેબનું લખાણ ૧૮૧૭થી ગુજરાતીમા પ્રસિદ્ધ થવાની શરૂઆત થઈ હતી, તે આપણે બેઈ ત્રણ હાજી ૧૯૨૦મા સ્વીન્ડનાથ દાકુડ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખ મહેમાન થઈને અમદાવાદ આવ્યા તે વખતે કનિષ્ઠી વિગે એક લાંબો લેખ તેમણે ગુજરાતીમા લખા થો હતો એ જ તેમનો પહેલો સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ કહી શકાય.

આ જ અરસામા આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પ્રવાસની હકીકત કામસાહેબે કહેવા માડી તે આશ્રમની શાળાના હસ્તલિખિતમા પ્રથમ અક્ષરરેખ પામી અને આગળ જતા ‘દિમાલ્યની પ્રવાસ’ને રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામી.

વિદ્યાર્થીની સ્થાપના

૧૯૨૦ની સાલથી દિલ્લા ઇનિટાસમા એક નવો યુગ શરૂ થયો. કહેવાય પાળમનો દયામાડ, ખિલાફતનો પ્રશ્ન, તથા સરરાજ એ નવું પ્રદર્શનના નવાસોની વાળનમા ધ્વિગ્નિ સમુદાયે દિલ્લે ભારે અન્યાય કર્યો હતો, તેથી તેની યુબનિદાની વાળનમા દેશનો પૂરેપૂરો જશ ભાગે હતો. મહામા ગાંધીએ દેશની આગળ એ મેળાની તરખાની સામે અસહમરને કાયકમ મૂક્યો અને તેનો પ્રચાર કરવા મઠિ તેઓ દેશના એ ખૂલેલ્યા બીજા ખૂલ્યા મુઠી ધૂમવા લાગ્યા દેશના વાતાવરણની મહાસ્થાને ચોમ્મ જાણ થાય તથા તેને એક ગીતે મુસન પણ મને તે માટે ગુજરાતની નોથી નાજીય પરિષદ અને ૧૯૦૦ના આગસ્ટ માસના દિલ્લા અકાદમિયામાં અમદાવાદ મુખે, વોલેના એ વખતના નરનાવાંધીય શ્રી અન્નાસ

તૈયબજીના પ્રમુખણા હેઠળ ભરવામાં આવી અને તેમાં ગાંધીજીનો અસહકારનો આખો ઠરાવ અને તેનો કાર્યક્રમ પસાર કરવામાં આવ્યો. તે ઠરાવની એક કલમ શાળા-કોલેજોનો બહિષ્કાર કરવા વિશે હતી. એટલે એ બહિષ્કાર વ્યાપક પ્રમાણમાં સફળ કરવો હોય તો એ શાળા-કોલેજોની અવેજીમાં કંઈક નવી વ્યવસ્થા તો કરવી જ જોઈએ. તેથી ગુજરાતની એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો અને તે માટે એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ પણ નીમવામાં આવી. એ કામમાં ગાંધીજીની સાથે જ કાલેલકર, મશરૂવાળા વગેરે તેમના સાથીઓ અને આશ્રમના અધ્યાપકો મહત્વનો ભાગ ભજવે એ સ્વાભાવિક હતું. કેવળ અસહકારની દૃષ્ટિ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીયતા, હિંદની સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિનો પૂરો ખ્યાલ રાખીને જ નવી સંસ્થાનું ઘડતર ઘડાય એ જરૂરનું હતું. તેથી જૂની ઘરેડની શાળા-કોલેજોમાંથી અસહકાર કરીને આવેલા પણ અંગ્રેજી ચરમાં દ્વારા જ જોનારા શિક્ષકો કે પ્રેફેસરો દ્વારા એ કાર્ય થઈ શકે તેમ ન હતું. એટલે આ સમિતિમાં કાકા-સાહેબ જેવાની હાજરી અત્યંત આવશ્યક અને ઉપકારક નીવડવાની હતી. આ અરસામાં નવજીવનમાં તેમ જ યંગ ઇન્ડિયામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કયા પાયા પર થવી જોઈએ, તેમાં કાંઈ પણ જાતનું સંકુચિતપણું ન આવે તેટલા માટે કયું ધોરણ રાખવું જોઈએ, ઇત્યાદિ બતાવવા માટે કાકાસાહેબે બે-ત્રણ લેખો લખ્યા અને અંતે એવી ચેતવણી આપી કે

Where there is no vision, the people perish જે પ્રજામાં વર્તમાનને વટાવીને ભાવીને જેવાની દૃષ્ટિ નથી હોતી તેનો વિનાશ જ થાય છે.

ઉપર જણાવેલી સમિતિનું જ આગળ જતાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની નિયામક સભામાં રૂપાંતર થયું; અને તેણે ૧૯૨૦ના નવેમ્બરની ૧૫મી ને સોમવારે વિદ્યાપીઠની પહેલી પ્રથિતિ તરીકે ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા ગાંધીજીને શુભ હસ્તે કરી. મહાવિદ્યાલયનું કાર્ય બરાબર દીપી નીકળે તે માટે આશ્રમ તેમ જ તેની રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળામાંથી કાલેલકર, વિનોબા, પટવર્ધન, નરહરિભાઈ વગેરે ઓછાવતો સમય મહાવિદ્યાલયમાં આપવા લાગ્યા. શ્રી મશરૂવાળાએ વિદ્યાપીઠના મહામાત્રની જવાબદારી માથે લીધી.

વિદ્યાપીઠના શરૂઆતના ઉત્સાહ ને મસ્તીના તે દિવસો તાજે અસહકાર કરીને આવેલા વિદ્યાર્થીઓ કદી બૂલી શકે તેમ નથી. આ લેખની શરૂઆતમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, એક નવું અને વિશાળ જગત તેમની આગળ પ્રગટ થયું હતું. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકો સાચી રાષ્ટ્રીય ભાવના ને ત્યાગ-

વૃત્તિથી પ્રેરિત થઈને આવેલા હોવાથી અધ્યાપકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અમુક પ્રકારનો નિકટનો જીવન-ગંજ બધાયો હતો. કાકાસાહેબના નામ પર જોઈ અર્થશાસ્ત્રનો વિષય મુકાયો હતો, તોપણ તેઓ અનેક વિષયો લેતા. અંગ્રેજી, પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો વગેરેમાંથી કોઈ પણ વિષય તેઓ શીખવતા. એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતમાં બંગાળીના અધ્યાપક આવ્યા ન હતા ત્યારે તેમણે એ વિષય પણ શરૂ કરી દીધો હતો. ગુજરાતમાં બંગાળીને તેમ જ બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓનો અભ્યાસ અને પ્રસાર કરવાનું કામ વિદ્યાર્થીએ જ શરૂ કર્યું હતું. મહાવિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીએ રોજ પ્રાર્થના થતી તે પછીનું તેમનું પ્રવચન વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ પ્રેરણાદાયી લાગતું. અને પ્રાર્થના શા માટે જોઈએ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રાર્થનાનો - તે પછીના પ્રવચનને ખાતર - લાભ લેવા ચૂકતા નહિ. તે વખતનાં તેમનાં એ પ્રવચનો બહુ ટૂંકાં અને સચોટ અસર કરનારાં હતાં. તેમાં શિધિલતા ભાગ્યે જ આવતી. શૈલીમાં ઓજસ હતું. તેમની વાણીનો કે લખાણનો આ ગુણ પ્રાર્થનામંદિરમાં તેમ જ તેમનાં લખાણોમાં બંધ સરખો જ જોવામાં આવતો. તેથી બધા જ વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓના તેઓ એક કેન્દ્ર જેવા બની ગયા હતા.

મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થયા પછી થોડા જ દિવસમાં ગુજરાત પુરાતત્વમંદિરની સ્થાપના કરવાની સૂચના વિદ્યાર્થીની નિયામક સભા આગળ આવી. પ્રાચીન ઇતિહાસ ને પુરાતત્વને અંગે મુબઈ યુનિવર્સિટી હિન્દની બીજી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં ધણી પાછળ છે. નહિ તો ભાઉ દાશ, ભાંડારકર, ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી જેવાની પરંપરા આગળ ચલાવનારા થોડાક માણસો તો આજે આપણા પ્રાન્તમાં જરૂર તૈયાર થયા હોત. ગૂંજગન વિદ્યાર્થીએ એ બાબતમાં આગળ પગલું ભરવાનો વિચાર કર્યો અને પુરાતત્વ મંદિરની યોજના ઘડવા માટે એક સમિતિ નીમી. ‘બધા ગ્રંથોમાં રાજધાની રોમ નરફ જવા જોઈએ’ એ અંગ્રેજી કહેવત પ્રભાણે બધી વિદ્યાર્થી મુક્તિ તરફ લઈ જનારી હોવી જોઈએ ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ એ વિદ્યાર્થીને ધ્યાનમંત્ર હતો. કાકાસાહેબે તો આ મંત્રની સાધના જ અત્યાર સુધી વિશેષ લાગે કરી હતી. તેથી આપણાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિનો વર્તમાન સાથે કેમ મેળ બેસાડી શકાય તેનો પણ વિચાર આ સમિતિએ કરવાનો હતો. તેમાં તેને કાકાની ખૂબ મદદ મળી. વિદ્યાર્થીને આર્થવિદ્યામંદિરનો અભ્યાસક્રમ એ વસ્તુનો નકર પુરાવો કહી શકાય.

વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણકાર્ય તો બગાડ શરૂ થયું અને ચાલ્યું. પણ તેના મંથાલકોમાં એકરાત રહી નહિ તેથી; તેનું કામ જરાજર પગપર થયું છે,

હવે આશ્રમની શાળાનું કામ છોડીને વિદ્યાપીઠમાં રહેનાની જરૂર નથી તેથી, અથના આશ્રમના શિક્ષકોને જે ભતની કેમ્પણી દેશહિત માટે ઉત્તમ છે એમ લાગતું હતું તે વિદ્યાપીઠમાં પૂરેપૂરી દાખલ કરવાને અવકાશ મળશે નહિ એમ લાગનાથી, અથના બધા જ કારણોને લીધે કાકાસાહેબ, કિશોર લાલભાઈ, નરહરિભાઈ વગેરે વિદ્યાપીઠના કામમાંથી ફારેગ થઈને પાછા આશ્રમની શાળાના પોતાના કામમાં ગયા.

પણ કાકાસાહેબનો વિદ્યાપીઠ તેમ જ તેના વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો મળબંધ આશુ રહ્યો વિદ્યાપીઠની નિયામક સલામા તેમ જ પુરાતત્ત્વ મંદિર વગેરે તેની નિવિધ વિદ્યાઓને અંગેની સમિતિઓમાં તો તેઓ હતા જ તે ઉપરાંત અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ અધ્યાપકો તેમને વારંવાર મળતા ને તેમની પાસેથી સલાહસૂચન, દોરવણી કે પ્રેરણા મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો કાકાસાહેબનો મળબંધ ઉત્તરોત્તર ખૂબ વધતો ગયો. ગુજરાતભરના વિદ્યાર્થીઓના તેઓ મિત્ર, શિક્ષક ને સલાહકાર બન્યા, એ તેમના બહોળા પત્ર-વ્યવહાર પરથી જોઈ શકાય છે એ પત્રવ્યવહારમાં જીવન અંગેના ભતભતના પ્રશ્નોની બહુ જ સુદૃઢ રીતે જણાવટ કરેલી જોવા મળી શકશે વ્યક્તિગત નાતચીત ને પત્રવ્યવહાર એ બે દ્વારા ગુજરાતના સખ્યાબંધ યુવાનો પર કાકાસાહેબે ભારે અસર ઉપજાવી છે તેમના પુસ્તકો તો બહાર વસતુ છે જ.

‘નવજીવન’ના તત્રીપદે

૧૮૨૨માં ગાંધીજીને છ વરસની સગ્ન થઈ ‘નવજીવન’ના વ્યવસ્થાપક સ્વામી આનંદ તે પછી તત્રી બન્યા, તેમને પણ સરકારે થોડા જ વખતમાં ઝડપી લીધા એટલે ‘નવજીવન’ ચલાવવાનું કાર્યનો ભાર કાકાસાહેબને માથે આવ્યો. ‘નવજીવન’ના તત્રી તરીકે તો તેમનું નામ આપણને જોના મળતું નથી, પણ ૧૮૨૨ની ૪ થી જૂનને રોજ તેમનો પ્રથમ અમરોષ ‘નવજીવન’માં પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યારથી ૧૯૨૩ના ફેબ્રુઆરીની આખરે તેમના પર હિન્દના ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪ (અ) હેઠળ રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયો ને તેમને ૧ વરસની સખત કેદની સગ્ન થવાથી તેઓ જેલ ગયા ત્યાં સુધી તેમણે ‘નવજીવન’માં સામાજિક લેખોનો બહુ એક મોટો ધોધ જ વહેવ કાઢી દીધો. ધાર્મિક પર્વો કે જયંતિઓથી માંડીને પ્રચલિત રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નોને ચર્ચનારું તેમનું આ કાળનું લખાણ તેમના સાહિત્યમાં સૌથી વધારે ઓજસવાળું હોવાની સાથે એટલું જ વિપુલ છે તેમના બધા મંત્રહોના પાયારૂપ આ લખાણ ‘કાલેલકરના લેખો’માં મોટા કદના લગ

ભગ આંગો પાનાના એક દળદળ ગ્રંથમા આપણને એકન જોના મળે છે રવત્રના ને દેશના પ્રેમથી બળગળતા કાલેલકરની ઓગળ ગુજરાતને આ લખાણ દ્વારા જ થઈ અને તે ઓગળ આળાલવૃદ્ધ ગુજરાત કદી ભૂત્યું નથી

આ વખતના જેલનાસ દરમિયાન કાકાસાહેબે 'ઓતરાતી દીવાલો' નામનું એક નાનકડું પુસ્તક લખ્યું તેમણી તેમનો આત્મિક કુદરત પ્રેમ અને નિરામસ વૃત્તિ આપણને જોના મળે છે આને આ પુસ્તક કિશોર કુમાર અવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતભરમા સાહિત્યનો પ્રથમ પરિચય કગાળી રહ્યું છે

જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા બાદ બોરસદ મુકામે ભરાયેલી ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તના અધ્યક્ષપદે કાકાસાહેબની નરણી કરીને ગુજરાતે કાકાસાહેબ પ્રત્યેની પોતાની કદગદાની વ્યક્ત કરી આશ્રમની શાળાનું નવમસ્કરણ કરવાનું કામ પણ કાકાસાહેબે શરૂ કર્યું હતું એટલામા તેમના શરીરમા કાય રોગના ચિહ્નને દેખા દીધી તેથી તબિબત સુધાગરા માટે તેઓ હજીરા, બોરડી, સિંહગઢ, યવત, ચિંચવડ, નાદી ટેકરીઓ વગેરે ટેકાણે આરામ માટે રહેવા ગયા અમદાવાદ આવીને ડૉ તળવગકગની દવા કરી પૂર્ણ રોગમુક્ત થયા ને થોડોક વખત આશ્રમમા ગાળ્યો અને પછી ફરી ગાંધીજી સાથે દક્ષિણ હિન્દ અને લકાની મુસાફરી કરી આન્યા લાગા વખત સુધી માદગી ભોગવનાર માણસ અર્ધાં વેદ બને છે એ ન્યાયે કાકાસાહેબ ક્ષયરોગના એક ચિકિત્સક બની ગયા તેમણે આપેલી સલાહ સૂચના અનુસાર આહાર-નિહારના નિયમોનું પાલન કરીને ક્ષયના ભોગ બનેલા તેમના કેટલાક મિત્રો એ નાજરોગના સકળમાંથી મુક્ત પણ થયા છે કાકાસાહેબ લગભગ ૧૯૨૭ના અત ભાગમા સાગતાગ થઈને આશ્રમમા પાછા આવ્યા

વિદ્યાર્થીની નવરચના

આ જ અવસામા ગૂજરાત વિદ્યાર્થીની પુનર્ધટનાનો વિચાર આવતો હતો વિદ્યાર્થીની રચાપના બેકે અસહકારના પાયા પર અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના એક સાધન તરીકે ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરણથી થઈ હતી, તેપણ ગાંધીજીની ફિલસફીનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ તેમા પડ્યું ન હતું તેના ઘડતરમા બે પ્રવાહોનું મિશ્રણ થયું હતું એક સ્વરાજ્યનો ત્યાગ અને ઉદ્ધોગનો ખડતલ માર્ગ અને બીજો મરુતિ, સાહિત્ય, મગીન, કળા ઇત્યાદિની ઉપાસનાનો માર્ગ આ બે પૈકીનો પહેલો પ્રવાહ મદ પડ્યો હતો અને બીજો બેશબેર વહેતો હતો અને તેમા સ્વરાજ્યની સાધના માટે જે તપ, ત્યાગ,

ઉઘમયુક્ત મેયમી જીવનની જરૂર હતી તેને અંતરાયરૂપ એવાં કેટલાંક અનિષ્ટો દાખલ થતાં હતાં. જોકે લોકદષ્ટિને એ જ માર્ગ મોકલેલાગે એ સ્વાભાવિક હતું. સાથે સાથે જ અસહકારનાં પૂર ઓસરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓની અને માન્ય સંસ્થાઓની મંખ્યા પણ ઘટી ગઈ હતી. એટલે સંસ્થાના વિસ્તાર કે ક્ષેત્રના પ્રમાણમાં તેનું ખર્ચ અને તંત્ર માથાભારે પાઘડીના જેવું થઈ હતું. તેથી એ બધાને ખાંખેરી નાખી સંસ્થાને સુઘટિત અને મુઘડસૂઘરી બનાવવાનું કામ કરવાની જરૂર જિલી થઈ હતી. એ કામ કરવા માટે મંસ્થાના તંત્રમાં પણ ફેરફાર કરવાનું જરૂરી હતું. આને માટે મહાત્મા ગાંધીની નજર કાકાસાહેબ પર પડી. તે વખતે મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેની નિષ્ઠાને વફાદાર રહીને કાકાસાહેબે એ કામ હાથમાં લીધું અને પોતાના બહુ જ નિકટના બે મિત્રોનો ખોદ વહેારી લીધો. પોતાના મનસ્વારથની દૃષ્ટિથી આ ત્યાગ કાકા સાહેબને બહુ જ ભારે પડ્યો છે.

વિદ્યાપીઠની પુનર્ધર્ટના વખતે એ વૃક્ષની સારી પેઠે કાપરૂપ કાકા-સાહેબને કરવી પડી; અને કોઈ નિર્દુષ્ટ માણીની જેમ જ તેમણે તે કરી પણ ખરી. આચાર્ય મુવ જેવા સંસ્કૃતિના ઉપાસકો - એમને મન સ્વતંત્રતા કરતાં મંસ્કૃતિનું જ મહત્ત્વ વધારે રહ્યા કર્યું હતું - તે કાકાસાહેબના એ કામને લક્ષ્ય સંસ્કૃતિ વિષ્વંસક, સંકુચિતપણાનું અનુદાર કાર્ય કહ્યું. પણ તેથી કાકાસાહેબે પોતાનું ધ્યાન લક્ષ્યથી જરાય ચલિત થવા દીધું નહિ. કાકાસાહેબની સામે સંસ્કૃતિના દુરમન હોવાનો આરોપ તો લાગ્યે જ કોઈ કરી શકે. પણ એ સંસ્કૃતિ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાવલંબન, સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, વગેરેના પાયા પર રચાયેલી હોવી જોઈએ, જીવનનો કેવળ ઉપર ઉપરનો ઓપ હોય તે ન ચાલે. તેમણે જણાવ્યું કે, કેવળ સંસ્કૃતિ-વિકાસની કળવણી કંદર-ખૂઝ કરનારી ભોગી હોય છે; બ્યારે સ્વાત્રયી ઉદ્યોગવાળી કળવણી સર્જક અને ત્યાગી હોય છે. એ ભેદને ખ્યાલમાં રાખી તેમણે બન્નેનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન આ વખતની તેમની વિદ્યાપીઠની કારકિર્દી દરમિયાન કર્યો. તે વખતનો વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ વર્ધાયોજનાના બીજરૂપ હતો એમ કહી શકાય.

આ કાળ દરમિયાન જ ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ થયો. કાકાસાહેબે વિદ્યાર્થીઓને પરિમિત સંખ્યામાં તેમાં લાગ લેવા મોકલીને એ લડતમાં વિદ્યાપીઠ વતી સક્રિય ફાળો આપ્યો. પણ કેવળ લોકોની બેજવાબદાર દીકાને વશ થઈને આખી સંસ્થાને એ લડતમાં હોમી દીધી નહિ.

વિદ્યાપીઠના આચાર્ય અને કુલનાયક તરીકેની કારકિર્દી દરમિયાન કાકાસાહેબે ખીલું એક મહત્વનું અને દૂરગામી પરિણામવાળું કાર્ય પાર પાડ્યું અને તે શુજાતી લાપાની જોડણી અંગેનું હતું ગાંધીજી ૭ વરસની સજા લઈને ૧૮૨૭માં જેલમાં ગયા ત્યારે ત્યાંથી જ તેમણે શુજાતી લાપાની જોડણીને અંગે પ્રવર્તતા અસાચક વિશે ફરિયાદ કરી હતી અને વહેલામાં વહેલી તકે તેમાં વ્યવસ્થા અને એકધારાપણુ આણવું જોઈએ એવી સૂચના કરી હતી જેનમાંથી બહાર આન્યા પછી આશરે ૧૮૨૬ની શરૂઆતમાં તેમણે એ કામ કરવા માટે શ્રી કાકાસાહેબ, સ્વ મહાદેવભાઈ તથા શ્રી નરહરિભાઈની એક સમિતિ નીમી આ સમિતિએ જોડણીને અંગે અગાઉ થયેલી બધી ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈને ચોથી સાહિત્ય પરિષદની જોડણી-સમિતિના દરાવને આધારરૂપ ગણી ફેટલાક નિયમો તારવી કાઢ્યા અને શુજાતીના લઘુઅર્થ સાહિત્યાચાર્યો પગ મોકલ્યા, અને તેમાંના ધણાના આત્મીયાર્થે પણ મેળવ્યા એ જ અરમાંમાં વિદ્યાપીઠે પણ એક જોડણી સમિતિ નીમી અને તેમાં નરહરિભાઈની નિમણૂક કરી એટલે વિદ્યાપીઠ તરફથી એ કામ આગળ ચાલ્યું અને શુજાતી લાપાને એક અર્થમાન્ય અને વ્યવરિયત જોડણીકાશ મળ્યો આગળ જતા તેમાં પ્રેરના ખીજ અંગે પણ ઉમેરાતા ગયા છે વિદ્યાપીઠ તરફથી આ એક ભારે મંગીન કામ કાકાસાહેબે પાર પાડ્યું આ કોશનું કામ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ કેવી રીતે થતું ગયું છે, તેનો ખ્યાલ કોશની ની બહાર પડનાર આવૃત્તિ પરથી આવશે.

આ જ કાળમાં મુખર્જના જણીતા ગાંધીલકત શ્રી નગીનદાસ અમૂલખરાયે શુજાતીના ગામડાની સેવા અને ઉત્કર્ષ માટે વિશેષ કેળવણીની યોજના કરવા માટે એક લાખ રૂપિયાની રકમ વિદ્યાપીઠને સોંપી તેમાંથી વિદ્યાપીઠમાં ગ્રામસેવા મંદિરની રચના કરવામાં આવી, અને શુજાતીના જિલ્લા દીક ત્યાંની પહાત કોમોની ખાસ સેવા માટે એક સ્થાપના કરવાની યોજના કાકાસાહેબે ધરી કાઢી. તેમાંથી માત્ર ખેડ જિલ્લામાં વલ્લભ વિદ્યાવયના રૂપમાં એ યોજનાએ મૂર્ત સ્વરૂપ પકડ્યું છે રાજકીય હિંમતવાલ તથા તે તે જિલ્લાની રચાનિક સહાનુભૂતિ અને સહકારના અભાવને લીધે તેનો સર્વત્ર અમલ થઈ શક્યો નહિ.

ગ્રામસેવા મંદિરની જ એક પ્રવૃત્તિ તરીકે માત્ર તાનુકાની આર્થિક તપાસનું કામ આ કાળમાં કરવામાં આવ્યું હતું સ્થાનિક લોકોનો વિશ્વાસ અને સહકાર મળે તો જ આવી તપાસનું કામ મગીનપણે કેવી રીતે પાર પડી શકે એ વાત આ તપાસના હેવાલ પરથી સ્પષ્ટ જણાવ તેવી છે જોકે

આ કામ પાર પાડવાની મુખ્ય જવાબદારી એ તપાસના નિયામક શ્રી કુમારખાની જ ગણાય, તોપણ કાકાસાહેબનો એ કામમાં મહત્વનો ફાળો હતો.

૧૯૨૯ની મહાસલાની બેઠક થઈ તેમાં પૂર્ણસ્નાતક્યનો ઠરાવ પસાર થયો અને તે પછી ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ને દિવસે આખા દેશમાં પૂર્ણસ્નાતક્યની પ્રતિષ્ઠા સેનાઈ તે દિવસે વિદ્યાપીઠની પ્રાત્ર કાળની પ્રાર્થના પછી કાકાસાહેબે બહુ જ આનંદિત થઈને લાનલીના હૃદયથી જણાવ્યું કે, 'જે ધડીની વરસોથી હું રાહ જોતો આ-યો છું તે ધડી અત્યારે આવી છે કોઈ પણ બાદા નિયમથી વિનાનું સ્નાતક્ય કે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય એ જ આપણું ધ્યેય હોઈ શકે, એમ હું બમ્બગના દિવસોથી માનતો આવ્યો છું આજની આ ધડી ધન્ય છે મારે માટે તેમ જ આપણે સૌ કોઈને માટે - આખા દેશને માટે ' અને ત્યારથી લાવિ લડતની તૈયારી કરવા પાછળ તેઓ મડી ગયા મહાત્મા ગાંધી પણ સ્વરાજ્યની આ અંતિમ લડત માટે શુ કરવું, કયું પગલું લેવું, તેને અંગે રાત્રિદિવસ ઉમ્મતાથી ચિંતન કરતા ('ફ્યુરિયસલી થિંકિંગ') હતા કાકાસાહેબ પણ કોઈ પણ પ્રમગ મળ્યે આ સ્નાતક્ય સંગ્રામની વાત કરનાર, પોતાના મનમાં સળગતી લાવના વ્યક્ત કરવાનું ચૂકતા નહિ.

દાડીકૂચના દિવસો નજીક આવ્યા વિદ્યાપીઠનો એકેએક અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી આ સ્નાતક્ય સંગ્રામમાં જોડાય અને વિદ્યાપીઠના શિબિરમાં જરા સરખી શિથિલતા પેસે નહિ તે માટે તેઓ અખંડ જાગ્રત રહેતા અમારા સંગીતના અધ્યાપક પોતાની અશક્તિનો એકરાર કરીને વખતસર વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા કળાના અધ્યાપકે જેલ જવાની અશક્તિને લીધે માધીજીની કૂચ સાથે રહીને તેની દ્વિધ લઈને તે લોકોને બતાવી તે દ્વારા વિદ્યાપીઠના સેનક તરીકે સ્વરાજ્યની લડતમાં ફાળો આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કળાના રસિયા, બલકે પક્ષપાતી, કાકાસાહેબને આ સૂચના ગમશે એવી ધારણા હતી પણ કાકાસાહેબ આવી નિષ્પ્રાણ કળાના ઉપાસક કદી ન હતા એ વખતે તેમણે કરેલા સ્વતંત્રતા દેવીના આગાહનમાં તેઓ કહે છે કે, ' હે દેવી સ્વતંત્રતા ! સરકૃતિ, સાહિત્ય, ઐહિક ઐશ્વર્ય એ બધું તારા વિના કૂચા જેવું છે, નિર્માલ્યની જેમ ફેફડા દેવા યોગ્ય છે ' એટલે એવી મુક્તિ માટેના સંગ્રામને આડે કળા આવે એ તેઓ કેની રીતે સાખી શકે ? એટલે ગમે તે જાતની ગેરસમજ પહોંચી લઈને પણ પોતાના એક નખતના વિદ્યાર્થી, પ્રિય કળા કાર ને સાધીને વિદ્યાપીઠમાંથી રજા આપી દેવાનો તેમણે વિના મદ્દએ નિષ્કર્ષ કર્યો, અને વિદ્યાપીઠના શિબિરનું વાતાવરણ જીવંત રાખ્યું એ

હાલમાં વિદ્યાપીરે જે ફાળો આપ્યો તે બદલ ગાંધીજીએ વિદ્યાપીરનો બહેર ઉત્તેજ કરીને જણાવ્યું કે, ગુજરાતે વિદ્યાપીરની પાછળ જે કંઈ ખર્ચ કર્યું છે તેનું ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે દેશને વળતર મળી ગયું છે વિદ્યાપીર સોએ સો ટકા પાસ થયું છે

એ જ દાડીકૂચના દિનસોમા સાતમી મહારાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ તળેગામ યથા મહારાષ્ટ્રના આદ્ય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર શ્રી વિઞ્નપુરકરે સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીય પાઠશાળામાં (સમર્થ વિદ્યાલયમાં) એ પરિપક્વ અધિવેશન ભરાયું હતું તે વખતનું કાકાસાહેબનું લાવણ્ય સ્ફુર્તિ અને ઉત્સાહનો એક અગ્રેજ નમૂનો છે એ જ વખતે પૂનામાં 'વમત-આખ્યાન માગા'માં તેમણે એક લાવણ્ય આપ્યું અને આ અર્થિસક હાલત અખિલ માનવજાતિ માટે કેવી કલ્યાણકારી છે તેનું મહુ સનોટ વિવેચન કરીને, નિર્દોષ માણસોના સોહીત ખાતર ધરતી પર પડશે તો તેમાંથી એક નવી માનવ જાતિનો સમૃદ્ધ ફાવ ફુનિયાને મળશે, એમ ત્યાં ભેગી થયેલી મેદનીને છુનદ અવાજે જણાવ્યું તે વખતના એમના ધીરજલીર શબ્દોની શ્રોતાઓ પર બહુ જ જીડી અસર થઈ હતી

યરૌડા જેલમાં ગાંધીજી સાથે

૧૯૩૦માં સળ થયા પછી કાકાસાહેબને ગાંધીજીની સાથે યરૌડા જેલમાં રહેવાનો લાલ મય્યો એ વખતે તેમણે પોતાના ખજાણના રસનો એપ ગાંધીજીને પણ લગાડ્યો અને બન્ને જણાએ ખજાણનું એક શાસ્ત્રીય પણ દોઢબોઝ્ય પુસ્તક લખવાનું પણ ધારણ નિર્દોષ આનંદ અને પરમેશ્વરની અનંતતાનું લાન કરાવનારું તાગદર્શન ગાંધીજી માટે તો એક આધ્યાત્મિક સાધન જ બની ગયું એ સહવાસને લીધે કાકાસાહેબમાં અમુક પ્રકારના નિયમિતપણાની અને ધોનાનું કામ ગતે કરવાની ટેવ પડવા માડી હતી તેઓ પોતાને હાથે લખતા પણ થયા હતા અને અંજે એક રમૂજી પ્રમંગ નોંધવા જેવો છે ગાંધીજીની દિનચર્ચા તો જેલમાં પણ બરાબર ધડિયાળના કાટા પ્રમાણે ચાલતી તેમાં મિનિટેમિનિનો હિસાબ હોય એક વખત દિવસનો કાર્યક્રમ આકાશ પછી અર્ધપોણે કલાક ફાજલ પડતો જણાયો એટલે તેમણે પૂરેપૂરી જલીરતાથી કાકાને પૂછ્યું, 'કાકા, મારી પાસે પોણે કલાક ફાજલ છે તમારે કશું લખાવતું હોય તો હું તૈયાર છું' કાકા શરમના માર્ધો અર્ધા થઈ ગયા અને તે દિનસર્ચ પોતાનું લખવાનું પોતાને હાથે લખવાની તેમણે શરૂઆત કરી જોકે જુગજૂની પારકા પાસે લખવાની એમની ટેવ થવાવાસ ફરી પાછી સ્થાનાવલ થઈ ગઈ

જીવનનો હવે પછી અત આશુવો અને સાવ છૂટા થઈને કોઈ ભાગત યાપી પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી, એવો પણ એક વિચાર હતો. વિદ્યાર્થીશ્રમાનું પોતાનું કાર્ય પૂરું થયું છે એમ તેમને લાગવા માડ્યું હતું. આ વખતે તેઓ બેલગામ નજીક હિંડલગાની જેલમાં હતા. ગાંધીજી યરોડા જેલમાં હતા. આકાશદર્શનની તો તેમને ૨૧ જ પડી હતી અને તેને અગ્રે એકાદ પુસ્તક તૈયાર કરાવ તો હેતુ એનો તેઓ વિચાર કરતા હતા. તેમણે કાકાસાહેબને બેલગામની જેલમાં કાગળ લખી એક બે અંગ્રેજી, એક મરાઠી અને પંજાબી શુજરાતી પુસ્તકને વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આપી જણાવ્યું કે, " એક સારું પુસ્તક શુજરાતી ભાષામાં હોવું જોઈએ, અને તેમાં ખગોળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ હોય. આપણે ત્યાં બે તોખા પુસ્તક ન પોસાય. આપણે તો ખગોળનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને અનુભવ બંનેનું મિશ્રણ જોઈએ તમે અહીં હોત તો એવા પુસ્તકનું કામ તમારી પાસેથી લેત, અને એમાં પણ ઠીક ઠીક કાળો આપત. મારું જ્ઞાન અત્યંત કાચું ન હોત તો હું પોતે લખવા બેસી જત, એવો રસ મને એમાં લાગ્યો છે અને આ શાસ્ત્રની ધાર્મિક ઉપયોગિતા હું જોઈ ગયો છું. 'કાકા સાહેબ ત્યારથી એ કામ પોતાની નજર આગળ રાખે છે, પણ એક યા બીજો કારણે તે હજી થઈ શક્યું નથી.

હિંડલગાની જેલમાં કાકાસાહેબ મહાભારતનું એક આખું પારાયણ કરી ગયા બંને મધ્યા સમયે આકાશમાં વાદળો જે અવનવા રૂપો ધારણ કરે છે, જે ગંધર્વનગરીઓ રમે છે, જે ચિત્રવિચિત્ર રંગના જાટણા કરે છે તેના બહુ સરસ વર્ણનો કાકાસાહેબે લખ્યા જે 'જીવનનો આનંદ'ના પ્રથમ ખંડમાં આપણને જોના મળે છે. આમાં રસિકનની પ્રેરણા સ્પષ્ટ જણાય છે. આ જ સમયે તેમણે હિંડલગાના પ્રવાદ નામનું પુસ્તક લખાવ્યું. તેમના જૂના મિત્ર શ્રી પુડ્દીકજીએ તેનું મહેશકર્મ કર્યું. ગામડાના જીવનની પુનર્ધટનાનો સર્વાંગી ચિતાર આપવાનો તેમાં પ્રયત્ન છે. 'લોકજીવન' નામથી થયેલો તેનો શુજરાતી અનુવાદ બાણીતો છે.

વિદ્યાર્થીશ્રમાથી છૂટા થયા

૧૯૩૨ની આખરે કાકાસાહેબ જેલમાંથી છૂટ્યા. ગાંધીજીનો હરિજન પ્રશ્નને અંગેનો ઉપવાસ થઈ ચૂક્યો હતો, અને તેઓ યરોડાની જેલમાંથી જ હરિજન છાત્ર ચળાવવા લાગ્યા હતા. ગાંધીજીએ ત્રણ અઠવાડિયાનો બીજો એક ઉપવાસ ૧૯૩૩ના મે મહિનામાં શરૂ કર્યો ને સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. પછી તેમણે દોઢ મહિના માટે લડત મોઢૂં કરી એ મોઢૂં કરી બીજા દોઢ માસ માટે લખાવડામાં આવી હતી ફરી સત્યાગ્રહ કરતા.

પહેલા ગાંધીજીએ ૧૯૩૨માં મખ્યાળધ ખેડૂતો ને ગ્રામનાસીઓ ધરખાર વિનાના થયા તેમની સહાનુભૂતિમાં મત્યાગ્રહ આશ્રમ વિખેરી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો આશ્રમનું ગ્રંથાલય તેમણે ગ્યુનિસિપાલિટીને મોપી દીધું અને આશ્રમનો કબજો સરકાર લઈ લે એની તેને લવામણ કરી બાપુજી આવું અંતિમ સ્વરૂપનું પગલું લે છે એટલે આ લડતનો મ્યારે અંત આવશે તે કેમ કહી શકાય? દરમિયાન નિઘાપીઠના અમૂલ્ય ગ્રંથાલયનું શું? એના ખ્યાલથી, તેમ જ કદાચ બાપુજીના પગલાથી કંઈક ઉત્તેજિત થઈ ને કાકાસાહેબે પણ નિઘાપીઠ ગ્રંથાલય ગ્યુનિસિપાલિટીને આપવામાં આવે એવી સૂચના ગાંધીજી પાસે મૂકી અને બંને ગ્રંથાલયો ગ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવામાં આવ્યા આ પગલામાં કાકાની શુદ્ધ ધુવ્ધિ નિશે શકા લાગનાનું કારણ નથી પણ ગ્રંથાલય એ નિઘાપીઠની માલિકીનું હતું તેનો નિકાલ વિઘાપીઠના ટ્રસ્ટીઓની સંમતિથી જ થઈ શકે એટલે એ મમતિ મેળવ્યા વિના કાકાસાહેબે લીધેલું આ પગલું અધિકૃત ગણાય તેમ નહોતું

ગળી, લડતનો તાત્કાલિક અંત પામદસ વરસે આવનાને બદલે દોઢે વરસમાં જ આવ્યો એટલે કાકાસાહેબે લીધેલા પગલાને રદ કરીને વિઘાપીઠ મહાજે ગ્રંથાલય ગ્યુનિસિપાલિટી પાસેથી પાછું લીધું આમેય કાકાસાહેબનો સરથાગત જીવન વિશે રસ ઊડી ગયો હતો તેમાં ગ્રંથાલયનું આ દુ ખદ પ્રકરણ બન્યું, એટલે તેમણે વિઘાપીઠમાંથી રાજીનામું આપી દીધું એ છેવટના પ્રયત્ન વિના કાકાસાહેબ વિઘાપીઠમાંથી ને ગુજરાતમાંથી ગયા હોત તો તેમના મન પર વ્યર્થતા (frustration) ની અસર રહેવા ન પામત અન્યથા જે પ્રવૃત્તિમાંથી રસ ઊડી ગયો હતો તે પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિકપણે જ ખરી પડત

હૈદરાબાદ (સિંધ) જેલમાં

ગાંધીજીએ આશ્રમ વિખેર્યા પછી કાયદાલગની ફરી શરૂઆત કરી એટલે કાકાસાહેબ પણ જેલમાં પહોંચી ગયા આ વખતે તેમને હૈદરાબાદ (સિંધ)ની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા અહીં પ્રખર સામ્યવાદી ખિરાદર ડાંગેની સોબત તેમને મળી હતી એટલે તેમની સાથે સારી પેઠે ચર્ચા થઈ અને કાકા સાહેબે માર્ક્સ વગેરેનું સામ્યવાદી સાહિત્ય વાંચ્યું ગીતા એ કેવળ અધ્યાત્મનો કે વ્યક્તિગત મુક્તિની સાધના માટેનો ગ્રંથ નથી તેમાં સમાજરચનાનું શાસ્ત્ર પણ સમાવિષ્ટ છે, એ બતાવવા ખાતર તેમણે મીતેચે સમાજરચનાશાસ્ત્ર નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ ડાંગેને મરાઠીમાં લખાવ્યો આનો ‘ ગીતાધર્મ ’ એ નામથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે ગીતામાં દૈવીમપદના જે ગુણો

બતાવ્યા છે તેમનું લોકમંત્ર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપુસ્તકમાં નિરપણું કરેલું છે. ૧૮૩૪માં કાકાસાહેબ હૈદરાબાદની જોડમાથી છૂટ્યા, ગાંધીજીની હરિજનપાત્રા ચાલુ હતી તેમાં તેમની સાથે જોડાયા, અને તેમણે સિંધ, પંજાબ, મુઘલ પ્રાંત, બિહાર, કલકત્તા વગેરેની ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુલાકાત કરી ગાંધીજીએ હવે ગાંધીય શિક્ષણની બાબતમાં એક નવું પગલું લેવાની હિમાયત કરી તે હતી દરેક સેરકે ગામડામાં જઈને ખેસતું અને ત્યાંના જીવનમાં પૂરેપૂરાં લગા જઈને લોકશિક્ષણનું કામ કરવું. ટૂંકમાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપર મંત્રી આ સેવકોના રૂપમાં જગત વિદ્યાપીઠ બને એવો જ આદેશ આપ્યો. કાકાએ એ વિચારને પ્રચાર કરવા માટે શુભગત તેમ જ મહા રાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો અને પોતે પણ એક ગામડું ખોળી કાઢી ત્યાં રહેવાનો સમ્મત કર્યો. પ્રથમ શુભગતમાં જ શ્યાક એવું સ્થળ નક્કી કરવાનો તેમનો મનસૂબો હતો. પણ પાછળથી શુભગત છોડીને ગાંધીજીની નજીક ક્યાંક ગહી શકાય તે માટે વર્ષો પામે કોઈ ગામડાં રહેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું.

પરંતુ ગામડાનું મટણ કાકાએ સ્વતંત્ર કર્યાં કર્યું હોય અને કેળાવ નવસુકોને ગામડામાં જવાની તેમણે પ્રેરણા આપી હોય તોય ગામડાની ઉપાસના તેમને માટે શ્રવણ માનસપૂર્ણ જ રહી છે અને તેને પરિણામે તેમણે જેને મહાત્મા ગાંધીની દેશને શ્રેષ્ઠ દેવ કહી છે તે પાયાની કેળવણીને પ્રતિષ્ઠિત બનાવીને તેની પ્રતિમા તેઓ તેમની પાસેથી અપેક્ષિત ફાળે આપી શક્યા નહિ એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી જોકે એ કેળવણીને વૈચારિક ખેડક આપવા માટે તેમણે વખતોવખત જે લખાણ મ્યું તે મહત્વનો ફાળો અવગ્રહ ગણાય.

રાષ્ટ્રભાષાના મામલા

આ જ વરસે ઇન્દોરમાં દિંદી તાહિત્ય મહેસન બગાય તેમાં ગાંધીજી બીજી વાર પ્રમુખ થયા હતા. મામલાદેવ તેની હિપ્પિસધારા સમિતિના પ્રમુખ હતા. એ મહેસને ગાંધીજીનાનો આખા દેશમાં પ્રચાર માટે રાષ્ટ્રભાષા સમિતિ નીમી અને એ મામની જવાબદારી મામને નોંધવામાં આવી. સમિતિનું મુખ્ય કાર્યાલય વર્ષો રાખવામાં આવ્યું. ગાંધીજીના પ્રચારને અંગે માકાસાહેમે દિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અને વાર જમણું મ્યું અને રાષ્ટ્રભાષાની બાબતમાં પ્રાંતોના લોકોમાં જે જે મત ન્હોં હતી તેનું નિરસન મ્યું.

૧૯૩૬માં નાગપુરમાં અખિલ બાંગ્લાદેશ તાહિત્ય પરિષદ ભઈ દિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોની લગાઓ વચ્ચે આપ લે થાય ને તે વધારે



શ્રી રેહાનાબહેન, કાકાસાહેબ અને શ્રી સરોજબહેન નાણાવટી



કાકાસાહેબ બપાનમા (૧૯૫૨), પુત્રવધૂ ના સૌ રેવળીબહેન (તેમની ડાબી બાજુએ) સાથે

- ૧૮૧૦ ગોપામરાન ઓગસ્ટ, હરિઆઉ ફાનક, સ્વામી આનંદ વગેરે ત્રાપીઓ હતા. મગધરરાન દેશપાડે બધાના ઉપરી હતા. નાસિક કેમ પિતાશ્રી ગુન્ડરી ગયા ટોલરટોયનું મૃત્યુ રાષ્ટ્રમત સંગ્રહારે બધે પાડ્યું દેલીનો ધૂમકેતુ દેખાયો મગનાથ વિદ્યાલય(રડોદગ)ના આચાર્ય દિલ્હી દરબાર ૧૯૧૧ પછી એ વિદ્યાલય બધે થયું પોર્ટુગાલમા ગિપ્સિક થયું
- ૧૯૧૨ હિમાચલ તરફ પ્રયાણ કર્યું બીજા પુત્ર બાગનો જન્મ ૨૧ મે ૧૮૧૨ ચીનમા રિપબ્લિક થયું હિમાચલની મુસાફરી - કવનતા, અયોધ્યા, આલમોડા, ગજોત્રી, જન્મોત્રી, કેદાર, બદા, અલમોડા, હરદ્વાર, લાહોર, રાનગપિડી, કાશ્મીર, અમગનાથ, શ્રીનગર, જમ્મુ, લાહોર, હરદ્વાર, નાપિકંથ, રેહરી, રેહરાડૂન, હરદ્વાર, રેહરાડૂન
- ૧૯૧૨, ડિસેમ્બર ૧૦ સોડ્ હાઉસ પગ બોમ્બ પડ્યો - દિલ્હીમા મદવાડમા રેહરાડૂન આત્મીને રજા હતા
- ૧૯૧૩ નાપિકંથ હરદ્વારના મુખ્ય અધિકારી મુજફફરપુર નેપાળની યાત્રા, શાંતિનિકેતન જોવા ગયા પહેલી મુલાકાત
- ૧૯૧૪ પહેલું નિશ્ચયુદ્ધ ફાની નીકળ્યું સોલમાન્ય ટિંગક છૂટયા શાંતિનિકેતનમા ત્રિરિધારી કૃપાલાની સાથે હતા
- ૧૯૧૪-૧૯૧૫ ૭ મહિના સિંધ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા પછી શાંતિ નિકેતનમા
- ૧૯૧૫ ફેબ્રુઆરી, શાંતિનિકેતનમા ગાંધીજી આવ્યા, તેમની સાથે મુલાકાત ફેબ્રુઆરી ૧૬ ગોખલે ગુજરી ગયા કૃપાલાનીને પત્ન લખીને બાપુજીને મળવા બોલાવ્યા શાંતિનિકેતનમા મગનલાલ ગાંધી, મગનભાઈ પટેલ, મણિલાલ રામદાસ, દેવદાસ, પ્રભુદાસ કૃષ્ણદાસ, જમનાદાસ ગાંધી, હરિહર શર્મા, ચિંતામણિ શાસ્ત્રી, બીમરાવ શાસ્ત્રી વગેરે હતા માર્ચ ૬ બાપુજી ફરી શાંતિનિકેતન આવ્યા માર્ચ ૧૦ શાંતિનિકેતનમા સ્વાવલબ્ધી પ્રયોગ ૪૦ દિવસ ચાલ્યો માર્ચ ૪

રવિબાણુનું 'દ્વાલ્યુની' સાંભળ્યું. ૩૧ માર્ચ બાપુજીની ફીનિક્સ પાર્ટી હરદ્વાર ગઈ. આશ્રમની સ્થાપના કોચરખમાં તા. ૨૫ મે. ૩ જૂન રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને નામદંડુક મળ્યું. એપ્રિલ-મે બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ, પાછા આવીને મુંબઈ. ડિસેમ્બરમાં કોચેસનું અધિવેશન મુંબઈમાં, ત્યાં ગાંધીજીને ફરી મળ્યા.

૧૯૧૬ : વડોદરા સયાજીપુરામાં. ગ્રામસેવા, કૌ-ઓપરેટિવ ડેરી, 'આત્મધર્મ' માસિક ચલાવવામાં મદદ (ત્રણ વરસ સુધી) કરી. ત્યાંથી આશ્રમમાં કોચરખ એક મહિના માટે, બેલગ્રામમાં પ્રેવિન્શિયલ પોલિટિકલ કોન્ફરન્સ, લોક-માન્ય અધ્યક્ષ. ફેબ્રુવારી ૪ બાપુનું હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં ભાષણ, લખનૌ કોંગ્રેસ. હિન્દુમુસ્લિમ કરાર.

૧૯૧૭ : ફીજીમાં ચાલતી ગિરમીટિયા પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. ૧૦ એપ્રિલ બાપુજી ચંપારણ્યમાં ગયા તે વખતે રરતામાં વડોદરાને રટેશને એમને મળ્યા અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું હેલ્થ નક્કી કર્યું. આશ્રમની શાળામાં જોડાયા. ભરૂચ ડેળવણી પરિષદ માટે રાષ્ટ્ર-ભાષા હિંદી વિશે લેખ લખ્યો. અમદાવાદમાં મજૂર હડતાલ (ધર્મયુદ્ધ), બાપુજીની સિંધની મુસાફરીમાં તેમની સાથે. ઇન્દોરનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન. ગોધરા પરિષદ.

૧૯૧૯ : રોલેટ કાયદો. પંજાબ, ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે રમખાણો.

૧૯૨૦ : ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન પ્રમંગે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અમદાવાદ આવ્યા; તે વખતે તેમને વિશે ગુજરાતીમાં લેખ (પહેલો ગુજરાતી લેખ). ગુજરાત રાજકીય પરિષદ, અમદાવાદ; વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો ઠરાવ ૧૯મી જુલાઈ. નાગપુર કોન્ગ્રેસ; અજંટાની ગુફાઓ જોઈ આવ્યા.

૧૯૨૧ : અમદાવાદની ખાદી કોન્ગ્રેસ; કલાપ્રદર્શન ગોઠવ્યું.

૧૯૨૨ : 'યંગ ઇન્ડિયા' 'નવજીવન' ઉપરના કેસો, ગાંધીજીને ૭ વર્ષની સજા, 'નવજીવન'માં કાકાનો પહેલો અમલોખ



કાકાસાહેબ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે (૧૯૫૮), શ્રી વિશ્વુપ્રસાદ
નિવદી કીણાભાઈ દેસાઈ, યશવંત શુક્લ અને ડૉ. ભાગીલાલ સાહેસરા સાથે



કાકાસાહેબ અને રવિશંકર મહારાજ (૧૯૫૬)

નજીક આવે તેટલા માટે, તે તે ભાષાના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોના બીજી ભાષામાં અનુવાદો કરવા અને રાષ્ટ્રભાષામાં તે બધા લાવવા, એ આ પરિપદનો હેતુ હતો. તેની મહારાષ્ટ્રની શાખા તરફથી 'વિહંગમ' નામનું માસિક બેત્રણ વરસ ચલાવવામાં આવ્યું. તેમાં કાકાસાહેબે ઠીક ઠીક કાળો આપ્યો. 'હંસ' નામનું હિન્દી માસિક પ્રેમચંદ અને કનૈયાલાલ મુનશીના સહકારથી ટેટલોક સમય ચલાવવામાં આવ્યું. પણ એ આખી પ્રવૃત્તિ આઝી આગળ વધી નહિ અને તેનાં જુદી જુદી ભાષાનાં સામયિકો એકે એકે લુપ્ત થઈ ગયાં.

રાષ્ટ્રભાષાના સ્વરૂપની બાબતમાં પણ ગાંધીજીએ સ્પષ્ટતા કરી. પણ રાષ્ટ્રભાષાની વ્યાખ્યાને અગે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ અને હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન એ બેને લિપિ તથા શૈલીને અગે મતભેદ પડ્યો. સંમેલન નાગરી લિપિનું હિમાયતી હતું, ઉર્દૂ લિપિની સામે તેનો વિરોધ હતો, એટલે સંમેલનને જે વસ્તુ માન્ય ન હોય તેનો પ્રચાર તેણે જ નીમેલી સમિતિ ન કરી શકે એવો સંમેલનના કાર્યકર્તાઓ તરફથી ખુલાસો થતાં, સુધારાવાળા લોકો એ સમિતિમાંથી ખસી ગયા અને ૧૯૪૨માં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી તેણે નાગરી અને ઉર્દૂ લિપિમાં લખાતી એક જ ભાષા હિંદુસ્તાની એ જ આપણી રાષ્ટ્રભાષા છે અને તે શીખના માગનારે બન્ને લિપિ શીખવી જોઈએ એવો નિયમ કર્યો. પરંતુ આ મસ્થાનુ કામ રીતસર શરૂ થાય તે પહેલાં જ ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડી ચાલ્યા જાઓ'ની લડત શરૂ થઈ અને ગાંધીજી વગેરે આગેવાનોને સરકારે જેલમાં પૂરી દીધા. કાકાસાહેબ વસીક દિવસ સુધી આ ચળવળનો પ્રચાર થાય તે માટે પત્રિકા વગેરે કાઢવા બહાર રહ્યા પછી તે પણ ગિરફતાર થયા ને લગભગ ત્રણ વરસ જેલમાં રહ્યા

૧૯૪૨ની જેલમાં

આ વખતે કાકાસાહેબને શ્રી કિશોરલાલભાઈ, વિનોબા તેમ જ મધ્ય પ્રાન્તના મહાસભાના આગેવાનોને, તેમનો પોતાના પ્રાન્ત સાથેનો સંપર્ક સંપૂર્ણપણે તોડી નાખવા માટે, મદ્રાસ ઇલાકાની વેલ્લોરની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. કાકાસાહેબે ગીતા, જ્ઞાનેશ્વરી, ખગોળ વગેરેનું અધ્યયન ચલાવ્યું. ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનની અર્થઘન દૃષ્ટિથી મહત્ત્વના શબ્દોનો એક કોશ અને ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલા ગીતાપદાર્થ કોશના પદોની અદરના શબ્દો આવી જાય એવી રીતે બીજો એક શબ્દકોશ તેમણે તૈયાર કર્યો કિશોરલાલભાઈના સહકારથી, ફિલિપાઈન્સ ટાપુમાંના સ્કતપિતિયાના જીવન અંગે તથા તેના ઉપચારને અંગેની એક આત્મકથાનું નવલકથાનું 'માનવ

ખાડિયેરા^૧ નામથી ગુજરાતીમાં બાણાંતર કર્યું. બાણુજની સાથેના સો ઉપર પ્રમંત્રોનાં શબ્દચિત્રો પણ દિંદીમાં લખી કાઢ્યાં.^૨ સ્વીન્ડનાથની એક નવલકથા માલંજનો બંગાળીમાંથી મરાઠીમાં અનુવાદ કર્યો; તેમ જ પોતાના જીવન વિશેના અનેક પ્રમંત્રો વર્ણવતી એક લેખમાળા લખી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને તેમના કોટ્ટચિત્રક જીવનની રમરમણાત્રા આવી જાય છે. આમાંનું ધણું સાહિત્ય ઠણ અપ્રકાશિત છે. વેલ્લેરમાં એકાદ વરસ રાખ્યા પછી સરકારે તેમની મધ્ય પ્રાન્તની સીવની રજેશ્વલ જેલમાં બદલી કરી.

૧૯૪૫માં કાકાસાહેબનો જેલમાંથી છુટકારો થયો. દિન્દુરતાની ભાષાના સ્વરૂપ ને લિપિને અંગે દિન્દી સાહિત્ય મંમેલન સાથે ગ્રંથગ્રે આણુ જ હતો. એટલે ૧૯૪૨ના મેમાં રથપાયેલી દિન્દુસ્તાની પ્રચારસમાનું પ્રચારકાપ^૧ જેલ-માંથી બહાર આવતાં જ તેમણે પાણું રાગ કર્યું, અને જુદા જુદા પ્રતોમાં તેમનું લમણુ રાગ થયું. પ્રાંતીય ભાષા પર રાષ્ટ્રભાષા આક્રમણ કરવા માગતી નથી એવી ચોખ્ખવટ કરીને તેને ભાષાઓ બોલનારાઓના મનમાંથી શંકાનું નિરસન કરવું અને રાષ્ટ્રભાષા એટલે નામરી તથા ઉર્દૂ લિપિમાં લખાતી એક જ ભાષા છે એમ તેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવું, એ તેમના પ્રચારના બે મુદ્દા હતા. રાષ્ટ્રભાષાને દિન્દુસ્તાની કહેવા ઉપરાંત તેમણે તેમના ષષ્ટચન્દીપૂર્તિને અંગે યોગ્યેલા સમારંભમાં જે ભાષણ કર્યું તેમાં આપણી સંસ્કૃતિને દિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ કહેવી લેઈએ એમ જણાવ્યું અને એ શબ્દ-પ્રયોગની પાછળ રહેલી દષ્ટિ ને આપણે સ્વીકારીએ તો બધા બેદમ્ભક વાદો આપોઆપ શમી જશે એમ જણાવ્યું.^૨

કાકાસાહેબ કાકાસાહેબની સાલવારી

પિનાજીનો જન્મ ઈ.સ. : ૧૮૩૩ કે ૧૮૩૪ ચેત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા.

પિનાજીનું મૃત્યુ ઈ.સ. : ૧૯૧૦ ૨૫ ફેબ્રુઆરી; માથ પૂર્ણિમા.

જન્મ : ૧૮૮૫ ડિસેમ્બર ૧, કારતક વદ ૧૦ શકે ૧૮૦૭

૧૮૯૨ માર્ચ ૧૧ : સાતાગ છોડીને કારવાર ગયા મરાઠી બીજી, નૂતન મરાઠી વિદ્યાલય, પૂના. મરાઠી ત્રીજી, કારવાર. મરાઠી ચોથા, સાતપુર, જેલમાં.

૧૮૯૪ : ચીન જપાન યુદ્ધ, જોતામાં રાણાનું બંડ.

૧. એ શબ્દચિત્રો દિંદીમાં વાણુકી છાંકિયાં અને ગુજરાતીમાં 'બાણુતી' અંખી 'ને નામે પ્રગટ થયાં છે.

૨. આ જીવનકથા યદિપૂર્તિ પ્રસંગ ૧૯૪૫માં લલવાચો ત્યાં સુધીની જ છે.

- ૧૮૯૭ : શાહેપુર વિક્ટોરિયાની કાયમંડ જ્યુબિલી. રેન્ડ આયર્સ્ટનાં ખૂન. મુંબઈ-પૂના તરફ પ્લેગની શરૂઆત. અંગ્રેજી પહેલી. સાવનૂર અંગ્રેજી ખીજમાં.
- ૧૮૯૮ : કારવાર અંગ્રેજી ખીજ અને ત્રીજી. ફિલિપાઇન્સ માટે સ્પેન-અમેરિકન યુદ્ધ
- ૧૮૯૯ : કારવાર છોડીને ધારવાડ અંગ્રેજી ચોથી; પ્લેગમાં ત્રીજો ભાઈ વિધ્વુ ગુજરી ગયો. બોમ્બર યુદ્ધ ૧૮૯૯-૧૯૦૨; જોવામાં પ્રથમ નિવાસ, વાયરલેસ ટેલિગ્રાફી શરૂ.
- ૧૯૦૦ : ધારવાડ છોડી બેલગાવ આવ્યા. બોમ્બર યુદ્ધ-ચીનમાં.
- ૧૯૦૧ : વિક્ટોરિયાનું મૃત્યુ.
- ૧૯૦૨ : બોમ્બર યુદ્ધ પૂરું થયું, જ્યેષ્ઠ માસ લક્ષ્મી શિરોડકર સાથે લગ્ન. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં.
- ૧૯૦૩ : મેટ્રિક પાસ થયા, સાથે સાથે સ્કૂલ ફાઇનલ પરીક્ષા આપી. પિતાશ્રીએ પેન્શન લીધું અને સાંગલી રાજ્યમાં ટ્રેઝરી ઓફિસર થયા. ઇંગ્લેન્ડમાં ફી ટ્રેડ અને પ્રોટેક્શનનો અધડો.
- ૧૯૦૪-૧૯૦૭ : ફર્ગ્યુસન કોલેજ પૂનામાં.
- ૧૯૦૪-૧૯૦૫ : રુસો-જાપાનીઝ વોર શરૂ થઈ.
- ૧૯૦૫ : બંગ્લો, બનારસમાં જોખમી કોન્ગ્રેસ પ્રેસિડેન્ટ.
- ૧૯૦૬ : બોમ્બેકોટ અગવળ, લગ્નપતરાય ને અજિતસિંહ દેશપાર.
- ૧૯૦૭ મે : ૬ વર્ષ ખાડ ન ખાવાનું મત લીધું. સેન ફ્રાન્સિસ્કોનો ધરતીકંપ.
- ૧૯૦૭ : બી. એ. પાસ થયા.
- ૧૯૦૮ : મંયુક્ત ગ્રીડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ પરિષદ-ત્રીજી. બેલગાંવમાં ગણેશ વિદ્યાલયમાં આચાર્યનું કામ કર્યું. એ છોડીને પહેલી એલએલ. બી. પાસ થયા.
- ૧૯૦૮ જૂન ૧૮ : માતા ગુજરી ગયાં. લોકમાન્ય ટિળકને ૬ વર્ષની સમ. કર્જન વાવલીનું ખૂન (ઇંગ્લેન્ડમાં).
- ૧૯૦૯ જૂન ૨૩ : પ્રથમ પુત્ર શંકર (સતીશ)નો જન્મ, મુંબઈમાં ખીજ એલએલ.બી. ની ટર્મ્સ લાંબી. એ છોડીને મરાઠી દૈનિક રાષ્ટ્રમતમાં ગયા. ત્યાં દત્તોપંત આપટે, વીર વામનરાવ,

- ગોપાળરાવ ઓગળે, હરિલાલ કાટક, સ્વામી આનંદ વગેરે સાથીઓ હતા. મંગાધરરાવ દેશપાડે બધાના ઉપરી હતા.
- ૧૯૧૦ : નાસિક કેસ. પિતાશી ગુજરી ગયા. ટોર્ટરોયનું મૃત્યુ. રાષ્ટ્રમત સરકારે બંધ પાડ્યું. હેલીનો ધૂમકેતુ દેખાયો.
- ૧૯૧૦-૧૯૧૧ : મંત્રનાથ વિદ્યાલય(વડોદરા)ના આચાર્ય. દિલ્હી દરબાર ૧૯૧૧ પછી એ વિદ્યાલય બંધ થયું. પોર્ટ-ગાલમાં રિપબ્લિક થયું.
- ૧૯૧૨ : હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું. બીજા પુત્ર બાળનો જન્મ ૨૧ મે ૧૯૧૨. ચીનમાં રિપબ્લિક થયું. હિમાલયની મુસાફરી - કલકત્તા, અયોધ્યા, આલમોડા, ગંગોત્રી, જન્મોત્તી, કેદાર, બદ્રી, અલમોડા, હરદ્વાર, લાહોર, રાવળપિંડી, કાશ્મીર, અમરનાથ, શ્રીનગર, જમ્મુ, લાહોર, હરદ્વાર, ઝપિંકશ, ટેહરી, ડેહરાડૂન, હરદ્વાર, ડેહરાડૂન.
- ૧૯૧૨, ડિસેમ્બર ૧૦ : લોડ્ઝ હાંકગ પર બોમ્બ પડ્યો - દિલ્હીમાં મંદવાડમાં ડેહરાડૂન આવીને રહ્યા હતા.
- ૧૯૧૩ : ઝપિકુલ હરદ્વારના મુખ્ય અધિષ્ઠાતા. મુજફફરપુર. નેપાળની યાત્રા, શાંતિનિકેતન જોવા ગયા. પહેલી મુલાકાત.
- ૧૯૧૪ : પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. લોકમાન્ય ટિંગક છૂટ્યા. શાંતિનિકેતનમાં ત્રિરિધારી કૃપાલાની સાથે હતા.
- ૧૯૧૪-૧૯૧૫ : છ મહિના સિંધ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં; પછી શાંતિનિકેતનમાં.
- ૧૯૧૫ : દેખુઆરી, શાંતિનિકેતનમાં ગાંધીજી આવ્યા, તેમની સાથે મુલાકાત; દેખુઆરી ૧૬ ગોખલે ગુજરી ગયા. કૃપાલાનીને પત્ર લખીને બાપુજીને મગરા બોલાવ્યા. શાંતિનિકેતનમાં મનલાલ ગાંધી, મનભાઈ પટેલ, મણિલાલ, રામદાસ, દેવદાસ, પ્રભુદાસ, કૃષ્ણદાસ, જમનાદાસ ગાંધી, હરિહર ચર્મા, ચિંતામણિ શાસ્ત્રી, લીમરાવ શાસ્ત્રી વગેરે હતા; માર્ચ ૬ બાપુજી ફરી શાંતિનિકેતન આયા; માર્ચ ૧૦ શાંતિનિકેતનમાં સ્વાત્સંગી પ્રયોગ ૪૦ દિવસ આપ્યો; માર્ચ ૪

રવિબાણુનું 'ફાલ્ગુની' સાંલગ્ન્યું. ૩૧ માર્ચ બાપુજીની ફીનિક્સ પાર્ટી હરદ્વાર ગઈ. આશ્રમની સ્થાપના કોચરખમાં તા. ૨૫ મે. ૩ જૂન રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને નામદફ્ફડ મળ્યું. એપ્રિલ-મે બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ, પાછા આવીને મુંબઈ. ડિસેમ્બરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન મુંબઈમાં, ત્યાં ગાંધીજીને ફરી મળ્યા.

૧૯૧૬ : વડોદરા સયાજીપુરામાં. આમસેવા, કા-ઓપરેટિવ ડેરી, 'આત્મધર્મ' માસિક ચલાવવામાં મદદ (તથા વરસ સુધી) કરી. ત્યાંથી આશ્રમમાં કોચરખ એક મહિના માટે, બેલગ્રામમાં પ્રેવિન્શિયલ પોલિટિકલ કોન્ફરન્સ, લોક-માન્ય અધ્યક્ષ. ફેબ્રુવારી ૪ બાપુનું હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં ભાષણ, લખનૌ કોંગ્રેસ. હિન્દુમુસ્લિમ કરાર.

૧૯૧૭ : ફીજીમાં ચાલતી ગિરમીટિયા પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. ૧૦ એપ્રિલ બાપુજી ચંપારણમાં ગયા તે વખતે રસ્તામાં વડોદરાને રોશને એમને મળ્યા અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું છેલ્લું નક્કી કર્યું. આશ્રમની શાળામાં જોડાયા. ભરૂચ કેળવણી પરિષદ માટે રાષ્ટ્ર-ભાષા હિંદી વિશે લેખ લખ્યો. અમદાવાદમાં મજૂર હડતાલ (ધર્મશુદ્ધ), બાપુજીની સિંધની મુસાફરીમાં તેમની સાથે. ઇન્દોરનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન. ગોધરા પરિષદ.

૧૯૧૯ : રોલેટ કાયદો. પંજાબ, ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે રમખાણો.

૧૯૨૦ : ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અમદાવાદ આવ્યા; તે વખતે તેમને વિશે ગુજરાતીમાં લેખ (પહેલો ગુજરાતી લેખ). ગુજરાત રાજકીય પરિષદ, અમદાવાદ; વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો ઠરાવ ૧૯મી જુલાઈ. નાગપુર કોન્ગ્રેસ; અજંટાની ગુફાઓ જોઈ આવ્યા.

૧૯૨૧ : અમદાવાદની ખાદી કોન્ગ્રેસ; કલાપ્રદર્શન જોડાવ્યું.

૧૯૨૨ : 'યંગ ઇન્ડિયા' 'નવજીવન' છિપરના કેસો, ગાંધીજીને ૪ વર્ષની સજા, 'નવજીવન'માં કાકાનો પહેલો અમલોખ

“બારોડાલીનો કાર્યક્રમ” ૪ જૂન. ઉપનિષદ પાઠાવલિ પુરાતત્ત્વ મંદિર મારફતે પ્રસિદ્ધ.

- ૧૯૨૩ : મહાદેવશાસ્ત્રી અલાહાબાદ જેલથી પાછા આવ્યા. ‘નવજીવન’માં લેખો માટે ૧૨૪ (અ) નો આરોપ ને ૧ વરસની સજા. જેલમાં હતા ત્યારે હિન્દુ મુસ્લિમ ‘ઝઘડા’ શરૂ થયા. સરેન્થરમાં દિલ્હીમાં રહેવાલ કોન્ગ્રેસ.
- ૧૯૨૪ : એક સાલની જેલ ભોજપુરી બંદાર આવ્યા. બનારસમાં શિક્ષણ પરિષદ ચર્ચ. ૫ ફેબ્રુઆરી ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટયા. તે પહેલાં કાકા જેલમાંથી છૂટયા હતા. મે ૧૩ ભોરસદ રાજકીય પરિષદના પ્રમુખ. ૨૫ જૂન અમદાવાદમાં અખિલ ભારતીય કોન્ગ્રેસ કમિટીની બેઠક. ૫૪કાર પરિષદમાં નિમંત્રે-૫૪કારની દીક્ષા. બેલગામ કોન્ગ્રેસ-ગાંધીજી પ્રમુખ. સંસારના કામની દેખરેખ કરી.
- ૧૯૨૬ : આરોબની યોજનામાં-ચિંચવડ, સિંહગઢ વગેરે.
- ૧૯૨૭ : દક્ષિણ ભારત અને લંકાનો પ્રવાસ ગાંધીજી સાથે.
- ૧૯૨૮ : વિદ્યાપીઠની પુનર્ધટના : કાકાએ વિદ્યાપીઠના કુલનાયક બનીને આખા તંત્રની જવાબદારી લીધી.
- ૧૯૨૯ : બેંગલુરુમાં વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો.
- ૧૯૩૦ : ૨૬ જાન્યુઆરી સ્વાતંત્ર્યદિન પ્રતિષ્ઠા ‘ધન્ય ઘડી’. દાંડી કૂચ.....વિદ્યાપીઠ એક જાવણી બની ગયું. વિદ્યાપીઠમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંમેલન તથા જાતીય સંમેલન. તળે; ગામમાં સાતમી મહારાષ્ટ્રીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખ. આણંદમાં કેસ ચાલીને સજા; ગાંધીજી સાથે ચરોડાની જેલમાં. જેલમાંથી બહાર આવ્યા.
- ૧૯૩૧ : સ્વરાજ્ય વિદ્યાલય ને ધતર પ્રદર્શિતો.
- ૧૯૩૨ : સ્વરાજ્ય મંચામ. ત્રિસ્તાર જાન્યુઆરી ૫; સાબરમતી-હિંડલગા. હિંદલગાવા પ્રવાદ (મરાઠી) લખાવ્યું.
- ૧૯૩૩ : ફરી ત્રિસ્તાર. હેદરાગાદ જેલમાં હોજી સાથે હતા. તેમને ગીતાધર્મ (મરાઠીમાં) લખાવ્યું.

- ૧૯૩૪ : જોલમાંથી મુકિત.
- ૧૯૩૫ : ઇન્દોર હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ૨૦-૪-૧૯૩૫. લિપિ સુધારા સમિતિના પ્રમુખ.
- ૧૯૩૬ : બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન - કલા વિભાગના પ્રમુખ, સંમેલન-પ્રમુખ ગાંધીજી. અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ નાગપુરમાં. એમના વિષયવાર સંગ્રહો જાપવાની શરૂઆત નવજીવને કરી. આ વરસે 'જીવન-વિકાસ' ગ્રંથ જાપાયો.
- ૧૯૩૭ : વર્ધામાં અખિલ ભારતીય જીવણી પરિષદ - નવો સમન્વય, વર્ધા શિક્ષણ યોજના ધર્માઈ તેની સમિતિમાં. અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની બીજી બેઠક, મદ્રાસ.
- ૧૯૩૮ : ઓગસ્ટથી સર્વોદય માસિક શરૂ.
- ૧૯૩૯ : ઓક્ટોબરથી 'સળકા બોલી' શરૂ. 'યુનિયાદી હિન્દી'ની જાહેરાત. રાષ્ટ્રભાષાની વૈજ્ઞાનિક શીઘ્ર લિપિ. હિન્દી લેખનયંત્ર.
- ૧૯૪૨ : હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાની સ્થાપના મે માસમાં. " હિન્દ છોડી ચાલ્યા જાયો, " લકત શરૂ ઓગસ્ટમાં. મહાદેવ દેસાઈનું આગાખાન મહેલમાં મૃત્યુ. કસ્તૂરબાનું મૃત્યુ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩.
- ૧૯૪૩-૧૯૪૪ : મધ્યપ્રાન્ત અને દક્ષિણની જોલોમાં.
- ૧૯૪૫ : જોલમાંથી છૂટી આવ્યા. હિન્દુસ્તાની પ્રચારનું કામ.
- ૧૯૪૬ : ષષ્ટ્યબ્દીપૂર્તિની ઉજવણી અમદાવાદ વગેરે સ્થળે.
- ૧૯૪૭ : હિન્દના ભાગલા સાથે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭.
- ૧૯૪૮ : ગાંધીજીનું ખૂન ૩૦, જાન્યુઆરી, ગાંધીસ્મારક-નિધિ
- ૧૯૪૯ : ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલયની સ્થાપના મુખર્ષિમાં.
- ૧૯૫૦ : મે-ઓગસ્ટ પૂર્વે આફ્રિકાનો પ્રવાસ.
- ૧૯૫૧ : ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય મુખર્ષિથી દિલ્હી લાવવામાં આવ્યું.
- ૧૯૫૨ : મંસદ-રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે નિમણૂક. હિન્દુસ્તાની તાલીમી મંથના પ્રમુખ. પ્રથમ યુરોપયાત્રા.

- ૧૯૫૩ : બેકવર્ડ ક્લાસ કમિશનના પ્રમુખ.
- ૧૯૫૪ : જાપાનનો પ્રવાસ, પ્રથમ વાર.
- ૧૯૫૫ : બેકવર્ડ ક્લાસ કમિશનનો અહેવાલ બહાર પડ્યો.
- ૧૯૫૬ : સમગ્ર ગ્રાધી વાકમયની સરકારી યોજનાના સલાહકાર મંડળમાં નિયુક્તિ.
- ૧૯૫૭ : ચીન અને જાપાનનો પ્રવાસ.
- ૧૯૫૮ : વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, ઈસ્ટિશિયાના, યુ. એસ. એ. અને યુરોપ આફ્રિકાના દેશોની યાત્રા.
- ૧૯૫૯ : મોરિશિયસ અને આફ્રિકાનો પ્રવાસ.
- ૧૯૬૦ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦મા મંમેલનના પ્રમુખ, અમદાવાદ.
- ૧૯૬૧ : છેાતેર વર્ષ પૂરાં થયા અને 'કાલેલકર અધ્યયન મંથ' અર્પણ થયો.

काकासाहेब कालेलकरनां पुस्तको(प्रगट वर्ष साथे)नी यादी

- १ स्वामी रामतीर्थानुं जवनचरित्र (श्री गुणाल साथे : मराठी) १९०८
- २ स्वदेशीधर्म १९२०
- ३ कालेलकरना लेखो लाग १ १९२३
- ४ गाभडामां जर्धने शुं करवुं ? १९२३
- ५ पूर्वर्ग (श्री नरहरि परीभ साथे) १९२३
- ६ विभासयनो प्रवास पडेवी आवृत्ति १९२४, त्रीज आवृत्ति १९३४,
पांयमी आवृत्ति १९३८, छद्मी आवृत्ति, पुनर्मुद्रण १९५७
- ७ कालेलकरना लेखो लाग २ १९२५
- ८ ओताराती दीवासे १९२५ पुनर्मुद्रण : १९३१, ४०, ४३, ४७, ४८, ५६
- ९ राष्ट्रीय शिक्षाके आदर्शोका विकास (हिन्दी) १९२८
- १० सिन्दा मनो (हिन्दी) १९३०
- ११ अक्षदेशतो प्रवास १९३१, पुनर्मुद्रण १९४०, ५०, ५१
- १२ गीतेचें समाजरचनाशास्त्र (मराठी) १९३३
- १३ हिण्डलम्याचा प्रसाद (मराठी) १९३४
- १४ ज्योता तडेवारी पडेवी आवृत्ति १९३४, भीज १९३७, त्रीज १९३८,
चोथी १९४३, भवर्धित चोथी आवृत्ति १९४८, परिवर्धित पांयमी
आवृत्ति १९५७
- *१५ लोकभाता १९३४, भीज आवृत्ति १९३८, त्रीज आवृत्ति १९४७,
चोथी आवृत्ति १९५३
- १६ रमरज्ययात्रा १९३४, पुनर्मुद्रण १९४०, ४१, ४३, ४४, ४७
- १७ लोकजवन (मराठी, हिण्डलम्याचा प्रसादनो अनुवाद) १९३५
- १८ जवननो आनंद १९३६, पुनर्मुद्रण १९३८, ४४, ५२, ६१
- १९ जवन विकास १९३६
- २० जवनलाराती १९३७
- २१ सहजीवन की समस्या (हिन्दी) १९३७
- २२ जवनभस्मृति १९३८, १९४६
- २३ सद्योष क्षतकम् १९४१
- २४ गीताधर्म (मराठी : गीतेचें समाजरचनाशास्त्र परधी) १९४४, १९५७

* आ ज पुस्तकनी परिवर्धित आवृत्ति १९५६मां 'जवनवीला'ने नागे
प्रगट यर्धे छे. (जुजो कमांक ४३)

- २५ सखलता भगवद्गीता १९४५
- २६ मानवी अडिगेरे (श्री. डि. घ. मधुराणा साथे) १९४६, १९५८
- २७ हिन्दूचें समाजकारण (मराठी) १९४६
- २८ हिन्दुस्तानी की नीति (हिन्दी) १९४७
- २९ गीतासार १९४७
- ३० श्री नेत्रभण्डिबार्धने १९४७
- ३१ हिन्दुस्तानीके प्रचारक गांधीजी (हिन्दी) १९४८
- ३२ साहित्याची कामगिरी (मराठी) १९४८
- ३३ बापूची ज्ञानियाँ (हिन्दी) १९४८
- ३४ बापूनी आंभी (भूषण हिन्दी पर्यायी) १९४९, १९५५
- ३५ पूर्व आश्रितार्थ १९५१, १९५३
- ३६ मृगजळातील मोती (मराठी) : खलिल जिब्रान १९५१
- ३७ मालव (मराठी) : रवीन्द्रनाथ ठाकुर १९५२
- ३८ लोकजीवन (मराठी) : हिण्डलभ्याचा प्रमादनी भक्षित आवृत्ति) १९५२
- ३९ धर्मोदय १९५२
- ४० रंजिताने आनंद १९५३, १९६१
- ४१ जीवनसंस्कृति की बुनियाद (हिन्दी) १९५५
- ४२ रवीन्द्र प्रतिमेचे कोंकळे किरण (मराठी) रवीन्द्रनाथः लिपिका पर्यायी १९५५
- ४३ श्रवणलीला १९५६, भीष्म आवृत्ति १९५६
- ४४ श्रवणप्रदीप १९५६
- ४५ अचारनवार १९५६
- ४६ मधुमंथ (मंथादक : कनुभार्ध वेरा) १९५७
- ४७ उगमजो देश-जपान १९५८
- ४८ यि. यंदनने १९५८
- ४९ श्रवणयितन १९५९
- ५० भीक्षुना अनाथे १९५९
- ५१ रवीन्द्रभोग्य (भूषण मराठीने अनुवाद) १९५९
- ५२ नारी भोग्यने कवि : कवि नानाबाब जयंतीच्याअध्ययन १९६०
- ५३ शुद्ध श्रवणदृष्टिनी साधनातीति : शुभरात नर्ध ताक्षीम मंथ -
व्याख्यान १९६०
- ५४ सांगतीय संस्कृतिने उद्घातना : शुभरात शुनि० टागेर शनाब्दी
मानस्य व्याख्यान १९६१

- ૫૫ ચિંતન અને પુરુષાર્થમાં સમન્વય : વિદ્યાળહેન નીલકંઠ રમારક
વ્યાખ્યાન ૧૯૬૧
- ૫૬ સાહિત્યમાં સાર્વભૌમ જીવન : " "
વ્યાખ્યાન ૧૯૬૧
- ૫૭ રવિચંદ્રવિનું ઉપસ્યામ અને તર્પણ ૧૯૬૧
- ૫૮ આવતી કાલના પ્રશ્નો
- ૫૯ નક્ષત્રમાળા
- ૬૦ સ્વરાજ્યમાળા (હિન્દી)
- ૬૧ સ્મરણયાત્રા (સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ)

કાકાસાહેબે કરેલાં સંપાદનો

- ૧ બાપુના પત્રો - ૧ આશ્રમની બહેનોને ૧૯૪૯
- ૨ બાપુના પત્રો - ૩ કુસુમબહેન દેસાઈને ૧૯૫૪
- ૩ બાપુના પત્રો - ૫ કુ. પ્રેમાબહેન કંટકને ૧૯૬૦
- ૪ બાપુના પત્રો - ૬ ગં. સ્વ. ગંગાબહેનને ૧૯૬૦
- ૫ ગીતાપદ્યાર્થકોશ (ગ્રાંધીજી) બીજી આવૃત્તિ ૧૯૬૦

સૂચિ

અનવાની ૪૧૨
અનંતાશ્રુવા મરદેકર ૪૭, ૪૭૭
અનુવાદકલા ૨૭૭
અપાસાદેબ પદવર્ધન ૩૮૧, ૩૮૮,
૩૯૬, ૪૮૨
અબ્બાસ લેખક ૪૮૫
'અમંજ ગીતાંજલિ' ૪૬૭
'અમરકેરા' ૨૬૪
અમૃતલાલ નાણાવટી ૩૦૭, ૪૦૩, ૪૦૮,
૪૧૦
અમૃતલાલ પંડ્યા ૪૧૦
અરવિંદ ધોધશ્રી ૧૫૩, ૨૦૧, ૨૫૭,
૨૫૮, ૩૧૦, ૩૫૦, ૩૬૧ ૪૭૨,
૪૭૩, ૪૭૫, ૪૭૭
'અરેભિયન નાઈટ્સ' ૨૪૮, ૩૮૧
અર્ધકાર ૧૬, ૭૦
'અપ દોમ સ્વેચ્છી' ૪૭૬
અવનીન્દ્રનાથ દામોદર ૬૩, ૪૭૨
'અવારનવાર' ૨૬૨-૨૬૬, ૪૫૮
'અવેસ્તા' ૨૭૧
'અંહસ દોષ્ઠ દેભિન' ૧૬૧
'અંબેજોનો ઇતિહાસ' ૩૮૮
અંબાલાલ ૪૧૫
આઈન્સ્ટાઈન ૪૧
'આચાર્યજી' ૨૬૪
'આત્મોદ્ધાર' ૪૮૧
આનંદકુમાર સ્વામી ૬૩, ૧૫૩, ૪૭૨
આનંદવર્ધન ૫૨
આનંદશંકર મુખ ૨૨, ૯૫, ૧૪૮
૨૧૪, ૨૨૫, ૨૩૦, ૩૧૩, ૩૧૪,
૪૫૨, ૪૮૬
'આપની કવિતાસમૃદ્ધિ' ૩૦
'આપણું વિવેચન-સાહિત્ય' ૧૪૬,
૧૪૮, ૧૫૦

આનંદક, મેથ્યુ ૮૩
'આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ' ૪૬૭
'આશ્રમ-સમાચાર' ૧૮૫
ઈન્દ્ર વસાવડા ૪૫૧
'ઈન એમેરિકન' ૪૦૬
ઈલિયા ૩૨
ઈશુ ૨૬૮, ૩૪૩
'ઉત્તમલો દેશ' ૨૨૧
'ઉત્તર રામચરિત' ૧૦૦
હાપ્રેક્ષા ૭૧
હાનિપદ ૪૪, ૫૭, ૨૫૮, ૨૭૧, ૩૬૨,
૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૮, ૪૧૫, ૪૮૩,
૪૮૬
'હાનિપત્યાહાસલિ' ૪૦૧, ૪૧૪
હામા ૭૧
હાપેન્દ્ર પંડ્યા ૧૩૪
હાપેન્દ્ર સાંડેસરા ૪૫૭
દમાશંકર ભેચી ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૧૭૭,
૨૭૬, ૪૫૦, ૪૫૫, ૪૫૬
સગવેદ ૨૦૦
'જગુ-સંદાર' ૪૧૩
એન્ડ્રૂસાદેબ ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૮૧, ૪૭૬
એલિસ, લેવકોઃ ૪૦૫
એલક, પ્રો. ૩૧૨, ૪૦૦
એત્રાજો ૨૧૩
'એત્રાજી દીવાલો' ૧૬, ૩૨, ૩૭,
૩૯, ૪૬, ૫૧, ૫૨, ૫૪, ૧૩૬,
૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૮, ૨૩૬-૨૪૪,
૩૧૧, ૩૧૪, ૩૧૫, ૪૫૩, ૪૮૮
હાલા ૪૩૫
હાલાલ મુનશી ૨૨, ૨૧, ૨૭, ૪૩,
૪૪, ૨૨૬, ૨૩૦, ૪૯૭
ઈબીર ૩૪
'ઈમ્પેરિનિ' ૪૭૩

કરસનદાસ માણેક ૪૪૦

કલાપી ૧૧, ૨૪૩

‘કલ્યાણપાત્રી’ ૪૪૦

કવિ ૪૮

—ની સૃષ્ટિ ૧૧૨

‘કવિતા અને સાહિત્ય’ ૧૪૪

કળા

○ અને છવન ૧૧૧, ૧૧૨, ૨૨૫, ૧૩૦,

૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩

○ અને નીતિ ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૨૯, ૧૩૦

○ અને વિવાસિતા ૧૦૧

○ અને સદાચાર ૧૦૮, ૧૨૪, ૧૨૫

○ અને સાદગી ૧૦૩

■ અકન કલા અને લલિત કલા ૧૫૦

○ આદર્શદર્શી વિં મયાર્થદર્શી ૨

○ એક સાધન ૧૮૭

■ કૃતિની અસર ૧૨૨

○ ખાતર કળા ૧૩૩, ૧૧૪

■ ખાતર કળા વિં છવન ખાતર કળા

૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૮

—ના નિર્માણ માટે તાદસ્થ અને

તાદાસ્થની જરૂર ૯૯, ૧૦૦, ૧૧૮—

૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૪

ના રસાસ્વાદનો અધિકાર ૯૪—૯૫

—ની તપસ્યા ૧૦૫

—ની વ્યાખ્યા ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૪૪

—નું ઉપાદાન ૧૨૬—૧૨૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૩

—નું કાર્ય અને ઉદ્દેશ ૧૦૪

નું પ્રયોજન ૧૨૮—૧૨૯, ૧૪૪

—નું સમસ્થાન ૧૩૩

નું સામાજિક મૂલ્ય ૯૯

નું સ્વરૂપ ૧૪૫

—નો આનંદ ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૦—૧૨૨

૧૪૬—૧૪૮

—નો આદર્શ ૧૭૧

—નો ઉગમ અને ઉપાદાન ૧૦૯, ૧૪૫

—નો જન્મ ૯૬—૯૭, ૧૪૪, ૧૪૫

—નો વિષય ૧૨૦

—નો સિદ્ધાંત ૧૧, ૧૭, ૧૮

—મા અશ્લીલતા ૧૨૨, ૧૨૩

○ સર્જન અને પ્રેરણા ૧૨૪

○ સર્જનની શક્તિ ૧૨૩

○ સ્વપર્યાપ્ત પ્રવૃત્તિ ૧૦૪

કળાકાર

—ની તટસ્થતા ૧૨૫, ૧૨૬

—ની માનસિક પ્રક્રિયા ૧૪૫

ની સિસૃક્ષા ૧૪૮

—નું કામ ૧૧૦

‘કળા એટલે શું ?’ ૧૧૭

કાકાસાહેબ કાલેલકર

અધ્યાપક—૪૮૬

○ અને અદ્વૈતમાર્ગ ૨૯

○ અને આકારાદર્શન ૨૩, ૩૮, ૩૯,

૪૦, ૪૧, ૪૨, ૫૮, ૭૩, ૮૩,

૮૪, ૧૮૮—૧૯૨

○ અને આશ્રમવ્યવસ્થા ૨૭૨

○ અને એમણે આલેખેલી સાવનાસૃષ્ટિ

૪૫૦—૪૫૧

○ અને કળા ૨, ૧૬, ૧૭, ૪૫ (જુઓ

કળા)

○ અને કાલેલકર કુટુંબ ૩૦૯, ૩૧૦

○ અને કિશોરલાલ મશાણા ૨૮૪,

૨૮૫

○ અને ગાધીજી ૬, ■ ૮, ૯, ૨૮૧, ૪૯૨

○ અને ગીતા ૨૯૮ (જુઓ ‘સગવડગીતા’)

○ અને ગીતાપાઠ ૨૭—૨૮

○ અને જોલ ૩૭, ૩૮

○ અને પારમાર્થિકતા ૪૭૨—૪૭૩

○ અને તારાઓ ૧૭૮

○ અને નદીઓ ૫૩, ૫૪, ૮૪—૮૬

૧૭૬—૧૭૭

- અને નિયમિતતા ૪૯૩
- અને પુસ્તકો ૪૪૦-૪૪૧
- અને પુસ્તકોનું વાચન-૪૩૪, ૪૩૫
- અને રસ્તાઓ ૩૪
- અને રાષ્ટ્રીયજીવન ૧૯૯
- અને વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય ૪૯૫
- અને શરીરશ્રમ ૩૮૪-૩૮૫
- અને શૈશવ ૪૭, ૪૬, ૭૧-૮૦
- અને સંગોવરો ૫૩
- અને સર્વધર્મ સમસાધ ૨૧૩-૨૧૪
- અને સંસ્કૃત અવતરણો ૫૮-૬૦
- અને સંસ્કૃત ભાષા ૫૪
- અને સંસ્કૃત ગીતો ૫૮
- અને સંસ્કૃત સાહિત્ય ૩૧૩
- અને સંસ્થાઓ ૪૪૧-૪૪૩
- અને સ્વદેશભક્તિ ૧૮૨
- અને હિમાલય ૭, ૩૪૬
- કેળવણીકાર-૩૩, ૯૪, ૧૩૭, ૧૩૯, ૨૦૦, ૨૧૫, ૪૧૮-૪૨૦, ૪૩૫
- કૌશલકાર-૪૮૦
- ગુજરાતી સાહિત્યના પરિપાળક ૧૩, ૧૮, ૨૩
- જીવનાચાર્ય-૨૦, ૪૫૧-૪૫૨
- નવયુગીન વ્યાસ-વાલ્મીકિ-૨૮૦
- ના અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્વાણો ૨૨૯
- ના ગદ્યમાં કાવ્યતત્વસાધક સામગ્રી ૫૦
- ના ગદ્યમાં લય ૫૦
- ના છાંત્રાલય વિશેના વિચારો ૧૯૩-૧૯૬; છાંત્રાલય અને માધુકરી પ્રધા ૧૯૬; છાંત્રાલયનું કૌટુંબિક ધોરણ ૧૯૪; છાંત્રાલયમાં કામગીરીનાનો પ્રશ્ન ૧૯૫; છાંત્રાલયમાં ખર્ચ ૧૯૫.
- ના નિબંધોની શૈલી ૪૦૬
- ના પત્રો ૩૦૨-૩૧૦
- ના લલિતા ૩, ૨૫, ૪૫૭

- ના લેખનનાં ઘટકતત્વો ૩૧૬-૩૧૭
- ના લેખોનું મધ્યભિન્ન; જીવન ૧૦૭
- ના વિચારોની પરિપક્વતા ૨૩૪-૨૩૫
- ના વિચારોની પ્રસન્નતા ૨૪૪
- ના વિચારોની ભૂમિકા ૧૪-૧૫
- ના વિવેચનાત્મક લેખો ૧૪૨
- ના વિવેચનમાં સાહિત્ય સંદર્ભો ૧૬૧
- ના સ્ત્રી ભવિના મહિમા વિશે વિચારો ૩૦૮-૩૦૯
- નાં આકાશદર્શન-વિષયક લખાણોનાં આરંભ ૪૧-૪૨
- નાં ગદ્યકાવ્યો ૩૨
- નાં તાત્પર્ય-વાત્સલ્ય ૩૦૬-૩૦૭
- નાં પ્રકૃતિવિષયક લખાણો ૫૦
- નાં પ્રવાસવર્ણનો ૨, ૨૩, ૨૬, ૫૦, ૫૭, ૨૦૧; —માં એમની પ્રવાસદૃષ્ટિ ૩૧; —માં હાસ્ય ૨૬.
- નાં રેખાચિત્રો ૨૨૫
- નાં લખાણોનું વૈવિધ્ય ૨૫-૨૬; તેની લખાવટ ૨૨૯-૨૩૦; તેની સ્વસ્થતા ૨૭; તેમાં ભાષ ૪૨-૪૩.
- નાં વાદળવર્ણનો ૪૫-૪૬, ૭૩-૭૬
- નાં વિવેચન લેખોનાં શીર્ષકો ૧૫૫
- નિબંધકાર-૨૨, ૨૫-૨૬, ૨૨૬, ૨૨૭, ૩૧૨-૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭
- ની અનુભવસમૃદ્ધિ ૩૧૩
- ની અપરિચિત-શૃતિ ૪૪૩, ૪૪૪
- ની અર્હિસાચર્યા ૨૧૨-૨૧૩, ૨૧૮-૨૭૦
- ની આત્મનેષદી દૃષ્ટિ ૧૪૧
- ની એકલાપણાની લાગણી ૩૦૫
- ની કલ્પનારાત્રિ ૩૫, ૭૩
- ની કવિતાનું ગૂણ ૩૫
- ની કળામીમાંસા ૧૧૭-૧૧૮, ૧૩૬-૧૩૭, ૧૪૦-૧૪૨
- ની કળાસમજ ૨૨૫

- ની કાર્યપદ્ધતિ ૯, ૪૪૨-૪૪૩
- ની કુદરતભક્તિ ૧૩, ૩૫, ૫૬
- ની કૌતુકવૃત્તિ ૭૮-૮૦, ૮૪-૮૫, ૨૪૧
- ની ચિત્રાભક્તતા ૩૪-૩૫, ૨૪૨-૨૪૩
- ની ચિત્તનશીલતા ૧૮૦, ૧૮૧, ૩૧૩
- ની જિંદગીનું મુખ્યકાર્ય ૧૩૧
- ની જીવનદૃષ્ટિ ૭, ૮, ૧૬, ૨૭-૨૯, ૪૨-૪૭, ૭૩
- ની જીવનનિષ્ઠા ૨૨૫, ૪૨૫
- ની જીવનવિચારણા ૨૨૬
- ની જીવનસિદ્ધિ ૬૧
- ની ધર્મદૃષ્ટિ ૨૦૬
- ની ધર્મવિભાવના ૨૦૫-૨૦૬
- ની નામ પાડવાની શક્તિ ૩૦૪
- ની નિવૃત્તિ-અંખના ૩૦૫ ૩૦૬
- ની પ્રકાશ ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષાઓ ૮૭-૮૮
- ની પ્રતિભાદૃષ્ટિ ૩૪
- ની પ્રવાસવૃત્તિ ૪૩૯-૪૪૦
- ની પ્રસન્નતા ૪૪૪
- ની ભાષાભાવના ૪૪૪-૪૪૬
- ની ભાષાશક્તિ ૨૬, ૨૨૮-૨૨૯, ૨૭૭
- ની માર્મિકતા ૧૬૨
- ની મૂળ પ્રેરણા : શિક્ષણ ૨૦૧
- ની યોગકશક્તિ ૯
- ની 'રસમીમાંસા' ૧૭૨-૧૭૩
- ની રસદર્શનશક્તિ ૧૬૧
- ની વાણી ૩૧
- ની વાદપદ્ધતિ ૧૦-૧૧
- ની વિદ્યાવિશારદતા ૩૧૨-૩૧૩, ૪૩૫-૪૩૬, ૪૮૩
- ની વિનોદવૃત્તિ ૮૮, ૨૪૨, ૨૬૧, ૩૦૭, ૩૦૮
- ની વિવેચનપદ્ધતિ ૧૫૨-૧૫૩
- ની વિરમવૃત્તિ ૮૧
- ની રાજ્ય ધડધુશક્તિ ૩
- ની શિક્ષકવૃત્તિ ૧૧, ૫૨, ૩૧, ૧૬૯, ૩૭૮-૩૭૯, ૪૩૩
- ની શૈલી ૪૪-૪૭, ૬૦-૬૨, ૨૩૦, ૨૪૭, ૩૧૧, ૩૧૪; ૪૫૨; માં વિનોદ ૬૨.
- ની સમાજસાક્ષરતા ૪૩૯, ૪૫૮
- ની સત્યમીમાંસા ૨૦૫-૨૦૬
- ની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો આરંભ ૧૫૪-૧૫૪; એમની સાહિત્યક્ષેત્રની માહિતી ૨૪, ૧૫૩; એમણે કરેલી સાહિત્ય-સ્વરૂપચર્ચા ૧૪૯-૧૫૦; એમની સાહિત્યની વ્યાખ્યા ૧૪૩; એમની સાહિત્ય વિચારણા ૧૬૬, ૧૬૭-૧૭૦; એમની સાહિત્ય રસિકતા ૩૧૩; એમને મતે : સાહિત્યનું કાર્ય ૧૭૦, સાહિત્યની નિર્મિતિ ૧૬૯ અને સાહુ તથા ખરાબ સાહિત્ય ૧૬૯-૧૭૦.
- ની સૌંદર્ય ઉપાસના ૧૬૭; સૌંદર્ય દૃષ્ટિ ૧૭, ૧૮, ૨૨, ૨૩, ૨૫, ૨૭, ૬૪-૬૮, ૧૦૮, ૧૨૦; સૌંદર્ય-સૌંદર્ય ૬, ૬૪-૬૮; એમનો સૌંદર્ય અને સત્ય તથા સ્થૂળ સૌંદર્ય વિષેનો ખ્યાલ ૬૫-૬૮
- ની સ્મૃતિ ૪૫૫
- નું આકાશદર્શનવિષયક લખાણ ૪૧-૪૨
- નું આપઘાતાપણું ૩૭૦
- નું ઉપમાકૌશલ ૨૭૦
- નું 'કાકા' એ નામ ૩૭૮
- નું ગદ્ય ૪૫૨
- નું ચંદ્રવર્ણન ૮૦-૮૩
- નું દર્શન ૪૫૧-૪૫૨
- નું દૈવી સંપત્તિનું નિરૂપણ ૨૬૦-૨૭૫
- નું પત્રકાર વિશેનું મંતવ્ય ૧૬૫-૧૬૬
- નું પત્રલેખન અને વાત્સરી અંગે મંતવ્ય ૧૪૦
- નું પ્રાંતાભિમાન ૪૪૬-૪૪૭

- નું જન્મજી ૧, ૧૪, ૩૧, ૭૨
- નું મનોમંથન ૨૭-૨૯
- નું માનસપટલર ૨૦૧
- નું વિભૂતિ-તાવ ૨૭૮-૨૭૯, ૪૫૯
- નું વ્યક્તિત્વ ૩૦-૩૧, ૩૨, ૩૩, ૨૮૦, ૪૫૮
- નું સાહિત્યસાધન : નિબંધ ૨૦૦, ૨૦૧
- નું સ્વર્ગવર્જન ૭૧-૮૦
- નો આત્મા ૪૪૮
- નો ઇતિહાસ-બુદ્ધોજ્ઞમાં રસ ૨
- નો કવિ વિશેનો આદર્શ ૧૫૪
- નો જ્ઞાનો મૌલિક સિદ્ધાંત-દાર્શનિક પદ્ધતિનો ૧૪૬
- નો કુટુંબકેન્દ્ર ૨૪
- નો ગુજરાતની જ્ઞાનાવનમાં ફાળો ૯૫
- નો ગુજરાતી બધના ધડતરમાં ફાળો ૨૪-૨૫
- નો ગુરુસી ૩૮૭
- નો નિત્યક્રમ ૪૩૬
- નો પ્રકૃતિ સાથેનો ભાવસંબંધ ૫૧, ૫૩, ૫૪, ૫૬, ૫૯, ૧૦૨, ૧૦૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૪૫૮, ૪૬૭
- નો બાહ્યકાળ ૪૬૫-૪૬૭
- નો ભક્તિદેવભાવ ૨૦૩
- નો મનુષ્યપ્રેમ ૧૩
- નો રાષ્ટ્રપ્રેમ ૨૦૧-૨૦૨
- નો જ્ઞાનપ્રધાન દેવભાવ ૨૦૦
- નો રાજસંકેત ૨૨૮-૨૨૯
- નો સંન્યાસ-સંકલ્પ ૭
- નો સાહિત્યદર્શ ૪૪૮
- પત્રલેખક-૨૨૭
- પર લિંગી અક્ષર કરનારાઓ ૩૫૩
- બાલક-૪, ૬
- ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ-૪૪૭, ૪૮૯
- માં કટાક્ષ ૪૫

- માં શ્લેષ ૪૭, ૫૪-૫૫
- માં હાસ્ય ૪૬, ૫૫-૫૬, ૨૨૨
- રાષ્ટ્રમાયા પ્રમારક ૪૪૬-૪૪૮
- વિશ્વકલ્પના દિપાસક ૯૪
- સાક્ષરી પત્રમાર ૧૪૧
- સાહિત્યકાર ૩૧૧-૩૧૨,
- હૃદયકવિ ૫૧
- ‘કાદંબરી’ ૩૧
- કાલિદાસ ૩૯, ૪૪, ૫૯, ૬૩, ૧૦૦, ૧૫૩, ૧૫૭, ૧૬૧, ૨૬૧, ૪૩૭, ૪૬૧
- ‘કાવેશ્વરના લેખો’ ૩૨, ૪૩, ૧૩૬, ૨૨૦, ૨૨૪, ૨૩૩-૨૩૫, ૪૨૬, ૪૫૪, ૪૮૭
- કાવ્ય-
 - સર્જનની પ્રક્રિયા ૧૭૧
 - ‘કાવ્યદોહન’ ૩૭૮
 - ‘મબની રાક્ષિ’ ૧૪૮, ૧૫૦
- કિશોરલાલ મશરવાળા ૧૪, ૬૩, ૨૧૦, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૮૪, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૬, ૩૨૧, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૮, ૩૯૦, ૪૨૧, ૪૩૮, ૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૯૭
- કિસનદાસ બળ ૪૩૮
- ‘કુમાર’ ૨૦, ૬૧
- કુમારપા ૪૯૫
- કુમારગાની, આચાર્ય ઇવતરામ ૨૬૦, ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૭૧, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯
- કૃષ્ણ, ડૉ, ૩૨૨, ૩૨૩
- કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ૩૨
- કેશવલાલ દેશપાંડે ૯૨, ૯૩, ૪૭૫, ૪૭૬
- કેશવરાવ મુવ ૩૧૨
- કેશવસુવ ૫૪
- ‘કેસન્ટ મૂન’ ૪૬૨
- ‘કોડિયાં’ ૩૨
- કોતવાલ ૩૭૩

દોલરિજ ૧૪૩

‘કોમુદી’ ૧૯

ક્ષિતિમોહન સેન ૩૭૪

ખગોળવિજ્ઞાન ૧૮૪-૧૮૬, ૪૬૨

ખખરદાર ૧૬૧

‘ખોવાયેલા તારા’ ૧૫૯

ગાનન પાઠક ૮૯

ગણેશ વાસુદેવ જોશી ૪૮૩

ગણેશ વિદ્યાસય ૩૬૩, ૪૭૩

ગંગનાથ ભારતીય વિદ્યાસય ૬૨, ૨૧૮

૩૬૩, ૪૭૫-૪૭૬, ૪૭૭

ગંગાધરરાવ દેશપાંડે ૮, ૯, ૩૬૩, ૪૭૩,

૪૭૪

‘ગાડનર’ ૪૬૨

ગાંધીજી ૧, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨, ૨૨,

૨૭, ૩૧, ૪૧, ૪૨, ૪૫, ૬૦, ૬૨

૬૩, ૬૪, ૬૫, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૫૩,

૧૫૬, ૧૬૬, ૧૭૨, ૧૮૫, ૧૯૩,

૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૩, ૨૧૦,

૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૬, ૨૨૩, ૨૨૫,

૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૩,

૨૩૪, ૨૦૭, ૨૪૦, ૨૫૭, ૨૫૮,

૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૫, ૨૭૭, ૨૮૧, ૨૮૩,

૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬-૨૯૧, ૩૦૬,

૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૬,

૩૧૭, ૩૪૩, ૩૪૫, ૩૫૭, ૩૫૮,

૩૫૯, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૬૯,

૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૭૭, ૩૮૦,

૩૮૧, ૩૮૩, ૩૯૦, ૩૯૪, ૪૦૪,

૪૦૫, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૨૦,

૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૬, ૪૨૯,

૪૩૧, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૫૪, ૪૬૪,

૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦,

૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫,

૪૮૭, ૪૮૮, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૪,

૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭

૦ અને આકારાદર્શન ૧૯૦

ગિનુભાઈ બલેકા ૯૦

ગિદવાણી, આચાર્ય ૩૪૫, ૩૪૭, ૪૦૨,

૪૭૮

ગિરિધર સર્મા ૪૫૧

ગિરિધારી કૃપાલાની ૩૮૮, ૪૭૮

‘ગીતાઈ’ ૩૮૩

‘ગીતાધર્મ’ ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૧, ૨૧૨,

૨૨૫, ૨૫૪-૨૭૫, ૪૬૫

‘ગીતાધ્વનિ’ ૩૮૩

‘ગીતાનુ સમાજસાસ’ ૨૦૨, ૨૧૦

‘ગીતા પદાર્થ કોષ’ ૪૬૭

‘ગીતાબોધ’ ૩૮૩

‘ગીતારહસ્ય’ ૩૮૮

‘ગીતાજલિ’ ૪૬૨, ૪૬૭

‘ગીતિયે સમાજચત્રાસ’ ૪૬૫

‘ગુજરાત ગ્રાન્ડ ઇસ્ટ સિ રેવર’ ૪૩,

૩૧૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૫૦, ૬૦, ૬૨, ૧૬૩,

૧૬૮, ૨૧૬, ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૮૮,

૩૪૭, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૦, ૪૦૧-

૪૧૪, ૪૨૦, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૩૫,

૪૫૩, ૪૫૪, ૪૬૩, ૪૮૫, ૪૮૬,

૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૮૧,

૪૬૩, ૪૬૪

૦ ના બધારણનો ખરડો ૫૬૦

૦ નો આરસ ૩, ૦ નો ધ્યાનમંત્ર ૪

‘ગુજરાત સમાચાર’ અને ‘મનબલુ’ ૪૫૪

ગુણાજી ૩૬૩, ૪૭૫

‘ગૃહદાઈ’ ૧૫૯

ગ્રેટ્ટ પેટ્રીક ૪૮૪

ગ્રેટ, ગ્રેવ ડબ્લ્યુ ૧૫૧, ૧૫૨

ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે ૨૦૧, ૨૮૭, ૩૭૩,

૪૭૬, ૪૮૧

ગોપાલદાસ પટેલ ૪૦૮

ગોપાળરાવ આચળે ૪૭૪

દૃશી ૩૧

દત્તોપંત આપટે ૩૬૩

દયારામ ૯૬, ૨૫૭

‘દર્શન અને ચિંતન’ ૨૭૫, ૨૮૨

‘દર્શનિકા’ ૧૧૧

દ્વાદાસાહેબ માવલંકર ૨૪૦

દ્વિનકર મહેતા ૪૧૧

દેવદાસ ગાંધી ૩૭૪

‘દ્વિદેશી વાતો’ ૧૬૨

‘ધર્મોદય’ ૨૧૦, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૭૬-

૨૮૨

‘ધ હિન્દુ ઓફ ઇન્ડિયા’ ૪૦૬

ધાર્મિક કેળવણીનો મત ૨૧૫-૨૧૭

ધૂમકેતુ ૧૬૨

નગીનદાસ અમલખરાય ૪૬૦

નગીનદાસ પારેખ ૪૫૫

નચિકેતા ૩૫૦

નર્મદ ૧૭૬, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૩૦

નરસિંહ મહેતા ૩૭૮

નરસિંહરાવ ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૮૦,

૨૮૨, ૩૦૪, ૩૧૨

નરહરિ પરીખ ૧, ૨, ૪, ૫, ૬૩, ૩૨૧,

૩૮૧, ૩૮૬, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૨,

૪૮૬, ૪૮૭, ૪૯૦

‘નવજીવન’ ૨૦, ૨૫, ૬૦, ૬૨, ૧૬૭,

૨૧૬, ૨૨૦, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૫,

૨૮૬, ૩૦૪, ૩૨૧, ૩૪૧, ૩૪૭,

૩૪૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૭,

૩૬૬, ૪૮૫, ૪૮૭

નવલક્યા

◦ કારની સજ્જતા ૧૭૪

◦ મા ચરિત્રચિત્રણ ૧૭૪

◦ સાહિત્યવિશે વિચારણા ૧૭૩-૧૭૫

નવલરામ ૨૩૦, ૩૮૮

‘નંદીસુત્ર’ ૨૭૫

‘નાઇનથ સિન્કુની’ ૧૧૭

નાગ મહારાય ૯૩

નાના આઠવડે ૪૪૦

નાનાભાઈ ભટ્ટ ૧૬૩

‘નિબંધમાળા’ ૩૧૪

નિબંધ : સાહિત્યપ્રકાર લેખે ૨૨, ૨૫,

૩૨, ૨૨૬-૨૨૭, ૩૧૨-૩૧૩

નિવેદિતા, ભગિની ૬૩, ૧૫૩, ૩૮૬,

૪૭૨

નીલકંઠ મરાઠવાળા ૩૮૮

નેત્રમણિભાઈને ૩૦૨-૩૦૩

‘નેરાનલ કાઉન્સિલ ઓફ એન્જીનેરીંગ’

૪૭૨

પત્રસાહિત્ય ૩૦૨, ૩૦૫, ૩૧૦

પદ્ય અને ગદ્ય ૨૨-૨૩

પદ્યનાભરાવ ચંદાવરકર ૩૬૦, ૪૬૭

પરાજીવે, પ્રિં ૩૬૧, ૩૬૨, ૪૭૧

‘પર્યટન’ ૪૦૫

પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી ૬૩

પાઠકથ (બ્યોમેથાઇ) ૩૦

પાંડુરંગ દાળકે ૪૪૦

પાંડુરંગ ભુરકે ૪૪૦

પિયર્સન ૩૭૩, ૩૭૪, ૪૭૬

પિયર્સન, લોરેન્સ ૪૫૭

‘પુરાતત્વ’ ૩૭૦, ૪૫૩

પુંડળીકથ ૩૮૬, ૩૪૭, ૩૮૬, ૪૬૪

‘પૂર્વ આફ્રિકામાં’ ૨૨૧

‘પૂર્વરંગ’ ૧૬, ૩૧૧, ૩૮૬, ૪૫૩

પેરેકલ ૪૭૬

‘પોતાના જીવનમાનાં સંસ્મરણો’ ૨૪૬

‘પોએટ્રી એન્ડ ધ ક્રિટિસિઝમ ઓફ

લાઇફ’ ૧૫૧-૧૫૨

‘પ્રચીન’ ૨૪૫, ૨૫૩, ૩૧૭

‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ ૧૭૨, ૨૨૭

પ્રેમચંદ ૧૬૬, ૪૬૭

‘પ્રાચીની’ ૪૭૬

‘પ્રિન્સિપલ કલ્ચર’ ૪૦૫

ગોવર્ધનરામ ૧૭, ૬૬, ૨૨૫, ૨૭૦,
૩૦૫, ૪૫૧
ગોવિંદામય ૩૧, ૪૨
ગુપ્તયે ૧૧૧, ૩૦૬
'ધરે બાદિરે' ૧૫૫-૧૫૬, ૧૭૪,
૨૨૭, ૩૦૬
ચાંદનબદેન કાલિયકર ૩૦૩-૩૧૦
ચાંદ્રગીર રાખ ૩૨૧, ૩૬૬
'ચિ. ચાંદનને' ૩૦૩-૩૧૦
'ચિત્રાંગદા' ૧૫૭, ૨૨૭
'ચિત્રાંગદા અને વિદાયઅભિરામ' ૧૫૬
ચિત્રામણિ શાસ્ત્રી ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬,
૪૭૪
છમનસાલ ભેરી ૪૮૪
જમનાય પંડિત ૧૧૨, ૨૬૫
'જમ્બુમિ' ૬૧
જમનાદાસ માધી ૩૭૩
જમનાસાલજી બાબજી ૬
જવાહરલાલ નેહરુ ૨૮૬, ૩૨૨, ૪૬૩
જ્ઞાનપીઠેલી બાબજી ૬
જિન્યવિજયજી, મુનિ ૨૩
જી. કે. સી. ૩૨
જી.સ, સર ભેમસ ૧૮૮
'જલ્લા તલેવારો' ૬૩, ૧૩૬, ૨૨૫
'જલનચિંતન' ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮,
૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪,
૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭
'જલનનો આનંદ' ૧૩-૧૬, ૨૦, ૩૨,
૩૩, ૩૬, ૩૮, ૪૨, ૪૩, ૪૫ ૪૬,
૪૭, ૫૭, ૫૯, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૭૨
-૮૭, ૧૦૭, ૧૧૬-૧૩૬, ૧૩૬,
૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૧-૧૫૦, ૧૭૬-
૧૭૯, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૨૧, ૨૨૩-
૨૨૪, ૨૨૫, ૩૧૧, ૪૫૬, ૪૬૦, ૪૬૪
'જલનપ્રીત' ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૨૪,
૨૬૭-૩૦૧, ૪૫૬

'જલનમાત્રી' ૨૦, ૧૩૮-૧૪૧, ૧૪૨,
૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૧-૧૭૫, ૧૬૬,
૨૨૪, ૨૨૫, ૩૧૧, ૪૫૬, ૪૫૭
'જલનસીમા' ૫૨-૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯,
૬૧, ૨૨૧
'જલનવિકાસ' ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૬૩,
૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૪, ૩૧૧,
૪૫૩, ૪૫૪
'જલનસંસ્કૃતિ' ૧૫, ૨૦, ૧૩૬,
૨૨૩, ૩૧૧
જ્વાળ (કાકાસાહેબના દાદા) ૪૬૪
જુમતરામ દવે ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૩૨૧,
૩૮૧, ૪૨૧, ૪૮૧, ૪૮૨
જેઠાલાલ માધી ૨૭૬, ૪૫૪
જોડરી, અધ્યાપક ૪૦૮
જ્ઞાનેશ્વર ૨૫૭, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૬૭
જ્ઞેશ્વરજી મેથાણી ૧૮૨, ૨૦૩, ૨૪૦
'દાહરસ ઓફ ઇન્ડિયા' ૩૨૦
દેનિસન ૧૧૧, ૩૫૪
'દેવેન્દ્રી સીક્સમેન એન્ડ એ મલ' ૧૧૦
દોસ્તદોષ ૧, ૬૪, ૧૫૩, ૧૬૬, ૧૭૨,
૩૬૭, -ના કળાવિષયક વિચારો ૧૬૬-
૧૬૭
દોકારભાઈ દેસાઈ ૨૮૩
દાંમે ૪૬૫
દિમેદ્રિયસ ૩૧૦
ડેન્ટે ૧૦૩
'દોન સોસાયટી' ૪૭૨
દાનુદાત ૩૧
દાનવળકર, ડૉ. ૪૮૮
દુકારામ ૪૭૩, ૪૭૮
દલસીદાસ ૩૧૮
'દેતિરીયોપનિપદ' ૫૮, ૫૯, ૨૬૩
દેગસન, કાન્સિસ ૧૦૧
દેવો ૩૭, ૩૪૩
'દક્ષિણાયન' ૨૨૧

દંડી ૩૧
 દત્તોપત આપટે ૩૬૩
 દયારામ ૬૬, ૨૫૭
 'દશન અને ચિતન' ૨૦૫, ૨૮૨
 'દશનિય' ૧૧૧
 દાદાસાહેબ માવલ ૫૨ ૨૪૦
 દિનકર મહેતા ૪૧૧
 દેવગસ ઝાપી ૩૭૪
 'દ્વિરેકની વાનો' ૧૬૨
 'ધર્મોદય' ૨૧૦, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૭૬-૨૮૨
 'ધ દિનુ બ્યુ ઓફ લાઈફ' ૪૦૬
 ધાર્મિક જગવળીનો મમ ૨૧૫-૨૧૭
 ધૂમકેતુ ૧૬૨
 નગીનદાસ અમૂનખરાય ૪૬૦
 નગીનદાસ પારેખ ૪૫૫
 નચિતેતા ૩૫૦
 નમંદ ૧૭૬, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૩૦
 નરસિંહ મહેતા ૩૭
 નરસિંહ દરાવ ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૮૦, ૨૮૨, ૩૦૪, ૩૧૨
 નરહરિ પરીખ ૧, ૨, ૪, ૫, ૬૩, ૩૨૧, ૩૮૧, ૩૮૬, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૨, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૯૦
 'નવજીવન' ૨૦, ૨૫, ૬૦, ૬૨, ૧૬૭, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૩૨ ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૮૬, ૩૦૪, ૩૨૧, ૩૪૧, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૭, ૩૬૯, ૪૮૫, ૪૮૭
 નવવક્રયા
 ૦ કારની સન્નિતા ૧૭૪
 ૦ મા ચરિત્રચિત્રણ ૧૭૪
 ૦ સાહિત્ય વિશે વિચારણા ૧૭૩-૧૭૫
 નવસરામ ૨૩૦, ૩૮૮
 'નદીસૂત્ર' ૨૦૫
 'નાઈન્ટ સિમ્ફની' ૧૬૭

નાગ મદાગાય ૬૩
 નાના આઠવડે ૮૮૦
 નાનાભાઈ બટ ૧૬૩
 'નિબધમાળા' ૩૧૪
 નિબધ સાહિત્યમંદાર લેખે ૨૨, ૨૫, ૨૨, ૨૨૬-૨૨૭, ૩૧૨-૩૧૩
 નિવેદિતા, ભગિની ૬૩, ૧૫૩, ૩૮૬, ૪૭૨
 નીલકંઠ મરાઠવાળા ૩૮૮
 નેત્રમણિભાઈને ૩૦૨-૩૦૩
 'નેરાનધ કાઉન્સિલ ઓફ એન્થ્રોપોલોજી' ૪૭૨
 પત્રસાહિય ૩૦૨, ૩૦૫, ૩૧૦
 પદ અને મદ ૨૨-૨૩
 પદનાસરાવ વદાવરકર ૩૬૦, ૪૬૭
 પરાજપે, પ્રિં ૩૬૧, ૩૬૨, ૪૭૧
 'પ્રચલન' ૪૦૫
 પડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી ૬૩
 પાઠકજી (બ્યોમેડિકલ) ૩૦
 પાંડુરત્ન દાળકે ૪૪૦
 પાંડુરત્ન જુરકે ૪૪૦
 પિયસંન ૩૭૩, ૩૭૪, ૪૭૬
 પિયસંન, શોરેન્સ ૪૫૭
 'પુરાતત્ત્વ' ૩૭૦, ૪૫૩
 પુડળીજી ૩૮૬, ૩૪૭, ૩૮૬, ૪૬૪
 'પૂર્વ આસ્કિમા' ૨૨૧
 'પૂર્વરત્ન' ૧૬, ૩૧૧, ૩૮૬, ૪૫૩
 પેસ્કવ ૪૭૬
 'પોતાના જીવનમાના સંમરણો' ૨૪૬
 'પોએટ્રી એન્ડ ધ ક્રિટિસિઝમ ઓફ લાઈફ' ૧૫૧ ૧૫૨
 'અસ્થાન' ૨૪૫, ૨૫૩, ૩૧૭
 'આચીન સાહિત્ય' ૧૭૨, ૨૨૭
 પ્રેમચંદ્ર ૧૬૬, ૪૬૭
 'ફાલ્ગુની' ૪૭૦
 'ફિઝિકલ કલ્ચર' ૪૦૫

કૃષ્ણચંદ્રમાર્ગ ૧, ૪, ૫, ૩૮૧
 જ્યુમાર્ગ રાવત ૧૯
 જનસંન ૩૪૯
 જનસં, રોજાઈ ૧૬૦
 જસવંતરાય કાશીર ૨૨, ૨૪, ૩૦,
 ૨૩૦, ૩૧૦, ૩૧૨
 જગવંતરાયમાર્ગ ૩૮૧
 જંકિમબાબુ ૪૭૭
 'જાલંનસ' ૨૧૨
 જાણી ૩૧
 જાપદ ૪૭૦
 'જાપુની જાપી' ૨૨૭-૨૨૮, ૨૮૬-૨૯૧
 જાપરન ૭૭
 જાળકૃષ્ણ જીવાજી કાલેકર ૪૬૪
 'જાળમિત્ર' ૩૭૦
 જાળ કાલેકર ૨૯૨, ૩૦૮, ૩૬૭,
 ૩૮૮, ૩૯૭
 જાળ મમાધર દિળક ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૧૦, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૮૭, ૨૯૦,
 ૩૬૮, ૩૭૦, ૩૯૦, ૪૬૭, ૪૬૮,
 ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૩, ૪૭૪
 જિપિનચંદ્ર પાલ ૧૫૩, ૨૦૧, ૩૧૧,
 ૪૭૦, ૪૭૨
 જીયોવન ૧૬૭
 જુહ ૧૭, ૨૬૮, ૨૭૩, ૩૪૭
 જુધવાર, ૨૭૦ ૮૯
 જિંકન ૩૨
 'જિંકરોનો મવાસ' ૩૬, ૨૨૧, ૪૭૮
 જિંકવડી, અધ્યાપક ૪૧૦
 'જિંકવડીનીતા' ૬૧, ૨૦૯-૨૧૨, ૨૫૪
 -૨૭૫, ૨૯૭-૩૦૧, ૩૫૩, ૩૫૫, ૪૯૫
 -નું આકર્ષકપણ ૨૫૪-૨૫૬
 જગવાનસાલ ઇન્દ્રજી ૪૮૬
 જાવુંદરિ ૪૫૬
 જાવમુતિ ૪૪, ૬૨, ૭૦, ૧૦૦, ૧૭૨
 ૩૫૦

જાણી દાજી ૪૮૬
 જામા, ડો. ૩૨૨, ૩૨૩
 જાણી ૩૧
 જાપાની રાજસંપત્તિ ૩૧૮
 જાડાગર ૧૫૩
 જોગીસાલ પટવા ૧૮૭
 જગનમાર્ગ ૪૦૬
 જગનવાલ આધી ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬
 ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૨, ૩૯૪, ૪૮૨
 જાણી આધી ૮૭૪
 જાણી નમુમાર્ગ ૨૨, ૧૪૬, ૨૨૫,
 ૨૩૦, ૨૫૩, ૩૧૨, ૩૧૩
 જાનમોહન માલગીય ૪૭૮
 'જાનમોહ' ૧૮૬, ૩૭૭, ૪૫૨
 જાન ૩૫૦
 'જાનમુતિ' ૫૭
 જાનમોહન ૭૦, ૧૧૧, ૧૪૬
 જાનમોહ, નારાયણ ૪૭૮
 જાનમોહ પેગંબર ૩૪૩
 જાનમોહ દેસાઈ ૬૩, ૨૮૭, ૨૮૯, ૨૯૦,
 ૨૯૧, ૨૯૨, ૩૧૧, ૩૨૧, ૩૪૫,
 ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૪, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૯૦
 'જાનમોહન' ૪૪, ૫૩, ૭૫, ૧૧૨, ૧૬૧,
 ૧૮૩, ૧૮૪, ૨૦૬, ૨૧૫, ૨૭૦,
 ૨૭૧, ૨૯૭, ૪૫૭
 જાનમોહ રવામી ૨૬૮, ૨૭૩
 જાનમોહ ૬૩
 જાનમોહમવાપ રામ ૪૭૮
 'જાનમોહ મવાપ' ૨૭૮, ૪૬૦,
 'જાનમોહ જોગીસાલ' ૪૭૬
 'જાનમોહ જોગીસાલ' ૨૨૭, ૪૮૮
 જામાસાહેબ કુડકે ૧, ૩૮૮, ૪૪૦, ૪૭૬
 જાકેસ, ૪૯૫
 'જાલંચ' ૪૯૮
 'જાલંચ મનોરંજન' ૪૭૫
 'જાલંચ મવાપ' ૨૧૮, ૨૨૮

મીરાં ૨૬૫
 'મુદ્રારાક્ષસ' ૨૫
 મુનશીરામ, મહાત્મા ૯૩
 'મૃત્યુકંટિક' ૬૨
 મેકફેન ૪૦૫
 મેક્સિમ ગોર્કી ૧૬૦
 'મેપદ્મ' ૬૧
 મેથિલીશાસ્ત્ર ગ્રંથ ૧૮૪
 'મોડર્ન સિંથોઝિયમ' ૪૦૬
 મોતીભાઈ અમીન ૧૯૩
 મોહી (શ્રી મહાવજ્ર) ૪૬૦
 મોન્ટેઈન ૩૨
 મોન્ટેસોરી, દૈ. ૩૪૯
 મોં પાં ૬૫૦ દેવે ૩૦
 મૌલાના અબુઅફર નદવી ૪૫૪
 મૌલાના આઝાદ ૨૮૯
 'યંગ ઇન્ડિયા' ૨૮૯, ૩૨૧, ૪૮૫
 યાજ્ઞી ૩૬૮
 'યુગધર્મ' ૩૭૦
 'યોગસૂત્ર' ૧
 યોગાનંદ ૪૭૭
 'રમડવાનો આનંદ' ૫૭, ૫૮, ૬૨,
 ૭૩, ૮૦, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬,
 ૮૭, ૨૨૩-૨૨૪
 'રઘુવંશ' ૩૬, ૫૯
 રણજિતરામ વાવાભાઈ ૧૬૧
 રમણભાઈ નીલકંઠ ૨૨, ૧૪૪, ૧૪૭,
 ૨૮૨, ૪૦૭
 રમણલાલ નેપી ૩૧૮, ૩૨૧
 રમાભાઈ રાનડે ૨૪૬
 રવિશંકર મહારાજ ૧૯૧, ૨૮૫
 રવીન્દ્રનાથ ટાગોરજી, ૪૭, ૬૯, ૭૨, ૯૨,
 ૯૫, ૧૨૧, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫,
 ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૬,
 ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૮૩, ૨૦૨, ૨૧૮,
 ૨૧૯, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૬૧, ૨૮૭,

૨૯૧, ૨૯૪, ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૫૦,
 ૩૫૧, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૮૦, ૪૦૬,
 ૪૬૨, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૭, ૪૭૨,
 ૪૭૩, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૪, ૫૬૮
 'રવીન્દ્રસોરભ' ૨૨૭
 રસિકલાલ ઇ. પરીખ ૪૫૪
 રસિકન ૯૧, ૪૬૪
 રસેલ, બર્ટ્રાન્ડ ૩૪૯
 રાજશેખર ૪૮
 રાનજી ૧૦, ૧૧
 'રાત્રિની બે પરીની મોજ' ૧૮૭
 રાધાકૃષ્ણન ૪૦૬
 રાધાબાઈ(કાકાસાહેબના માતાજી) ૪૬૫
 રાનડે, ન્યાયમૂર્તિ ૩૬૧, ૪૭૧
 રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૯૩, ૨૦૨, ૨૬૩,
 ૩૬૧, ૪૦૬, ૪૭૨, ૪૭૭
 રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ૪૭૧, ૪૮૬
 રામતીર્થ, સ્વામી ૩૬૧, ૩૬૩, ૪૭૨,
 ૪૭૪
 રામદાસ ગાધી ૩૭૪
 રામનારાયણ પાઠક ૪૫, ૧૪૬, ૧૪૮,
 ૧૬૨, ૪૫૪, ૪૫૫
 રામલાલ યૂ. મોહી ૪૫૩
 'રામાયણ' ૫૨, ૫૭, ૧૧૨, ૧૬૧,
 ૧૮૩, ૧૮૪, ૩૭૦
 'રાષ્ટ્રમત' ૩૬૩, ૪૭૩-૪૭૪
 રિચર્ડ્સ, આર્થ. એ. ૧૬૭
 રિસાર, પોલ ૩૪૧-૩૪૨
 'રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો' ૩૭૨
 રોમરોલા ૪૮૩
 લક્ષ્મીબાઈ (કાકાસાહેબનાં પત્ની) ૪૬૮
 લાડ શ્રી ૩૨૨
 લાલા લજપતરાય ૪૭૦
 લાલા લખેરામ ૯૩
 લાલા હરદયાળ ૧૫૩
 લાલા હંસરાજ ૯૩

સતીશ કાલેલકર ૩૦૩-૩૧૦, ૩૮૮,
૩૬૭
'સખપ્રી બાલી' ૨૭૮
'સમાલોચક' ૨૩૫
સયાજીરાવ ગાયકવાડ ૪૭૬
સરોજિની નાયડુ ૩૧
'સર્વોદય' ૧૮૬, ૨૭૮
'સંસ્કૃતિ' ૨૭૬, ૨૬૬, ૩૦૧, ૩૦૩
૩૦૫, ૪૬૦
'સાકેત' ૧૮૪
'સાધના' ૪૦૬, ૪૧૦
'સાબરમતી' ૩૭૦, ૪૦૧, ૪૦૫, ૪૦૮
સાંકળચંદ સાહ ૧, ૩૮૧
સી. એન. પટેલ ૧૩૪
સુખલાલજી, પડિત ૪, ૪૫૪
સુશીલાબહેન (નાણાવટી) ૪૬૦
સુહરમ્ ૨૩, ૨૨૧
સૂર્યકાંત પટેલ ૪૫૬
સ્યોક્રીસ ૩૬૩
સૌંદર્યાના પ્રકારો ૬૭-૬૮
'સ્મરણયાત્રા' ૨૦, ૩૦, ૧૩૬, ૨૨૦,
૨૨૨-૨૨૩, ૨૪૫-૨૫૩, ૨૭૬,
૨૮૧, ૩૧૧, ૪૧૫
'સ્વદેશીધર્મ' ૨૦૨, ૩૫૦, ૩૬૬
સ્વામી આનંદ ૨૬, ૪૭, ૮૬, ૬૦,
૨૮૬, ૩૨૧, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૫૮,
૩૬૩, ૩૬૬, ૩૮૮, ૪૨૧-૪૨૨,
૪૫૧, ૪૭૪, ૪૭૭, ૪૮૧, ૪૮૭

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી ૬૩
સ્વામી મહાનંદ ૬૩
સ્વામી વિવેકાનંદ ૬૩, ૧૫૩, ૨૦૨,
૨૧૮, ૩૧૬, ૩૬૨, ૪૭૧, ૪૭૨,
૪૭૭, ૪૭૮
'હરિનભંધુ' ૪૨૬, ૪૩૩, ૪૬૪
હરિભાસ સારડા ૪૭૨
હરિભાઈ ફાટક ૪૭૪
હરિહર ભટ્ટ ૧૮૭, ૩૨૧
હરિહર શર્મા ૪૭૬, ૪૭૬
હરીન્દ્ર (ચક્રોપાધ્યાય) ૪૧૩
'હંસ' ૪૬૭
'હાઈંડ ઓફ હેવન' ૧૦૧
હાજી મહંમદ ૩૦૨
હાવેલ (હેવલ) ૬૩, ૩૮૬, ૪૭૨
'હિમાલયનો પ્રવાસ' ૨૦, ૩૬, ૪૮,
૫૧, ૫૨, ૫૭, ૬૩, ૬૬, ૬૭,
૧૩૬, ૧૬૬, ૨૦૨, ૨૨૦ ૨૨૧,
૨૩૧-૨૩૨, ૨૩૩, ૨૬૩, ૩૧૧,
૩૧૫, ૪૦૧, ૪૫૬, ૪૭૭, ૪૮૪
હિં ૩૦ અંભરિયા ૩૧
'હિંડલગ્યાયા પ્રસાદ' ૪૬૪
'હિંદ સ્વરાજ્ય' ૪૭૮
'હિંદુ સુપરિયોરિટી' ૪૭૨
હેમચંદ્ર ૨૬૬
હોમર ૩૦૬
હોમ્સ, એડમન્ડ ૩૪૬.
હોલ, પ્રો. સાહય ૪૫૭

મહત્વની શુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ ક્રીડી	અગ્રુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨ ૮	જિજીવિશેન્દ્રન	જિજીવિષેન્દ્રતં
૨૦ ૭	‘સ્મરણુયામા’	‘સ્મરણુયાત્રા’
૨૬ ૧૧	‘...અનુકરણુ એટલે’	‘...અનુકરણુ એટલે મરણુ’
૫૭ ૧૦	વદિક	વૈદિક
૫૮ ૪	વર્ણુન-વિષમૂત	‘વર્ણુન-વિષમૂત
૬૪ ૩	જેલે ભારતવર્ષના...	“ જેલે ભારતવર્ષના...
૮૦ ૧૯	સાન્ધવેળાના	સાન્ધવેળાના
૮૯ ૧૯	જીવનવૃત્ત	જીવનવૃત્ત
૯૨ ૩	મંગેનાથ	મંગનાથ
૯૭ ૧૪	મચ્છંતિ	મચ્છતિ
૧૦૧ ૨૨	પ્રયોગભીરુ	પ્રયોગભીરુ,
૧૦૨ ૨૩	ખડ્ડ	ખડુ
૧૦૭ ૬	કારુણ્યના	કારુણ્યના
૧૦૭ ૧૬	‘...જીવદર્શન’	‘...જીવનદર્શન’
૧૪૧ પાદટીપમાં ૪	ઉદ્દેશે	ઉદ્દેશે
૧૪૮ પાદટીપ ૨	આ. વિ,	આ. વિ. સા.
૧૫૨ ૧૬	ગેરડે	ગેરડ
૧૫૬ ૧૧	‘ચિત્રાગદા તથા વિદાય અભિશાપ’	‘ચિત્રાગદા અને વિદાય અભિશાપ’
૧૬૮ ૨૮	કરનાની	કરવાની
૧૭૬ ૨૭	એમને છે.	એમને કુદરતમાં છે.
૧૮૭ ૨૬	સુર સુરુ પૂર્વમાં...	‘સુર-સુરુ પૂર્વમાં...
૧૯૯ - ૧૭	“ઓતગતી” દીવાલો,	‘ઓતરાતી દીવાલો’,
૨૧૨ ૨૦	હિડચન	હિડચન
૨૩૮ ૨૧	પ્રવાસ વર્ણુ નહોય	પ્રવાસ વર્ણુ ન હોય
૪૦૩ ૪	લાન્યા	લાગ્યા
૪૯૨ ૩૦	લખવાની	લખાવવાની

નોંધ: પૃ ૨૨૭ ઉપર જેનો ઉલ્લેખ આવે છે તે ‘સ્ત્રીન્દ્રસૌરભ’ મૂળ બંગાળી ‘લિપિકા’નો કાકામાહેબે રવીન્દ્ર પ્રતિભેચે વૉરલે કિરણ નામે કરેલો મરાઠી અનુવાદ છે. એનો શુદ્ધગતી અનુવાદ શ્રી સરોજગહેન નાણુવટીએ કરેલો છે.